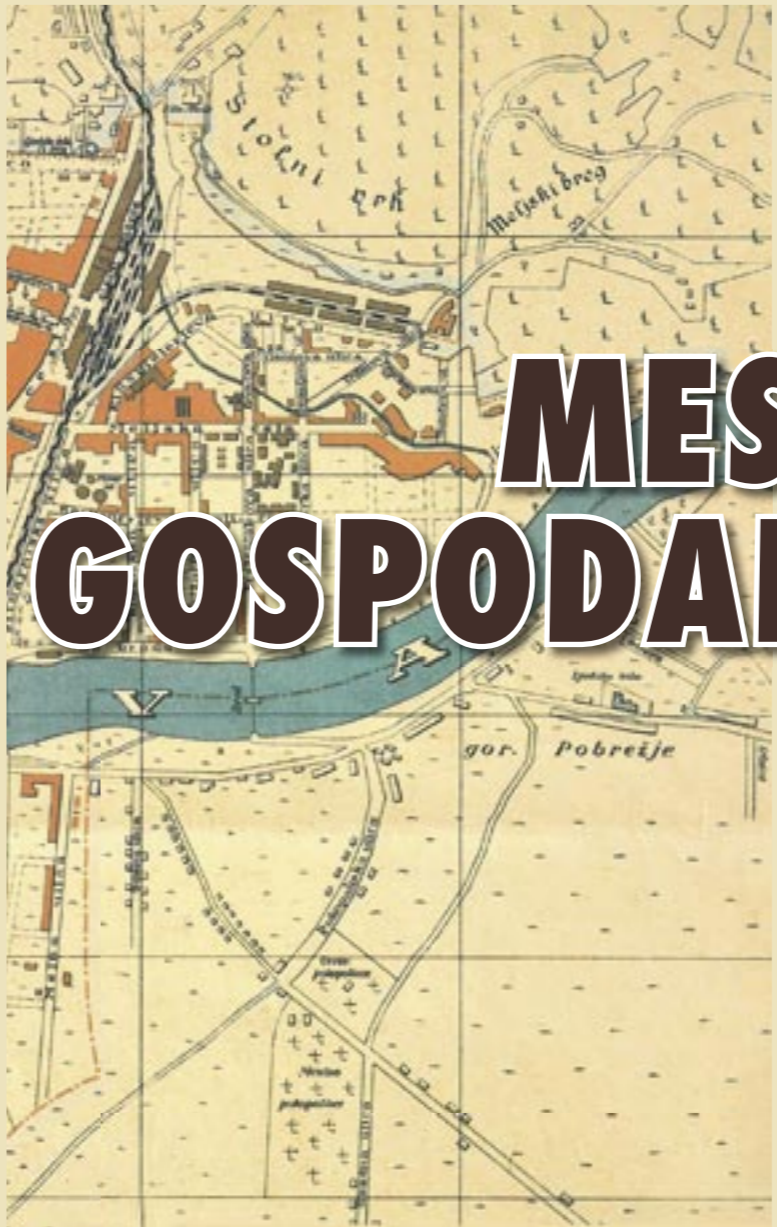


Željko Oset, Aleksandra Berberih Slana
in Žarko Lazarevič (ur.)

MESTO IN GOSPODARSTVO



**MESTO IN
GOSPODARSTVO**

Željko Oset,
Aleksandra Berberih Slana
in Žarko Lazarevič (ur.)

Mariborsko
gospodarstvo
v 20. stoletju



INSTITUT
inZ
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO
Institute for Contemporary History



Željko Oset,
Aleksandra Berberih Slana
in Žarko Lazarević (ur.)

MESTO IN GOSPODARSTVO

Mariborsko gospodarstvo
v 20. stoletju

Inštitut za novejšo zgodovino
in Muzej narodne osvoboditve Maribor
2010

MESTO IN GOSPODARSTVO

Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju

Uredili: Željko Oset, Aleksandra Berberih Slana in
Žarko Lazarević

Založnika: Muzej narodne osvoboditve Maribor
in Inštitut za novejšo zgodovino

Za založnika: Dr. Aleksandra Berberih Slana in
dr. Damijan Guštin

Recenzenta: Dr. Bojan Godeša in
dr. Jurij Perovšek

Oblikovalec: Andrej Verbič

Računalniški prelom: Uroš Čuden, MEDIT d.o.o.

Izid knjige so podprli: Ministrstvo za kulturo

Republike Slovenije, Mestna občina Maribor,

Ledinek Engineering d.o.o., Mariborski

vodovod d.d., Zavod poslovno

proizvodna cona Tezno

Tisk: Dravske tiskarne d.o.o.

Naklada: 500 izvodov

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

338(497.4Maribor)"19"

MESTO in gospodarstvo : Mariborsko gospodarstvo
v 20. stoletju / Željko Oset, Aleksandra Barberih Slana
in Žarko Lazarević (ur.). - Ljubljana : Inštitut za novejšo
zgodovino ; Maribor, Muzej narodne osvoboditve

ISBN 978-961-6386-25-8 (Inštitut za novejšo zgodovino)

1. Oset, Željko

250979072

PREGLED VSEBINE

7 Spremna beseda

9 Predgovor

ČASOVNI IN PROSTORSKI KONTEKSTI

Žarko Lazarevič:

15 Maribor v slovenskem prostoru (skica dolgoročnih
gospodarskih razmerij)

Andrej Studen:

35 Maribor na poti v moderno mesto

Mateja Ratej:

57 Skozi mesto je tekla reka: Razumevanje Drave pri
Mariborčanih v 20. stoletju

PREOBRAZBE IN PREHODI

Željko Oset:

77 Nostrifikacija premoženja po prvi svetovni vojni s poudarkom
na območju sodnega okraja Maribor

Dragan Potočnik:

139 Gospodarske razmere v Mariboru med svetovnama vojnama

Jože Prinčič:

159 Mariborsko gospodarstvo v času prilagajanja socialistični ureditvi in miselnosti (1945-1953)

Aleksander Lorenčič:

203 Mariborsko gospodarstvo med tranzicijo

PLATI PODJETNIŠTVA

Aleksandra Berberih Slana:

231 Živilska industrija v Mariboru

France Kresal:

257 Mariborska tekstilna industrija 1922-1992 – vzpon in zaton

Marija Počivavšek:

289 Vloga Maribora v slovenski trgovini pred drugo svetovno vojno

Mitja Sunčič:

327 Značilnosti mariborskega podjetništva v tridesetih letih 20. stoletja

Marjan Matjašič:

367 »Mariborski teden« - sejensko ogledalo razvoja mariborskega gospodarstva

Boris Brovinsky:

393 Tam v Mariboru, kjer delajo kamione. Od licence do lastnega programa vozil

Borivoj Breže:

417 Primeri inovativnosti v mariborski industriji in gospodarstvu od leta 1945 do leta 2000

SOCIALNI VIDIKI

Danilo Burnač:

451 Mariborska komunala od sredine 19. stoletja do začetka druge svetovne vojne

Jerneja Ferlež:

463 Maribor kot prostor prebivanja med kontinuiteto in spremembami

Meta Černigoj:

485 »Odpri roke, odpri srce, otiraj bratovske solze«. Boj proti tuberkulozi v Mariboru med obema vojnama

Bojan Balkovec:

515 »Vsem mojim cenjenim odjemalcem želim srečno in veselo novo leto ...«

Nika Grabeljšek:

529 Socialnogospodarski okvir tekstilnih stavk v mariborskih tovarnah v tridesetih letih 20. stoletja

Marta Rendla:

553 Mariborski gospodarski gigant TAM v skrbi za izboljšanje življenjske ravni zaposlenih

Janja Sedlaček:

577 Razvitost in razvoj občine Maribor in Podravske regije v času druge Jugoslavije

593 Viri in literatura

607 Kazalo imen

SPREMNA BESEDA

Zbornik Mesto in gospodarstvo je rezultat sodelovanja Muzeja narodne osvoboditve Maribor in Inštituta za novejšo zgodovino Slovenije ter nadaljevanje projekta ohranitve tehnične in industrijske dediščine našega mesta z okolico.

V Muzeju narodne osvoboditve Maribor smo leta 2009 odprli razstavo Spomenik mariborski industriji – Industrijski Maribor v 20. stoletju. Ob samem začetku oblikovanja razstave smo si morali v muzeju postaviti nekaj vprašanj: *Kaj je Maribor? Na kaj smo Mariborčani ponosni? Kaj je naše mesto in njegove prebivalce oblikovalo ali zaznamovalo v novejši zgodovini? Kaj nas je spreminjalo in kaj odrejalo?* Na vrhu seznama odgovorov se je znašla mariborska industrija, ki je naše mesto v 20. stoletju spremenila, ga razvijala in pahnila na rob preživetja, določila način življenja v mestu in mu dala njegovo značilno zunanjo podobo.

S tem se je začel projekt, ki traja že več kot dve leti, a je kljub temu še vedno v povojih. Ob razstavi smo ob veliki pomoči Televizije Maribor posneli dokumentarni film *Fabrika Maribor*, organizirali številne spremljevalne dogodke, o zgodovini mariborskega gospodarstva pa smo spregovorili tudi na simpoziju mladih zgodovinarjev.

Že veliko pred tem, ob začetku propada mariborske industrije, se je skupina zanesenjakov lotila reševanja proizvodnih linij, posameznih strojev in druge dediščine podjetij. Omenjeno zbirko hranimo v oglednih depojih, z njo pa imamo v prihodnosti velike načrte. Prav tako s PPC Tezno razvijamo načrte za odprtje podzemnih rovov, ki so bili namenjeni preselitvi proizvodnje v primeru letalskih napadov v drugi svetovni vojni.

Z odprtjem razstave in premiero dokumentarnega filma Fabrika Maribor smo v Mariboru in okolici sprožili zanimive procese. V muzej smo pritegnili nove skupine obiskovalcev, nekdanje delavce in njihove potomce, ki so postali tudi naši sodelavci pri zbiranju in ohranjanju industrijske dediščine.

Zdaj je pred vami še zbornik prispevkov simpozija Mesto in gospodarstvo. Za sodelovanje pri organizaciji simpozija se iskreno zahvaljujemo direktorju in sodelavcem Inštituta za novejšo zgodovino Slovenije. Posebna zahvala gre Željku Osetu in dr. Žarku Lazareviću za zbiranje, pregled in oblikovanje prispevkov ter predvsem za potrpežljivost, ki sta jo v tem procesu pokazala. Z zbornikom želimo izpolniti praznino v raziskovanju tega dela naše zgodovine, zavedamo pa se, da smo šele na začetku. Kljub temu je ta začetek obetaven in upamo, da se bodo nove generacije zgodovinarjev posvetile tudi preučevanju gospodarske zgodovine. Le tako bomo velik del naše preteklosti rešili pred pozabo.

Aleksandra Berberih Slana

PREDGOVOR

Ko skušamo na kratko opredeliti slovensko gospodarstvo v dvajsetem stoletju, ne moremo mimo ugotovitve, da gre za stoletje strukturne transformacije in geografske reorinetacije. Pod strukturno transformacijo razumemo proces deagrarizacije oziroma industrializacije, ki je temeljito zaznamovala pokrajino in družbo. Na drugi strani pod geografsko reorinetacijo štejemo slovensko politično in gospodarsko preusmeritev proti jugu z nastankom jugoslovanske države. Dvajseto stoletje pa zaključuje ponovni strukturni obrat v smeri postindustrijske družbe in reorinetacija gospodarskega prostora proti evropskim integracijam. Dvajseto stoletje je bilo torej za slovensko gospodarstvo burno obdobje. Gospodarska struktura se je povsem spremenila. Slovenija je iz agrarne postala industrijska dežela. Gospodarski razvoj v prvi polovici 20. stoletja spontano, z dejavno vlogo zasebne pobude, v skladu z liberalističnimi načeli, brez vidnejše državne prisile. Po drugi svetovni vojni pa ravno nasprotno, zasebna gospodarska pobuda je bila odpravljena. Država je prevzela v svoje roke vse gospodarske mehanizme, kratko in dolgoročno je določala obliko podjetij, lokacije, obseg in način financiranja investicij, obseg proizvodnje in natančne razrez distribucije proizvodov. Do druge svetovne vojne je nastala približno polovica slovenskih industrijskih obratov, preostali industrijski obrati pa so odprli vrata v kasnejših desetletjih. Na začetku druge polovice 20. stoletja so storitvene dejavnosti in industrija presegle kmetijstvo po številu odvisnega prebivalstva, glede na dohodek so ga presegle že celo desetletje prej. Višek industrijske dobe je bil v Sloveniji dosežen v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja.

Znotraj tega širšega, obče slovenskega konteksta, se z zbornikom spuščamo na nižjo raven, na raven mesta Maribor in njegovega ekonomsko vplivnega območja. Na primeru lokalne skupnosti preverjamo sinhronost oziroma divergentnost gospodarskih in socialnih procesov oziroma fenomenov na lokalni in nacionalni ravni. S primerjalnim pristopom umeščamo gospodarski in socialni razvoj Maribora v slovenski kontekst. Kritični presoji tako izpostavljamo raziskovalna in interpretativna vprašanja o dinamiki ekonomskih in socialnih transformacij, o ekonomski podobi Maribora v perspektivi 20. stoletja, o vlogi Maribora kot regionalnega gospodarskega in prometnega središča, o položaju Maribora v slovenskem gospodarskem in socialnem prostoru, o razmerijih med etničnostjo (nacionalizem) in gospodarskim razvojem. (nemško-slovenska gospodarska razmerja), o razmerjih med ekonomskimi in socialnimi prostori.

S tako zastavljenim konceptom smo želeli preseči obstoječe stanje na področju pobude historiografskih študij lokalne zgodovine. Vloga mesta Maribora v slovenskem prostoru ni ustrezno ovrednotena. Zlasti je evidentno pomanjkanje gospodarsko zgodovinskih tematizacij posameznih časovnih obdobj mariborske preteklosti. Z združevanjem raziskovalnih potencialov raziskovalne skupine iz Inštituta za novejšo zgodovino, ki se edina v Sloveniji, dolgoročno ukvarja izključno z gospodarsko in socialno zgodovino, ter predstavniki mariborskih kulturnih in raziskovalnih ustanov (pokrajinski arhiv, muzej narodne osvoboditve, filozofska fakulteta UM) skozi predstavitve posameznih vsebinskih aspektov historiografsko prezentiramo dinamično transformacijo Maribora kot ekonomskega območja. Glede na tak temeljni poudarek in izhodišče postane pomembno, da prihaja tudi na področju raziskovanja do interakcije med nacionalno in lokalno ravni.

Navedeno stanje lahko sklenemo z ugotovitvijo, da znotraj slovenskega historiografskega konteksta je v dosedanjem raziskovanju na področju gospodarske in socialne zgodovine značilen izostanek lokalnih vsebin, pa tudi izostanek konfrontacije splošnega z lokalnim. Zato z monografijo o gospodarski zgodovini Maribora sintetiziramo in nadgrajujemo dosedanje raziskovalne dosežke in spoznanja. K temu pridružujemo tudi opozorilo na potrebnost lokalnih vsebin, tako rekoč vzorčnih primerov študija lokalnih manifestacij globalnih družbenih in gospodarskih procesov ter fenomenov. S tem v strokovnem merilu vnesemo novost, saj v prevladujoči interpretacijski vzorec vgradimo dimenzijo različnosti historičnih razvojnih

ritmov in s tem tudi soobstoj oziroma interakcijsko sobivanje konfliktnih ali dopolnjujočih se diferenciranih historičnih stvarnosti. Na ravni lokalne skupnosti gre za povezovanje zmogljivosti lastnih raziskovalnih potencialov, za spodbudo okrepljenega napora pri umeščanju lastnega institucionaliziranega historičnega spomina v kontekst slovenskega prostora. In ta spomin služi kot podlaga oblikovanju lokalne historične identitete, ki učinkuje tudi prek meja zgodovinskega časa.

*Žarko Lazarević
Željko Oset*

ČASOVNI IN PROSTORSKI KONTEKSTI

15

Žarko Lazarević: Maribor v slovenskem prostoru
(skica dolgoročnih gospodarskih razmerij)

35

Andrej Studen: Maribor na poti v moderno mesto

57

Mateja Ratej: Skozi mesto je tekla reka:
Razumevanje Drave pri Mariborčanih v 20. stoletju

Žarko Lazarević

MARIBOR V SLOVENSKEM PROSTORU (SKICA DOLGOROČNIH GOSPODARSKIH RAZMERIJ)

Ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja je v Mariboru in mariborskih medijih kot ustvarjalcih zgodovinske stvarnosti zaznati močno dozo pesimizma, celo obupa. Izčrpanost modela komunistične gospodarske doktrine v podobi samoupravljanja in dogovorne ekonomije, politični in ekonomski razpad jugoslovanske države ter vrednostni družbeni preobrat, ki je na gospodarskem in socialnem polju terjal samoodgovornost posameznika za lasten položaj, so temeljito zaznamovali dojemanje sprememb. Vtisi, ki so jih puščali upadanje življenjske ravni, socialni nemiri, pohodi obupanih industrijskih delavcev po mestu, stečaji velikih in do takrat uglednih industrijskih podjetij so več kot jasno vzbujali občutke nemoči, ujetosti v tok dogajanja. Vpetost v kolesje globokih političnih, gospodarskih in socialnih sprememb je več kot očitno terjala nova razmišljanja, nove pristope, nove strategije ter prakse, ki bi šle onkraj dotedanjega družbenega in ekonomskega paradigmatkega razvojnega vzorca. Občutek tesnobe je bil splošno čustvo, tudi strahu pred prihodnostjo je bilo v mestu veliko, odgovorov zelo malo. In Maribor v tem ni bil izjemen, šlo je za vseslovenske izzive, povrhu vsega še za pojave, ki so temeljito zaznamovali vso nekdanjo komunistično Evropo v devetdesetih letih 20. stoletja.

V takih razmerah se v mariborski javnosti začno pojavljati razmišljanja o vzrokih nezavidljivega ekonomskega stanja, o vzrokih gospodarske in intelektualne »sivine«. Eno od zanimivih analiz širokega zamaha je napisal mariborski profesor ekonomije Ermin Kržičnik, ki je omenjeno »sivino« opredelil kot »svojevrstno strukturno bolezen«, ki duši mariborski ekonom-

ski razvoj. Kot človek, ki je imel pomembno vlogo pri snovanju razvojnih vizij Slovenije ob prelomu iz šestdesetih v sedemdeseta leta 20. stoletja, za časa vlade Staneta Kavčiča,¹ je podajal sklepe na podlagi obsežne empirične podlage in vpogleda skozi zgodovinsko optiko. Njegova diagnoza je bila neizprosna. Ekonomski in kulturni profil Maribora konec osemdesetih ter v začetku devetdesetih let opredeli kot »povprečen, siv, samozadosten, neinovativen in prestaran«. Simptomi »svojevrstne strukturne bolezni« pa so imeli zgodovinske korenine. Tako Kržičnik poudari redno periodično izgubo intelektualnega potenciala in znanja kot posledico političnih prelomov ali nespodbudnega lokalnega okolja. Poudari zlasti odhod nemške inteligence po letu 1918 in leta 1945, nemški izgon slovenske inteligence leta 1941 in odliv izobraženstva po letu 1945 v druge dele Slovenije zaradi samozadostnosti, povprečnosti in nagnjenja k uravnilovki v Mariboru. S tem so na dolgi rok izostale pobude, ki bi vodile k spremembam znotraj vsakokratnega razvojnega modela. Tudi gospodarska ter družbena infrastruktura, univerza in njena knjižnica, avtocesta, letališče, plinovod ter gledališče nepričakovano niso pripomogli ne k izboljšanju gospodarskih razmer ne k spremembi duhovnega ozračja v mestu v sedemdesetih in osemdesetih letih.

Maribor oziroma Mariborčani naj bi zato trpeli za kompleksom manjvrednosti, zlasti v razmerju do Ljubljane. Za Kržičnika je bila taka samoprezentacija presenečenje, ker na podlagi zgodovinske analize ni videl vzroka, saj jasno zatrdi, da mariborski »energetski libido ni bil vseskozi manjvreden«.² Zanimivo pri tem je, da je tudi sam Kržičnik ob drugi priložnosti izražal enako percepcijo in iz tega izvirajoča čustva, ko je ekonomsko zgodovino Maribora interpretiral kot dvestoletno tekmo z Ljubljano, v kateri je Maribor nepravilno podlegel. To se je zgodilo predvsem po zaslugi dejstva, da je Ljubljana postala državno središče in tako z »metropolitanskim« (centraliziranim) pristopom spravila v podrejen položaj poleg Maribora tudi druge regijske oziroma subregijske centre v Sloveniji.³ Torej zaradi politične odločitve in ne objektivnih meril bolj smotrne izrabe lastnih razvojnih potencialov.

V zgodovinskorazvojnem smislu je Kržičnik glede na gospodarske značilnosti prepoznal tri obdobja, ki so dajale značaj Mariboru v zadnjih

¹ Jože Princič in Neven Borak: Iz reforme v reformo: Slovensko gospodarstvo 1970–1991. Ljubljana 2006, str. 215, 217–219 in 225.

² Ermin Kržičnik: Maribor kot sivo mesto, ki je otrplo v svojevrstni strukturni bolezni. V: Delo, 11. 10. 1989, št. 236, str. 9.

³ Slovenija Ljubljani le še siromašna sorodnica z dežele?. V: Večer, 10. 3. 1990, št. 58, str. 26.

dveh stoletjih. Ločil je čas Habsburške monarhije, jugoslovanske države med obema vojnoma in komunistično obdobje po letu 1945. Čas do vstopa v jugoslovansko državo je označil kot uvodno stopnjo industrializacije, ki jo je v Mariboru zaznamovala ločenost nemške in slovenske sfere. Izpostavi pomembnost delavnic Južnih železnic in strukturiranost mariborskega podjetništva, ki je poleg obrti zamejeno s kategorijami drobnega in srednjega podjetništva. Kot vidik načinov prestrukturiranja izpostavi prehod v jugoslovansko državo, ko Maribor vstopi v bolj intenzivno industrializacijo. Pri tem ima v mislih okrepitev tekstilne industrije, ki postane gibalno širših gospodarskih in družbenih sprememb v tem času. Za okrepitev podjetnosti in industrializacije so imeli zasluge predvsem zunanji dejavniki – tuji investitorji, ki so izkoristili prometno lego, energetska oskrbo in ponudbo poceni delovne sile. Preobrat pomeni čas po drugi svetovni vojni, ko s kovinsko-predelovalno industrijo in gradbeništvom Maribor doživi silni vzpon in se uvrsti med pomembnejša industrijska središča v takratni državi.⁴

Na podlagi citiranih mnenj je slutiti, da se zunaj relacij komparativnega pristopa zdijo lokalni, to je mariborski, in globalno slovenski ekonomsko-zgodovinski konteksti različni. Toda ali so ti procesi res različni? Ali je res mesto Maribora v slovenskem ekonomskem prostoru določeno skozi optiko tekme za prvenstvo z Ljubljano v dolgotrajnih časovnih dimenzijah? Vsekakor dovolj zanimiva vprašanja, ki si zaslužijo kritično presojo. Pred tem pa je umestno dodati drobno opozorilo, da gre za kompleksno in sintetično temo, ki se dotika temeljnih vprašanj in regionalnih relacij v poldrugem stoletju ekonomskega razvoja. Zato je namen te razprave bolj skromen. Skozi dolgoročno optiko zgodovinskega loka želimo opozoriti le na najbolj izstopajoče točke in razmerja. Bolj natančno rečeno – le skicirati učinke dolgoročnih tendenc in vzajemnostnih stalnic ekonomsko-zgodovinskega razvoja. Naj ob tem takoj postavimo tudi izhodiščno trditev, ki na prvi pogled zveni enostavno, za marsikoga enostransko ali celo povsem banalno, vendar ima vsebinsko interpretativno vrednost. Maribor in gospodarstvo v Mariboru je v zadnjem poldrugem stoletju sodobne gospodarske ureditve sestavni del slovenskega prostora. Z njim deli osnovne

4 Ermin Kržičnik: Gospodarski razvoj Maribora. Maribor 1956, str. 13–57.

razvojne silnice ter značilnosti družbene strukture in je sestavni del tega razvojnega loka. Prav tako lahko zatrdimo, da so bila dolgoročna gospodarska razmerja med Mariborom in Ljubljano kot konstanta vzpostavljena že ob koncu 19. oziroma na začetku 20. stoletja.

Retrospektivni pogled v dobo Habsburške monarhije ne kaže odstopanja Maribora⁵ od slovenskih razmer.⁶ Kar je Kržičnik zapisal za Maribor, velja v celoti za slovenski prostor. Maribor ne izstopa iz značilnosti transformacijske depresije, ki je zajela slovenski prostor sredi 19. stoletja in se iztekla v osemdesetih, raje devetdesetih letih, ko je industrializacija postala proces. Sicer počasen, a vendarle. Struktura podjetnosti je enako značilna za Maribor kot za slovensko ozemlje. Tako kot v Mariboru so se (ali pa so jih) tudi v slovenskem prostoru predstavniki bolj ambicioznih gospodarskih projektov uvrščali v nemško sfero. Slovenska podjetnost se je večinsko sproščala na drobno gospodarskem področju in temu prilagojenem finančnem sektorju. Na ekonomsko podobo Maribora in tudi slovenskega ozemlja je imela izjemen vpliv železnica, ki je vendarle dolgoročno dala komparativno prednost Mariboru pa tudi drugim mestom ob progi. Železnica je na dolgi rok pomenila geografsko koncentracijo gospodarskih potencialov, industrija se je razporedila ob osnovnih železniških progah. In odraz tega so bile tudi politične investicije, ki so bile za slovenska mesta zelo pomembne. V dobo iniciacijske industrializacije spada umestitev delavnic Južne železnice v Maribor ali državne Cinkarne v Celje oziroma državne Tobačne tovarne v Ljubljano. Z železnico je nastala še druga sprememba. Železnica je povezala trikotnik prek slovenskega ozemlja med Gradcem, Trstom in Zagrebom, ki so svoje gravitacijsko območje razširili globoko v slovenski prostor. Kot dinamična regionalna središča politične, kulturne ter gospodarske moči so ta mesta pritegnila gospodarske in migracijske tokove z znatnega dela slovenskega ozemlja. V slovenskem prostoru središča, ki bi se lahko merilo z Gradcem, Trstom ali Zagrebom, ni bilo. Ne Maribor in ne Ljubljana temu nista bila kos. Slovensko ozemlje enostavno ni imelo zadostne razvojne dinamike, najprej je bilo v globoki transformacijski depresiji, potem pa je bil razvoj izjemno počasen in teritorialno razpršen.⁷

⁵ Glej Antoša Leskovec: *Gospodarstvo v Mariboru od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne. Od Maribora do Trsta* (ur. Darko Friš in Franc Rozman). Maribor 1997, str. 107–125.

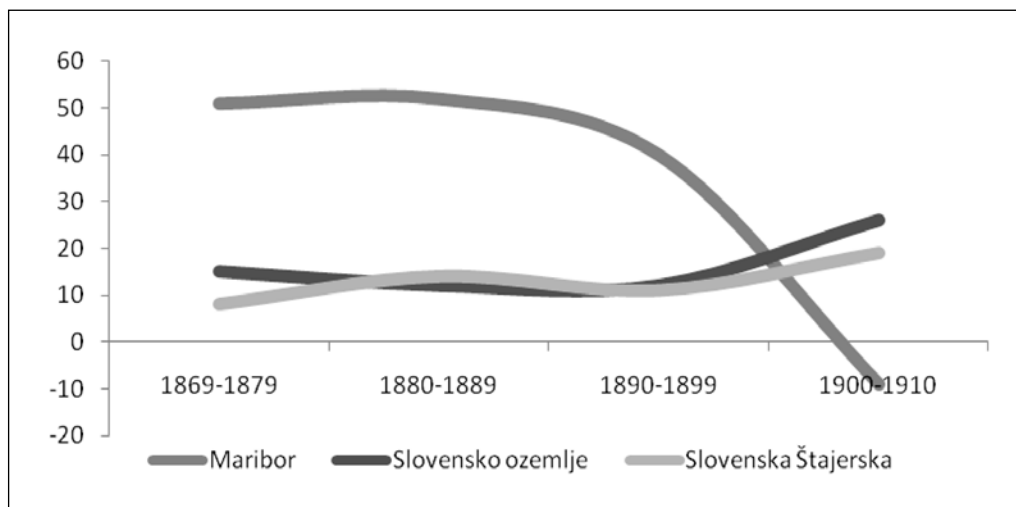
⁶ Toussaint Hočevar: *The Structure of Slovenian Economy*. New York 1965. Slovenska novejša zgodovina (ur. Zdenko Čepič et al.). Ljubljana 2005. Obe deli bomo tudi v nadaljevanju uporabljali kot referenčni deli za gospodarsko zgodovino Slovenije za čas med obema vojnama in obdobje po letu 1945 in tega ne bomo več posebej navajali.

⁷ To tezo je nakazal že Toussaint Hočevar (*Slovenski družbeni razvoj*. New Orleans 1979.), prepoznavno jo je afirmiral v devetdesetih letih prejšnjega stoletja Ermin Kržičnik (*Raztrgana Slovenija?: Policentrizem – decentralizirana demokracija*

Pri večini obdobj slovenske gospodarske zgodovine imamo težave s pomanjkanjem ustrezne podatkovne podlage, ki bi nam omogočila bolj natančno obravnavo različnih vidikov razvojne dinamike. V obravnavanem času smo navezani na podatke o rasti števila delovnih mest v obrti in industriji ter v storitvah in prometu. Gre za dve dejavnosti, ki kažeta rast Maribora na gospodarskem področju. Ker imamo enake podatke dostopne tudi za preostali slovenski prostor, nam to omogoča delni vpogled v prestrukturiranje oziroma nastajanje novega razvojnega vzorca. Mariborske gospodarske dosežke bomo postavili v kontekst razvoja slovenskih dežel kot celote in še posebno slovenske Štajerske. Izvedli bomo torej primerjavo na slovenski in na regionalni ravni. Najprej bomo navedli dva grafikona (1 in 2), v katerih kot mersko enoto uporabljamo dekadne prirastke prebivalstva v obrti, industriji, prometu in storitvah.

Trendi gibanja kažejo, da Maribor na področju obrti in industrije dolga desetletja odstopa od slovenskega povprečja. Prehiteva tako slovensko povprečje kot tudi svojo regijo, Slovensko Štajersko, ki kot celota počasi začne zaostajati za slovenskimi dosežki proti koncu 19. stoletja. Za

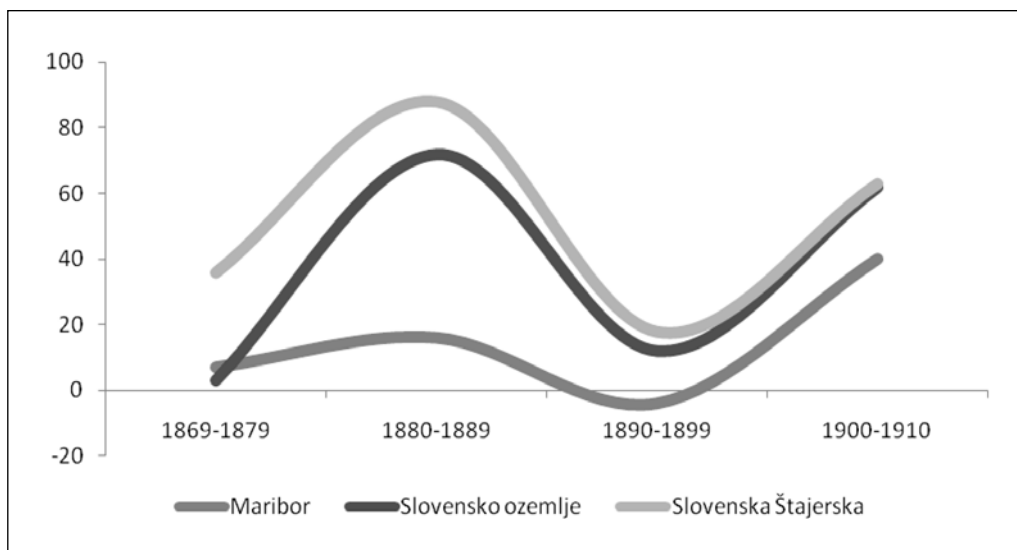
Graf 1: Rast števila zaposlenih v obrti in industriji v slovenskih deželah, slovenski Štajerski in Mariboru (dekadni prirastki)⁸



ali razhod v evroregije. V: Delo, 8. 10. 1994, str. 27.). Kot prepričljivo jo je sprejel in interpretativno apliciral tudi Peter Vodopivec (Glavne poteze in stalnice v slovenskem zgodovinskem razvoju. V: Slovenija po letu 1945: Razmišljanja o prihodnosti (ur. Veljko Rus). Ljubljana 1995, str. 32.).

⁸ Izračunano na podlagi Jasna Fischer: Družba, gospodarstvo, prebivalstvo. Ljubljana 2005, str. 104–105, 114 in 201.

Graf 2: Rast števila zaposlenih v prometu in trgovini v slovenskih deželah, slovenski Štajerski in Mariboru (dekadni prirastki)⁹



Maribor lahko zatrdimo, da je šlo za stabilen razvoj brez prevelikih nihanj. Do konca stoletja so povprečni dekadni prirastki obsega zaposlenosti izenačeni, proti koncu 19. stoletja pa se zgodi obrat. Presenetljivo v Mariboru beležijo negativne stopnje, zaposlenost v obrti in industriji se začne zmanjševati. Povsem drugače kot slovenski prostor, ki v tem času začne rasti hitreje, v okviru Kranjske tudi Ljubljana. Medtem ko v prvem desetletju 20. stoletja mariborski obrtno-industrijski sektor izkazuje relativni in absolutni padec zaposlenosti,¹⁰ pa beležimo v prometu in trgovini ter v javnih službah in svobodnih poklicih dinamično rast. Rast je sicer nižja, kot je slovensko povprečje, vendar z enakim gibanjem oziroma značilnostmi. Vsekakor je pripomogla k bolj uravnoteženi gospodarski strukturi. Vendar tudi ta razvoj ni spremenil temeljne značilnosti mariborskih razmer in s tem tudi mesta Maribora v slovenskem prostoru. Zaradi manjše razčlenjenosti gospodarske strukture je bila vloga obrtno-industrijskega sektorja v Mariboru neprimerno bolj poudarjena kot v drugih slovenskih mestih. Ljubljana tega časa je imela denimo izrazitejši večfunkcionalni ekonomski značaj tako znotraj svoje regije kot v slovenskem prostoru z

⁹ Prav tam.

¹⁰ Deloma lahko ta upad pripišemo tudi spremenjeni popisni metodologiji, z nekoliko spremenjeno klasifikacijo so namreč gostilničarje iz razreda B premestili v razred C. Glej Jasna Fischer: Družba, gospodarstvo, prebivalstvo. Ljubljana 2005, str. 99–109.

manjšim, čeprav pomembnim relativnim deležem obrtno-industrijskega dela.¹¹

V povezavi s tem je treba opozoriti še na nekaj zgodovinskih dejstev iz 19. stoletja oziroma časa Habsburške monarhije: na celotnem slovenskem prostoru beležimo zelo značilen razcep med prevladujočo etnično opredelitvijo prebivalstva in značajem ekonomskih ustanov. V interpretaciji tega dejstva se naslanjamo na zanimivo hipotezo Toussainta Hočevarja, da naj bi bile institucije, ki vplivajo na gospodarski razvoj, jezikovno usklajene s prebivalstvom nekega ozemlja. Le v tem primeru je potencialni družbeni produkt lahko optimalen, torej največji, ker družbena ločnica ni več jezikovna,¹² temveč stopijo v ospredje ekonomski in socialni dejavniki. Implikacije obstoja razcepa prevladujoče etničnosti značaja gospodarskih ustanov so bile večplastne. Nemški značaj ekonomskih institucij formalnih in neformalnih oblik, državnih, samoupravnih ali zasebnih, je bil hkrati vzrok ter posledica kulturnega transfera znanja in na tem temelječe tehnologije.¹³ Uvajanje novih tehnologij je bilo povezano z nemškim kulturnim krogom, tudi nosilci tehnologije, kot so bili mojstri ali inženirji, so prihajali iz neslovenskega ozemlja in so se navadno prepoznavali v nemškem kulturnem krogu. Značilnost tega časa je razmeroma velika prisotnost tujih tehniških strokovnjakov v slovenskem gospodarstvu, ki skrbijo za zahtevnejše proizvodne in upravne procese.

Razcep torej dobi oprijemljivo posledico v dejstvu, da se ekonomski razvoj ter uspešnost začneta istovetiti z nemško kulturno in ekonomsko sfero. Od tod pa do vtisa, da modernizacija lahko pomeni tudi nacionalno odtujitev, ni bilo daleč.¹⁴ V razmerah do leta 1918 imamo torej opraviti s stanjem, ko je bil obravnavani razcep zelo značilen za celotno Slovensko Štajersko, Maribor pa je v tem pogledu še dodatno izstopal.¹⁵ Vzpostavljane novega kulturno-ekonomskega in vrednostnega sistema, ki bi enake

¹¹ Podrobneje glej Jasna Fischer: Družba, gospodarstvo, prebivalstvo. Ljubljana 2005, str. 111–126, 182–215.

¹² Toussaint Hočevar: Slovenski družbeni razvoj. New Orleans 1979, str. 15–21.

¹³ Zelo ilustrativno obravnavo tega vidika na primeru nastajanja slovenskega naravoslovnega in tehniškega besedišča predstavlja razprava Željka Oseta: Vpliv modernizacije na oblikovanje slovenskega naravoslovno-tehničnega besedišča (V: Podobe modernizacije (ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič). Ljubljana 2009, str. 350–373.), ki jo je mogoče brati kot vzporedno zgodbo zorenja slovenskega izobraževalnega, znanstvenega in tehnološkega razvoja od srede 19. stoletja naprej.

¹⁴ Eksplicitnih izjav in še več v podtonu izrečenih podobnih stališč v slovenskem prostoru druge polovice 19. stoletja ni mogoče zgrešiti. Navsezadnje je bilo ravno to spodbuda ekonomske plati narodnostnega gibanja, zlasti v podobi razvojnih potez združništva na Slovenskem. Glej Žarko Lazarevič: Plasti prostora in časa: iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja. Ljubljana 2009, str. 311–359.

¹⁵ Za ilustracijo mariborskih ekonomskih razmer pred letom 1918 glej Radoslav Pipuš: Črtica o razvoju trgovine, obrti, industrije in denarstva v Mariboru v zadnjem polstoletju. V: Spominska knjiga posvečena petdesetletnici Gremijalne trgovske nadaljevalne šole v Mariboru (ur. Gustav Šilih). Maribor 1926, str. 21–29.

atribute ekonomske uspešnosti pripisoval tudi slovenski sferi, pa je bilo mogoče le v konfliktu med obema interesnima skupnostma.¹⁶ Najbolj značilen primer tega na slovenskem ozemlju je bilo Celje. Tam je slovenska sfera v premoščanju razkoraka med značajem prebivalstva in ekonomskimi ustanovami sistematično vzpostavljala ekonomske ustanove kot protiutež nemškimi in se po finančni moči do prve svetovne vojne povsem izenačila z nemško stranjo.¹⁷ S prizadevanji za ekonomsko vrednostno izenačitev slovenske skupnosti z nemško vstopi v naše razmišljanje dodaten element, ki je tudi determiniral ekonomski položaj Maribora v slovenskem prostoru. Gre za vzpostavljanje razmerij, ki se nato obdržijo na dolgi rok. V ospredje razprave lahko pripeljemo tudi relacije Maribora do Ljubljane. Maribor se ne razlikuje samo od Celja, ampak se tudi od Ljubljane. Zaradi izjemno velikega razcepa med ekonomsko in slovensko sfero je mogoče postaviti utemeljeno domnevo, da je bila v Mariboru bolj kot ekonomska v ospredju simbolična modernizacija¹⁸ v obliki narodnih kulturnih ustanov in organizacij, ki so samo opozarjale na slovensko prisotnost v mestu. To niti ni toliko videti iz mariborskih razmer samih, sklep se nam ponudi šele na podlagi primerjalnih relacij do Ljubljane ali Celja. Če je bilo v Celju s tveganjem interesnega konflikta še mogoče preseči razkorak med ekonomsko sfero in slovensko skupnostjo, pa je bilo v Ljubljani drugače.

Razcep med značajem ekonomskih institucij in večinskim prebivalstvom je bil na Kranjskem najmanjši. Z nekaj truda ga je bilo mogoče razmeroma hitro preseči. To se začne dogajati v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja, ko ekonomsko-modernizacijska pobuda znotraj slovenske skupnosti povsem preide na Kranjsko. Če je v prejšnjih desetletjih za Kranjsko veljala nekaka socialna konservativnost, kakor je to opredelil Vasilij Melik,¹⁹ se je v zadnjih dveh desetletjih pred iztekom 19. stoletja to spremenilo. Tudi področja na Kranjskem so stopila na pot nekoliko hitrejšega oprijemanja orodij in tehnik modernizacijskega procesa. Ekonomska aktivnost slovenske skupnosti na področju industrijskega dela se poveča, kar topi ost »nasprotja« med izpričano etnično pripadnostjo in ekonomsko uspešnostjo.

¹⁶ Toussaint Hočevar: Slovenski družbeni razvoj. New Orleans 1979, str. 31.

¹⁷ Značilen primer je ustanavljanje Celjske posojilnice in Južnoštajerske hranilnice s simbolno in ekonomsko umestitvijo v mestni javni prostor ali denimo tudi primer celjske Zveze slovenskih posojilnic/Zadružne zveze, ki pa je imel vseslovenske intencije. Več glej Žarko Lazarevič: Razvoj institucij finančnega posredništva v Celju do konca prve svetovne vojne. V: Iz zgodovine Celja 1848–1918: Odsevi preteklosti 2 (ur. Marija Počivavšek). Celje 1997, str. 127–154.

¹⁸ Koncept simbolične modernizacije je uvedel John Kenneth Galbraith (Economic development. Cambridge (Massachusetts), London 1965, str. 4.), ko je pojasnjeval ekonomske razvojne dileme nerazvitih družb.

¹⁹ Vasilij Melik: Josip Vošnjak in njegovi spomini. V: Josip Vošnjak: Spomini. Ljubljana 1982, str. 647.

V tem procesu lahko opozorimo na dva stvarna in en simbolični dogodek. Če začnemo pri slednjem, lahko prenos uredništva Slovenskega naroda iz Maribora v Ljubljano (1872) na simbolni ravni štejemo za napoved premika težišča, in to ne samo političnega, temveč tudi gospodarskega. Pri stvarnih dogodkih pa moramo našo pozornost usmeriti na vzpostavljanje združne mreže in bančnih delniških družb. Zadržna pobuda se je resda rodila v Celju z Zvezo slovenskih posojilnic,²⁰ vendar je združništvo doživelo pravi razmah šele s Krekovo pobudo. Ko je bila prek Zveze kranjskih posojilnic oblikovana Zadržna zveza v Ljubljani, se je položaj povsem spremenil. Ljubljanska Zadržna zveza je pokrila celoten slovenski prostor ter s centralizacijo denarnih sredstev in blagovnih tokov prenesla težišče slovenske ekonomske sfere v Ljubljano. Enak model je zasledovala od leta 1907 tudi Zveza slovenskih zadrug, ki jo uvrščamo v interesno sfero liberalnega pola slovenske politike.²¹ Obe ustanovi sta pomembno pomagali premostiti precep med značajem ekonomskih ustanov in etnično pripadnostjo prebivalstva.

Do premika je prišlo tudi na področju denarnih zavodov. Ustanovitev Mestne hranilnice ljubljanske je bila pomembna točka. Pripisali so ji pomen osrednjega slovenskega denarnega zavoda, in to vlogo je dolgo igrala, tudi prek časovnih zamejitev Habsburške monarhije.²² Druga pomembna točka je bila ustanovitev Ljubljanske kreditne banke kot afiliacije praške Živnostenske banke. Slovensko okolje je z Ljubljansko kreditno banko dobilo alternativnega ponudnika kapitala in prek dunajske podružnice Živnostenske banke tudi dostop do mednarodnega finančnega trga. Druga pomembna dimenzija pa je bila investicijska politika. Ljubljanska kreditna banka je s poslovalnicami pokrila celoten prostor ter spodbudila nastanek nekaj delniških družb in drugih podjetij ali pa z nakupom delnic postala delni lastnik že obstoječih.²³ Znameniti bojkot Kranjske hranilnice leta 1908 je javno dokazal na novo pridobljeno ekonomsko-politično moč in samozavest, ki je po vplivu znotraj slovenske skupnosti presežala meje dežele Kranjske. Premik je sledil tudi v kulturno-ekonomski sferi. Gospodarska glasila – denimo Narodni gospodar ali Narodno gospodarski

²⁰ Žarko Lazarevič: Celje – prvotno središče slovenskega združništva. V: Celjski zbornik. Celje 1994, str. 109–134.

²¹ Žarko Lazarevič: Nacionalne in gospodarske prvine slovenskega združništva. V: Stiplovske zbornik (ur. Dušan Nećak). Ljubljana 2005, str. 159–168.

²² Žarko Lazarevič in Jože Prinčič: Zgodovina slovenskega bančništva. Ljubljana 2005, str. 25, 137.

²³ Žarko Lazarevič: Plasti prostora in časa: iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja. Ljubljana 2009, str. 161–169.

vestnik (predhodnik Trgovskega tovariša) kot glasili združništva in podjetniških krogov – imajo sicer sedež v Ljubljani, njihovo ciljno območje pa je bil slovenski etnični prostor.

Ljubljana je tako postala slovensko gospodarsko središče že pred prvo svetovno vojno, ne da bi si sama za to prizadevala, kakor je posrečeno zapisal Stane Granda.²⁴ Ekonomske ustanove na Kranjskem, v Ljubljani, dobivajo nadregionalni, slovenski značaj. Po prvi svetovni vojni dobi vseslovenski značaj tudi upravni aparat dežele Kranjske, ki ima sedež v Ljubljani. To nedvomno priča o drugačnih miselnih shemah, konceptualizaciji in percepciji lastnega lokalnega ali (regionalnega) in tudi/zlasti nacionalnega prostora. S tem so se vzpostavile tudi dolgoročne ekonomske relacije in tudi primerjalna razmerja. Povsem nasprotno so mariborske ekonomske ustanove zaradi vpetosti v nemško sfero ostajale omejene v lokalne okvire, niti ne regionalne, in niso bile sposobne preseči kulturno-ekonomske prepreke. Denimo Mariborska eskomptna banka, ki je obstajala že vse od leta 1875, je bila tipičen primer takega pristopa. Slovenske ekonomske ustanove v Mariboru pa so imele izrazito lokalni poudarek.

Precep med značajem ekonomskih institucij in večinskim prebivalstvom je bil presežen v času med obema vojnama, ko se je po nastanku jugoslovanske države gospodarsko življenje sloveniziralo. V novem protekcionističnem okolju je ob hkratni spremembi relativnih cen v korist industrije in ob velikem notranjem trgu v razmeroma kratkem času prišlo do podvojitve slovenskih industrijskih zmogljivosti.²⁵ Del tega dinamičnega gibanja je bil tudi Maribor. Industrijski sektor se v Mariboru izjemno okrepi, zlasti na področju tekstilne industrije, predvsem po zaslugi tujih investitorjev, enako kot v slovenskem prostoru.²⁶ Naj za ilustracijo razmer navedemo le nekaj podatkov iz začetnega najbolj dinamičnega obdobja prve polovice dvajsetih let. Skupno število vseh gospodarskih podjetij je v Mariboru in bližnji okolici naraslo na malo manj kot 700 in se je v primerjavi s časom ob koncu prve svetovne vojne podvojilo. Da ne omenjamo

²⁴ Stane Granda: Rast Ljubljane v gospodarsko središče Slovenije. V: Od Maribora do Trsta (ur. Darko Friš in Franc Rozman). Maribor 1997, str. 99–105.

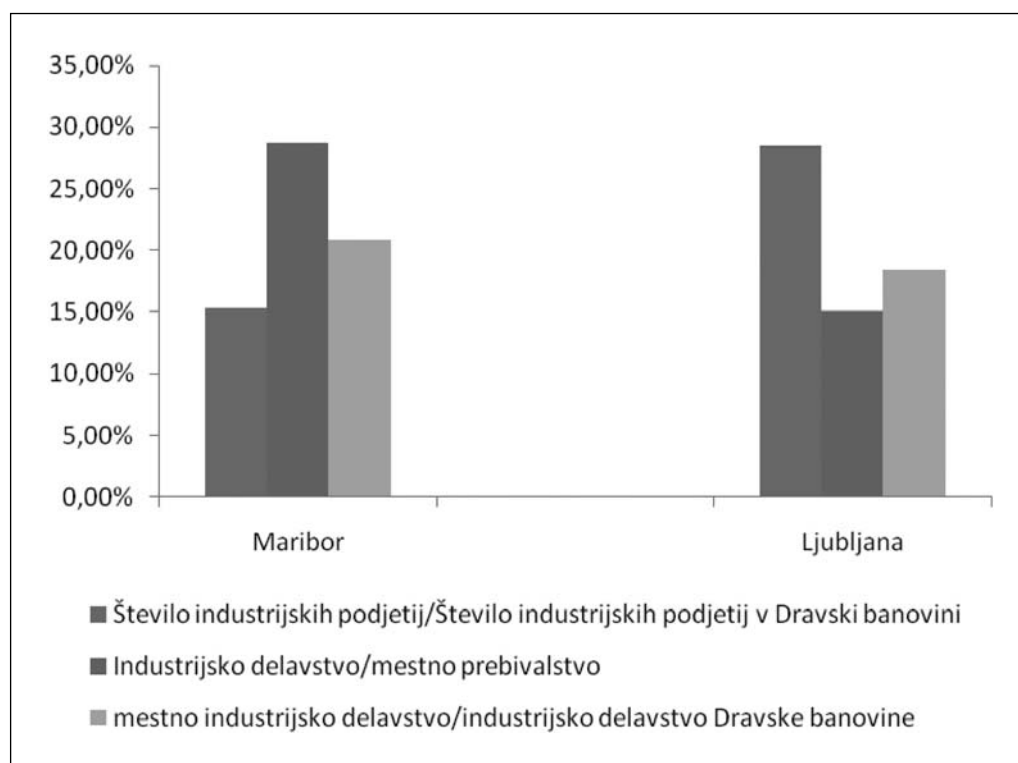
²⁵ Žarko Lazarevič: Plasti prostora in časa: iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja. Ljubljana 2009, str. 56–82.

²⁶ France Kresal: Tekstilna industrija v Sloveniji. Ljubljana 1976.

delniških družb, ki pričajo o bolj ambicioznem podjetniškem duhu. Ob koncu vojne so našli samo tri, leta 1926 jih je v mestu in okolici delovalo že 44. Število družb z omejeno odgovornostjo pa se je zvišalo za skoraj desetkrat.²⁷ In tudi v teh pomenih mariborske razmere ne odstopajo od občin slovenskih razmer.

Mesto Maribor znotraj slovenskega prostora lahko najlažje opredelimo z vnosom teritorialne razprostranjenosti slovenske industrije. Pokaže se izrazita neuravnoteženost, kajti množica novih podjetnikov je svoje obrate postavljala v pretežni meri v urbanih krajih z urejenimi komunikacijami (ceste, železnice, telekomunikacije) in urejeno energetske oskrbo. Torej so pri izbiri lokacije, da bi zmanjšali zagonske stroške, poskušali sebi v prid izrabiti obstoječe infrastrukturne naprave. Tako ne preseneča osredotočenost v nekaj večjih centrih, kajti šlo je za značilnost, ki se je

Graf 3: Maribor in Ljubljana v slovenskem prostoru leta 1938²⁸



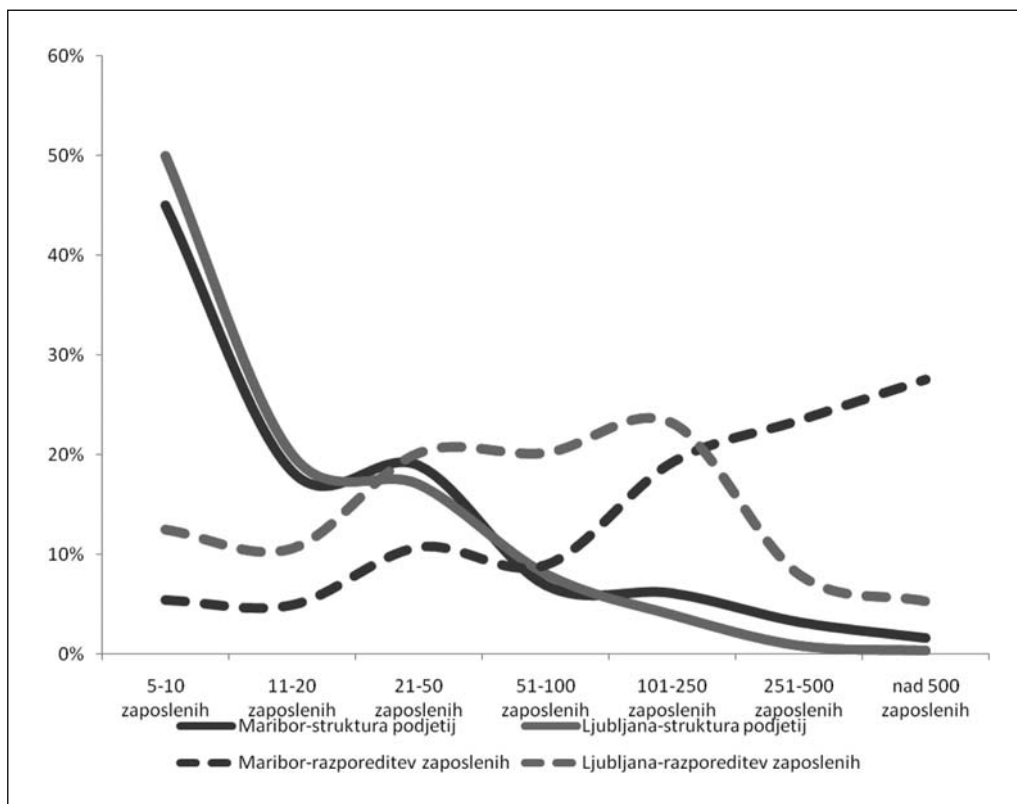
²⁷ Radoslav Pipuš: Črtica o razvoju trgovine, obrti, industrije in denarstva v Mariboru v zadnjem polstoletju. V: Spominška knjiga posvečena petdesetletnici Gremijalne trgovske nadaljevalne šole v Mariboru. Maribor 1926, str. 28–29.

²⁸ Mirko Novak: Razmestitev industrije v Sloveniji. V: Geografski vestnik, 1939, št. 1–4, str. 96.

vzpostavila že pred prvo svetovno vojno in se je z nadaljevanjem industrializacije po letu 1918 še utrdila. Maribor in Ljubljana²⁹ v tem času postaneta osrednji slovenski industrijski središči, ki pritegneta večino investicij že v dvajsetih letih, njuna vloga osrednjih gospodarskih središč pa v tridesetih letih, med veliko gospodarsko krizo še zraste. Ob tem velja opozoriti, da je relativni pomen industrije v Mariboru še vedno neprimerno večji kot v Ljubljani.³⁰ Natančnejša razmerja, ki bodo ilustrirala te trditve, so razvidna iz spodnjih grafičnih upodobitev, v katerih smo izpostavili mariborske in ljubljanske razmere.

Če se ozremo na splošne slovenske razmere, potem lahko zopet po-

Graf 4: Struktura industrijskih podjetij in zaposlenosti v Mariboru in Ljubljani leta 1938³¹

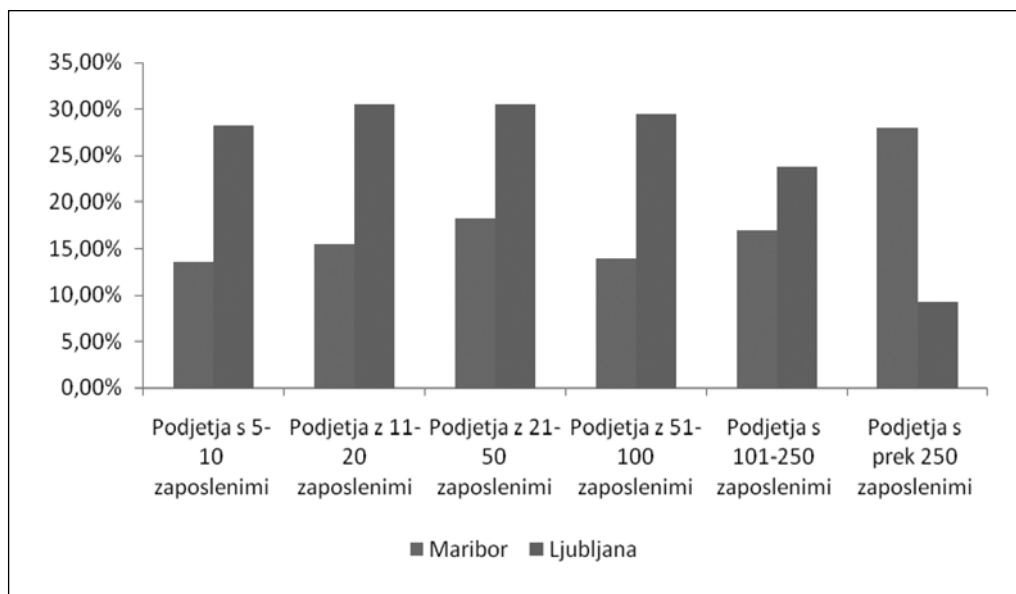


²⁹ O razvoju industrije v Ljubljani glej Vlado Valenčič: Ljubljanska industrija med obema svetovnjima vojnoma. V: Ljubljanska industrija v letih 1918–1941. Ljubljana 1992, str. 5–31.

³⁰ Žarko Lazarevič: Slovensko gospodarstvo v prvi Jugoslaviji. Ljubljana 1997, str. 62–63.

³¹ Prav tam.

Graf 5: Struktura podjetij v Mariboru in Ljubljani ob koncu tridesetih let (kot delež od števila podjetij v Dravski banovini)³²



novimo osnovno slovensko značilnost, da se je glavnina slovenske industrije naselila ob železnici ali v njeni neposredni bližini, istočasno pa se je tudi skoncentrirala v nekaj središčih, pri čemer velja izpostaviti Ljubljano, Maribor, Celje in Kranj. V teh mestih je industrija dajala kruh več kot 1000 družinam. V isti sapi je treba poudariti, da je industrija zaposlovala tisoč in več delavcev tudi na Jesenicah, v Trziču, Hrastniku in Kamniku, vendar pa je šlo tam za enostransko strukturo, kjer je bila velika tovarna le ena ali največ dve. Pred drugo svetovno vojno sta bila Ljubljana in Maribor najpomembnejši industrijski središči, kjer je bilo največ podjetij in tudi največ zaposlenih. Seveda pa sta se po svoji strukturi zelo razlikovali. Za Ljubljano, ki je bila obenem tudi politični, kulturni in finančni center Slovenije, je bila značilna uravnovežena gospodarska struktura, težišče podjetnosti je bilo na malih in srednjih podjetjih, ki so tudi ustvarjala večino delovnih mest. Drugačno sliko pa nam kaže Maribor, kjer so prevladovali veliki industrijski obrati z več kapitala ter večjim številom delavcev in jih je bilo tudi več kakor v Ljubljani. Kranj in Celje sta nekoliko odstopala od te slike tako v pomembnosti, številu zaposlenih in strukturi. Sicer pa je

³² Ravno tam.

mogoče reči, da se je Kranj po svoji strukturi bolj približeval mariborskim razmeram, za Celje pa je bila značilna večja uravnoteženost gospodarske strukture.

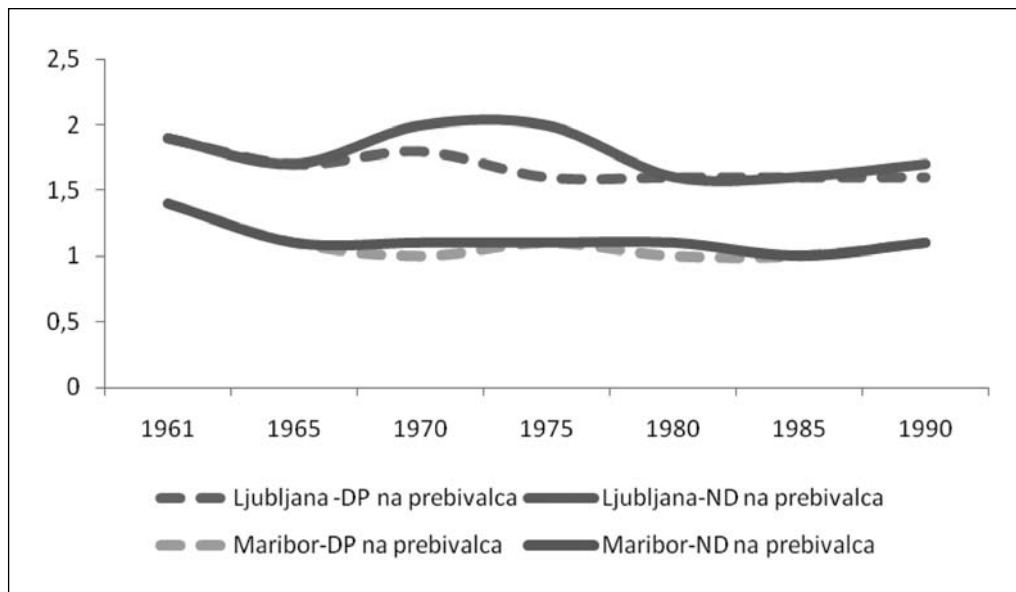
Vzpostavljene značilnosti so učinkovale tudi po drugi svetovni vojni. S centralno-planskim gospodarskim modelom, ko je bilo treba v najkrajšem času in ne glede na ceno postati industrijska družba, je postal položaj Maribora v industrijskem pogledu še pomembnejši. Strukturne značilnosti Maribora kot izrazito industrijskega mesta so se še okrepile. Delež industrije v produktu mariborskega gospodarstva se je leta 1975 že približeval polovici in dosegel najvišjo vrednost (46,6 odstotkov), ki je šla čez slovensko povprečje (45,3 odstotkov) in krepko presejala ljubljanske razmere (33,5 odstotkov).³³ Podatki so govorili že o preindustrializiranosti mesta. Neugodna pa je bila tudi struktura industrijskih podjetij. Vzpostavljeni vzorec prevlade velikih podjetij tako pri ustvarjenem družbenem produktu kot pri obsegu zaposlenosti se je nadaljeval tudi v čas po drugi svetovni vojni in tej strukturi potezi dajal značaj zgodovinske stalnice. Maribor je bil torej v industrijski dobi močno odvisen od enostranske sektorske strukture, kar je povečevalo njegovo gospodarsko ter socialno občutljivost ob spremembah na gospodarskem in političnem polju v mednarodnem in domačem okolju. Devetdeseta leta prejšnjega stoletja več kot očitno pričajo o teh tveganjih.

V povojnem obdobju se je zgodila tudi druga sprememba v odnosu do slovenskega prostora in Ljubljane. Če se je Maribor še med obema vojnama na področju industrijskega dela še kosal z Ljubljano, je v povojnem obdobju Ljubljana nesporno postala tudi največje slovensko industrijsko središče. Že v šestdesetih, še bolj pa v sedemdesetih je preseгла Maribor pri obsegu industrijske proizvodnje in zaposlenosti. Leta 1979 so industrijske dejavnosti ustvarile 32.750 delovnih mest v Mariboru in 41.784 v Ljubljani.³⁴ O bolj detajlnih razlikah na ravni slovenskega povprečja, Maribora in Ljubljane na primeru družbenega proizvoda in narodnega dohodka govori grafikon št. 6.

³³ Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1977. Statistično gradivo mi je za pisanje tega članka velikodušno posredovala Janja Sedlaček. Za njeno nesebičnost se ji najlepše zahvaljujem.

³⁴ Igor Vrišer: Razmestitev industrije v Jugoslaviji. V: Geographica Slovenica, 1981, str. 11–12.

Graf 6: Družbeni proizvod in narodni dohodek na prebivalca v Mariboru in Ljubljani 1961–1990 (Slovenija = 1)³⁵



Čprav jih omejimo na gole številke, gibanja iz grafikona izražajo zanimive procese. Do sredine šestdesetih let se je razkorak med Mariborom ter Ljubljano in slovenskim povprečjem zmanjševal. Tako Ljubljana kot Maribor sta se spuščala proti slovenskemu povprečju, vendar pa je med njima ostajala stabilna razdalja. Od sredine šestdesetih let pa je z »veliko gospodarsko reformo«³⁶ sledilo približno desetletje, ko se začne Ljubljana, merjeno po narodnem dohodku, oddaljevati od slovenskega povprečja. Odmikal se je tudi Maribor, vendar z manjšo razliko in na veliko nižji ravni od Ljubljane. Nato je sledil obrat, ko so se vrednosti tako v Mariboru kot Ljubljani vrnile na izhodišče iz sredine šestdesetih let in tam vztrajale vse do samostojne slovenske države. Razlika med Mariborom in Ljubljano pa se je tudi v tem obdobju merjenja ohranjala na enaki ravni.

S temi gibanji odpiramo drugo raven razprave, ki je v mnogo čem

³⁵ Statistični podatki po občinah (LR in SR) Slovenije 1960, 1962, 1967, 1971, 1973, 1977, 1993. Statistični urad Republike Slovenije. Statistično gradivo mi je za pisanje tega članka velikodušno posredovala Janja Sedlaček. Za njeno nesebičnost se ji najlepše zahvaljujem.

³⁶ Glej Jože Princič: V začaranem krogu: Slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955–1970. Ljubljana 1999. Jože Princič in Neven Borak: Iz reforme v reformo: Slovensko gospodarstvo 1970–1991. Ljubljana 2006.

določala mesto Maribora v slovenskem gospodarskem prostoru. Zaradi divergentnih procesov v drugi polovici šestdesetih let se je spremenila regionalna politika v Sloveniji. Sredi šestdesetih let so začele medregionalne razlike, ki jih izpričuje tudi predstavljeni graf, postajati pomembna politična tema znotraj slovenskega prostora. Takrat se je izkazalo, da mora kar tri četrtine slovenskih občin dobivati republiške dotacije, da so sploh zmogle financirati stroške družbenih dejavnosti na svojem območju. To je vzbujalo nejevoljo, hkrati pa je pričalo o stvarnosti in razvojnih razkorakih med posameznimi slovenskimi predeli. Medregionalne razlike so se vrinile v politični besednjak, postale so družbeno relevanten problem, o katerem se je zlasti zaradi pritiska iz občin govorilo čedalje več. Celo več, to vprašanje je v naslednjih letih dobilo »politični prizvok« ter postalo razlog za zaostrovanje odnosov med posameznimi občinami in celo pokrajinami v Sloveniji.³⁷ Politični vrhovi so sprejeli izziv z občinskih ravni in Slovenija je kmalu izoblikovala merila za definiranje nerazvitosti, hkrati pa tudi sistem za pospeševanje bolj skladnega razvoja posameznih predelov in območij. Izvajati je torej začela aktivno regionalno politiko.³⁸

Od takrat je bila skrb za razvoj manj razvitih območij stalnica slovenskih razvojnih vizij, izrazito v načrtovanih in predvidevanih kratkoročne in dolgoročne slovenske prihodnosti. Razvoj manj razvitih območij je bil tako vpet v širši sklop ukrepov regionalne politike, ki je vključevala tudi prvine policentričnega razvoja Slovenije. V zasnovi tega koncepta, ki je vračal metropolitanski model, je bil poudarek na razvoju regionalnih središč. Ta središča naj bi bila dovolj velika, da bi omogočila aglomeracijsko ekonomičnost, po drugi strani pa dovolj številčna, da bi lahko oskrbovala s storitvami sleherni predel svoje (sub)regije.³⁹ Odločitev za policentrični razvoj v sedemdesetih letih se v zgodovinskem smislu navezuje na tradicionalno prostorsko razpršenost ekonomskega razvoja. Hkrati je to pomenilo, da se v načelnih predpostavkah v skladu z močno izraženo regionalno in subregionalno diferenciacijo sprejema regionalna gospodarska struktura in da se z upoštevanjem tega dejstva teži k ekonomski integraciji slovenskega prostora.

Zato naj bi sistematično razvijali gospodarske in socialne funkcije

³⁷ Jože Prinčič: V začaranem krogu: Slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955–1970. Ljubljana 1999, str. 276.

³⁸ Več o tem glej Žarko Lazarevič: Razkorak med razvitimi in nerazvitimi – zaviralni dejavnik modernizacije. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2002, št. 2, str. 85–88.

³⁹ Toussaint Hočevar: Slovenski družbeni razvoj. New Orleans 1979, str. 105.

(sub)regionalnih središč, ki naj bi jih povezovala široka mreža različnih prometnic, energetskih in telekomunikacijskih vodov, da bi bila omogočena nemotena komunikacija med njimi. Policentričnemu razvoju so podredili tudi načela urbanističnega planiranja in načrtovanje infrastrukturnih omrežij. Tako naj bi na ravni Slovenije dobili funkcionalno enovit ter zaočkrožen urban sistem, ki bi brez ostrih rezov povezoval podeželje in mesta. Šele tako prostorsko zasnovana Slovenija bi omogočila bolj stvarne pogoje za preseganje gospodarsko-razvojnih medregionalnih razlik. V tem pogledu velja izpostaviti nove poudarke, presegli naj bi enostransko gospodarsko strukturo. V skrbi za dolgoročno stabilnejši razvoj naj bi enakomerno spodbujali investicije v industrijo, kmetijstvo in turizem. Vera v odrediščno moč industrializacije je očitno v Sloveniji v začetku sedemdesetih let že krepko opešala. Nadalje so izpostavljali še pomen izobraževanja prebivalstva in njegovo prostorsko mobilnost, kar naj bi omogočilo razvito omrežje prometnic.⁴⁰

Rezultati tako izoblikovane ekonomske in socialne politike so na dolgi rok vendarle imeli pozitivne rezultate. Po zaslugi decentralizirane in razpršene najprej industrializacije, pozneje politike gospodarskega razvoja nasploh, ki je bila značilna za povojno obdobje, zlasti pa za sedemdeseta leta, je bil slovenski prostor glede na zmogljivosti in deleže prebivalstva brez večjih regionalnih razlik. Z izenačevanjem pa slovenski prostor ni bil povsem poenoten. Ekonomsko-socialne razlike so obstajale še naprej, le kazati so se začele na drugačen, očem bolj zakrit način – v učinkovitosti, ustvarjenem družbenem proizvodu v celoti in na prebivalca itn.⁴¹

Mesto neke lokalne ekonomije znotraj regije ali širših gospodarskih območij je vedno determinirano v interakciji s tem okoljem. Odvisno je od razvojne dinamike širšega okolja, izkoriščanja lastnih razvojnih potencialov, systemskega okolja, lastnih vrednostnih izhodišč ter ne nazadnje od zgodovinskih determinant in dosežkov. Odkriti občutki tesnobe in zapostavljenosti v Mariboru, ki so tako jasno razvidni in vključujejo povsem očitno noto merjenja oziroma tekmovalnosti z Ljubljano, imajo prav goto-

⁴⁰ Resolucija o dolgoročnem razvoju Socialistične republike Slovenije. Uradni list SRS št. 13/1972, str. 399–418 in 410–411.

⁴¹ Igor Vrišer: Razvoj industrije v Sloveniji. V: Geografski vestnik, 1976, str. 29–43; Igor Vrišer: Industrializacija 1953–1981 v SR Sloveniji. V: Urejanje prostora 1. (ur. Vladimir Braco Mušič). Ljubljana 1988, str. 49–59.

vo globlje vzroke, kot je samo ekonomsko stanje Maribora. Govorijo o do-
jemanju lastne vloge v nacionalnem kontekstu, o razumevanju integracije
slovenskega etničnega ter geografskega prostora, o vidikih konstituiranja
slovenske nacije in s tem pogojene interpretacije ekonomsko-politične ter
nacionalno-zgodovinske stvarnosti in vsakokratne sodobnosti. Govorijo o
izneverjenih pričakovanjih, kajti skozi govorico o preteklosti legitimirajo
ter osmišljujejo aspiracije in položaj v sedanosti, kot je prepričljivo poka-
zala Nina Vodopivec na primeru tekstilnih delavk v času tranzicije.⁴²

Na gospodarskem področju, z vsemi socialnimi posledicami, pa lah-
ko postavimo domnevo, da frustracije v Mariboru izvirajo iz nemoči krat-
koročno spremeniti gospodarske razmere. Frustracije so torej temeljile na
nižji ravni gospodarskega ter socialnega razvoja, na nižji ravni ekonomske
in družbene učinkovitosti, na prevladujoče enostranski gospodarski struk-
turi ter na nezadostni konkurenčnosti na domačem in mednarodnem trgu.
Strukturne značilnosti Maribora so imele tudi zgodovinske temelje. Vzpo-
stavljeni vzorec prevlade industrije nad drugimi sektorji in prevlada veli-
kih podjetij sta imela značaj zgodovinske stalnice, ki se je vedno znova utr-
jevala. In ta razmerja so determinirala mesto Maribora na gospodarskem
področju znotraj slovenskega prostora. Presenetljivo so se relacije vzpo-
stavile že zelo zgodaj, konec 19. ali začetek 20. stoletja jih več kot jasno iz-
pričuje. In tega dejstva ni spremenila niti modificirana regionalna politika
v sedemdesetih letih 20. stoletja, ki je v razvojni model Slovenije vgradila
dejstvo regionalnih razlik in le nekoliko omilila navedena protislovja.

Na primeru Maribora se nam kaže simptomatična značilnost sloven-
skega razvojnega vzorca, ki je vzbuja in vzbuja skoraj enake ali sorodne
frustracije tudi drugod. Pri prehodu iz ene ekonomske in socialne paradi-
gme v drugi gospodarsko-družbeni vzorec nastopi zagata. Kajti pojavne
oblike stare strukture zaradi zmanjšane konkurenčnosti izginjajo, z njimi
tudi obstoječe znanje, pojavne oblike novega razvojnega vzorca ter nado-
mestne ekonomske in družbene konkurenčnosti pa krepko zaostajajo. S to
zadrego je bil slovenski prostor soočen tako v drugi polovici 19. stoletja kot
med tranzicijo iz komunistične gospodarske ureditve v tržno gospodarstvo
ob koncu 20. stoletja. V 19. stoletju je zato prišlo do reagrarizacije sloven-
skega prostora,⁴³ proti koncu 20. stoletja do velike brezposelnosti in pre-

⁴² Nina Vodopivec: *Labirinti postsocializma*. Ljubljana 2007.

⁴³ Ferdo Gestrin: *Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma (do leta 1918)*. V: *Kronika*, 1969, št. 3, str. 129–138.

mika znatnega dela prebivalstva iz industrijskega sektorja med vzdrževano prebivalstvo.⁴⁴ V obeh primerih narašča revščina, poglobljajo se frustracije, tesnoba in obrambni refleksi v obliki različnih antirazvojnih ideologij. Kot kaže slovensko 19. stoletje, lahko tak precep traja tudi nekaj desetletij z velikimi posledicami na socialnem in duhovnem področju. Znotraj tega konteksta je treba interpretirati tudi dolgoročno gospodarsko vzajemnostna razmerja Maribora in slovenskega prostora. In Maribor je po svojih ekonomsko-zgodovinskih in družbenih značilnostih sestavni del tega prostora.

⁴⁴ Glej Jože Mencinger: Gospodarska politika prehoda. V: Prehod in prestrukturiranje slovenskega gospodarstva (ur. Rasto Ovin in Neven Borak). Ljubljana 1997, str. 11–36.
Slovenia, Economic Transformation and EU Accession: Volume I: Summary Report. A world Bank Country Study. Washington D. C. 1999.
From Yugoslavia to the European Union (ur. Mojimir Mrak, Matija Rojec, Carlos Silva Jauregui). Washington D. C. 2004.

Andrej Studen

MARIBOR NA POTI V MODERNO MESTO

Socialna modernizacija Maribora od srede 19. stoletja do prevrata leta 1918

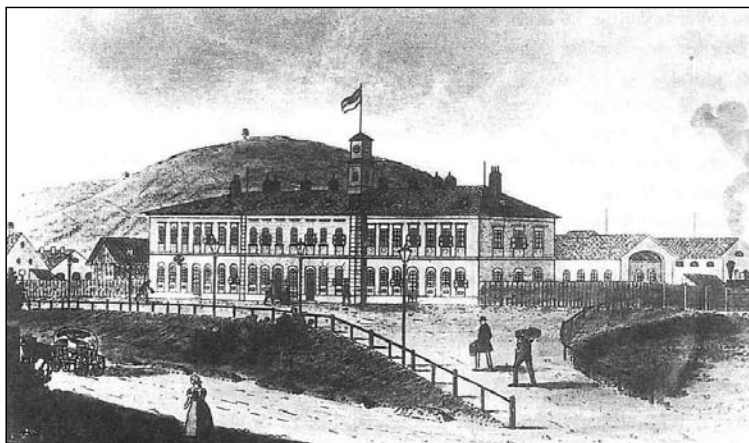
Prihod Južne železnice v Maribor sredi štiridesetih let 19. stoletja je bil po mnenju Rudolfa Gustava Puffa »najbolj veličasten dogodek, ki je zaznamoval Maribor in ki bo odslej najbrž bistveno vplival na njegov življenjski utrip«. Parna lokomotiva kot »najnovejši dosežek novega veka« naj bi bila po njegovem mnenju tista, ki ima »na čelu zapisano veliko besedo: ‚Naprej!‘«¹ Besede cesarsko-kraljevega profesorja dr. Puffa so takrat preroško naznanjale prihodnji gospodarski in družbeni razcvet mesta ob Dravi. Danes mu lahko pritrdimo, da se ni dosti motil, saj sta »prav Južna železnica in nekoliko kasneje Koroška železnica (1863) odločilno vplivali na vsestranski razvoj« Maribora.² Južna železnica je v severovzhodnem delu današnje Slovenije od štiridesetih let 19. stoletja naprej poudarila mejno

¹ Rudolf Gustav Puff: Maribor : Njegova okolica, prebivalci in zgodovina. Maribor 1999, str. 289–290.

² Janez Cvirn: Oris zgodovine Maribora 1750–1850. V: Studia Historica Slovenica, 2006, št. 2–3, str. 334. Poleg Puffovega optimizma pa je bilo v štiridesetih letih 19. stoletja slišati dokaj spodbudne tone za vsestranski prihodnji razvoj Maribora tudi v referatu notranjega ministra Aleksandra Bacha poleti 1849, v katerem je mlademu cesarju utemeljeval, zakaj naj bi bil Maribor primeren za sedež okrožne vlade. Bach je poudaril, da je Maribor v primerjavi s konkurenčnim Celjem »pomembno mesto /.../, da ima ugodno lego ob eni od obeh glavnih rek dežele, da se v njem na železnico priključujejo važne ceste in da so v njem za okrožno vlado na voljo primerni uradni prostori«. Tudi Bach se v svojih priporočilih in zavzemanju za mesto ob Dravi ni dosti motil, četudi so bile njegove besede, kot je znano, izrečene ob posredovanju vplivnega Johanna Kasparja Seillerja, ki se je rodil 20. oktobra 1802 v Mariboru, umrl pa 10. februarja 1888 na Dunaju. Po študiju prava je najprej delal kot sodnik, nato pa kot dvorni ter sodni odvetnik in notar na Dunaju. V letih 1848–1851 je bil predsednik občinskega sveta mesta Dunaj, v letih 1851–1861 pa prvi svobodno izvoljeni župan Dunaja. O tem glej npr.: Antoša Leskovec: Zgodovina uprave v Mariboru 1752–1941. V: Maribor skozi stoletja: Razprave I (ur. Jože Curk, Bruno Hartman, Jože Koropec). Maribor 1991, str. 246; Antoša Leskovec, Mesta na Slovenskem med 1830 in 1867. V: Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci: Kőszeg 1990: Meščanski svet na panonskem območju med 1830 in 1867. Szombathely 1994, str. 118. Nekatere podatke o Seillerju sem dopolnil.

črto razlik v gospodarskem značaju regije. Višji svet zahodno od te črte je imel pretežni del industrije in vse velike tovarne, subpanonski svet pa je bil le malo industrializiran in ni premogel velikih podjetij. Maribor je od vseh krajev v regiji »v industrijskem pogledu daleč najbolj napredoval, postal je prvo industrijsko središče Slovenije in industrijsko mesto«. ³

Slika 1: Železniška postaja v Mariboru leta 1847



Vir: Janez Cvirn in Andrej Studen: »Ko vihar dirjajo hlaponi«: K socialni in kulturni zgodovini železnice v 19. stoletju. Ljubljana 2001, str. 12.

V predmarčni dobi sta večini mariborskih meščanov dajali vsakdanji kruh trgovina in obrt, v mestu in okolici pa so že začeli nastajati tudi prvi industrijski obrati, ki so nakazovali kasnejši razvoj. V tretjem desetletju 19. stoletja se je začela hitrejša demografska rast mestnega prebivalstva. Leta 1846 so zgolj v mestu našteali 3424 prebivalcev (2200 domačih in kar 1224 tujcev), v predmestjih pa še dodatnih 1692 prebivalcev (657 v Graškem, 593 v Koroškem in 442 v Magdalenskem predmestju), skupaj torej 5116 prebivalcev. ⁴ Demografske spremembe so se na zunaj kazale tudi v gradbenem in urbanističnem razvoju, na simbolni ravni pa se je proces urbanizacije tudi v Mariboru začel s postopnim rušenjem mestnega obzidja, obrambnih stolpov, mestnih vrat in z zasipanjem motečih delov obrambnega jarka od konca 18. stoletja naprej. Potem ko so me-

³ Antoša Leskovec: Industrializacija v severovzhodni Sloveniji med 1873 in 1929. V: Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci: Osijek 1978: Družbene, ekonomske in kulturne posledice industrializacije v panonskem prostoru iz med dveh velikih kriz 1873–1929. Osijek 1982, str. 206.

⁴ Jože Curk: O prebivalstvu Maribora med sredinama 18. in 19. stoletja. V: Studia Historica Slovenica, 2002, št. 1, str. 46–47.

stnemu obzidju odvzeli njegovo primarno funkcijo razmejevanja, so se lahko z mestnimi povezale tudi predmestne ulice. Mesto se je v tem času ves čas krepilo tudi kot upravno in šolsko središče. Z državnimi uradniki, izobraženci in v mesto priseljenimi tujimi podjetniki se je krepilo »*novo meščanstvo*«, katerega ideale in vrednote je brez večjih pretresov zlasti od tridesetih let 19. stoletja prevzemala tudi domača tradicionalna meščanska elita trgovcev in obrtnikov.⁵

»Preobrat v razvoju Maribora se je zgodil šele po sredini 19. stoletja, ko je prišlo do več skoraj sočasnih dogodkov: odprave podložništva, reorganizacije državne uprave in sodstva, prebuditve liberalnega podjetništva, uvedbe železniškega prometa in decembra 1850 uresničene združitve starega mestnega jedra z njegovimi tremi predmestji in Meljem v enotno upravno enoto.«⁶

Na Spodnjem Štajerskem je bila v času modernih popisov prebivalstva rast števila prebivalstva najbolj intenzivna v Mariboru, kar pokaže tudi primerjava z drugima statutarnima mestoma (Celje, Ptuj).

Tabela 1: Rast prebivalstva statutarnih mest na Spodnjem Štajerskem pred prvo svetovno vojno

	1869	1880	1890	1900	1910
Maribor	12828	17628	19898	24601	27994
Celje	4224	5393	6264	6713	6919
Ptuj	2361	4257	3924	4223	4631

Od popisa leta 1869 do popisa leta 1910 se je število prebivalcev Maribora povečalo za 118 odstotkov, Celja za 63 odstotkov in Ptuja za 96 odstotkov. Če vzamemo kot primernejše izhodišče popisovalno leto 1880 (industrializacija je bila intenzivnejša v letih 1890–1910), se je število prebivalcev Maribora do zadnjega avstrijskega popisa prebivalstva povečalo za 59 odstotkov, Celja za 28 odstotkov in Ptuja za manj kot 10 odstotkov.⁷

⁵ Janez Cvirn: Oris zgodovine Maribora 1750–1850. V: Studia Historica Slovenica, 2006, št. 2–3, str. 336–340; Jože Curk: Mariborsko mestno obzidje posebno v 16. stoletju. V: ČZN, 1980, št. 1, str. 102; Jože Curk: Urbana in gradbena zgodovina Maribora. V: Maribor skozi stoletja: Razprave I (ur. Jože Curk, Bruno Hartman, Jože Koropec). Maribor 1991, str. 533.

⁶ Curk Jože: O prebivalstvu Maribora med sredinama 18. in 19. stoletja, str. 77.

⁷ Podatki popisov so povzeti po temeljni raziskavi urbanizacije naših krajev – Vasilij Melik: Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno. V: Ekonomska revija, št. 1–4, 1956, str. 518. Podatke za Maribor je pred tem objavil Franjo Kramberger: Nekaj števil o Mariboru. V: Mariborski koledar 1933, str. 95. Podatke je poleg drugih v zadnjem času navajal tudi Filip Čuček: Kraji na slovenskem Štajerskem in Maribor med leti 1750 in 1918. V: Studia Historica Slovenica, 2006, št. 2–3, str. 387–390.

Razlika med mestom in podeželjem se je tudi v Mariboru kazala v številu prebivalcev na eno hišo. Značilnost urbanega naselja je Maribor kazal s stanovanjskimi hišami, v katerih je živelo več družin, več gospodinjstev. Večnadstropne stanovanjske hiše so bile tipičen znak večjega urbanega naselja, število prebivalcev na hišo pa je bilo nekakšno znamenje urbanizacije. Seveda to splošno pravilo ni bilo brez izjem, saj je Maribor poznal tudi enodružinske hišice delavcev ali nameščencev ali pa imenitne meščanske vile, ki so predstavljale dokončno realizacijo bivanjskih stremeljenj meščanstva po zasebnosti in reprezentativnosti. Od leta 1869 do leta 1910 se je število mariborskih hiš povečalo iz 661 na 1269. Primerjalno je Maribor po številu prebivalcev na hišo malenkostno zaostajal za Ljubljano in v prvih dveh popisovalnih letih tudi za Celovcem. Še bolj izrazite so bile seveda razlike med Mariborom in velemestnim Trstom. Celje je po številu prebivalcev na hišo le malenkostno zaostajalo za Mariborom, razlika med Ptujem in Mariborom pa je bila že bolj izrazita.⁸

Tabela 2: Število prebivalcev na hišo

	1869	1880	1890	1900	1910
Trst	38,2	39,7	35,1	36,2	39,6
Ljubljana	21,5	22,4	23,6	22,8	22,3
Celovec	20	23,3	22,7	22,1	21,8
Maribor	19,4	21,7	22,9	23,3	22
Celje	17,6	20,7	19,6	20,9	20
Ptuj	11,2	14,1	12,7	13,8	12,8

Vzporedno s postopnim razvojem mariborske industrije, ki ga bomo na kratko orisali v nadaljevanju, je začelo naraščati tudi prebivalstvo v soseščini Maribora. V mariborski okolici je avstrijska statistika ob zadnjem ljudskem štetju leta 1910 našela 4 naselja z nad 1000 prebivalci: Studence (gostota 12,6 prebivalca na hišo), Pobrežje (7,6), Krčevino (7,5) in Košake (5,5). Močno koncentracijo prebivalstva srečamo tudi v Radvanju, ki je že leta 1900 štel 1374 ljudi, leta 1910 pa se je razdelilo na tri nova naselja (Nova vas, Spodnje in Zgornje Radvanje), ki so skupaj štela 1868 prebivalcev (gostota 8,1 prebivalca na hišo). Med urbana naselja lahko štejemo tudi

⁸ Prim.: Vasilij Melik: Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno, str. 517–519.

Tezno, čeprav je glede na kriterije štelo manj kot 1000 prebivalcev, namreč 874 ljudi z obljudenostjo nad 10 prebivalcev na hišo.⁹

Nekaj tovarn je v Mariboru nastalo že v protoindustrijskem času bodisi v novih panogah (tovarna rozolije, kavnih nadomestkov) bodisi v panogah starih obrti (usnjarstvo, čevljarstvo, pivovarstvo). Maribor je imel ugodno prometno lego že pred prihodom železnice, saj je bilo tu mostišče na cesti od Dunaja proti Trstu in dravsko pristanišče. Velik del uvozne in izvozne trgovine Maribora s Koroško se je pred vzpostavitvijo železniške povezave odvijal na splavih in šajkah po Dravi. Potem ko je leta 1846 Južna železnica dosegla Celje, je promet v smeri sever-jug postal še bolj intenziven, v šestdesetih letih pa se je okreplil tudi v smeri Koroške. V bližini Maribora, na Pragerskem, je bila vzpostavljena tudi povezava z Orientalno železnico proti Ogrski (1860). »Železnica je dala svojemu mariborskemu križišču prvi res veliki industrijski obrat – 1863. so bile odprte na Studencih pri Mariboru, malo za odcepom koroške proge železniške delavnice, ki so takoj zaposlovale nad tisoč delavcev.«¹⁰ Kriza leta 1873 je prizadela mariborsko usnjarsko in čevljarsko industrijo, v železniških delavnicah pa med krizo ni bilo večjega zastoja proizvodnje. Ustanavljanje tovarn se je v severovzhodni Sloveniji nadaljevalo že v sedemdesetih letih, v trgovski register pa so največ industrijskih podjetij vpisali od leta 1890 do 1910.¹¹ V prvem desetletju (1890–1900) so ustanovili 18 tvrdk, v drugem (1900–1910) pa kar 50. Največ so jih ustanovili v Mariboru, 4 v prvem in 14 v drugem omenjenem desetletju. Z novimi tovarnami (živilska industrija, kemična industrija, opekarne) in s povečanjem starih obratov je Maribor dobil *»tistih nekaj večjih podjetij, ki skupaj z železniškimi delavnicami predstavljajo glavnino njegove industrije še v prvih letih jugoslovanske države«*.¹²

Nagla rast števila industrijskih obratov v omenjenih desetletjih pred prvo svetovno vojno je bil pogojen tudi s takratnim dograjevanjem železniškega omrežja v severovzhodni Sloveniji, torej z odprtjem nekaterih lokalnih prog. Mariborska industrija je nov zagon nato dobila šele z elektrifikacijo, z novimi možnostmi oskrbe s cenejšo pogonsko silo. Hidro-

⁹ Franjo Kramberger: Nekaj števil o Mariboru, str. 95. Vasilij Melik: Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno, str. 513–514.

¹⁰ Antoša Leskovec: Industrializacija v severovzhodni Sloveniji med 1873 in 1929, str. 202.

¹¹ Nova podjetja so do leta 1898 vpisovali pri prej pristojnem okrožnem sodišču v Celju, saj je mariborsko okrožno sodišče začelo poslovati šele 1898.

¹² Antoša Leskovec: Industrializacija v severovzhodni Sloveniji med 1873 in 1929, str. 203.

elektrarna na Dravi pri Fali je začela obratovati šele v zadnjem letu vojne (1918), a na temelju izobilja te moderne energije je Maribor v novi državi doživel pravi razmah tekstilnih podjetij.¹³

V obdobju po letu 1848 se je v Mariboru krepila tudi trgovina, ki se je postopoma vedno bolj modernizirala in prilagajala novim zahtevam potrošniške družbe. Pred uvedbo obrtne svobode leta 1859, leta 1855, beležimo v Mariboru 33 trgovskih obrti, leta 1884 jih je bilo 254, leta 1912 pa že 337. Spremljajoči pojav urbanizacije je bila vse do prve svetovne vojne specializacija trgovin in zlasti širjenje kroga kupcev, ki morajo vse potrebno kupovati. Vedno več kupcev je v mesto prihajalo tudi iz okolice. Značilnost Maribora je bila zlasti veletrgovina z vinom, omeniti pa je treba še trgovino z lesom, mešanim blagom, manufakturne trgovine in drugo.¹⁴ Precej trgovin so zaradi njihove velikosti vpisali tudi v trgovski register pri okrožnem kot gospodarskem sodišču. Od leta 1863 do konca leta 1918 je bilo teh vpisov vsaj 225. V drugi polovici 19. stoletja je naraščalo tudi število gostiln, pivnic, kavarn in hotelov.¹⁵ Od srede 19. stoletja naprej dobi Maribor tudi denarne zavode – od hranilnic do bank.¹⁶

Rast obrti v Mariboru v primerjavi s trgovino ni bila tako izrazita. Starim panogam (na primer barvarji, brusarji, mlinarji, milarji, usnjarji, kovači, lončarji in pečarji), uslužnostnim obrtem (na primer čevljarji, krojači, šivilje in modistke) in obrtem živilske stroke se v povezavi s tehničnim napredkom pridružijo še nekatere nove obrti, kot so fotografi, optiki, tapetniki, mehaniki, instalaterji. Obrtne delavnice nekaterih obrti prerastejo tudi v manjše tovarne.¹⁷

Urbani in gradbeni razvoj Maribora v modernejše mesto v desetletjih pred prvo svetovno vojno so že v predmarčni dobi nakazovale dvonadstropne hiše, v katerih je že bilo čutiti zasnovo kasnejših velikih najemniških hiš.¹⁸ Na prostorsko zasnovo mesta je vplivala tudi izgradnja

¹³ Prim.: prav tam, str. 205. V nasprotju z aktivno mariborsko tekstilno industrijo, ki se je razvila po prevratu, pa v krajevini Jugoslaviji niso več napredovale industrijske panoge, kot so pivovarstvo, usnjarska in mlinska industrija. Prim.: Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752–1941. V: Maribor skozi stoletja: Razprave I (ur. Jože Curk, Bruno Hartman, Jože Koropec). Maribor 1991, str. 369.

¹⁴ Antoša Leskovec: Upravni in gospodarski razvoj Maribora v 19. stoletju. V: Kronika, 1983, št. 2–3, str. 172.

¹⁵ Antoša Leskovec: Gospodarstvo v Mariboru od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne. V: Od Maribora do Trsta 1850–1914: Zbornik referatov (ur. Darko Friš in Franc Rozman). Maribor 1998, str. 108.

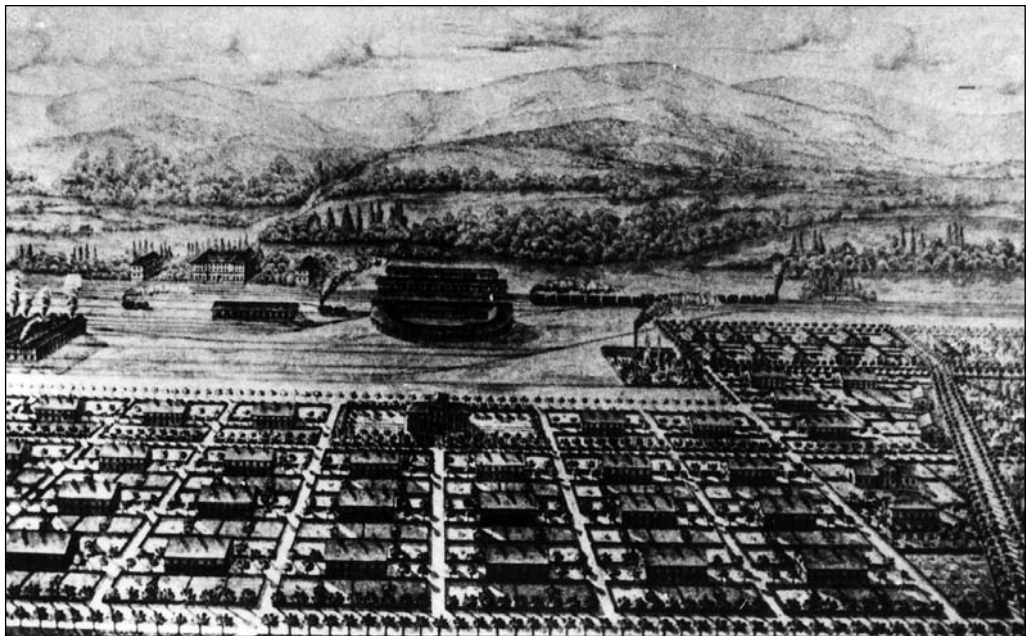
¹⁶ Leta 1861 je bila ustanovljena Mestna hranilnica, leta 1872 Mariborska eskomptna banka, istega leta pa je odprla svojo podružnico tudi Štajerska eskomptna banka. Naštete ustanove so bile v rokah Nemcev, Slovenci pa so v Mariboru leta 1882 ustanovili Posojilnico, ki je leta 1898 zgradila mariborski Narodni dom, leta 1908 pa so ustanovili Spodnještajersko ljudsko posojilnico. Na pragu 20. stoletja, leta 1900, se v Mariboru pojavi Avstroogrska banka, leta 1910 pa Angloavstrijska banka. Glej: Antoša Leskovec: Upravni in gospodarski razvoj Maribora v 19. stoletju, str. 174.

¹⁷ Prav tam, str. 172.

¹⁸ Prim.: Cvirn: Oris zgodovine Maribora 1750–1850, str. 337.

železnice. Tiri, ki so jih speljali zunaj pozidanih območij, pa tudi železniška postaja zunaj mesta so vplivali na kasnejšo prostorsko zasnovo in rast mesta. Železniška postaja v Graškem predmestju je namreč delovala kot močan magnet, ki je pospeševal pozidavo vmesnega prostora med starim mestnim jedrom in kolodvorom. Tako kot za večino evropskih mest druge polovice 19. stoletja velja tudi za Maribor pravilo, »da so na novo nastale ulice med starim mestnim jedrom in postajo bile med najelegantnejšimi in da se je tja postopoma selil poslovni center mesta«. ¹⁹ Ob železniški postaji, ki je tudi v Mariboru učinkovala na urbano strukturo, je torej nastala trgovsko-poslovna reprezentančna četrt s stanovanji za boljše sloje in z vrsto dejavnosti. ²⁰ Ne gre pa pozabiti, da se je v bližini tirov naselila tudi industrija, železnica s Koroško progo leta 1863, z železniškimi delavnicami iz istega leta in z zgraditvijo novega železniškega mostu naslednje leto pa je velikopotezno posegla tudi v mestno okolico. ²¹ Na Studencih je

Slika 2: Načrt delavske kolonije v Mariboru



Vir: Fototeka Muzeja narodno osvoboditve Maribor.

¹⁹ Jelka Pirkovič: Južna železnica in razvoj mest na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja. V: Kronika, 1987, št. 1–2, str. 15.

²⁰ O povezovanju mestnih predelov v urbano celoto glej tudi: Jože Curk: Urbana in gradbena zgodovina Maribora, str. 538.

²¹ Jože Curk: Urbano-gradbena in komunalna zgodovina Maribora. V: Kronika, 1983, št. 2–3, str. 154.

ob delavnicah kmalu nastala železničarska kolonija, ki se je postopoma razrasla v novo mestno četrt.²²

Mesto se je torej šele v drugi polovici 19. stoletja izvilo iz starega okvira. Medtem ko je urbani razvoj upravnega in gospodarskega središča Podravja med leti 1844 in 1863 zaznamovalo predvsem železniško vozlišče, so ga v naslednjih letih pospeševali trgovina, industrija, uprava, šolstvo, zdravstvo in vojaštvo. Številne upravne in šolske javne zgradbe so s svojimi velikimi kompleksi prispevale k urbani podobi mestnega obrobja in hkrati napolnjevale prostor med starim mestnim jedrom in predmestji. Po letu 1880 je bilo takšnih javnih stavb vse več. Prevladovale so vojašnice, na mestu starega kapucinskega so zgradili frančiškanski samostan, moško kaznilnico, moderno poštno palačo, Narodni dom, železniške bloke v Melju, najemniške hiše v mestnem jedru, vile ob severnem in zahodnem robu mesta ter manjše eno- in dvodružinske hiše po vseh predmestjih. Obrt in trgovina sta se še vedno držali starega mestnega jedra, industrijski obrati pa so se sprva namestili na periferiji starega mesta, mlajši pa predvsem v Melju. Podobno kot v Ljubljani so leta 1876 tudi mariborske ulice, ceste in trgi dobili imena, njihovo število pa se je do leta 1919 povečalo iz 77 na 158. Z graditvijo mesta so se izoblikovali trije tipi stavb: »Trgovsko-obrtni predeli so sledili konceptom skromnega zapoznelega klasicizma, javno in stanovanjsko stavbarstvo novih mestnih predelov bahavim historičnim slogom, delavske kolonije v Melju in na Taboru pa so kazale stavbne tipe industrijskega funkcionalizma. Prvi in drugi tip stavb sta se prilagajala podedovanim konceptom in vzdrževala retrospektivno podobo mesta, tretji tip pa je nosil v sebi skromne predznake sodobnega načrtovanja, vendar se je mešal s perifernim napol kmečkim stavbarstvom, kar mu je jemalo, razen v primeru železniške kolonije, vrednost načrtovane kolektivistične arhitekture.«²³

Omenjeni proces urbanizacije Maribora v desetletjih pred veliko vojno lahko, podobno kot velja za druga mesta, razumemo kot del ali pa eno od gibalnih sil sodobne zgodovine civilizacije. Naraščanje števila prebivalstva je mestnim očetom zastavilo nove izzive. Za reševanje problemov stanovanjskega trga, urejanja prostora, preskrbe, prometa in številnih drugih življenjsko pomembnih vprašanj so morali ubrati ustrezne strategije in s posegi v mestno infrastrukturo modernizirati življenje v mestu. Desetle-

²² Prim.: Tone Petek: Kratek etnološki oris železničarske kolonije Studenci v Mariboru. V: Kronika, 1983, št. 2–3, str. 197–202.

²³ Jože Curk: Urbana in gradbena zgodovina Maribora, str. 540.

tja pred prvo svetovno vojno so pomenila čas dramatičnih sprememb na ravni vsakdanjega življenja Mariborčanov, ki so se ob prizadevanju mestne občine, da bi denimo higienizirala in razsmradila mesto, ob odločnejši politiki kaznovanja kršilcev morali navaditi na snažnost. Poostreni nadzor in kaznovanje kršilcev sta v daljšem procesu civiliziranja oziroma družbene prevzgoje pripomogla, da so stare nedopustne navade, kot je denimo nemarno zlivanje vsebine nočnih posod kar skozi okno na ulico, tudi na naključno mimoidočega, počasi izginevale iz mestnega vsakdanjika. Pri iskanju rešitev za vprašanje higiene in drugih žgočih problemov, ki so pestili mesto, so se nedvomno tudi mariborske mestne oblasti zgledovale po drugih mestih, zlasti bližnjem deželnem središču Gradcu.

Pri novih priseljencih v mesto so opazna tudi nova doživetja in izkušnje: sprememba dojemanja časa, delovnih in stanovanjskih razmer, družinskih odnosov, individualnega načina življenja, prehrane, oblačenja in sploh potrošnje. Zlasti v mariborskih delavskih predmestjih, ki so se z izjemo delavske kolonije na Studencih sicer bolj razvijala in širila šele v času med obema vojnama,²⁴ so še vedno obstajale mešanice vaškega in urbanega načina življenja in kulture, podeželska barvitost v dozdevno enotni sivi delavskega življenja: reja malih živali, košček vrtička, praznične koline. Vse to je pogosto povezovalo ta »proletarski« model še tesneje s takratno »običajno« delavsko eksistenco.

Maribor, ki se je skozi 20. stoletje vedno bolj spreminjal v industrijsko mesto, je že v letih pred prvo svetovno vojno tvoril kristalizacijsko točko tako tehničnega kot družbenega napredka. V dolgotrajnem civilizacijskem procesu modernizacije je vključeval naraščajoče prebivalstvo, izboljševal se je njegov materialni položaj. Prehrana prebivalstva je postala stabilnejša, podaljševala pa se je tudi življenjska doba ljudi. Pri izboljšanju zdravstvenih razmer mestnega prebivalstva seveda ne smemo spregledati učinkov higienizacije mesta in javne zdravstvene oskrbe, kot je recimo sistematična izgradnja vodovoda in kanalizacije, pralnic in ljudskih kopeli, organizirano čiščenje mesta in odvoz smeti, ureditev pokopališč, javnih kopališč in drugih javnih prostorov. Končno pa je izboljšanje življenjske ravni Mariborčanov v prejšnjem stoletju tudi rezultat novih urbanističnih načrtov in programov stanovanjske gradnje.

Med leti 1886 in 1919 sta v Mariboru županovala Alexander Nagy

²⁴ O tem glej: Maja Godina: Iz mariborskih predmestij: O življenju in kulturi mariborskih delavcev v letih od 1919 do 1941. Maribor 1992.

in Johann Schmiderer. Velike zasluge za modernizacijo mesta je imel zlasti prvi, inženir in podjetnik Alexander Nagy, ki je bil na čelu mariborske občine v letih 1886–1902. Franjo Baš je o njem na začetku tridesetih let 20. stoletja zapisal, da »*pomeni za Maribor isto, kar Hribar za Ljubljano*«. ²⁵ Po mnenju Antoše Leskovca so delež Nagyevih zaslug za razvoj in napredek mesta »*morda precenjevali, a gledano z očmi sodobnika njegovega županovanja velja ugotovitev, da je postal Maribor v šestnajstih letih moderno mesto. Boljše higienske razmere, čistočo in lepši videz mesta zagotavljajo betonski kanali, asfaltirani pločniki, večina novih cest in ulic (po letu 1848) ter ureditev nasadov*«. ²⁶ V Nagyevi dobi so zgradili številne modernejše stavbe, za mnoge nove hiše je župan sam izdelal načrte. K večji higieni mesta je prispevala izgradnja moderne mestne klavnice v Melju (slovesno so jo odprli 1. marca 1902). ²⁷ Pred uvedbo obrtne svobode leta 1859 je bilo osem od devetih mestnih klavnic strnjeno v eni ulici, po ukinitvi cehov pa so se mesarji razselili po vsem mestu, s tem pa sta se razširila tudi nesnaga in neznosen smrad. Občinski svetniki so se po dolgih razpravah končno tudi na podlagi izkušenj drugih mest odločili za gradnjo nove klavnice, ki naj bi uredila to občutljivo vprašanje. ²⁸ Za svoj glavni dosežek pa je imel župan Nagy vodovod, dokončno odprt 1. julija 1902. Župan je v letih 1901–1902 sodeloval pri njegovi realizaciji, zaradi tako imenovane vodovodne afere pa je odstopil s svojega položaja. Ugotovilo se je namreč, da je podjetje Rumpel in Waldeck s podkupovanjem mestnega gradbenega urada doseglo, da mu je bila zaupana izgradnja te hvalevredne naprave. ²⁹

Župana Alexandra Nagya je aprila 1902 na čelu mariborske občine nasledil Johann Schmiderer, ki je to funkcijo opravljal do prevrata. Zaradi nespornih zaslug za razvoj mesta so mu decembra 1912 podelili naziv častnega meščana Maribora. V nasprotju z dobo županovanja Alexandra Nagya, je Schmidererjevo dobo zaznamovala izrazita politika varčevanja. Schmiderer je v dolgotrajnih pogajanjih z državnimi oblastmi kljub temu dosegel, da je država zgradila moderen most čez Dravo. ³⁰

²⁵ Franjo Baš: Vodnik po Mariboru: Kulturna, tujsko-prometna in gospodarska slika mesta in pokrajine. Ljubljana 1932, str. 92.

²⁶ Antoša Leskovec: Zgodovina uprave v Mariboru 1752–1941, str. 273.

²⁷ Artur Mally: Gassen-, Straßen- und Plätze-Buch der Stadt Marburg a. d. Drau. Marburg 1906, str. 102.

²⁸ Nataša Lampret: Komunalno – higienske razmere v Mariboru pred prvo svetovno vojno (1900–1914). Maribor 1998, str. 77.

²⁹ Antoša Leskovec: Zgodovina uprave v Mariboru 1752–1941, str. 273. Jasna Mlakar: Razvoj mariborskega vodovoda. V: Zgodovina za vse, 1998, št. 1, str. 17. Artur Mally: Gassen-, Straßen- und Plätze-Buch der Stadt Marburg a. d. Drau, str. 121–122.

³⁰ Janez Cvirn: Trdnjavski trikotnik: Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem: 1861–1914. Maribor 1997, str. 370.

Maribor je v času zadnjih dveh županov dejansko zelo napredoval, a nekateri začetki njegovega napredka na področju komunale, komunikacij in prometa, ki jih bomo kot primere nanizali v nadaljevanju, izvirajo tudi iz časov županovanja njunih predhodnikov.

Nekakšno prelomnico na področju komunalne dejavnosti mestne občine predstavlja ustanovitev mestne hranilnice leta 1861, ko so začeli urejevati nekatere ulice, jih kanalizirali, tlakovali, opremljali s pločniki, označili so jih s tablicami in osvetljevali s petrolejkami, ki so zamenjale oljenke, uvedene leta 1832.³¹ Po zgraditvi mestne plinarne so leta 1871 začeli uvajati plinsko razsvetljavo. Do konca julija 1873 se je število javnih plinskih plamenov povečalo na 202, občina pa je po prvotnih prepirih z bavarskim podjetnikom in koncesionarjem za plinsko razsvetljavo Georgom Graffom dosegla, da so 25 plinskih plamenov postavili tudi zunaj prvotno določenega plinskega rajona. Plinsko cevno omrežje so po letu 1888, v času župana Nagya, ko je plinarna prešla v roke Združenih plinarn v Augsburgu (Vereinigte Gaswerke in Augsburg), širili. Kot zanimivost omenimo, da so plin napeljali tudi v javna stranišča. Plin so uporabljali za razsvetljavo v mestnem gledališču, velik potrošnik je bila tudi mariborska kaznilnica. Proti koncu stoletja so plin že uporabljali tudi prvi zasebniki v gospodinjstvih. V letih okrog 1900 so povsod uvedli Auerjeve plinske luči. Leta 1902 so zasvetile prve plinske luči tudi v Magdalenskem predmestju. Istega leta je mestno razsvetljavo sestavljalo 281 plinskih luči in 29 petrolejk, ki so svetile samo pol noči, ter 177 svetilk in 6 petrolejk, ki so gorele vso noč.³² Leta 1909 je plinsko razsvetljavo dočakala Koroška cesta, primestne vasi pa so bile še vedno brez luči in v temnih večerih, kot so leta 1910 zapisali v Straži, je *»le tu in tam skozi okna stanovanj zasvetila kakšna lučica«*.³³ Plinarna je leta 1915 prešla v last mestne občine. Električno razsvetljavo je Maribor dobil šele po veliki vojni, leta 1920.

Mariborske ulice in trgi so pred izgradnjo podzemnih kanalov smrdele kot kuga. Ulično kanalizacijo so predstavljali odprti jarki, v katere so bili napeljani hišni žlebovi. Odpadna voda se je po njih prosto odtekala skupno s fekalijami. Greznice so mnogokrat prepuščale, njihovo nedišečo vsebino pa so nesistematično odvažali s sodčki, ki so jih praznili na mestnih njivah. Na dvoriščih so se nabirali kupi smeti, ki so jih od srede 18.

³¹ Jože Curk: Urbana in gradbena zgodovina Maribora, str. 539.

³² Artur Mally: Gassen-, Straßen- und Plätze-Buch der Stadt Marburg a. d. Drau, str. 45–47.

³³ Nataša Lampret Komunalno – higienske razmere v Mariboru pred prvo svetovno vojno (1900–1914), str. 52.

stoletja naprej, ko so začeli namenjati večjo skrb vzdrževanju cest in ulic, ob večjih praznikih odstranili kar meščani sami. Ostanki hrane so končali v gnojnih jamah na dvoriščih, sladko-kisli vonj mestnega zraka pa so dopolnjevale še povsem običajne vonjave hlevov, svinjakov, kurnikov in zajčnikov. Nič kaj prijetno ni bilo tudi sprehajanje po mariborskih ulicah. Še tik pred prvo svetovno vojno so na mestno občino deževale pritožbe, da na njih kraljujejo naravnost škandalozne razmere. Ob deževnih dneh so hojo in promet ovirale mlakuže in blato, v sušnih časih pa so se dvigali oblaki prahu, ki so ga kljub občasnemu škropljenju cest precej nejevoljno požirali davkoplačevalci.³⁴

Takšne skorajda srednjeveške higienske razmere seveda niso povzročale samo neznosnega smradu, temveč so ustvarjale tudi več kot samo ugodne pogoje za nastanek in širjenje različnih nalezljivih bolezni. Med njimi seveda ne gre spregledati epidemij kolere. Ta nadloga iz Azije je, podobno kot v drugih urbanih središčih, tudi v Mariboru mnogo prispevala k procesu higienizacije in dezodorizacije mesta. Občinski možje so namreč kmalu spoznali, da so se epidemije širile predvsem zaradi neustreznih higienskih razmer, strah pred njimi pa jih je spodbujal k bolj ali manj uspešnim ukrepom, da bi epidemije preprečili oziroma vsaj omilili njihove posledice.

Novice o koleri v Trstu, ki so se pojavile v časopisju konec avgusta 1910, so, če jih vzamemo za primer, vznemirile in prestrašile tudi Mariborčane, saj naj bi obstajala »resna nevarnost, da se ta grozna epidemija ugnezdi v naših krajih«. Ljudstvu so svetovali, da se »strogo drži snage«, da ne uživa pokvarjenih živil, slabe pitne vode in sadja, zlasti gnilega in tistega, ki prihaja iz Italije, saj se z njim »najložje zatrosi kolera«. ³⁵ Mestne oblasti so odredile, da se mora tujce, ki so prišli iz kakšnega s kolero okuženega kraja, pet dni zdravniško nadzorovati. Občina je morala poskrbeti tudi za poseben prostor za karanteno (izolirnico ali tako imenovani kole- ra špital) in ustrezno razkuževanje.³⁶ Že v naslednjih dneh pa so časopi- sne vesti mirile Mariborčane, da je nevarnost epidemije za sedaj minila, a da naj še naprej skrbijo za zdravo pitno vodo, negujejo snažnost in živi- jo zmerno.³⁷ Udarne vesti o strašni koleri in njenih gnezdiščih pa seveda niso potihnile in so še nekaj časa polnile strani časopisov.³⁸ Mariborsko

³⁴ Prav tam, str. 41. Glej tudi: Snaga (Maribor): 100 let (ur. Sašo Radovanovič in Branko Kosi). Maribor 2009, str. 13–15.

³⁵ V: Straža, 24. 8. 1910, str. 2 in 26. 8. 1910, str. 3.

³⁶ V: Straža, 29. 8. 1910, str. 2.

³⁷ V: Straža, 31. 8. 1910, str. 2-3 in 2. 9. 1910, str. 6.

³⁸ V: Straža, 14. 9. 1910, str. 3; 16. 9. 1910, str. 5-6; 23. 9. 1910, str. 6 in 26. 9. 1910, str. 3.

okrajno glavarstvo je konec septembra ponovno naročilo občinam, naj kar najbolj natančno nadzorujejo tujce ter poskrbijo za izolirne prostore in dezinfekcijo.³⁹ Novembra 1910 je štajersko namestništvo pozvalo mari-borsko občino in župana, da »*strogo naroči prebivalstvu, da pazi na snago pri studencih in vodovodih, da se tako prepreči širitev kolere na Štajerskem*«. Občinski odbor je moral izvoliti posebno komisijo za nadzor vodnjakov in vodovoda. Občina je morala tudi ozaveščati prebivalstvo, »*da ne pridejo v pitno vodo škodljive tvarine*«. ⁴⁰ Poročila o koleri v Trstu so se pojavila tudi avgusta prihodnje leto. Tokrat so v mariborski Straži objavili daljša navodila prebivalcem, kako naj se obvarujejo pred njo, hkrati pa so ugotavljali, če se je moderna asanacija mest »*izkazala uspešna proti legarju, tako je za trdno pričakovati, da bodo moderne higijenske naprave v stanu hitro omejiti in zatreti kolero*«. ⁴¹

In imeli so prav. Stari Maribor se je navkljub kritikam, na primer v Straži leta 1911, češ da je »*zelo zapuščeno in zaostalo mesto*«, v katerem ni videti »*v nikakem oziru nobenega napredka*«, ⁴² namreč vedno bolj umikal novemu, modernejšemu. Mestne ulice so že od šestdesetih let naprej vse manj zaudarjale, saj se je njihovo kanaliziranje v naslednjih desetletjih, kot piše Jože Curk, »*izvajalo tako dosledno, da so bile do prve svetovne vojne kanalizirane vse obzidane ulice na levem bregu Drave*«. ⁴³ Strožji predpisi so konec 19. stoletja narekovali tudi ureditev neprepustnih greznic ob stanovanjskih hišah in njihovo redno izpraznjevanje. V dobi župana Nagya so začeli graditi sodobne betonske kanale za odvajanje fekalij ter odpadnih gospodinjskih voda in ta gradnja se je pospešeno nadaljevala tudi na začetku 20. stoletja. ⁴⁴

Stanje mestne kanalizacije je podrobneje predstavilo tudi poročilo v časopisu Marburger Zeitung leta 1903. Mestni gradbeni urad je v njem opozoril na njene pomanjkljivosti in potrebe, ki jih je takrat zahtevala izgradnja »*primerne kanalizacijske mreže*«. Občinski svetnik Schmidt je poudaril, da bi morali vse hišne in obrtne odplake po najkrajši poti speljati iz mesta, ne da bi pri tem obremenili promet ali škodovali zdravju prebivalcev. Na enak način bi morali poskrbeti za odstranjevanje deževnice

³⁹ V: Straža, 28. 9. 1910, str. 3.

⁴⁰ V: Straža, 14. 11. 1910, str. 3 in 23. 11. 1910, str. 2.

⁴¹ V: Straža, 9. 8. 1911, str. 1-2.

⁴² Nataša Lampret: Komunalno – higijenske razmere v Mariboru pred prvo svetovno vojno (1900–1914), str. 42.

⁴³ Jože Curk: Urbana in gradbena zgodovina Maribora, str. 539.

⁴⁴ Snaga (Maribor): 100 let, str. 10.

in snežnice. Kanalizacijo naj bi speljali še globlje od obstoječe, imela naj bi primeren padec proti Dravi, da ob večjih nalivih ne bi prihajalo do zastajanja in naplavljanja odplak. Globlje položeni kanali naj bi pomembno zmanjšali tudi število vlažnih in nezdravih stanovanj. Preprečili naj bi prodiranje smrdljivih in škodljivih plinov v stanovanja. Novi betonski kanali z jajčastim profilom so neprepustni in mnogo primernejši od starih, ki imajo pravokotni pretok in so obzidani z lomljencem ter primerni samo za odvajanje večjih količin vode.⁴⁵

Medtem ko je bilo stanje kanalizacije v mestu še znosno, pa so povsem drugačne razmere slikala poročila o železničarski delavski koloniji. Občinski svetnik Schmidt je leta 1907 predlagal, da se razišče stanje greznic in odstranjevanja odplak v koloniji na Studencih. Občinski svetnik Frei je opisal *»skorajda neverjetne razmere, ki vladajo v novi koloniji«*. Opisal je vodnjak, katerega voda ni niti toliko kakovostna, da bi jo lahko uporabili vsaj za pranje, temveč jo moramo tudi v ta namen filtrirati. Dr. Krauß je vodnjak že davno označil kot skrajno nevarnega za zdravje, a ga Južna železnica ni zasula. *»Občinski svetnik Frei je nato /kot dober poznavalec razmer/ navajal škandalozne reči tudi o stanju greznic v novi koloniji in njihovem nezdravem vplivu na stanovanja delavcev.«* Občinski svet je sklenil, da si bo posebna komisija ogledala tamkajšnje žalostne razmere. Pri ogledu naj ji ne bi ostalo nič prikrito, saj naj bi v komisiji ne bilo predstavnika Južne železnice. Občinski svetnik Haupt se je goreče zavzel tudi za čimprejšnjo izgradnjo modernega vodovoda v koloniji.⁴⁶

Občinska komisija je ob ogledu kolonije ugotovila, da je tamkajšnja pitna voda izredno nezdrava in vprašljiva, da kanalizacije ni, da so greznice slabo urejene in da je za odpravo teh zdravstvenih pomanjkljivosti pooblaščen železnica. Še posebej je treba rešiti vprašanje vodnjakov in kanalizacije. Južna železnica je zahtevam mestne občine, da uredi nemoogoče življenjske razmere v koloniji, nasprotovala, češ da so neupravičene. Ureditev nevzdržnih razmer v koloniji pa je bila prevelik finančni zalogaj tudi za mestno občino in občinskim svetnikom ni preostalo nič drugega kot to, da so soglasno zavrnilo ugovor Južne železnice.⁴⁷

Prebivalstvo Maribora je do zgraditve vodovoda, ki poleg kanalizacije spada med najpomembnejše tehnične in socialne dosežke 19. stoletja,

⁴⁵ V: Marburger Zeitung, 15. 1. 1903, str. 3.

⁴⁶ V: Marburger Zeitung, 5. 9. 1907, str. 3.

⁴⁷ V: Marburger Zeitung, 31. 12. 1907, str. 3.

dobivalo vodo iz javnih in zasebnih vodnjakov, zajemali pa so jo tudi v studencih in reki Dravi. Voda v mnogih vodnjakih je bila pogosto oporečna in škodljiva zdravju, saj so bili prepustni in pogosto »na nečistem dvorišču ali ob umazani in prašni cesti, celo v neposredni bližini greznice, gnojišča ali svinjske staje, katerih gnijoče tekočine so brez težav prodirale v zemljo«. ⁴⁸ V vodnjake je seveda pronicala in jo onesnaževala tudi odpadna voda, polna fekalij, ki je iz hiš tekla v ulične kanale. Ob pretečih epidemijah je bila takšna voda seveda nevarna, čeprav se velika večina prebivalstva tega ni niti zavedala in se jim je voda iz vodnjakov, ki so jo v težkih vedrih v hišo za pitje, kuho in druge potrebe nosile v veliki večini ženske, zdela nekaj povsem samoumevnega, že od nekdanj običajnega. Vse do osemdesetih let 19. stoletja v Mariboru ni bilo zanimanja za probleme oskrbe prebivalstva z zdravo pitno vodo. A kemične in bakteriološke analize mariborskih vodnjakov so vedno bolj kričevale opozarjale, da je voda v številnih zajetjih na območju mesta »neužitna predvsem zaradi prisotnosti organskih sestavin in patoloških klic«. ⁴⁹ Prvi resni opomini, da takšno stanje ogroža zdravje prebivalstva in da je oskrba z vodo postala pomanjkljiva tudi zaradi neprestanega naraščanja števila prebivalstva, so mestne očete spodbudili, da so začeli razmišljati o vprašanju skupne oskrbe s higiensko neoporečno pitno vodo, o modernem vodovodu. A njegovi zgraditvi so tudi v Mariboru – podobno kot v nekaterih drugih mestih na Slovenskem – dolga leta nasprotovali. ⁵⁰ Poleg nezaupanja v novo napravo ter zavzemanja za sanacijo obstoječih javnih in zasebnih vodnjakov so se bali predvsem prevelikih stroškov, ki bi jih zahtevala napeljava te pridobitve, motilo pa jih je tudi plačevanje vodarine, saj je bila prejšnja voda »iz narave« zastoj. V Mariboru so vodovod, kot rečeno, »uradno izročili obratovanju« šele 1. julija 1902, torej dvajset let po prvih razmišljanjih o posodobitvi oskrbe z vodo. Tudi Mariborčani so po prvotnem nezaupanju in odporih kmalu spoznali vse prednosti, ki jih predstavlja bister studenček v hiši. Podzemna vodovodna napeljava se je vedno bolj širila in utrjevala svoje mesto v življenju ljudi. Avstrijska statistika za leto 1910 navaja podatek, »da je bilo v Mariboru na mestni vodovod priključenih 86,5 % hiš«. ⁵¹ Leta 1905 se je na vodovod priključila občina

⁴⁸ Jasna Mlakar: Razvoj mariborskega vodovoda, str. 8.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Prim.: Andrej Studen: Higienizacija urbaniziranih naselij. V: Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992: I. del (ur. Zdenko Čepič et al.). Ljubljana 2005, str. 114.

⁵¹ Jasna Mlakar: Razvoj mariborskega vodovoda, str. 19.

Krčevina, po letu 1907 pa so se na mestni vodovod priključevale še druge primestne občine.

Maribor je doživel velik napredek tudi na področju komunikacij. S prihodom železnice, ki je mestu, kot rečeno, prinesla številne prednosti, je postala hitrejša pošta pa tudi širjenje novic s tiskom, ki je odslej lahko množično učinkoval na življenje ljudi in vedno bolj pridobival moč in pomen. V ožjem kontekstu z železnico in pošto moramo seveda obravnavati tudi telegraf. Revolucionarno odkritje telegrafije je pomenilo tudi prvo sistematično in družbeno relevantno porabo električne energije. Telegrafski drogovi in žice so skupaj z železniškimi tiri dali pokrajini in mestom novo podobo. Ko je bila leta 1847 zgrajena prva telegrafska zveza Dunaj – Gradec – Maribor – Celje, je Maribor dobil večjo telegrafsko postajo. Telegraf so sprva uporabljali le za državne in vojaške namene, njegova javna uporaba pa je bila dovoljena po letu 1850.⁵²

Nadgradnjo državnih telegrafov je pomenil telefon. Tudi telefonija kot sestavni del telegrafije je bila tesno povezana s pošto. Izključno pravico do graditve telefonske napeljave tistim zasebnim ali pravnim osebam, ki so imele povezavo s telefonskim državnim omrežjem, je imelo telegrafsko ravnateljstvo. Prve poskuse uporabe telefona med glavnimi telegrafskimi postajami Gradec, Maribor in Celovec so izvajali že 10. decembra 1877, vendar niso bili uspešni. Kljub temu so v časopisu Marburger Zeitung izrazili upanje, *»da bo ta čudovita iznajdba v prihodnje uspešna«*. Za iznajdbo so se začeli zanimati mariborski poslovneži. Leta 1888 je *»kot prva na Štajerskem dobila interni telefon za povezavo z oddelki mariborska bolnišnica in telefon je dobro deloval«*. Maribor je bil vključen tudi v medkrajevni telefonski vod med Dunajem in Trstom (zgrajen leta 1892). A prvi medkrajevni pogovori kljub postavitvi takrat najdaljšega evropskega telefonskega voda v Evropi (505 km) niso bili uspešni in prav Maribor se lahko pohvali, da so prvo medkrajevno telefonsko zvezo med Mariborom in Dunajem vzpostavili šele avgusta 1894, a še vedno pred svečanim odprtjem nove moderne poštno in telegrafske stavbe v Mariboru.⁵³

Za zgraditev javne krajevne telefonije so se v Mariboru začeli zanimati po vselitvi mariborskega poštnega in telegrafskega urada v novo stavbo (29. oktobra 1894). Kot pogoj za zgraditev javnega telefonskega omrežja je morala biti zagotovljena udeležba vsaj 20 naročnikov. Telefonska cen-

⁵² Pošta na slovenskih tleh (ur. Andrej Hozjan). Maribor 1997, str. 156–157.

⁵³ Prav tam, str. 159–160.

trala je v novi mariborski poštni palači začela delovati 16. decembra 1897. Nanjo so priključili 19 naročnikov in eno javno govorilnico. Omogočala je tudi medkrajevno telefonsko zvezo Dunaj – Trst. Leta 1901 je bilo v Mariboru 68 naročnikov in ena govorilnica.⁵⁴

A obstoječa mariborska telefonska centrala očitno ni zadostovala potrebam po novih telefonskih priključkih Mariborčanov. Državnozborski poslanci (Wastian, dr. Hofmann von Wellenhof, Marckhl in tovariši) so zato marca 1911 od trgovskega ministra zahtevali, da uredi »*zmogljivost mariborske centrale*«, skratka, da reši »*nezaslišano stanje mariborske telefonije*«. Telefonska centrala naj bi bila namreč povsem izčrpana in zato naj ne bi bilo mogoče napeljati novih priključkov. Poslanci so si torej prizadevali za razširitev mariborskega telefonskega omrežja.⁵⁵ A na prvo posodobitev krajevnega telefonskega omrežja je moral Maribor počakati še nekaj let. Opravili so jo v letih 1917 in 1918, ko so položili zemeljske telefonske kable.⁵⁶

V Mariboru pa je bila aprila 1883 zabeležena tudi prva tehnična uporaba električne energije. Le dve leti potem, ko je slavni izumitelj Thomas Alva Edison leta 1881 na »*električni razstavi v Parizu*« razkazal tehnično uporabno žarnico z ogljeno nitko, ki jo prižgemo ali ugasnemo s pomočjo stikala, je tudi posestnik parnega mlina v Mariboru Karl Scherbaum v svojem mlinu napeljal električno razsvetljava s 36 žarnicami.⁵⁷ Malo kasneje, a prav tako aprila 1883, je ključavničarski mojster Jožef Martini »*v svoji delavnici v Vetrinjski ulici pred mnogimi gledalci izdeloval električno luč in pripravljaj električno osvetlitev izložbe trgovca Jožefa Martinza v Gosposki ulici*«. Med leti 1890 in 1908 so nato v Mariboru postavili pet manjših električnih naprav za razsvetljava, a monopol nad mestno razsvetljava je vse do razpada dvojne monarhije leta 1918 še vedno imela plinarna.⁵⁸ Medtem ko je kranjski deželni odbor leta 1909 zasnoval velikopotezen elektrifikacijski program, pa na Štajerskem organizirane elektrifikacije ni bilo. Leta 1912 je štajersko namestništvo dovolilo mariborski občini, da zgradi hidrocentralo pri Felberjevem (Mariborskem) otoku, a občina je potem to »*Nagyjevo misel lastne elektrarne*« za dogledni čas opustila.⁵⁹ Izrednega pomena pa je bila izgradnja že omenjene velike elektrarne Fala »*z močjo 35.150 kW, ki je pozneje*

⁵⁴ Prav tam, str. 160–161.

⁵⁵ V: Marburger Zeitung, 9. 3. 1911, str. 4–5.

⁵⁶ Pošta na slovenskih tleh, str. 162.

⁵⁷ France Kresal: Začetna doba elektrifikacije. V: Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992: I. del. Ljubljana 2005, str. 90.

⁵⁸ Antoša Leskovec: Gospodarstvo v Mariboru od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne, str. 121–122.

⁵⁹ Franjo Baš: Vodnik po Mariboru, str. 93.

omogočila elektrifikacijo Maribora, celotne Spodnje Štajerske in Prekmurja, načrtovana pa je bila predvsem za potrebe Gradca in Dunaja. S posojilom konzorcija švicarskih bank je elektrarno zgradila Štajerska električna družba v Gradcu«. ⁶⁰ Navkljub zastoju naložb zaradi vojne so v mestu in okoliških občinah gradili električno omrežje in poleti 1917 je že kazalo, da bo Maribor dobil tok iz Fale, kar pa se zaradi pomanjkanja potrebnega materiala ni uresničilo. Modernizacija mariborske razsvetljave, ⁶¹ elektrifikacija hiš in stanovanj, strojnega pogona v industriji in obrti z izkoriščanjem velike vodne sile Drave se je torej zavlekla in začela uresničevati šele v letih po prevratu. ⁶²

Pravo revolucijo v mariborskem prometu je najprej prinesla železnica, ki je mestu približala Gradec, Celje, Ljubljano, Dunaj, Trst in druge kraje. Potovalni čas do njih se je v primerjavi s prejšnjimi hitrimi poštnimi kočijami zelo skrajšal, na železnici so nadzorovali vozni red in točnost vlakov. Mariborski meščani so se z vlakom odslej lahko odpravili na izlet na podeželje

Slika 3: 1916 je bila natisnjena razglednica Maribora s futuristično vsebino



Vir: Milan Škrabec: Slovenstvo na razglednicah. Ljubljana 2009, str. 191.

⁶⁰ France Kresal: Začetna doba elektrifikacije, str. 91–92.

⁶¹ O izrabi vodne moči Drave in boljši in cenejši električni razsvetljavi, ki bi nadomestila dražjo plinsko razsvetljavo, so resno razmišljali že leta 1910. V: Straža, 23. 11. 1910, str. 3.

⁶² Antoša Leskovec: Zgodovina uprave v Mariboru 1752–1941, str. 275.

pa tudi na daljše potovanje za zabavo. Z železnico je pridobil tudi mariborski tujski promet.⁶³ Navdušenje nad uporabo električne energije je leta 1899 porodilo celo zamisel, da bi v mariborski javni promet uvedli tramvaj. Cestna železnica naj bi povezala oba kolodvora, vendar se zamisel ni uresničila.⁶⁴

Proti koncu 19. stoletja se je tudi v Mariboru hitro večalo število kolesarjev. Tu je bil leta 1883 ustanovljen prvi in najbolj znani Mariborski klub biciklistov.⁶⁵ Poleg uspešnega tovarnarja in izumitelja Janeza Puha, ki je svojo ustvarjalnost in podjetnost pri izdelavi koles in avtomobilov izrabil v Gradcu, se je v zadnjih letih 19. stoletja proizvodnje koles in motornih koles v Mariboru lotih njegov svak Franz Neger. Puhov sodobnik je leta 1889 najprej dobil obrt mehanika, leta 1892 pa je v svoji delavnici na Poštni ulici izdelal prvo kolo in se nato podobno kot Puh lotil serijske proizvodnje tako imenovanih varnostnih koles (safety bike oziroma safeties). Negrova delavnica je ponujala dva tipa koles – poldirkalno in turno kolo, novost v proizvodnem programu pa je bilo žensko kolo. Najpozneje leta 1906 je Neger v proizvodni program vključil tudi motorna kolesa. Številni reklamni oglasi v časopisu Marburger Zeitung pričajo, da je poleg koles prodajal tudi šivalne stroje različnih znamk.⁶⁶

Ko je bilo 20. stoletje še zelo mlado, je v Maribor pripeljal tudi prvi »voz brez konj« ali avtomobil. Njegov prihod je bil prava senzacija, za katero so se kriče podile trume paglavcev. Novo prevozno sredstvo je seveda šele mnogo kasneje izpodrinilo vlak, a popotnik z avtomobilom odslej ni bil več odvisen od voznega reda, ampak si je lahko zamislil potovanje po lastnih potrebah in načrtih. Letopis Štajerskega avtomobilskega kluba iz leta 1908 navaja registrske številke, ki so jih dodelili leto prej. Prvo zaporedno številko H 111 iz niza registrskih številok za Maribor je imel avtomobil lastnika mlina Karla Scherbauma, trgovec s kolesi Karl Heu pa je imel isto registrsko oznako na motornem kolesu. Pred prvo svetovno vojno je bilo v Mariboru le malo avtomobilov in motornih koles. Leta 1913 je bilo prijavljenih 15 avtomobilov in 13 motornih koles.⁶⁷

V letih pred prvo svetovno vojno so premožni meščani vedno bolj modernizirali svoja bivališča. Reklamni oglasi so ponujali najrazličnejše

⁶³ Prim.: Janez Cvirn in Andrej Studen: »Ko vihar dirjajo hlaponi«: K socialni in kulturni zgodovini železnice v 19. stoletju. Ljubljana 2001.

⁶⁴ Antoša Leskovec: Zgodovina uprave v Mariboru 1752–1941, str. 275.

⁶⁵ Boris Brovinsky: Kako so konjske moči izpodrivale konje. Ljubljana 2005, str. 49.

⁶⁶ Podrobneje: prav tam, str. 56–57.

⁶⁷ Prav tam, str. 71.

štedilnike, plinske peči ali peči, ki jih je možno kuriti s plinom ali premogom. Mizarski mojster J. A. Majcen je izdeloval hladilne omare za jedi in pijače različnih velikosti, predhodnice današnjih hladilnikov, primerne predvsem za gostilničarje.⁶⁸ Postopna napeljava vodovoda in kanalizacije je poleg plina omogočila v stanovanjih nove napeljave. Premožni meščani so si svoja stanovanja ali imenitne vile opremili s stranišči na vodno splakovanje. Najpremožnejši so si lahko privoščili tudi moderno kopalnico.⁶⁹ Na mariborskem Glavnem trgu je Friedrich Wiedemann, inštalater s koncesijo in zastopnik podjetja Rumpel, na začetku 20. stoletja za njegove zajamčeno odlične vodovodne naprave obljubljal Mariborčanom najboljše, najcenejše ter najhitrejše plinske in vodovodne napeljave.⁷⁰ V svoji trgovini je ponujal največjo izbiro straniščnih školjk, raznovrstne kopalne kadi, umivalnike, pisoarje, aparate za vročo vodo s plinskim grelnikom, ki naj bi bili še posebej praktični za zdravnike ter frizerje in drugo.⁷¹ Wiedemann je obljubljal preureditev stanovanja po higienskih predpisih tudi v kasnejših oglasih.⁷² Prodajal je tudi pralne stroje po sistemu Kraus. Prodajo kopalnih kadi, bidejev, umivalnikov, kopalniških in drugih peči je poleg Wiedemanna oglaševal tudi trgovec M. Partl.⁷³ Fritz Payerl iz Gosposke ulice 23 je poleg vseh mogočih popravil ponujal tudi napeljavo telefona.⁷⁴ Poleg oglasov inštalaterjev⁷⁵ srečamo še bogato ponudbo pohištva, oblazinjenega pohištva, postelj in vzmetnic,⁷⁶ emajlirane posode,⁷⁷ klavirjev,⁷⁸ gramofonov.⁷⁹ Reklamna sporočila so napovedovala tudi odločen boj proti insektom, zlasti proti bolham in moljem.⁸⁰

A moderna stanovanja so si lahko omislili le redki najpremožnejši Mariborčani, medtem ko večina stanovanj ni premogla novotarij, ki bi posodobile bivanje, saj so bile za večino tudi predrage.⁸¹

⁶⁸ V: Marburger Zeitung, 21. 5. 1904, str. 13.

⁶⁹ Zanimivost predstavlja npr. vila na Kajuhovi 8, ki je imela kopalnico ter priklop na vodovod in kanalizacijo, a kljub temu še leta 1931 stranišči na štrbunk. Jerneja Ferlež: Stanovati v Mariboru: etnološki oris. Maribor 2009, str. 145.

⁷⁰ Poleg Wiedemanna je plinske in vodovodne inštalacije oglaševal tudi Alois Josef Richa, ki je imel poslovalnico na Koroški cesti. V: Marburger Zeitung, 18. 6. 1904, str. 16.

⁷¹ V: Marburger Zeitung, 21. 5. 1904, str. 13.

⁷² V: Marburger Zeitung, 12. 1. 1907, str. 13 in 21. 12. 1907, str. 17.

⁷³ V: Marburger Zeitung, 16. 6. 1904, str. 7 in 28. 6. 1904, str. 7.

⁷⁴ V: Marburger Zeitung, 18. 6. 1904, str. 8.

⁷⁵ Npr. V: Marburger Zeitung, 18. 6. 1904, str. 16.

⁷⁶ V: Marburger Zeitung, 4. 6. 1904, str. 15 in 27. 7. 1907, str. 8.

⁷⁷ V: Marburger Zeitung, 25. 6. 1904, str. 14.

⁷⁸ Npr. V: Marburger Zeitung, 16. 6. 1904, str. 7 in 28. 6. 1904, str. 7.

⁷⁹ V: Marburger Zeitung, 21. 12. 1907, str. 16.

⁸⁰ V: Marburger Zeitung, 16. 6. 1904, str. 7.

⁸¹ Prim.: Maja Godina Golija: Izbrana poglavja iz življenja Mariborčanov od leta 1860 do 1941. V: Studia Historica Slovenica, 2002, št. 1, str. 232–236.

Slika 4: Oglas v katerem je obrtnik Wiedemann ponujal vgradnjo kopalniških kadi, WC školjk po lastnem patentu in ostala inštalaterska dela

Friedrich Wiedemann
MARBURG, Theatorgasse Nr. 16. Telefon 82.
 Konzess. Installations-Geschäft für Gas- u. Wasserleitungs-
 Bade- u. Klosett-Einrichtungen nach hygienischer Vorschrift
 Wasserleitungs-Anlagen mittels Pumpen und Widder-Konstruktion.

Grosses Lager von
 Badewannen und Bade-
 stühle sowie echtamerik.
 Gusseisenwannen u. eben
 solchen Toiletteartikeln.
 Gas-, Kohlen- u. Zirkula-
 tions-Badeöfen. Acetylen-
Gasbeleuchtungs-
 Einrichtungen mit be-
 währtem automat. Ein-
 wurf-Apparat.

Ventilationen
 in
verschiedenen
Ausführungen
 stets lauernd

201

Reparaturen, Änderungen und alle in diesem Fach vorkommenden Arbeiten werden schnellsten nach praktischen Installations-Fachkenntnissen ausgeführt.

Vir: Marburger Zeitung, 21. 12. 1907, št. 153, str. 17.

V letih pred izbruhom vélike vojne je bilo nadvse živahno tudi družabno življenje. Moški so se radi zbirali v gostilnah, vinotočih in kavarnah. V očeh moralistov se je grešilo zlasti na plesih, večkrat ob škripajoči in prasketajoči spremljavi gramofonskih plošč ali godbenih avtomatov. Sproščen vpliv velemestnega Gradca, Dunaja in Budimpešte je vel tudi v oglasih Marburgerce, ki je med drugim ponujala kondome, zaščitna sredstva za dame in s sličicami opremljene kataloge. Naročniki so vse zeleno diskretno prejeli po pošti.⁸² V začetku novembra 1897 je Maribor obiskal potujoči kinematograf Johanna Bläserja, ki je s seboj poleg običajnih filmov pripeljal tudi različne pikantne filme. Bläser je ob kasnejših obiskih prirejal tudi posebne, tako imenovane moške večere. Časopis Marburger Zeitung je

⁸² Npr. Marburger Zeitung, 28. 6. 1904, str. 7.

na začetku leta 1905 poročal tudi o gostovanju potujočega kinematografa Oskarja Gierkerja. Moški večeri so bili zelo dobro obiskani, njegov separé program pa je vzbudil veliko zanimanje tudi med vojaki.⁸³

Žgečkljivi večeri so bili poleg pitja alkohola moška zadeva, ženski svet pa je zanimala predvsem moda. Najpetičnejše dame so zadnji krik mode razkazovale na promenadi. Šopirile so se zlasti na nedeljski promenadi. Zaključim naj s šokantnim primerom iz leta 1911, ko so se v izložbenem oknu modne trgovine Škrbinc na vogalu Stolne ulice in Glavnega trga pojavile ženske hlače. Ta modna novost je v tem času v marsikaterem mestu naletela na odpore in razburjala javnost.⁸⁴ V Straži so zapisali, da ima Maribor zaradi ženskih hlač svoj »špas«, a medtem ko so se ženske po večjih mestih pokazale v najnovejši modi na ulici, so se morali Mariborčani vsi iz sebe »zadovoljiti s pogledom v oknu«, kjer so razstavljene ženske hlače. In kakšen naj bi bil vtis? *»Najprvo se človek nehote nasmehne. Drzna novost vpliva s svojo groteskno frapantnostjo komično. Ko so izginile prve muhaste misli in ostane v nas samo še arbiter elegantiae, potem ne moremo reči, je-li nova moda lepa ali ne. Vtis ni ne kdo ve kako zadovoljiv, a tudi ne odbijajoč. Če bi ne bil model lesen in bi pozicija nog ne bila tako nerodna, bi bil mogoče vtis celo prijeten. Če bi ostale ženske v hlačah vedno mlade in stasite, potem bi bilo novo modo gotovo treba samo priporočati. Ker pa to bržčas ne bo, nočemo izrekati nikakih razsodb in prepuščamo odločitev radevolje nežnemu spolu. Sicer vemo že vnaprej, da bo med ženskim svetom precej vrenja in odločitev dokaj težka, toda kot galantni ljudje stojimo na stališču: dame imajo prvo besedo.«* Odločitev za ali proti hlačam je pisec prepustil ženskam, »ki drugače brezskrbno gledajo v svet«, v nasprotju z moškimi, ki se tokrat lahko samo zadovoljno smejejo.⁸⁵

⁸³ Janez Polajnar: »Pfuj! To je gerdo!«: K zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva. Celje 2008, str. 149, 152–153.

⁸⁴ Andrej Studen: »Nespodobno oblečene ženske so satanovo orodje, ker po njih kakor nekdam po kači govori«. V: Stiplovškov zbornik (ur. Dušan Nečak). Ljubljana 2005, str. 92.

⁸⁵ V: Straža, 10. 3. 1911, str. 4.

Mateja Ratej

SKOZI MESTO JE TEKLA REKA. RAZUMEVANJE DRAVE PRI MARIBORČANIH V 20. STOLETJU

Ko me je avtor vsebinske zasnove simpozija Žarko Lazarević povabil k pisanju razprave o vlogi reke v gospodarskem razvoju mesta, o Dravi kot gospodarskem in socialnem prostoru, mi je pojasnil, da si želi tekst, ki bo govoril o soodnosu reke in mesta, o tem, kako mesto živi z reko, kaj reka mestu daje, kje mesto prepoznava in izrablja njene gospodarske potencialne, ali sploh prepoznava Dravo kot gospodarski potencial in ali presega zgolj energetske vidike. Ali pa pomeni reka Mariboru samo kanal za odplake? Po povedanem sem imela pred očmi dvoje: v prvi vrsti problem pojmovne zgodovine, kakor ga je razlagal Reinhart Koselleck, obenem pa nezadržno tudi koncept totalne zgodovine Fernanda Braudela, ki je ugotavljal, da je gospodarska zgodovina sveta pravzaprav vsa zgodovina sveta, gledana s posebnega opazovališča gospodarstva. Kako dobro se je veliki francoski zgodovinar zavedal nevarnosti tovrstnega enostranskega pogleda, kaže njegova izjava: »Kopice tako imenovanih gospodarskih dogodkov kratko malo *ne moreš nekaznovano riniti v ospredje*.«¹

Braudel je zgodovinski čas opredelil v tri stopnje – geografski, socialni in individualni – ter pripadajoče tri ravni preučevanja: zgodovino dolgega trajanja, zgodovino konjunktur (tj. preučevanja nihanj ekonomskih trendov) in dogodkovno zgodovino. Zgodovina dolgega trajanja pri tem opisuje (geografski) čas, ki se spreminja zelo počasi, valovanj zgodovine dolgega trajanja sodobniki praviloma ne zaznajo, medtem ko je dogodkovna zgodovina vezana na radikalne prelome in spremembe, ki jih povzročajo

¹ Fernand Braudel: Čas sveta: Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.–XVIII. stoletje (1. del). Ljubljana 1991, str. 12.

sosledje političnih dogodkov. Braudelova zasnova totalne zgodovine razume zgodovinski čas kot soodvisno strukturo omenjenih treh različnih dimenzij časa. Zgodovinarji, ki so v drugi polovici 20. stoletja sledili Braudelu, so videli strukture kot nekakšna ohišja (lupine), ki jih pušča za seboj zgodovina v svojem toku in ki odločilno vplivajo na življenje in delovanje ljudi.²

Naloga raziskovalca je po mnenju Braudela seči kar se da globoko pod dogodkovno površje, tudi pod raven socialnih ter ekonomskih procesov in prodreti do tiste počasi spreminjajoče se stvarnosti, ki sestoji iz ponavljajočih se ciklov. Šele ta, na videz negibna, a v resnici zelo počasi spreminjajoča se zgodovina naj bi namreč bila struktura in razlaga zgodovinskega.³ Brez izrecne ambicije po intelektualni komunikaciji z Braudeldom ohranimo v nadaljevanju pred očmi njegov koncept videnja zgodovinskega časa. Reka kot fokus našega zanimanja bi lahko bila po Braudelu tista počasi spreminjajoča se (geografska) stvarnost, ki bi mogla prebivalcem velikega mesta ob njej pojasniti marsikaj o njih samih. Kajti kot ugotavlja Braudel, se ljudem stoletja ni posrečilo pospešiti hitrosti gibanj in tokov, zavezanih geografski in biološki danosti, določenih s stopnjo produktivnosti in prevladujočim obzorjem.⁴

Hkrati pa je o percepciji reke Drave pri vsakokratni generaciji prebivalcev mesta Maribor mogoče utemeljeno razmišljati samo, če si pravilno zastavimo vprašanje, ki je: kakšen pomen so reki v določenem zgodovinskem trenutku podeljevali prebivalci ob njej. In tu trčimo na temeljna vprašanja pojmovne zgodovine; poskusimo jih razložiti skozi misel nemškega zgodovinarja Reinharta Kosellecka. Razmerje med družbo in njenimi pojmi je razmerje napetosti, trdi Koselleck. Med drugim se je vprašal, v kolikšni meri smemo na pojme v času gledati kot na indikatorje političnih in socialnih sprememb, in sklenil vsaj to, da je treba socialne ter politične konflikte preteklosti razbrati v mediju takratnega pojmovnega razmejevanja in kakor so jih v skladu z jezikovno rabo razumeli tisti, ki so bili v tem razmejevanju udeleženi. V tem duhu je Koselleck pojmovno zgodovino definiral kot specializirano metodologijo kritike virov, ki je pozorna na rabo socialno in politično relevantnih terminov, ter še posebej

² Zgodovina historične misli (ur. Oto Luthar, Marjeta Šašel Kos, Nada Grošel in Gregor Pobežin). Ljubljana 2006, str. 546–547.

³ Peter Vodopivec: Fernand Braudel – Možnosti in meje 'totalne' zgodovine. V: Fernand Braudel: Čas sveta: Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.–XVIII. stoletje (2. del). Ljubljana 1991, str. 354.

⁴ Prav tam, str. 365.

analizira vsakokratne ključne izraze s socialno in politično vsebino. Verjel je namreč, da zgodovina nekega pojma zaznava tudi horizont pričakovani vsakokratnega časa, raziskuje politično ter socialno funkcijo pojmov in na določen sloj vezano rabo, s čimer hkrati tematizira duh časa. Z drugimi besedami: zgodovina besed oz. pojmov vodi od ugotavljanja starih pomenov k določanju sedanjih.⁵

Vsekakor pa je treba trajanje, spremembe ali novosti besednih pomenov najprej dojeti, šele nato jih lahko uporabimo kot indikatorje zunajjezikovnih vsebin, socialnih struktur ali konfliktnih političnih položajev. Ob tem se je po mnenju Kosellecka pomembno zavedati, da ne moremo dognati vrednosti, ki jo ima določena beseda kot pojem za socialni ustroj ali razlago položaja na političnih frontah, če ne upoštevamo vzporednih pojmov, če ne beležimo, kdaj so se pomeni pojmov prekrivali ter kakšno je bilo vsakokratno razmerje med nadrejenimi in podrejenimi pojmi. Prav tako ni nujno, da trajanje ter spreminjanje pomenov besed ustrezata trajanju in spremembam z njimi označenih struktur. Pojmi nas, skratka, kot ugotavlja Koselleck, ne poučujejo samo o enkratnosti minulih pomenov, temveč vsebujejo strukturne možnosti, ki jih ne moremo na zaporedje dogodkov v zgodovini.⁶

V nadaljevanju nas bodo torej zanimali simboli in pomeni, dogodki oziroma zgodovinska dejstva pa toliko, kolikor bodo te zmogla pojasnjevati. Ko govorimo o razumevanju reke pri Mariborčanih, mislimo kajpak na kolektivno razumevanje, torej tisto, ki se v dani zgodovinski realnosti pojavlja kot prevladujoče v javnem prostoru in ni nujno skladno z intimnimi razumevanji vsakega posameznika. Med intimnimi razumevanji Drave nas bodo zanimala le tista, ki so v določenem trenutku odzrcalila kolektivno čutenje, kar bo vidno v javni legitimaciji intimnega mnenja. Skozi preplet časa in pomenov o reki nas bodo vodili naslednji prelomi v času, kakor sem jih videla avtorica razprave:

- v prvih dveh desetletjih 20. stoletja je bila Drava močan, bržkone celo osrednji del nacionalne identitete Nemcev v Mariboru;
- v času oblikovanja prve jugoslovanske države (1918) so bili značilni poskusi prenosa tega simbolnega kapitala, tj. pomena reke, kot ga je imela pri mariborskih Nemcih, v imaginarij slovenskega nacionalnega čutenja (Rudolf Maister, Fran Kovačič, Maksim Gaspari);

⁵ Reinhart Koselleck: *Pretekla prihodnost: Prispevki k semantiki zgodovinskih časov*. Ljubljana 1999, str. 104 in 108–110.

⁶ Prav tam, str. 113 in 119–121.

- v času med obema svetovnjima vojnama bomo sledili (re)artikulaciji mitskega potenciala Drave (Elza Lešnik, Jože Tomažič);
- v drugi polovici 20. stoletja je postala Drava v lokalnem okviru pomemben del ideologije socialističnega gospodarstva (Anton Ingolič);
- v osemdesetih letih 20. stoletja je bilo kolektivno čutenje o reki morada na vsebinsko najrevnejši ravni in vezano zlasti na regionalno identiteto ljudskega človeka (Alfi Nipič, narečna popevka 1982);
- v devetdesetih letih 20. stoletja je sledila mentalna streznitev in zavedanje o izčrpanosti reke oz. pomenov v zvezi z njo (France Forstnerič);
- v začetku 21. stoletja so bile predstave o reki zvedene na vprašanja ekologije in trajnostnega razvoja.

Marburg a. d. Drau – reka kot izrazit del nacionalne identitete Nemcev v Mariboru v prvih dveh desetletjih 20. stoletja

Sodobniki in slovenski zgodovinarji iz druge polovice 20. stoletja ugotavljajo, da je bila politika mariborske mestne občine od osemdesetih let 19. stoletja do razpada Avstro-Ogrske izrazito nemško radikalna, Maribor pa je kazal nemško kulturno podobo. V mestu je tako v začetku 20. stoletja prevladovala nemška institucionalna kultura, medtem ko je slovenska s skromnimi izhodišči do začetka prve svetovne vojne razvijala zlasti glasbeno in gledališko dejavnost. Nemško društvo Südmark je denimo odprlo prvo splošno javno knjižnico v Mariboru leta 1902, njen namen pa je bil pritegniti prebivalce Maribora v nemško nacionalno gibanje. Slovenci v Mariboru so prvo javno knjižnico odprli leta 1906 v Narodnem domu.⁷

Mariborski Nemci oziroma njihova politična elita so bili prepričani, da slovensko nacionalno gibanje ne more ogroziti nemškega značaja mesta. Mariborski nemški časnik *Marburger Zeitung* je tako še maja 1918 objavil pesem »*Die Wacht an der Drau*«, ki je spodbujala k obrambi pred slovanskim jugom: »*O Drau, o Drau, o deutsche Drau, o endlich unsern Sieg du schau.*«⁸ Slovenci so v Mariboru ob popisu prebivalstva leta 1880

⁷ Bruno Hartman: Razmerje med nemško in slovensko kulturo v Mariboru do prve svetovne vojne. V: *Od Maribora do Trsta 1850–1914* (ur. Darko Friš in Franc Rozman). Maribor 1998, str. 198 in 201.

⁸ Franjo Baš: Nacionalni boji v Mariboru pred prvo svetovno vojno. V: *Boj za Maribor 1918–1919: Spominski zbornik ob sedemdesetletnici bojev za Maribor in severno mejo na slovenskem Štajerskem* (ur. Janez Švajncer). Maribor 1988, str.

predstavljali dobrih 15 odstotkov prebivalstva, leta 1890 malo manj kot 14 odstotkov, leta 1900 nekaj več kot 17 odstotkov, leta 1910 pa nekaj več kot 14 odstotkov.⁹ A pomembnejša od (statističnega) ugotavljanja dejanske (politične) zapostavljenosti Slovencev je za nas ugotovitev, da so se Slovenci v Mariboru (samo)razumevali kot zapostavljene.¹⁰

Omenimo še gradnjo novega Glavnega cestnega mostu čez Dravo, ki je bil v zadnjem letu miru pred prvo svetovno vojno pomemben simbolni trenutek za nemško nacionalno identiteto v mestu. Novi most je Glavni trg povezal z nasprotnim bregom in se je s svojimi bistveno izboljšanimi dovozi in odvozi bohotal skoraj 20 metrov nad normalnim vodostajem Drave, ki je tolikokrat ogrozila promet čez stari most. Most se je v naslednjih letih redno pojavljal na turističnih razglednicah. Glavna dela na mostu so opravila nemška podjetja, medtem ko so za mariborska gradbena podjetja ostala le postranska dela.¹¹

Neki drug slogan z razglednice Maribora pred prvo svetovno vojno se je glasil: »*Marburg liegt an der Drau, Wer's nicht glaubt, komm'selbst und schau*«. ¹² Na moč, s katero je nemška nacionalna identiteta uspešno vsevala simbolni kapital reke, kaže tudi dejstvo, da se je mesto v svoji nemški dobi imenovalo Marburg a. d. (an der) Drau, medtem ko se v svoji slovenski različici nikoli ni imenovalo Maribor na Dravi. Z drugimi besedami: v Mariboru niso Slovenci nikoli tako prepričljivo kot Nemci povezali reke z lastnim samorazumevanjem. Drava je bila najbrž tudi zato še po prvi svetovni vojni veliko močnejše povezana z identiteto drugih slovenskih mest in naselij v Dravski dolini kot z identiteto (slovenskih) prebivalcev Maribora. Razlog za to je gotovo tudi v tem, da so se v Maribor pogosteje kot v druge kraje priseljevali in iz njega odseljevali ljudje ter s seboj prinašali mnogotere identitete, vezane na prostor lastnega izvora. V mestu s silno razpredenim društvenim življenjem je tako pred prvo svetovno vojno le nemško delavsko kolesarsko društvo v svojem imenu nosilo ime reke (Ar-

28; Franc Rozman: Politično življenje Nemcev v Mariboru. V: Od Maribora do Trsta 1850–1914 (ur. Darko Friš in Franc Rozman). Maribor 1998, str. 51; Bruno Hartman: Rudolf Maister; general in pesnik. Ljubljana 1998, str. 36; Janko Gačnik: Spomini na nemški videz Maribora. V: Boj za Maribor 1918–1919: Spominski zbornik ob sedemdesetletnici bojev za Maribor in severno mejo na slovenskem Štajerskem (ur. Janez Švajncer). Maribor 1988, str. 207–215.

⁹ Franjo Baš: Nacionalni boji v Mariboru pred prvo svetovno vojno. V: Boj za Maribor 1918–1919: Spominski zbornik ob sedemdesetletnici bojev za Maribor in severno mejo na slovenskem Štajerskem (ur. Janez Švajncer). Maribor 1988, str. 42.

¹⁰ Glej npr. brošuro: Jugoslavija Jugoslovanom. Maribor 1918, str. 22.

¹¹ Antoša Leskovec: Gospodarstvo v Mariboru od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne. V: Od Maribora do Trsta 1850–1914 (ur. Darko Friš in Franc Rozman). Maribor 1998, str. 122.

¹² Pozdrav iz Maribora: Mesto na razglednicah v letih 1892 do 1945 (ur. Primož Premzl). Murska Sobota-Maribor 1992, str. 87.

beiter Radfahrerverein Drauadler), medtem ko med slovenskimi društvi ni bilo nobenega z imenom reke v nazivu.¹³

Začetek prve svetovne vojne je v Mariboru, kjer so imeli Nemci v rokah vse vzvode oblasti, medtem ko je delež slovenskega prebivalstva upadal, sprožil nasilje nemških nacionalistov proti nacionalno usmerjenim Slovincem.¹⁴

Maribor na Dravi? Drava in slovenska nacionalna identiteta v času oblikovanja prve jugoslovanske države

Rudolf Maister je 11. aprila 1918 pod psevdonimom Krajnc v mariborskem časniku *Slovenski gospodar* objavil Jugoslovansko himno, ki je bila pravzaprav njegov predlog udarnega političnega programa. V njej med drugim pravi:

Bratje, na plan!
Kliče nas stare pravde dan!
Drava nas zove, Adrija rjove,
Vrancem bliskajo nove podkove!
Bratje, v sedlo, vajeti v dlan
In – Makabejci naprej!¹⁵

V slovenskem nacionalnem duhu je nastala po koncu prve svetovne vojne (v okviru plebiscitne kampanje) tudi razglednica tedanjega znanega slikarja Maksima Gasparija, ki je prikazovala (slovenskega) fanta z visoko dvignjenim klobukom nad reko Dravo, spremljali pa so ju verzi: »*Tam dol za Dravo škrjančki veselo pojo, veselo pojo – ker kmalu nemčurjem odklenkalo bo*«. ¹⁶

Član Narodnega sveta za Štajersko in ekspert za meje, teolog Fran Kovačič je v brošuri iz leta 1918 prav tako skušal postaviti temelje novemu simbolnemu branju Drave – podobno kot Maister in Gaspari v slovenskem nacionalnem duhu, a ne v militantni, temveč v diplomatski dikciji. Reko je v prvi vrsti navezal na gospodarstvo. Ocenil je, da je splavarstvo v srednjem veku za Maribor pomenilo izredno gonilo gospodarskega razvoja, ki ima

¹³ Vlasta Stavbar: Kulturno dogajanje v Mariboru v letih 1914–1918. Maribor 1998, str. 171.

¹⁴ Anton Ožinger: Maribor 1848–1914: od multietičnega do multireligioznega mesta. V: Od Maribora do Trsta 1850–1914 (ur. Darko Friš in Franc Rozman). Maribor 1998, str. 346.

¹⁵ Bruno Hartman: Rudolf Maister: general in pesnik. Ljubljana 1998, str. 101.

¹⁶ Maksim Gaspari: Tam dol za Dravo, razglednica. Velikovec 1920(?).

Slika 1: Razglednica Maksima Gasparija



Vir: Milan Škrabec: Slovenstvo na razglednicah. Ljubljana 2009, str. 285.

svoj pomen tudi po koncu prve svetovne vojne (v letih 1902–1905 je bilo na Dravi več kot 6500 splavov). Ostro je nastopil proti predlogu, ki se je pojavil v nemškem in avstrijskem javnem prostoru, naj se meja po oblikovanju jugoslovanske države zariše po Dravi in tako razdeli Maribor na dva dela. »Rajši nič, kakor tako rešitev! /.../ Tako bi dobili unikum na celim svetu, da bi eno mesto spadalo v dve državi!« Posebno problematična se je Kovačiču zdelo možnost, da bi se Avstrija priključila nemški državi in bi tako Maribor predstavljal skrajno jugovzhodno točko nemške države.¹⁷ Kovačičev prispevek je za nas zanimiv kot primer znanstvenega utemeljevanja slovenske nacionalne substance na primeru Drave oz. Maribora: »Geografično leži Maribor v zaprtem slovenskem ozemlju, v gospodarskem oziru je za Maribor zveza z jugoslovanskim ozemljem življenjski princip, pravo njegovo prebivalstvo, zlasti produktivni sloji, je v ogromni večini slovenske krvi, nemštvo se je tu umetno gojilo le vsled tisočletnega političnega sistema in nasilstva. Torej ne more biti niti najmanjšega dvoma, kam Maribor spada.«¹⁸

¹⁷ Fran Kovačič: Maribor in bodoča državna meja. Maribor 1918, str. 25 in 29.

¹⁸ Prav tam, str. 30.

Razcvet mitskega potenciala Drave med svetovnima vojnama

Elza Lešnik je med obema svetovnima vojnama z zbirko pripovedk za mariborsko in okoliško osnovnošolsko mladino z naslovom Šumi, šumi Drava (po Aškerčevi baladi) plastično artikulirala mitske potencialne reke. Ti so slikali reko v njeni neukrotljivi in samosvoji naravi. Brošura je izšla pri katoliško usmerjeni Tiskarni sv. Cirila leta 1925 (nato pa je doživela ponatis še leta 1931 in 1938), zato je razumljivo, da so pripovedke Dravo slikale tudi kot moralno instanco, ki obračunava z zlom in promovira katoliške vrednote. Ranjeni zmaj, ki je dolgo ustrahoval prebivalce ob reki, tako denimo v eni od pripovedk »strašno zatuli, se obrne v beg, se vleče naravnost v deročo Dravo in se utopi«. ¹⁹ V neki drugi zgodbi je avtorica pripovedovala o kačji kraljici, ki je živela na Mariborskem otoku in nosila na glavi dragoceno zlato, z biseri in dragulji posejano krono. Ko si je prevzetna deklica nekoč zaželela krone in poslala ponjo svojega viteza, je ta kači odsekal glavo in ji ukradel krono, nato pa nesrečno utonil v reki. »Na otoku je še danes mnogo kač, ki žalujejo za svojo umorjeno kraljico.« ²⁰ Mariborski otok je imel v kolektivnem doživljanju slovenskih prebivalcev Maribora nasploh velik pomen. Od srede 19. stoletja je bil prostor velikih meščanskih veselic (leta 1862 je bila tam velika rodoljubna slovesnost) in priljubljena nedeljska izletniška točka. Ime otoka sredi Drave izvira iz leta 1930, leto prej pa je bil priključen mariborski občini. V tistem času je bilo na otoku zgrajeno kopališče, ki je še danes množično poletno shajališče Mariborčanov. ²¹

Simbolnim pomenom o reki Dravi kot neukrotljivi in svoje glavi vodni lepoticici lahko med obema svetovnima vojnama sledimo tudi pri zbiratelju ljudskega blaga Jožetu Tomažiču. Leta 1943 je izdal zvezek z naslovom Pohorske bajke, med katerimi je bajka Dravski vodovnik. Govori o povodnem možu, dravskem vodovniku, ki je v »starih časih živel v divjih vrtincih srebrne Drave.« Imel je tri prelepe hčere, morske deklice, ki so se zaljubile v tri stasite pohorske brate, dravske splavarje. Ker se fantje niso zmenili zanje, jim je dravski vodovnik tako dolgo nagajal pri delu ob spuštih po Dravi, da so nazadnje utonili v reki. ²²

¹⁹ Elza Lešnik: Šumi, šumi Drava: črtice iz mariborske zgodovine, pripovedke iz mariborske okolice in od drugod. Maribor 1938, str. 36 in 45.

²⁰ Prav tam, str. 20–21.

²¹ Franjo Baš: Mariborski otok. V: Kronika slovenskih mest, 1934, št. 2, str. 232.

²² Jože Tomažič: Pohorske bajke. Celje 1990, str. 48–65.

Če pristanemo na tezo, da so reprezentacije spomina zmeraj posledica samorazumevanja generacije, ki je reprezentacije proizvedla, in če hkra-
ti sprejmemo idejo teoretika Keitha Jenkinsa, da je zgodovina le eden od
množice diskurzov o svetu,²³ potem ni težko razumeti, zakaj je Gabrijel
Majcen leta 1926 v svoji Kratki zgodovini Maribora dokazoval, da je imelo
mesto v času svojega nastanka slovenske korenine, manifestirane v vasi
slovenskih kmetov na dravskem obrežju. Za čas po prevratu je Majcen ute-
meljevanje o slovenskem značaju mesta Maribor podkrepil z interpretaci-
jo statističnih izračunov o številu Nemcev in Slovencev v njem. Slovenska
frustracija z nemštvom v Mariboru je bila vidna v vsem medvojnem času.²⁴

Drava kot del (socialistične) gospodarske identitete v drugi polovici 20. stoletja

Z začetkom druge svetovne vojne in povojno menjavo političnih elit je dobila Drava nov prevladujoč simbolni pomen – postala je svetla zvezda (lokalnega) socialističnega gospodarstva. V kulturnem imaginariju je bilo to najlepše vidno v leta 1940 izdanem delu Antona Ingoliča Na splavih, ki je izrazito izpostavilo gospodarsko komponento reke. Razen tega je bil pomen dravskega splavarstva z razpravami etnologa Angelosa Baša tudi znanstveno potrjen.²⁵ Samo leto za tem, ko je Ingolič izdal svoj roman, je splavarstvo na Dravi, ki se je ponašalo s skoraj šeststoletno tradicijo, zamrlo.²⁶ Bodimo pozorni na vprašanje, kako je javni diskurz v danem trenutku avtorja oz. njegov literarni zapis uporabil za svojo utrditev.

Ingolič je slikovito opisal drobce splavarske preteklosti reke Drave in splavarski preteklosti pripadajočo mitologijo, zlasti pa je v delu izpostavil vrednote marljivosti, odrekanja, poštenosti, skromnosti, solidarnosti malega človeka, bojev za delavske pravice na eni strani ter lakomnost, storilnostno naravnost in neusmiljenost delodajalca na drugi. Kot simboličen razsodnik je v razpletu romana splavarskega gospodarja (kapitalista) kaznovala ravno Drava, ki ga je zajela v svoje valove in pogubila. Tako je reka skoraj dobesedno uresničila socialistično predstavo o razvoju (socialistične) družbe, ki pravi, da je brezobzirno izkoriščanje delavcev v času

²³ Keith Jenkins: *Re-thinking History*. London-New York 2003, str. 6.

²⁴ Gabrijel Majcen: *Kratka zgodovina Maribora*. Maribor 1926, str. 14–15.

²⁵ Glej npr.: Angelos Baš: *O dravskih splavarjih*. V: *Slovenski etnograf*, 1972–73, str. 143, 147–152 in 154.

²⁶ Prav tam, str. 144–145.

prve kapitalistične akumulacije le-te prisililo k združevanju in skupnemu nastopanju proti delodajalcem.²⁷ Solidarnost in socialna gotovost delavca pa sta bili po teoriji socialističnega samoupravljanja temeljni predpostavki njegove soudeležbe (participacije) za stalno povečevanje produktivnosti dela oziroma za stalno intenziviranje razvoja proizvodjalnih sil družbe.²⁸

Izgrajujoč socialistični sistem je lahko torej Ingoličevo podobo Drave tvorno umestil v svoj model dela in gospodarstva nasploh; ne gre se čuditi, da se je reke v tem času oprijelo ime socialistično morje, reka elektrarn ipd.²⁹ O tem med drugim pričajo trije slovenski ponatisi Ingoličeve knjige (po letu 1940 še 1959 in 1964) pa tudi dva prevoda: leta 1943 v nemščino in 1948. v češčino. Ne bo odveč, če navedemo odlomek iz knjige, ki ga prežema vonj po Dravi: »Knez je ostajal ure in ure spodaj na Dravi, nadziral gradnjo splavov in celo prijel za desko ali cepin, česar ni storil že leta in leta. *Sprva se je splavarjem zdelo čudno, da se je vmešaval v delo. Starejši, ki so se še spominjali, kakšen je bil pred desetimi in več leti, pa so dejali: ‚Glejte, glejte, ni še vsega pozabil!‘ /.../ Ni se zmenil za njihove začudene poglede, bilo mu je prijetno, ko je prijel za delo ali vsaj gledal, kako je nastajal splav pod njegovim vodstvom. Češče in češče so mu prihajali v spomin časi, ko je še vozil, zadnjič menda pred kakimi desetimi leti. Moral si je priznati, da je bilo življenje na splavih lepo, posebno prva leta, ko ni mislil izključno na zaslužek. A to je bilo le nekaj let. Kmalu so mu začele rojiti po glavi same številke in škoda se mu je zdelo za čas, ko je na splavu poležaval in so dnevi minevali brez večjega haska. Spoznal je, da bi doma v tem času zaslužil več, zato ni več sam vodil svojih splavov, marveč je rajši po planinah kupoval les, obiskoval mestne trgovce in z njimi sklepal dobre kupčije.*«³⁰

Temeljna značilnost marksističnega obravnavanja mezd je ugotovitev, da delavski razred v meščanski družbi ne razpolaga s sredstvi za proizvodnjo, ker ni njihov lastnik. Zato mora kljub polni pravni in opravljeni sposobnosti delati za mezdo pri lastniku sredstev za proizvodnjo, da bi si pridobil sredstva za preživljanje. Lastniki sredstev za proizvodnjo pa v istih meščanskih družbenoekonomskih odnosih pridobivajo svoj dohodek (profit, rento, obresti) iz presežne vrednosti samo na podlagi lastništva.

²⁷ Stane Uhan: Vrednotenje dela. Kranj 1989, str. 3.

²⁸ Neca Jovanov: Faktori i pretpostavke ostvarivanja samoupravljanja. V: Socialistično samoupravljanje. Beograd 1980, str. 54.

²⁹ Milan Vogrin: Reka nasprotij. V: Gea, 1994, št. 9, str. 6; Mrtva reka. V: Večer, 29. 7. 2008, str. 16.

³⁰ Anton Ingolič: Na splavih. Maribor 1964, str. 266.

Kapital, ki daje profit, zemljiška lastnina, ki daje rento, in delo, ki daje mezd, označuje Karl Marx kot tri proizvodne tvorce, ki so temeljna gibala proizvodnega procesa v meščanski družbi.³¹

Vulgariziranje pomenov o Dravi na ravni regionalne identitete v osemdesetih letih 20. stoletja

Med leti 1913 in 1918 je bila v Fali zgrajena prva elektrarna neposredno ob Dravi; v osemdesetih letih prejšnjega stoletja je bila povsem obnovljena.³² V tistem času je imela Drava že pravcato verigo elektrarn, reka pa je bila po Leksikonu Cankarjeve založbe opredeljena kot pomemben hidroenergetski vir za Slovenijo.³³ V osemdesetih letih 20. stoletja je bila Drava v kulturnem imaginariju Maribora daleč od identitete urbanega človeka. Leta 1982 je dobila popevka *Ko toti Štajer'c v Dravo pade* (B. Rošker, V. Šimek, J. Privšek) v izvedbi Vinka Šimeka in Alfija Nipiča prvo nagrado občinstva na tedaj medijsko odmevnem mariborskem festivalu narečne popevke *Vesela jesen*.³⁴ Nagrada občinstva (in ne strokovne žirije) ter nato večletna izredna priljubljenost pesmi na ljudskih rajanjih kaže, da se je reka v tem času učinkovito spojila v identiteti preprostega človeka. Ali če gremo še dalje: poskus navezave reke na slovensko nacionalno identiteto je po koncu prve svetovne vojne resda nesrečno zdrsnil, a je bila zato toliko bolj uspešna (ljudska) navezava reke na regijo in z njo oblikovanje regionalne identitete.

Mimogrede, a ne nepomembno za naš razmislek o reki: če vemo, da je ugledni mariborski intelektualec Fran Kovačič leta 1915 pisal o alkoholizmu kot resnem družbenem problemu na Slovenskem,³⁵ omenjena narečna popevka iz osemdesetih pa je sproščeno opevala pregovorno štajersko razigranost kot posledico alkoholiziranosti (saj Štajer'c, kot pravi popevka, pol Drave spi je iz navade, iz druge polovice pa si pripravi špricar, tj. brižganec), lahko samo slutimo premike v mentaliteti Mariborčanov, ki jih je naredil čas sedmih desetletij – medtem ko je v prvem primeru v javnem

³¹ Stane Uhan: Vrednotenje dela. Kranj 1989, str. 5.

³² Martina Berchtold Ogris: Gradnja elektrarn. V: Die Drau ist eine eigene Frau/Drava je svoja frava (ur. Martina Berchtold Ogris, Brigitte Entner, Helena Verdel). Celovec 2001, str. 62.

³³ Drava. V: Leksikon Cankarjeve založbe. Ljubljana 1988, str. 215.

³⁴ Festival narečnih popevk: Najlepše popevke Vesele jeseni: Zvočni CD. Ljubljana 1997.

³⁵ Fran Kovačič: Alkoholizem. Maribor 1915.

prostoru odmeval glas znanosti, tj. avtoritete, je ob koncu 20. stoletja v sferi javnega odmeval glas človeka iz ljudstva. V devetdesetih letih 20. stoletja so omenjeno pesem posvojili mariborski nogometni navijači Viole.³⁶

Zavedanje o izčrpanosti reke in pomenov v zvezi z njo v pesniškem opusu Franceta Forstneriča

Zagovarjam tezo, da je Drava v osemdesetih letih 20. stoletja v simbolnem smislu prenehala teči skozi Maribor. Povedano drugače: reka je s svojo (ukročeno in nadzorovano) energijo prenehala intrigirati misleče prebivalce mesta v tolikšni meri, da jim ni več zmogla predstavljati zanesljivega elementa kolektivne identitete. Svojevrstno zaničevanje in indiferentnost do reke, s katero se ni bilo več mogoče identificirati, je v arheološkem poročilu iz leta 1996 z naslovom Uničujoča Drava ponazoril Stanko Pahič, ko je uvodoma zapisal: »Na Slovenskem je kar nekaj rek, ki so s svojim razdiralnim delovanjem uničile bolj ali manj pomembna, zlasti antična najdišča.«³⁷ Pesnik ter novinar časnikov *Večer in Delo* France Forstnerič je nekaj let pred tem (1993) izdal pesniško zbirko *Drava življenja*, kjer je subtilno opisoval tisto, kar je bilo tudi v polju javnega razumljeno kot upravičeno spoznanje o skrajni izrabljenosti reke in stiski nad izgubo identitete, povezane z njo.

Forstnerič je v intervjuju po izidu pesniške zbirke dal vedeti, da je želel artikulirati čutenja lokalne skupnosti, ko je dejal, da ima zbirka pesmi »vse šanse, da postane identifikacijski znak nekega kraja.«³⁸ Avtor, ki je pričel pesniško ustvarjati v šestdesetih letih 20. stoletja in je v devetdesetih letih prepričljivo ujel duh časa, je pisal o »odtekljih vodah« in »molku naplavljenih stvari«, o prostorih, »kjer že dolge veke ostajajo stvari na bregu neke reke«; gleda vodo, ki je »zrela kakor trebuš mrtve ribe«, in opisuje kurenta, ki je žalosten »kot kalna Drava«.³⁹ Ker se osredinjamo na trenutek, ko je postal on sam (oz. njegov način artikulacije abstraktnega) prepoznan kot glasnik občega občutenja reke, nas Forstneričeva osebna arheologi-

³⁶ Ko toti Štajerc, Viole Maribor, (http://www.violemaribor.com/multimedia/pesmi/ko_toti_stajerc.html), (pridobljeno 28. 1. 2010).

³⁷ Stanko Pahič: Uničujoča Drava. V: Ptujski zbornik VI/1. Ptuj 1996, str. 133.

³⁸ Intervju France Forstnerič. V: *Tednik*, 11. 2. 1993, str. 14.

³⁹ France Forstnerič: *Drava življenja*. Maribor 1993, str. 22, 24, 53 in 110.

ja, ki jo je že v začetku sedemdesetih let argumentirano razlagal Marijan Kramberger,⁴⁰ na tem mestu ne bo zanimala.

Občutenje odtujenosti od nekdanjega (tradicionalnega) spomina na reko je morda najizraziteje vidno v pesmi Dolgo poletje, kjer Forstnerič pravi:

Ti, naš spomin na kače,
meja straha,
Drava,
po tebi merimo življenje in pijanost.
Zadnji goltljaj razlijemo,
taka je navada, zadnji zapre dih
in v prsih žeja razpoka.

Kličesh nas zateglo čez kupe proda
podnevi in ponoči
v ravnini mehko oglušele, v ravnini poravninjene
do večernih gričev: pozabiti.
Gledati za vetrom, za valovi,
Za travami, za čapljami –
široka mehka strast: poplavljati.

Prihajamo popoldne, ko se vse nagiba,
ko ravnodušnost leze v kri, in malo trudni.
Cvrčeč v travi poletje usiha.

Suha struga je kakor vrisk obraščen.
Nihče se ne ozre, saj tečeš ti za nami,
veliko pozabljenje. Nihče se ne spominja,
kakšna si gola in strašna. Kdor tava
visok in slok kot poldne med naplavinami,
ubije kačo s kamnom kradoma, ko speča
koti grozo drobno neizrečeno,
in se tiho vrne: v očeh mu rase tvoj kalni tek
kakor vodena bilka.

⁴⁰ Andrej Brvar, France Forstnerič, Drago Jančar, Marijan Kramberger in Tone Partljič: Skupaj. Maribor 1973, str. 104–138.

Na svetli obali mlačnega vetra
ni več kač. Poletje boso,
votel zob, srp skrhan, crknjena čebela.
Na suhi poti pod topolom mili polž
poti srago izmučene sline
za dolg suh meter polžjega poletja.⁴¹

Poskus (re)vitalizacije pomenov o Dravi – redukcija na vprašanji ekologije v devetdesetih letih 20. stoletja oz. trajnostnega razvoja v začetku 21. stoletja

Drava začne svojo pot v Avstriji, kjer so sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja reko navezali na vprašanja ekologije.⁴² V devetdesetih letih 20. stoletja so se tudi v slovenskem javnem prostoru zanesljivo začeli dogajati premiki v razumevanju reke z značilnim žariščem v ekologiji.⁴³ Ekološki diskurz je bil v naslednjih letih utrjen z intenzivnim usklajevanjem slovenske okoljske zakonodaje s predpisi Evropske unije.⁴⁴ V Mariboru se je ekologija povezala z Dravo maja 1992, ko je bila v mestu ob reki mednarodna konferenca o Dravi pod pokroviteljstvom Predsedstva Republike Slovenije, tedanjega Ministrstva za varstvo okolja in urejanje prostora Republike Slovenije in mariborske občine. Udeleženci konference so si zadali za cilj sprejetje Deklaracije o Dravi, ki bi bila osnova meddržavnih sporazumov ter programov za celovito gospodarjenje z vodo in podpora javnosti pri zaščiti vode pred onesnaževanjem. Na konferenci so sodelovali strokovnjaki z graške, celovške, zagrebške, ljubljanske ter mariborske univerze in sodelavci inštitutov.⁴⁵

Tedanji slovenski predsednik (predsedstva) Milan Kučan je v uvodnem nagovoru bralcem zbornika med drugim zapisal besede, ki so zvezele kot (samo)kritika gospodarskega izkoriščanja reke v času nekdanjega socialističnega državnega sistema: »*Izkoriščanje njene vodne sile* (tj. vodne

⁴¹ France Forstnerič: Drava življenja. Maribor 1993, str. 64–65.

⁴² Martina Berchtold Ogris: Nova Drava. Die Drau ist eine eigene Frau/Drava je svoja frava(ur. Martina Berchtold - Ogris, Brigitte Entner in Helena Verdell). Celovec 2001, str. 76.

⁴³ Glej npr.: Milan Vogrin: Drava – reka nasprotij. V: Gea, 1994, št. 9, str. 6–8. Je Dravo še mogoče rešiti. V: Tednik, 2002, št. 4, str. 34. Posiljena reka. V: Delo, 8. 6. 1994, str. 35.

⁴⁴ Vesna Smaka Kincl in Suzana Prajnc Potrč: Projekt Ekoprofit International v Mariboru. V: Trajnostno upravljanje porečja reke Drave (ur. Ana Vovk Korže in Tatjana Kikec). Maribor 2007, str. 63.

⁴⁵ Zoran Kus – nagovor predsednika organizacijskega odbora. V: Mednarodna konferenca o Dravi (ur. Dimitrij Bertonec). Maribor 1992, nepaginirano.

sile reke Drave, op. p.) pušča žal neželene posledice tudi na njej sami in na krajih, ki jih povezuje. To je temna stran razvoja, h kateremu je sama prispevala. Številne vodne elektrarne na avstrijskem Koroškem in med Dravogradom ter Varaždinom so spremenile njen naravni vodni režim, davek razvoju pa je plačala tudi z velikim poslabšanjem svoje kakovosti. Obstoječi napori in že vpeljane dejavnosti za sanacijo, nevtralizacijo in odpravo prvin, ki povzročajo degradacijo Drave in življenja okoli nje, za enkrat ostajajo znotraj meja nacionalnih držav kot v posmeh njeni naddržavnosti.«⁴⁶

Če se je ekolog Milan Vogrin še leta 1994 zgolj retorično spraševal, kako dolgo bo reka še prenesla številne posege, elektrarne, odpadne vode in kako dolgo bo še zanimiva za rastlinstvo in živalstvo, je postal ekološki pogled na Dravo v novem stoletju prevladujoč ter zajet v paradigmi revitalizacije in trajnostnega razvoja območja reke; načelo trajnosti je bilo vpeljano na konferenci o Dravi (1992), uradno pa je zaživelo 26. julija 2005, ko je Mariborska razvojna agencija z Ministrstvom Republike Slovenije za okolje in prostor podpisala donacijsko pogodbo za sofinanciranje projekta Trajnostno upravljanje območja reke Drave. S tem je razvojna agencija kot nosilka projekta skupaj s 23 projektnimi partnerji uspešno kandidirala za sredstva donacijske sheme Čezmejno ohranjanje biotske raznovrstnosti in trajnostni razvoj (v okviru financiranja programa Phare). Projekt se je v času trajanja (1 leto) ukvarjal pretežno z naravovarstveno tematiko in krepitvijo čezmejnega sodelovanja pri ohranjanju biotske raznovrstnosti. Za dolgoročni cilj so si projektni partnerji zadali nakazati razvojno perspektivo območja ob reki, tudi ko gre za vprašanja kmetijstva, gozdarstva, turizma ipd.⁴⁷ Plod opisanega celovitejšega pogleda na Dravo predstavlja monografija, ki je leta 2000 izšla pri mariborski Založbi Obzorja pod naslovom Drava nekoč in danes ter s podnaslovoma Zemljepisne, zgodovinske in etnološke značilnosti sveta ob Dravi. Splavarstvo in energetika.⁴⁸

Znanstveni in politični diskurz o trajnostnem razvoju reke Drave se je nadaljeval leta 2007 na mariborski Filozofski fakulteti, kjer so pripravili mednarodno konferenco o trajnostnem upravljanju porečja reke Drave; v uredniški odbor za izdajo zbornika sta bila imenovana tudi minister za okolje in prostor Republike Slovenije in župan Mestne občine Maribor.

⁴⁶ Milan Kučan, nagovor predsednika predsedstva Republike Slovenije. V: Mednarodna konferenca o Dravi: zbornik prispevkov (ur. Dimitrij Bertonec). Maribor 1992, nepaginirano.

⁴⁷ Marko Kac: Trajnostno upravljanje območja reke Drave (TrUD). V: Naši izviri, 2006, št. 23, str. 13–14.

⁴⁸ Drava nekoč in danes: Zemljepisne, zgodovinske in etnološke značilnosti sveta ob Dravi: Splavarstvo in energetika (ur. Peter Macuh, Marjan Šmon, Ivan Verboten, Maja Kanop in Igor Žiberna). Maribor 2000.

Dodajmo podatek, da je mestni svet Mestne občine Maribor marca 1999 sprejel t. i. program izdelave Lokalne Agende 21 – Program varstva okolja za Maribor, v okviru katerega je mestna občina naslednja leta izvajala nekatere projekte, katerih rezultati so bili prav tako predstavljeni na konferenci.⁴⁹ Na konferenci je bila med drugim sprejeta Deklaracija o Dravi kot osnova za odprtje razvojne pisarne za porečje reke Drave, ki bi imela svoj sedež v Mariboru. Organizatorji konference so reko in Maribor povezali z naslednjimi (političnimi) argumenti: Maribor je največje urbano središče ob reki Dravi v Sloveniji, ima drugo največjo univerzo v Sloveniji, je regionalno središče in ima zelo dobre mednarodne znanstvene povezave.⁵⁰

Lani umrli ameriški stand-up komik George Carlin je v sedemdesetih letih 20. stoletja na enem svojih javnih nastopov provokativno razmišljal o dvoreznosti meča ekoloških gibanj: »Sovražim ekologe, ki hodijo naokoli govoreč, da je treba rešiti mater Zemljo. Rešiti mater Zemljo? Poslušajte, Zemlja je doživela že kaj hujšega, kot je človeštvo. Zemlja je v redu. Ljudje so v k****.«⁵¹ V novejšem času evropski misleci intenzivno problematizirajo vprašanje zelenega kapitalizma, torej predpostavke, da lahko pod *zeleno* marketinško znamko še naprej uveljavljamo stari, okolju neprijazen način življenja.⁵² Filozof Luka Omladič, ki se na ljubljanski Filozofski fakulteti ukvarja z ekološko in okoljsko filozofijo, je decembra 2009 ob zasedanju svetovnih voditeljev v Københavnu in njihovih pogajanjih glede svetovnega podnebnege sporazuma prav tako kritično sklenil, da okoljski sporazumi, ki vsebujejo kopico kompromisnih ciljev, ne morejo biti uspešni: »Svet potrebuje trdno moralno zavezo in spremembo produkcijskega načina industrijskega kapitalizma.« Hkrati je Omladič zagovarjal načelno stališče, da lahko okoljskim sporazumom legitimacijo podeli le znanost in da ne bi smeli biti podvrženi političnim pogajanjem, saj s tem izgubijo svojo racionalno utemeljitev, proizvedejo pa slepilni mehanizem, torej občutek, da smo za okolje naredili nekaj dobrega in koristnega.⁵³

Vprašanje, ki zanima nas, je naslednje: ali je preplet znanstvenega in

⁴⁹ Vesna Smaka Kincl: Vrednotenje rezultatov izvajanja Lokalne agende 21 – program varstva okolja za Maribor LA 21 – PVO za MB obdobje 2002–2005. V: Trajnostno upravljanje porečja reke Drave (ur. Ana Vovk Korže, Tatjana Kikec) Maribor 2007, str. 106–107. Vesna Smaka Kincl in Suzana Prajnc Potrč: Projekt Ekoprofit International v Mariboru. V: Trajnostno upravljanje porečja reke Drave (ur. Ana Vovk Korže in Tatjana Kikec). Maribor 2007, str. 63.

⁵⁰ Trajnostno upravljanje porečja reke Drave (ur. Ana Vovk Korže in Tatjana Kikec). Maribor 2007, str. 4.

⁵¹ Stand-up komedija: od provokacije do smeha. V: Dnevnik – Objektiv, 10. 10. 2009, str. 28.

⁵² Glej npr.: Tadzio Mueller in Alexis Passadakis: 20 Theses Against Green Capitalism. Climate Action Cafe, (<http://climateactioncafe.wordpress.com/2008/12/05/20-theses-against-green-capitalism/>), (pridobljeno 28. 1. 2010); Alex Foti: Climate Anarchists vs. Green Capitalists. ZNet – The Spirit of Resistance Lives, (<http://www.zmag.org/znet/viewArticle/22367>), (pridobljeno 28. 1. 2010).

⁵³ Intervju dr. Luka Omladič. V: Dnevnik – Objektiv, 12. 12. 2009, str. 14.

političnega diskurza o ekologiji Drave, utemeljen v pravnem redu Evropske unije (Vodna direktiva), uspel vzpostaviti reko kot identifikacijski znak prebivalcev Maribora oz. oblikovati pozitivne skupne predstave o reki. Z drugimi besedami: ali danes reka v kulturnem imaginariju prebivalcev Maribora spet teče skozi mesto? Da ima mesto težave s podeljevanjem vsebinsko prepričljivih pomenov reki, je plastično ilustriral dekan Fakultete za gradbeništvo Ludvik Trauner, ki je v uvodnem nagovoru znanstvene konference v Mariboru (2007) nerodno artikularno želeno (a hkrati fiktivno) vez: »V Sloveniji je vodna energija reke Drave že docela izrabljena, zato je velik interes tako gospodarstva kot občin in znanstvenikov, da se vzpostavi celostno upravljanje vodnih virov v porečju reke Drave.«⁵⁴

Ko preletimo medijske prispevke o »mrtvi reki« ali o »bogati *Dravi in revnih ljudeh ob njej*«,⁵⁵ lahko ugotovimo le, da za oblikovanje sodobnih pozitivnih predstav o reki današnje politično in znanstveno (ekološko) izčrpavanje reke ni nič bolj produktivno od nekdanjega gospodarskega izčrpavanja. Slikovito argumentacijo za to ponujajo tudi izjave izvršnega direktorja za strateško področje pri podjetju Dravske elektrarne Jožefa Hebarja izpred dveh let. Na vprašanje novinarja, ali lahko Maribor prizadejemo poplave, kot je bila denimo poplava v začetku julija 1965, je Hebar samozavestno odvrnil: »Ne morejo se zgoditi, ker je Maribor absolutno varen pred poplavo! /.../ Na več merilnih mestih se kontrolira raven podtalnice in če se kaj čudnega dogaja, to pregledajo, preverijo ter po potrebi sanirajo pomanjkljivosti. /.../ Tudi objekti naših elektrarn imajo vgrajene merilne naprave, ki zaznajo najmanjše pomike, nadzorujejo se podtalnica in drugi parametri, ki so bistvenega pomena za varnost. /.../ V tem jezcu (hidroelektrarne Zlatoličje, opomba Mateja Ratej) je toliko jeklenih armatur, da se nikakor ne more podreti.«⁵⁶

Sklep

Zgodovina dolgega trajanja zagovarja idejo, da je le na podlagi spremljanja dolgih razvojnih ciklov mogoče argumentirano razpravljati o raziskovalnem problemu. Fernand Braudel je verjel, da je pri preučevanju zgo-

⁵⁴ Trajnostno upravljanje porečja reke Drave (ur. Ana Vovk Korže, Tatjana Kikec). Maribor 2007, str. 4.

⁵⁵ Bogata Drava in revni ljudje ob njej. V: Večer, 25. 11. 2005, str. 16; Mrtva reka. V: Večer, 29. 7. 2008, str. 16.

⁵⁶ Otmar Klipšteter: Drava ne ogroža več Maribora. V: Mariborčan, 2007, št. 146, str. 32.

dovine ključno razumevanje dinamike, ki povzroča enkrat zastoje, drugič radikalne spremembe realnosti.⁵⁷ Ni bil eden tistih zgodovinarjev, ki bi si za nalogo zadal vrednostno opredeljevanje do vsakokratnih pojavnih oblik realnosti, bistveno zanj pa je bilo, da pretekle realnosti opazujemo in artikuliramo obrise struktur, ki so te realnosti določale.⁵⁸ Menjava političnih ter intelektualnih elit v Mariboru po prvi in drugi svetovni vojni je povzročila temeljite spremembe javnosti. Izpraznjene miselne prostore kolektivnih predstav o sebi in drugih so zapolnjevale predstave ljudi, ki so prihajali večinoma iz ruralnih okolij. Z njimi so v mesto prihajali samozadostnost, nezaupljivost, zaščitništvo in drobnjakarstvo, mentaliteta torej, kakršne svetovljanski francjožefovski Maribor ni poznal.⁵⁹ Še danes v mestu zaman iščemo (samo)zavest o gospodarskem centru, ki se napaja z zaledjem, zaman (samo)zavest o intelektualni moči, ki postavlja standarde javnemu diskurzu in meje primitivizmu, zaman (samo)zavest o svobodnem javnem prostoru, ki prisega na normo: enakost za vse. Zgodba o dojetanju reke Drave pri Mariborčanih je tako obenem veren odraz dejstva, da v Mariboru po obeh prelomih v 20. stoletju ni bila sistematično izgrajevana reflektirana (samo)zavest o mestu.

⁵⁷ Oto Luthar, Marjeta Šašel Kos, Nada Grošelj in Gregor Pobežin: *Zgodovina historične misli*. Ljubljana 2006, 546–547.

⁵⁸ Fernand Braudel: *Čas sveta; Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV. –XVIII. stoletje (1. del)*. Ljubljana 1991, str. 9.

⁵⁹ Več o kulturni podobi Maribora pred prvo svetovno vojno glej npr.: Dragan Potočnik: *Kulturni tokovi v Mariboru pred prvo svetovno vojno*. V: *Dialogi*, 1997, št. 3–4, str. 57–72.

PREOBRAZBE IN PREHODI

77

Željko Oset: Nostrifikacija premoženja po prvi svetovni vojni
s poudarkom na območju sodnega okraja Maribor

139

Dragan Potočnik: Gospodarske razmere v Mariboru med svetovnima vojnama

159

Jože Prinčič: Mariborsko gospodarstvo v času prilagajanja
socialistični ureditvi in miselnosti (1945-1953)

203

Aleksander Lorenčič: Mariborsko gospodarstvo med tranzicijo

NOSTRIFIKACIJA PREMOŽENJA PO PRVI SVETOVNI VOJNI S POUDARKOM NA OBMOČJU SODNEGA OKRAJA MARIBOR

»Iz samo poljedelskega naroda postajajo Slovenci tudi trgovinski in obrtniški narod. S tem prestavljanjem raste tudi inteligencija našega naroda, kajti trgovec in obrtnik morata na višji stopinji izobraženosti stati, nego poljedelec. Trgovstvo in obrtstvo potrebujeta več denarnih sredstev, kakor ktera si bodi druga stroka narodnega gospodarstva /.../ denarni zavodi so postali životna potreba za slovenski narod, in ravno v tem, ko ta potreba bistvuje in se čuti, leži poroštvo, da se bodo tudi stvorili, kajti kar mora biti, to mora prej ali slej priti.«¹

»Vsak narod mora obvladati mesta! /.../ Naša odvisnost in slabost v gospodarskem oziru mora se pak tudi po drugih sredstvih kakor nabiranji kapitala in jega množenji (ustanavljanjem in podpiranjem malih in večih

* Maribor ima v mojem življenju posebno mesto, v mojem razumevanju sveta oziroma množici ustvarjenih podob - od globokega razočaranja ob prvi seznanitvi, doživetih trenutkih zorenja in do tihega domotožja, zaradi česar se tako rad vračam v mesto mojih študentskih dni, ko je bilo še več idealov, energije, časa in strasti. V mojem spominu je podoba Maribora naredila širok lok preobrazbe. Od otroške predstave o mogočnem mestu, do mesta s propadajočimi fasadami in sedanje predstave, v kateri je težišče na osebnih stikih. Prva predstava o Mariboru je nastala ob babičinem pripovedovanju, ki je skozi Maribor na Dunaj potovala januarja 1944, torej pred večjim bombardiranjem mesta. Opisala je velike stavbe, predvsem impozantno železniško postajo. Nadalje je podoba okrepilo očetovo pripovedovanje, ki je v Mariboru služil vojaški rok. Otroško domišljijo je dodatno burilo spremljanje vlakov, ki so odhajali v smeri proti Mariboru. S temi predstavami sem prišel prvič v Maribor 28. avgusta 2002. Sprehod po Koroški cesti, polni propadajočih hiš in vsiljivih prodajalcev petard, je v hipu omajal idealizirano podobo o Mariboru. Današnji podoba Koroške ceste je sicer povsem drugačna, a vendar se občutki niso spremenili. Verjetno na to vpliva tudi dejstvo, da mi je »ena damica« s črtalom popisala avto. Dodatno je občutek tesnobe ob prvem prihodu v Maribor krepilo spoznanje, da imam v Mariboru majhen krog znancev. Kmalu sem spoznal, da v Mariboru živijo širokosrčni in širokogrudni ljudje. Spoznal sem tudi bolj prijetne ulice in uličice. Na začetku tisočletja se je v mestu začela popravljati ekonomska slika, kar je pozitivno vplivalo na razpoloženje. Kljub temu je bilo čutili razkorak med pričakovanji in tržno realnostjo. Po opravljenem studiju sem odšel, a kljub temu se rad vračam, negujem tudi stike na daljavo. Prav zato sem se tudi z veseljem odzval povabilu k sodelovanju pri znanstvenem simpoziju »Mesto in gospodarstvo«, kljub temu, da se raziskovalno ukvarjam z drugimi problemi zgodovine. S tem prispevkom se vračam z bolj izoblikovano samopodobo in sistemom vrednot, predvsem znanstveno-raziskovalnim idealom (pogled čez lasten hrib). Vinogradniki vedo, da lahko zaradi neodgovornega in negospodarnega ravnanja na gori začne plazeti cela strmina.

¹ Slovenska narodna banka. V: Slovenski narod, 5. 3. 1872, št. 26, str. 1–3.

bank) odstranjovati. Nam je treba na vso moč v mesta siliti, da se obrta in trgovine, posebno one z našim ljudstvom polastimo, in pri tem tudi vseh hasnov udeležimo, ktere obrtnosti in trgovlja z druge strani prinaša«. ²

»Iz preprostega rodu je vzrastel v narod, pridobivši si vse attribute, ki mu gredo kot takemu. Po pravici sme tedaj zahtevati, da je na svoji zemlji gospod, da suveren, svoboden sam odloča o svoji usodi«. ³

Zgornji trije citati nakazujejo razumevanje pomena lastniških deležev v gospodarstvu za nacionalno samostojnost. Prva dva citata sta bila zapisana na začetku sedemdesetih let 19. stoletja, torej v dobi, ko so nosilci slovenskega narodnega gibanja v dobi nemškega pritiska iskali rešitve za ekonomsko šibkost. Zato ne preseneča, da so rešitev problema slovenske emancipacije videli v obvladovanju gospodarstva. Ob tem je treba poudariti, da je gospodarska moč oziroma obseg plačanih davkov precej oblikoval politično sceno. Tretjo izjavo je v svojih spominih zapisal pomemben slovenski politik, poverjenik za pravosodje dr. Vladimir Ravnihar. Nastala je dobrih 50 let pozneje, torej v času, ko je slovenska narodna elita postala oblast. Predstavljeni citati nakazujejo pomen sprememb v miselni kategoriji nacionalnega interesa. Poudarjajo namreč pomen modernizacije kot katalizatorja razvoja, temelječega na znanosti, ter hkrati redefinicijo identifikacijskih središč in s tem nastajanje novih oblik »s skupnim imenovalcem«. Taka nova oblika je v 19. stoletju bila nacionalnost oziroma nacionalna država, ki je v interakciji z družbenimi podsistemi postala vodilni model. Vzrok za to je vpliv liberalnih zamisli (oziroma njihovih implikacij), ki so poudarjale prostor v kvantitativnem pogledu (načelo praga) in razmerje moči med nacionalnimi državami. Pomen podsistema gospodarstva se kaže tudi (ali predvsem) v družbeno-nacionalnih razmerjih v večnarodnih državah. Na eni strani sprejemanje ekonomskih zakonitosti (neposredno z gospodarsko pobudo in posredno v izobraževalnem procesu z oblikovanjem intelektualne prtljage in konsistentno predstavitvijo zamisli, konceptov ...), na drugi strani pa krepitev narodnih čustev v ekonomiji. Kot del slovenskega narodnega programa se omenjeni trendi pojavijo na začetku

² X: Slovenci in narodna jih delavnost. V: Slovenski narod, 22. 8. 1872, št. 97, str. 2.

³ Ravnihar Vladimir: Mojega življenja pot: Spomini dr. Vladimira Ravniharja (dalje Vladimir Ravnihar: Mojega življenja). Ljubljana 1997, str. 272.

sedemdesetih let 19. stoletja pri ustanovitvi delniške družbe Zavarovalna banka Slovenija in Narodna tiskarna. Namen ustanovitve slovenskih delniških družb je bil poleg ekonomskih koristi v sočasni publicistiki predstavljen kot model, ki je pokazal pozitivne učinke pri Hrvatih in Čehih pri doseganju zakonsko zagotovljene enakopravnosti. Ob tem velja poudariti, da se s tem ni rušil obstoječi vedenjski slog, ampak se je ustvarjal (zgolj) dopolnilni, vzporedni drugi steber, ki je predstavljal potencialno odskočno desko za slovenski narodni program oziroma njegove protagoniste. Zaradi svoje moči in vloge pri spreminjanju razmerij je sprožil trenja, v primeru Narodne tiskarne tudi idejno-nazorski »razpor« v narodnem taboru. Zaradi prvih negativnih izkušenj z delniškimi družbami so le-te (pri)dobile negativno konotacijo.

Uporaba nacionalnih čustev v ekonomiji je postala veljaven marketinški pristop. Če je na začetku ta pristop pomenil zbiranje sredstev, se je pozneje razvila negativna stran s pozivi na bojkot storitev in proizvodov. Najbolj znan primer je bojkot zvonarja Samassa⁴ kot odgovor na ptujske dogodke ob zborovanju Ciril-Methodovega društva septembra 1908.⁵

Čustva so implicirale željo narodne elite (ali njenega dela) po pridobitvi moči. Ta proces je vseboval priložnosti za razvoj (krepitev) narodno zavednega slovenskega meščanstva. Slednje je po prevratu na koncu prve svetovne vojne postalo nosilec državotvorne akcije. Zato je predstavljalo pričakovanje po ekonomski samostojnosti ter izvedbo reform in politično-upravne samostojnosti. Med pomembnejšimi vprašanji (operativnega značaja), s katerimi se je morala spopasti nova (prvič slovenska) oblast, zagotovo velja poudariti upravljanje in posedovanje ekonomskih proizvodnih enot. Oblast in prevratni čas sta ponujala možnosti za ambiciozen načrt, ki ga lahko v publicističnem žargonu opišemo s frazo »postati gospodarji na svojem«. Zahteva po gospodarski in ne samo politični samostojnosti se je kazala že v deklaracijskem gibanju od poletja 1917.⁶ Ta miselnost se je

⁴ Ob tem velja poudariti, da je bil Anton Samassa ustanovni član društva Slovenske matice. Pristopil je 20. februarja 1865, torej potem, ko je kot tajnik Kranjske hranilnice benovolentno pomagal Slovenski matici do podpore hranilnice v višini 3000 goldinarjev, s čimer je hranilnica postala največji podpornik društva. Arhiv republike Slovenije (dalje ARS), AS 621, škatla 3. Jeseni 1919 je lastnik tovarne Maks Samassa svoj obrat prodal novoustanovljeni delniški družbi »Strojne tovarne in livarne« v Ljubljani, ki je kupila obrate podjetij »Kastelic & Žabkar« in strojni oddelek »G. Tönnies« v Ljubljani. Večinski delničar Strojne tovarne in livarne je bila podružnica Jadranske banke v Ljubljani, ki je dobila dovoljenje za ustanovitev omenjene delniške družbe 4. junija 1919 in je tudi sicer zelo sodelovala/pomagala pri nostrifikaciji premoženja. Uradni list deželne vlade za Slovenijo (dalje UL DS), 4. 12. 1919, št. 171, str. 633–634. UL DS, 11. 6. 1919, št. 104, str. 360.

⁵ Ferdo Gestrin in Melik Vasilij: Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918. Ljubljana 1966, str. 313. Prim. Josip Sernec: Spomini. Ljubljana 1927, str. 97.

⁶ Jurij Perovšek: Slovenska osamosvojitve v letu 1918 (dalje Jurij Perovšek: Slovenska osamosvojitve). Ljubljana 1998, str. 107–108. Zdenko Čepič: Narodnogospodarske zamisli pri Slovencih v času odločitve za prvo Narodno državo. V:

kazala tudi na posvetu o ustanovitvi Narodnega sveta v Ljubljani 16. in 17. avgusta 1918. V delokrogu sveta so bile izpostavljene »*obramba in gojitev skupnih gospodarskih interesov ter zavest gospodarske osamosvojitve*«. Razpravljavci so torej gospodarsko moč vzporejali z nacionalno osamosvojitvijo.⁷ Poudarjali so pomen nacionalizacije »*tujega*« premoženja za gospodarsko samostojnost.⁸

Zanimiva, če že ne simptomatična je postavitev meščanstva (po premoženju in izobrazbi) za nosilca državotvorne volje. Za pripravo načelnih rešitev za zagotavljanje nacionalne, slovenske oziroma jugoslovanske gospodarske pobude je bil v Narodnem svetu osnovan odsek za gospodarsko koncentracijo. V njegov delokrog je sodila priprava načrta za osnovanje močnih gospodarskih central tako v prehodnem operativnem kot v dolgoročnem smislu. Ključno je bilo vprašanje nacionalizacije slovenske zemlje, industrije, obrti in trgovine. V tem kontekstu moramo razumeti elaborat Milka Brezigarja o slovenskem narodnem gospodarstvu.⁹ To vprašanje je bilo tako ekonomsko kakor tudi psihološko, saj je imelo opravka s prevladujočim prepričanjem, da so Slovenci na ozemlju nacionalne države podrejeni tujcem. Mentalno stanje dobro ponazarja karikatura verigarja, ki se je iztrgal iz okovov.

Ob prevratu je bilo navdušenje veliko, saj se je nakazovala možnost, da bo lahko slovensko meščanstvo prevzelo pobudo na družbenopolitičnem in ekonomskem področju.¹⁰ »*Prezemanje podsistemov*« je bilo različno uspešno. Če so bili pri prevzemu politične oblasti z operativnimi in administrativni ukrepi možni ter tudi doseženi hitri rezultati (prevzem oblasti in dvig ugleda nove oblasti novembra 1918), so bili na ekonomskem področju zaradi kompleksnosti razmer, pomanjkanja in militarizacije produkcijskih sredstev, pridobivanja dobrin z rekviranjem, lastniške

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1984, št. 1–2, str. 101 (citirano po Jurij Perovšek: Slovenska osamosvojitve, str. 107). Prim. Jurij Perovšek: »V zaželjeni deželi«: Slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941. Ljubljana 2009, str. 19–48.

⁷ Jože Šorn: Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924 (dalje Jože Šorn: Slovensko gospodarstvo). Ljubljana 1997, str. 38–39.

⁸ Jurij Perovšek: Slovenska osamosvojitve, str. 109.

⁹ Jože Šorn: Slovensko gospodarstvo, str. 38–39, 63.

¹⁰ Pomen državnega nadzorstva je bil razumljen kot pomemben dejavnik v družbi. To je vidno predvsem na Koroškem, kjer so Nemci poskušali doseči pri plebiscitni komisiji ob pripravah na plebiscit odpravo nadzorstev, medtem ko je Deželna vlada za Slovenijo trmasto vztrajala pri njihovi veljavnosti. Zagrozila je celo z odstopom, če bi osrednja pristala na to koncesijo. Deželna vlada se je bala predvsem velikega vpliva veleposestev in velikih delodajalcev na revne volilne upravičence. Predsednik vlade dr. Brejc je na 165. seji poudaril, da so nadzorstva temeljni del slovenske propagande na Koroškem v konceptu izvedbe agrarne reforme. Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo: 1918–1921 (dalje Sejni zapisniki): tretja knjiga (ur. Peter Ribnikar). Ljubljana 2002, str. 146, 158, 172 in 176. Prim. Andrej Rahten: Pozabljeni slovenski premier: politična biografija dr. Janka Brejca (1869–1934). Celovec 2002.

strukture, načelnega spoštovanja zasebne lastnine in uveljavljenih pravilih vedenjskega sloga v mentalni shemi meščanstva na Slovenskem doseže ni manjši vidni rezultati. S tem, ko so nosilci »osamosvojitvenega procesa« postaja(ja)li nova oblast, so pozivali k spoštovanju zasebne lastnine. Tako je Narodno vijeće 19. oktobra 1918 v svojem programskem razglasu poudarilo zavezanost delovanja na načelih politične in ekonomske demokracije, s katero bodo odpravljene stare (nacionalne) krivice. Ob tem je najvišji oblastni organ novonastajajoče države SHS pozval prebivalce, naj ne uničujejo premoženja v lasti tujcev, saj s tem povzročajo škodo ugledu nove oblasti in tudi zmanjšujejo premoženje nove države. Nekaj dni pozneje je bil izdan poziv predstavnikom političnih predstavnikov v Narodnem vijeću, naj ustanovijo lokalne odbore, katerih naloga bi bila zavarovanje premoženja vseh državljanov. S tem je bilo postavljeno načelo zakonitosti kot temeljna podmena za operativno in institucionalno delovanje nove države, ki je nastala brez prelivanja krvi.¹¹ Prav tako je Narodna vlada v Ljubljani v razglasu »Državljanom« 31. oktobra 1918 svoje državljane pozvala k spoštovanju zasebne lastnine »drugorodnih državljanov«.¹²

Gospodarski odsek Narodnega sveta je bil zadolžen za ustvarjanje pogojev za koncentracijo slovenskega združništva, hranilnic in drugih denarnih zavodov. V predlogu nalog za odsek je bilo izpostavljeno, da je »velik del slovenske zemlje, velike industrije in trgovine docela v tujih rokah«. V tem kontekstu je bila podana ocena, da je treba za samostojnost to premoženje nacionalizirati. V elaboratu, ki ga je obravnaval gospodarski odsek (7. septembra 1918), je bila predlagana ustanovitev organizacije, ki bi sistematično delala v smeri nacionalizacije premoženja z nakupi zemljišč, gozdov in tovarn.¹³ Na sejah gospodarskega odseka¹⁴ so bila obravnavana taktična, operativna, tehnična in prehodna vprašanja. Predvsem je bilo pomembno valutno vprašanje, ki je sprožalo strah pred nemiri in slabo popotnico v novo državo.¹⁵

Z razglasitvijo neodvisnosti 29. oktobra 1918 je oblast na Slovenskem prevzela Narodna vlada (imenovana 31. oktobra 1918) Slovencev, Hrvatov in Srbov. Kljub temu je še naprej deloval Narodni svet, ki je 6. novembra

¹¹ Jurij Perovšek: Slovenska osamosvojitve, str. 41–54.

¹² »Rojaki, spoštujte imetje, čast in poštenje drugorodnih sodržavljanov«. Uradni list Narodne vlade (dalje UL NV), 4. 11. 1918, št. 1, str. 1.

¹³ Jože Šorn: Slovensko gospodarstvo, str. 39, 42 in 54–55.

¹⁴ Seje so bile: 9. 9. 1918, 17. 9. 1918, 15. 10. 1918, 21.–22. 10. 1918.

¹⁵ Jože Šorn: Slovensko gospodarstvo, str. 63–64.

1918 obravnaval naloge Narodnega večja v zvezi s konfisciranjem premoženja Avstro-Ogrske banke. Na zadnji seji gospodarskega odseka 13. novembra 1918 je dr. Florijan Gregorič predlagal razlastitev fidejkomisov in konfisciranje premoženja vojnih dobičkarjev.¹⁶ Ta problem je obravnavala že pred tem na predlog poverjenika za pravosodje dr. Ravniharja Narodna vlada. Ravnihar je 6. novembra 1918 predlagal omejitev in delno odpravo naredbe avstrijske vlade o državnem nadzoru nad premoženjem tujih državljanov.¹⁷

Normalizacijo gospodarskega življenja lahko označimo kot eno prednostnih nalog Narodne vlade. Pod pojmom normalizacija razumemo odpravo militarizacije obratov in s tem možnost uvedbe miroljubne proizvodnje.¹⁸ Naslednji ukrep vlade je bil prevzem oziroma poddržavljenje avstrijskega državnega kapitala, posebni vladni Prehodni gospodarski urad¹⁹ v Ljubljani pa je v svojo posest prevzel vse dotodanje vojaške objekte. Prevzeta sta bila tudi državni in verski sklad ter uprava in uporaba podjetij v lasti avstrijskega erarja (premogovnik v Velenju in v Zabukovici, cinkarna v Celju, smodnišnica v Kamniku, tobačna tovarna v Ljubljani in za kratek čas tudi rudnik živega srebra v Idriji).²⁰ Z izjemo uvedbe nadzora nad proizvodnjo papirnice v Goričanah Narodna vlada ni izvedla drugih ukrepov glede tujega zasebnega premoženja na Slovenskem. Sklenila je le, da *»ostane premoženje onih tujih državljanov, ki vsled odsotnosti ne morejo še sami upravljati svojega imetja, do povratka ali drugega ukrepa lastnika pod vladnim skrbstvom«*.²¹ Z naredbo o prehodni upravi je prevzela nadzor nad različnimi gospodarskimi panogami v Sloveniji. Pod svoj nadzor je vzela obrt, rudarske in merske urade na Slovenskem, finančne urade in monopolna podjetja.²²

¹⁶ Jože Šorn: Slovensko gospodarstvo, str. 67–68.

¹⁷ Sejni zapisniki: prva knjiga, str. 76. Mišljena je naredba št. 304, objavljena 7. oktobra 1915 v Reichsgesetzblattu. Omenjena naredba osrednje vlade na Dunaju je bila dokončno in popolnoma odpravljena z naredbo celokupne deželne vlade za Slovenijo pod številko 362 z datumom 14. februar 1919. UL DS, 20. 2. 1919, št. 52, str. 147.

¹⁸ Jurij Perovšek: Slovenska osamosvojitve, str. 112.

¹⁹ Urad je imel predkupno pravico pri blagu tujih pravnih oseb, katerih blago je ob prevratu potovalo skozi Slovenijo in ga je Narodna vlada *»v naglici spravila na varno«*. Sejni zapisniki: prva knjiga, str. 331. Člani upravne komisije urada so bili dr. Žerjav, dr. Rudolf Marn, Miroslav Senekovič, Rado Murnik, inženir Ivan Lah, Ivan Ogrin, ravnatelj Ivan Goričnik in Vladimir Remec. ARS, fond ministrstva za trgovino in industrijo (dalje AS 97), fascikel 2. Jurij Perovšek: Slovenska osamosvojitve, str. 113–114. Tak primer je tudi zaplemba volne novembra 1918. Ljubljanski poročevalec Tagesposta je poročal, da so trgovcu Rudolfu Kokoschinegu zaplenili volno in polizdelke v vrednosti 1,5 milijona kron na mariborski železniški postaji, ko jih je hotel odpeljati v Avstrijo. V objavljeni vesti je bilo zapisano, da je bilo blago razdeljeno med ljudi. Von den Südslawen. V: Tagespost, 28. 11. 1918, št. 327, jutranja izdaja, str. 3.

²⁰ Posestva v lasti cesarske rodbine so bile formalno prevzeta v državno last z odredbo ministrskega sveta 29. januarja 1920. UL pokrajinske uprave za Slovenijo, 26. 1. 1924, št. 6, str. 38.

²¹ Sejni zapisniki: prva knjiga, str. 76.

²² Jože Šorn: Slovensko gospodarstvo, str. 188–192.

Skrb Narodne vlade je bila namenjena normalizaciji družbenega ter gospodarskega življenja in ureditvi razmer s tujino. Veliko energije je vlada vlagala v vzpostavljanje oblasti in avtoritete.²³ Preizkus zanjo je bil razglas poverjeništa za javna dela in obrt, ki ga je izdalo 7. decembra 1918, s katerim je pozvalo industrijske obrate, »ki so po veliki večini last nemškega kapitala«, da nemške uradnike zamenjajo s slovenskimi. Omenjeno poverjenišstvo je namreč ugotavljalo, da se poslovodni organi podjetij niso prilagodili novim razmeram, saj naj bi odklanjali slovenske kandidate za uradniške in poduradniške službe. Poverjenišstvo je gospodarskim subjektom, ki ne bi upoštevali »nasveta«, grozilo s povračilni ukrepi.²⁴ Namen poziva je bil zagotoviti pogoje za pripravo strategije, katere cilj je bil zaposlovanje Slovencev na vodstvena in vodilna mesta bodisi s preselitvijo v domovino bodisi z izobraževanjem na domačih izobraževalnih zavodih. Zato tudi ne preseneča izpostavljanje nacionalnega interesa za ustanovitev vseučilišča v Ljubljani. V vseučiliški komisiji, ki je vodila priprave za ustanovitev univerze v Ljubljani, se je v razpravi kot argument omenjal manko 1800 univerzitetno izobraženih Slovencev.²⁵

Za izvedbo normalizacije je bil ustanovljen prehodni gospodarski urad Narodne vlade SHS v Ljubljani. V delokrog urada je poleg izvedbe demilitarizacije in demobilizacije prišlo tudi »nadzorstvo nad vsemi dosedaj po zakonu za vojne zavezanih obratov z dispozicijsko pravico nad produkti (rudniki, tovarne za usnje, blago in tako dalje)«. ²⁶ Ob tem velja omeniti, da je poverjenišstvo za javna dela in obrt v začetku decembra 1918 objavilo razglas industrijskim podjetjem, da sporočijo potrebne surovine za nemoteno delovanje.²⁷ Pozneje je omenjeno poverjenišstvo poziv ponovilo še večkrat.²⁸

Za izvedbo nadzora nad podjetji v lasti državljanov sovražnih držav je bilo z naredbo o prehodni upravi 14. novembra 1918 pristojno poverjenišstvo za trgovino in industrijo.²⁹ Posebej izpostavljeno problemsko področje oddelka so bile zavarovalnice in banke, ki so delovale na ozemlju pod nadzorom Narodne vlade. Omenjeni oddelek vlade je bil pristojen za izdajanje

²³ Die Laibacher Verhandlungen. V: Tagespost, 9. 12. 1918, št. 338, str. 1. Vladimir Ravnihar: Mojega življenja, str. 141.

²⁴ UL NV, 11. 12. 1918, št. 21, str. 43. V tem obdobju je poverjenišstvo za socialno skrbstvo izdelalo kataster vseh strokovnih in delodajalskih organizacij na ozemlju Narodne vlade SHS v Ljubljani. UL NV, 23. 12. 1918, št. 27, str. 59.

²⁵ ARS, Vseučiliški fond AS 100, škatla 1.

²⁶ Sejni zapisniki: prva knjiga, str. 83–84.

²⁷ UL NV, 5. 12. 1918, št. 17, str. 33.

²⁸ UL NV, 10. 1. 1919, št. 34, str. 82.

²⁹ UL NV, 21. 11. 1918, št. 11, str. 21–22.

izvoznih dovoljenj, ki so jih izdali, če je prosilec založil varščino, s katero je jamčil, da se ne bo izogibal obdavčitvi na ozemlju Narodne vlade v Ljubljani.³⁰ Posebno nadzorovana je bila trgovina z Nemško Avstrijo in Madžarsko. Ob tem velja poudariti, da je bilo slovensko gospodarstvo (predvsem ozemlje mariborskega sodnega okrožja) na omenjeni državi oziroma na njuno ozemlje gospodarsko navezano.³¹ V tej luči moramo razumeti tudi pogovore funkcionarjev Narodne vlade s predstavniki deželnih (koroških in štajerskih) ter osrednjeavstrijskih oblasti decembra 1918 v Ljubljani in na Dunaju. Po poročanju časnika Slovenec naj bi se začasna meja postavila (po dogovoru Maistra in avstrijskih predstavnikov) na gospodarsko mejo (Dravograd, Radlje od Dravi, Lučane in Špilje).³² Cilj Narodne vlade je bil nadzor nad trgovino in vodenje politike, s katero bi se pospešila obnova gospodarske aktivnosti. Izvoza načeloma ni spodbujala, razen za vino, ki je bil pomemben izvozni predmet za Maribor in Slovenske gorice.³³

Učinkovitost davčnih izterjav je barometer uspešnosti vsake oblasti, saj v bistvu »določa« materialne pogoje za delovanje vlade in odnos davčnih zavezancev do nje. Narodna vlada SHS je zato na seji 9. decembra 1918 poverjeništvu za pravosodje pooblastila za izdelavo načrta naredbe o preprečitvi prodaje nepremičnin nemških denarnih zavodov in finančnih organizacij, veleposestev in fidejkomisov. Ob tem je bilo izpostavljeno, da morajo biti iz naredbe izpuščene nepremičnine v češkoslovaški lasti.³⁴ Na-

³⁰ Sejni zapisniki: prva knjiga, str. 134.

³¹ ARS, AS 97, fascikel 2. 11. marca 1919 je beograjski ministrski svet oziroma osrednja uprava za trgovinski promet z inozemstvom omejila trgovinski promet z neprijateljskimi ali nevtralnimi državami. Zahtevala je preključ železnih izvoznih dovolilnic ter izvedbo novega postopka pred osrednjo upravo. V celoti pa je prepovedala vsak trgovinski promet z Nemško Avstrijo. Proti temu je protestirala Trgovinska in obrtniška zbornica v Ljubljani (z dopisom 19. marca 1919), opozorila je na gospodarsko navezanost na Nemško Avstrijo, kar se tiče repromateriala (rezervnih delov) in drugih nadomestnih delov (predvsem za vzdrževalna dela na železniškem omrežju), vezanost na blagovno menjavo, transportno omrežje, na kompenzacije. Zbornica je zato predlagala, da preklicanim dovoljenjem obnovijo veljavnost. Prav tako so predlagali, da za izdajanje izvoznih dovoljenj ostane pristojna pokrajinska vlada, osrednja vlada pa določi načela, izdaja direktive in izvaja kontrolo. Na to temo je 18. marca 1919 pri Deželni vladi za Slovenijo tekla konferenca o prepovedi izvoza v neprijateljske države. Zbrani so ugotovili, da take prepovedi ni mogoče izvesti. Oddelek za trgovino in industrijo je zato predlagal uvedbo blagovne menjave. Primer je izvoz hmelja. Hmeljarsko društvo za Slovenijo je oddelku za trgovino 31. marca 1919 poslalo dopis, v katerem je pozvalo k izdaji dovolilnic za izvoz hmelja. Ob tem so opozorili, da hmelj leži že pol leta v skladišču. Poudarili so, da je omenjeni pridelek izrazito izvozen, saj je mirnodobna prodaja domačim interesentom dosegla zgolj 2 odstotka letne produkcije. Zato so nasprotovali načelu kompenzacije oziroma blagovne menjave za izvoz hmelja. Prepričan so bili, da to pomeni onemogočanje izvoza hmelja. ARS, AS 97, fascikel 2, št. 1501/1919.

14. marca 1919 je bila sprejeta uredba o carinah, ki je predvidevala maksimalno obdavčitev uvoza iz neprijateljskih držav. ARS, AS 97, fascikel 4.

Protest je bil uspešen. V naredbi, ki jo je pripravila preoblikovana ljubljanska podružnica Centralne uprave za trgovinski promet z inozemstvom, je bila kot temeljno načelo določena pokritost izvoza z uvozom v sistemu blagovne menjave in striktno trgovske politike kompenzacij z Nemško Avstrijo. Za izvajanje ukrepov so bile ustanovljene izvozne kontrolne postaje v Špiljah, Kranjski gori, Bohinjski Bistrici, Borovnici in na Vrhniki. Ta določila pa niso veljala za območja, »poseljena s Srbi, Hrvati in Slovenci zunaj države, ki še živijo pod okupacijo«. ARS, AS 97, fascikel 2, št. 1501/1919.

³² Die wirtschaftliche Grenzlinie zwischen Deutschösterreich und Jugoslawien. V: Tagespost. 1. 12. 1918, št. 330, str. 1.

³³ UL NV, 31. 12. 1918, št. 29, str. 65.

³⁴ Sejni zapisniki: prva knjiga, str. 176.

črtovana naredba je sprožila razmislek o nedotakljivosti zasebne lastnine. Odzive na načrte vlade je opaziti v naslednjih dejavnostih: v trendu vpisovanja tudi slovenskih nazivov v združni in trgovski register,³⁵ prodaji deležev, pridobitvi poslovnega partnerja in posledičnem preoblikovanju v delniško družbo ali javno trgovsko družbo, povečanju glavnice podjetja,³⁶ zamenjavi v upravnih organih podjetij v tujini živečih funkcionarjev z ljudmi, živečimi na ozemlju pod nadzorom vlade v Ljubljani,³⁷ obremenitvah premoženja s hipoteko ali likvidaciji obrata. Najpogostejša sprememba je bila vpis nemško-slovenskega ali samo slovenskega naziva, najredkejša pa opustitev dejavnosti. V sklopu opustitev prevladujejo zadruga. Ob tem velja poudariti, da je do prvih uradnih ukinitvev poslovanja prišlo še pred naredbo o nadzoru premoženja, že sredi decembra 1918. Tak primer so zadruga »*Spar- und Vorschussverein*«³⁸ v Vojniku, »*Erster Marburger Wirtschafts Verein*« v Mariboru³⁹ in »*Spar und Vorschusskasse der Südbahnbedinsteten*«. Slednja je prenesla na poziv svoje centrale v Gradcu poslovanje decembra 1918 iz Maribora v Gradec.⁴⁰ Nemir je mogoče zaznati tudi v dejavnostih Nemškega viteškega reda. Prior križarskega samostana v Ljubljani, pater Bernard Polak je vladi poslal načrt o preureditvi križarskega reda. Po načrtu, ki ga je odobril tudi knezoškofjski ordinariat v Ljubljani, bi red ustanovil pet ekonomsko avtarkičnih dobrodelnih zavodov na ozemlju Slovenije (sirotišnico, gospodinjsko šolo, hiralnico, bolnico ter dobrodelni zavod z zdravniškim ambulatorijem in dnevnim zavetiščem za otroke). Poverjeniki so bili prepričani, da je predstavljen načrt nastal predvsem iz strahu pred zasegom premoženja viteškega reda na območju, ki ga je obvladovala Narodna vlada SHS. Načrt so zato predali upravni komisiji,

³⁵ Ob tem velja opozoriti, da so samo nemški nazivi ostali pri nekaterih pravnih subjektih s Ptuiskega do srede tridesetih let, ko je Okrožno sodišče v Mariboru pri omenjenih podjetjih vpisalo slovenske nazive. V to obdobje (1934–1935) sodi tudi prevetritev evidence pravnih subjektov, zaradi česar je trgovsko sodišče v Mariboru izbrisalo več kot 20 nedelujočih podjetij. Na podlagi objav v Uradnem listu ob vpisu novih podjetij je mogoče zaznati redke vpise samo nemških nazivov. Prim. UL DS, 19. 4. 1919, št. 78, str. 258.

³⁶ Primer povišanja glavnice pri podjetju »*Marburger Molkerei G.m.b.H.*« s sedežem v Mariboru, kjer so sklep o dokapitalizaciji sprejeli na občnem zboru dne 14. oktobra 1918. Postopek so končali pol leta pozneje z ustreznim vpisom v trgovski register. UL DS, 18. 3. 1919, št. 64, str. 201.

³⁷ Kljub temu velja opozoriti, da je do sprememb prišlo v majhnem obsegu. Zaznati je tudi imenovanje samih tujcev pri podjetjih, ki so imela sedež v tujini. Imenovanje upravnih organov je torej povezano s problemom prenosa sedežev podjetij iz tujine na ozemlje Kraljevine SHS. Kot tak primer lahko navedemo vpis prokurista dr. Karla Schriefluga iz Gradca pri podjetju »*Maria Raster Chemische und Zündwarenfabrik Max Woschnagg*« v Rušah, kar je bilo v trgovski register zavedeno marca 1919. UL DS, 26. 3. 1919, št. 67, str. 213.

Kot primer spremenjenega dojemanja razmer lahko pokažemo zadrugo »*Vorschussverein in Marburg*«, ki se je na občnem zboru 9. marca 1919 sklenila preimenovati v »*Posojilnico v Mariboru*«. Prav tako je zamenjala člana ravnateljstva, ki sta živela v Gradcu, z dvema Mariborčanoma. UL DS, 30. 4. 1919, št. 84, str. 280.

³⁸ UL NV, 28. 1. 1919, št. 43, str. 114.

³⁹ Na občnem zboru 15. aprila 1919 je bil sprejet sklep o likvidaciji zadruga. UL DS, 31. 5. 1919, št. 100, str. 344.

⁴⁰ Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAMB), fond Okrožno sodišče Maribor, št. k. 1142.

ki so jo pooblastili, da ugotovi obseg premoženja in poda pravno mnenje o načrtu reorganizacije Nemškega viteškega reda.⁴¹ Že na naslednji seji Narodne vlade je dr. Ivan Tavčar, poverjenik za prehrano, postavil vprašanje razpustitve nemških hranilnic. Motila ga je ponudba Kranjske hranilnice⁴² o imenovanju Slovencev v upravni odbor in ravnateljstvo. Zanimala ga je priprava načrta o ravnanju s premoženjem v lasti tujcev, ki ga ni bilo mogoče obremeniti ali odsvojiti. Tavčar je predlagal razpust dotedanjih vodstev »nemških hranilnic« in imenovanje vladnih komisarjev, ki bi nato predlagali poslovodje. Poverjenik za notranje zadeve dr. Janko Brejc je v razpravi opozoril na težave pravne narave pri uresničitvi takega predloga. Zato je vlada Brejca pooblastila, da preuči načrt naredbe poverjenika Ravniharja o prepovedi obremenitve premoženja za tuje državljane. Naročili so mu tudi, da razveljavi morebitno imenovanje novih funkcionarjev Kranjske hranilnice na občnem zboru 27. decembra 1918.⁴³

Na problem zavarovalnic in bank z delovanjem na ozemlju države SHS je opozorila Upravna komisija v načrtu delokroga oddelka za trgovino in industrijo z datumom 23. december 1918. Z načrtom, tiskan je bil kot naredba z datumom 25. december 1918, je bila precizirana naredba o prehodni upravi, objavljena v Uradnem listu 14. novembra 1918 pod številko 111.⁴⁴

Poseben problem, s katerim se je morala soočiti Narodna vlada oziroma poverjeništvo za finance ter oddelek za trgovino in industrijo, je bilo plačevanje davčnih obveznosti. Obstajala je namreč bojazen, da se bodo predvsem »tujerodni pripadniki« izmikali plačilu davčnih obveznosti. Tako je bil v spomenici, priloženi načrtu Naredbe celokupne Narodne vlade v Ljubljani o pristojnosti oddelka za trgovino in obrt 23. decembra 1918, izpostavljen problem plačevanja davčnih obveznosti »inozemskih delniških družb in zavarovalnic«.⁴⁵ Zaradi izmikanja poravnavi obveznosti je celokupna Narodna vlada 30. decembra 1918 izdala naredbo o nadziranju podjetij in zemljišč na območju Narodne vlade SHS v Ljubljani. Omenjena naredba je bila povzeta po cesarski naredbi o nadzoru premoženja v lasti

⁴¹ Sejni zapisniki: prva knjiga, str. 196. Drugačen pristop je januarja 1919 ubral konvent cistercijanskega samostana v Stični, ki je Narodno vlado prosil za obremenitev posestva v višini 200.000 frankov. Razlog je bila načrtovana izselitev nemških članov reda. Vlada je prošnjo zavrnila, saj je Nemška Avstrija pregnala slovenske redovnike brez premoženja. Sejni zapisnik: prva knjiga, str. 301.

⁴² Pozneje je do zamenjave članov upravnega odbora prišlo na podlagi naredbe Deželne vlade v Ljubljani 234. UL DS, 9. 4. 1919, št. 73, str. 237.

⁴³ Sejni zapisniki: prva knjiga, str. 202.

⁴⁴ ARS, AS 97, fascikel 2, mapa 1124/1919.

⁴⁵ Upravna komisija je 20. decembra 1918 objavila osnutek organizacija oddelka za trgovino in industrijo. 23. 12. 1918 je bil pripravljen čistopis. ARS, AS 97, fascikel II, št. 1124/1919.

državljanov sovražnih držav, ki je bila sprejeta 7. oktobra 1915. Po mnenju dr. Gregorja Žerjava,⁴⁶ ko je bil v funkciji poverjenika za pravosodje,⁴⁷ je bil namen naredbe preprečiti, da bi se Nemci z »izselitvijo premoženja odtegnili davčni dolžnosti v naši državi«. Prav tako so pripravljavci z naredbo predvidevali, da to pomeni predhodno operativno nacionalizacijo premoženja, ki bi ji nato sledila ureditev ugodne lastniške strukture z nacionalnega vidika. Izvajanje nadzora je zato Žerjav ocenil kot »znatno šikano«.⁴⁸ Učinek je v prvi vrsti bil predvsem psihološki (zaseženih je bilo nekaj manjših posestev). Kljub temu je časnik Tagespost ocenil, da omenjena naredba določa nadzor nad premoženjem, ne pa tudi razlastitve, kot so očitno pričakovali. Naredbo so ocenili kot instrument za zagotavljanje davčnih prilivov.⁴⁹

Izvajanje naredbe je bilo v pristojnosti poverjenika za finance, ki je lahko odredil nadzor nad podjetjem ali nepremičnino, katere dohodki so se pošiljali v tujino ali pa je obstajala domneva o izogibanju davčnim obveznostim.⁵⁰ Imenovani nadzornik, ki ga je plačal lastnik nadzorovanega podjetja ali nepremičnine, je moral skrbeti, »da se ne gospodari pri podjetju na način, ki bi bil kvar koristim države SHS«. Če je sumil, da gre za slabo poslovanje, je nadzornik lahko predlagal menjavo in imenovanje novega poslovodje. Slednjega je nato imenovalo okrožno sodišče, pri katerem je bila pravna oseba vpisana v trgovski register. Ob tem je bilo v sedmem členu naredbe št. 232 izpostavljeno, da mora biti postopek opravljen korektno oziroma po predpisih »izvunspornega postopanja«. Ob morebitnem neodgovornem ravnanju nadzornika je naredba predvidevala njegovo odškodninsko odgovornost. Pritožbo so morali lastniki poslati poverjeniku za finance, ki je odločil o njeni upravičenosti. Tožba na rednem sodišču je bila dopustna zgolj z dovoljenjem poverjenika za finance. Kriterij za privolitev je bilo zanemarjenje dolžnosti imenovanega nadzornika, zaradi česar je nastala materialna ali nematerialna škoda. Če je poverjenik zavrnil tožbeni zahtevek, redna pravda ni bila dopustna. Pomemben del naredbe je tudi 14. člen, v katerem je postavila Narodna vlada pravnim osebam s sedežem v tujini in z obrati na ozemlju Narodne vlade rok, da do 31. marca 1919 dokažejo izpolnjevanje vseh pogojev, ki so jih morale izpolnjevati inozem-

⁴⁶ Že pred tem je v prvi deželni vladi kot podpredsednik skrbel za predpriprave za izvedbo agrarne reforme in nadziranje premoženja državljanov sovražnih držav. Bojan Balkovec: Prva slovenska vlada 1918–1921. Ljubljana 1992, str. 42–46.

⁴⁷ Od 27. avgusta do 13. decembra 1920.

⁴⁸ Sejni zapisniki, tretja knjiga, str. 156.

⁴⁹ Keine Enteignung. V: Tagespost, 13. 1. 1919, št. 12, večerna izdaja, str. 2.

⁵⁰ Prav tam.

ske družbe v avstrijskem pravnem redu. Če so podjetja poslovala samo na ozemlju pod oblastjo Narodne vlade, so morala na ukaz vlade prenesti sedež iz tujine v Slovenijo. Če družba ne bi upoštevala ukaza, je bila predvidena ustavev poslovanja.⁵¹ V kontekstu prenosa sedeža pravnih oseb na ozemlje Kraljevine SHS se je davčno vprašanje pojavilo tudi kot problematično razmerje med posameznimi pokrajinami znotraj Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Zato je Narodna vlada predlagala, da bi osrednja vlada izdala naredbo za enotno postopanje vsem deželnim vladam. S tem bi namreč rešili davčno vprašanje oziroma bi lahko korektno rešili delitev pobranega davka.⁵²

Kot prvo skupino nadzorovancev velja postaviti v ospredje kinematografe in tiskarno »*Leopold Kralik's Erben*« v Mariboru. Narodna vlada je z naredbo, izdano dne 9. januarja 1919, podržavila javne kinematografe. Dobiček iz poslovanja je šel v invalidski sklad. Imetnikom koncesij je odredila, da ponudijo tehnično opremo v odkup.⁵³ Pri mariborski tiskarni »*Leopold Kralik's Erben*«, sicer izdajateljici Marburger Zeitunga, ki je bila od začetka železničarske stavke v Mariboru pod nadzorom vojaške oblasti v Mariboru, pa je prišlo do lastniških sprememb. V začetku januarja je bil v trgovskem registru vpisan izstop solastnic Helene Kralik in Elenore Kralik.⁵⁴ Vlada v Ljubljani je odredila več nadzorov na podlagi naredbe št. 232. Prve objave vpisov nadzorov v trgovski register, ki so bile objavljene v Uradnem listu, so iz začetka marca 1919. V arhivu oddelka za trgovino in industrijo, ki je skrbel za izvedbo uvedbe posebnega nadzora in sekvestra, je malo gradiva, pa še to je večinoma iz poletja 1919. Odloke je Deželna vlada za Slovenijo oziroma oddelek za trgovino in industrijo začel izdajati v začetku marca. 10. marca je bil izdan odlok, s katerim je bilo pod poseben nadzor postavljeno vse nepremično premoženje ptujskega župana Johhana Orniga, ki je Ptuj zapustil novembra 1918.⁵⁵

Ravnanje Narodne vlade je prestrašilo nekatere organizacije, ki so pred vojno slovele kot trdnjave nemštva. Posebej izpostavljena sta bila poskusa prodaje Deutsches Haus v Brežicah in Kazine v Ljubljani. V prvem

⁵¹ UL NV, 4. 1. 1919, št. 232. Sejni zapisniki, prva knjiga, str. 229.

⁵² ARS, AS 97, fascikel 2, 1124/1919.

⁵³ UL NV, 14. 1. 1919, št. 36, str. 87.

⁵⁴ UL NV, 22. 1. 1919, št. 40, str. 104. Podjetje »*Leopold Kralik's Erben*« je bilo v trgovski register vpisano 4. maja 1917 kot javna trgovska družba. 2. avgusta 1919 je bilo v trgovski register vpisano državno nadzorstvo in sekvester. Za nadzornika je bil postavljen dr. Franc Lipold, odvetnik v Mariboru. Podjetje je bilo iz registra izbrisano 20. decembra 1922 zaradi opustitve dejavnosti in prodaje trvdke Mariborski tiskarni. PAMB, Okrožno sodišče Maribor, št. knjige 1130.

⁵⁵ UL DS, 15. 3. 1919, št. 63, str. 198.

Slika 1: Fasada mariborske tiskarne Leopolda Kralika na Edmund Schmid Gasse (danes je to Jurčičeva ulica)



Vir: Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

primeru je Narodna vlada odredila razveljavitev pogodbe, ker pri njeni sklenitvi ni bilo poleg komisarja.⁵⁶ V drugem primeru pa je Deželna vlada za Slovenijo na podlagi govoric, da »hočejo ljubljanski Nemci Kazino prodati«, zaznamovala državno nadzorstvo v zemljiški knjigi, ne da bi postavila ad hoc državnega nadzornika.⁵⁷ Kljub temu predvsem zaradi Schulvereina o nemških podpornih društvih niso želeli dokončno sklepati, saj so se bali povračilnih ukrepov proti slovenskim društvom na Koroškem. Zato so odločanje prestavili na čas po rešitvi koroškega vprašanja, da ne bi izzvali represalij proti Mohorjevi družbi v Celovcu. Problematična je bila predvsem podelitev koncesije za opravljanje dejavnosti Schulvereina v Mariboru, ko

⁵⁶ Sejni zapisniki, prva knjiga, str. 229.

⁵⁷ Sejni zapisniki, prva knjiga, str. 325.

je društvo podedovalo neko gostilno.⁵⁸ Zadeva je bila kompleksna, saj je policijski komisar dr. Ivan Senekovič v Mariboru predlagal ukinitve naredbe o potnih listih za Maribor, ker se je bal boljševidne revolucije v mestu. Ocenil je, da bi tak razplet ogrozil nadzor nad mestom, kajti pri Lipnici so bili nameščeni trije bataljoni vojaštva z močnim topništvom.⁵⁹

Kot smo videli, so pod nadzor spadale poleg premoženja in pravic pravnih oseb tudi nepremičnine, veleposestva, ki so bila v lasti cerkvenih redov in »neslovanskih lastnikov«. Pojavili so se prvi operativni razmisleki o izvedbi agrarne reforme. Narodna vlada za Slovenijo je o tem razpravljala na seji 31. januarja 1919, ko se je seznanila z željo trgovca Franca Vokača, da bi od kneza Auersperga kupil veleposestvo (200–250 ha) v Soteski pri Straži na Dolenjskem. O zadevi je vlado seznanil dr. Žerjav, ki je obljubil poročilo in načrt naredbe, s katero bi odpravili rodbinske fidejkomise in prepoved njihove obremenitve.⁶⁰ Že na naslednji seji se je vlada seznanila s pritožbami proti zasebnemu osebju kneza Auersperga. Spomenico s pritožbami je poslala okrajna organizacije JDS (Žerjavova stranka) za sodni okraj Žužemberk in župni urad v Soteski.⁶¹ Operativno delo za izvedbo agrarne reforme se je začelo z objavo prehodne naredbe ministrstva za pripravo agrarne reforme 25. februarja 1919. Omenjeno prehodno naredbo je Deželna vlada za Slovenijo obravnavala 12. marca 1919. Izvedba agrarne reforme je bila posredno povezana z nacionalizacijo premoženja v lasti tujcev, kar dokazuje tudi obravnava obdavčenja vrednostnih papirjev v lasti državljanov Kraljevine SHS v tujini. V tem kontekstu je bilo opozorjeno na razlago poverjeništa finančnega ministrstva v Ljubljani, ki je predlagalo prenos vrednostnih papirjev v Kraljevino Jugoslavijo do konca marca 1919.⁶²

Naredba številka 232 je omejeno vplivala na gospodarstvo. To dokazuje, da je Deželna vlada lastniku tovarne čevljev v Tržiču dovolila prodajo tovarne »*nekemu Nemcu*«. Kot edini pogoj za odobritev pravnega posla je zahtevala, da se novi lastnik zaveže, da bo podjetje še naprej poslovalo z obstoječimi stroji, ki jih ni dovoljeno izvoziti iz države.⁶³ Ukrepi so bili še naprej v funkciji normalizacije stanja in izvajanja oblasti na ozemlju. Tako je vlada 14. februarja 1919 sprejela načrt naredbe o odpravi zasega premo-

⁵⁸ Sejni zapisniki, prva knjiga, str. 292.

⁵⁹ Sejni zapisniki, prva knjiga, str. 286. O tej problematiki je tri tedne pozneje poročal general Smiljanič. Sejni zapisniki, prva knjiga, str. 350.

⁶⁰ Sejni zapisniki, prva knjiga, str. 314.

⁶¹ Sejni zapisniki, prva knjiga, str. 317.

⁶² Sejni zapisniki, druga knjiga. Ljubljana 1998, str. 31–35. UL DS, 13. 3. 1919, št. 62, str. 192.

⁶³ Sejni zapisniki, prva knjiga, str. 337.

ženja, odrejenega zaradi veleizdaje proti nekdanji državi.⁶⁴ S tem je uresničevala pričakovanje gospodarskih interesnih združenj. Zveza industrijcev na slovenskem ozemlju kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev v Ljubljani je na vlado naslovila resolucijo, s katero jo je pozvala k določitvi roka za veljavnost davka na vojne dobičke.⁶⁵ Omenjena resolucija je vplivala na vlado, ki je v sodelovanju s poverjeništvom ministrstva financ za Slovenijo in Istro izdala naredbo, s katero je celostno uredila davčno problematiko. Z naredbo so bile ukinjene določbe davka na vojne dobičke in določena pravna podlaga za preprečevanje izmikanja davčnim obveznostim.⁶⁶

Zaradi dogajanja na terenu, ki je škodovalo davčnim prilivom, je Deželna vlada za Slovenijo v sodelovanju s poverjeništvom za finance konec marca 1919 izdala naredbo za preprečevanje izmikanju poplačila davčnih obveznosti. V naredbi so bili predvideni ukrepi za uvedbo nadzora oziroma izdajanje varnostnih odredb za premoženje oseb (za katere je obstajal sum, da zaradi nacionalne pripadnosti ne bodo poravnali davčnih obveznosti) in uvedbo omejitev za njihova potovanja v tujino. Iz ukrepov so bili v primeru recipročnosti za slovenske uradnike izvzeti odpuščeni javni uslužbenci in osebe, ki so morali zapustiti ozemlje države. Omenjeni uradniki so brez obdavčitve lahko odnesli iz države znesek v višini do 10.000 kron. Izdajanje varnostnih odredb so prevzeli davčni organ, kjer je bila pravna oseba vpisana v javne knjige. Ko je bil ukrep vpisan, je bilo omejeno razpolaganje z lastnino, za katero je bila izdana varnostna odredba. Pristojnost za predlaganje varnostnih odredb so imeli oblastni organi. Nadzor nad premoženjem je bil uveden, če je obstajala »*upravičena domneva, da se namerava zavezanec izseliti v inozemstvo ali v kvar davčni obveznosti odsvojiti tuzemsko premoženje*«. Za potovanje v tujino oziroma za izdajo potnega lista in dovolilnice so morali posamezniki predložiti potrdilo o plačilu davčnih obveznosti.⁶⁷ Omenjeni ukrepi so imeli predvsem psihološki učinek, niso pa bistveno vplivali na spremembe splošne lastniške strukture.

Medtem se je s problematiko premoženja v lasti tujcev začela ukvarjati osrednja vlada. Ministrski svet je 5. februarja 1919 sprejel sklep, s ka-

⁶⁴ Prav tam, str. 364–365.

⁶⁵ Prav tam, str. 386–387.

⁶⁶ UL DS, 28. 3. 1919, št. 48, str. 215.

⁶⁷ Prav tam.

terim je razširil veljavnost srbskega zakona o upravljanju premoženja neprijateljskih podanikov in sklepov pariške ekonomske konference na del države, ki je bil pred tem del Avstro-Ogrske. Sklep osrednje vlade lahko razumemo kot del procesa postopne centralizacije uprave predvsem na ekonomskem in davčnem področju.⁶⁸ Ob tem so se pojavili zadržki pravnega značaja. Poenotenje je bilo kompleksno vprašanje, saj se je dotikalo pravnih praks, norm in hkrati tudi različnih političnih in pokrajinskih pričakovanj. Ob tem velja opozoriti na stališče Vladimirja Ravniharja, ki je v spominih ocenil, da srbski uradniki niso zmogli obvladati administracije za celotno državo. Delovanje je označil kot patriarhalno administracijo, zaradi česar je »delo zastavalo, važne stvari so ostale nerešene, množile so se osebne intervencije, nezadovoljstvo je raslo«. Kljub temu so se vrstili pozivi za centralizacijo.⁶⁹ Omenjeni sklep ministrskega sveta je predlagalo ministrstvo za trgovino in industrijo. Z njim je želelo vplivati na prečanski del države, da bi sprejel zakonodajo, s katero bi bilo mogoče pod državno upravo postaviti podjetja v lasti državljanov sovražnih držav. Kot take so bile opredeljene Italija, Nemčija, Nemška Avstrija in Bolgarija.

Za Deželno vlado v Ljubljani je bila problematična izvedba sklepa ministrskega sveta oziroma osrednje uprave za trgovinski promet z inozemstvom, saj je ta z 11. marcem 1919 omejil promet z neprijateljskimi ali nevtralnimi državami. Ministrski svet je zahteval preklic že izdanih izvoznih dovolilnic in obnovitev postopka pred osrednjo upravo.⁷⁰ Okrožnico notranjega ministra Svetozarja Pribičevića je Deželna vlada obravnavala 15. marca 1919. Z njo je ministrski svet želel pospešiti proces centralizacije na finančnem področju, torej tudi na področju Prehodnega gospodarskega urada, ki ga je vodil dr. Rudolf Marn. Zato je Marn sestavil referat, v katerem je nasprotoval centralizaciji, za katero je bil v Deželni vladi pristojen oddelek za trgovino in industrijo. Marn je kot ključni argument proti

⁶⁸ Jože Šorn: Slovensko gospodarstvo, str. 215.

⁶⁹ Vladimir Ravnihar: Mojega življenja, str. 141.

⁷⁰ Omenjeni sklep je razburil slovenske politike in gospodarstvenike, zato je pri predsedstvu Deželne vlada za Slovenijo 18. 3. 1919 tekla konferenca na temo izdajanja dovolilnic. Razpravljavci so ugotovili, da take prepovedi preprosto ni mogoče izvesti. Zato so ministrstvu za trgovino in industrijo predlagali trgovinsko-blagovno menjavo oziroma kontigiranje izvozno-uvozne trgovine. AS 97, fascikel II, št. 2050/1919. Naslednji dan je Trgovinska in obrtniška zbornica opozorila na gospodarsko navezanost na Nemško Avstrijo glede repromateriala, blagovne menjave, transportnega omrežja in kompenzacij. Zato je predlagala, da za izdajanje izvoznih dovolilnic še naprej ostane pristojna pokrajinska vlada, osrednja vlada pa naj določi načela, izdaja direktive in izvaja kontrolo. Protesti so imeli omejeni učinek, saj je bila konec marca izdana odredba, ki je predvidevala prost uvoz in izvoz z območjem, ki so ga poseljevali Srbi, Hrvati in Slovenci, ki so ostali pod okupacijo. Prehodni gospodarski urad se je preoblikoval v Centralno upravo za trgovinski promet z inozemstvom. Istčasno so se oblikovale izvozne kontrolne postaje v Špiljah, Kranjski gori, Bohinjski Bistrici, Borovnici in Vrhniki. ARS, AS 97, fascikel II, št. 1501/1919.

postavil neenotni pravni red.⁷¹ V referatu se je dotaknil tudi uvedbe državnega nadzorstva nad trgovskimi in industrijskimi podjetji. Predlagal je, da bi omenjene ukrepe imel v evidenci oddelek za trgovino in industrijo. Imenovanje državnih nadzornikov in pomembnejši ukrepi pa bi bili v pristojnosti predsedstva Deželne vlade.⁷²

Naredbo, ki bi dosegla namen, opredeljen v sklepu ministrskega sveta, je na podlagi avstrijskega pravnega reda sestavil podpredsednik Deželne vlade za Slovenijo dr. Žerjav. Po njegovem mnenju je naredba omogočala »prevzem« trboveljske premogokopne družbe. S sekvestrom bi lahko postopoma zamenjali staro upravo. Deželna vlada za Slovenijo se je s predlogom načeloma strinjala, vendar je nadaljnjo obravnavo predstavila na popoldanski del seje. Ker so ga obravnavali šele naslednji dan, so si člani vlade očitno vzeli čas, da ga natančno preučijo. Vendar vlada svoje odločitve ni vpisana v zapisnik. Na seji vlade 15. marca 1919 so se najprej seznanili z ustanovitvijo poverjenišтва za finance v Ljubljani kot izpostavo osrednjega ministrstva. Nato so sprejeli spremenjeno naredbo o vojnem davku. Ključno je določilo, s katerim so bili pravni posli dopustni le z dovoljenjem politične oblasti.⁷³ Z davčno motiviranim ukrepom je politična oblast dobila nadzor nad pravnimi posli. Posebej problematični za vlado so bili rudniki. Že na 72. seji vlade je poverjenik za javna dela Vladimir Remec predlagal nadzor nad »*Bleiburger Bergwerk Union v Mežici*« na podlagi naredbe št. 232.⁷⁴ Zato je Deželna vlada na 73. seji sprejela sklep, da se pri osrednjem montanističnem uradu ustanovi oddelek za državno nadzorstvo v skladu z naredbo št. 232 z dne 30. decembra 1918. Za načelnika oddelka so izbrali inženirja Mohorja Pirnata. Novoustanovljeni oddelek je dobil nalogo, da realizira državno nadzorstvo nad rudniškimi obrati Lorenza Hasenbihla v Stranica in Svetem Križu pri Slovenskih Konjicah ter rudnik Hrastovec v lasti Soproner Holzverwertungsgesellschaft. Za oba lastnika je bilo načrtovano plačilo odškodnine za obratovanje, za rudnike pa izvedba adaptacijskih del.⁷⁵

⁷¹ ARS, AS 97, fascikel II, št. 2183/1919.

⁷² ARS, AS 97, fascikel II, št. 2183/1919. Jože Šorn: Slovensko gospodarstvo, str. 81–83.

⁷³ Sejni zapisniki, druga knjiga, str. 49–50.

⁷⁴ Prav tam, str. 38.

⁷⁵ Prav tam, str. 49–51.

Deželna vlada je predlog naredbe o vojnem davku sprejela na 78. seji 24. marca 1919.⁷⁶ Med argumenti za je bila podobna naredba, ki jo je sprejela vlada Nemške Avstrije. Vlada je bila pri sprejemu naredbe pod pritiskom osrednje vlade.⁷⁷ V predlogu, ki ga je pripravilo poverjeništvo ministrstva financ za Slovenijo in Istro, so bili predvideni vojni davek za desetkratni znesek dohodnine in vojne doklade. Naredba o vojnem davku je bila usklajena z naredbo o zaznambi nadzora v javnih knjigah z zapisom lastniških ali služnostnih razmerij. Pravni posel je dovolila finančna uprava ob plačilu varščine v višini 30 odstotkov kupnine, kar je ustrezalo avstrijski naredbi.⁷⁸

Deželna vlada za Slovenijo je nato proces nacionalizacije nadaljevala na področju državnih zdravilišč⁷⁹ na Štajerskem (Rogaška Slatina, Dobrna) in javnih kinematografov.⁸⁰ Za to je Deželna vlada podaljšala veljavnost naredbe št. 261, objavljene 9. januarja 1919 v Uradnem listu. Na isti seji je na predlog poverjenika za pravosodje odobrila nadzor nad Filharmo- ničnim društvom.⁸¹ Za nadzor nad zdravilišči je sklenila poslati komisi- jo, sestavljeno iz predstavnikov poverjeništva za delo, pravosodje, uk ter bogočastje in zdravstvenega nadzornika. Ad hoc komisija naj bi preverila upravičenost ocene inventarja dotedanjih najemnikov, saj je vlada sumila, da so najemniki pretirano ocenili vrednosti inventarja.⁸² Deželna vlada je zaradi pomislekov oziroma bojazni, da bi ob morebitnih neredih italijan- ska vojska dobila povod za okupacijo celotne trase Južne železnice, razmi- šljala o postavitvi vladnega komisarja ali nadzornika pri delniški družbi Južna železnica. Zato so se odločili, da naj Deželna vlada pri osrednji vladi izposluje postavitve nadzornika.⁸³ Na isti seji vlade so razpravljali tudi o postavitvi nadzornikov pri izvedbi glasovanja na »*severni meji*«. Zastopni- ka medstrankarskega odbora v Mariboru dr. Franjo Lipold in dr. Jerovšek sta predlagala izvedbo ljudskega glasovanja v severovzhodni Sloveniji, ka-

⁷⁶ Naredba o zavarovanju dohodnine in davkov na vojne dobiček je bila objavljena v Uradnem listu pod številko 415, 24. marca 1919. UL DS, 28. 3. 1919, št. 48, str. 215.

⁷⁷ Sejni zapisniki, druga knjiga, str. 68–73.

⁷⁸ Prav tam, str. 57–60.

⁷⁹ Naredbo o prepovedi odsvojitve ali obremenitve inventarja iz poslopij in prostorov v letoviščih in zdraviliščih je vlada sprejela maja 1920. UL DS, 5. 6. 1920, št. 69, str. 313–314.

⁸⁰ Nacionalizacijo javnih kinematografov je Deželna vlada razveljavila z naredbo, sprejeto 22. aprila 1921. UL DS, 2. 5. 1921, št. 46, str. 241.

⁸¹ Sejni zapisniki, druga knjiga, str. 78–84.

⁸² Prav tam, str. 87–93.

⁸³ Prav tam, str. 112–113.

kor je bilo narejeno že na Koroškem. Glasovanje bi v primeru ugodnega rezultata predstavljalo argument za priključitev Maribora Kraljevini SHS. Za izvedbo glasovanja sta Lipold in Jerovšek predlagala predpriprave: izgon odslovljenih javnih uslužbencev, izboljšanje prehrane, postavitvev gerentov v vseh obmejnih občinah, zaplenitev neugodnih časopisnih vesti, zadržanje plačilnih nalogov za plačilo davkov in zmanjšanje vpliva nemških podjetij s postavitvijo državnih nadzornikov. Predsednik deželne vlade dr. Brejc je opozoril, da je lahko glasovanje nevarno, saj bi štetje po njegovem prepričanju pokazalo, da na Štajerskem živi od 50.000 do 80.000 prebivalcev, ki hočejo živeti v Nemški Avstriji. S to oceno se je strinjal poverjenik Verstovšek, ki je v vladi neformalno deloval kot predstavnik Štajercev oziroma njihovih interesov. Ker Brejc in Verstovšek nista bila prepričana o »*sijajnem rezultatu*«, so predlog opustili. Kljub temu pa so izvedli predlagane ukrepe za morebitno glasovanje, ki bi ga odredili na mirovni konferenci. Vlada je sprejela navodilo, naj okrajni glavarji predlagajo državni nadzor. Za nadzornika so lahko bili predlagani zgolj tisti, ki »*bodo v stanu uspešno posredovati pri delavcih in ki se tudi razumejo na dotično stroko*«. Vlada se je zavedala občutljivosti položaja, zato je predlagala previdnost pri pripravi navodil za okrajne glavarje, da bi lahko ukrepe brez težav pojasnila mednarodnim predstavnikom.⁸⁴ Z zakasnitvijo izdajanja davčnih odločb za leto 1918 v obmejnih krajih Štajerske pa se ni strinjal poverjenik za finance dr. Šavnik, ki je naslovil pritožbo o prirejanju dohodnine na podpredsednika osrednje vlade dr. Korošca.⁸⁵ Poverjenik za finance je poročal o težavnem položaju »*državnih financ*« v Sloveniji. Deželni vladi je predlagal sprejem naredb, po kateri bi se davčne obveznosti za leto 1918 plačale predčasno že maja. Podpredsedniku dr. Žerjavu predlog ni ugajal, zato je poverjeniku za finance predlagal najem posojila v višini 10 milijonov kron.⁸⁶ Na isti seji vlade so razpravljali o smernicah za izvedbo državnega nadzora nad veleposestvi in gospodarskimi obrati, ki jih je predstavil podpredsednik dr. Žerjav. Nadzor nad veleposestvi so obravnavali na podlagi sklepa ministrskega sveta, ki je Deželni vladi naročil osnovanje posebnega oddelka za pripravo agrarne reforme. Vlada je za načelnika oddelka imenovala dr. Friderika Lukana. Ključna zadolžitev oddelka je bila operativna postavitvev nadzornikov kot prehodne uprave posestev. Če bi bila na kakem vele-

⁸⁴ Prav tam, str. 115–119.

⁸⁵ Prav tam, str. 130.

⁸⁶ Prav tam, str. 141.

posestvu tudi obrtna podjetja, bi pristojnost nadzora (med oddelkom za izvedbo agrarne reforme ter oddelkom za trgovino in obrt⁸⁷) določal pretežni značaj poljedelskega gospodarstva. Nadzor se je lahko morebiti med obema oddelkom tudi delil. Če gospodarstvo ni imelo niti agrarne niti obrtnega značaja, je ostalo podrejeno neposredno predsedstvu Deželne vlade. Na seji so obravnavali tudi predlog podpredsednika Žerjava o upravi in nadzorstvu obrtnih podjetij na podlagi naredbe z dne 30. decembra 1918. Za izvedbo prisilne uprave je bila pristojna posebna sekcija »Deželne vlade, oddelek za trgovino in obrt«. Ta sekcija je prevzela tudi vse oblike državnega nadzorstva, ki je bilo odrejeno v nekdanji državi ali na podlagi odredb Narodne in pozneje Deželne vlade za Slovenijo.⁸⁸ Na naslednji seji so sklenili postaviti državnega nadzornika za Južno železnico. Do predloga je prišlo zaradi insolventnosti Južne železnice, ki zato ni uspela izplačati draginjskega dodatka, kot je storila državna železnica za svoje uslužbenice. Južna železnica je ob tem imela 4,7 milijona kron terjatev od države za prevoz vojakov, repatriirancev in izvedbo demobilizacije. Deželna vlada je bila pripravljena dati bančno jamstvo za 1,5 milijona kron za izplačilo draginjskega dodatka. Pogoji za jamstvo so bili strogi. Vlada je od Južne železnice zahtevala ustanovitev napovedanega ravnateljstva v Ljubljani ter ločeno in avtonomno poslovanje za državo SHS. Interno je odločila, da sklepe o odnosu do Južne železnice potrdi finančni minister.⁸⁹ Južna železnica je takoj pristala na pogoje vlade. Generalna direkcija Južne železnice je poverila vrhovno vodstvo Viktorju Bračiču z nalogo, da opravi predpriprave za vzpostavitev obratne direkcije na jugoslovanskem ozemlju.⁹⁰ Naslednji težji primer za nacionalizacijo je bila elektrarna Fala, ki je bila v lasti štajerske električne družbe. Elektrarno so gradili s švicarskim in francoskim kapitalom. Podpredsednik Žerjav je 14. aprila 1919 povedal, da je omenjena delniška družba zaprosila za nostrifikacijo podjetja. Vodstvo podjetja je bilo pripravljeno odcepiti še nedokončano elektrarno Fala in ustanoviti samostojno podjetje s sedežem v Ljubljani ali Mariboru. Vlada je kazala zanimanje za to rešitev. Kljub temu je poudarila, da bo podjetje nostrificirala, če bi »domači kapital« imel v novoustanovljenem podjetju 40- do 50-

⁸⁷ 17. marca je Deželna vlada sklenila prenesti pristojnosti za obrtne zadeve s poverjeništvom za javna dela in obrt na oddelek za trgovino in industrijo, ki se je zato preimenoval v oddelek za trgovino in obrt v sestavi Deželne vlade. UL DS, 31. 3. 1919, št. 69, str. 219.

⁸⁸ Sejni zapisniki, druga knjiga, str. 143–144.

⁸⁹ Prav tam, str. 147.

⁹⁰ Prav tam, str. 154. Trenja med vlado in Južno železnico so ovirala kakovosten železniški promet.

stotni lastniški delež. Prošnja štajerske električne družbe za izvoz električne energije v Avstrijo je naletela na neodobravanje vlade, predvsem poverjenika Verstovška. Družba je namreč trdila, da je elektrarna Fala rentabilna zgolj ob izvozu toka v Avstrijo. Vlada je želela, da bi daljnovod zgradili proti jugu, v »savsko dolino«. Za nabiranje odjemalcev električne energije v savski dolini je bil določen inženir Sernek.⁹¹

Pri operativni izvedbi nadzora je bilo opazno pomanjkanje slovenskega tehniškega kadra. Zato je vlada nujno morala za državne nadzornike pri zasebnih rudnikih imenovati državne uradnike na podlagi honorarne pogodbe.⁹² Kadrov je primanjkovalo tudi v Zasavju, Zgornjesavski dolini in na Koroškem. Na omenjenih območjih je še nekaj let po prevratu živelo veliko Nemcev, ki niso znali slovensko. Kljub temu jih zaradi uporabnosti v delovnem procesu niso uspeli nadomestiti s slovenskimi ali češkoslovaškimi strokovnjaki.⁹³

Na seji Deželne vlade 28. aprila 1919 je prišlo do prvih idejnopolitičnih trenj pri izvedbi državnega nadzora oziroma opravljanja funkcij. Vseslovenska ljudska stranka (VLS) je problematizirala imenovanje gozdnih oskrbnikov. Podpredsedniku Žerjavu so očitali, da jih nastavlja po politični pripadnosti, ne pa po njihovi usposobljenosti. Imenovanja so povezali s sporno pogodbo z družbo Velika gora o prodaji 20.000 m³ eraričnega lesa brez javne dražbe. Zato je VLS zahtevala, da se les iz državnih in razlaščenih gozdov prodaja zgolj na javnih dražbah.⁹⁴ Problematizirala je tudi morebitno imenovanje dr. Lukana za poverjenika za izvedbo agrarne reforme.

⁹¹ Sejni zapisniki, druga knjiga, str. 148. Deželna vlada je razglasila, da predstavlja gradnja električnega daljnovoda iz faksle elektrarne na progah Maribor prek Ptuja do hrvaške meje, od Celja do Ptuja, od Celja prek Zidanega mosta do Trbovelj, od Zidanega mostu do hrvaške meje in do Ljubljane javni interes (*»obče koristnim namenom«*), zaradi česar je izdala naredbo o razlastitvah za potrebe gradnje daljnovoda. UL DS, 26. 11. 1919, št. 165, str. 605.

⁹² Sejni zapisniki, druga knjiga, str. 160. Oddelek za notranje zadeve pri pokrajinski upravi za Slovenijo je poudaril potrebo po *»zlomu nemškega tehniškega monopola«*, predvsem pri TPD. Menili so, da so imenovani nemški uradniki potencialna grožnja državnim in narodnim interesom. Zato so predlagali nadomeščanje nemških z zavednimi češkoslovaškimi inženirji. O tej problematiki so tekli pogovori s češkoslovaškim konzulom v Ljubljani, dr. Otokarjem Benešem. ARS, AS 97, fascikel 7, št. 54a.

⁹³ Zato niti ne čudi, da je bil pred ustanovitvijo univerze v Ljubljani organiziran začasni tehnični tečaj. ARS, AS 97, fascikel 17. Društvo inženirjev v Ljubljani je vladi predložilo resolucijo, ki jo je sprejelo na občnem zboru 15. aprila 1919, o potrebi takojšnje ustanovitve začasnega tečaja za tehnične študije. Stroški za predavanja, ki bi imela značaj absolviranega visokošolskega semestra, naj bi se začasno krili iz vseučiliškega fonda. Vlada se je načeloma strinjala z resolucijo. Zaradi odsotnosti poverjenika za uk in bogočastje dr. Verstovška je bila odločitev prestavljena na eno od poznejših sej. Sejni zapisniki, druga knjiga, str. 153–156. Ob tem se velja spomniti na izjavo Milana Vidmarja, da so se Slovenci osamosvojili na tehničnem področju šele po drugi svetovni vojni. Vidmar Milan: Spomini. Maribor 1964, str. 253. Zaradi pomanjkanja usposobljenega tehničnega kadra v državnih službah je ministrski svet 15. novembra 1920 izdal uredbo o oblikovanju Uprave za zaščito industrijske lastnine. Na seznam primernih kandidatov za zaposlitev je bilo uvrščenih 39 oseb poklicnih profilov tehnik, živinozdravnik, botanik, matematik in fizik. ARS, AS 97, fascikel 7. Prim. Sejni zapisnik, tretja knjiga, str. 124.

⁹⁴ Sklep o objavi dražb v Šumarskem listu v Zagrebu je sprejel oddelek ministrstva za trgovino in industrijo januarja 1920. UL DS, 14. 1. 1920, št. 5, str. 23.

Brejc je zato Žerjava na seji vlade vprašal, ali je posredoval pri ministru Poljaku za Lukanovo imenovanje. Žerjav na to ni želel odgovoriti, je pa opozoril Brejca, naj ne protestira pri ministru zaradi imenovanja Lukana. Brejc je na koncu moral miriti člane svoje stranke, saj je ugotavljal, da Deželna vlada kot podrejena oblast ne more ugovarjati odločbam ministrstva. Podpredsednik Žerjav se je branil, da še ni podpisal pogodbe in da je ceno določila komisija, sestavljena iz strokovnjakov. Za določanje cene namreč ni bilo posebnega pravilnika. Žerjav je sicer tudi menil, da ga niti ne potrebujejo. Brejc je od Žerjava zahteval, da mu pripravi seznam pod nadzorstvo postavljenih posestev ter nadzornikov oziroma poslovođij v njih.⁹⁵

Isti dan je bila seja ministrskega sveta. Le-ta je sprejel sklep, s katerim je ministra za trgovino in industrijo Velimirja Veljkovića pooblastil, da pripravi naredbo, ki bo zaščitila interese domačega gospodarstva, odpravila vojno škodo in omogočila izpolnjevanje obveznosti, ki jih je država prevzela do zaveznikov. To naredbo je Deželna vlada obravnavala na seji 7. maja 1919. V živahni debati je zlasti predsednik Brejc izražal pomisleke, da jo je mogoče izvesti v Sloveniji, poudarjal je pomen spoštovanja zasebne lastnine. Opozarjal je, da še ni določeno, kdo pravzaprav »je naš državljan«. Zato se je vlada odločila počakati z objavo, dokler ne dobi pojasnila, koga obravnavati za državljana sovražne države in katere države veljajo za sovrážne.⁹⁶ Zato je minister pozval Rudolfa Marna, vodjo sekcije za sekvestre oddelka za trgovino in obrt pri Deželni vladi za Slovenijo, na pogovore v Beograd. O pogovorih je Marn sestavil poročilo z datumom 11. maj 1919. Minister je želel, da bi izvedbo ukrepov prevzela osrednja oblast oziroma oddelek, ki bi bil neposredno podrejen njemu. Marna je obvestil, da je za tako spremembo že pripravljena naredba, ki bo v nekaj dneh objavljena v Službenih novinah. Marn je temu ugovarjal. Prav tako obsegu agend oziroma priključitvi oddelka trgovine in obrt Deželne vlade k novoustanovljenemu oddelku ministrstva trgovine in industrije v Ljubljani. Marn je s temi ugovori previdno nasprotoval centralizaciji. Menil je, da bo moral vodja novoustanovljenega oddelka ministrstva v Ljubljani biti »v vseh važnejših zadevah v sporazumu s predsedstvom Deželne vlade«.⁹⁷ Minister je izrazil željo, da Marna takoj imenujejo za vodjo oddelka. Ministrstvo je

⁹⁵ Sejni zapisniki, druga knjiga, str. 172–179.

⁹⁶ Prav tam, str. 196–199.

⁹⁷ Marn se je centralizma branil s stališča zakonitosti (ustava, zakoni). Prepričan je bil, da je centralizem dekretiran. Zato je predlagal, naj se do poenotenja pravnega reda ohrani kontinuiteta javne uprave na slovenskem ozemlju v skladu z obstoječimi zakonitimi določbami.

želelo prevzeti tudi zaposlene oddelka za trgovino in obrt Deželne vlade v Ljubljani. Pogovori so tekli tudi o postavljanju sekvestrov. Minister se je zavzel za strogo izvajanje zakonodaje. Marn ga je opozoril, da imajo v Sloveniji podjetja tudi »*tujerodci*« – Nemci z domovinsko pravico v Sloveniji. Minister je za to skupino menil, da se »*s tem ne postopa tako strogo, ako obljubijo zvestobo državi*«, in predlagal, naj se zanjo postavi državno nadzorstvo,⁹⁸ in to predvsem zaradi zaposlovanja in preprečevanja davčnih utaj. Isti pristop je minister predlagal tudi za podjetja, ki so v solastništvu državljanov prijateljskih držav. V tem kontekstu je bila izpostavljena Trboveljska premogokopna družba, ki je bila v lasti francoskega kapitala.⁹⁹ Marn je članom Deželne vlade v Ljubljani podrobneje poročal ustno. Na podlagi pojasnil je Deželna vlada 14. maja 1919 dala zeleno luč za objavo naredbe v Uradnem listu.¹⁰⁰ Z naredbo osrednje vlade, pripravljena je bila 30. aprila 1919 in objavljena 20. maja 1919, je bila prevzeta pravna podlaga za izvedbo državnega nadzorstva in sekvestra nad premoženjem »*neprijateljskih podanikov*«, kot je bila sprejeta v Kraljevini Srbiji. S tem je bilo to področje pravno poenoteno za celotno državo. Debata na seji Deželne vlade kaže na različno pravno prakso in okolje. V Uradnem listu je bila naredba sestavljena iz sklepa o uvedbi nadzora, sekvestra ter likvidacije in pravne podlage za izvedbo ukrepov. Pravno podlago so predstavljali »*Zakon o postopanju z imovino podanikov držav, ki so v neprijateljstvu s Srbijo*«, »*Pravilnik za izvedbo zakona o imovini podanikov neprijateljskih držav*« in »*Zakon o sprejemu in odobritvi sklepov pariške ekonomske konference*«. V sklepu je minister zapisal: »1. Zajete so vse pravne osebe in nepremičnine na ozemlju vsega kraljestva, ki pripadajo podanikom ali družbam ali podjetjem neprijateljskih držav, istotako podjetja in imovinski objekti mešanega značaja' in se postavijo pod poseben nadzor ter sekvester in podvržejo likvidaciji. 2. Vsa trgovska podjetja, ki so last ali jih eksploatirajo neprijateljski podaniki. Denar, pridobljen pod točko 1 in 2, se postavi pod sekvester. 3. Izguba svoboščin in koncesij.«¹⁰¹ 24. maja 1919 je bila objavljena izvršilna naredba, ki je bila sprejeta na seji vlade 21. maja 1919.¹⁰² Naredba očitno ni bila usklajena s poverjenikom za pravosodje, saj je Ravnihar napisal o

⁹⁸ Nadzor je pomenil kontrolo poslovanja, vpogled v knjige in korespondenco. Glej Sejni zapisniki, druga knjiga, str. 210–215.

⁹⁹ ARS, AS 97, fascikel 2, št. 2737/1919.

¹⁰⁰ Sejni zapisnik, druga knjiga, str. 210–215.

¹⁰¹ UL DV, 20. 5. 1919, št. 45, str. 321–323.

¹⁰² Sejni zapisniki, druga knjiga, str. 219–222.

njej odklonilno mnenje. Ocenil jo je kot nepopolno in nedodelano, saj ni določala, kam se naj nakazuje denar. Pomanjkljivosti je videl v preveliki podobnosti z avtentično naredbo, zaradi česar so bile premalo upoštevane razmere v Sloveniji. Opozarjal je tudi, da slovenski uradniki premalo ali sploh ne poznajo srbskega zakona o državljanstvu. Ob tem je opozoril tudi na nepravilen prevod naredbe ministrskega sveta (30. aprila 1919), objavljene v Uradnem listu 20. maja 1919.¹⁰³

V izvršilni naredbi je bila za izvedbo sekvestra zadolžena državna komisija, sestavljena iz zastopnikov predsedstva Deželne vlade, poverjeništev in oddelkov za notranje zadeve, uk in bogočastje, pravosodje, finance, trgovino in obrt, javna dela, kmetijstvo in finančne prokurature. Komisija je bila zadolžena, da se vsaka sekvestracija vpiše v zemljiško knjigo, trgovske registre, rudarske knjige, železniško knjigo, v obrtni kataster ali druge javne knjige in registre. V tretjem členu izvršilne naredbe je bilo bankam prepovedano izplačevanje hranilnih vlog ali izdajanje deponiranih vrednostnih papirjev. Izvedba ukrepov je bila zaznana kot nacionalni interes, zato je bilo v naredbi predvideno, da je vsak državljan dolžan sodelovati pri popisu in upravi podjetij, postavljenih pod državno nadzorstvo. Za organizacijo, vodenje in izvedbo ukrepov je Deželna vlada pooblastila oddelek ministrstva za trgovino in industrijo,¹⁰⁴ njenega načelnika dr. Rudolfa Marna pa za izdajanje nadaljnjih predpisov in potrebnih pojasnil.¹⁰⁵ Ukrepi za uvedbo nadzora in sekvestra so stekli že pred izdajo naredbe. Tako je oddelek za trgovino in obrt 23. maja 1919 pozval poverjenišтво za pravosodje, naj sodiščem na Štajerskem izda brzojavno odredbo, s katero bi prepovedala razpolaganje z nepremičninami, če obstaja sum, da je prodajalec »podanik neprijateljske« države. Prodaje nepremičnin in njihove zamenjave je oddelek za trgovino in obrt zaznal po sprejemu odredbe o posebnem nadzorstvu in sekvestru 30. aprila 1919. Zato je Marn poverjenika za pravosodje Vladimirja Ravniharja pozval, naj izda brzojavno uredbo, s katero bo sodiščem na Štajerskem ukazal, naj ustavijo pravne posle, če »je količkaj dvoma,

¹⁰³ ARS, AS 97, fascikel 14, št. 3014/1919.

¹⁰⁴ Naredba o kompetencah oddelka je bila (izdal minister Velimir Veljković) objavljena 19. maja 1919 zaradi spora z uradom za pospeševanje obrti, ki je bil podrejen oddelku, vendar kljub temu ni želel predložiti seznama uslužbencev in očrta notranje organizacije. Zato je bila potrebna druga odredba, ki je natančneje uredila zgolj omenjeno sporno vprašanje. Jedro pristojnosti je oddelek ministrstva v Ljubljani imel z »naknado štete pričinjene ratom«. Predvidena je bila delitev na sedem odsekov. Zadnji naj bi imel pristojnosti za povračilo škode, povzročene po vojni. Omenjena organizacijska enota naj bi se delila v tri odseke (pododseke). Prvi naj bi skrbel za pripravo zakona o vojni odškodnini, drugi za upravo neprijateljske imovine, tretji za pomoč vojakom, delavcem in obrtnikom. ARS, AS 97, fascikel 4, mapa 1.

¹⁰⁵ UL DV, 24. 5. 1919, št. 47, str. 329.

da je prodajalec državljan sovražne države«. ¹⁰⁶ Ravnihar je opozoril, da take uredbe ne more izdati, saj bi bil tak postopek sodišča nezakonit. Menil je, da lahko sodnik upošteva zgolj tisto, kar mu je bilo predloženo v sodnem spisu. Poverjenik Ravnihar je v dopisu 20. maja 1919 opozoril na uredbi skupne vlade št. 232 z dne 30. decembra 1918 o nadziranju zemljišč (člen 13) in št. 415 z dne 24. marca 1919 o zavarovanju dohodnine in davkov na vojne dobičke (člen 4). Menil je, da to predstavlja zadostno pravno podlago v predstavljenem položaju na Štajerskem. ¹⁰⁷

Kot je bilo omenjeno, se je operativna izvedba začela že pred objavo v Uradnem listu. 18. maja 1919 je Marn poslal dopise Osrednjemu uradu montanskih obratov ¹⁰⁸ v Ljubljani in poverjeništvu za agrarno reformo, v katerem je naročil sestavo inventarjev in približno cenitev premoženja (bilanco). ¹⁰⁹ Pri izvedbi je prišlo do dilem o podsodnem območju ozemlja Slovenije. Problematično je bilo predvsem pri premoženju v lasti posameznikov, ki so imeli domovinsko pravico zunaj demarkacijske črte. Ministrstvo za trgovino in industrijo je telegramske odgovorilo, naj uradniki upoštevajo teritorialno načelo. Zato so bili vsi tisti, ki so bili prijavljeni na drugi strani demarkacijske črte z Nemško Avstrijo in Italijo, označeni za državljane sovražne države. ¹¹⁰ Ob tem je bilo zaznано prizadevanje Nemcev, da dobijo domovinsko pravico v Sloveniji. Žerjav je kot tak primer navedel kneza Auersperga. Predlagal je razveljavitev takih odločitev in zadržanost pri podeljevanju domovinske pravice. Ob tem je opozoril, da pridobitev statusa stalnega prebivališča ne pomeni istočasno tudi pridobitve državljanstva. ¹¹¹

Da bi oddelek za trgovino in obrt pri Deželni vladi, ki je bil začasni vrhovni nosilec (do ustanovitve oddelka ministrstva trgovine in industrije v Ljubljani) vseh sekvesterskih nalog v Sloveniji, zadovoljivo opravil svojo delo, je sekvestrom dal 27. maja 1919 navodila za postopek. ¹¹² Najprej je

¹⁰⁶ ARS, AS 97, fascikel 2, št. 2997/1919.

¹⁰⁷ ARS, AS 97, fascikel 2, št. ad 2997/1919.

¹⁰⁸ Sredi junija 1919 sta Okrožni urad v Celju in Okrožni urad v Ljubljani objavila ločena poziva posestnikom rudoslodnih in rudnikov na območju posameznega urada. V pozivu sta imetnike pravic pozvala, naj v roku meseca dni pošljejo dokazila o svojem državljanstvu. Na obeh seznamih so bili 103 nosilci pravic, od tega 83 na seznamu Okrožnega urada v Celju. UL DS, 23. 6. 1919, št. 110, str. 386. Poziv je bil ponovljen v UL DS, 27. 6. 1919, št. 112, str. 394. UL DS, 30. 6. 1919, št. 113, str. 398.

¹⁰⁹ ARS, AS 97, fascikel 2, št. 2882/1919.

¹¹⁰ ARS, AS 97, fascikel 2, št. 3489/1919.

¹¹¹ Sejni zapiski, druga knjiga, str. 229–234.

¹¹² V poročilu o začetni izvedbi sekvestra, ki je bilo poslano v Beograd, je zapisano: »Do 24. 5. 1919 se je dalo z ozirom na naredbo 6717 pod sekvester 65 največjih in najvažnejših industrijskih in denarnih zavodov. Ker bo v Mariboru in okolici največ neprijateljskih podanikov prišlo pod sekvester, se bo 1 uradnik tja poslal in radi hitrejšega dela morda ustanovila majhna ekspozitura...« Oddelek za trgovino in obrt pri deželni vladi je 27. 5. 1919 dal podrobna operativna navodila za

bilo treba popisati premoženje, sestaviti inventar in opraviti cenitev po bilancah. Popis in oceno vrednosti so morali sekvestri v zelo kratkem roku, v desetih dneh, poslati oddelku za trgovino in obrt v Ljubljani. Sekvestri so morali deponirati prosta sredstva podjetja pri deželni banki v Ljubljani. Ob tem se je postavilo torišče med Beogradom in Ljubljano zaradi izvajanja ukrepov. Prva odredba o kompetencah oddelka za trgovino in industrijo je bila poslana 19. maja 1919. Ker načelnik uradom za pospeševanje obrti ni posredoval seznama uslužbencev in notranje strukture organizacijske enote, je moral minister izdati dodatno odredbo, ki ima datum 5. julij 1919. S tem je bil ustanovljen oddelek ministrstva za trgovino in industrijo v Ljubljani. Za temo je pomemben prvi člen odredbe, ki je določal naloge oddelka. Med njimi je izpostavljena »*naknada štete pričinjene potom rata*«. Za izvedbo poplačila je bil pristojen sedmi oddelek, ki se je delil na tri odseke. Prvi odsek je imel nalogo pripraviti zakona o vojni škodi, drugi upravo neprijateljske imovine, tretji pa pomoč vojakom, delavcem in obrtnikom.¹¹³

Za učinkovito izvajanje sekvestracij in reševanje stanovanjskega problema predvsem v Ljubljani je poverjeništvu za notranje zadeve izvedlo konec maja popis državljanov sovražnih držav, ki so bivali na Slovenskem. En izvod seznama je odstopilo oddelku za trgovino in obrt.¹¹⁴

Ministrstvo za trgovino in industrijo je 12. junija 1919 objavilo razglas o »*nedopustnem prenosu delnic inozemskih podjetij*«. Ministrstvo je opazilo prenose delnic na državljane kraljevine ali prijateljskih držav, da bi tako »*posamezna podjetja dobila videz, da so domača, dasi so v bistvu mešana značaja*«. Ministrstvo je zato državljanke opozorilo, da je tako početje nezakonito in kaznivo.¹¹⁵

Poleti 1919 je prišlo do dopolnitve zakonodaje o ravnanju s premoženjem in pravicami v lasti državljanov sovražnih držav. V tem kontekstu moramo omeniti naredbo celokupne Deželne vlade z začetka junija 1919, s katero je prepovedala vsako odtujitev ali obremenitev »*realnih lekarniških pravic ali inventarja brez izrecnega dovolila vlade*«. ¹¹⁶ Poleg tega je minister za trgovino in industrijo dr. Veljković 20. julija 1919 sprejel »*Pravilnik o ustanovitvi in delovanju gozdno-industrijske centrale pri ministrstvu trgovine in industrije*«. Naloga centrale je bila upravljanje sekvestriranih podjetij,

postopek. ARS, AS 97, fascikel 14.

¹¹³ ARS, AS 97, fascikel 4, mapa 1.

¹¹⁴ Sejni zapisnik, druga knjiga, str. 263.

¹¹⁵ UL DS, 25. 6. 1919, št. 111, 537, str. 387.

¹¹⁶ UL DS, 11. 6. 1919, št. 104, 521, str. 360.

ki so se ukvarjala z izkoriščanjem gozdov, predelavo lesa v izdelke, papirnice, izdelavo tanina in katrana ter pripravo lesa za kurivo.¹¹⁷ Centrala je postala potrebna, saj je 21. julija osrednja vlada sprejela naredbo o prepovedi odsvojitve ali obremenitve veleposestev.¹¹⁸

Pri izvajanju sekvestracije oziroma pri finančnem delu je sodeloval tudi zasebni kapital. V ta namen so bila julija 1919 v potrditev predložena pravila Jugoslovanske banke za industrijo. Koncesionar za njeno ustanovitev je bila Jadranska banka. Namen in delokrog banke je bila »izvedba nacionalizacije premoženja inozemcev; v drugi vrsti za izvrševanje bančnih poslov sploh«.¹¹⁹ Poverjenik Ravnihar, ki je podal mnenje o osnutku pravil, je (10. julija 1919) opozoril na zastarelost v delu, ki govori o predpravicah, saj so bila dobesedni prevod predmetnega zakona iz leta 1855. Predlagal je tudi spremembo šestega člena (o namenu in delokrogu banke). Namesto dikcije »za izvedbo nacionalizacije premoženja inozemcev« je predlagal »pospeševanje domače industrije«.¹²⁰

Deželna vlada je na seji 22. septembra 1919 sklenila spremeniti naredbo št. 232 o nadziranju podjetij in zemljišč. Nova naredba, v kateri sta spremenjena prvi in sedmi člen, je nastala v sodelovanju poverjeništvu za agrarno reformo kot centralnega organa ter oddelka za trgovino in obrt kot deželnega organa.¹²¹ Že pred tem je bila 21. julija sprejeta uredba osrednje vlade, ki je prepovedovala odsvojitve ali obremenitve veleposestev. Za spremljanje razpolaganja z lastnino so postavili nadzornike, ki so jih vpisovali v javne knjige (deželno desko, zemljiško knjigo in trgovski register).¹²² Z obema ukrepoma, z naredbo o dopolnitvi naredbe št. 232¹²³ in naredbo o prepovedi uničevanja industrijskih podjetij¹²⁴ se je končalo obdobje sprejemanja pravne podlage ter ukrepov za demilitarizacijo, obnovitev gospodarske dejavnosti in družbenega življenja. Ob tem velja poudariti, da je bila normalizacija izvedena ob visokih, idealističnih pričakovanjih, ob splošnem pomanjkanju in potrebi po učinkovitih, a hitrih ukrepih. V tem obdobju je bil sprejet sveženj ukrepov za nacionalizacijo lastniških deležev pri pravnih osebah in zasebnikih ter tudi društvih, ki so bila v lasti drža-

¹¹⁷ UL DS, 18. 8. 1919, št. 134, str. 483–484.

¹¹⁸ UL DS, 25. 8. 1919, št. 137, 495–496.

¹¹⁹ ARS, AS 97, fascikel 2, št. 4433/1919.

¹²⁰ ARS, AS 97, fascikel 2, št. 4546/1919.

¹²¹ Sejni zapisniki, druga knjiga, str. 363. Glej tudi UL DS, 29. 9. 1919, št. 153, str. 560.

¹²² UL DS, 25. 8. 1919, št. 137, str. 495–496.

¹²³ UL DS, 18. 9. 1919, št. 148, str. 541.

¹²⁴ UL DS, 15. 9. 1919, št. 146, str. 531.

vljanov sovražnih držav. Na izvedbi nadzora lahko spremljamo krepitev osrednje vlade v razmerju do vlade v Ljubljani. Krepitev je uveljavila tudi drugačno pravno prakso. Če je bila naredba št. 232 sestavljena po avstrijskem zakonu o nadzoru tujega premoženja, je bila naredba št. 498 sestavljena po srbskem zakonu. Ob tem velja opozoriti na pričakovanje, da bo mogoče nacionalizirati premoženje v lasti tujega kapitala. Zaradi določil o državljanstvu in vpetosti v mednarodni sistem sporazumov je bil sekvester postavljen v razmeroma majhnem obsegu. Še manj izvedenih ukrepov je bilo javno objavljenih v Uradnem listu. Po naredbi št. 232 je bilo v Uradnem listu objavljenih sedem zadev, po naredbi 498 pa leta 1919 natančno 31 zadev. V začetku septembra je prišlo do prvih razveljavitev sklepov o posebnem državnem nadzorstvu in sekvestru. Taki primeri so bili »*Gerbstoffextraktwerke Kurka & Wildi*« na Polzeli, »*Prva jugoslovanska tovarna kopit in drugih lesenih izdelkov*« v Loki pri Žusmu¹²⁵ in »*A. Ebenspanger*« v Ljubljani. V tem času je prišlo do prvih končanih postopkov sekvestracije. Tako je bilo podjetju »*Gewerkschaft Littai*« v Litiji s sklepom oddelka ministrstva za trgovino in industrijo v Ljubljani izrečena sekvestracija.¹²⁶ S sklepom deželne vlade 31. avgusta 1919 je do sekvestracije prišlo tudi v komanditni družbi »*Alfred Fränkel*« v Mariboru.¹²⁷ Premoženje podjetja je bilo prodano Simonu Černetiču iz Gorice.¹²⁸ Omenjeni primer je edina objava Okrožnega sodišča Maribor v povezavi z izvedbo sekvestra in nadzorstva. Okrožno sodišče Maribor je sicer redno objavljalo spremembe v trgovskem in združnem registru.

Konec prehodnega obdobja dokazuje tudi prenos pristojnosti za izvedbo nadzora in sekvestra z ministrstva za trgovino in industrijo na ministrstvo za pravosodje. Sklep o tem je osrednja vlada sprejela 14. decembra 1919.¹²⁹ Dokončna odločba o tem je bila sprejeta 25. julija 1920. Ministrstvu za pravosodje so izročili vse spise, arhiv, knjigovodstvo in pododsek za posojila.¹³⁰ Kljub ukinitvi pristojnosti nad sekvestrom je oddelek ministrstva za trgovino in industrijo obstajal še naprej. Kljub večkratnim poskusom¹³¹ je bil oddelek v Ljubljani ukinjen šele z odlokom 6. marca 1925, ko

¹²⁵ UL DS, 18. 9. 1919, št. 148, str. 541.

¹²⁶ UL DS, 8. 10. 1919, št. 158, str. 582.

¹²⁷ UL DS, 6. 12. 1919, št. 173, str. 642.

¹²⁸ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, št. k. 1151.

¹²⁹ UL DS, 12. 2. 1920, št. 20, str. 84.

¹³⁰ UL DS, 10. 8. 1920, št. 93, str. 421.

¹³¹ 17. oktobra 1921 je vlada izdala naredbo o ukinitvi avtonomnega ministrstva v Ljubljani. Proti temu je protestiral pokrajinski namestnik Ivan Hribar. Zaradi njegovega protesta in slovenske politike naredba ni bila uresničena. ARS, AS 97, fascikel 4, mapa 2.

so del njegovih nalog prenesli na ljubljansko in mariborsko oblast. S tem je bil ukinjen oddelek ministrstva, ki je bil formalno ustanovljen s sklepom resornega ministra 30. aprila 1919 in je začel delati julija istega leta, ko je prevzel zaposlene Deželne vlade, oddelka za trgovino in obrt.¹³²

Ministrstvo pravde¹³³ je že pred uradnim prevzemom pristojnosti sodelovalo pri izvedbi sekvestracije. Skrbelo je za nadzor nad ukrepi in v nekaterih primerih predlagalo imenovanje nadzornikov. Ob tem lahko poudarimo imenovanja ruskih oficirjev iz Wranglove armade za pomočnike sekvestrov. Tako je bilo pri podjetju »*Bruder Winkle, tovarna kopit*« v Sevnici. Koncept imenovanj je bil zamišljen kot sinekura za obubožane ruske oficirje, ki so v Kraljevino SHS prišli brez (večjega) premoženja in so zato živeli v težkih razmerah. V predlogu za imenovanje je bilo zapisano, da so »*lastniki firme nemački podanici in podjetje lahko prenese pomočnika*«. Z imenovanjem se ni strinjal sekvester Guzej, ki ga je motila višina honorarja, ki je bila enaka njegovemu. Zaradi zadržkov je moral priti na konzultacije v Ljubljano. Po pogovorih je bil bolj spravljiv, saj je v dopisu ministrstvu pravde poudaril, da bodo »*gospodu generalu šli s pravim taktom na roko sekvester in gospodje Winkle*«. Sprva je bil za pomočnika predviden general Vladimir Netehaeff, na koncu pa je bil imenovan general Vasilij Čerski.¹³⁴

Ministrstvo pravde se je naslanjalo na operativni aparat oddelka ministrstva za trgovino in industrijo. Za bolj učinkovito in nadzorovano izvajanje sekvestra na območju mariborske in ljubljanske oblasti je ustanovilo sekcijo ministrstva pravde v Ljubljani. Za prvega načelnika je imenovalo Kosto Ristića. O tem je obvestilo ministrstvo za trgovino in industrijo 24. marca 1922. 12. aprila 1922 je Ristić prišel v Ljubljano. Od načelnika oddelka ministrstva za trgovino in industrijo v Ljubljani Rudolfa Marna je zahteval predajo poslov. Marn mu je nameraval predati posle prek pokrajinskega namestnika, ki pa je zavrnil primopredajo, saj je vložil protest proti imenovanju Ristića. Pokrajinski namestnik je imenovanje preložil na čas po rešitvi protesta. Marn je Ristiću kljub temu omogočil vpogled v dokumentacijo. Potem ko je Ristić pregledal končane zadeve nadzora in sekvestra, je odšel nazaj v Beograd.¹³⁵ Na podlagi pridobljenih informaciji

¹³² ARS, AS 97, fascikel 6, št. 280-pr/1921.

¹³³ Po Ravniharjevi oceni je ministrstvo postopno prevzemalo pristojnosti in delokrog poverjenjstva za pravosodje Deželne vlade in Pokrajinske vlade za Slovenijo. V drugi polovici leta 1920 je poverjenjstvo začelo postajati eksekutivni organ ministrstva za pravosodje. Vladimir Ravnihar: *Mojega življenja*, str. 146.

¹³⁴ ARS, AS 97, fascikel 6, št. 321-pr/1921.

¹³⁵ ARS, AS 97, fascikel 7, št. 279-pr/1922.

je Ristić sodeloval pri pripravi članka »Nezakonita prodaja jedne fabrike u Sloveniji«, ki je bil objavljen 29. aprila 1922 v zagrebškem Jugoslovanskem Lloyd. O tej temi so se obširno razpisali beograjski časopisi. Pokrajinski namestnik Ivan Hribar je zato 7. maja 1922 pozval načelnika Marna, da mu poroča o obtožbah. Še isti dan, ko je prispel poziv na oddelek ministrstva za trgovino in industrijo v Ljubljani, je Marn napisal odgovor. Objavljeno vest je označil za laž. Pojasnil je, da so bile ukinitve nadzorov opravljene zakonito in v sodelovanju z ministrstvom za trgovino in industrijo ter tudi ministrstvom pravde, ko je le-to postalo pristojno za sekvester in državno nadzorstvo. Opozoril je, da je vse ukinitve odobrilo pristojno ministrstvo. Marn je predvideval, da je škandal zakuhal Kosta Ristić, nesojeni šef sekcije za sekvestre v Ljubljani, ki je kot predstavnik ministrstva pregledoval akte sekcije sekvestra. Najbolj so ga zanimale odprave nadzora; našel je 30 primerov, ko je ukinitve odobrilo takrat pristojno ministrstvo za trgovino in industrijo. Marn je opozoril, da je ministrstvo pravde za sekvester pristojno šele od druge polovice leta 1920. Marn je Ristiću pripisal zlonamerne namene: »Z ono sovražnostjo, s katero je prišel v Slovenijo, je potem to objavil v novinah samo, da še bolj oblati urad podpisanega.« (Rudolfa Marna, op. a.). Ob tem je poudaril, da je Ristiću pojasnil delokrog in pristojnosti ministrstev ob ukinitvi sekvestrov. Zato je bil Marn prepričan, da je do medijskega obračuna prišlo, »ker se mu (Ristiću op. a.) ni posrečilo pljačkanje v Sloveniji«. Marn je umazano kampanjo sprejel kot osebni napad nanj.¹³⁶ Objava članka je imela posledice tudi za Ristića, saj je minister pravde 1. junija 1922 za šefa sekcije za sekvester ministrstva pravde v Ljubljani imenoval Matijo Zamido, sicer višjega ravnatelja deželnih uradov. Sekcija za sekvestre ministrstva pravde v Ljubljani je bila pristojna za zadeve, kjer so bili ukrepi izdani na podlagi zakona o postopanju s premoženjem neprijateljskih podanikov z dne 4. avgusta 1915. Sekcija je bila pravzaprav nadzorni organ oziroma druga instanca (prva je bil oddelek za trgovino in industrijo, tretja instanca pa je bilo ministrstvo pravde). Pristojnosti, izrečene na podlagi naredbe št. 232, so še naprej ostale v okviru oddelka ministrstva. Sekcija je imela sedež na Turjaškem trgu 6/II, kjer ji je najete prostore prepustilo ministrstvo trgovine in industrije. Razglas o ustanovitvi je 15. junija 1922 objavil pokrajinski namestnik Ivan Hribar.¹³⁷ 13. junija 1922 je bila v navzočnosti inšpektorja Uroševića (predlagatelj ustanovitve

¹³⁶ ARS, AS 97, fascikel 7, št. 428-pr/1922.

¹³⁷ ARS, AS 97, fascikel 8, št. 507-pr/1922.

sekcije) primopredaja sekvestrskih poslov. V zapisniku je bilo zapisano, da sekcija prevzame 512 zadev. Od teh jih je bilo 15 »likvidiranih« (oziroma nacionaliziranih), 157 končanih z razveljavitvijo in 340 nedokončanih. Med njimi je bilo največ avstrijskih državljanov (234), nekaj državljanov Nemčije (31) in Madžarske (25). Pri 40 zadevah pa je bil udeležen kapital v lasti čeških, italijanskih, belgijskih in jugoslovanskih državljanov. Kljub ustanovitvi sekcije so nadzorstva, postavljena na podlagi naredbe Narodne vlade št. 232, še naprej ostala v pristojnosti (»specijalna zadeva«) pokrajinske uprave.¹³⁸ Vendar je pokrajinski namestnik Hribar na Marnov predlog 21. junija 1922 poveril sekcijo »za nadzorstvo in likvidacijo, ki se že itak polagoma izvršuje«.¹³⁹ Kljub temu pa je Marn razmišljal o nacionalizaciji podjetij, verjetno tudi na pobudo slovenskih kapitalistov, saj je predlog o dodatni izvedbi nacionalizacije skupaj s seznamom nacionaliziranih podjetij septembra 1922 poslal ministru po konferenci slovenskih industrialcev.¹⁴⁰

S podpisom mirovnih pogodb in njihovo uveljavitvijo je prišlo do spremembe sekvestracijske prakse. Vlada oziroma oddelek za izvršitev mednarodnih pogodb v Beogradu je zato marca 1920 izdal navodila za izpolnitev mirovne pogodbe z Nemčijo. Nemčija je bila precedenčni primer za ureditev zasebnopravnih terjatev in lastniških deležev. Po mirovni pogodbi je morala Nemčija jugoslovanskim državljanom povrniti njihovo premoženje, pravice in interese. Naredba je tudi razveljavila zasebnopravne pogodbe, sklenjene pred 5. februarjem 1919 med »našimi sedanjimi pripadniki, ki so bili prej avstrijski in ogrski državljani oziroma bosensko-hercegovskimi pripadniki na eni in nemškimi državljani na drugi strani«.¹⁴¹ Po ureditvi premoženjskopravnih razmerij z Nemčijo je prišlo do ureditve razmerij še z drugimi državami. Za slovenski del države je bila pomembna ureditev z Avstrijo in Madžarsko. Izvedba sekvestra je bila povezana tudi s prenosom premoženja, ki je bilo zunaj države. Za prenos jugoslovanskega kapitala iz Avstrije se je spomladi 1920 ustanovila Repatria s sedežem v

¹³⁸ UL pokrajinske uprave za Slovenijo, 30. 6. 1922, št. 70, str. 462. Ob tem velja opozoriti, da je bilo na območju Zbornice za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani leta 1918 27.852 obratov. To pomeni, da je bil državni sekvester in nadzor na podlagi naredbe št. 498 postavljen pri 1,84 odstotkov gospodarskih subjektov. Nika Zupančič Pušavec: *Oblike organiziranja gospodarstva na Slovenskem od 1918 do 1941*. Ljubljana 2003, str. 15.

¹³⁹ ARS, AS 97, fascikel 8, št. 507-pr/1922.

¹⁴⁰ ARS, AS 97, fascikel 8, št. 796-pr/1922.

¹⁴¹ UL DS, 7. 4. 1920, št. 43, str. 177–178.

Ljubljani (v trgovski register pri Deželnem sodišču v Ljubljani kot trgovskemu sodišču se je vpisala 3. maja 1920). Kot poslovodje družbe so bili vpisani odvetnik dr. Josip Hacin in ravnatelji naslednjih bank: Slovenske eskomptne banke (Milan Bogady), Jadranske banke (Avgust Praprotnik), Kranjske banke (Gjuro Rašica) in Ljubljanske kreditne banke (Alojzij Tykač).¹⁴² Družba Repatria je bila ustanovljena še pred uveljavitvijo mirovne pogodbe z Avstrijo 16. julija 1920. Z uveljavitvijo saintgermainske pogodbe je bila odpravljena avstrijska naredba iz aprila 1919 o prepovedi prenosa terjatev, bančnih vlog in sefov oseb, ki bivajo v Kraljevini SHS. Po določitih mirovne pogodbe je moral biti prenos imetja jugoslovanskih državljanov opravljen brez omejitev in obremenitev.¹⁴³

Pogajanja o ukinitvi sekvestra so se z Avstrijo začela konec decembra 1921. Zato je minister pravde 27. decembra 1921 imenoval Avgusta Praprotnika (ravnatelja jugoslovanske Union banke) za delegata v odsek, ki se je formiral v drugi polovici januarja 1922, pri pogajanjih za ukinitvev sekvestrov z delegati avstrijske republike.¹⁴⁴ Pogajanja so se končala 24. februarja 1924 s podpisom štirih sporazumov: »1. Sporazum o odpravi sekvestrov, prepovedi in vseh drugih izjemnih ukrepov, odrejenih zoper imovino, pravice in interese državljanov podpisnic; 2. Konvencija o plačilu dolgov in terjatev; 3. Sporazum o uporabi odredb saintgermainske pogodbe glede določenega premoženja in pravic bivše bosensko-hercegovske vlade; 4. Sporazum o prenosu domicila delniških družb.«¹⁴⁵ Na podlagi predstavljenih sporazumov je minister pravde 5. aprila 1924 razveljavil sekvester za avstrijske državljane. S tem so bile razveljavljene odločbe o sekvestru na podlagi sklepov osrednje vlade 5. februarja in 30. aprila 1919 oziroma naredbe št. 498. V Uradnem listu je razglas o sklepu ministra pravde objavil dr. Zamida, šef sekcije za sekvestre ministrstva pravde v Ljubljani.¹⁴⁶

Že pred tem je bila razveljavljena naredba Narodne vlade v Ljubljani o državnem nadzoru s številko 232. Z uveljavitvijo vidovdanske ustave je bila preklicana veljavnost naredb vlade v Ljubljani. V našem primeru velja opozoriti na zakon, s katerim so bile ukinjene nekatere naredbe Deželne vlade za Slovenije, ki so bile v resorju ministrstva trgovine in industrije.¹⁴⁷

¹⁴² UL DS, 7. 6. 1920, št. 70, str. 319.

¹⁴³ UL DS, 4. 9. 1920, št. 102, str. 468. UL DS, 9. 9. 1920, št. 103, str. 471–472.

¹⁴⁴ ARS, AS 97, fascikel 7, št. 8-pr./1922

¹⁴⁵ UL ljubljanske in mariborske oblasti, 18. 3. 1924, št. 21, str. 141–143.

¹⁴⁶ UL ljubljanske in mariborske oblasti, 14. 4. 1924, št. 32, str. 199.

¹⁴⁷ UL, 23. 5. 1922, št. 52, 144, str. 341 in UL, 14. 6. 1922, št. 63, 177, str. 419.

Pravno praznino na področju ravnanja s premoženjem v lasti sovražnih državljanov je zapolnil zakon (29. januar 1922) o razširitvi veljavnosti zakona o ravnanju z imovino neprijateljskih podanikov (17. avgusta 1915) in odločba o odobritvi sklepov pariške ekonomske konference (18. oktobra 1916) na ozemlju celotne kraljevine. Zakon je nadomeščal sklep ministrskega sveta z dne 5. februarja 1919, objavljenega v Službenih Novinah 27. februarja 1919, št. 17.¹⁴⁸ Prav tako je bil sprejet zakon, ki je ukinjal veljavnost cesarske naredbe o zasegi premoženja zaradi veleizdaje.¹⁴⁹

Zaradi neuradnih informacij o nameravani ukinitvi naredbe št. 232 je bilo januarja 1922 organizirano posvetovanje o državnem nadzorstvu nad Trboveljsko premogokopno družbo.¹⁵⁰ Zakon o ukinitvi naredbe je bil objavljen 30. januarja 1922. Drugi člen zakona je določal izbris plomb na podlagi naredbe št. 232.¹⁵¹ Rudolf Marn, načelnik oddelka ministrstva za trgovino in industrijo, je menil, da bo s tem nastal vakuum.¹⁵²

Sekvester na podsodnem območju Okrožnega sodišča Maribor¹⁵³

V nadaljevanju bom predstavil izvedbo državnega nadzorstva in sekvestra, postavljenega na podlagi naredbe številka 232 (sprejete 30. decembra 1918) in 498 (sprejete 21. maja 1919) na območju Okrožnega sodišča v Mariboru. Pri okrožnem sodišču, ki je bilo ustanovljeno leta 1898, so vodili trgovski in zadružni register za sodne okraje Gornja Radgona, Ljutomer, Maribor, Ormož, Ptuj, Radlje ob Dravi, Slovenska Bistrica in Sveti Lenart v Slovenskih goricah.¹⁵⁴ Podatke iz trgovskega in zadružnega registra sem primerjal z objavami v Uradnem listu ter z arhivskim gradivom fonda oddelka ministrstva za trgovino in industrijo in Ljubljano. Na podlagi teh virov sem naredil analizo strukture nadzorovanih podjetij. Zaradi povednosti in izvajanja predpisov v praksi sem se odločil predstaviti primere nadzorstva. Posebej sem poudaril tri primere. V prvem primeru bom prikazal nostrifikacijo (elektrarna Fala), v drugem prodajo po hitremu postopku (primer Denzel-Glumac) in v tretjem prodajo nepremičnine po nacionalnem ključu (Fellinger-Saier). V teh primerih se zrcali proces nostrifikacije in sekvestracije pravnih subjektov ter premoženja ob viso-

¹⁴⁸ UL, 28. 12. 1922, št. 131, 428, str. 924.

¹⁴⁹ UL, 30. 8. 1922, št. 90, 284, str. 599–600.

¹⁵⁰ AS 97, fascikel 7, št. 97-pr/1922.

¹⁵¹ UL, 21. 7. 1922, št. 77, str. 510.

¹⁵² AS 97, fascikel 7, št. 97-pr/1922.

¹⁵³ Na podlagi popisa 1900 je v Sodnem okraju Maribor imelo domovinsko pravico 77.264 oseb, od tega v Mariboru 24.601. Allgemeines Ortschaften-Verzeichniss : der im Reichsrate Vertretenen Königreiche und Länder nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1900. Wien 1902, str. 102.

¹⁵⁴ Emica Ogrizek: Sodni register Okrožnega sodišča Maribor 1898–1941: Trgovski register. Maribor 2006, str. 6–11.

kih pričakovanih slovenskih oblastnikov v primežu geopolitičnih razmerij mednarodnih dogovorov in pomanjkanja v prevratni dobi. V tem procesu lahko spremljamo tudi prehod od »*nacionalne mantre*« kot temelja državnosti do ozemlja kot konstitutivnega elementa. Poleg slednjega velja poudariti zasebno lastnino kot temeljno podmeno Kraljevine SHS. S podpisom mednarodnih pogodb obvelja državljansko-teritorialni pristop. Trajna posledica v nacionalnem pogledu je zunanja podoba pravnih subjektov, kar pomeni slovenski naziv in jezik korespondence z javnimi uradi ter zaposlovanje kadrov, ki znajo slovensko. Omenjene značilnosti so ključne spremembe v zasebnem sektorju ob procesu nostrifikacije na Slovenskem. Ob tem velja dodati stično točko slovenskih in avstrijskih nacionalistov, ki so istim nemškimi podjetnikom očitali konformno vedenje v novih okoliščinah. Nemcem, ki so imeli materialni interes, so avstrijski publicisti očitali, da so dali prednost ekonomskim interesom pred nacionalnim. Kot tak primer je bil poudarjen Mohorko.¹⁵⁵ Maja 1921 je Slovenski narod pisal, da imajo mariborske trgovine navzven jugoslovanski obraz, medtem ko »*pri natančnejši preiskavi tuja podjetja*«. Časnik je poudaril trgovca Mohorka, ki mu je graški listi Tagespost očital »*jugoslovenstvo*«, kar je ta v posebni izjavi s plačanim prispevkom odločno zavrnil. Ob tem je Slovenski narod poudaril, da veletrgovina petroleja Mohorko sodeluje z madžarskim podjetjem Danica, ki je v lasti židovskega kapitala. Zato je slovenski narod protestiral proti »*nepotrebni tuji konkurenci*«. ¹⁵⁶

Pri izvedbi državnega nadzora so pomembno vlogo imela nacionalna čustva, ki pa niso bila naravnana samo proti Nemcem, ampak tudi Hrvatoma in Srbom. Tak primer je bil postopek odobritve soglasja za darilno pogodbo z bremenom, s katero je lastnica Ana Reppinh iz Šentilja podarila posestvo v vrednosti 985.000 kron. Kot pogoj je postavila zgolj preskrbo in dostojen pogreb. Lastnica je bila »*izrazito nemškega mišljenja*«, zato je bilo posestvo uvrščeno med tiste, za katere je pred sklenitvijo pravnega posla treba pridobiti soglasje oddelka ministrstva za trgovino in industrijo. Za omenjeni oddelek je mnenje o zadevi izdelal krajevni referent, zanj pa orožniška postaja, ki je v poročilu poudarila, da je Ana »*umobolna*«, čeprav za svojo trditev ni imela nobenega potrdila. Proti temu je protestiral obdarjenec, ki je v postopku videl »*zaroto krajevnih faktorjev*«. Vzrok za to naj bi bili njegova pravoslavna veroizpoved in nacionalnost. V to je bil prepričan,

¹⁵⁵ ARS, AS 97, fascikel 6, št. 253/1921.

¹⁵⁶ ARS, AS 97, fascikel 6, št. 253-pr/1921.

saj je od referenta izvedel, kaj je razlog za zadržek, s čimer je referent izdal uradno tajnost. Na koncu je obdarjenec uspel dokazati, da Reppinhova ni umsko bolna.¹⁵⁷

Državni nadzor je bil vpet tudi v povračilne ukrepe zaradi odpuščanja Slovencev po razglasitvi rezultatov koroškega plebiscita oktobra 1920 v nemških industrijskih podjetjih v Avstriji, predvsem na Koroškem. Predsedstvo Deželne vlade je na predlog Ljubljanske kreditne banke februarja 1921 načelniku ministrstva trgovine in industrije naročilo, naj poskrbi za protiukrepe. Predlagano je bilo odpuščanje vseh Nemcev z domovinsko pravico na Koroškem, ki za delovni proces v obratih niso bili nujno potrebni. O odpustu naj bi postavljeni državni nadzornik obvestil politično oblast, ki jih bi nato izgnala. Tiste, ki bi ostali, pa bi policija stalno nadzirala, predvsem njihova potovanja v Avstrijo. Predsedstvo je menilo, da je odpuščanje potrebno v Mariboru (*»Posebno je potrebno tako čiščenje v Mariboru in okolici.«*).¹⁵⁸ Poverjeništvo za notranje zadeve je ob tem opozorilo na skrb vzbujajoče stanje pri širjenju komunističnih zamisli *»na severni meji«*. Poudarilo je vpliv nemških delavcev pri širjenju komunističnih in Radičevih zamisli.¹⁵⁹ Ob tem so se pogosto širile vesti o mobilizaciji jugoslovanske vojske. Po mnenju oddelka ministrstva za trgovino in industrijo, ki je o tem poslal aprila 1921 poročilo v Beograd, je bil namen takih vesti povzročiti razburjenost in škodovati državi, saj se je s tem povečevalo nezadovoljstvo ter onemogočala konsolidacija razmer in povojne obnove.¹⁶⁰

Analiza uvedbe državnega nadzora v mariborskem sodnem okrožju je bila opravljena na podlagi trgovskega in združnega registra Okrožnega sodišča Maribor in arhivskega gradiva oddelka ministrstva za trgovino in industrijo v Ljubljani, ki ga hrani Arhiv republike Slovenije. V omenjenem arhivskem fondu je poseben sklop z nazivom *»sekvestracije«*. Kljub temu velja opozoriti, da je v njem zgolj nekaj primerov, večinoma manjših zadev, ki so bile končane do leta 1922. Gradivo omogoča pripravo ustreznega vzorca za analizo strukturnih, pravnih in lastniških sprememb. Registra omogočata statistično analizo obsega in vpliva uvedbe sekvestra pri gospodarskih subjektih ter uradno izvedbo postopka. Gradivo ministrstva za

¹⁵⁷ ARS, AS 97, fascikel 6, št. 243/1921.

¹⁵⁸ ARS, AS 97, fascikel 6, št. 1297/1921.

¹⁵⁹ ARS, AS 97, fascikel 6, št. 338-pr/1921. Nezaupanje do tujcev, ki so jim pripisovali zlonamerne namene. Nezaupanje in nezadostna komunikacija sta ovirala *»konsolidacijo razmer«* v gospodarstvu, predvsem v industrijskih središčih. ARS, AS 97, št. 758/1921.

¹⁶⁰ ARS, AS 97, fascikel 6, št. 243/1921.

trgovino in industrijo pa omogoča vpogled nad uvedbo sekvestra nad nepremičninami. Za presečen datum za statistično opazovanje pravnih oseb sem izbral 8. maj 1919.¹⁶¹ Na ta dan je bila namreč vpisana zadnja družba, pri kateri je bil uveden sekvester. Gre za »Clotar Bouvier Champagner-fabrikation« v Gornji Radgoni. Družba je bila pred tem od leta 1898 vpisana v register trgovskega sodišča na Dunaju. Nato so lastniki oktobra 1918 poskušali družbo vpisati pri trgovskem registru v Gradcu. Clotar je sedež svojega podjetja prenesel v Radgono in aprila 1919 zaprosil, naj se vpiše v mariborski register. Nova jugoslovanska sodna oblast je izdala vsa potrebna dokazila v tej zadevi, ko je za Clotarja mlajšega in njegovega strica Bertholda urejala vpis v register v nemškem jeziku in postavljala podjetje v Gornjo Radgono in ne v Radgono. Vpisana je bila 8. maja 1919 z lastnikom Clotarjem Bouvirjem starejšim, torej nekaj dni po izdani naredbi ministra za trgovino in industrijo o razširitvi srbskih zakonov in naredb o sekvestraciji.¹⁶²

Po sprejemu naredbe št. 498 (o sekvestru premoženja v lasti državljanov sovražnih držav) je načelnik oddelka za trgovino in obrt dr. Rudolf Marn načrtoval osnovanje ekspoziture v Mariboru, ker je pričakoval velik obseg uvedbe zadev. Podobno so pričakovali tudi v Deželni vladi. Vlada je ocenila, da bi od 50.000 do 80.000 prebivalcev raje živelo v Avstriji.¹⁶³ Zaradi razpoloženja in poteka mednarodne mirovne konference v Parizu je Deželna vlada predlagala taktno postopanje. Maribor je imel namreč posebno mesto v pripravi nadzora. Na eni strani je bila želja ostro izvajati nadzor, na drugi strani pa tenkočutna gospodarska politika, ki je poskušala preprečiti rast socialnega nezadovoljstva. To ponazarja prizadevanje Deželne vlade, da izvoz vina v Avstrijo ne bi bil obdavčen. Vino je bilo pomembno trgovsko blago v Mariboru in Slovenskih goricah.¹⁶⁴

Odnos vlade v Ljubljani je bil odvisen od mednarodnih okoliščin.

¹⁶¹ Podjetje »Georg Graf von Thurnsches Stalwerk Streiteben« na Ravnah na Koroškem, pri katerem je bil uveden sekvester, je bilo vpisano v trgovski register Okrožnega sodišča Maribor šele 26. julija 1920. Naziv podjetja je bil nemško-slovensko-francoski. 15. decembra 1920 je bil vpisan ukrep državnega nadzorstva (na podlagi odločitve sodišča z dne 9. decembra 1920. Pred tem, 4. avgusta 1919, je odredbo (št. 5224) o državnem nadzorstvu izdal oddelek ministrstva za trgovino in industrijo v Ljubljani. 24. avgusta 1922 je bil vpisan naziv družbe v srbskem, italijanskem in angleškem jeziku. 8. marca 1923 je bil na podlagi odredbe (št. 5224/19-147) oddelka ministrstva v Ljubljani z dne 27. oktobra 1922 opravljen izbris državnega nadzorstva. 20. oktobra 1927 se je vpisalo preoblikovanje družbe v delniško družbo. PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1130, t. e. 1061.

¹⁶² PAMB, Orožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1152.

¹⁶³ Prim. Jože Šorn: Začetki industrije na Slovenskem. Maribor 1984, str. 244–257. Hans Pirchegger: Das steierische Draugebiet - ein Teilgebiet Deutsch-Österreich. Graz 1919, str. 16–18.

¹⁶⁴ Naredbo o razpustitvi društva je poverjeništvu za notranje zadeve izdalo 11. junija 1919. UL DS, 16. 6. 1919, št. 107, str. 371.

Najbolj izrazito je bilo to vidno pri ravnanju z društvi, katerih »namen ni bil skladen z obstojem nacionalne države Kraljevine SHS«. Vladi v Ljubljani je bil problem nemških društev, ki so veljala za trdnjave nemštva oziroma nemške kulture, znan že na začetku leta 1919. Tak primer je bil poskus prodaje palače Kazina v Ljubljani in Deutsches Haus v Brežicah. Vlada je obe nameri preprečila z vpisom državnega nadzorstva v zemljiški knjigi. Nadaljnjih ukrepov pa ni želela sprejemati, ker meja še ni bila določena in ker se je bala morebitnih povračilnih ukrepov proti slovenskim društvom na Koroškem.¹⁶⁵ Prve odločnejše ukrepe je sprejela junija 1919, ko je srbska vojska zasedla Koroško¹⁶⁶ in je bila na mednarodni mirovni konferenci v Parizu načelno sprejeta odločitev o statusu Maribora. Naredba poverjeništvu za notranje zadeve, ki je urejala razpustitev društev s protidržavnim namenom, je v Uradnem listu izšla 2. junija 1919. Z njo so bile razpuščene podružnice društva »Südmark« in »Deutscher Schulverein«.¹⁶⁷ Nekaj dni pozneje je poverjeništvu za notranje zadeve izdalo naredbo, s katero je razpustilo »podružnice nemških osrednjih društev s sedežem v sovražnem inozemstvu«. Razpuščene so bile podružnice »Deutscher Turnverein«, »Die Naturfreunde« in »Deutsch-evangelisch Bund«.¹⁶⁸ Ob tem velja opozoriti na trend prostovoljne razpustitve nemških društev. Sredi junija 1919 se je razšlo društvo »Pensions- Unterstützungsverein der städtische Sicherheitwachem, deren Witwen und Waisen«.¹⁶⁹ Podpredsednik vlade dr. Žerjav je 16. junija 1919 na seji vlade predlagal razpust društva »Deutscher Sprachverein« v Mariboru. Ob tem je Žerjav posumil, da bi lahko društveno premoženje »pripadlo kakemu namenu proti državnim interesom«. Zato je vlada naročila policijskemu komisariatu v Maribor, naj postavi kuratorja in predlaga oddelku za trgovino in obrt, da društveno premoženje sekvestrira.¹⁷⁰

Razpuščanje in razhajanje društev v Sloveniji v obdobju 1919–1924 prikazujeta naslednja grafa. V statistiko so zajeta vsa društva (tudi sloven-

¹⁶⁵ Prim. opombe 58, 59, 60 in 61.

¹⁶⁶ Damijan Guštin: Spopadi za Koroško. V: Slovenska novejša zgodovina: prvi zvezek (ur. Zdenko Čepič et al.). Ljubljana 2005, str. 213–215.

¹⁶⁷ UL DS, 5. 6. 1919, št. 102, str. 352. Deželna vlada je 8. marca 1921 sprejela sklep, s katerim je društvoma »Deutscher Schulverein« in »Südmark« prepovedano delovanje v Kraljevini SHS. S tem je politične in policijske sile pozvala, naj pozorno spremljajo demonstrativne protidržavne geste. UL DS, 12. 4. 1921, št. 37, str. 198. Andrej Studen: »Izjava enega zanesljivega Slovenca zadostuje«: Denunciacije pronemških elementov po razpadu Habsburške monarhije v dokumentih okrajnega sodišča Slovenske Konjice. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2009, št. 1, str. 129–142.

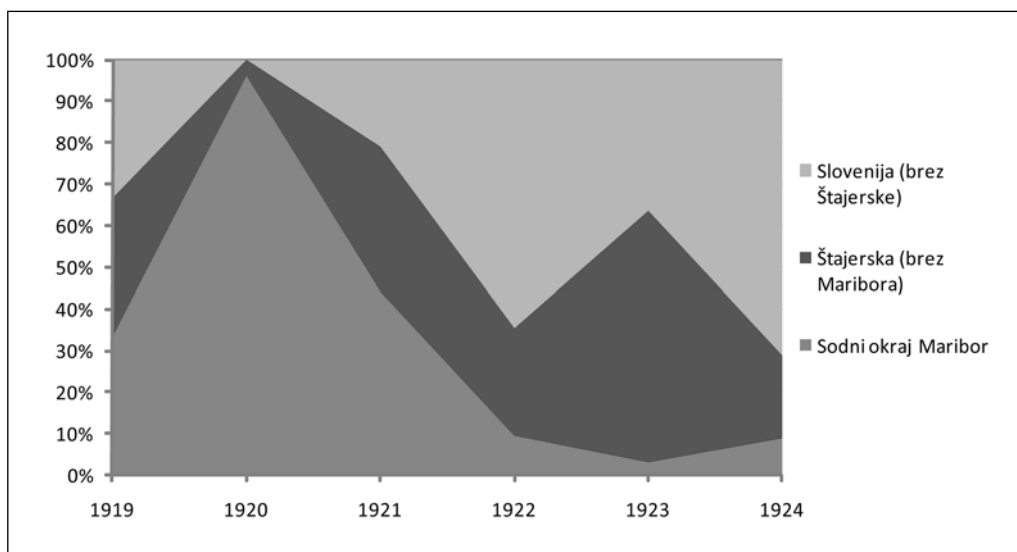
¹⁶⁸ UL DS, 25. 6. 1919, št. 111, str. 387.

¹⁶⁹ UL DS, 29. 7. 1919, št. 125, str. 446.

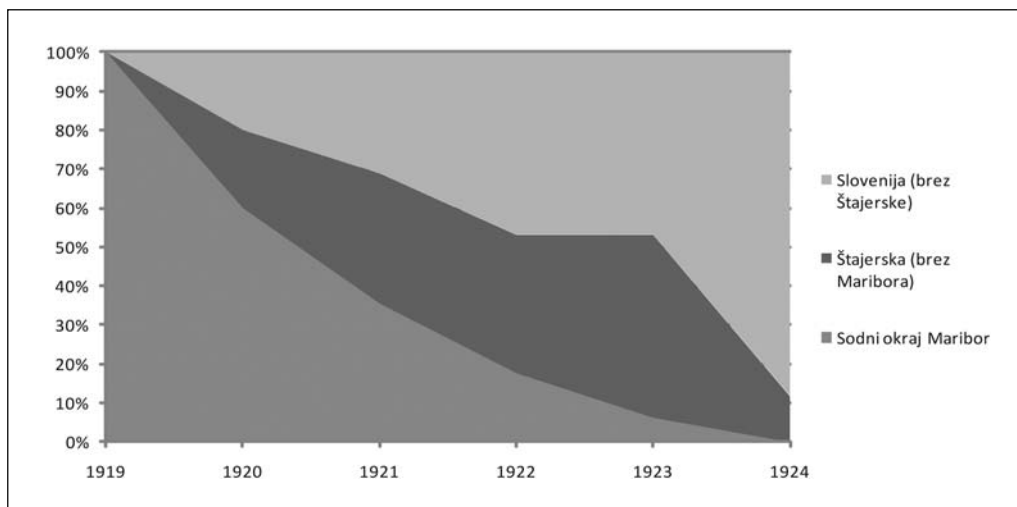
¹⁷⁰ Sejni zapisnik DS, druga knjiga, str. 232–234. Razpust nemških podpornih društev zaradi neskladnosti z interesi kraljestva SHS. Razpuščena so bila tudi društva, ki so delovale kot podružnice društev s sedežem v »sovražnem inozemstvu«. Prim. UL DS, 15. 9. 1919, št. 146, str. 531.

ska), ki so v obravnavanem obdobju bila razpuščena ali pa je bilo za njih objavljeno prostovoljno prenehanje delovanja. Z obeh grafov je razvidna prevlada društev s Štajerske oziroma predvsem območja sodnega okraja Maribor. Društva so prenehala delovati predvsem iz nacionalno-kulturnih

Graf 1: Razpustitev društev v obdobju 1919–1924. Podatke sem pridobil na podlagi objav razpustitev v Uradnem listu



Graf 2: Razid društev v obdobju 1919–1924. Podatke sem pridobil na podlagi objav v Uradnem listu.



razlogov. Poudariti velja nemška podporna društva in vojna društva nekdanje cesarsko-kraljeve vojske. V manjšem obsegu pa je bil po sprejemu Obznane 30. decembra 1920 razlog za razpustitev tudi idejno-političen (v tem sklopu so predvsem komunistična in delavska društva).

V naslednjih tabelah in grafih prikazujem strukturo pravnih oseb v trgovskem registru pri Okrožnem sodišču Maribor. Kot je razvidno iz tabele 1, je bilo največ pravnih oseb registriranih v sodnem okraju Maribor, najmanj pa v sodnem okraju Sveti Lenart v Slovenskih goricah. V Mariboru je bilo 58 odstotkov pravni subjektov, na Ptujju pa 16 odstotkov. V strukturi podjetij prevladujejo trgovine. Zanimivo je, da je Maribor v kategoriji trgovina zastopan najšibkeje. Druga najmočnejša skupina, ki predstavlja petino pravnih subjektov, so tovarne. V tej kategoriji se poveča delež Maribora, saj jih je bilo kar 60 odstotkov v Mariboru kot gospodarskem središču. V drugih, bolj specializiranih kategorijah, ki so značilna za urbana središča, je delež Maribora prevladujoč, če že ne absoluten.

V tabeli 1 so navedeni podatki ob uvedbi državnega nadzora in sekvestra. Postavljeno je razlikovanje med izvedenimi ukrepi glede na pravno podlago. Po naredbi številka 232 (sprejeti 30. decembra 1918) je bil državni nadzor vpisan pri vsaj treh zadevah. Državni nadzor je bil prav tako vpisan pri vseh sedmih lekarnah. Na podlagi naredbe št. 498 je bilo vpisanih 28 ukrepov državnega nadzora in sekvestra. Kar polovica primerov je bila vpisana na območju mesta Maribor, poleg tega pa še dodatno ena zadeva v okolici Maribora, ki je sodila v sodni okraj Maribor. Največ zadev je bilo vpisanih v Radljah ob Dravi (26,7 odstotka) in Slovenski Bistrici (21,7 odstotka). Presenetljivo malo pa je bilo vpisanih ukrepov za sodni okraj Ptuj, in sicer 4,7 odstotka. Povprečen delež nadzorovanih subjektov je bil 9,4 odstotka. Za primerjavo povejmo, da je bil delež v sodnem okraju Maribor 10,3 odstotka. Končani zadevi s sekvestrom sta bili zgolj dve, kar predstavlja 0,5 odstotka pravnih subjektov na območju sodnega okrožja Maribor. Obe zadevi sta bil na območju sodnega okraja Maribor. Ob tem velja poudariti, da je bil v Sloveniji vpisan ukrep državnega nadzorstva in sekvestra pri 527 pravnih subjektih.¹⁷¹ To pomeni, da je bil državni sekve-

¹⁷¹ ARS, AS 97, fascikel 8, št. 507-pr/1922.

ster in nadzor na podlagi naredbe št. 498 postavljen pri 1,84 odstotka gospodarskih subjektov, saj je bilo na območju Zbornice za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani leta 1918 natančno 27.852 obratov.¹⁷² V Sloveniji je bilo končanih z razlastitvijo in prodajo na dražbi vsaj 15 zadev, od tega 2 zadevi na območju Okrožnega sodišča Maribor.¹⁷³

Tabela 1: Struktura podjetij po sodnih okrajih, vpisanih v trgovski register Okrožnega sodišča Maribor

Sodni okraji	Maribor-okolica	Maribor-mesto	Sveti Lenart	Slovenska Bistrica	Ptuj	Ormož	Ljutomer	Gornja Radgona	Radlje ob Dravi	Skupaj
Število pravnih oseb	34	194	5	23	64	14	32	14	15	395
Trgovina	18	137	5	16	57	12	23	8	12	288
Tovarna	15	36		6	6		8	5	3	79
Lekarna		4		1		1	1			7
Zdravilišče								1		
Gradbeništvo	1	5			1	1				8
Kavarna		1								1
Tiskarna		2								2
Špedicija		3								3
Banka		5								5
Fotoatelj		1								1
Število nadzorov (po naredbi 232 in naredbi o nadzoru lekarniškega inventarja)		3 + 4 ¹⁷⁴		1 ¹⁷⁵		1 ¹⁷⁶	1 ¹⁷⁷			3 + 7 ¹⁷⁸
Število sekvestrov (po naredbi 498)	1	14		4	3			2	4	28
	2,9 %	10,3 %		21,7 %	4,7 %	7,1 %	3,14	14,3 %	26,7 %	9,4 %

¹⁷² Nika Zupančič Pušavec: Oblike organiziranja gospodarstva na Slovenskem od 1918 do 1941. Ljubljana 2003, str. 15.

¹⁷³ Ob pregledovanju arhivskega vira nisem našel poročila, ki bi omenjalo višje število končanih zadev. ARS, AS 97, fascikel 8, št. 507-pr/1922.

¹⁷⁴ Lekarne.

¹⁷⁵ Lekarna.

¹⁷⁶ Lekarna.

¹⁷⁷ Lekarna.

¹⁷⁸ Lekarne.

Sodni okraji	Maribor-okolica	Maribor-mesto	Sveti Lenart	Slovenska Bistrica	Ptuj	Ormož	Ljutomer	Gornja Radgona	Radlje ob Dravi	Skupaj
Število in delež s sekvestracijo končanih postopkov		2 zadevi 1,03 %								0,5 %

Vir: PAMB, fond Okrožno sodišče Maribor, trgovski register.

V tabeli 2 so prikazana struktura nadzorovanih podjetij in odstopanja glede na sodnih okraj. Iz nje je viden nizek delež nadzorovanih trgovin in tovarn. Bolj zanimiva je primerjava med deležem nadzorovanih podjetij v okrožju z deležem na območju sodnega okraja Maribor. Ob tem velja poudariti, da je bila stopnja zadev v Mariboru nižja samo v kategoriji tovarn. Pri vseh drugih kategorijah je bil delež enak ali višji.

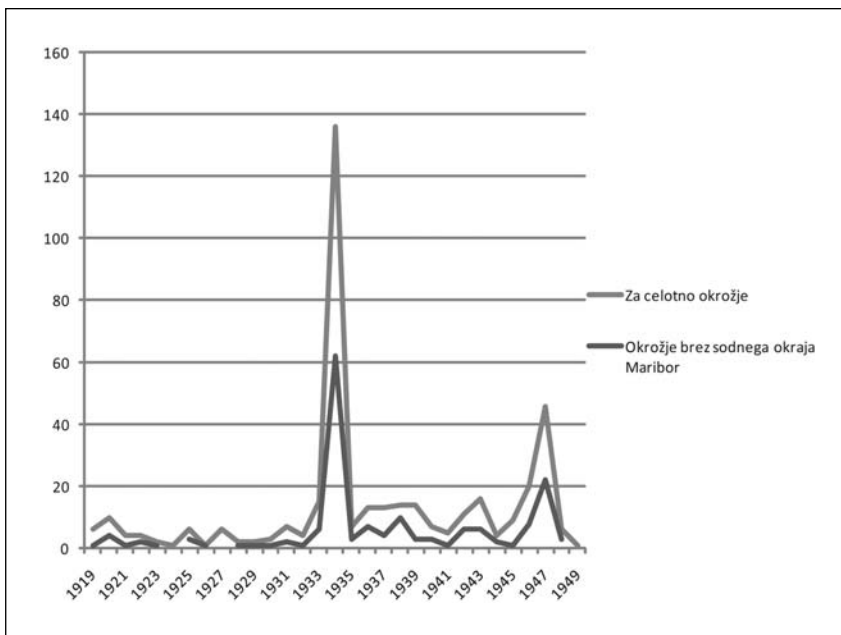
Tabela 2: Delež pravnih oseb, pri katerih je bil uveden državni nadzor ali sekvester

	Število pravnih oseb na območju Okrožnega sodišča Maribor	Število vpisanih državnih nadzorov in sekvestrov (v okrožju)	Delež	Število pravnih oseb na področju sodnega okraja Maribor	Število vpisanih državnih nadzorov in sekvestrov (v sodnem okraju Maribor)	Delež
Trgovine	288	11	3,8 %	155	6	3,9 %
Tovarne	79	15	19 %	51	8	15,7 %
Lekarne	7	7	100 %	4	4	100 %
Zdravilišče	1	1	100 %			
Tiskarna	2	1	50 %	2	1	50 %
Transport	3	1	33,3 %	3	1	33,3 %
Banka	5	2	40 %	5	2	40 %

Vir: PAMB, fond Okrožno sodišče Maribor, trgovski register.

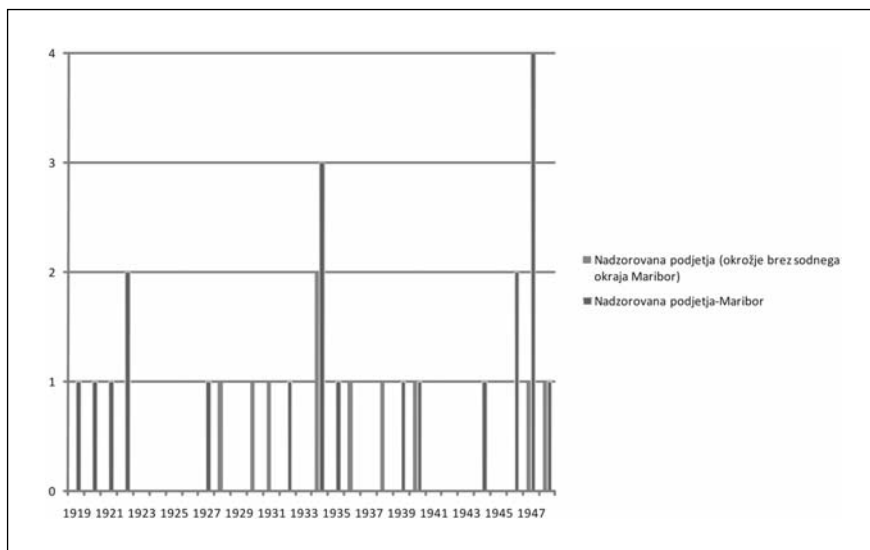
Ob pregledovanju gradiva se mi je porodilo vprašanje, kakšen vpliv je imela prevratna doba na obstojnost poslovanja gospodarskih subjektov. Z grafa 3 je razvidno, da je prevratna doba imela omejen vpliv na obstoj podjetij. Bolj ranljive so bile podružnice podjetij s sedežem v tujini, saj so skoraj vse propadle. Veliko večji vpliv na obstoj pravnih subjektov, ki so bila vpisana v trgovski register 8. maja 1919, je imela svetovna gospodarska kriza oziroma njene posledice v tridesetih letih 20. stoletja.

Graf 3: Obstoje pravnih oseb, vpisanih v trgovski register pri Okrožnem sodišču Maribor



Vir: PAMB, fond Okrožno sodišče Maribor, trgovski register.

Graf 4: obstoj pravnih oseb, vpisanih v trgovski register, pri katerih je bil vpisan državni nadzor ali sekvester

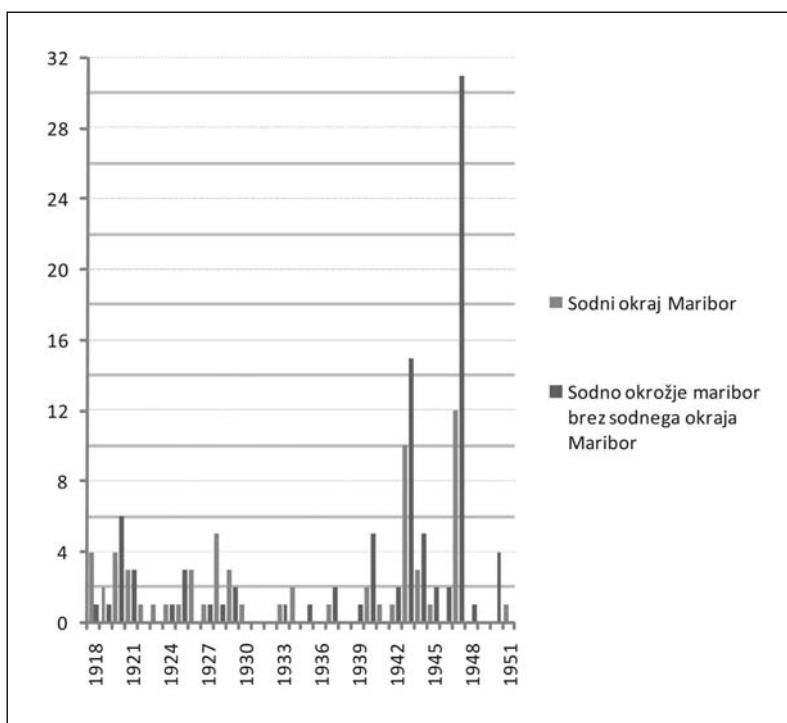


Vir: PAMB, fond Okrožno sodišče Maribor, trgovski register.

Primerjal sem tudi, kakšen vpliv je imela uvedba državnega nadzora in sekvestra na obstojpravnih oseb. Ugotovil sem, da so vrhovi krivulje obstojnost precej podobni. Razlikuje se v bolj poudarjeni volatilnosti na začetku leta v prevratni dobi, predvsem na območju sodnega okraja Maribor.

Obstoj podjetij, vpisanih v trgovski register, sem primerjal z zadruhami, vpisanimi v združni register. Upošteval sem registrirane zadrugne na območju Okrožnega sodišča Maribor na dan 5. maj 1919. Ugotovil sem, da je imela prevratna doba večji vpliv na obstoj zadrug. Z grafa 5 je razviden manjši vpliv svetovne gospodarske krize. Večina zadrug je bila vpisana v register do zakonskih sprememb tega področja po letu 1947.

Graf 5: Obstoj zadrug, vpisanih v združni register pri Okrožnem sodišču Maribor na dan 8. maj 1919



Vir: PAMB, fond Okrožno sodišče Maribor, združni register.

Problema obstojnosti podjetij, vpisanih v trgovski register, bom natančneje prikazal z naslednjima tabelama. Z izpostavljenimi prelomnicami v »življenju pravne osebe« želim pokazati ravnanje lastnika. V prvi tabeli bom prikazal podjetja, pri katerih je prevratna doba s svojimi pojavnimi

značilnostmi vplivala na opustitev dejavnosti. Ob tem velja opozoriti, da je na delovanje precej vplivala usoda lastnika ali družbenika podjetja. V drugi tabeli bom predstavil podjetja, pri katerih je bil v trgovski register vpisan ukrep državnega nadzorstva.

Tabela 3: Trije primeri podjetij z omembo pomembnih dogodkov

1. »Cafe Central des Julius Rupprich in Marburg« v Mariboru
15. maja 1894 je bila v trgovski register vpisana kavarna v Mariboru, katere lastnik je bil Julius Rupprich. Lastnik je dejavnost opustil leta 1918. Od takrat naprej je finančna direkcija neuspešno poizvedovala o bivališču lastnika kavarne. Zato je bil 7. septembra 1939 opravljen izbris iz registra.¹⁷⁹
2. »Julius Meini« v Mariboru
3. junija 1908 je bila vpisana podružnica trgovine z mešanim blagom (sedež podjetja je bil na Dunaju). Od leta 1912 je bil predmet obrata tudi pražarna kave, izdelava čokolade, kavnih nadomestkov, kompotov in suhega sadja. Podružnica je bila opuščena že leta 1918, izbris iz registra pa je bil opravljen 12. maja 1927.¹⁸⁰
3. »Josefine Neuss« v Poljčanah
19. marca 1885 je bilo v trgovski register vpisano podjetje za izdelovanje pohištva. Lastnika podjetja Antona Kobilscheka je bilo strah pred uvedbo sekvestra, saj je že 10. marca 1919 pridobil potrdilo o domovinski pravici v Poljčanah, 13. avgusta 1919 pa tudi potni list. Oba dokumenta je priložil prošnji za vpis slovenskega naziva podjetja. Prošnjo za vpis je oddal 20. oktobra 1919. Sprememba je bila izvedena 8. novembra 1919. Podjetje je bilo iz registra izbrisano 1. marca 1934, saj se je vdova Antona Kobilscheka Suzana nekaj let po smrti svojega moža preselila v rojstno mesto (Wiener Neustadt).¹⁸¹

Vir: PAMB, fond Okrožno sodišče Maribor, trgovski register.

¹⁷⁹ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1152, t. e. 1082.

¹⁸⁰ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1130, t. e. 1055.

¹⁸¹ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1152, t. e. 1079.

Tabela 4: Primeri nadzorovanih podjetij z omembo pomembnih prelomnic

1. »J. Kokoschinegg« v Mariboru
21. aprila 1868 je bila vpisana trgovina z mešanim blagom. Na začetku leta 1919 je Rudolf Kokoschinegg opustil trgovino z mešanim blagom s sedežem v Mariboru ter prodal svojo hišo g. Šoštaricu. Na njegovo odločitev je verjetno vplivala zaplemba volne in polizdelkov na železniški postaji konec novembra 1918. Kokoschinegg je omejeno blago, ki ga je ljubljanski poročevalec časnika Tagespost ocenil na 1,5 milijona kron, nameraval izvoziti v Avstrijo.¹⁸² 17. maja 1919 je vladni komisar dr. Vilko Pfeifer obvestil (zadeva št. 5518) okrajno sodišče Maribor o uvedbi nadzora nad trgovino z manufakturo. Za nadzornika je bil imenovan Karol Jenčič. Državno nadzorstvo je bilo vpisano dne 21. maja 1919. 18. oktobra 1922 je zaradi Jenčičeve bolezni postavljen nov nadzornik, dr. Vladimir Ser nec. O zamenjavi nadzornika so bili obveščeni lastnik podjetja, mariborski magistrat, finančna prokuratura, odvetnik Ser nec in Okrožno sodišče v Mariboru. Že pred tem je Rudolf Kokoschinegg leta 1920 pri obrtni oblasti prijavil opust trgovine ter predlagal izbris v trgovskem registru. Zaradi državnega nadzora to ni bilo mogoče izvesti. Izbris je bilo mogoče opraviti po ukinitvi nadzora 16. oktobra 1922. 18. oktobra 1922 je bil opravljen izbris državnega nadzora, 15. novembra 1922 pa še izbris iz registra.¹⁸³
2. »Karl Wolf, Drogen und Chemicalienhandlung zum Schwarzen Adler« v Mariboru
30. aprila 1901 je bila vpisana v trgovski register lekarna Karla Wolfa. 20. junija 1919 je bilo vpisano državno nadzorstvo. 5. decembra 1935 je bil opravljen izbris zaradi prenehanja.¹⁸⁴
3. »J. & R. Pfrimer Weinhandlung« v Mariboru
28. avgusta 1867 je bil opravljen vpis trgovine z vinom v Mariboru. 29. junija 1919 je bil v trgovski register vpisan ukrep sekvestra in posebnega državnega nadzorstva na podlagi sklepa Deželne vlade za Slovenijo z dne 28. maja 1919 (odločba oddelka za trgovino in obrt

¹⁸² Von den Südslawen. V: Tagespost, 28. 11. 1918, št. 327, str. 3.

¹⁸³ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1152, t. e. 1085.

¹⁸⁴ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1152, t. e. 1077.

št. 2984/19 dne 18. maja 1919). Sekvester je postal Andrej Oset s Tolstega vrha. 25. avgusta 1919 se je izbrisal zaznamek sekvsetra, ohranil pa se je vpisan ukrep državnega nadzorstva. 16. maja 1947 je bilo podjetje izbrisano zaradi opustitve dejavnosti. Pred tem je bila 11. septembra 1945 izdana odločba o zaplembi.¹⁸⁵

4. »*Pugl & Rossmann*« v Mariboru

7. marca 1879 je bila v trgovski register vpisana trgovina z vinom (veleprodaja). 9. marca 1895 je bila vpisana sprememba naziva iz »*Kriehuber'sche Kellerei & Comp.*« v »*Pugl & Rossmann*«. 29. maja 1919 je bil na podlagi odločbe (št. 2668) Deželne vlade za Slovenijo (oddelka za trgovino in obrt z dne 23. maja 1919) v register vpisan ukrep državnega nadzorstva. Za nadzornika je bil imenovan dr. Rado Pipuš, odvetnik v Mariboru. 21. marca 1925 je bil zaradi izstopa iz družbe izbrisani družabnik Josip Rossmann. Novi družbenik je postal Ivan Voller. 26. oktobra 1945 je bila izdana odločba o zaplembi podjetja.¹⁸⁶

5. »*Alfred Fränkel, Komandit. Gesellschaft*« v Mariboru

17. septembra 1904 je bil opravljen vpis obrata za izdelavo in prodajo čevljarskih izdelkov v Mariboru. Lastnik podjetja je bil Alfred Fränkel iz Temišvarja. 23. julija 1919 je bil na podlagi odločbe št. 4668/1919 vpisan ukrep državnega nadzorstva in sekvestra. Za nadzornika je bil imenovan Dragotin Roglič iz Maribora. 13. oktobra 1919 je bil na podlagi sklepa oddelka ministrstva za trgovino in industrijo v Ljubljani št. 4668/19-5 z dne 31. avgusta 1919 opravljen izbris iz registra. Nepremičnine so bile na dražbi prodane Simonu Černetiču iz Gorice.¹⁸⁷

6. »*Hermann Berg*« v Mariboru

8. avgusta 1906 je bila v register vpisana tovarna usnja v Mariboru. 29. maja 1919 je bil vpisan ukrep državnega nadzorstva na podlagi sklepa (št. 2669/19 z dne 23. maja 1919) oddelka za trgovino in obrt Deželne vlade za Slovenijo. Za nadzornika je bil postavljen dr. Rudolf Ravnik, odvetnik v Mariboru. 12. junija 1920 je bil izbrisani ukrep državnega nadzorstva. 7. oktobra 1944 je bilo podjetje po uradni dolžnosti izbrisano iz registra.¹⁸⁸

¹⁸⁵ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št.k. 1151 in š. k. 1123, t. e. 1047.

¹⁸⁶ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št.k. 1151 in št. k. 1123, t. e. 1049.

¹⁸⁷ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1151, t. e. 1110.

¹⁸⁸ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1130, t. e. 1054.

7. »Karl Scheidbach« v Mariboru
29. avgusta 1906 je bil opravljen vpis trgovine z umetninami, papirjem in muzikalijami. 12. avgusta 1919 je bil vpisan ukrep državnega nadzorstva in sekvestra na podlagi sklepa Deželne vlade za Slovenijo (št. 4904 z dne 29. julija 1919). Za sekvestra je bil imenovan Karol Ferjanič iz Ljubljane. Ob vpisu vdove Laure Scheidbach 1. oktobra 1936 kot nove lastnice je bil opravljen izbris ukrepa zaznambe nadzora. Pravni subjekt je bil iz registra izbrisan 15. maja 1947.¹⁸⁹
8. »Maria Raster Chemische und Zundwarenfabrik Max Woschnagg, Komanditgesellschaft« v Rušah
22. aprila 1908 je bila v register vpisana komanditna družba za proizvodnjo vžigalic in kemičnih izdelkov. 16. marca 1919 je bila vpisana prokura na Karla Schreifla iz Gradca. 5. junija 1919 je bil vpisan ukrep državnega nadzorstva. 2. julija 1919 je bil kot dodaten prokurist vpisan Josip Lasbacher, nadučitelj (ravnatelj) in občinski predstojnik v Rušah. 12. avgusta 1919 je bila vpisana kolektivna prokura na prokurista Schreifla in Lasbacherja. 24. decembra 1925 je bil na podlagi sklepa sodišča vpisan tudi slovenski naziv podjetja. Podjetje je zašlo v krizo v drugi polovici tridesetih let, kar je razvidno iz zaznamka davčne uprave. Iz registra je bilo izbrisano 28. novembra 1947.¹⁹⁰
9. »Spiritus und Presshefefabrik« v Račah
3. junija 1908 je bila v register vpisana tovarna špirita v Račah. Družbo so vodili družbeniki Ignaz Erdös, Emanuel Ernst in Sigmund Ernst. Podjetje je bilo postavljeno pod sekvester, ki pa ni posebej vpisan. Ukrep državnega nadzora je razviden iz vpisa, da je podjetje prevzel (odkupil) prvotni latnik (pred letom 1908) Wilhelm Bachler. Podjetje je bilo iz registra izbrisano po uradni dolžnosti 15. februarja 1934.¹⁹¹
10. »Lederfabrik Anton Badl's Nachfolger (Ignaz Halbärth) in Marburg a. d. Drau« v Mariboru
7. junija 1909 je bila v register vpisana tovarna usnja. 12. avgusta 1919 je bil vpisan ukrep državnega nadzorstva na podlagi odredbe Deželne vlade št. 2907 z dne 20. maja 1919. 30. novembra 1919 je bil vpisan slovenski naziv. 12. marca 1925 je bil izbrisan ukrep nadzorstva. 15. maja 1947 je bil opravljen izbris iz registra.¹⁹²

¹⁸⁹ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1130, t. e. 1054.

¹⁹⁰ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1130, t. e. 1055.

¹⁹¹ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1130, t. e. 1055.

¹⁹² PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1130, t. e. 1056.

11. »Mellingberger Ziegelwerke Paul Heritschko, R. Kiffmann, U. Nassimbeni« v Mariboru
26. oktobra 1910 je bil v register vpisan obrat za proizvodnjo opeke, keramike in peči. Do krize pri poslovanju obrata je prišlo leta 1914. 15. junija 1919 so vpisali ukrep državnega nadzorstva, 27. aprila 1920 pa ga izbrisali. Podjetje je bilo iz registra izbrisano po uradni dolžnosti 11. oktobra 1934.¹⁹³
12. »Wilhelm Freund« v Mariboru
4. maja 1912 je bila vpisana tovarna usnja v Mariboru. Podjetje je imelo uradni sedež na Dunaju. 20. maja 1919 je bil vpisan ukrep državnega nadzorstva na podlagi odločbe oddelka trgovine in obrti pri Deželni vladi za Slovenijo št. 2788 z dne 16. maja 1919. 28. oktobra 1920 je bil vpisan slovenski naziv. Istočasno je bil prenesen sedež podjetja z Dunaja v Maribor. 15. maja 1947 je bil opravljen izbris podjetja.¹⁹⁴
13. »G. Reitinger« v Mariboru
21. januarja 1914 je bil v trgovski register opravljen vpis špedicije z drvimi in premogom. 21. julija 1919 je bil vpisan ukrep državnega nadzorstva in sekvestracije (na podlagi odločbe Deželne vlade za Slovenijo št. 4310 z dne 5. julija 1919). Za sekvestra je bil imenovan dr. Ravnik, odvetnik v Mariboru. 8. februarja 1934 je bil po uradni dolžnosti opravljen izbris iz registra.¹⁹⁵
14. »Ludwig Franz & Söhne« v Mariboru
2. avgusta 1915 je bilo v register vpisano podjetje za mletje, proizvodnjo testenin in trgovino z žitom. 29. maja 1919 je bil vpisan ukrep državnega nadzorstva (na podlagi odločbe Deželne vlade v Ljubljani št. 2702, izdane dne 23. maja 1919). Za nadzornika je bil imenovan dr. Josip Rapoc, odvetnik v Mariboru. 20. novembra 1919 je bil vpisan slovenski naziv podjetja. 25. januarja 1925 je bil opravljen izbris zaznamka o nadzorstva. 29. oktobra 1945 je bila izdana odločba o zaplembi podjetja.¹⁹⁶
15. »Leopold Kralik's Erben« v Mariboru
9. oktobra 1918 je bilo vpisano podjetje, katerega predmet poslovanja sta bila tiskarna in založništvo. 9. januarja 1919 je bil opravljen izbris

¹⁹³ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1130, t. e. 1057.

¹⁹⁴ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, š. k. 1130, t. e. 1058.

¹⁹⁵ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k., 1130, t. e. 1058.

¹⁹⁶ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k., 1130 in št. k. 1123, t. e. 1047.

dveh od šestih imetnikov zaradi izstopa od družbene pogodbe oziroma prodaje lastniškega deleža. 2. avgusta 1919 je bil vpisan ukrep državnega nadzorstva na podlagi odredbe Deželne vlade št. 4690, izdane dne 19. julija 1919. Za nadzornika je bil imenovan dr. Franc Lipold, odvetnik v Mariboru. 20. decembra 1922 so podjetje zaradi opustitve dejavnosti in prodaje delniški družbi Mariborske tiskarne izbrisali iz registra.¹⁹⁷

16. »K. k. priv. Steiermärkische Escompte Bank, Filiale Marburg« v Mariboru
Sklep o podružnici v Mariboru je bil sprejet 16. septembra 1908. Namen podružnice je bil »podpiranje trgovine in obrti z eskomptomenic in drugimi denarnimi posli«. 12. decembra 1918 je bil vpisan izbris članov načelstva in upravnega sveta, in sicer dr. Julius Feldbacher in Ignaz Hälbart. 19. junija 1919 je bil v trgovski register vpisan ukrep sekvestra. Upravni svet banke v Gradcu je 4. oktobra 1919 sprejel sklep o ukinitvi podružnice. 10. decembra 1919 je bil vpisan slovensko-francoski naziv. Prav tako so vpisali ustanovitev podružnice v Murski Soboti. Zamenjani pa so bili tudi prokuristi banke. Prokura je bila podeljena ravnatelju Cirilu Tomanu in podravnatelju Marku Hermannu. Spremembe so bile sprejete na občnem zboru delničarjev 9. septembra 1919, kjer so potrdili tudi nova pravila delniške družbe. 19. januarja 1920 je bila vpisana podružnica banke v Velikovcu.¹⁹⁸
17. »Fileale der Anglo-Oesterreichischen Bank in Marburg« v Mariboru
Banka je imela sedež na Dunaju, kjer je bil 7. aprila 1910 sprejet sklep o ustanovitvi podružnice v Mariboru. Podružnica je bila med letoma 1919 in 1923 pod državnim nadzorom. Leta 1923 je bil sedež banke prenesen z Dunaja v London, s čimer je bil odpravljen razlog za državno nadzorstvo. Sklep o opustitvi podružnice v Mariboru je bil sprejet 21. julija 1925. Podružnico je nato prevzela Hrvatska eskomptna banka. 29. decembra 1932 je bil opravljen izbris iz registra.¹⁹⁹
18. »M. Pippan G.m.b.H.« v Mariboru
3. maja 1915 je bila v Gradcu podpisana družbena pogodba med družbo Karpatija in Emilom Fürstom. Mariborska podružnica pod-

¹⁹⁷ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k., 1130, t. e. 1060.

¹⁹⁸ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1134, t. e. 1034.

¹⁹⁹ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1134, t. e. 1034.

jetja za trgovino s kolonialnim blagom in petrolejem je bila v trgovski register vpisana 14. marca 1917. Družbo sta vodila Emil Fürst in Hans Mohorko. 12. avgusta 1919 je bil (na podlagi odredbe Deželne vlade št. 4855, izdane dne 22. julija 1919) vpisan ukrep državnega nadzorstva in sekvestra. 31. decembra 1921 je bil opravljen izbris iz registra.²⁰⁰ Že pred tem (januarja 1921) je Hans (v register vpisan kot Ivan) Mohorko v sodelovanju z Danico, d. d., iz Koprivnice ustanovil novo podjetje za prodajo mineralno-oljnih in kemičnih izdelkov s sedežem v Mariboru.²⁰¹

19. »*Karl Sima, Gemischtwarenhandlung*« v Peklu pri Poljčanah
31. julija 1900 je bila v register vpisana trgovina z mešanim blagom in poljskimi pridelki. Pozneje je bil predmet poslovanja razširjen na trgovino s premogom, železnino, steklom in tekstilom. 26. junija 1919 je bil vpisan ukrep državnega nadzorstva (odločba Deželne vlade št. 5793 z dne 17. maj 1919). 26. junija 1919 je bil vpisan slovenski naziv. 27. aprila 1920 je bil izbrisan ukrep nadzorstva. 13. januarja 1948 je bil opravljen izbris podjetja.²⁰²
20. »*Engelbert Sicherl*« na Spodnji Polskavi
23. maja 1908 je bila v register vpisana trgovina z mešanim blagom. 2. julija 1919 je bil vpisan ukrep državnega nadzorstva na podlagi odredbe Deželne vlade št. 5793 z dne 17. maja 1919. 20. oktobra 1920 je bil izbrisan zaznamek na podlagi odločbe ministrstva za trgovino in industrijo v Ljubljani z dne 21. septembra 1920. 4. januarja 1944 je bil opravljen izbris iz registra.²⁰³
21. »*Brüder Sternberger*« v Zgornji Bistrici pri Slovenski Bistrici
12. januarja 1864 je bila v register vpisana tovarna za proizvodnjo bakra in žolte. 8. avgusta 1918 je bil vpisan prokurist Leo Weiss, ki je živel na Dunaju. Drugi lastnik podjetja Filip Berger je prav tako živel na Dunaju. 15. junija 1919 je bila vpisana uvedba državnega nadzorstva. 12. aprila 1921 je bil vpisan slovenski naziv. 2. oktobra 1924 je bil vpisan postopek likvidacije, ki je bil dokončan 6. februarja 1930 z izbrisom podjetja iz registra.²⁰⁴

²⁰⁰ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1138, t. e. 1002.

²⁰¹ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1138, t. e. 1004.

²⁰² PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1152 in št. k. 1118, t. e. K- 1099.

²⁰³ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1130, t. e. 1055.

²⁰⁴ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1130, t. e. 1056.

22. »*Brüder Steinklauber, Falz-, Mauer-, Ziegel und Tonwarenfabrik*« na Pragerskem
9. oktobra 1918 je bil v register vpisan obrat za izdelovanje zidne opeke in glinastih izdelkov. 28. junija 1919 je bil vpisan ukrep državnega nadzorstva in sekvestra (na podlagi odločb št. 3479, 3480, 3481 in 3482 z dne 4. junija 1919). Za državnega nadzornika je bil imenovan dr. Josip Sušnik, odvetnik v Slovenski Bistrici. 24. aprila 1924 je bil opravljen izbris zaznamka sekvestra. 10. aprila 1930 se je na podlagi sklepa sodišča vpisal slovenski naziv. 26. 10. 1945 vpis zaplembe podjetja na podlagi sklepa dekreta AVNOJ, sprejetega 21. novembra 1944.²⁰⁵
23. »*Karl Kasper Gemischtwarenhandlung*« na Ptujju
5. aprila 1878 je bila vpisana trgovina z mešanim blagom. 23. septembra 1919 je bil vpisan ukrep državnega nadzorstva. Za nadzornika je bil imenovan Ladislav Jerše, davčni nadupravitelj na Ptujju. Zaradi prenehanja poslovanja je bilo podjetje 1. februarja 1934 izbrisano iz registra.²⁰⁶
24. »*Jakob Matzun*« v Rogoznici pri Ptujju
19. novembra 1889 je bil vpisan obrat opekarne. 30. junija 1919 je bil vpisan (samo) slovenski naziv podjetja. 12. avgusta 1919 je bil opravljen vpis prokure na Alberta Scharnerja. 23. avgusta 1919 je bil vpisan ukrep državnega nadzorstva. Za nadzornika je bil imenovan dr. Vekoslav Visenjak, odvetniški koncipist na Ptujju. 18. julija 1925 je bila vpisana sprememba naziva v opekarno z okrožno pečjo ter trgovina z lesom in deželnimi pridelki na Ptujju. Ob tej spremembi je bil vpisan tudi nemški naziv podjetja. Na podlagi dekreta Narodne vlade Slovenije z dne 5. septembra 1945 je bil opravljen izbris podjetja iz registra.²⁰⁷
25. »*Brüder Slawitsch*« na Ptujju
23. januarja 1907 je bil opravljen vpis trgovine z mešanim blagom. Ukrep državnega nadzorstva je bil vpisan 23. avgusta 1919. Za nadzornika je bil imenovan dr. Vekoslav Visenjak, odvetniški koncipist na Ptujju. 18. marca 1932 je bil vpisan poravnalni postopek, ki mu je 19. junija 1936 sledil izbris iz registra.²⁰⁸

²⁰⁵ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1130, t. e. 1060.

²⁰⁶ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1152, t. e. 1078.

²⁰⁷ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1152, t. e. 1113.

²⁰⁸ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1130, t. e. 1054.

26. »Zdravilišče Slatina Radenci Höhn & Cie« v Radencih
9. junija 1918 je bilo vpisano zdravilišče v Radencih. Družbeniki so bili Franz Eiltschnig, Wilhelm Abel in Richard Abel in Adolf Körbitz (vsi lastniki steklarne »Wilhelm Abels Erben« v Hrastniku, ki je bila prav tako pod državnim nadzorom). 18. julija 1919 je bil vpisan ukrep državnega nadzorstva in sekvestra (na podlagi sklepa št. 3486 z dne 15. junija 1919). Ukrep je bil izbrisan 17. septembra 1925.²⁰⁹
27. »Champagner u. Weinkellereien Clotar Bouvier, Weingutsbesitz Radkersburg« v Gornji Radgoni
8. maja 1919 je bil opravljen vpis v register za dejavnosti proizvodnja šampanjca in trgovina z vinom. 13. junija 1919 je bil v register vpisan ukrep državnega nadzorstva. 4. februarja 1920 je bil opravljen vpis nemško-slovenskega naziva podjetja. 18. oktobra 1947 je bil opravljen izbris iz registra.²¹⁰
28. »Karl Wrentschur & Sohn« v Radljah ob Dravi
25. januarja 1898 je bila v register vpisana tovarna z usnjem. 26. junija 1919 je bila vpisana zaznamba državnega nadzorstva na podlagi odredbe Deželne vlade št. 3144 z dne 24. maja 1919. Zaznamek je bil izbrisan iz registra 20. novembra z odločbo oddelka ministrstva za trgovino in industrijo v Ljubljani z dne 17. oktobra 1919. Ob vpisu preoblikovanja podjetja v javno družbo 7. aprila 1927 so vpisali samo slovenski naziv. 5. junija 1946 je bil opravljen izbris podjetja iz registra.²¹¹
29. »Josef Schober« v Radljah ob Dravi
19. maja 1904 je bila v register vpisana trgovina z mešanim blagom. 2. julija 1919 je bil zaznamovan ukrep državnega nadzorstva. Podlaga je bila odredba Deželne vlade za Slovenijo št. 3666 z dne 8. junij 1919. Ob vpisu Zofije Schober kot lastnice 23. decembra 1926 je bil vpisan tudi slovenski naziv trgovine. 22. septembra 1938 je bil opravljen izbris iz registra.²¹²
30. »F. Grein« v Hudem Kotu pri Ribnici na Pohorju
16. maja 1906 je bilo v register vpisano podjetje, ki se je ukvarjalo s pridobivanjem kamna in njegovo obdelavo. Lastnik podjetja, ki je imelo sedež v Gradcu, je bil Franz Grein, c. kr. dvorni kamnoseški mojster.

²⁰⁹ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1130, t. e. 1105.

²¹⁰ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1130.

²¹¹ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1152 in št. k. 1121, t. e. 1099.

²¹² PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1152, t. e. 1088.

29. maja 1919 je bil vpisan ukrep državnega nadzorstva in sekvestra. Podlaga za vpis je bila odločba Deželne vlade za Slovenijo št. 2992 z dne 21. maja 1919. Za državnega nadzornika je bil imenovan Alojzij Lorenčič, tovarnar v Ljubljani, 22. februarja 1934 je bilo podjetje izbrisano iz registra.²¹³

31. »Erber & Sohn« na Muti

21. februarja 1890 je bila v trgovski register pri Okrožnem sodišču v Celju vpisana železarna na Muti. 8. maja 1919 je bila vpisana sprememba lastnika. Dediči po 4. septembra 1912 umrlem lastniku Otonu Erberju so prodali svoje deleže družbi »Eisen- Handels Industriegesellschaft Greinitz« s sedežem v Gradcu. 8. maja 1919 so bili vpisani prokuristi, ki so vsi živeli v Gradcu. 18. julija 1919 je bil uveden ukrep državnega nadzorstva in sekvestra na podlagi odločba št. 3181, izdane dne 23. junij 1919. 23. avgusta 1923 je bil izbrisan zaznamek nadzorstva in sekvestra. Istočasno se je vpisala nova lastnica železarne – to je postala družba »Greinitz industrija i trgovina željeza d.d. Sarajevo«.²¹⁴

Vir: PAMB, fond Okrožno sodišče Maribor, trgovski register.

Primer Fala

Na poziv poverjenišva za javna dela je ravnateljstvo Steiermarkische Elektrizitätsgesellschaft, ki je gradilo elektrarno Falo, 25. januarja 1919 poslalo seznam potrebnega materiala za dograditev elektrarne. Kmalu potem, v začetku februarja, je ravnateljstvo poslalo prošnjo za dopustitev obrata na ozemlju Kraljevine SHS. V istem dopisu je družba prosila za dovoljenja za izgradnjo daljnovoda Fala–Gradec.²¹⁵ Zato je Deželna vlada v Ljubljani pooblastila vodjo poverjenišva za javna dela Antona Klinarja, da pripravi študijo o prošnji. Klinar je opozoril, da ima projekt Fala (oziroma poslan dopis) hibo iz političnega in narodno-gospodarskega stališča. Prepričan je bil, da bi bilo neracionalno izvažati električno energijo proti severu v tujo državo, namesto da bi jo pošiljali proti jugu. S tem bi Kraljevina pomagala

²¹³ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1152, t. e. 1088.

²¹⁴ PAMB, Okrožno sodišče Maribor, trgovski register, št. k. 1151, t. e. 1109.

²¹⁵ ARS, AS 97, fascikel 2.

Nemški Avstriji, s katero je bila še zmeraj – gledano pravno – v vojnem stanju, pri reševanju njenih energijskih potreb. Podpredsednik vlade dr. Žerjav je zato predlagal diplomatski odgovor, saj bi se s tem izognili takojšnjemu odkritemu konfliktu. Opozoril je na možnost mednarodnega pritiska, predvsem pri mednarodni komisiji »*de reparation*«. Za projekt Fala se je namreč zanimal francoski minister za javna dela Louis Loucher. S tem stališčem se ni strinjal poverjenik za uk in bogočastje dr. Verstovšek, ki je zagovarjal strožje sklepe. Poudaril je, da bo Kraljevina SHS verjetno oškodovana, in predlagal, naj se »*pusti družbo 'capljati'*«. Pričakoval je, da bo ravnateljstvo Steiermarkische Elektrizitätsgesellschaft postalo »*mehkejš*«. K odklonilnemu stališču ga je verjetno vodilo tudi osebno nezaupanje do ravnatelja družbe Rosshändlerja. Ugovarjal mu je ravnatelj deželnih elektrarn Dušan Ser nec. Prepričan je bil, da je predlog za državo koristen, saj je dajal možnost vplačila 50 odstotkov delnic pri novoustanovljenem podjetju. Tudi ni pričakoval, da bo imela Deželna vlada pripombe, zato je na osnovi Rosshändlerjevega predloga že pripravil poročilo za osrednjo vlado. Člane vlade je opozoril, da je zavlačevanje nevarno, ker za družbo stoji Loucher (»*član sveta za obnovo svetovnega gospodarstva in desna roka Clemenceaua*«). Razprava se je nato nadaljevala o ožjem (izpostava tujega podjetja) in širšem (v mešani lasti) podjetju (nacionalni interes proti ekonomskemu – rentabilnost elektrarne in koristi narodnega gospodarstva). Razpravljavci so poudarili potrebo po neposredni komunikaciji oziroma informiranju »*švicarskih in francoskih krogov*« (francoska vlada je bila nagnjena izvozu elektrike v Nemško Avstrijo, ker je bila ta država energetsko odvisna). Podpredsednik vlade dr. Žerjav je zaradi neugodnega stanja pri antantni komisiji in dejstva, da mir z Nemško Avstrijo še ni bil sklenjen, dal popustljiv predlog. Na koncu je Deželna vlada na pobudo Klinarja sklenila sestaviti študijo o zadevi, ki so jo nato nameravali poslati v Beograd. S tem so preložili odgovornost za odločitev na Beograd.²¹⁶

O elektrarni Fala je posvetovanje teklo tudi januarja 1920. Na njem so sodelovali predsednik deželne vlade Žerjav, gradbeni ravnatelj Klinar in ravnatelj Ser nec. Razpravljali so o nacionalizaciji obrata do polovice. Poudarili so problem (večje ali manjše) glavnice. Sprejeli so sklep, s katerim so glavnico začasno določili na štiri milijone frankov. Dokončno določitev so načrtovali po pregledu knjig in bilanc. Sumili so namreč, da želi obstoječi

²¹⁶ Sejni zapisniki, druga knjiga, str. 328–332.

lastnik (sindikata) prevrednotiti zaloge in terjatve elektrarne Fala. Sprejeli so tudi sklep o izvozu presežkov električne energije v Avstrijo. Razpravljavci so se zavedali pomena kadrov, zato so se dogovorili o ustanovitvi jugoslovanskega sindikata (kot zastopnika jugoslovanskega kapitala v podjetju) in določili, da je lahko v elektrarni zaposleno le osebje, »ki je vladi po godu«.²¹⁷ Taktičen odnos do družbe, ki je bila lastnica elektrarne, se je potrdil kot učinkovit. Nastalo je novo podjetje, v katerem so imeli lastniški delež tudi jugoslovanski državljani, in s tem so omogočili vključitev elektrarne v jugoslovansko električno omrežje.²¹⁸ Fala je vplivala na načrtovanje gospodarske politike. Fran Martinek,²¹⁹ strokovnjak za tekstilno industrijo, je na pobudo Ivana Hribarja pripravil memorandum o razvoju tekstilne industrije v Jugoslaviji. Kot parametre je postavil v ospredje električno energijo in cestno infrastrukturo. Na tej podlagi je Martinek predlagal tri možnosti: Borovnica pri Peklu, Medvode in Fala. Za najbolj ugodno je označil zadnjo

Slika 2: Prikaz gradnje hidroelektrarna Fala februarja 1916



Vir: Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

²¹⁷ ARS, AS 97, fascikel 2, št. 1037/1920.

²¹⁸ Glej naredbo o pravici do zasega zemlje v primeru gradnje daljnovoda.

²¹⁹ Fran Martinek je bil ključni strokovnjak, ki je v prekratni dobi usmerjal delo na področju tekstilne industrije pri češkoslovaški vladi.

lokacijo, vendar je opozoril na negativen socialni učinek zaradi zgoščitve industrije na majhnem območju, kar vodi v aktivnejšo delavsko agitacijo.²²⁰ Kljub temu se je zaradi ugodnih razmer v Mariboru razvila tekstilna industrija.²²¹ Pomen elektrarne Fale se vidi tudi v tem, da je bilo mesto Maribor na prvem mestu po porabljeni električni energiji na prebivalca v kraljevini.²²²

Primer Denzel-Glumac

Prodaja nepremičnin je bila povezana s plačilom davčnih obveznosti, predvsem vojnega davka. Naredbo, ki je urejala to področje, je Deželna vlada izdala 15. marca 1919. Med take primere sodi prodaja hiše in njive v Radvanju v lasti Johanna Denzla. Lastnik je prodajal nepremičnine zaradi selitve v Lipnico. Denzel je kmalu uspel najti kupca, Demetra Glumaca, ki je hišo nameraval kupiti zaradi razširitve svoje kotlarske obrti. Za dopustitev pravnega posla je v začetku junija 1919 poslal dopis na mariborski mestni magistrat. V dopisu je poudaril, da *»je tudi v državnem interesu, da posestva tujezemcev pridejo v roke našincev«*. Mestni magistrat, ki je poslal dopis na oddelek ministrstva za trgovino in industrijo v Ljubljano, je Glumca opozoril, da ne sme poravnati preostanka kupnine. Magistratu je naročil, naj preveri prodajalca in kupca. Magistrat pri kupcu ni zaznal zadržkov, drugače pa je bilo pri prodajalcu, za katerega je obstajal sum, da bo pretihotapil kupnino v Nemško Avstrijo. Zato je oddelek kot pogoj za soglasje pri sklenitvi kupoprodajne pogodbe zahteval nakazilo varščine na deželno banko. Glumac je sporočil, da Denzel pod temi pogoji ne želi skleniti kupoprodajne pogodbe, da pa je pripravljen poravnati kupnino prek prijatelja v Gradcu; s tem iz države ne bi izvozil (jugo)krona. Prodajalec si je premislil in oddelek je dal soglasje ob plačilu varščine, saj nepremičnine niso bile postavljene pod sekvester. S prejemom kupnine pa se je zadeva očitno končala za Denzla, saj ni poravnal davka ob prodaji, niti ni sodeloval v postopku za vračilo varščine. Postopek za vračilo se je začel ob podpisu konvencije med Avstrijo in Kraljevino SHS o ukinitvi sekvestra

²²⁰ ARS, AS 97, fascikel 3, št. 2361/1920.

²²¹ Prim. Kresal France: Tekstilna industrija v Sloveniji 1918–1941. Ljubljana 1976.

²²² Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752–1941. V: Maribor skozi stoletja I (ur. Jože Curk, Bruno Hartman in Jože Koropec). Maribor 1991, str. 375–381.

februarja 1924. Varščina je pripadla Elizi Glumac, ki je bila ogorčen boj za zapuščino po možu z njegovimi otroki iz prejšnjega zakona.²²³

Primer Fellingner – Saier

Bolj zanimiva in povedna je zgodba o Mihaelu in Emiliji Fellingner, lastnikih hotela in nepremičnin v Kamnici. Proti njima je 26. januarja 1919 Paula Strohbach vložila tožbo za škodo oziroma neporavnane terjatve v višini 51.000 kron. Po vložitvi tožbe sta Fellingnerjeva začela prodajati svoje premoženje. S pohištvom in z denarjem sta se nato aprila 1919 preselila v Avstrijo. Pred selitvijo sta obremenila svoje posestvo s hipoteko v višini 35.000 kron, ki sta jo najela pri občinski hranilnici v Mariboru. Pred selitvijo nista plačala davkov v višini 348.964 kron, ki jih je davčni urad vknjižil v zemljiški knjigi aprila 1919. Zaradi strahu pred izgubo možnosti za poplačilu dolga je Strohbachova 8. avgusta 1919 na oddelek ministrstva za trgovino in industrijo poslala dopis, v katerem je predlagala uvedbo državnega nadzora in sekvestra. Opozorila je, da je uvedba nadzora v državnem interesu. Dopisu je priložila potrdilo občine Kamnica, da sta Fellingnerjeva razprodala premoženje in odnesla s seboj denar in blago. Opozorila je še, da je Fellingner razprodal tudi košnjo za leto 1919, tako »*da upniki in davkarija ne bodo dobili ničesar*«. Oddelek je zato brzojavno pozval občinski urad v Kamnici, naj sestavi poročilo o zadevi. Gerent Franc Čepe je ocenil, da se Fellingnerjeva ne bosta vrnila v Jugoslavijo, saj je na posestvo vknjiženo več dolga, kot je vredno. Oddelek je istočasno preveril pri okrajnem glavarstvu Fellingnerjevo državljanstvo. Zaradi nejasnosti in suma davčne utaje je okrajno glavarstvo začelo iskati nadzornika v lokalnem okolju. Davčnemu uradu v Mariboru in občini Kamnica je poslalo dopis o tej zadevi. Občina je poslala natančno poročilo in kronologijo dogodkov. Fellingnerjeva sta pred odhodom prodala vinsko zalogo. Posestvo sta obremenila s 35.000 kronami (marec 1919), aprila pa je davkarija vpisala 348.964 kron davčnih terjatev. Po oceni zastopnikov občine je bilo posestvo vredno manj kot seštevkev terjatev. Fellingner v Kamnici ni imel nobene živine več, prav tako ne pohištva, ki ga je odpeljal ob selitvi v Gradec. Občina je za nadzornika predlagala dva kandidata: Franca Čepeta

²²³ ARS, AS 97, fascikel 14, zadeva 4626 in 5345.

in Ivana Perka. Okrajno glavarstvo je izbralo Franca Franceta, ki je uradno postal nadzornik z izdajo odredbe o nadzoru. V odredbi so Francetu postavili desetdnevni rok za popis in ocenitev premoženja. Nadzornik je upošteval rok. V zapisniku²²⁴ je poudaril, da ima posestvo več odhodkov kot prihodkov. Ocena terjatev se je povečala na 387.500 kron. Opozoril je, da erar nima prednosti pri poplačilu terjatev. Zato je predlagal hitro prodajo na javni dražbi. Za nakup posestva so namreč kazali interes slovenski kupci. S prodajo se je načelno strinjal tudi lastnik Fellingner. Oddelek je nadzornika opozoril, da za prodajo ni pravne podlage, saj je posestvo pod državnim nadzorom. Poleg tega pa so bile po podpisu saintgermainske pogodbe ukinjene likvidacije pod sekvester postavljenega premoženja v lasti avstrijskih državljanov. Franc France je 15. novembra 1919 odstopil s položaja nadzornika ter 23. novembra oddal poročilo in stroškovnik. Razlog za ta korak je bila zahteva po soglasju predstojnika urada za opravljanje nadzorstva, ki pa ga ni dobil.²²⁵ Ob tej priložnosti je okrajno glavarstvo vprašalo občinski urad Kamnica, ali je nadaljnje nadzorstvo še potrebno. Občinski urad je menil, da je nadzornik potreben, vendar je šele 28. januarja 1920 na ponovni poziv poslal načelno stališče, da to ne more biti lokalni kmet, saj je na posestvo vknjižen ogromen državni dolg. Zato je urad predlagal imenovanje državnega uradnika ali odvetnika. S tem se je strinjalo okrajno glavarstvo, ki je za nadzornika predlagalo dr. Müllerja, odvetnika v Mariboru.

Po spremembah in umiritvi razmer se je očitno manj bal tudi Fellingner, ki je poiskal kupca. S Karlom in Ano Saier iz Zemuna je 17. aprila 1920 sklenil pogodbo o prodaji posestva za 500.000 jugokron. Pogodba je bila davčnemu uradu predložena teden dni pozneje. Oddelek ministrstva za trgovino in industrijo je postavil kot pogoj za soglasje k prodaji domovnico kupcev, plačilo davčnih obveznosti in kavcije, kar je bilo skupaj 429.000 jugokron. Stranke so se s tem strinjale in pogodba je bila 2. avgusta 1920 odobrena. 30 odstotkov kupnine ali 150.000 jugokron je bilo nakazanih na Kranjsko deželno banko. Iz te varščine so leta 1921 poravnali davke za izvedbo posla v višini 36.000 jugokron. Zaradi ukinitve naredbe o držav-

²²⁴ »Predmet popisa je bila hiša z 10 sobami, kuhinjo, čumnato in kletjo, gospodarsko poslopje v izmeri 1846 m², sadovnjak 348 arov in vinograd v izmeri 18 arov. Katastrski dohodek je bil 244 kron in 50 vinarjev. Od 8. julija 1919 je v hiši živel general Anton Lešič. V gospodarskem poslopju so bili trije prazni sodi, nova preša, slamoreznica. Fellingner je seno in otavo prodal za 6100 kron. V vinogradu bo le 300 l vina, saj je trto napadla peronospora.«

²²⁵ Okrožnica deželne vlade za Slovenijo 19. julija 1919, ki je zahtevala soglasje predstojnika, kjer je bil uradnik zaposlen. Podobno okrožnico je izdala delegacija finančnega ministrstva v Ljubljani dne 27. oktobra 1919. Oddelek za industrijo in trgovino jo je razposlal 31. 10. 1919.

nem nadzoru št. 232 so bili razveljavljene tudi vse odredbe na tej podlagi. Ukinitev v tej zadevi je bila pravna podlaga za vrnitev varščine in kupnine. Oddelek ministrstva glede tega ni imel pomislekov. Kljub temu do vrnitve sredstev ni prišlo, ker je davčni urad v Mariboru založil dokumentacijo. Kranjska deželna banka (preostanek varščine v višini 116.000 kron) in podružnica Jadranske banke v Mariboru (del kupnine v višini 200.000 kron) zato Fellingerrjema nista smeli nakazati denarja.

Medtem je predstavnik krajevnega odbora Jugoslovanske demokratiške stranke oddelku ministrstva trgovine in industrije poročal o poskusu prodaje »Fellinghof – nemškutarskega središča v Kamnici«. Lastnik Saier se je namreč preselil v Gradec. JDS ni bila zadovoljna z upraviteljem posestva, ki naj bi bil do Slovencev surov. Poleg tega je omenil, da se za nakup posestva zanima Johann Stranitz, krčmar iz Hoč, ki so ga označili za zagriženega nemškutarja. Opozoril je, da je zato po prevratu odšel v Lipnico, kjer je kupil posestvo. Pomenljiva je trditev, da je »*Kamnica nemškutarski kraj, kar ni v državnem interesu*«. Krajevna organizacija JDS je opozorila, da Saier namerava prodati posestvo Nemcem, saj zavrača slovenske kupce. Omenila je, da je bil dr. Franc Irgolič pripravljen za posestvo plačati milijon kron, kar je dvakrat več, kot je Saier plačal pred dvajsetimi meseci. Saier je Irgoliču postavil ceno dva milijona kron. Krajevna organizacija JDS je ogorčeno opozarjala, da »*kamniški nemškutarji nad Slovenci vladajo kakor v nekdanji Avstriji*«. Zato naj bi tudi preprečevali naseljevanje Slovencev v Kamnici. V JDS so bili prepričani, da želijo oblikovati nemško trdnjavo, pri čemer naj bi »*sodelovala večina premožnih nemških trgovcev v Mariboru*«, ki imajo posestva v Kamnici. JDS je špekulirala, ali to pomeni gradnjo »*nacionalne zveze z Nemško Avstrijo*«, zato je svarila pred iredentizmom in protidržavnim ravnanjem. V lokalnem odboru so ocenili, da želijo Nemci ohraniti posestno stanje, poleg tega pa so postali bolj samozavestni. Dokaz za to so videli tudi v izvolitvi Adolfa Wogrintza za župana Kamnice, ki je bil »trden in odločen Nmec« z iredentističnimi hotenji. Wogrintz naj bi kot župan spodbujal nakupe posestev po »*südmarkonskem sistemu*«. Prodajo »*Fellinghofa*« so ocenili kot prelomnico v krepitvi Nemcev v Mariboru in okolici. V krajevnem odboru so izrazili razočaranje nad premajhno podporo oblasti, ki je dopustila zlorabe pri nakupih posestev prek slamnatih mož z jugoslovanskim državljanstvom.

Na podlagi dopisa je okrajno glavarstvo preverilo možnost za uvedbo sekvestra. Ugotovilo je, da za to ne obstaja pravna podlaga, saj je bil lastnik

Saier jugoslovanski državljani. S to ugotovitvijo se je končal postopek državnega nadzora nad posestvom Fellinghof v Kamnici.²²⁶

Nekaj iztočnic za nadaljnje raziskave

»Ker bo v Mariboru in okolici največ neprijateljskih podanikov prišlo pod sekvester, se bo 1 uradnik tja poslal in radi hitrejšega dela morda ustanovila majhna ekspozitura.« 24. maj 1919.²²⁷

»V splošnem lahko trdimo, da je bilo to poglavje našega razvoja po prevratu povsem negativno.« 1939

Avtor prejšnjih izjav je Rudolf Marn, ki je skrbel za operativno izvedbo ukrepa državnega nadzorstva in sekvestra na območju Slovenije. Povedni izjavi kažeta na razkorak med visokimi začetnimi pričakovanji in razočaranjem nad izvedbo sekvestra. Marn je ocenjeval, da so ukrepi imeli zgolj psihološki učinek. Zgrožen je bil zaradi prevlade materialnega interesa nad nacionalnim pri domačih bankah in kapitalistih.²²⁸

Ob tem velja poudariti, da je na izvedbo procesa vplivalo načelno spoštovanje zasebne lastnine ter upoštevanje ozemlja kot konstitutivnega elementa Kraljevine SHS in mednarodnih pogodb.

Učinek je bil v prvi vrsti psihološki in hkrati pragmatičen. V procesu državnega nadzorstva so se zavarovali davčni viri in zmanjšal se je vpliv (*»tujerodnih«*) lastnikov na prebivalce. Slednje je bilo zelo pomembno za območje Maribora, saj je vlada v Ljubljani poleti 1919 ocenjevala, da ob *»severni meji«* živi od 50.000 do 80.000 ljudi, ki bi raje živeli v Avstriji (pod njo).

Ukrep državnega nadzorstva je pomemben element pri razumevanju prevratne dobe in njenih rezultatov. Med njimi moramo poudariti: trend vpisovanja tudi slovenskih nazivov v združni in trgovski register,²²⁹ prodajo deležev slovenskim lastnikom, pridobitev poslovnega partnerja in posledično preoblikovanje v delniško družbo ali javno trgovsko družbo,

²²⁶ ARS, AS 97, fascikel 14, zadeva 5345.

²²⁷ ARS, AS 97, fascikel 14.

²²⁸ Rudolf Marn: Nacionalizacija in sekvestracija tujih podjetij. V: Spominski zbornik Slovenije: Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije (ur. Jože Lavrič, Josip Mal in France Stele). Ljubljana 1939, str. 368–369.

²²⁹ Ob tem velja opozoriti, da so samo nemški nazivi ostali pri nekateri pravnih subjektih s Ptujskega do srede tridesetih let, ko je Okrožno sodišče v Mariboru pri omenjenih podjetjih vpisalo slovenske nazive. V to obdobje (1934–1935) sodi tudi prevetritev evidence pravnih subjektov, zaradi česar je trgovsko sodišče v Mariboru izbrisalo več kot dvajset nedelujočih podjetij. Na podlagi objav v Uradnem listu ob vpisu novih podjetij je mogoče zaznati redke vpise samo nemških nazivov. Prim. UL DS, 19. 4. 1919, št. 78, str. 258.

povečanje glavnice podjetja,²³⁰ zamenjave v upravnih organih podjetij in v tujini živečih funkcionarjev z ljudmi, ki so živeli na ozemlju pod nadzorom vlade v Ljubljane.²³¹

²³⁰ Primer povišanja glavnice pri podjetju »*Marburger Molkerei G.m.b.H.*« s sedežem v Mariboru, kjer so sklep o dokapitalizaciji sprejeli na občnem zboru dne 14. oktobra 1918. Postopek so končali pol leta pozneje z ustreznim vpisom v trgovski register. UL DS, 18. 3. 1919, št. 64, str. 201.

²³¹ Kljub temu velja opozoriti, da je bilo malo sprememb. Zaznati je tudi imenovanje samo tujcev pri podjetjih, ki so imela sedež v tujini. Imenovanje upravnih organov je torej povezano s problemom prenosa sedeža podjetij iz tujine na ozemlje Kraljevine SHS. Kot tak primer lahko navedemo vpis prokurista dr. Karla Schriefluga iz Gradca pri podjetju »*Maria Raster Chemische und Zündwarenfabrik Max Woschnagg*« v Rušah, kar je bilo v trgovski register zavedeno marca 1919. UL DS, 26. 3. 1919, št. 67, str. 213.

Kot primer spremenjenega dojemanja razmer lahko poudarimo zadrugo »*Vorschussverein in Marburg*«, ki se je na občnem zboru 9. marca 1919 sklenila preimenovati v »*Posojilnico v Mariboru*«. Prav tako je zamenjala člana ravnateljstva, ki sta živela v Gradcu, z dvema Mariborčanoma. UL DS, 30. 4. 1919, št. 84, str. 280.

Dragan Potočnik

GOSPODARSKE RAZMERE V MARIBORU MED SVETOVNIMA VOJNAMA

Maribor pred letom 1914

O gospodarski šibkosti Slovencev v mestu pred prvo svetovno vojno govori podatek, da je le 10 odstotkov slovensko govorečega prebivalstva plačevalo davke na nepremičnine in dohodek. Le 160 od 1280 hišnih posestnikov v mestu je bilo slovenskih. Pri gospodarskem sodišču je bilo registriranih 13 slovenskih trgovskih podjetij in kar 192 nemških. Industrija je bila vsa v nemških rokah.¹ Zaradi nemške gospodarske moči in ponemčevanja v mestu ni bilo niti ene javne ljudske šole s slovenskim učnim jezikom, le nižji razredi na gimnaziji so imeli vzporednice z delnim slovenskim učnim jezikom. V mestu je bila nemščina uradni pa tudi pogovorni jezik.² Intenzivno ponemčevanje je izvajal državni aparat s šolstvom, z vojsko, s sodstvom, z organizacijami Deutscher Schulverein, Südmark in Heimstatt. Politični in gospodarski pritisk Nemcev zlasti na slovenske priseljence v mesto se je kazal ob štetju prebivalstva. Nemška statistika je namesto kriterija narodnosti uporabljala kriterij pogovornega jezika. Leta 1910 so ugotovili, da živi v Mariboru le 14 odstotkov slovensko govorečih prebivalcev, čeprav je bila več kot polovica predvojnega mariborskega prebivalstva slovenskega rodu. Nemški nacionalizem je odrekal Slovincem pravico do slovenskega jezika in oblikovanja lastne narodnosti.³

¹ Jože Šorn: Začetki industrije na Slovenskem. Maribor 1984, str. 244–257.

Hans Pirchegger: Das steierische Draugebiet - ein Teilgebiet Deutsch-Österreich. Graz 1919, str. 16–18.

² Kaj delajo naši narodni nasprotniki? V: Slovenski Branik, 1. 11. 1912, str. 280.

³ Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Maribor 1968, str. 68.

Slika 1: Tegethoffova cesta s frančiškansko cerkvijo okrog leta 1910



Vir: Fototeka Pokrajinskega arhiva Maribor.

Družbene razmere v mestu po prvi svetovni vojni

Po prevratu v letih 1918–1919 je Maribor postajal vedno bolj slovenski tako v upravnem (poslovenjenje uprave, ulic) kot tudi v narodnostnem smislu.

Če upoštevamo predvojne razmere, je razumljivo, da je slovenizacija mesta po letu 1918 tekla postopno. Slovenska občinska uprava je izdala več zakonskih predpisov, s katerimi so bile odpravljene ponemčevalne organizacije. Izločila je ključne nemške institucije, kot sta bili Südmark in Schulverein. Kljub temu so mesto še vedno pretresala slovensko-nemška nasprotja. Nemci se z zlomom monarhije niso sprijaznili in niso sprejeli zgodovinskega dejstva – nastanka jugoslovanske države. Kot je razbrati iz članka v Marburger Zeitung 11. septembra 1919, so nekateri mariborski Nemci sprejeli novo politično realnost (nekateri le začasno), čeprav jih je to boleče prizadelo. Priznajo, da so upali, da bo drugače.⁴ Zahteve po nemškem Mariboru so postale spet glasnejše z vzponom nacizma. Tako lahko že leta 1933 v članku Unser deutsches Marburg, ki je bil objavljen v dunajskem glasilu nemških narodnih socialistov Der Kampf, preberemo, da se Nemci z novim položajem na Spodnjem Štajerskem niso sprijaznili. Pisec članka je med drugim zapisal: »Štirinajst let so domovali tu Slovenci in cvetoče nemško kulturno ozemlje so spremenili v gospodarsko razvalino in kulturno pokopališče ...«⁵

Ko je oblast v mestu prevzel slovenski vladni komisar, so odpustili mnoge nemške uradnike in jih nadomestili s slovenskimi. Pomanjkanje

⁴ V: Marburger Zeitung, 11. 9. 1919, str. 1.

⁵ Unser deutsches Marburg. V: Mariborski večernik Jutra, 20. 5. 1933, str. 4.

domačih uradnikov je slovenska oblast nadomestila s priseljenci iz slovenske Koroške, ki je po plebiscitu 10. oktobra 1920 pripadla Avstriji, in iz Primorske, ki je pripadla Italiji. Zlasti Primorci so družbenemu dogajanju v Mariboru v obravnavanem obdobju dali neizbrisen pečat.⁶ Slovenska občinska uprava je tudi poskrbela, da je Maribor po vojni dobival slovenski videz s poslovenjenjem in preimenovanjem ulic ter napisov na obrtnih in trgovskih prostorih. Mariborski meščani so se zaradi novih razmer morali naučiti slovenščine. Ob prevratu je bila večina uradništva zaradi neznanja slovenščine odpuščena. Posamezni uradniki pa so dobili nalogo, da se morajo v določenem roku (do konca decembra 1919) naučiti slovenskega jezika.⁷ Policijski komisariat je leta 1929 izdal odlok, po katerem je treba goste v vseh javnih lokalih pozdraviti in nagovoriti slovensko. Šele potem, če slovensko ne razumejo, se jih sme postreči v nemščini. Kako potreben je bil odlok, dokazuje dejstvo, da so se gostje v raznih mariborskih lokalih pogovarjali dosledno nemško in je bilo tu in tam treba celo odločno nastopiti, če se je hotelo na slovensko zahtevo dobiti slovenski odgovor. Toda tako ni bilo samo v gostilnah, ampak tudi v trgovinah.⁸ Kljub opozorilom in odlokom se je nemškutarjenje nadaljevalo. Hkrati pa Tabor ugotavlja: *“Kaj pomaga, če smo pri nasprotnikih zares slovensko postreženi, poleg tega pa si s slovenskim dobičkom polnijo ti Nemci svoje žepe ter nas tajno posmehujejo.”*⁹ Slovenščina se ni omalovaževala samo kot narodni in državni jezik. Omalovaževala so se tudi po zakonu določena imena slovenskih krajev, saj so dostavljali tudi pisma, na katerih je bil Maribor označen kot »*Marburg an der Drau*«. Uporabljala so se tudi nekdanja nemška imena ulic, cest in trgov. V nemškem časopisju, ki je izhajalo v Sloveniji, pa so še vedno tolerirali uporabo nemških imen za slovenske kraje, za označevanje gor, vrhov in drugih geografskih pojmov.¹⁰

Razlogov za tako stanje je bilo več. Pomemben razlog je bil nemški pritisk na socialno odvisne in nemštvu podrejene sloje prebivalstva. Ta pritisk na Slovence se je kazal na različne načine. Nekateri industrijski obrati v mestu so predstavljali prave ponemčevalnice. Slovenski delavci so bili z nemškim lastnikom prisiljeni govoriti nemško, zato so se mnogi ob vstopu

⁶ Miroslava Grašič: Začetki delovanja primorskega emigrantskega društva Nanos v predvojnem Mariboru. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 1990, št. 1, str. 23–35.

⁷ Mariborski meščani se učijo slovenski. V: Mariborski delavec, 5. 12. 1918, str. 2.

⁸ Nemškutarjenje v Mariboru in na deželi. V: Mariborski večernik Jutra, 18. 11. 1929, str. 2.

⁹ V: Tabor, 29. 8. 1920, str. 3.

¹⁰ Nemško ustmeno uradovanje: Nemška krajevna imena: Proti stari z novo mentaliteto. V: Mariborski večernik Jutra, 22. 1. 1930, str. 2.

v službo začeli učiti nemščine. Mnogi so nato na materin jezik pozabljali in tudi med seboj govorili nemško.¹¹ Pritisk na Slovence se je kazal tudi tako, da so nemški lastniki industrijskih obratov prisiljevali svoje uslužbence, naj volijo za nemško listo. Neposlušnim so grozili celo z odpustom.¹²

Kljub slovenskim šolam pa se je še naprej nemškutarilo na ulici, kjer so tako odrasli kot otroci pogosto „*tolkli*“ mariborsko nemško spakedranščino. Za nemškutarjenje niso bile krive šole, temveč zunajšolski vplivi. Dve tretjini mestnega in tri četrtine okoliškega prebivalstva je pripadalo delavskim plastem. Večina teh ljudi je doživljala deset, dvajset ali še več let nemški pritisk. Mnoge družine so živele v veliki revščini. Poleg mezdnih in stanovanjskih stisk se je s svetovno gospodarsko krizo pojavila še brezposelnost, ki je socialno razslojenost mariborskega prebivalstva še poglobila. Otroci so bili največkrat prepuščeni ulici – nemškutarski, pocestni vzgoji. Narodne vzgoje niso bili deležni. Mnogi starši so po stari navadi doma govorili nemško, čeprav so bili pristni Slovenci s Pohorja, Slovenskih goric ali iz celjske okolice. Nemščina je imela pogosto večjo veljavo.¹³

Slika 2: Pogled na Kralja Petra trg konec dvajsetih let



Vir: Fototeka Pokrajinskega arhiva Maribor.

Gospodarske razmere v mestu po prvi svetovni vojni

Prva gospodarska podlaga mariborski industriji so bili kmetijstvo, obrt in trgovina. Industrija je nastala iz obrtnih obratov, in to zlasti po izgradnji železnice. Tako je mariborska industrija pred prvo svetovno vojno obsegala predelavo lesa, žita, kož, pivovarništvo in pekarstvo. Tej se je

¹¹ Varujmo naše delavstvo pred ponemčevanjem. V: Slovenec, 24. 2. 1938, str. 3.

¹² V: Tabor, 13. 9. 1924, str. 2.

¹³ Narodni problem z druge strani. V: Mariborski večernik Jutra, 1. 3. 1930, str. 2.

pridružila v šestdesetih letih 19. stoletja delavnica Južnih železnic, ki je s kurilnico zaposlovala ob prevratu okoli tri tisoč delavcev.¹⁴

Povojne gospodarske in politične spremembe so vplivale tudi na mariborsko industrijo. Po letu 1918 se je začela mariborska gospodarska struktura spreminjati. Železniška delavnica in kurilnica sta še obstajali, vendar v manjšem obsegu. Izginila je največja pivovarna. Razen Freundove so propadle skoraj vse usnjarne. Propadla je mlinska industrija razen Franzove, ki se je preusmerila v izdelovanje testenin. Skoraj v celoti je zamrla lesna industrija.

Gospodarske vezi mesta z gospodarskimi središči nekdanje države so bile prekinjene. Maribor se je znašel na obrobju nove države. V gospodarstvu se je moral usmeriti proti jugovzhodu.

Prevrat leta 1918 je prinesel spremembe tudi v denarnih in kreditnih zavodih. V obravnavanem obdobju so mariborsko in okoliško gospodarstvo financirali trije združni denarni zavodi: Posojilnica v Narodnem domu, Spodnještajerska ljudska posojilnica in Mariborski kreditni zavod, stara mestna in nova banovinska hranilnica.¹⁵ Zamenjava krone za dinar je bila opravljena do konca leta 1922. Dinar se je stabiliziral šele po letu 1924.

Povojne težave in valutne spremembe so vplivale tudi na kmetijstvo. Agrarno zaledje mesta je zaradi nove meje ostalo brez takratnega tržišča. V novi državi pa se je ta panoga znašla v močni agrarni konkurenci z drugimi pokrajinami. Tako je bila vojvodinska mlinska industrija mariborski premočan konkurent.

Bistvena sprememba v strukturi mariborskega gospodarstva se je kazala v tem, da je trgovinska dejavnost prepustila vodilno mesto industrijski. K temu je veliko pripomogla elektrifikacija mesta. Prav elektrifikacija mesta (izgradnja hidroelektrarne Fala, kjer so v letih 1913 do 1918 zgradili prvo od dravskih elektrarn),¹⁶ lega ob Južni železnici ter ob državni meji in cenena delovna sila so Maribor v obravnavanem obdobju spremenili v enega najmočnejših centrov tekstilne industrije.

¹⁴ Mariborska povojna industrija. V: Mariborski večernik Jutra, 30. 11. 1938, str. 7.

¹⁵ Franjo Baš: Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije (ur. Angelos Baš). Maribor 1989, str. 274.

¹⁶ Nastanek raznovrstne industrije po letu 1918 je pospeševalo dejstvo, da je bila v bližini Maribora največja elektrarna v Jugoslaviji. Fala je oskrbovala z električno energijo skoraj vso severovzhodno Slovenijo. Pred drugo svetovno vojno so se začele uveljavljati še banovinske Kranjske deželne elektrarne.

Tekstilna industrija

Nova industrijska panoga je mestu prinesla novo gospodarsko življenje in je kmalu postala eden prvih gospodarskih dejavnikov Maribora. Mesto je rešila nazadovanja, vplivala je na topografsko podobo mesta in seveda tudi na socialno strukturo. Zaposlovala je več kot polovico vsega delavstva. Kot pravi Igor Rosina v članku »Naš Maribor«, je Maribor s tekstilno industrijo postal jugoslovanski Manchester.¹⁷

Pred prvo svetovno vojno ni bilo v Mariboru niti ene tekstilne tovarne. V tridesetih letih pa je v Mariboru in okolici delovalo kar 20 tekstilnih tovarn, ki so izdelovale razen blaga za moške in ženske vse tkanine, vse vrste preje in tudi sukanec. Nekatere med temi tovarnami so narasle v prava velepodjetja, ki so zaposlovala tudi do 1500 delavcev in nameščencev. Najpomembnejše tekstilne tovarne so bile Hutter in drug, Predilnica in tkalnica, d. d., prej Doctor in drug, Rosnerjev koncern »Marko Rosner«, »Jugotekstil« in »Jugosvila«, potem »Mariborska tekstilna tovarna«, podjetje Avgust Ehrlich, podjetje Zelenka in drug, ki je pred začetkom druge svetovne vojne proizvodnjo preselila v Egipt, velja omeniti še tovarno svile Karl Thoma »Teksta, d. d.«, Mariborsko tovarno svile v Radvanju, Tekstilno družbo v Košakih, J. Vlah v Rušah, Bock in Vlahovič na Pobrežju.

Hiter in vsestranski razvoj je opaziti v Predilnici in tkalnici, d. d., prej Doctor in drug. Tovarno sta že leta 1922 ustanovila češka industrialca Edvard Doctor in dr. Arnošt Zucker. Pred drugo svetovno vojno je tovarna imela 500 tkalskih strojev (statev) in vse pripadajoče pomožne stroje. Zaposlovala je od 1100 do 1200 delavcev, od tega je bila tretjina moških in dve tretjini žensk. V njej so našli delo predvsem delavci s Studenc ter okolice in je bila za ta del Maribora velikega gospodarskega pomena. Tovarna je izdelovala različne bombažne tkanine – od najpreprostejšega blaga do popelina in bombažno prejo. Letno so izdelali okoli pet milijonov metrov bombažnega blaga ter okoli dva in pol milijona kilogramov bombažne preje. Blago so prodajali po vsej državi.¹⁸

V tekstilnih tovarnah je prevladovalo izdelovanje bombaževine ter blaga iz naravne in umetne svile. Z izdelavo sukna se je pred drugo svetovno vojno ukvarjalo podjetje Henrik Hutter na Tržaški cesti. Vedno več pa

¹⁷ Dr. Igor Rosina: Naš Maribor. V: Večernik, 5. 8. 1939, str. 3.

¹⁸ Mariborska povojna industrija. V: Mariborski večernik Jutra, 30. 11. 1938, str. 7.

so izdelovali tudi pletenin, okrasnih vrvic, trakov, različne trikotaže. Za to se je specializiralo podjetje »Zora, d. d.«

Skupaj z manjšimi obrati je bilo zaposlenih v tekstilni industriji nekaj več kot 7000 delavcev, to je okoli 13 odstotkov vsega mariborskega prebivalstva.¹⁹ Če pa štejemo zraven še svojce nameščencev in delavcev, lahko ugotovimo, da je od tekstilne industrije v Mariboru v tridesetih letih živela dobra tretjina prebivalstva.²⁰

Kovinska industrija

Poleg tekstilne industrije je bila v mestu in njegovi okolici najpomembnejša kovinska industrija. Tu velja najprej omeniti delavnice državnih železnic, ki so bile poleg železniških delavnic v Kraljevu najmodernejše in največje v državi. V teh delavnicah so v času monarhije popravljali železniški vozovni park. Po prevratu pa so delavnice izpopolnili in so izdelovali poleg tovornih tudi osebne vagoni in lokomotive. Delavnice so zaposlovale dobro polovico delavstva kovinske stroke.

Slika 3: Tovarna Kovina na Teznem



Vir: Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor..

¹⁹ Enciklopedija Slovenije: 6. zvezek (ur. Javornik Marjan et al.). Ljubljana 1992, str. 402.

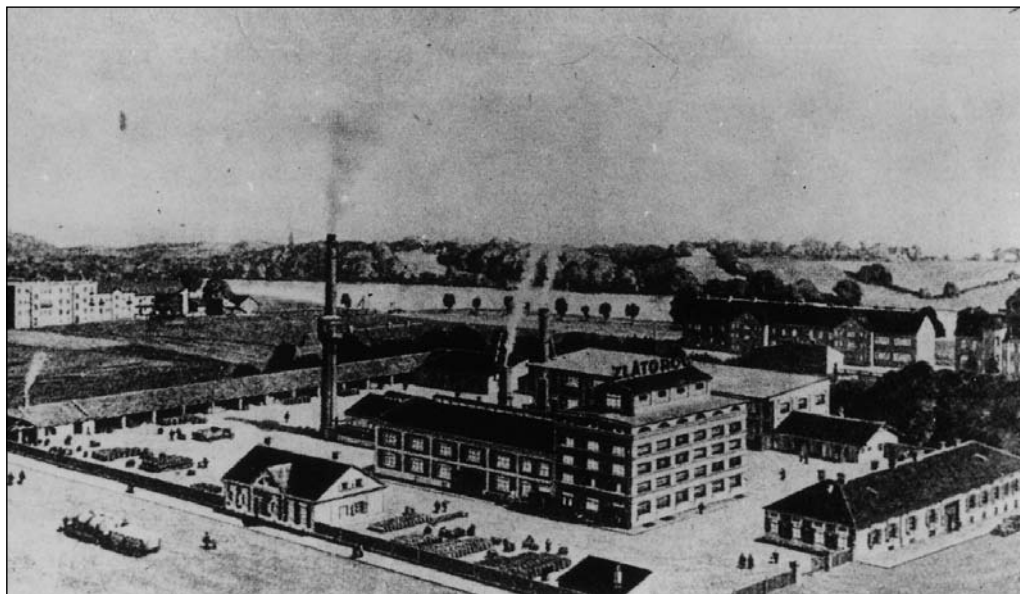
²⁰ Povojni Maribor – izrazito industrijsko središče. V: Večernik, 3. 8. 1939, str. 14.

Druga kovinska industrija je predstavljala večinoma manjše obrate in ni zaposlovala skupaj niti tisoč delavcev. Med najpomembnejša podjetja te stroke je sodila Stavbena družba na Teznem, ki je izdelovala velike železne konstrukcije za mostove pa tudi žeblje in vijake. Podjetje Kovina, d. d., na Teznem je izdelovalo kotle in razne stroje. Velja omeniti še Mariborsko livarno kovin J. Pengg v Melju, tovarno poljedelskih strojev K. & R. Ježek, tovarno in livarno J. Pogačnik, livarno zvonov J. & K. Bühl in tovarno Ruda, topilnico Metro, Jugolivarno, tovarno tehtnic Karol Ussar, tovarne specialnih izdelkov in tovarno aparatov Pontos Centrala v Melju.²¹

Kemična industrija

Čas med obema vojnama je bil zelo ugoden za razvoj kemične industrije. Največji obrat je bil v bližnjih Rušah – Tvoronica za dušik, d. d. Ta obrat je bil tudi največji potrošnik falske električne energije. Pri proizvodnji dušika in drugih plinov ter umetnih gnojil, karbida in tako dalje je bila

Slika 4: Tovarna Zlatorog pred drugo svetovno vojno



Vir: Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

²¹ Mariborska povojna industrija: V: Mariborski večernik Jutra, 30. 11. 1938, str. 7.

namreč nujno potrebna električna energija. Podjetje je zaposlovalo do 400 delavcev, za Ruše in širšo okolico je bilo zelo pomembno.

Drugo veliko podjetje te stroke je bila tovarna mila Zlatorog v Mariboru, ki je izdelovala poleg mila še zobno pasto, sodo in kreme za kožo. Tovarna se je razvila iz prve mariborske tovarne mila (prej C. Bros). Podjetje je predstavljalo največji obrat te vrste v Sloveniji in je bilo opremljeno z najmodernejšimi stroji ter napravami tistega časa.

Pomembno podjetje je bilo tudi tovarna kožnih krem in raznih drugih izdelkov »*Jugoslovansko Beiersdorf*«. Kreme za čevlje in druge kemične izdelke so izdelovali še tovarne J. Reich na Teznem, Unio v Melju in Fox na Tržaški cesti. Mariborska kemična industrija je s svojimi izdelki oskrbovala širok jugoslovanski trg.

Gradbena industrija

Gradbena industrija je po pomembnosti predstavljala tretjo najpomembnejšo industrijsko panogo. Sem spadajo poleg velikih gradbenih podjetij tudi opekarne ter cementarne in podjetja lesne gradbene stroke. Med opekarnami so bile največje Košaška (Lajteršberška) opekarna, Opekarna v Račah, Nassimbenijeva opekarna v Radvanju in tako dalje. Pomembna je bila tudi tovarna cementnih izdelkov Obnova. Obstajalo je še več manjših podjetij te stroke.

Med gradbenimi podjetji so bila poleg srednjih in malih najpomembnejša Šlajmer & Jelenec, Rudolf Kiffmann in Ubald Nassimbeni. Ta podjetja so zgradila v medvojnem obdobju v Mariboru in drugod večino večjih stanovanjskih ter drugih stavb in tudi tovarn. Njihovi delavci pa so tlakovali tudi ceste in ulice, regulirali reke in opravljali podobna dela.

Zaradi pomanjkanja stanovanj po prvi svetovni vojni se je v medvojnih letih zgradilo predvsem v okolici mesta okrog 200 hiš z nad tisoč stanovanji. V središču mesta je bila zgrajena največja stanovanjska stavba v mestu – Hutterjev blok s 144 stanovanji.

Za ublažitev stanovanjskih problemov je veliko storila tudi mestna občina. Sezidala je vrsto stanovanjskih hiš v Smetanovi in Vrtni ulici, stanovanja v Jadranski in Delavski ulici ter veliko delavsko kolonijo z okrog 150 enodružinskimi hišicami z vrtovi v Magdalenskem predmestju. Dra-

vsko vojašnico so preuredili v stanovanjske namene, prav tako pa tudi vojašnico v Jezdarski ulici.²²

Občina je postavila tudi nekaj javnih stavb. Velja omeniti glavno carinarnico v Melju in poslopje carinske pošte. Po nakupu mariborskega gradu so stavbo preuredili v muzej. V magdalenskem okraju je mestna občina zgradila novo šolsko stavbo, kjer sta bili nameščeni 2. deška meščanska šola in 2. dekliška ljudska šola.²³

Velik del mestnih cest je bil tlakovan. Urejevali so kanalizacijo. Zaradi sezonske narave dela je bilo število delavcev, zaposlenih v gradbeništvu, odvisno od letnega časa in od naročil.

Lesna industrija

Lesna industrija je bila zaradi obilice lesa prisotna že zgodaj v vsej dravski dolini vse od Dravograda do Maribora. Prav zaradi tega je bilo na Dravi več žag.

Po prevratu je lesna industrija dobila še nekaj novih obratov. Poznejše krize v lesni industriji pa so jo skoraj povsem uničile. Predvsem je to veljalo za žagarsko industrijo. V tridesetih letih so obstajale Mariborska lesna industrija J. Domicelj, Nassimbenijeva ter Kiffmannova žaga in tovarna zabojev Drava v Melju. Med pohištvenimi obrati je treba omeniti tovarno Ferdo Potočnik, »Weka«, E. Zelenka, Štefan Koter, Kompara. Razen naštetih je delovala še tovarna stolov Lirzer, tovarna bičevnikov Peric na Pobrežju in druge. Les so predelovale tudi tri tovarne lepenke: Sladkogorska, Ceršaška in Pogačnikova v Breznem. Kartonaža je bila zastopana s tovarnama Benčina & Co. in Hergo.

Usnjarska in čevljarska industrija

Nekdanja velika usnjarska podjetja so se v obdobju med svetovni-
ma vojnama večinoma skrčila na manjše obrate, le tovarna usnja Freund
v Melju se je še razširila in je predstavljala največje mariborsko podjetje
te stroke. Tovarni Berg in Halbarth sta obratovali v manjšem obsegu. Po

²² Sklepi s snočnje seje mestnega sveta. V: Mariborski večernik Jutra, 14. 5. 1938, str. 3.

²³ Maribor v luči gradbenega napredka. V: Večernik, 3. 8. 1939, str. 14.

prvi svetovni vojni je na novo nastala industrija obutve. Največja tovarna čevljev se je imenovala Karo (Karol Roglič). Delovali sta še podjetji Blatnik in Vukasinovič. Njihovo poslovanje je bilo močno oteženo zaradi močne konkurence jugoslovanskega trga – velepodjetja Bata v Borovem.

Živilska industrija

Živilsko industrijo je zadela po vojni podobna usoda kot usnjarsko. Mlinska industrija je iz omenjenih razlogov popolnoma propadla. Tudi znana Franzova mlinska tovarna v Melju je opustila mlinarstvo in se preusmerila v izdelovanje testenin. Rosenbergov mlin se je vrtel le še za vojaške dobave, medtem ko je le mesna industrija obdržala nekdanji obseg. Tu velja omeniti podjetja Anton Tavčar, Wogerer in Crippa, ki je bila edina tovarna salam. Veliko podjetje je predstavljala tovarna mesnih izdelkov Josip Benko v Murski Soboti, ki je imela v Mariboru podružnične prodajalne.

Čokolado je izdelovala tovarna Mirim, konzerve pa Margo ter Podravska industrija sokov in konzerv. Sadni sokovi, zlasti specialiteta »*Renata*«, so bili v proizvodnem programu veležganjarne A. Gusel. Pomembna je bila še kisarna Schmid. Likerje je izdeloval Jakob Perhavec. Delovala pa je le ena pivovarna, Tscheligijeva. Od oljarn je delovala Hochmullerjeva. Pomembno podjetje je bila tudi tovarna pecilnih praškov Jugoslovanska dr. Oetker, d. d., v Melju. V mestu je bilo tudi nekaj pražarn kave in tovarn brezalkoholnih pijač.

Tiskarska in knjigoveška industrija

Čisto slovenska je postala grafična industrija, ki je dosegla velik razmah. Ker so tiskarne predstavljale pomemben gospodarski in kulturni dejavnik Slovencev v Mariboru, jih predstavljam podrobneje. Med svetovnimi vojnami je v Mariboru delovalo pet tiskarn, ki so pripadale politično opredeljenim grupacijam. Po prevratu je nemška Kralikova tiskarna skupaj s časnikom Marburger Zeitung prešla v slovenske roke.²⁴ Jeseni 1919 jo je prevzela delniška družba Mariborska tiskarna, ki je oktobra tega leta kupila

²⁴ V: Marburger Zeitung, 23. 9. 1919, str. 3.

tudi tiskarno Karla Rabitscha. Leta 1920 je bila z občnim zborom delničarjev ustanovljena Mariborska tiskarna. Predsednik upravnega odbora je postal ruški tovarnar Hinko Pogačnik, ravnatelj pa je bil Stanko Detela. Tiskarna je delovala v Jurčičevi ulici, podružnica v Strossmayerjevi ulici (nekdanja Rabitscheva tiskarna) pa se je specializirala za litografijo. Osrednjim delavnicam v Jurčičevi ulici je bila leta 1921 priključena še knjigoveznica. Leta 1931 bilo zaposlenih 62 tiskarskih, knjigoveških in pomožnih delavcev.²⁵ Podjetje se je vse uspešneje razvijalo, zato so se v začetku leta 1938 preselili iz Jurčičeve ulice v novo poslopje v Kopaljski ulici (današnji Svetozarevski). Mariborski večernik Jutra je ob otvoritvi zapisal: *“Bil pa je to tudi praznik Maribora, saj je naše lepo obmejno mesto pridobilo s krasno in najmoderneje urejenim poslopijem novo postojanko, ki je vsemu mestu v ponos in kras. Maribor je lahko ponosen, da se nahaja na njegovem področju tiskarsko velepodjetje, ki nudi za oko učinkovito podobo in ki je med največjimi ter najsodobneje urejenimi v naši državi.”*²⁶ Tiskarna je bila usposobljena za knjigotisk, litografijo s kamnotiskom, kartonažo, reklamni in plakaterski zavod ter založništvo časopisja, revij in knjig. Na višku razvoja je podjetje zaposlovalo okrog 150 ljudi.

Tiskarna sv. Cirila (Cirilova tiskarna) je bila eden izmed najpomembnejših gospodarskih in kulturnih dejavnikov Slovencev na Štajerskem pred prvo svetovno vojno, saj je obstajala že od leta 1885. Po letu 1918 se je podjetje ukvarjalo z zalaganjem, razmnoževanjem in distribucijo proizvodov. Prodajali so molitvenike, papir, pisarniške in šolske potrebščine. Opravljali so še grafične, tiskarske, litografske in knjigoveške dejavnosti.²⁷ Tiskarna je leta 1924 ustanovila tudi prvo slovensko knjigarino v Mariboru. Kupili so tudi več tiskarskih strojev, saj so lahko le z modernizacijo konkurirali drugim, tehnično bolje opremljenim mariborskim tiskarnam. To ji je uspevalo zlasti po letu 1927, ko je dobila novo vodstvo in je še pred gospodarsko krizo nabavila najmodernejšše stroje za knjigotisk, barvni tisk, stereotipijo in rotacijski tisk. Tiskarna je imela moderno opremljeno knjigoveznico pa je tudi papirnice ter knjigarne v Mariboru, na Ptujju in v Trbovljah.²⁸ Tiskala je tiskovine za državno upravo, za gospodarska podjetja, verske institucije,

²⁵ Bruno Hartman: Tiskarstvo v Mariboru. V: Maribor skozi stoletja: Razprave I. (ur. Jože Curk, Bruno Hartman in Jože Koropec). Maribor 1991, str. 708.

²⁶ Ob sinočnji oficialni otvoritvi novega poslopja Mariborske tiskarne. V: Mariborski večernik Jutra, 26. 1. 1938, str. 2.

²⁷ Nadškofijski arhiv Maribor, fond Tiskovno društvo in Cirilova tiskarna, Pravila Tiskarne sv. Cirila v Mariboru z dne 17. septembra 1925.

²⁸ Tiskarna danes in jutri. V: Slovenski gospodar (priloga), 11. 9. 1935, str. 16.

knjige za svojo Cirilovo knjižnico, za Jugoslovansko knjigarno v Ljubljani in druge založnike. Ves čas svojega obstanka je tiskala tednik Slovenski gospodar. Pozneje je tiskala tudi druge katoliško usmerjene periodične publikacije – Stražo, Vzajemnost, Gospodarski list, Nedeljo, Naš dom. Tako je sodelovala pri verski in narodni vzgoji Slovencev.

Leta 1919 so delavske organizacije kot delničarke kupile Mostböckovo tiskarno v Mariboru. Naslednje leto je bila ustanovljena delniška družba z imenom Ljudska tiskarna. Tudi to tiskarno so tehnično izpopolnjevali, še najbolj sredi tridesetih let.

Poleg omenjenih je bilo med vojnama še nekaj manjših tiskarskih podjetij. Od leta 1925 je delovala tiskarna Hinka Saxa, ki je tiskala tiskovine, šolska poročila in brošure. Od leta 1924 je delovala tiskarska zadruga Umetniški zavod Ažbe, ki se je leta 1929 preimenovala v tiskarsko družbo Podravska tiskarna. Ta se je pod lastništvom Lojzeta Strašnika razvila v večje podjetje z dvajsetimi delavci.

Leta 1921 je Leon Slamič ustanovil litografsko delavnico, ki jo je pozneje odkupil trgovec Vilko Weixl. Z litografijo se je ukvarjalo tudi kartonažno podjetje Benčina in drug.

Tudi Nemci so zahtevali svojo tiskarno, kjer so želeli tiskati nemški dnevnik. Tem zahtevam so se uprle slovenske stranke in organizacije.²⁹

Število tiskarn je za dejanske potrebe mesta zadostovalo. Od obstoječih tiskarn v Mariboru so tiskarne, ki so tiskale časopise in redne publikacije, izkoriščale svojo kapaciteto do 65 odstotkov, druge tiskarne, ki so bile vezane na sprotne naročila, pa so bile izkoriščene komaj 50-odstotno.³⁰

Med drugo industrijo velja še omeniti elektrarno Fala, d. d., tovarno Swaty za brusilne kamne, Vesno za akumulatorje, Perglerjevo za avtomobilske karoserije, Forstneričevo za mline itn. Razen elektrarne Fala so bili to majhni obrati. Velja omeniti, da sta po prvi svetovni vojni delovali tudi tovarni žarnic in zamaškov, ki pa sta kmalu propadli.

Trgovina

Poleg industrije, ki ji je novo jugoslovansko tržišče omogočalo hiter razvoj, se je skušala na novo tržišče nasloniti tudi trgovina. Zaradi močne

²⁹ V: Slovenski gospodar, 20. 12. 1923, str. 3.

³⁰ PAMB, fond Mestna občina Maribor, škatla 473, št. spisa 3144.

konkurence Zagreba je bila v tem manj uspešna. Manj uspešna je bila tudi v konkurenci z dalmatinskimi vini. Čeprav se je število prodajaln do leta 1928 podvojilo, pa trgovina ni pomembneje napredovala, ker se je živilska industrija zaradi konkurence komaj ohranjala. Pomembno pa je tudi dejstvo, da je bil v trgovini slovenski delež veliko večji kot v industriji. Tako je bilo leta 1931 od 181 trgovskih podjetij 106 v lasti Slovencev.

Obrt

Novo stanje mariborske industrije in trgovine po letu 1918 je vplivalo tudi na mariborsko obrt. Po letu 1918 se je struktura obrti močno spremenila. Nekatere obrtne panoge, recimo čevljarstvo in krojaštvo, so nazadovale zaradi industrijske konkurence. Industrija ni prizanesla niti tradicionalnim obrtniškim panogam – kovaški, kolarski in sedlarski. Večje število brivcev, elektrotehnikov, kovinarjev, mesarjev, mizarjev, pleskarjev ter pekov kaže na razvoj in napredek mariborske obrti po prvi svetovni vojni.

Turizem

V obdobju med obema vojnama se je v Mariboru začel tudi načrtni razvoj turizma, ki ga je pospeševala leta 1926 ustanovljena Tujskoprometna zveza. Mariboru, ki je ležal ob pomembnih prometnicah, so za napredek turizma manjkale predvsem hotelske zmogljivosti in moderni gostinski lokali. Prenočitvene zmogljivosti so se bistveno zvečale šele leta 1928, ko je Maribor dobil novi hotel Mariborski dvor, in nato še z modernizacijo hotela Orel ter z adaptacijo hotelov Zamorc, Stare pivovarne (pozneje Novi svet) in Merana.

Pomembna pridobitev za mesto je bilo kopališče Mariborski otok, katerega otvoritev je bila 15. junija 1930. Številni članki, ki so izhajali ob otvoritvi, so kopališče označevali kot najpomembnejšo zdravstveno in turistično pridobitev v mariborski zgodovini.³¹

Pomembno turistično točko je predstavljalo Pohorje. Mariborčani so obiskovali pohorske domove in koč: Mariborsko koč, Ruško koč, Sen-

³¹ Stanka Damjan in Božidar Damjan: Mariborski otok. Kamnica 1995, str. 44.

gorjev dom, Pohorski dom in koč na Pesku. Mariborčani pa so se radi odpravljali tudi na Kozjak, priljubljena izletniška točka je bila zlasti Urban.³²

Mariborski teden

Pravo revijo celovitega gospodarskega, kulturnega ter narodnega udejstvovanja Maribora in njegovega zaledja pa predstavljajo prireditve Mariborskega tedna, ki so jih organizirali v letih 1932 do 1939.

V začetku leta 1932 so se na pobudo takratnega župana Franja Lipolda sestali zastopniki gospodarskih, turističnih, kulturnih ter športnih organizacij z namenom, da poživijo mariborsko gospodarsko in kulturno življenje. V poletnih mesecih leta 1932 je pripravljalni odbor prvič izvedel Mariborski teden v Mariboru, gospodarsko in zabavno prireditev s številnimi razstavami. Z večdnevnim dogajanjem so skušali prikazati razvoj ter dosežke Maribora in okolice. Med pomembnimi dogodki prvega Mariborskega tedna velja omeniti gledališko predstavo *Prodana nevesta* na Trgu svobode, konjsko dirko, gozdarsko razstavo, razstavo ženskih obrti in domačih živali. Jeseni leta 1932 je odbor priredil še razstavo sadja, vina in drugih kmetijskih pridelkov.³³ Z vsakim letom je Mariborski teden svojo dejavnost širil. Tako je leta 1938 obsegal industrijsko, trgovsko, obrtno, kmetijsko, turistično razstavo, pokušino štajerskih vin, razstavo narodnih vezenin, etnološke razstave, gledališko razstavo, skavtsko razstavo, razstavo malih živali.³⁴ Mariborski teden je tako vse do izbruha druge svetovne vojne popestril poletno dogajanje v Mariboru, in sicer tako, da je oživil mestno dogajanje z zabavno-kulturnimi prireditvami ter predvsem z razstavo gospodarskih dosežkov Maribora in širše okolice. Z uspešnim delovanjem je pritegnil številne domače in tuje goste.

Gospodarska kriza in socialni problemi v mestu

Ob industrijskem razvoju mesta med svetovnjima vojnama je treba omeniti tudi socialne probleme. Problem zaposlitve in nezaposlenosti je

³² Maja Godina: Maribor 1919–1941: Oris družabnega življenja. V: Dialogi, 1986, št. 10, str. 53.

³³ PAMB, fond MOM, AŠ 504/1526, Mariborski teden.

³⁴ Josip Loos: Gospodarski, tujskoprometni pomen Mariborskega tedna. V: Večernik, 3. 8. 1939, str. 5.

dosegel višek v času svetovne gospodarske krize okoli leta 1930. O mestnem socialnem uradu kot o zrcalu revščine in brezposelnosti pisec v Mariborskem večerniku Jutra piše: »V prostorih socialnega urada na Rotovškem trgu se preliva skozi vse leto dan na dan sama revščina. Same žalostne prošnje, obupno moledovanje lačnih, bosih in golih se sliši od jutra do večera. Skozi vse leto trkajo na vrata socialnega urada tisoči brezposelnih, ki prosijo dela in pomoči, trkajo onemogli starčki in starke, ki prosijo hrane in obleke, trkajo nedolžni otroci, proseč milosti za se in uboge starše, trkajo zavržene žene in prosijo pomoči ...«. ³⁵ O naraščajočih socialnih potrebah v mestu kažejo številke. Tako je Mestna občina namenjala za socialno skrbstvo:

leta 1920: 253.235 dinarjev,
leta 1921: 366340 dinarjev,
leta 1922: 309.684 dinarjev,
leta 1923: 525.172 dinarjev,
leta 1924: 766.058 dinarjev,
leta 1925: 1,066.012 dinarjev,
leta 1926: 1,606.616 dinarjev,
leta 1927: 1,402.270 dinarjev,
leta 1928: 1,528.021 dinarjev,
leta 1929: 2,031.398 dinarjev,
leta 1930: 2,242.138 dinarjev,
leta 1931: 2,332.985 dinarjev,
leta 1932: 2,359.358 dinarjev,
leta 1933: 2,510.015 dinarjev,
leta 1934: 2,553.642 dinarjev in
leta 1935: 2,671.155 dinarjev. ³⁶

Navedeni zneski prikazujejo rast izdatkov za socialno skrbstvo v letnih proračunih mestne občine. Ko se je leta 1931 svetovna gospodarska kriza najmočneje začutila, je občina organizirala še Pomožno akcijo za pomoč brezposelnim. Poleg tega je mestna občina zgradila še zasilna stanovanja in delavsko kolonijo. Socialno stisko je reševala tudi z ljudsko kuhinjo. Tako se je leta 1935 v mestni ljudski kuhinji na račun občine prehranjevalo okrog 400 ljudi. Pomoč socialnega urada je v tem letu dobilo tudi 529 revnih otrok. V internatu Mladinskega doma pa je bilo 30 sirot brez staršev.

Trojanski konj znotraj mesta

³⁵ Brezposelnost in revščina ugonabljata naše mesto. V: Mariborski večernik Jutra, 2. 11. 1935, str. 2.

³⁶ Prav tam.

Velik del mariborske industrije je bil zgrajen s tujim kapitalom, največ z nemškim. Natančnih podatkov o strukturi in moči nemškega kapitala v Mariboru med obema vojnama sicer ni. Toda nekaj zgovornih podatkov pove, da so imeli Nemci v mestu pomembno vlogo v gospodarstvu. Tako je tik pred okupacijo v od 45 večjih industrijskih podjetij v mestu kar v 19 ali v 42 odstotkov prevladoval nemški oziroma avstrijski kapital. Najmočneje je bil nemški kapital zastopan v tekstilni in kovinski industriji. V mestu je bilo v nemški lasti 41 odstotkov stanovanjskih in drugih poslopij. Posledice so se kazale na področju kulture. Nemci so s pomočjo kapitala razvijali svojo kulturo. Proti prevladi nemškega kapitala so si močno prizadevali mestna občina in razna društva, tako Češki klub, ki je želel privabiti češke podjetnike in gospodarsko zmanjšati nemški vpliv v mestu.

Tudi na celotnem območju Štajerske je bil položaj podoben. Po podatkih, ki jih je zbrala nemška obveščevalna služba v začetku štiridesetih let, je bilo med Nemci na slovenskem Štajerskem 25,9 odstotkov obrtnikov, 21,7 odstotkov trgovcev, 17,9 odstotkov pripadnikov svobodnih poklicev, 14,1 odstotkov kmetov, 13,2 odstotkov delavcev, 5,6 odstotkov javnih uradnikov in upokojencev ter 1,6 odstotkov industrialcev. Po teh podatkih je bilo kar 144 industrijskih podjetij v nemški in le 131 v slovenski lasti.³⁷

Poročevalec v Mariborskem večerniku Jutra je zapisal: »Kakor je nekoč tuji nemški grof s sredstvi, ki jih je izžel iz našega kmeta, podpiral nemško narodno bogastvo in nemško kulturo, tako podpira danes nemški industrialci s kapitalom, ki ga izžema iz slovenskega delavca in iz slovenske zemlje, zopet istotako nemško narodno bogastvo in tudi nemško kulturo«. ³⁸ V nadaljevanju članka lahko preberemo: »Znano nam je dalje, da so dali naši domači nemški industrialci že večkrat do 100.000 in še več dinarjev za domače nemške visokošolce, za razna nemška društva, med tem ko so zastopnike slovenskih institucij odslovili s pripombo o krizi in slabem stanju«. ³⁹ Večinski nemški kapital je torej izdatno podpiral nemška športna in kulturna društva. Slovenci v mestu so še posebej pred drugo svetovno vojno, ko je bilo delovanje Kulturbunda spet omogočeno, občutilo, da od »naše« industrije nimajo koristi in da se s tem, ko so se znašli v novi državi, ni veliko spremenilo.

Le manjša podjetja, ki jih komaj lahko še štejemo med industrijske obrate, so bila slovenska. Nemški delodajalec je torej še vedno rezal kruh

³⁷ Dušan Biber: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941. Ljubljana 1966, str. 27.

³⁸ Tuja podjetja in naši kulturni interesi. V: Mariborski večernik Jutra, 2. 3. 1929, str. 2.

³⁹ Prav tam.

slovenskemu človeku. Le malo vodilnega osebja je znalo slovensko. Po večini so to bili tujci, ki slovenščine niso obvladali. Na podjetjih po mestu so se sicer bleščali slovenski napisi, toda za temi imeni so stali tujci. Zato od teh najbolj premožnih meščanov slovenski narodni in kulturni napredek ni imel veliko. Čisti dobiček industrije je večinoma odtekal v tujino. Ob vsem tem odlivanju kapitala v tuje roke so nekateri industrijski obrati predstavljali tudi prave ponemčevalnice. Mariborski Nemci so si torej svoje gospodarske postojanke iz obdobja pred letom 1918 še utrdili in razširili.⁴⁰

Mestna občina, upravne oblasti in tudi razna društva so si močno prizadevali v boju proti prevladi nemškega kapitala. Češki klub je s propagando želel privabiti češke podjetnike, saj bi tako zmanjšali nevarnost vse hujšega ponemčevanja. Uspeha pa je bilo bolj malo. Celó ena izmed največjih tekstilnih tovarn – Doctor in drug, ki so jo imeli za češko podjetje, je imela leta 1928 že domala polovico nemških »nastavljencev«.

Močna je bila kljub agrarni reformi tudi nemška veleposest. Že pred prvo svetovno vojno je avstrijsko društvo Südmark sistematično kupovalo slovensko zemljo in slovenska posestva, naseljevalo na njih nemške koloniste in skušalo tako premakniti nemško jezikovno mejo proti jugu. Po vojni se v Jugoslaviji ta proces ni ustavil in je posebno velik obseg dobil v letih gospodarske krize. Tako je bilo v tem obdobju na Štajerskem od 53.671 hektarjev zemlje kar 21.146 hektarjev v rokah nemških veleposestnikov. V okolici Maribora je bila skoraj polovica vinogradov nemških.⁴¹

Nemštvo je na slovenskem Štajerskem, zlasti med socialno odvisnimi sloji slovenskega prebivalstva v obmejnih krajih, uspešno širilo ne samo nemško, marveč po letu 1933 tudi nacistično miselnost in agitacijo za odcepitev. Ta agitacija se je razmahnila zlasti po anšlusu.⁴²

Sklepne misli

Družbenopolitične spremembe po prvi svetovni vojni so bistveno vplivale na gospodarski razvoj Maribora. Obmejni Maribor je v novi državi, v Kraljevini SHS izgubil svoj prejšnji gospodarsko-prometni položaj. Spremenili sta se narodnostna struktura prebivalstva in družbena struktu-

⁴⁰ Mariborska industrija. V: Mariborski večernik Jutra, 1. 6. 1938, str. 2.

⁴¹ Preprečite nakup slovenske zemlje po tujcih. V: Borba, 5. 3. 1934, str. 3.

⁴² Palma Kosmina: Z naše severne meje. V: Sodobnost, 1939, str. 151–155.

ra mestnega prebivalstva, saj se je predvsem nemško uradništvo izselilo. V mesto so prišli novi priseljenci, največ s Primorske, deloma s Koroške in iz Kranjske pa tudi iz drugih pokrajin nove države.

Slovenizacija mesta po letu 1918 je tekla postopno. Slovenska občinska uprava je izdala več zakonskih predpisov, s katerimi so bile odpravljene ponemčevalne organizacije. Kljub temu so mesto še vedno pretresala slovensko-nemška nasprotja. Nemci se z zlomom monarhije niso sprijaznili in niso sprejeli zgodovinskega dejstva – nastanka jugoslovanske države. Kulturni razvoj Slovencev je omogočala šele slovenizacija šolstva. Aprila 1919 so šole zakonsko prevzeli slovenski učitelji.

Toda čeprav je bilo večinsko prebivalstvo v mestu slovensko, je imela nemška manjšina še naprej trden gospodarski položaj. Pred okupacijo leta 1941 je bilo od 45 industrijskih podjetij v mestu 19 v nemški lasti. V Mariboru je bilo v nemški lasti 41 odstotkov stanovanjskih in drugih poslopij.

Politične spremembe po letu 1918 so spremenile sistem mariborskega gospodarstva. Gospodarske vezi mesta s središči nekdanje države so bile prekinjene. Predvojna trgovinska dejavnost je prepustila vodilno mesto industriji. K temu so veliko pripomogle elektrifikacija mesta, lega ob Južni železnici ter državni meji in cenena delovna sila. Maribor se je med vojnama razvil v enega najmočnejših centrov tekstilne industrije. Vse bolj se je spreminjal v delavsko mesto.

Jože Prinčič

MARIBORSKO GOSPODARSTVO V ČASU PRILAGAJANJA SOCIALISTIČNI UREDITVI IN MISELNOSTI (1945–1953)

Leto 1945 je bilo prelomnica v gospodarskem življenju Maribora. Novi oblastniki so pripisovali večji pomen gospodarski načrtnosti in enotnosti kot pa tržnemu gospodarstvu in individualni pobudi, zato so po kratkem obdobju gospodarske obnove pohiteli s preobrazbo gospodarskega življenja. V letih 1946 in 1947 so po sovjetskem zgledu vzpostavili centralno-plansko gospodarsko ureditev in uveljavili razvojno usmeritev, ki je dajala prednost pospešenemu razvoju vodilnih industrijskih panog. V novi družbeni ureditvi, ki ni dopuščala odstopanj od uradne gospodarske politike, to so določali v Beogradu in usmerjali v Ljubljani, je mestna oblast obdržala le pristojnost nad tako imenovanim lokalnim in komunalnim gospodarstvom. Večja in pomembnejša podjetja in področja, kot sta bili prehrana in preskrba, so prišla v pristojnost republiških in zveznih ministrstev. Državni gospodarski sektor je postal prevladujoč, stare oblike gospodarske organiziranosti so se umaknile novim, ki pa niso bile ustanovljene le za doseganje gospodarskih koristi, temveč so morale stremeti še za drugimi splošno gospodarskimi cilji in poskrbeti za izobraževanje, zabavo in prosti čas zaposlenih delavcev. V skladu z novo gospodarsko miselnostjo se je začela krepiti razredna solidarnost ter graditi nov odnos do dela in proizvodnje.

Maribor je začel krepiti svojo vlogo industrijskega centra in žarišča socialistične dejavnosti in miselnosti v severovzhodni Sloveniji na začetku petdesetih let, ko se je Jugoslavija otresla sovjetskega vpliva in začela graditi svojo, tako imenovano plansko-tržno obliko socialistične gospodarske ureditve. Udejanjanje nove gospodarske usmeritve je krepilo avtonomijo

mestne oblasti in tudi podjetij pri urejanju gospodarskega življenja, uvajali so delavsko samoupravljanje in bolj upoštevali zakonitosti tržnega gospodarstva. V letih 1951 in 1952 je do kakovostnih sprememb prišlo najprej na področju trgovine in preskrbe, združništva ter gospodarskega načrtovanja. Na področju razvojne gospodarske politike je do sprememb in napredka prišlo šele leta 1955, ko je družbeni plan mesta Maribor za to leto predvidel preusmeritev proizvodnje v črni metalurgiji, povečanje proizvodnje izdelkov široke porabe in blagovnega prometa. V novi gospodarski zasnovi, ki je potem ostala temelj socialistične ureditve do konca države, se ni bistveno spremenila le vloga stranke na oblasti. Če uporabimo besede člana CK KPS,¹ ki jih je izrekel na sestanku s sekretarji tovarniških komitejev konec leta 1950, je morala Partija ostati vodilni štab izgradnje socializma in biti še naprej odgovorna za vse.

Obnova in uzakonitev novih gospodarskih načel

Obdobje gospodarske obnove se je začelo maja 1945 in je trajalo do pozne jeseni naslednjega leta. Odstranjevanje posledic vojnega pustošenja, obnova proizvodnje, zagotovitev redne prehrane in oskrbe prebivalstva so postale osrednje gospodarsko politične naloge lokalne oblasti. V tem času so bili postavljeni temelji nove gospodarske ureditve, uveljavljen je bil nov odnos do dela, dejavno sodelovanje pri obračunu z »notranjimi sovražniki« je postalo državljanska dolžnost.

Največ škode je Maribor utrpel v zadnjih dveh letih druge svetovne vojne. Kot prometno in industrijsko središče so ga zavezniki sistematično bombardirali. Bombardiranje je bilo usmerjeno na glavno železniško postajo, na meljski industrijski center, na industrijo na Teznem in na Studencih. V tem času so načrtno selili stroje, naprave in različen material v notranjost rajha. Takratni (nemški) lastniki in njihovi uslužbenci so ob svojem odhodu odpeljali še knjigovodsko in drugo dokumentacijo.

Skupna materialna škoda je bila po vojni ocenjena na 10 do 11 milijard dinarjev.² Največji delež je predstavljala vrednost uničenih ali poškodovanih zgradb. Po podatkih poverjenišтва za gradnje Mestnega ljudskega odbora Maribor (MLO) iz leta 1949 je bilo uničenih oziroma poškodova-

¹ Centralni komite Komunistične partije Slovenije.

² Ermin Kržičnik: Gospodarski razvoj Maribora. Gradivo k zgodovini industrializacije mesta. Maribor 1956, str. 50.

nih 2290 zgradb ali 47 odstotkov vseh poslopij v mestu; okoli 500 hiš je bilo popolnoma uničenih, 234 nad 50 odstotkov, 1500 zgradb pa je bilo poškodovanih do 50 odstotkov.³ Glede na obseg poškodovanih stavb je bil Maribor najbolj prizadeto slovensko mesto.⁴ Stanovanjski fond se je s 16.021 stanovanjskih enot, kolikor jih je bilo v Mariboru leta 1940, zmanjšal na 15.493 stanovanj.⁵

Med posameznimi gospodarskimi področji je bila najbolj prizadeta industrija. Več podjetij je konec vojne dočakalo s porušenimi upravnimi in proizvodnimi poslopiji in zelo poškodovano strojno opremo. To so bile tekstilne tovarne Prva mariborska tovarna pletenin, Texta, Zelenka in Co. Lintex, kovinsko podjetje Kovina d.d. Tezno ter Bergovo, Halbärthovo in Feundovo usnjarsko podjetje. Vrsta podjetij je utrpela precejšnjo škodo na objektih in strojni opremi. Na začetku dolgega seznama so bila podjetja Hutter in drug, Predilnica in tkalnica Maribor, Tovarna trakov in sukanca A. Pinter, Mariborske tekstilne tvornice, A. Ehrlich, Roteks, Jugotekstil, Jugosvila, Novak & Co., Thoma & Co., Atama, Mariborska livarna in tvornica kovin inž. Johan Pengg, Jugoslovanska metro, Tovarna avtokaroserij Perger Franc, Splošna stavbna družba, Zlatorog, Unio, Tovarna brusov Franc Swaty, mlin in tovarna testenin Ludvik Franz, Veležganjarna, kisarna in tvornica likerjev Adalbert Gusel, Jugoslovanska tovarna pecilnih praškov dr. Oetker in Delavnice železniških vozil. Iz večine naštetih podjetij so še pred koncem vojne odpeljali precej strojne in druge opreme. Nekatera podjetja (Splošna stavbena družba) so po osvoboditvi del opreme dobila nazaj.

Znatno škodo je utrpelo tudi komunalno gospodarstvo; najbolj sta bili prizadeti vodovodna in plinska napeljava. Relejna radijska postaja je bila povsem uničena, poleg tega so Nemci odpeljali ves material in pripomočke za vzdrževanje telefonskega kabla. Zelo poškodovana je bila mestna klavnica.

Obnovo gospodarskega življenja v Mariboru ni vodil en center. Skrb za obnovo proizvodnje v največjih in najpomembnejših mariborskih podjetjih so prevzela pristojna republiška oziroma zvezna ministrstva. Z njihovim posredovanjem so si podjetja zagotovila nekaj investicijskih kreditov

³ Gradbena dejavnost v Mariboru je v letošnjem letu dosegla največji obseg. V: Vestnik. Glasilo Osvobodilne fronte za Mariborsko oblast (dalje Vestnik), 15. 7. 1949, str. 3.

⁴ Stane Zrimec v svoji razpravi Domovi v Sloveniji porušeni 1941-1945 navaja manjši odstotek uničenih stavb v Mariboru, in sicer 18,5 odstotka. V: Geografski vestnik, 1948/1949, št. 20/21, str. 278.

⁵ Pokrajinski arhiv Maribor (PAMB), fond MLO Maribor, sk. 1148, Zapisnik I. rednega zasedanja MLO Maribor, 14. 1. 1951.

Slika 1: Po bombardiranju uničena mestna klavnica v Mariboru



Vir: Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

pa tudi opreme, strojev in surovin, ki so prišle v Jugoslavijo s pošiljkami UNRRA⁶ ter na osnovi trgovinskih pogodb z ZSSR⁷ in s Poljsko. S to pomočjo in z lastnimi sredstvi so podjetja zveznega in republiškega pomena do jeseni 1946 obnovila proizvodnjo, niso pa dosegla njene predvojne ravni, kar je bil osrednji cilj obnovitvenih načrtov. Do tega časa so obnovili poškodovane električne vode in pospešili gradbena dela na HE Mariborski otok, kjer so velik del delovne sile predstavljali politični zaporniki in vojni ujetniki. Na Tezmem se je v obnovljene prostor Kovine d.d. preselilo novoustanovljeno podjetje Elektrokovina, obrate nekdanje tovarne letalskih delov pa so s pomočjo čeških strokovnjakov začeli preurejati za proizvodnjo tovarnjakov Praga.

Tudi izpeljava tehnično zahtevnega ter gospodarsko in politično občutljivega projekta redne prehrane ter oskrbe mestnega prebivalstva je bila v prvih povojnih letih v republiški in zvezni pristojnosti. Pomanjkanje živil

⁶ United Nations Relief and Rehabilitation Administration.

⁷ Zveza sovjetskih socialističnih republik.

in izdelkov splošne porabe in velika potreba po njih sta zahtevala nadaljevanje strogega režima racioniranja po sistemu nakaznic oziroma kart, ki je bil uveden že pred začetkom drugega svetovnega spopada. Poleg tega pa so nova gospodarsko politična načela zahtevala hitre in radikalne spremembe na tem široko pojmovanem gospodarskem področju, ki je poleg že omenjene prehrane in preskrbe vključevalo še notranjo trgovino, gostinstvo in turizem.

Leta 1945 je bil Maribor uvrščen v prvi draginjski razred. Število mestnega prebivalstva, ki ga je bilo treba prehraniti in oskrbeti, je do konca leta naraslo na 42.500. Število potrošnikov, ki so živeli drugje, potrebščine pa kupovali v mestu, je bilo 62.000 za živila, za obleko, obuvala in druge predmete široke porabe pa 120.000.⁸ Iz lastnih virov je Maribor zagotavljal le potrebe po sočivju in zelenjavi, zato so večino drugih živil pripeljali iz drugih slovenskih okrajev ter iz Vojvodine in jih dobili od UNRRA.⁹ Slednja je bila tudi glavni preskrbovalni vir za obleko, obutev in druge potrebščine. Leta 1945 je Maribor dobil od UNRRA 56 vagonov različnega blaga. Pošiljke pa nikoli niso bile popolne, večina vreč je bila odprtih.¹⁰ Kljub slabim prometnim povezavam je do sredine avgusta 1945 preskrba z živili dobro tekla in kazalo je, da se približuje normalnim razmeram. Naslednji mesec pa so se razmere začele slabšati, preskrba z mesom, s sladkorjem, sadjem, z zelenjavo in drugimi živilimi je bila iz dneva v dan slabša, edino oskrba z mlekom je bolj ali manj pokrivala potrebe. Do novembra se je poslabšala tudi oskrba z mlekom, upadala je tudi kakovost živil. Do pozne jeseni je bila preskrba z obleko, obutvijo, s posodo ter z drugimi življenjskimi potrebščinami pomanjkljiva in nezadostna. Primanjkovalo je tudi tekstilnih izdelkov, ker je bila proizvodnja mariborskih tekstilnih tovarn predvidena za pokrivanje potreb v drugih republikah. Novembra 1945 so zaloge pošle, zato so se začele preskrbovalne razmere hitro slabšati. Najbolj je primanjkovalo obutve, zlasti otroške, stekla, premoga in žarnic.

Razdeljevanje živil in življenjskih potrebščin je teklo na podlagi nakaznic. Živilske nakaznice, ki so veljale mesec dni, so upravičencem zagotavljale obroke najnujnejših živil glede na njihovo razvrstitev v različne

⁸ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1472, Poročilo tajnika Izvršnega odbora mestne narodnoosvobodilne skupščine (IO MNOS), 21. 9. 1945.

⁹ Za november 1945 je Maribor potreboval 54 vagonov moka, 18 vagonov zakuh, tri in pol vagona soli, dva in pol vagona maščob, dva vagona sladkorja, po en vagon marmelade in mila ter okoli tri tone prave kave.

¹⁰ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1472, Zapisnik 13. seje Izvršnega odbora okrajne narodnoosvobodilne skupščine (IO OK NOS) Maribor mesto, 9. 1. 1946.

kategorije. Bile so osnovne in dodatne.¹¹ Do konca leta 1945 so v okraju Maribor mesto razdelili 342.000 živilskih nakaznic (niso bile vštete mlečne, dodatne in za težke delavce). To število je bilo za več tisoč (oktobra kar za 20.000) manjše od zahtev, ki so jih mesečno pošiljali iz Maribora. Poglavitni razlog je bil v prednostnem pokrivanju potreb drugih federalnih enot.¹² Potrošniške nakaznice za nakup racioniranih industrijskih izdelkov (tekstil, usnje, kovinski izdelki) so veljale eno leto. Do konca leta 1945 so v okraju razdelili 42.000 nakaznic za tekstilno blago, čevlje, železnino, barve in druge industrijske izdelke.¹³

Okrajna oziroma mestna oblast, ki ji je bila v prehranjevalno-pre-skrbovalnem sistemu namenjena operativno-tehnična vloga, je na začetku leta 1946 okrepila prizadevanja za omilitev skorajda kriznih razmer. Povečala je skrb za zagotavljanje lastnih virov, za izboljšanje obveznega odkupa kmetijskih pridelkov in za odstranitev črne borze. Poleg tega je začela zmanjševati skupno število upravičencev do živilskih in potrošniških nakaznic. Uvedla je nove kategorije potrošnikov in spremenila obroke za že obstoječe, kar je povečalo število živilskih nakaznic in v povprečju omejilo obroke.¹⁴

V prvih povojnih letih je bila vloga trgovine omejena zgolj na razdeljevanje obstoječih zalog. V skladu z novo trgovinsko politiko je bil njen zaslužek omejen. Razliko med visokimi ter »fiksiranimi« cenami industrijskih izdelkov in nizkimi cenami kmetijskih pridelkov je pobirala država. 26. junija 1945 je v mariborskem okrožju začel veljati lirski cenik, ki je bil obvezen za vso Slovenijo, izjema je bilo Prekmurje. Naslednji mesec so določili nove cene v gostinskih in turističnih podjetjih.

V novi gospodarski ureditvi je bila mestna oblast pristojna le za obnovo manjših podjetij ter obratov in objektov stanovanjsko-komunalnega gospodarstva. Najtežjo nalogo je namenila odseku za finance, ki je prevzel zbiranje denarnih sredstev za pokritje obnovitvenih stroškov. Ob pičlih domačih virih, ki so bili posledica izločitve največjih podjetij iz mestnega proračuna in slabo organizirane davčne službe, je bil Maribor povsem

¹¹ Na osnovno živilsko nakaznico so potrošniki dobili: dnevno 400 g kruha ali 300 g krušne moke, mesečno pa 3000 g zakuhe, 250 g sladkorja, 500 g soli, 150 g pralnega mila, 50 g prave kave. Polni oskrbovanci so poleg tega prejeli še 500 g mleka v prahu, 250 g marmelade, 125 g pralnega praška. Za meso ni bilo podatkov. Preskrba mariborskega okrožja z življenjskimi potrebščinami. V: Vestnik, 4. 10. 1945, str. 1.

¹² Preskrba mariborskega okrožja z življenjskimi potrebščinami. V: Vestnik, 4. 10. 1945, str. 1.

¹³ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1472, Zapisnik 6. zasedanja OK LS Maribor mesto, 13. 1. 1946.

¹⁴ Sredi leta 1946 je bilo že 22 vrst živilskih nakaznic: sedem za mleko, tri za bolnike, po štiri osnovne in otroške, dve dodatni, po ena za pripadnike Narodne Milice in za nosečnice.

odvisen od tujih virov, to je dotacij ter kreditov republiškega in zveznega ministrstva za finance. Del obnovitvenih stroškov je pokrila tudi Mestna hranilnica. Do oktobra 1946 so v Mariboru obnovili plinaro, plinsko ter vodovodno omrežje, telefonski kabel in Mestno klavnico, ki je dobila sodobno hladilnico. Zgradili so novo relejno postajo in odprli kopališče Mariborski otok. Zadovoljstvo mestnih oblasti nad doseženim je nekoliko splahnelo poleti 1946, ko je narasla Drava odnesla studenški in meljski most. Stanovanjski odsek je na podlagi posebne uredbe najbolj ogrožene družine namestil v stanovanja, ki še niso bila polno zasedena, ter do konca leta zasilno usposobil okoli 2500 stanovanj. Vse to pa ni zadostovalo, saj je bilo prosilcev več kot 5000. Razmere so se nekoliko izboljšale na začetku leta 1946, ko so »pregnali« nemško manjšino.

Prometu, obrti in kmetijstvu lokalna gospodarska politika leta 1945 in 1946 še ni namenjala večje pozornosti. Promet je bil v pristojnosti republike, obrtne delavnice so postale bolj ali manj priveski industrijskih podjetij. Kmetijstvo pa že v preteklosti ni predstavljalo pomembnega gospodarskega dejavnika. V zaledju Maribora je bilo le 152 ha orne zemlje, 130 ha vinogradov, 200 ha travnikov, 32 ha vrtov; število domačih živali je bilo nizko: 334 glav govedi, 254 prašičev, 70 konj, 10 ovac, osel, koza in 666 pernatih živali.¹⁵

V času gospodarske obnove so se začele stare oblike gospodarske organiziranosti umikati novim. Najhitreje je ta proces tekkel na področju bančništva, kjer so ustanovili podružnice republiških in zveznih denarnih ustanov. Nič manj podjetno in še bolj na očeh javnosti so ustanavljali nova in večja državna industrijska podjetja. Podjetja Mariborska livarna, Mariborske bombažne tkalnice, Gradbeno podjetje (GP) Magrad in še vrsta drugih je nastalo z združitvijo zasebnih in proizvodno sorodnih podjetij.¹⁶ Novoustanovljena podjetja so poleg še nekaterih pomembnejših mestnih podjetij, kot sta bili električno in avtobusno podjetje, prešla v pristojnost republiških ministrstev. Skrb za reorganizacijo drugih mestnih podjetij in podjetij komunalnega gospodarstva, v katerih je bilo zaposleno okoli 1000 ljudi, pa je prevzela okrajna oziroma mestna uprava. Sredi leta 1946 ustanovljeni komunalni odsek je prevzel nadzor nad vsemi mestnimi podjetji, združenimi delavnicami in upravami za posamezne dejavnosti.

¹⁵ Kmetijstvo na periferiji mesta Maribor. V: Vestnik, 7. 7. 1945, str. 2.

¹⁶ Mariborska livarna je nastala z združitvijo mariborskih podjetij Kovina d.d., J. & Bühl, d.z.o.z, Pontos-centrala d. z. o. z. in Karel Perger. Iz Rösnerjevih tekstilnih podjetij Jugosvila, Jugotekstil in Roteks so ustanovili Mariborske bombažne tkalnice. GP Magrad so ustanovili iz zasebnih gradbenih podjetij ing. Karl Glaser, Alojz Peklar, Franc Preglav in Franc Pikel.

Precej več težav in tudi nezadovoljstva je izzvalo vzpostavljanje novih oblik združne organiziranosti. Za najprimernejšo obliko je bila izbrana nabavno-prodajna zadruga (Naproza).¹⁷ V Mariboru je poslovala že junija 1945, ko je imela 9 »oddajališč«. Do poletja 1946 je število njenih poslovalnic naraslo na 39. Z racioniranimi živili pa tudi s steklom, z železnino, s kurivom in z drugimi neracioniranimi izdelki so oskrbovale 27.000 potrošnikov. Večino doseženega dobička, ki že tako ni bil cilj njenega poslovanja, je namenila dobrodelnim in drugim splošno družbenim potrebam.¹⁸ Mestni komite KPS Maribor, ki je vodil priprave za ustanavljanje kmetijskih zadrug (KZ), je sprva načrtoval le ustanovitev vinogradniške zadruge na Meljskem hribu in kmetijsko obdelovalne zadruge (KOZ) na bivšem škofijskem veleposestvu. Zaradi zunanjih pritiskov so potem v okraju Maribor mesto do poletja 1946 ustanovili pet vinogradniških zadrug, ki so imele skupno 300 ha vinogradov, 200 ha sadovnjakov in okoli 400 ha druge zemlje. Ustanovili so še nekaj kmetijskih zadrug, med katerimi je bila največ pozornosti deležna KOZ Lacko.¹⁹ Pokrivala naj bi potrebe mesta po sveži zelenjavi in pridelala še znatne količine pšenice, krompirja in zelja. To pa se ni uresničilo. Tako kot KOZ Lacko so se tudi druge kmetijske zadruge kmalu po ustanovitvi soočile s številnimi težavami, ki so bile posledica slabih delovnih navad in nediscipline ter slabega sodelovanja združnega vodstva z okoljem in političnimi organizacijami. Pri tem je izstopala KOZ Košaki, katere združniki niso hoteli sodelovati z OF.²⁰

Tudi trgovinska organiziranost je hitro spreminjala svojo podobo. Število trgovinskih obratov se je s predvojnih 602 zmanjšalo na 371.²¹ Medtem ko je bila trgovina na drobno še v veliki meri v rokah zasebnikov, so trgovino na debelo prevzele podružnice zveznih (Na-ma) in republiških trgovskih podjetji (Tkanina, Železnina, Papirpromet, Vino, Sadje, Gosad). Podružnica republiškega trgovskega podjetja Navod, ustanovljena junija 1945, je prevzela odkup pridelkov, živine in sadja, dodeljevanje živil okrožjem na podlagi potrjenega števila živilskih nakaznic ter graditev skladišč.

¹⁷ Združno gibanje. V: Vestnik, 19. 6. 1945, str. 2.

¹⁸ Druga redna skupščina mariborske Nabavno prodajne zadruge. V: Vestnik, 25. 7. 1947, str. 7.

¹⁹ KOZ Lacko je leta 1946 obsegala podržavljeno škofijsko posest v Betnavi in še nekaj drugih posesti. Skupna površina je bila 152 ha, od tega 71 ha orne zemlje, 36 ha travnikov, 23 ha pašnikov, s 15 ha pa še niso bile odstranjene posledice bombardiranja. Imela je 50 glav goveje živine. V zadrugo je vstopilo 27 družin s 93 družinskimi člani, od katerih jih je bilo 59 zaposlenih kot delavci. Večina med njimi so bili nekdanji hlapci in viničarji.

²⁰ Arhiv republike Slovenije (dalje ARS), fond CK ZKS (signatura fonda 1589), IV, šk. 1499, Zapisnik seje MK KPS Maribor, 4. 6. 1946.

²¹ Leta 1946 je bilo v Mariboru 184 trgovinskih poslovalnic z industrijskimi izdelki, 87 s kolonialnim blagom, 34 z mešanim blagom, 31 z živili, 25 mlekarn in 10 veleblagovnic oziroma magazinov – PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1149, Zapisnik 2. seje Mestnega zbora in Zbora proizvajalcev, 19. 1. 1953.

Veliko pozornost so snovalci nove gospodarske ureditve namenili uvajanju načrtnega gospodarstva in z njim povezanim proizvodnim odnosom. V Mariboru je bilo poleti 1945 v razpravah o gospodarskih vprašanjih vse pogosteje slišati, da uspešno delo zahteva veliko organiziranost in točnost, boj proti »dezorganizaciji in organizacijski površnosti« ter da je treba čim prej in povsod preiti na delo po načrtu. Mestna oblast je prvi korak napravila že avgusta z ustanovitvijo Gradbene centralne komisije, ki je prevzela vodenje in nadzor nad vsemi gradbenimi deli v mestu. Oktobra 1945 je ustanovila Gospodarski svet za Maribor mesto kot iniciativno in posvetovalno telo izvršnega odbora oziroma mestne skupščine. Med gospodarskimi področju so načrtno gospodarstvo najprej začeli uvajati na področju trgovine in preskrbe. Zvezno ministrstvo je razdelilo industrijske in druge izdelke na republike, te so potem dodeljene »kontingente« glede na določene količine razdelile na okrožja, ta na okraje in kraje, slednji pa pooblaščenim trgovskim podjetjem, ki so jih prodali potrošnikom na podlagi nakaznic. S sprejetjem mestnega proračuna v drugi polovici leta 1945 je bilo uvedeno načrtovanje na finančnem področju, z uvajanjem proizvodnih in gradbenih mesečnih planov ob prehodu v leto 1946 pa še na področju gradbeništva in industrije.

V skladu z novo gospodarsko miselnostjo je bilo treba okrepiti razredno solidarnost, to je povezavo med delavcem in kmetom. Zaradi političnega izhodišča je bila pobuda na strani delavcev oziroma podjetij, ki so leta 1945 iz mestnih in svojih zalog na podeželje večkrat poslala tekstilno blago in druge industrijske izdelke. Leta 1946 pa so podjetja ob koncu tedna organizirala delovne obiske v vaseh. Delavci so geslo »pomagajmo drug drugemu« uresničevali tako, da so pomagali pri kmečkih delih, popravljali orodje, kmečke in druge stroje, na koncu dneva pa so skupaj pripravili miting s kulturnim programom.

Graditev proizvodnih odnosov po sovjetskem zgledu je predpostavljala korenit prelom v odnosu družbe in zlasti njenih posameznikov do dela oziroma proizvodnje. Delo je postala »najvišja vrednota, zadeva časti, ponosa in junaštva, ki bo omogočila, da bodo dvignili državo iz ruševin in ustvarili blagostanje delovnemu ljudstvu«. ²² Hkrati pa tudi »najvažnejša dolžnost delovnega ljudstva, ki je od njega zahtevala, da izvrši to, kar je potrebno za utrditev gospodarstva, da bo industrija, prehrana, trgovina tekla

²² Pomen in značaj udarniškega dela. V: Ljudska pravica, 24. 2. 1946, str. 2.

kot še nikdar«. ²³ Poleg splošne opredelitve delovne dolžnosti so jo partijski ideologi razdelali še za posamezne družbene kategorije, kot sta bili mladi in žene. V novi družbeni klimi je bil pojem delovna dolžnost zelo raztegljiv. Redni delovni čas ni bil več omejen le na osem ur, temveč je trajal toliko, kot je bilo treba, da bi pravočasno izpolnili proizvodne in druge plane. Pomembno pri tem je bilo, da se zaslužek iz nadurnega dela ni vračunal v plačo. Tako so delavci številnih mariborskih podjetij, ki so v prvi polovici leta 1946 prihajali na delo tudi ob nedeljah, del tega zaslužka »podarili« KPS, del pa za druge družbene namene. V času obnove je poseben pomen dobilo prostovoljno delo, ki je postalo »osnovni pogoj za ustvarjanje socialističnega gospodarstva«. ²⁴ Zajelo je vse državljanke in bilo v prvi vrsti usmerjeno v odstranjevanje ruševin v mestu, obnovi prometnih poti ter javnih in zasebnih zgradb. Leta 1945 so prebivalci Maribora opravili 150.000 prostovoljnih delovnih ur. ²⁵ Posebna vrsta prostovoljnega dela so bile množične delovne akcije. Prve, ki so jih v Mariboru organizirale množične politične organizacije v avgustovskih nedeljah, so bile namenjene čiščenju ruševin. Leta 1946 so trajale po en teden in so bile osredotočene na določeno gospodarsko nalogo. ²⁶

Za doseganje že tako napetih obnovitvenih, proizvodnih in drugih planov je bilo treba pospešiti delovno vnemo ter pritegniti in »vzgajati zaostale plasti delavcev za zavedno, disciplinirano, ustvarjalno delo v proizvodnji, za nov odnos do dela in za borbo proti malomarnosti, birokratizmu, sabotazi in proti vsemu, kar ovira napredek gospodarstva«. ²⁷ Da bi to dosegli, so organizirali načrtna delovna tekmovanja ter popularizirali in slavili udarniško delo in udarnike. Mariborska podjetja so se hitro vključila v akcijo za razvijanje delovnega poleta in tekmovanj. Direkcija državnih železnic v Mariboru je bila prvo podjetje v Sloveniji, ki je decembra 1945 pozvalo sorodna podjetja iz večjih prometnih središč države na enomesečno tekmovanje v izpolnjevanju proizvodnega plana.

Leta 1946 so mariborska podjetja v okviru prvomajskega tekmovanja, katerega glavni cilj je bila predčasna izpolnitev polletnih planov, tekmovala s slovenskimi in tudi s podjetji iz drugih republik. ²⁸ Prvomajsko tekmo-

²³ Osigurajmo obnovo z dolžnostnim odkupom. V: Vestnik, 8. 3. 1946, str. 1.

²⁴ Osmo zasedanje ljudskega odbora Maribor. V: Vestnik, 6. 9. 1946, str. 1.

²⁵ V obnovi mesta Maribor so bili doseženi pomembni uspehi. V: Vestnik, 11. 10. 1946, str. 6.

²⁶ Leta 1946 je bila od 7. do 15. aprila množična akcija za zbiranje tekstilnih odpadkov, od 12. do 19. maja Teden cest, od 8. do 15. septembra Turistični teden in sredi novembra udarniški teden odkupa krompirja.

²⁷ Razvijajmo delovni polet in tekmovanje. V: Ljudska pravica, 11. 1. 1946, str. 1.

²⁸ Podjetje Splošna stavbena družba je v vsejugoslovanskem tekmovanju kovinarjev zasedlo drugo mesto.

vanje, ki je potekalo tudi znotraj podjetij tako, da so med seboj tekmovali posamezni oddelki in delavec z delavcem, ni izpolnilo političnega cilja. To je pomenilo, da še ni bilo »pravo zavestno tekmovanje«. ²⁹ Bilo pa je uvod v večletno obdobje neprestanih tekmovanj, ki naj bi s krepitvijo delovne discipline in požrtvovalnosti »končno pripomoglo do tega, da dobimo delavca in nameščenca, sposobnega za nov družbeni red«. ³⁰ Oblast si je prizadevala, da bi udarništvo, katerega bistvo sta bila racionalizacija proizvodnje in povečanje delovne produktivnosti, dobilo razsežnosti množičnega gibanja, kot se je to zgodilo v ZSSR, in da bi bili udarniki podobno spoštovani, kot so bili junaki iz časa vojne. Prvi so z množičnim udarniškim delom začeli v Delavnicah železniških vozil. Med udarniki, ki so jih proglasila podjetja do jeseni 1946, je časopisje največ pozornosti namenilo tistim iz Tovarne letalskih delov na Tezdem. ³¹

Pomembna dolžnost »delovnega človeka« je bilo tudi dejavno sodelovanje v boju proti notranjim sovražnikom. »Vsakdo lahko pomaga pri izgradnji tudi tako, da na delu s pažnjo proti vsakemu posamezniku razkrinkuje malomarneže in saboterje. To ni denunciacija,« je v svojem govoru v Mariboru junija 1945 poudaril minister Franc Leskovšek, temveč »dolžnost in čast vsakega delavca.« ³² Molčečnost je veljala kot greh. Kategorija notranjih sovražnikov je bila zelo široka. Poleg špekulantov, saboterjev, črnobor-zijancev, vojnih dobičkarjev, delomrznežev in drugih »parazitov ljudstva« so v obravnavanem obdobju vanjo vštevali še člane nemške manjšine in Kulturbunda, narodne izdajalce pa tudi vse tiste, ki so »rušili delavsko enotnost in cepili njene vrste«. Proti notranjim sovražnikom je oblast začela voditi »neizprosen boj«, hotela jih je čim prej »odstraniti iz naše skupnosti in jih napraviti neškodljive«. ³³ Nemško manjšino in »ostanke fašizma« so izselili oziroma »odpravili čez mejo«. ³⁴ Druge primere so začela pospešeno obravnavati civilna in vojaška sodišča ter posebne komisije. Najpogostejša kazen je bila zaplemba premoženja. Z njimi se je začelo prvo obdobje v procesu podržavljanja zasebne lastnine. Že sodobniki so ga imenovali obdobje patriotične nacionalizacije, ker je večina ukrepov, s katerimi je zasebna

²⁹ Tekmovanje in dolžnostni odkup. V: Vestnik, 5. 4. 1946, str. 3.

³⁰ Razpis tekmovanja gospodarskih odsekov mariborskega okrožja. V: Vestnik, 9. 8. 1946, str. 3.

³¹ Avgusta 1946 si je Rado Padar prislužil naziv udarnika zaradi izboljšanja konstrukcij pnevmatičnega kladiva, Janez Cverlin zaradi uvedbe hladnega varjenja šasij, Emil Lipovšek se je izkazal v skupini za popravilo šasij, Karl Kajzer za ravnanje s svojim strojem, Ada Kocjan pa zaradi učinkovitega organiziranja administrativnega dela, ki je spremljalo popravilo kamionov.

³² Konferenca mariborskega delavstva. V: Vestnik, 16. 6. 1945, str. 1.

³³ Volitev delavskih zaupnikov. V: Vestnik, 16. 1. 1946, str. 1.

³⁴ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1472, Zapisnik 6. zasedanja OK LS Maribor mesto, 13. 1. 1946.

lastnina prešla v trajno ali začasno državno last, imela značaj represivnih ukrepov zoper domače in tuje »protiljudske in sovražne elemente«. Sovražno premoženje je bilo tako imenovano »nemško premoženje«, premoženje vojnih zločincev in njihovih sodelavcev ter vseh tistih, ki so bili s sodbo civilnih in vojaških sodišč obsojeni na izgubo imetja zaradi dejanj, ki so bila v novi zakonodaji označena kot protinarodna in protirevolucionarna. Med gospodarskimi ukrepi sta leta 1945 izstopala zaplemba in sekvester. Leta 1946 se je priključila še agrarna reforma.

Patriotična nacionalizacija se je tako kot drugod po Sloveniji tudi v Mariboru v prikriti obliki začela maja 1945, ko so nadzor nad upravo vseh podjetij in ustanov prevzeli pooblašteni delegati, imenovani od republiške ali lokalne uprave. Dejansko pa se je začela poleti 1945, ko so se v Mariboru vrstili sodni procesi proti osebam, ki jih je zajel odlok predsedstva AV-NOJ³⁵ o prehodu sovražniškega imetja v državno lastnino.³⁶ Med tistimi, ki so bili obsojeni na zaplembo premoženja oziroma lastniškega deleža, so bili tudi lastniki največjih industrijskih in drugih podjetij: Josip Hutter, August Ehrlich, Walter Thoma, Janisch Friderik, Emil Ripper, Ubold Nassimbeni, Rudolf Kiffmann, Adalbert Gusel, Ivan Pengg, Marko Rösner, Franc Mautner. Poleg tako imenovanih »nemških podjetij«³⁷ in podružnic nemških denarnih zavodov s sedežem v Mariboru so bila zaplenjena ali začasno sekvestrirana tudi podjetja z udeležbo tujega kapitala: HE Fala, Kovina d.d., Mariborska tovarna svile.³⁸ Do jeseni 1946 je podržavljenje zajelo tudi zasebno trgovino in obrt. Leta 1946 je bilo v zasebnih rokah 73,8 odstotka trgovin, v državnih 15,9 odstotka, v združnih 8,2 odstotka, 2,1 odstotka v sekvestru.³⁹ Število zasebnih obrtnih delavnic in obratov se je s 747, kolikor jih je bilo leta 1945, v naslednjem letu zmanjšalo na 697.

Agrarna reforma v okraju Maribor mesto se je začela konec januarja 1946 s sestanki z agrarnimi interesenti, ki so bili združeni v šestih odborih. Zemljiški sklad, ki je zajemal tudi površine sosednjega okraja Maribor okolica, je obsegal 13.770,3 ha. Do začetka maja, ko je bila agrarna reforma v glavnem končana, so bivšim viničarjem, kolonom in drugim razdelili

³⁵ Antifašistično vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, slovenski prevod Antifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije.

³⁶ Več o tem glej: Jože Princič: Podržavljenje nemške imovine na slovenskem ozemlju po drugi svetovni vojni (1945-1955). V: Nemci na Slovenskem 1941-1955 (ur. Dušan Nečak). Ljubljana 1998, str. 245-270.

³⁷ Glej: Jože Princič, Maruša Zagradnik, Marjan Zupančič: Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po 2. svetovni vojni. Viri št. 5. Ljubljana 1982, str. 10-12.

³⁸ Prav tam, str. 17-18.

³⁹ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1149, Zapisnik 2. seje Mestnega zbora in Zbora proizvajalcev, 19. 1. 1953.

5806 ha; od tega je bilo obdelovalne zemlje 4599,1 ha, pašnikov 1103,3 ha in 21,8 ha gozdov. V Razvanju so delili le zemljo in gospodarska poslopja. Vile so pridržali za otroške vrtce in domove.⁴⁰

Centralno-planski sistem

Obdobje centralno-planske gospodarske ureditve je trajalo le nepopolna štiri leta. Začelo se je poleti 1946 s sprejemom predpisov, ki so postavili temeljne smernice za ustanavljanje in poslovanje državnih gospodarskih podjetij ter ločili gospodarstvo na več upravno in administrativno ločenih delov. Končalo se je leta 1950/1951 z uvajanjem novih oblik vodenja in odločanja v gospodarstvu, s spremembami v načinu usmerjanja gospodarstva in odnosa do trga.

Po sovjetskem zgledu je v tem obdobju celoten gospodarski sistem deloval kot velikansko podjetje, ki ga je upravljal obsežen državni upravni aparat. Zaradi centralističnega ustroja in načela, da pripada KPJ vloga odločilnega »produkcijskega faktorja«, so zvezni državno-partijski organi sprejemali ključne odločitve, nižji organi pa so s političnimi mehanizmi in metodami na administrativen način usmerjali celoten gospodarski proces od proizvodnje prek delitve in menjave do porabe. Pristojnosti republik in lokalnih oblasti pri organizaciji in vodenju gospodarstva so bile omejene.

Od jeseni 1946 do poletja 1947 je trajalo obdobje vzpostavljanja pogojev za uvedbo načrtne gospodarske ureditve. Pri uresničevanju tega zahtevnega in časovno omejenega projekta so bile pristojnosti mestne oblasti omejene in brez večjega vpliva na gospodarski razvoj mesta v naslednjih letih.

Gledano kronološko se je udejanjanje centralno-planske ureditve začelo na področju gospodarske organiziranosti. Dotlej enovita gospodarska sestava se je razdelila na tri upravno administrativno ločene sektorje oziroma ravni. Proizvodno, tehnološko in kapitalsko največja in najpomembnejša mariborska podjetja so z ukazi Prezidija Ljudske skupščine FLRJ prešla pod administrativno operativno vodstvo uprav oziroma direktij zveznih ministrstev. Julija 1946 so položaj zveznih podjetij, ki so bila vključena v uresničevanje nalog splošno državnega plana, dobili TAM, Splošna stavbena družba, Hutter in drug, Mariborska tekstilna tvornica

⁴⁰ Glej: Zdenko Čepič: Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945-1948. Maribor 1996.

Mava. V naslednjih letih so se jim pridružili še HE Mariborski otok, Delavnice železniških vozil in Tovarna poljedelskih strojev.⁴¹ Precejšnje število mariborskih podjetij je prišlo v sestavo republiškega gospodarstva; spomladi 1948 jih je bilo 35, največ iz tekstilne (11) in kovinske (8) panoge. Preostala podjetja so sestavljala tretjo, to je lokalno gospodarsko raven, ki jo je upravljala mestna oblast. Lokalna državna gospodarska podjetja so predstavljala glavno oporo pri izvedbi petletnega gospodarskega načrta v lokalnem merilu. Izjema so bila lokalna proizvodna podjetja, ki so bila do sredine leta 1948 vključena v zvezni proizvodni in distributivni plan, nato pa so začela v večji meri zalagati lokalni trg z izdelki široke porabe. Lokalni državni gospodarski sektor se je začel širše in tudi hitreje oblikovati po prvi nacionalizaciji. Sestavljala so ga mestna podjetja in podjetja komunalnega gospodarstva. Slednja so bila vse do leta 1950 zapostavljena, zato so ostali posamezni objekti komunalno in urbanistično neurejeni.

Prvo organizacijo mestnih podjetij, ki jo je izvršni odbor MLO sprejel 24. oktobra 1946, so sestavljala tri podjetja: Mestna trgovinska podjetja (METROP), Mestna obrtna podjetja (MEOP) in Mestne papirnice (MEPA). Maja 1947 je prišlo do prve reorganizacije. Upravo nad mestnimi podjetji so prevzele štiri direkcije: Direkcija proizvodnih podjetij, Direkcija gradbenih podjetij, Direkcija trgovskih in gostinskih podjetij ter Direkcija komunalnih podjetij. Do konca leta 1947 je bilo pod upravo MLO 48 podjetij, v katerih je bilo zaposlenih 3700 delavcev in nameščencev. Po drugi nacionalizaciji je MLO ustanovil vrsto novih državnih podjetij.⁴² Jeseni 1948 je izvršni odbor MLO izpeljal tretjo reorganizacijo, s katero je podjetja sorodnih strok združil v štiri direkcije: Direkcijo kovinske industrije, Direkcijo oblačilne industrije, Direkcijo živilske industrije in Direkcijo lesne, papirniške in kemične industrije. Konec leta 1948 je lokalni državni gospodarski sektor industrije in obrti v Mariboru zajemal 26 podjetij s 64 obrati. Ta podjetja so zaposlovala 1043 ljudi.⁴³

Drugi steber novega gospodarskega sistema, ki so ga tako kot druge začeli graditi že v času obnove, je bilo poddržavljenje zasebnih proizvodnih in drugih, za gospodarstvo pomembnih sredstev. S prvo nacionalizacijo, ki

⁴¹ V tem času se je Tovarna letalskih delov preimenovala v Tovarno avtomobilov Maribor (TAM), Splošna stavbena družba se je preimenovala v Metalno, J. Hutter in drug se je združila z Mariborsko tekstilno tovarno.

⁴² V drugi polovici leta 1948 so v Mariboru iz nacionaliziranih podjetij ustanovili nova podjetja: Tovarno kartotek in pisarniških potrebščin, Tovarno pletenin, Tovarno perila, Tovarno kemičnih izdelkov Tezno, žago in mlin Pekre, Mestno podjetje za dobavo lesa.

⁴³ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1145, Zapisnik 126. seje IO MLO Maribor, 23. 12. 1948.

je bila izvedena v prvi polovici decembra 1946, se je državni gospodarski sektor v Mariboru okrepil. V državne roke so prišla posamezna podjetja (Favorit, Predilnica in tkalnica Maribor, Sana Hoče), trgovine, lesnoindustrijski in drugi obrati. Druga nacionalizacija spomladi 1948 je zajela vsa preostala večja podjetja ter hotele, kavarne, skladišča, vinske kleti in zasebna prevozna sredstva.⁴⁴

Vzporedno s podržavljanjem na zvezni in republiški ravni je tekel proces podržavljenja mestnih podjetij. Februarja 1947 je bilo v registru zaplenjenih podjetij na območju Maribora 541 podjetij. Od teh so jih morali zaradi novih okoliščin več kot sto izbrisati, 186 podjetij je prenehalo poslovati, 30 so jih prodali, ostala pa so prevzela posamezna mestna podjetja.⁴⁵

Po izračunih iz marca 1949 je na lokalni ravni državni sektor prispeval 64 odstotkov narodnega dohodka, zadružni 8 odstotkov, sektor družbenih organizacij 2 odstotkov in zasebni sektor 26 odstotkov.⁴⁶

Največji delež je zasebni sektor imel na področju obrti. Za gospodarsko politiko je bil pomemben le tako imenovani proizvodni ali produktivni del zasebne obrti, ki ga je hotela prek produktivnih zadrug vključiti v izpolnjevanje petletnega plana in ga postopno podržaviti. Preostali del zasebne obrti pa omejiti oziroma usmeriti v uslužnostne dejavnosti. S črtanjem obrtnih pravic za obrti in z omejenim izdajanjem novih dovoljenj se je do konca leta število zasebnih obratov zmanjšalo na 617; v njih je bilo zaposlenih 516 pomočnikov in 396 vajencev. Za oskrbovanje s surovinami so ustanovili obrtno Naprozo, v katero sta se včlanili dve tretjini obrtnikov.

Leta 1949 se je število obratov v zasebni obrti zmanjšalo na 548, njihov delež v skupni obrtni proizvodnji pa na 50 odstotkov.⁴⁷

V novi gospodarski ureditvi ni bilo več prostora za zasebno trgovino na drobno. Treba jo je bilo bodisi podržaviti bodisi ukiniti in tako zagotoviti prostor za nemoten razvoj zadružne in državne trgovinske mreže. Likvidacija zasebne trgovine se je v Mariboru začela februarja 1948, ko je izvršni odbor MLO obvestil zasebne trgovce špecerijske stroke, da naslednji mesec ne bodo več dobivali kontingentiranega blaga po znižanih cenah.⁴⁸ Zaradi tega ukrepa so morali številni zasebni trgovci v naslednjih mesecih zapreti trgovine. S sprejemom zakona o drugi nacionalizaciji je dobila me-

⁴⁴ Več o tem glej: Jože Prinčič: Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945-1963. Novo mesto 1994.

⁴⁵ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1466, Zapisnik 55. seje MLO Maribor, 28. 2. 1947.

⁴⁶ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1147, Zapisnik 7. zasedanja MLO Maribor, 9. 3. 1949.

⁴⁷ Od leta 1946 se je lokalna industrija v Mariboru povečala za 300 odstotkov. V: Vestnik, 1. 3. 1949, str. 2.

⁴⁸ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1145, Zapisnik 99. seje IO MLO Maribor, 26. 2. 1948.

Tabela 1: Število zasebnih obrtnih obratov v Mariboru leta 1939 in 1948⁴⁹

Delovno področje	Leta 1939	Leta 1948
Obdelava kovin	179	91
Elektrotehnika	17	8
Kemično tehnični izdelki	19	2
Gradbeništvo	98	37
Obdelava lesa	108	76
Obdelava papirja	7	–
Tekstilno blago	330	175
Sukno	178	109
Gumijasti izdelki	4	4
Živilski proizvodi	212	42
Grafična dela	15	–
Ostali izdelki	5	1
Uslužni obrti	133	72
Skupaj	1305	617

stna oblast prosto pot za uresničitev svojih namer. Konec maja je Mestni komite KPS sklenil, da bo s to nalogo pohitel. Razen določenih izjem naj bi do 1. julija likvidirali vso zasebno trgovino. Za tiste, ki so jim še prizanesli, to so bili zlatarji, peki in mesarji, je Mestni komite KPS predvidel postopno likvidacijo. To je pomenilo takojšen odvzem trgovske funkcije, torej pravice prodajanja izdelkov, obrtna funkcija pa bi jim še ostala, dokler se razmere v preskrbi ne bi izboljšale. Na tej seji je Mestni komite KPS sprejel tudi stališče do prizadetih trgovcev, ki so bili povezani s partizanskim gibanjem. Svojim članom je naročil, naj na pritožbe trgovcev odgovorijo z besedami: »Če ste za linijo OF, potem je treba po tej liniji delati! Gre za politično akcijo.«⁵⁰ Likvidacija zasebne trgovine je tekla tako, kot je bilo načrtovano. Končala se je januarja 1949, ko so odvzeli obrtna dovoljenja zasebnim mesarjem.

Leta 1948 so v Mariboru zaprli okoli sto zasebnih gostinskih obratov, s čimer je na tem gospodarskem področju zasebni sektor prenehal obstajati. Poleg obrti se je konec štiridesetih let v okraju Maribor mesto zasebni

⁴⁹ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1145, Zapisnik 126. seje IO MLO Maribor, 23. 12. 1948.

⁵⁰ ARS, fond 1589, IV, šk. 1510, Zapisnik seje MK KPS Maribor, 26. 5. 1948.

sektor ohranil le še v kmetijstvu. Od skupne kmetijske površine 6150 ha je bilo v privatni lasti 3528 ha ali 56 odstotkov. Okoli 420 večjih kmetov ter več kot 2000 drobnih lastnikov zemljišč z manj kot hektar zemlje je imelo v svoji lasti tudi 59 odstotkov gozda, 76 odstotkov konj, 67 odstotkov govedi, 79 odstotkov prašičev.

V Mariboru so kasneje kot v Ljubljani in nekaterih drugih mestih omilili sovražen odnos do zasebne pobude. Mestni komite KPS je sicer na eni prvih sej v letu 1949 ugotovil, da državne gostilne in trgovine z razpoložljivim blagom slabo gospodarijo in da bi »*privatniki v tem poslu bolje prosperirali*«. Razpravi o ustanovitvi nekaj zasebnih gostiln in trgovin pa se je izognil, češ da to za Maribor še ne pride v poštev.⁵¹ Konec leta je bila vendarle sprejeta odločitev, da bodo dali politično zanesljivim ljudem v socialistični zakup nekaj gostinskih obratov na mestnem obrobju.⁵² Na začetku leta 1950 so začeli pohvalno govoriti tudi o pomembni vlogi zasebnega kmetijstva pri graditvi socialističnega gospodarstva.⁵³

O zadnjem izmed pomembnejših pogojev za delovanje planskega gospodarstva so začeli javno govoriti na začetku leta 1947. Ta ni združeval le, kot je dejal vodilni partijski funkcionar Vinko Šumrada, »*skrajne nuje, da komandne položaje v podjetjih prevzamejo partijci*«⁵⁴, temveč tudi usposobitev partijskih organizacij v podjetjih za uspešno opravljanje nalog, povezanih z izpolnjevanjem prvega petletnega plana in uresničevanjem partijske ekonomske politike na vasi. Prvo nalogo je okrajnemu partijskemu vodstvu uspelo pripeljati skorajda do konca, saj so do leta 1949 ostali nerešeni le še nekateri »*kadrovski problemi*« v trgovskih podjetjih. Druga naloga pa je bila pretrd oreh, vsaj tako kažejo negativne ocene inštruktorskih in drugih ekip iz Ljubljane in Beograda. Pokazale so, da partijske organizacije v Mariboru ne poznajo plana, ne nadzirajo njegovega izpolnjevanja, na odgovorna mesta ne postavljajo sposobnih ljudi,⁵⁵ da so izolirane od množic in da so storile premalo za povečanje števila članov KP v mestu, ki je veljalo za »*zibelko proletariata*«. Njihovo število je bilo še konec leta 1948 majhno, od 24.898 zaposlenih je bilo le 1170 članov KPS, največ v zveznih podjetjih.⁵⁶

⁵¹ ARS, fond 1589, IV, šk. 1520, Zapisnik seje MK KPS Maribor, 22. 1. 1949.

⁵² PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1146, Zapisnik 116. seje IO MLO Maribor, 8. 12. 1949.

⁵³ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1147, Zapisnik 7. zasedanja MLO Maribor, 9. 3. 1950.

⁵⁴ ARS, fond 1589, IV, šk. 1501, Zapisnik seje MK KPS Maribor, 12. 1. 1947.

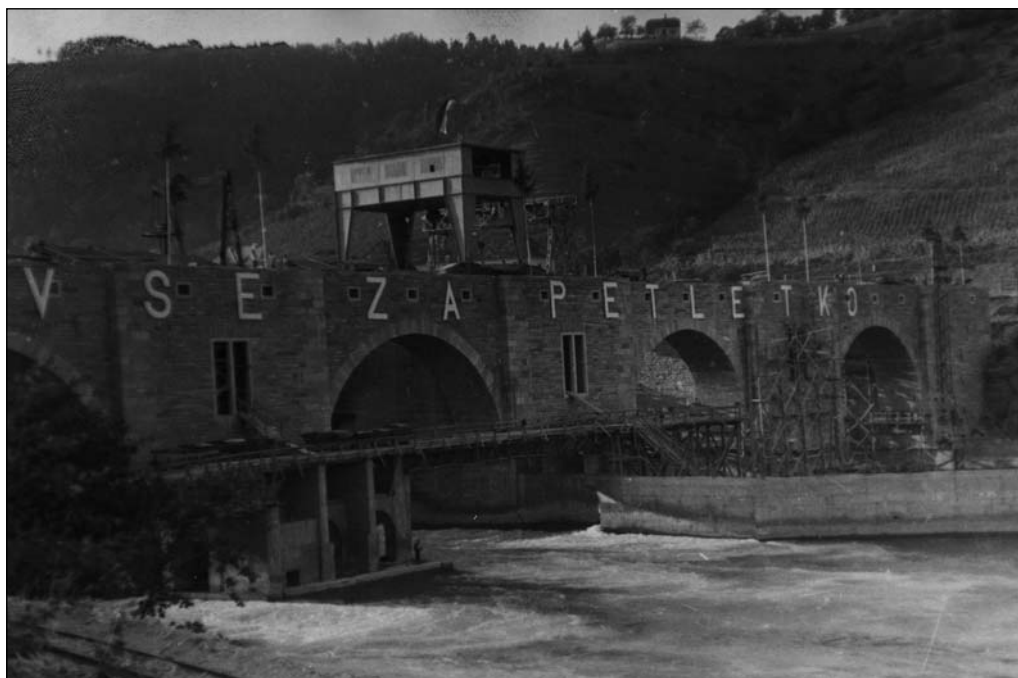
⁵⁵ ARS, fond 1589, IV, šk. 1510, Zapisnik seje MK KPS Maribor, 21. 2. 1948.

⁵⁶ ARS, fond 1589, IV, šk. 1510, Statistična poročila o članstvu KP v podjetjih, 2. 12. 1948.

Jedro centralno-planske gospodarske ureditve je predstavljal petletni gospodarski načrt. Okvire gospodarske dejavnosti na vseh področjih je določil Petletni plan za razvoj narodnega gospodarstva FLRJ⁵⁷ za leta 1947–1951. Republiški in nižji lokalni petletni načrti so tako predstavljali le razrez količinsko in vrednostno določene proizvodnje, menjave in delitve v določenem prostoru in predvidenem časovnem obdobju. V skladu s sprejeto razvojno politiko so morali petletni načrti osrednjo pozornost nameniti pospešenemu razvoju vodilnih industrijskih panog, v prvi vrsti energetike in težke industrije.

Začetek je bil obetaven, saj je generalni plan industrializacije FLRJ iz začetka leta 1947, ki je predstavljal podlago za splošno državni plan, predvidel znatne naložbe v mariborsko industrijo do leta 1951. Poleg hidroelektrarne naj bi zgradili še enajst novih tovarn v kovinski, živilski, tekstilni in gradbeni industriji, dokončali graditev HE Mariborski otok ter povečali

Slika 2: Napis »VSE ZA PETLETKO« na hidroelektrarni Mariborski otok



Vir: Fototeka Muzeja novejšje zgodovine Slovenije, avtor posnetka je Vladimir Simončič Vlastja.

⁵⁷ Federativna ljudska republika Jugoslavija.

proizvodnjo v treh obstoječih tekstilnih podjetjih in enem podjetju industrije gradbenega materiala.⁵⁸ Ta ambiciozen načrt je ostal le na papirju, kljub temu pa je končni načrt izgradnje zvezne industrije v LR Sloveniji, ki je bil sprejet spomladi 1947, predvidel znatna sredstva za dokončanje graditve HE Mariborski otok, izgradnjo novih proizvodnih zmogljivosti v Metalni, TAM in MTT ter uvoz strojne in druge opreme za te objekte iz Švice, Avstrije in ČSR; del strojne opreme naj bi dobili od UNRRA in iz reparacij.

Tudi snovalci Petletnega plana razvoja narodnega gospodarstva LR Slovenije za leta 1947–1951 so največ pozornosti namenili razvoju industrije. Po večmesečnem usklajevanju in številnih konferencah za posamezne industrijske panoge so del razpoložljivih republiških investicijskih sredstev namenili za povečanje proizvodnje v petih mariborskih tekstilnih podjetjih (Tovarni volnenih in vigogna izdelkov, Predilnici in tkalnici, Združenih tovarnah svile, Tovarni trakov in sukanca, MTT), v Mariborski livarni, mlinu in tovarni testenin Ludvik Franc, Mariborskih opekarnah Košaki, Tovarni umetnih brusov Swaty in Zlatorogu. Največ težav pri načrtovanju nabave strojev in opreme, obnovitvenih in drugih gradbenih del so imeli z Zlatorogom in s podjetjem Swaty.⁵⁹

Petletni plan o razvoju narodnega gospodarstva MLO Maribor v letih 1947–1951, ki je bil sprejet 21. junija 1947 na II. rednem zasedanju MLO, je kot temeljno nalogo postavil dvig industrijske in druge proizvodnje ter kmetijske pridelave, tehnike in znanosti na tako visoko raven, da bo mogoče pokrivati zvezne, republiške in domače potrebe ter tudi zagotoviti višjo kulturno in življenjsko raven prebivalstva. Za uresničitev te naloge je predvidel, da se bo narodni dohodek lokalnega gospodarstva do leta 1951 povečal za trikrat. Od predvidenih investicijskih sredstev v višini 1.583.926.000 dinarjev je največ namenil obnovi in graditvi stanovanj (857,9 milijona dinarjev) in razvoju komunalnega gospodarstva (319,8 milijona dinarjev).

Med komunalnimi objekti so dobili prednost posodobitev opreme mestne plinarne in nakup nove črpalne postaje mestnega vodovoda, obnova cest in razsvetljave, ureditev rednega avtobusnega prevoza in dograditev studentske brvi.

⁵⁸ Glej Jože Prinčič: Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu: Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji: 1945-1956. Novo mesto 1992, str. 44-45.

⁵⁹ Glede Zlatoroga se dolgo časa ni vedelo, ali bo prevzel proizvodnjo tovarne Golob & Co. v Ljubljani in kateri del proizvodnje bo moral prepustiti tovarni Böhme v Ljubljani. Lokacija podjetja Swaty ni bila primerna, poleg tega pa je imelo velike težave z uvozom surovin. Leta 1946 so šele po intervenciji Edvarda Kardelja kupili dva vagona korunda v Franciji.

Tabela 2: Investicijski načrt MLO Maribor za leta 1947-1951⁶⁰

Področje	Predvideni znesek v 1000 dinarjih
Lokalna industrija	160.291
Kmetijstvo	555
Stanovanja in obnova	857.900
Komunalno gospodarstvo	319.820
Trgovina in gostinstvo	49.000
Obrt	5.000.000
Promet in zveze	15.850
Gradbeništvo	37.980
Zdravstvo	76.350
Socialno skrbstvo	7.300
Prosveta	53.880
Skupne investicije	1.583.926

Naloge lokalne industrije so najbolj kazale podrejenost lokalnega gospodarstva v centralno-planski ureditvi. Lokalna industrija naj bi do leta 1951 za 2,74-krat povečala vrednost proizvodnje in mobilizirala vse lokalne sile ter sredstva za izvedbo zveznega in republiškega plana. Z lastno akumulacijo naj bi v Mariboru zgradili novo tovarno sadnih sokov in likerjev, vrsto delavnic,⁶¹ povečali proizvodnjo v Tovarni blagajn, tovarni kisa, dogradili Tovarno hranil in pražarno, tovarno moške konfekcije, adaptirali več drugih obratov, združili vse obrate papirne industrije in zgradili novo delavsko naselje. Investicije na kmetijskem področju so bile predvidene za agrotehnične in druge ukrepe, potrebne za povečanje pridelave zlasti sadja in zelenjave na državnih ter združnih posestvih in za nakup živine. Na preostalih gospodarskih področjih pa so bile omejene na zgraditev trgovskega skladišča, obnovo hladilnice za meso in postopno obnovo obstoječih gostinskih obratov in prenočišč. Obrt in gradbeništvo naj bi povečala obseg proizvodnje in izboljšala kakovost izdelkov oziroma storitev.

Po sprejetju prvega petletnega gospodarskega načrta je postalo njegovo polno uresničevanje najpomembnejša gospodarsko politična naloga v državi. Prvo obdobje je trajalo le slabo leto in pol, saj so leta 1948 inform-

⁶⁰ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1466, Zapisnik 75. seje IO MLO Maribor, 24. 7. 1947.

⁶¹ Do leta 1951 naj bi zgradili več sodobno opremljenih avtomehaničnih, urarskih in drugih delavnic kovinske stroke, nove delavnice za stavbeno in pohištveno mizarstvo, cementne izdelke in za izdelavo sodov, povečali proizvodnjo čevljar-skih in krojaških delavnic.

birojevski dogodki poslabšali razmere za njegovo izvajanje. Že na začetku, torej poleti 1947, se je pokazalo, da je petletni plan slabo sestavljen, zato je zvezna vlada začela postopek za njegovo uravnoteženje in preoblikovanje, ki je trajal do konca tega leta. Spremembe zveznega plana so potegnile za sabo spremembe v republiških in lokalnih planih. Prvi rebalans petletnega plana se je za mariborsko industrijo iztekel dokaj dobro, saj je predvidel graditev novih objektov v živilski industriji in povečanje zmogljivosti v Predilnici in tkalnici ter v mestnem obratu za predelavo mleka.⁶² Posodobitev nekaterih podjetij pa je prav zaradi rebalansa postala vprašljiva. Tako se je v razpravi o projektu razširitve Mariborske livarne pojavil tudi predlog, da bi bilo bolje zgraditi novo podjetje v Brežicah ali Krškem.

Do sredine leta 1948 so tekla gradbena in druga investicijska dela na predvidenih objektih. Najbolj so napredovali v TAM-u, Mariborski livarni, Zlatorogu in Metalni, ki je prevzela obnovo velikega dela porušenih mostov in železniških konstrukcij v vsej državi.⁶³ Glavnino strojne opreme so dobili iz nemških reparacij, medtem ko je oprema iz Češkoslovaške in ZSSR za Mariborsko livarno, TAM, HE Mariborski otok in za nekatera druga podjetja zamujala. Kljub težavam, zlasti pri uvozu surovin in materiala in zaradi zastarele opreme, je večina mariborskih podjetij zveznega ali republiškega pomena izpolnila proizvodni plan za leto 1947.⁶⁴ Za mariborski industrijski bazen, ki je imel nezadostno in moteno oskrbo z električno energijo, je bil pomemben dan 9. september 1947, ko so dogradili prvo polovico HE Mariborski otok in začeli montirati hidroopremo in generator v tretjem steburu. Elektrarna se je s prvim generatorjem vključila v električno omrežje 5. septembra 1948.

Novembra 1947 je MLO sprejel nov plan gradbenih investicij, po katerem naj bi v naslednjem letu skoraj polovico lastnih sredstev in kreditov ministrstva za finance namenil za gradnjo stanovanj in obnovitvena dela v mestu. Preostala sredstva je predvidel za gradnjo kovinskega kombinata na Teznem, lesno-predelovalnega kombinata v Melju, nove pivovarne in za

⁶² Po prvem rebalansu petletnega plana naj bi v Mariboru zgradili novo hladilnico in skladišča, novo pekarno, nov mesni kombinat, tovarno za predelavo sadja in tovarno testenin. Sprva je bil predviden tudi nov mlečni kombinat, potem pa so njegovo zgraditev prestavili v naslednjo petletko.

⁶³ V TAM-u so 18. 8. 1947 izdelali prva dva tovorna avtomobila z nosilnostjo 3 ton, septembra tega leta dogradili novo industrijsko dvorano, 2. 1. 1948 pa izpolnili načrt, po katerem naj bi do konca leta izdelali serijo 25 tovornih vozil. Mariborska livarna se je razširila na prostore bivše tovarne Unio. Zlatorog je leta 1947 še obnovil in na novo opremil obrat kozmetike, s čimer je po obsegu proizvodnje postalo največje tovrstno podjetje v republiki. Metalna je 14. 12. 1947 začela proizvodnjo v novi konstrukcijski delavnici, ki je bila najsodobneje opremljena. S tem se je obseg njenih proizvodnih površin skupaj povečal za 120 odstotkov, zmogljivost pa za dvakrat.

⁶⁴ ARS, fond 1589, IV, šk. 1501, Poročilo za leto 1947.

povečanje proizvodnje Tovarne blagajn, tovarne kisa in likerjev, čevljarke delavnice pa tudi za investicije v vodovodno omrežje, klavnico in mestno kopališče.⁶⁵ Že januarja naslednjega leta se je moral MLO odreči temu ambicioznemu načrtu, ker ni uspel zagotoviti dovolj proračunskih sredstev. V mestnem investicijskem planu so ostali le lesno-predelovalni kombinat, ekonomija Pesniški dvor, mestna vrtnarija,⁶⁶ mestna klavnica in najnujnejše vzdrževanje komunalne infrastrukture. Posamezna podjetja, kot Tovarna blagajn, so morala stroške pokriti iz lastnih sredstev.

Mestna in komunalna podjetja leta 1947 in v prvi polovici leta 1948 niso izpolnila proizvodnih planov. Vzrok so bile številne težave, zlasti zastarela oprema in neredna oskrba s surovinami ter z reprodukcijskim in drugim materialom. Najslabše so se odrezala podjetja lokalne industrije, ki niso izpolnila planov niti po asortimentu niti po kakovosti. Zaradi zmanjšane izrabe zmogljivosti in znižanja prvotnih planov so lahko pokrivala le zvezne in republiške potrebe, lokalne so ostale nepokrite. Tako so avtomehanične delavnice pokrile le 55 odstotkov, Tovarna hranil in pražarna pa 50 odstotkov lokalnih potreb.⁶⁷

Zaradi enostranske prekinitve gospodarskih stikov ZSSR in njenih zaveznic z Jugoslavijo se je proti koncu leta 1948 začelo drugo obdobje uresničevanja prvega petletnega gospodarskega načrta, ki je potem trajalo do začetka petdesetih let. Odkrita gospodarska blokada je grozila, da bo zaustavila uresničevanje najpomembnejšega načrta znotraj prve petletke, to je pospešene industrializacije in elektrifikacije države. Da se to ne bi zgodilo, je bilo državno in partijsko vodstvo prisiljeno načrt zmanjšati, ga prilagoditi spremenjenim razmeram in mu zagotoviti nadomestne denarne, materialne in človeške vire.

TAM, Združena tovarna svile in nekatera druga mariborska podjetja so imela težave že leta 1947, ker so podjetja iz vzhodnih socialističnih držav zavlačevala z dobavo polizdelkov in so dostavljale material in surovine slabe kakovosti. Med večjimi dobavami, ki jih je preprečila resolucija Informbiroja, je treba omeniti naročene turbine za HE Mariborski otok⁶⁸ in neizpolnjeno pogodbo za opremo, ki bi jo morala dobiti Metalna iz ČSR in Madžarske. Metalna in TAM sta morala zaradi novih potreb spremeniti

⁶⁵ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1466, Zapisnik 89. seje IO MLO Maribor, 6. 11. 1947.

⁶⁶ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1145, Zapisnik 96. seje IO MLO Maribor, 22. 1. 1948.

⁶⁷ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1466, Zapisnik 10. zasedanja MLO Maribor, 15. 5. 1947.

⁶⁸ Poleg HE Mariborski otok so brez naročenih strojev in opreme leta 1948 in 1949 ostali še Tovarna pohištva, Metalna, Zlatorog, Tovarna volnenih in vigogna izdelkov in Združene tovarne svile.

in povečati svoje proizvodne plane.⁶⁹ Največja posledica obravnavanih dogodkov pa je bila v tem, da so v nekaterih podjetjih iz zvezne in republiške pristojnosti zmanjšali obseg ter vrednost investicijskih del, pri drugih pa dela ustavili in jih preložili na kasnejši čas. HE Mariborski otok, Metalna, TAM, Predilnica in tkalnica, MTT, Zlatorog, Tovarna umetnih brusov pa so kljub zaostrenim razmeram uspela zgraditi predvidene industrijske in stanovanjske objekte ali povečati in posodobiti proizvodni proces.

Leta 1948 je bil okrajni LO še glavni investitor pri rekonstrukciji in gradbenih delih v Tovarni poljedelskih strojev, Opremi, Papirusu in v nekaterih drugih podjetjih. Na začetku leta 1949 pa so morali tudi v Mariboru sprejeti novo razvojno usmeritev. Na seji MLO so poudarili, da bo treba za nekaj časa vsa razpoložljiva sredstva nameniti težki industriji, elektrifikaciji, rudarstvu, kmetijstvu in družbenemu standardu. Za lastne investicije, ki so bile omejene na mestno ekonomijo in vrtnarijo ter odpiranje novih tovarniških in obratnih ekonomij, bo moralo mesto samo zagotoviti sredstva. In to tako, da bodo povečali uslužnostne dejavnosti, lokalno industrijo pa postopoma preusmerili na proizvodnjo potrošnih dobrin. Večja in pestrejša ponudba kakovostnejših izdelkov je odpirala vrata prosti socialistični trgovini, kar je zagotavljalo večje prilive v mestni proračun, ki so se po likvidaciji večjega dela zasebnega sektorja zelo zmanjšali.⁷⁰ Leta 1949 so investicijski plan, ki je več kot tri četrtine sredstev namenjal družbenemu standardu, izpolnili le 61-odstotno. Leta 1948 in 1949 so številna mestna in komunalna podjetja močno zaostajala za planskimi zadolžitvami. Za to so obstajali objektivni razlogi, že omenjeno pomanjkanje materiala in surovin, v manjši meri tudi delovne sile. Bili so tudi subjektivni: podjetja se niso upoštevala sprejetih planov in za potreb porabnikov, kot si niso prizadevala za povečanje delovne sile in produktivnosti.⁷¹ Lokalna industrija, ki je leta 1949 znova doživela znatno reorganizacijo, je zadržala položaj najpomembnejšega mestnega gospodarskega sektorja, saj je prispevala skoraj polovico narodnega dohodka.⁷² Leta 1949 se je povečal tudi delež lokalne industrije Maribora v deležu lokalne industrije LR Slovenije na 10 odstotkov.

⁶⁹ TAM je moral, potem ko je podjetje v Rakovici začelo izdelovati traktorje, prevzeti vso proizvodnjo kamionov v državi. Metalna pa je leta 1949 preusmerila proizvodnjo od izdelave mostov, žerjavov, jeklenih konstrukcij in žebeljev le na proizvodnjo hidromehanične opreme za hidroelektrarne.

⁷⁰ III. redno zasedanje MLO Maribor. V: Vestnik, 1. 3. 1949, str. 1-2.

⁷¹ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1146, Zapisnik 131. seje IO MLO Maribor, 10. 2. 1949.

⁷² Leta 1949 je bil delež posameznih gospodarskih področij v narodnem dohodku mesta: lokalna industrija 42,1 odstotka, obrt 12,7 odstotka, trgovina 11 odstotka, turizem in gostinstvo 8,5 odstotka, komunalna dejavnost 8,6 odstotka, gradnje 7,5 odstotka, kmetijstvo 6,3 odstotka, promet 1,8 odstotka, družbena prehrana 0,9 odstotka, gozdarstvo 0,5 odstotka.

Gradbeništvo in promet sta bili v okviru mariborskega gospodarstva področji, ki ju je politika koncentracije na kapitalne objekte petletnega plana neposredno prizadela in omejila možnosti za njuno napredovanje. Gradbena dejavnost je preživljala veliko krizo. Objektivnim težavam sta se pridružili tudi slaba organizacija dela in premajhna odgovornost tako uporabnikov investicij kot gradbenih izvajalcev. Tehnična usposobljenost že tako premajhnega števila tovornih, avtobusnih in osebnih vozil je zelo padla, pri podjetju Avtoprevoz na 50 odstotkov. Problem pnevmatik so reševali tako, da so jih, če so bile še dobre, odvzeli vozilu, ki je prišlo na popravilo, in jih montirali na vozilo, ki je bilo zaradi slabih pnevmatik nevozno. Leta 1949 je bilo na območju Maribora 336 km cest, od teh jih je imelo sodobno cestišče le 7,17 odstotkov. Vse druge ceste so bile gramozne oziroma makadamske.

Zagotavljanje prehrane in preskrbe prebivalstva mest in industrijskih središč je tudi v letih 1947 do 1949 zadržalo položaj prioritete gospodarsko-politične naloge. Spremembe na tem širokem področju, ki je poleg trgovine še vedno vključevalo tudi kmetijstvo, obrt, trgovino in gostinstvo, so bile največkrat posledica prizadevanj za smotrnejše razdeljevanje omejenih blagovnih skladov, nekatere pa so izzvali informbirojevski dogodki. Spremembe niso prinesle pričakovanega izboljšanja, tako da se z odmikanjem vojne stanje na področju prehrane in preskrbe ni izboljšalo toliko, kot je bilo načrtovano.

Leta 1947 je še veljal sistem, po katerem so bili do preskrbe upravičeni vsi, če sami niso imeli živil. Februarja 1948 pa je bila v vsej državi uvedena zagotovljena ali »*garantirana*« *preskrba*. Po novem sistemu je država zaposlenim delavcem, nameščencem in njihovim svojcem in določenim skupinam zagotavljala predpisano količino živil in industrijskih proizvodov po nižjih enotnih cenah; manjšo količino zagotovljenih artiklov so dobivali tudi iz dopolnilne republiške zagotovljene oskrbe. Ostalo prebivalstvo se je oskrbovalo z nakupom racioniranih živil na prostem trgu ali po vezanih cenah. Slednje so kmetom in kmetijskim zadrugam omogočile preskrbo z industrijskimi izdelki po nižjih cenah, seveda pod pogojem, da so državi prodali svoje pridelke po določenih cenah. Potrošniki v zagotovljeni preskrbi so prišli do predpisanih količin živil in izdelkov le s potrošniškimi nakaznicami.⁷³

⁷³ Več o tem glej: Bojan Himmelreich: Pike, špekulanti in Trumanova jajca. Celje 2008, str. 130-178.

V obravnavanem obdobju je imela preskrbovalna organizacija v Mariboru velike težave pri zagotavljanju predpisanih količin tako imenovane republiške preskrbe ne samo prebivalstvu, temveč tudi vojski. Leta 1947 je zaradi suše letina precej zaostala za načrtovano, poleg tega pa je UNRRA odpovedala svojo pomoč. Najbolj je primanjkovalo mleka, mesa in kuriva.⁷⁴ Leta 1948 je ostala preskrba z mlekom in s kurivom motena in neredna, junija so se začele težave z moko, decembra pa s krompirjem, ker Lackova zadruga ni izpolnila plana. Leta 1949 si je mestna oblast še posebej prizadevala izboljšati stanje na tem področju. Z boljšim uresničevanjem odkupnih planov, zmanjševanjem števila upravičencev v zagotovljeni preskrbi, s povečanjem lokalne proizvodnje in blagovnega prometa ji je uspelo povečati količine živil in izdelkov garantirane preskrbe. Kljub temu pa je bilo pomanjkanje slednjih še vedno prisotno, nezadovoljstvo ljudi pa vedno večje, zlasti jeseni, ko je prišlo do zmešnjave in prepoznega razdeljevanja živilskih nakaznic. Mestni komite KPS je zapisal v poročilo: »Teče že četrto leto po osvoboditvi, pa še vedno niso uspeli organizirati tekoče oskrbe z nakaznicami.«⁷⁵ Tudi cilji množične prehrane še niso bili doseženi. Prehrana okoli 7000 abonentov v 27 Dur (delavsko uslužbenskih restavracijah) in menzah, kolikor jih je bilo v Mariboru spomladi 1949, ni bila dovolj zdrava in kalorična niti »kulturno« postrežena.⁷⁶

Leta 1949 je revizija pokazala, da se uprave podjetij, ustanov in sindikalne podružnice premalo »brigajo« za svoje kmetijske ekonomije, zato te gospodarijo neracionalno, njihova pridelava pa pada. Razen nekaj izjem niso omogočile, da bi se prehrana delavcev in nameščencev izboljšala, čeprav je bilo njihovo število precejšnje; spomladi 1949 jih je bilo na območju Maribora 18 in so imele v povprečju okoli 2000 m² obdelovalne površine.

V letih 1947–1949 še ne moremo govoriti o trgovini v klasičnem pomenu besede, saj je bila le eden od členov v administrativnem razdeljevanju blaga. Glavne značilnosti blagovnega prometa v Mariboru, ki je predstavljal okoli 9 odstotkov celotnega blagovnega prometa v LR Sloveniji, so bile manjša ponudba od povpraševanja, kronično pomanjkanje blaga za široko potrošnjo, premajhna skrb trgovcev za kakovostnejšo in raznovrstnejšo ponudbo, za hitrejšo dostavo blaga in za zajetje razpoložljivih tržnih presežkov pa tudi slaba postrežba in neprimeren odnos do kupcev. Trgovine

⁷⁴ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1466, Zapisnik 10. zasedanja MLO Maribor, 15. 5. 1947.

⁷⁵ ARS, fond 1589, IV, šk. 1520, Zapisnik seje biroja MK KPS Maribor, 6. 10. 1949.

⁷⁶ Nekaj o množični prehrani v Mariboru. V: Vestnik, 28. 1. 1949, str. 3.

so bile usmerjene v preskrbo določenega števila in vrste potrošnikov. Ker je zagotovljena preskrba zavzemala najvažnejšo vlogo v blagovnem prometu, je bila večina blaga razdeljena na živilske karte, za tako imenovane zunajtržne potrebe so povprečno razdelili le desetino proizvodov. Do leta 1949 drobnoprodajna in grosistična mreža državnih in združenih trgovin ni mogla zadostiti vsem potrebam. Šele v tem letu je s povečanjem lokalne proizvodnje začel rasti delež proste prodaje tako po nižjih kot višjih enotnih cenah. Z delno sprostivijo trgovanja in prehajanja od kontingentirnega sistema k delno prostemu nakupu in prodaji so se »kače« kupcev pred državnimi ter združenimi trgovinami, mesnicami in celo trafikami, ki so bile leta 1948 tudi v Mariboru še »normalen pojav«, ⁷⁷ začele zmanjševati. Leta 1949 so prehrabni izdelki predstavljali 44-odstotni delež blagovnega prometa v Mariboru, tekstilni izdelki pa 26,3-odstotnega.

Največji del blagovnega prometa je tekel preko državne in združne trgovske mreže. Državni trgovinski sektor so sestavljali trgovska podjetja splošnega in republiškega državnega pomena, okrajna in mestna trgovska podjetja, blagovne hiše ter v okviru posameznih podjetij tovarniški magazini in industrijske prodajalne. ⁷⁸ Decembra 1948 je bilo v okraju Maribor mesto 308 trgovinskih poslovalnic, od tega 196 živilskih, 93 neživilskih in 19 z mešanim blagom. Od skupnega števila jih je največ, to je 165 ali 52 odstotkov, spadalo v državni sektor, 63 poslovalnic ali 24 odstotkov v združni, 43 poslovalnic so upravljale množične politične organizacije, 37 ali 10 odstotkov pa jih je bilo v zasebnih rokah. ⁷⁹ Leta 1949 je poverjeništvo za trgovino in preskrbo pri izvršnem odboru MLO komercialno poslovanje preneslo na trgovska podjetja, ki so tako začela neposredno poslovati z grosisti oziroma direktijami odgovarjajočih panog.

Združno trgovino so poleg Naproze sestavljale še delavsko-nameščenske potrošniške zadruge (Denapoz) in okrajna združna poslovna zveza. Zadruga so blago, ki so ga bodisi same bodisi prek okrajne zveze nabavljale pri proizvajalcih, lahko prodajale le svojim članom. Po decentralizaciji mariborske Naproze, s katero je vsaka poslovalnica dobila svoj

⁷⁷ Kje so vzroki pomanjkljive preskrbe v Mariboru?. V: Vestnik, 19. 6. 1948, str. 1.

⁷⁸ Leta 1947 je v Mariboru kot podjetje zveznega značaja poslovala podružnica Narodnega magazina (Na-ma). Trgovina na debelo je bila v rokah poslovalnic štirih republiških uprav državnih trgovskih podjetij, to je: Navod-Koloniale, Vino-sadje, Železnina in Tkanina. Poleg tega so bile še poslovalnice samostojnih republiških podjetij Kurivoprometa in Mlekoprometa. Trgovino mestnega značaja sta sestavljali Mestno trgovsko podjetje z 19 poslovalnicami in mestno trgovsko podjetje Živila s 13 prodajalnami, mesnicami in skladišči. 6. 6. 1947 so v Mariboru v Gosposki ulici odprli prvo veleblagovnico, ki so jo imenovali Ljudski magazin.

⁷⁹ Proračunska razprava na III. zasedanju MLO. V: Vestnik, 2. 3. 1948, str. 3.

poslovni odbor in večjo samostojnost, se je njena trgovska mreža povečala s 25 na 38 poslovalnic. V obravnavanem obdobju se je povečala vloga potrošniških zadrug pri načrtnem razdeljevanju blaga zagotovljene in dopolnilne preskrbe ter blaga po višjih komercialnih cenah. Na začetku leta 1949 je bilo v Mariboru 6 Denapoz z 48 poslovalnicami in uslužnostnimi podjetji, ki so skrbele za preskrbo okoli 76.000 članov.⁸⁰

Vezani trgovini, katere namen je bil spodbuditi kmeta k večji prodaji presežkov, mestna oblast ni namenila potrebne pozornosti. Dogajalo se je, da kmetijske zadruge niso imele na zalogi niti najosnovnejših izdelkov – soli in vžigalic.

Gledano v celoti so bila obrt, gostinstvo in turizem področja, ki v letih 1947 do 1949 niso napredovala. Mestna oblast je sicer načrtovala krepitev državnega in gospodarskega sektorja na teh področjih, vendar ni bila uspešna, saj ni zagotovila dovolj materialnih ter denarnih sredstev in strokovne delovne sile. Zasebna in državna obrtna podjetja⁸¹ niso mogla pokriti vedno večjih potreb. Podjetja so vedno pogosteje zavračala naročila potrošnikov po uslugah in storitvah. V primerjavi z drugimi mesti je bil združni obrtni sektor v Mariboru slabo razvit. Marca 1948 ustanovljena Obrtno nabavno prodajna zadruga, ki je združevala okoli 500 mariborskih obrtnikov, ni odpravila težav pri nabavi surovin in materiala. Zaradi omejitev pri živilih in vinu so imela mariborska gostinska podjetja majhen promet. Maribor ni bil uvrščen na seznam 40 najpomembnejših turističnih krajev v Sloveniji.

V sestavi mariborskega gospodarstva je bilo kmetijstvo na zadnjem mestu, saj je skupna površina njiv v tem okolišu komaj presegala 1600 ha. Spremenjene gospodarsko politične razmere pa so izboljšale možnosti za hitrejši razvoj tega področja in njegovo socialistično preobrazbo. Leta 1949 so kmetijske zadruge začele pospešeno graditi hleve, svinjake in druge kmetijske objekte, ki so bili uvrščeni med prednostne, to je med kapitalne objekte. V tem letu je mestni komite KPS začel uresničevati načrt, po katerem naj bi povečali obseg socialističnega sektorja v kmetijstvu, ki je do tega leta zajemal 58 odstotkov vseh kmetijskih zemljišč na področju MLO, ter izboljšali poslovanje KOZ. Za uresničitev tega načrta je bilo treba na eni strani s »pravilno politiko razdeljevanja živilskih kart« in z drugimi ukrepi

⁸⁰ Nove naloge potrošniških zadrug. V: Vestnik, 17. 3. 1949, str. 1.

⁸¹ Leta 1948 je bilo v Mariboru 18 državnih obrtnih podjetij s 77 obrati in 1374 zaposlenimi delavci.

prisiliti kmete, da vstopijo v zadruge,⁸² na drugi pa zamenjati vodstvo in izboljšati gospodarjenje posameznih KOZ. Leta 1949 jih je bilo šest.

Tabela 3: KOZ na območju MLO Maribor⁸³

KOZ	Tip zadruge	Skupna površina zemljišč v ha	Vložek kmetov v ha	Število družin
KOZ Kamnica	III	436,58	89,06	84
KOZ Košaki	III	273,73	31,99	99
KOZ Meljski hrib	III	151,37	18,40	47
KOZ Jože Lacko	IV	252,34	17,43	39
KOZ Radvanje	II	53,75	17,81	9
KOZ Zrkovci	III	244,16	135,23	32
Skupaj		1426,93	309,92	310

Komisijski pregledi posameznih zadrug so pokazali, da so gospodarile slabo in »kampanjsko«, to je »brez vsakega pregleda in planskega usmerjanja«, zato setvenih in drugih planov niso uresničevale. In kar je bilo s partijskega stališča najslabše, so bile zaradi tega nekatere KOZ v »spotiko vsej okolici« in kot take niso mogle »delovati spodbudno za vstop novih zadružnikov«.⁸⁴

Za izboljšanje prehrane delavcev v menzah in javnih kuhinjah, za boljšo preskrbo dojenčkov z mlekom in za vplivanje na gibanje cen na mestni tržnici je MLO leta 1947 ustanovil Mestno ekonomijo in Mestno vrtnarsko podjetje. Prvi je dodelil 135 ha, drugemu pa 18 ha zemljišč.

V času centralno-planske gospodarske ureditve so politična prizadevanja za uveljavitev novega odnosa do dela in vrednotenja njegovih rezultatov dosegla vrh. Po sovjetskem zgledu je bilo treba vse plane in zadolžitve doseči in preseči pred rokom. Iznajdljivost je morala nadomestiti pomanjkanje materiala, strojev in opreme, skrajno varčevanje pomanjkanje surovin in denarnih sredstev, požrtvovalnost in delovna vnema pa pomanjkanje delovne sile. Delovne, proizvodne in frontne brigade so veljale za najučinkovitejšo in najvišjo obliko socialistične delovne organiziranosti, tekmovanje pa kot najustreznejši način za izboljšanje in povečanje produk-

⁸² ARS, fond 1589, IV, šk. 1520, Zapisnik seje biroja MK KPS Maribor, 3. 5. 1949.

⁸³ ARS, fond 1589, IV, šk. 1520, Poročilo o stanju KOZ, 15. 5. 1949.

⁸⁴ ARS, fond 1589, III, šk. 1, Zapisnik II. plenarnega zasedanja CK KPS, 15. 4.-16. 4. 1949.

cijskega procesa. Delovne akcije in prostovoljno delo so postali pomembna naloga množičnih političnih organizacij.

V Mariboru so prišle proizvodne delovne brigade, ki so veljale za »najpopolnejšo organizacijsko obliko povezave posameznika in celote«,⁸⁵ do prave veljave leta 1949. Aprila jih je bilo v mariborskih podjetjih že več kot 1200, največ v kovinski industriji. Najbolj so se izkazale v Metalni, kjer je zmagovalna brigada dnevno prekoračila normo za 22 odstotkov. Spomladi leta 1949 je MOOF, sicer z zamudo, ustanovil 173 frontnih delovnih brigad, ki so najprej odstranjevale ruševine in opravljale gradbena dela, nato pa so okoli 300 njihovih članov poslali v brigade, ki so pomagale gozdnim upravam pri sečnji. Zaradi slabih delovnih pogojev in težav pri plačilu, se te, kot tudi kasneje ustanovljene sindikalne brigade za pripravo kuriva, pri delu niso izkazale.

Mariborska podjetja so se v velikem številu udeleževala delovnih tekmovanj, ki so na lokalni, republiški ali zvezni ravni tekla v preseganju proizvodnih in drugih planov, izboljšanju kakovosti izdelkov in delovne discipline, prihranku pri gorivih itn. Leta 1948 sta bili najbolj množični tekmovanji v počastitev V. kongresa KPJ in v čast I. kongresa Enotnih sindikatov Jugoslavije; pri slednjem je tekmovalo 77 mariborskih podjetij in 90 odstotkov vsega sindikalnega članstva.⁸⁶ Leta 1949 je izstopalo tekmovanje pod geslom »V borbo za višjo storilnost«. To je bilo tekmovanje v tako imenovanem Sirotanovičevem sistemu, ki je temeljil na večji storilnosti in uvajanju novega načina dela, njegov končni cilj pa je bilo čim večje preseganje norm in planskih zadolžitev. Iz mariborske oblasti se je tekmovanja udeležilo 82 podjetij.⁸⁷ Najprej so bili najbolj zagnani v tekstilnih podjetjih, kjer so posamezne brigade presegle norme za 200 odstotkov. Do konca leta 1949 so posamezna podjetja dnevno normo preseгла za 380 odstotkov in več. Na začetku so na posameznih delovnih mestih in med oddelki tekmovali le v posameznih dnevih, potem pa so nekatera podjetja razširila tekmovanja na več dni. Najdlje je šla Metalna, kjer so tekmovali skoraj tri tedne.

Delavci, ki so na tekmovanjih dosegli najboljše rezultate, so bili proglašeni za udarnike. Leta 1947 so v mariborskih podjetjih razglasili 822

⁸⁵ Brigadni sistem dela je pripomoček za hitrejše razvijanje naših planskih nalog. V: Vestnik, 22. 7. 1949, str. 1.

⁸⁶ Leta 1948 so mariborska podjetja v večjem številu sodelovala še: februarja v tekmovanju zveznih tekstilnih podjetij, avgusta v tekmovanju kovinskih podjetij republiškega pomena, v zadnjem tromesečju pa je teklo tekmovanje v čast II. kongresa KPS, na katerega se je prijavilo več kot 50 mariborskih podjetij.

⁸⁷ Gibanje za večjo storilnost v kolektivih mariborske oblasti. V: Ljudska pravica, 27. 1. 1950, str. 3.

udarnikov, leta 1949 pa že 2942. Med podjetji, ki so za dosežene rezultate dobila denarno nagrado zvezne vlade, jih je bilo nekaj tudi iz Maribora.

Pomembna naloga mestne oblasti je bil tudi »brezkompromisen boj« proti ostankom kapitalistične miselnosti in obračun s sovražnimi elementi v delovnem procesu. Kot je dejal predsednik MLO junija 1948, jih je treba »čim prej potolči in uničiti kot tudi njihove tendence«. ⁸⁸ V to kategorijo so spadali številni primeri slabe delovne discipline, nepravilnega odnosa do dela in petletnega plana, do ljudske oblasti in splošnega ljudskega premoženja, omalovaževanja udarnikov itn. Leta 1947 in 1948 je okrožno sodišče obravnavalo primere gospodarske sabotaže, malomarnega poslovanja, poneverjanja in tatvin, skrivanja zalog in dvigovanja cen. Najbolj odmevni so bili procesi proti obtoženim za požar v Tovarni volnenih in vigogna izdelkov, za neupravičeno bogatenje in nevestno poslovanje v Mestnem trgovskem podjetju in mestnem podjetju Živila ter za načrtno sabotažo in tatvine v Predilnici in tkalnici. ⁸⁹ V prvi polovici leta 1949 so se preiskovalni organi osredotočili na kulake in uslužbence trgovskih podjetij, proti koncu leta pa na direktorje in uprave največjih industrijskih podjetij. Najprej so prišli na vrsto Državne delavnice železniških vozil, Zlatorog in gradbeno podjetje Konstruktor. ⁹⁰

Nadaljevanje razvojne usmeritve iz prvega petletnega plana

Leta 1950 je državno politično vodstvo ugotovilo, da ni možnosti, da bi že tako zožen prvi petletni načrt izpolnili v predvidenem času, zato so njegovo izvajanje podaljšali še v leto 1952. Tudi tega leta dela na ključnih energetske, težkoindustrijskih in vojaških objektih še niso bila zaključena, zato je njihovo financiranje ostalo glavna naloga razvojne gospodarske politike do leta 1955.

Republiški investicijski plan za leto 1950 je največ sicer omejenih investicijskih sredstev namenil HE Mariborski otok, Tovarni gradbenih polizdelkov, Predilnici in tkalnici in Swatyju. Analize, ki so jih v tem letu napravili republiški organi, so pokazale, da v Sloveniji ni bil izpolnjen pet-

⁸⁸ II. redno zasedanje MLO Maribor. V: Vestnik, 26. 6. 1948, str. 1.

⁸⁹ Na prvi razpravi proti 17 vodilnim uslužbencem iz Predilnice in tkalnice Maribor, ki so bili obtoženi saboterstva oziroma zaviranja izvedbe petletnega plana, so bili trije obsojeni na smrt, drugi na zapor od 2 do 20 let. Na obravnavi proti drugi skupini, ki se je začela februarja, je bil eden obsojen na smrt, drugi pa na prisilno delo.

⁹⁰ ARS, fond 1589, III, šk. 46, Informativno poročilo, 10. 10. 1949.

letni proizvodni in investicijski načrt niti na najpomembnejših industrijskih objektih. Tako na območju Maribora še niso bila zaključena dela na gradbišču HE Mariborski otok, zamujala je graditev posameznih objektov v TAM-u, Metalni in Hidromontaži, ki so jih financirali iz zveznega ali republiškega proračuna. Leta 1951 je republika uspela zagotoviti le sredstva za gradbena dela ali nakup strojne opreme v podjetjih LIP Maribor, Mariborski livarni, Remont in Tovarni poljedelskih strojev. Zato je bilo treba konec gradbenih in drugih del, ki so bila nujna za zagon nove proizvodnje, podaljšati v naslednja leta.

Navidezno boljše ocene je dobilo uresničevanje petletnega plana na ravni lokalnega, to je mestnega gospodarstva. Po podatkih, ki jih je MLO predstavil januarja 1951, se je – gledano v celoti – gospodarstvo Maribora v letih 1947–1950 razvijalo bolje, kot je bilo predvideno po planu. Vrednost bruto proizvodnje in druge gospodarske dejavnosti brez lokalne industrije se je namreč povečala za 76 odstotkov, najbolj v gozdarstvu, obrti, prometu in kmetijstvu.

Tabela 4: Vrednost bruto proizvodnje v MLO Maribor v letih 1947–1950 (brez lokalne industrije)⁹¹ v 1000 dinarjev

Gospodarsko področje	Leto 1947	Leto 1950
Kmetijstvo	42.402	81.124
Gozdarstvo	1192	4548
Gradnje	41.569	63.234
Družbena prehrana	–	18.835
Komunalno gospodarstvo	129.248	159.680
Proizvodna obrt	66.710	242.362
Trgovina	46.660	87.290
Gostinstvo	73.500	82.388

Podrobnejši pregled po posameznih področjih pa je pokazal, da je bila skupna ocena zavajajoča. Pri uresničevanju nalog komunalnega gospodarstva, ki je bilo deležno precejšnje pozornosti, so se najbolje odrezali pri urejanju vodovodnega omrežja, kjer so dosegli 84-odstotno izpolnitev, precej pa so zaostali pri cestnem in električnem omrežju ter gradnji sta-

⁹¹ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1148, Zapisnik I. rednega zasedanja MLO Maribor, 14. 1. 1951.

novanj. Do konca leta 1950 so zgradili 1509 stanovanj, od tega v državnem sektorju 1049. Povprečna stanovanjska površina na prebivalca mesta je znašala 10,9 m² stanovanjske površine, kar je bilo manj kot leta 1940.⁹² Celostnega pregleda nad razvojem obrti ni bilo, ker so bili njeni posamezni deli vključeni v plane drugih gospodarskih področij. Skupno so imeli le to, da se je delež državnega sektorja povečeval. Leta 1950 je bilo na območju mesta 741 obrtniških delavnic, v katerih je bilo zaposlenih 3057 ljudi. Načrt realizacije blagovnega prometa je bil dosežen, neizpolnjen je ostal pri zagotavljeni preskrbi in obveznem odkupu. Turizem in gostinstvo sta šla skozi številne reorganizacije, problem nezadostnih prenočitvenih zmogljivosti je ostal pereč.

Lokalna proizvodnja, ki je bila zaradi svoje dvojnosti in pomembnosti kot osrednji lokalni vir za zbiranje akumulacije obravnavana posebej, je zaostala za planskimi cilji tako pri lokalni I (87-odstotna izpolnitev) kot pri lokalni II (84-odstotna). Najbolj so zaostali pri uresničevanju lokalnega investicijskega plana, saj je bil do leta 1950 izpolnjen le 55-odstotno, pri čemer je bila izpolnitev v industriji, gradnjah in komunalni še pod tem povprečjem.⁹³ Glavni razlog za to, da so v letih 1947 do 1951 v lokalni proizvodnji izvedli le najnujnejša popravila strojev in opreme ter gradbena dela, je bilo pomanjkanje denarnih sredstev. Mestni proračun je od predvidenega zneska za razširjeno reprodukcijo prispeval le dobro tretjino sredstev, razliko so morala podjetja pokriti iz lastnih, v glavnem obratnih sredstev.⁹⁴ Hitrejši razvoj lokalne industrije se je začel leta 1951.⁹⁵

Poleg razvojne politike so obstajali tudi drugi deli in načini gospodarskega življenja, kjer na začetku petdesetih let še ni prišlo do kakovostnejših sprememb oziroma napredka, temveč se je nadaljevala praksa centralno-planske ureditve. Prvo med njimi je bila odločilna vloga Partije. Partijska organizacija v mestu si je konec leta 1950 lastila glavne zasluge za to, da so se na najpomembnejših področjih približali izpolnitvi plana. Tako je prisilila vodstva lokalnih industrijskih podjetij, da so za zadnje tromesečje tega leta sestavila posebne operativne plane in sprejela individualne delovne obveze.⁹⁶ In tako naj bi ostalo še tudi naprej. Konec leta 1950 je Lidija

⁹² PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1148, Zapisnik I. rednega zasedanja MLO Maribor, 14. 1. 1951.

⁹³ Prav tam.

⁹⁴ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1148, Zapisnik 44. seje IO MLO Maribor, 13. 12. 1951.

⁹⁵ Leta 1951 je bilo v lokalni industriji v Mariboru zaposlenih 1555 ljudi, kar je bilo za 35 odstotkov več kot leta 1947. Proizvodnja se je v primerjavi z letom 1947 povečala za 87,4 odstotka, storilnost pa za 13,2 odstotka. Precej se je povečala tudi akumulacija.

⁹⁶ ARS, fond 1589, IV, šk. 1532, Zapisnik 3. redne partijske konference v Mariboru, 25. 10. 1950.

Šentjunc, članica osrednjega republiškega partijskega vodstva, na sestanku predstavnikov tovarniških komitejev KPS poudarila, da se morajo »vse-skozi zavedati, da je Partija vodilni štab izgradnje socializma in da je za vse odgovorna«, tudi za delovanje delavskih svetov in upravnih odborov v podjetjih.⁹⁷ Navodila, ki jih je dobivala partijska organizacija v mestu naslednje leto, so od nje še naprej zahtevala, da igra odločilno vlogo v gospodarskem delovanju.⁹⁸

Pomembna naloga partijskih organizacij je bilo zagotavljanje, da so brigadni način dela in delovna tekmovanja ostala glavna oblika delovnega procesa. Tako so morala podjetja leta 1950 in še tudi leta 1951 proizvodne plane po posameznih oddelkih še dodatno »razbiti« na dnevne in tedenske plane posameznih proizvodnih brigad in polbrigad. Te so potem tekmovale v doseganju in preseganju rednih planskih zadolžitev. Leta 1950 je Sirotanovičev način tekmovanja za višjo produktivnost po mnenju takratnih analitikov izgubil svoj polet, ker je bil preveč »šablonsko uokvirjen, utešnjen v oblike, ki mu ne dajo duška za nadaljnji razmah«. Nadomestil ga je enostavnejši in privlačnejši »šahovski sistem« tekmovanja.⁹⁹ Prvi so na ta način začeli tekmovati mladinci v Predilnici in tkalnici. V času tekmovanja se je proizvodnja dvignila za 10 odstotkov. Sledila je MTT, maja pa tudi podjetja kovinske in gradbene stroke. Februarja 1951 se je v vsej republici začelo šestmesečno tekmovanje podjetij posameznih strok. Najboljši delavci so bili proglašeni za udarnike. Leta 1950 so v vseh mariborskih podjetjih razglasili okoli 10.000 udarnikov in 52 racionalizatorjev. To pomeni, da je bil za udarnika razglašen vsak delavec.¹⁰⁰

Ob vstopu v petdeseta leta vnema oblasti za javni obračun s tistimi, ki so izrabljali slabosti in napake gospodarskega sistema, še ni popustila. Odkrivanje nasprotnikov in odklonov je ostala temeljna dolžnost delavcev, kmetov in partijskih organizacij. Leta 1950 je bil v ospredju »boj proti nosilcem subjektivnih odklonov« v trgovini in preskrbi tako v mestu kot na vasi, torej proti trgovcem, bogatim kmetom in tudi vodstvom podjetij, ki so sodelovala v trgovanju blago za blago.¹⁰¹ Leta 1951 je bila nalo-

⁹⁷ ARS, fond 1589, III, šk. 4, Zapisnik sestanka nekaterih tovarniških in rudniških komitejev, 16. 12. 1950.

⁹⁸ O novih organizacijskih oblikah v KDZ. V: Vestnik, 5. 12. 1951, str. 1-2.

⁹⁹ Po šahovskem načinu je po določenem programu tekmovalo poljubno število brigad za naslove najboljše brigade v oddelku, podjetju, panogi. Za zmago je dobila brigada eno, za neodločen rezultat pol in za poraz nič točk. Podjetje, ki je do konca tekmovanja zbralo največ točk, je bilo zmagovalec.

¹⁰⁰ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1148, Zapisnik I. rednega zasedanja MLO Maribor, 14. 1. 1951.

¹⁰¹ Leta 1950 je tako imenovana »trampa« blago za blago postala pogoj za pridobitev surovin in polizdelkov. Tako je bila Železarna v Guštanju pripravljena sprejeti naročilo Zlatoroga za izdelavo določenega odlitka le pod pogojem, da zato dobi določeno količino pralnega praška.

ga partijske organizacije v mestu, da »vodi najostrejšo borbo proti vsem, ki bi skušali prebijati naše gotovinske plane«,¹⁰² ter popravlja slabo kadrovsko politiko v podjetjih, to je proti tistim, ki so pod »krinko nastavljanja strokovne delovne sile na vodilna področja zaposlovali politično nezanesljive in tudi neprimerne ljudi s sovražno preteklostjo in sumljivim odnosom do nove stvarnosti«. ¹⁰³ Leta 1952 so se nadaljevale zamenjave v podjetjih in »čiščenje« med uslužbenci državne uprave. Kadrovska komisija mestnega komiteja KPS je pregledala 61 lokalnih podjetij in zamenjala 85 vodilnih oseb.¹⁰⁴ V tem letu so večjo pozornost usmerili v odkrivanje klasičnega gospodarskega kriminala.

Gospodarska politika, ki je temeljila na pospešeni in enostranski industrializaciji, je trajala do sredine petdesetih let, ko se je začelo obdobje bolj usklajenega gospodarskega razvoja in hitrejše rasti življenjske ravni. Spremembo razvojne politike je napovedal Družbeni plan mesta Maribor za leto 1955, saj je predvidel preusmeritev proizvodnje v črni metalurgiji, povečanje proizvodnje izdelkov široke porabe in blagovnega prometa.¹⁰⁵ Družbeni plan okraja Maribor za leto 1956 je že bil zasnovan na novih razvojnih načelih. Rast industrijske proizvodnje, ki se je v preteklih letih povprečno gibala nad 10 odstotkov, se je zmanjšala le na 4,6 odstotka. Ta razvojni dokument je predvidel, da se bo znotraj industrije povečal delež proizvodnje za široko porabo, med drugimi gospodarskimi področji pa hitrejše napredovanje terciarnih panog, prometa, izvoza in stanovanjske graditve. Sredstva v občinskih stanovanjskih skladih naj bi se v primerjavi z letom 1955 povečala za več kot tretjino.¹⁰⁶

Prehod na plansko-tržno ureditev

Na začetku petdesetih let je prišlo do sprememb, s katerimi je socialistična gospodarska ureditev dobila podobo, ki se potem v naslednjih petnajstih letih ni bistveno spremenila. Novi gospodarski sistem, ki je uradno začel veljati januarja 1952, ni več temeljil na državni lastnini proizvodnih sredstev ter njihovem upravljanju in podrobnem administrativnem načr-

¹⁰² ARS, fond 1589, III, šk. 4, Zapisnik seminarja s političnim aktivom, 22. 10. 1951.

¹⁰³ ARS, fond 1589, IV, šk. 1543, Zapisnik 4. partijske konference KPS Maribor, 24. 10. 1951.

¹⁰⁴ ARS, fond 1589, III, šk. 16, Poročilo o delu kadrovske komisije pri okrajnem komiteju KPS Maribor mesto, 5. 3. 1952.

¹⁰⁵ Odlok o družbenem planu mesta Maribor za leto 1955, UL LRS, 14. 7. 1955, št. 26/490.

¹⁰⁶ Družbeni plan okraja Maribor za leto 1956, UL LRS, 6. 9. 1956, št. 31/133.

tovanju, temveč na družbeni lastnini, na družbenih planih, na delavskem upravljanju in delnem upoštevanju zakonitosti tržnega gospodarstva. Nova gospodarska miselnost je bila srednja pot med staro partijsko miselnostjo, da mora država še vedno usmerjati temeljna gospodarska gibanja, in novimi proizvodnimi odnosi, ki so zahtevali večjo poslovno ter proizvodno samostojnost podjetij in bolj uravnotežena gospodarska gibanja.

Posebne zvezne in republiške komisije so nova gospodarska načela najprej začele udejanjati na področju trgovine in preskrbe. Kot so izvedeli udeleženci seminarja, ki ga je republiški politični aktiv organiziral oktobra 1951, je bilo za doseganje novih gospodarskih ciljev treba najprej sprostiti trg in doseči večjo skladnost kupnih in blagovnih skladov. To je pomenilo najprej znižanje cen kmetijskih pridelkov, nato znižanje cen industrijskih izdelkov ter ureditev davčnega in plačnega sistema.

Uredbe iz leta 1950 so odpravile privilegije v zagotovljeni preskrbi, ukinile industrijske magazine, reorganizirale odkup kmetijskih pridelkov in uvedle nove nakaznice za nakup industrijskih izdelkov. Vsi ti ukrepi pa niso izboljšali zagotovljene preskrbe okoli 70.000 Mariborčanov, za katere je bilo treba mesečno izdati do 650.000 kg mlevskih izdelkov, do 65.600 kg masti, do 82.000 kg sladkorja, do 150.000 kg mesa itn. To leto je najbolj primanjkovalo zelenjave, mleka in krompirja, v prvem tromesečju leta 1951 pa mesa in mleka. Ko so maja 1951 ukinili obvezen odkup mleka, mesa, krompirja in drugih pridelkov, je postajal trg vse bolj založen. Do konca leta 1951 so ukinili živilske nakaznice in namesto njih uvedli denarna nadomestila. Boni za nakup industrijskih izdelkov so ostali v veljavi do 1. januarja 1953. S tem letom se je začelo novo obdobje v razvoju socialistične trgovine, v katerem je država obdržala nadzor nad gibanjem cen, ponudba blaga pa je bila še omejena.

Leta 1951 se je končalo obdobje preozkega pojmovanja trgovine kot dejavnosti, ki mora biti v glavnem omejena na zapolnitev polic z blagom po nizkih, to je neekonomskih cenah, in mora biti v prvi vrsti namenjena preskrbi delavcev in nameščencev. Začel se je prehod na prosto trgovino, ki bo lahko, kot so zapisali maja 1951, zadovoljila potrebe potrošnikov Maribora, sama bo nabavljala potrebne količine izdelkov, izboljšala kakovost in ponudbo ter opravljala vlogo intervencije na trgu za znižanje cen. V trgovinah pa je bilo treba doseči tudi rentabilnost, in sicer z zmanjšanjem števila zaposlenih, njihove plače pa bodo morale biti odvisne od poslovnega uspeha. Prvi korak k vpeljavi trga sta predstavljala reorganizacija trgo-

vinske mreže in zmanjšanje števila zaposlenih. Do leta 1952 se je število državnih trgovin zmanjšalo, vlogo ukinjenih potrošniških zadrug in mestnih trgovskih podjetij so prevzela druga, tudi novoustanovljena specializirana podjetja, v katerih je bilo zaposlenih 1275 ljudi. Največ trgovskih podjetij je prodajalo živila.¹⁰⁷ Blagovni promet v Mariboru je začel naraščati januarja 1951, ko so potrošniki v zagotovljeni preskrbi lahko kupovali industrijsko blago v prosti prodaji z 80-odstotnim popustom. Maja so sprostili trgovino z nekaterimi kmetijskimi pridelki, do konca leta je prosta prodaja zajela že velik del vseh pomembnih življenjskih izdelkov in tudi gradbenega materiala. Tako se je leta 1951 povečala prodaja mlevskih izdelkov, maščob in sladkorja, padla je prodaja mesa, mleka, krompirja. Pri industrijskih izdelkih se je zvišala prodaja volnenih tkanin, nogavic, obutve. To leto se je delež mariborske trgovine v republiki povečal na 11 odstotkov. Primerjava cen z Ljubljano je pokazala, da so bila v Mariboru cenejša živila, dražji pa industrijski izdelki. Leta 1952 se je povečala prodaja luksuznih predmetov.¹⁰⁸ S sprostitvijo trgovine je postajal trg bolj založen, cene pa niso padle tako, kot je mestna oblast pričakovala in tudi napovedala. Hitro rast cen zelenjave, mleka in mesa je spremljalo vedno večje nezadovoljstvo Mariborčanov. Kot so ugotovili na gospodarski konferenci decembra 1951, je Mariborčanom bilo nesprejemljivo, da se to dogaja z izdelki, katerih cene »ima v rokah država«.¹⁰⁹

Na začetku petdesetih let se je končalo obdobje, v katerem so bili vsi naporji usmerjeni v organizacijo zadrug, ki bi morale biti idealen primer vsega, kar so predpisovali ruski organizatorji kolhozov in sovhozov. Nova gospodarska ureditev je priznala kmetijskim zadrugam vlogo samostojnih gospodarskih podjetij, ki morajo poslovati rentabilno in pridelovati kulture, ki so bile na njihovem območju najdonosnejše. Kmetijske delovne zadruge so jeseni 1951 začele z novim načinom poslovanja, ki je temeljil na uporabi gospodarskega računa, novem nagrajevanju in obračunavanju opravljenega dela. Naslednje leto pa so se začele priprave za nadaljnjo notranjo preureditev kmetijskih zadrug, s katero naj bi dobil kmet zadružnik večjo vlogo pri upravljanju zadrug. Povečala naj bi se tudi zemljiška ren-

¹⁰⁷ Leta 1952 je bilo v Mariboru 11 trgovskih podjetij z živili, ki so imela 153 poslovalnic, od tega 73 špecerijskih, 24 mesnic, 32 mlekarn, 12 zelenjavnih, dve delikatesi. Poleg teh so bile štiri trgovine na debelo z živili, 12 trgovin na drobno z industrijskimi izdelki, 19 manufakturnih poslovalnic, 12 trgovin z usnjem, 9 z železino in kemikalijami, 8 s papirjem, dve s porcelanom, tri knjigarne in 18 trgovin z drugim blagom.

¹⁰⁸ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1149, Zapisnik 2. seje Mestnega zbora in Zbora proizvajalcev, 19. 1. 1953.

¹⁰⁹ ARS, fond 1589, III, šk. 4, Zapisnik gospodarske konference s sekretarji okrajnih komitejev, 9. 5. 1951.

ta, tako da bi se kmetu splačalo dati zemljo zadrugi v zakup.¹¹⁰ V obravnavanem času je bilo na območju Maribora še vedno šest KDZ: Lackova, Meljski hrib, Kamnica, Košaki, Radvanje in Zrkovci; po obsegu skupnih površin sta bili največji Kamnica s 443,83 ha in Košaki z 258,48 ha. Mestna oblast z njihovim delom ni bila zadovoljna, saj si niso prizadevale vključiti zasebnega sektorja in povečati obdelovanih površin, bile so brez poslovne usmeritve in imele napačen odnos do ohišnic. Zlasti pa je bilo slabo zdravstveno stanje njihove živine.¹¹¹ Mestni komite KPS je bil še posebno nezadovoljen, ker je bil zasebni sektor še vedno najmočnejši ravno v tistih kulturah, po katerih je bilo v mestu največje povpraševanje, to je po zelenjavi in mleku. Oktobra 1951 je sklenil, da morajo zadruge čim prej vpeljati poslovanje po gospodarskem računu, ki bo pokazal, katere so rentabilne in katere ne.¹¹² Uvajanje gospodarskega računa v združno poslovanje je izpostavilo problem, ki je bil dotlej v ozadju, to so bile premajhne plače zadrušnikov. Razprave o reorganizaciji KDZ, ki so se začele naslednje leto, so pokazale, da na obravnavam območju lahko ostanejo le tri.¹¹³

Sredi leta 1952 je bilo v rokah socialističnega sektorja 52 odstotkov skupnih kmetijskih površin, 34 odstotkov vseh konj, 38 odstotkov govedi in 22 odstotkov prašičev. Med zasebniki so prevladovali kmetije s površino do 0,5 ha in od 1 do 3 ha.¹¹⁴ Donosi pri pšenici, koruzi in krompirju so bili nad jugoslovanskim povprečjem.

V letih 1950–1952 je obrt zadržala vlogo dopolnilne dejavnosti, zato je morala biti usmerjena v proizvodnjo tistih izdelkov, ki jih industrija ni mogla izdelati dovolj. Novi gospodarski sistem je izboljšal razmere za hitrejši razvoj družbene obrti, ki naj bi se osredotočila le na proizvodnjo kakovostnih obrtnih izdelkov. Zasebno obrt je gospodarska politika hotela omejiti zgolj na uslužno in servisno dejavnost. Zvezna uredba iz januarja 1954 je postavila temelj za izpeljavo te politike.¹¹⁵ V Mariboru je obrt še zadržala mešan lastniški značaj, saj so jo sestavljala državna, združna, in zasebna podjetja in delavnice ter podjetja, ki so jih upravljale t. i. množične politične organizacije. Največ obratov sta imela zasebni in državni sek-

¹¹⁰ ARS, fond 1589, III, šk. 4, Zapisnik posvetovanja s sekretarji mestnih in okrajnih komitejev KPS, 20. 5. in 21. 5. 1952.

¹¹¹ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1148, Zapisnik 8. seje IO MLO Maribor, 15. 2. 1951.

¹¹² ARS, fond 1589, IV, šk. 1543, Zapisnik 4. partijske konference MK KPS Maribor, 24. 10. 1951.

¹¹³ Prva splošna kmetijska zadruga naj bi bila v občini Kamnica, druga za kraja Radvanje in Razvanje, tretja pa bi zajela kmečko prebivalstvo v Dogošah, Brezju, Zrkovcih in na Pobrežju.

¹¹⁴ Od 0 do 0,5 ha je bilo 4138 gospodarstev (452 ha zemlje), od 0,5 do 1 ha 253 gospodarstev (204 ha), od 1 do 3 ha 318 gospodarstev (558 ha), od 3 do 8 ha 152 gospodarstev (875 ha), nad 8 ha pa je bilo 66 gospodarstev (895 ha).

¹¹⁵ Uredba o obrtnih delavnicah in obrtnih podjetjih, UL FLRJ, 29. 1. 1954, št. 5/48.

tor.¹¹⁶ Slednji ni napredoval tako, kot so predvidevali, zato mu je bil zasebni kljub zanj neugodni zakonodaji in neprijaznemu odnosu mestne oblasti še vedno močan tekmeč. Leta 1950 se je začel premik tudi na organizacijskem področju. Zasnova nove organizacije mestnih obrtnih obratov je predvidela decentralizacijo obstoječih in ustanavljanje novih, ki ne bi bili več v glavnem v centru, temveč v predmestju. Iz ukinjenih obratov in delavnic so ustanovili 37 samostojnih obrtnih podjetij. Leta 1952 se sprostitev gospodarskega življenja ni pokazala kot zadostna spodbuda. Cene so se dvignile, promet z izdelki je upadel. Uslužnostna podjetja so se še naprej ubadala s pomanjkanjem materiala in strokovne delovne sile. Za posamezna opravila ni bilo več mogoče dobiti mojstra.

Leta 1951 sta se tudi gostinstvo in turizem začela prilagajati novim potrebam in zahtevam. Iz velikih državnih mestnih podjetij je nastalo večje število manjših in samostojnih gostinskih podjetij: Hotel Orel, Velika kavarna in Hotel Zamorc. Zmanjšalo se je število Delavsko uslužbenskih restavracij; januarja leta 1952 jih je bilo še 17, ki so imele povprečno 5360 abonentov na mesec.¹¹⁷ Zasebniki so tudi v Mariboru izkoristili možnost t. i. socialističnega zakupa, to je najetja državnega gostišča za določen čas, ki jim je zagotavljal 50 odstotkov ustvarjenega dohodka. Leta 1952 še ni bilo možnosti za razvoj turizma. V Mariboru ni bilo hotela kategorije A, ležišč je bilo manj kot pred začetkom 2. svetovne vojne, prevladovali so domači gostje.

V komunalnem gospodarstvu na začetku petdesetih let še ni bilo čutiti premikov na makroekonomski ravni. Mestna uprava ni mogla zagotoviti dovolj sredstev, da bi obnova in povečevanje zmogljivosti komunalnih objektov sledila hitremu naraščanju prebivalstva. Najbolj so se krizne razmere stopnjevale na področju stanovanjske graditve. Leta 1951 so gradili 382 stanovanj, prosilcev zanje pa je bilo 5719.

Obdobje hitrega gospodarskega oživljanja se je v Mariboru začelo leta 1953. To leto so se povečali gradbena dejavnost, blagovni promet v trgovini in gostinstvu, plačni skladi in skladi za samostojno razpolaganje podjetij, vrednost izvoza se je povečala za več kot trikrat. Z večanjem gospodarske dejavnosti se je krepila vloga Maribora kot gospodarskega središča severovzhodne Slovenije.

¹¹⁶ Leta 1952 je bilo v zasebnem sektorju 619 obratov, v državnem 108, množične organizacije so imele 4, v združenih rokah pa so bili 3 obrati.

¹¹⁷ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1150, Zapisnik 6. zasedanja MLO Maribor, 22. 2. 1952.

Decentralizacija gospodarske uprave in uvedba samoupravljanja

Decentralizacija državne uprave se je začela konec leta 1949 in je trajala do aprila 1951. V tem času je zvezna vlada razpustila aparat centralnega planiranja z ministrstvi in direkcijami ter velik del njihovih pristojnosti prenesla na republiške vlade oziroma njihove družbene plane. Republiška vlada je v tem času prenesla vrsto republiških podjetij pod upravo krajevnih organov oblasti. Tako je bilo opuščena delitev gospodarstva na zvezno, republiško in lokalno. Sestavni del nove gospodarske ureditve, ki so jo v Jugoslaviji začeli uvajati na začetku petdesetih let, je bila nova oblika vodenja in odločanja v gospodarstvu, imenovana delavsko samoupravljanje. Njena temeljna ideja, ki je povzročila številne spremembe, je bila, da je treba zmanjšati vpliv države v gospodarskem življenju in del njenih pristojnosti pri upravljanju podjetij ter usmerjanju njihove proizvodnje prepustiti zaposlenim v državnih gospodarskih svetih oziroma delavskim svetom in upravnim odborom. Udeležbo zaposlenih pri upravljanju podjetja je določal Osnovni zakon o upravljanju z državnimi gospodarskimi podjetji, ki ga je zvezna skupščina sprejela junija 1950.

Na začetku petdesetih let so bila za kratek čas najpomembnejša mariborska podjetja še podrejena zveznim ali republiškim organom, nato pa so njihovo upravo prevzeli delavski sveti, upravni odbori in direktorji. V TAM-u, Metalni ter Tovarni volnenih in vigogna izdelkov so delavske svete izvolili še pred junijem 1950, ko je bil sprejet Osnovni zakon o upravljanju z državnimi gospodarskimi podjetji. Avgusta so jih izvolili v tovarni strojev Remont, Predilnici in tkalnici, HE Mariborski otok, Metalni, Zlatorogu, Hidromontaži, septembra pa v Združeni tovarni svile, Elki, MTT, Tovarni trakov in sukanca, Tovarni čevljev in v drugih podjetjih. Do konca leta 1950 so delavci »prevzeli« tudi upravo v podjetjih lokalne industrije.¹¹⁸ To in naslednje leto so volitve delavskih svetov opravili tudi v gostinskih, obrtnih in drugih gospodarskih podjetjih. Delavske svete so volili na slavnostnih zborovanjih, ki so se jih udeležili vsi zaposleni v podjetju. Po pravilu so morali biti na kandidatni listi najboljši delavci, to je večkratni udarniki. Po razglasitvi kandidatne liste, ki je dobila večinsko podporo, so običajno razglasili tudi udarnike.

¹¹⁸ PAMB, fond MLO Maribor, šk. 1148, Zapisnik I. rednega zasedanja MLO Maribor, 14. 1. 1951.

Na začetku leta 1952 so v mariborskih podjetjih volili nove delavske svete. Te volitve so se od prvih razlikovale po tem, da so delavski sveti sami določili datum volitev in da so bili izvoljeni kandidati z največ glasovi. Do marca so opravili volitve v 132 podjetjih. Mestni komite KPS je ugotovil, da sestava novih delavskih svetov ustreza politični zahtevi, po kateri sta morali biti dve tretjini članov iz delavskih, tretjina pa iz nameščenskih vrst.

Prvi delavski sveti še niso poznali vseh svojih pravic in dolžnosti. Mestni komite KPS je njihovo delo ocenil kot drobnjakarsko razpravljanje o vseh mogočih vprašanjih in nalogah, tudi o tistih, ki niso sodile v njihovo pristojnost. Tako je na primer delavski svet TAM-a na seji konec julija 1950 obravnaval predloga za reorganizacijo preobsežnega upravnega aparata in za povečanje »*polnomočij*« delavcem pri strojih, delavski svet Metalne pa o reorganizaciji delovnih brigad. Sklepi, ki so jih sprejeli, so bili največkrat preveč splošni in premalo obvezujoči. V drugi polovici leta 1950 se je pokazalo, da člani delavskih svetov niso kos nalogi, zlasti v manjših mestnih in komunalnih podjetjih. Večina med njimi je bila premalo »*razgledanih*«, zato niso mogli resneje poseči v razprave o problemih s področja proizvodnje in finančnega poslovanja. Oktobra tega leta so se na partijski konferenci odločili, da bodo za člane delavskih svetov pripravili redne izobraževalne seminarje. Na tej konferenci so tudi ugotovili, da se vodstveni delavci podjetja in sindikalne podružnice vse bolj izogibajo sprejemanju tveganih poslovnih odločitev in jih prepuščajo delavskim svetom.¹¹⁹

Leta 1951 so postali delavski sveti v proizvodnih podjetjih bolj učinkoviti. Mestni komite jim je pripisal skoraj vse pozitivne premike v poslovanju mariborskih podjetij, od zmanjšanja števila nepotrebnih delovnih mest, smotrnejše izrabe surovin in reprodukcijskega materiala do večje skrbi za vzdrževanje strojev in večje ponudbe kakovostnejših izdelkov. Oktobra 1951 je poročal tudi o negativni plati njihovega delovanja, ki se je največkrat kazala v preveliki želji po večjem finančnem učinku. Problem je videl v tem, da proizvodna podjetja uresničitev tega cilja niso povezovala z večjo proizvodnjo, storilnostjo in delovno vnemo, temveč z zviševanjem cen izdelkom in ustanavljanjem lastnih prodajaln in celo gostinskih obratov. Mestni komite jim je tudi očital, da niso izboljšali odnosa do ljudskega premoženja in da so namenili premalo pozornosti zdravstveni in tehnični zaščiti zaposlenih.¹²⁰ Najslabšo oceno so to leto dobili delavski sveti in

¹¹⁹ ARS, fond 1589, IV, šk. 1532, Zapisnik 3. redne partijske konference v Mariboru, 28. 10. 1950.

¹²⁰ ARS, fond 1589, IV, šk. 1543, Zapisnik 4. redne partijske konference MK KPS Maribor, 24. 10. 1951.

tudi upravni odbori v mestnih gostinskih podjetjih. Ti so na sejah največ razpravljali o plačah in se izgubljali v nepomembnih podrobnostih, vse pomembne odločitve pa so prepuščali direktorju.

Leta 1952 so delavski sveti v Mariboru, izjema je bila obrt, prerasli začetne težave. Dnevni redi njihovih sej so bili vse daljši, na njih so bili že pregledi izvršitve proizvodnega in finančnega plana, obravnava različnih pravilnikov, poročila o delovni disciplini, o delu upravnega odbora. Točka razno je bila običajno zelo široka, saj so pod to točko obravnavali tehnične, strokovne in druge probleme ter nepravilnosti. Kljub napredku pa je mestna politika njihovo delo ocenila kot »nesprejemljivo«. Dnevni red sej sta določala predsednik delavskega sveta in direktor podjetja brez predhodnega posvetovanja s člani delavskega sveta. Trgala se je tudi vez med člani delavskega sveta in zaposlenimi. O vsebini in o tem, kako je tekla seja, jih niso več obveščali kot na začetku, temveč so na oglasni deski objavili le sklepe.¹²¹ Vedno večja izoliranost delavskih svetov od njihove volilne delavske »baze« je bila po oceni mestnega komiteja voda na mlin politično zgrešenim »tendencam«, ki so se pojavljale pri upravljanju podjetij. Najbolj vprašljiva so bila prizadevanja za čim večji komercialni dobiček, ki ni bil posledica večje proizvodnje in višje delovne storilnosti, temveč povečevanja cen izdelkom in storitvam. Vedno pogostejša je bila tudi nesmotrna poraba različnih skladov podjetij. Podjetja so težila k temu, da predvidena sredstva za plačni sklad in sklad lastnih sredstev čim prej porabijo, ker so se bala, da jim jih bodo sicer pobrali. Sredstva za plače so na primer porabila že do 1. oktobra 1952. Tako so ostala brez rezerv, če bi prišlo do težav, izognila pa so se tudi plačilu prispevkov za gradnjo komunalnih in drugih objektov. Podjetja so kršila predpise o prodaji osnovnih sredstev, prikrivala denarna sredstva, ki jih je bilo treba nakazati družbi, ali pa so si jih med seboj posojala brez vednosti finančnih služb. Vsa ta nezakonita dejanja so bila dokaz, da so podjetja lastne interese postavljala nad višje, to je družbene interese.¹²²

Leta 1952 so začeli delavske svete ustanavljati tudi v posameznih obrtnih podjetjih. Politika jim je namenila premalo pozornosti, zato niso imeli nobene vloge pri sprejemanju poslovnih odločitev.

Do leta 1952 se je samoupravljanje razvijalo kot delavsko. Z ustavnimi spremembami leta 1953 in vzpostavitvijo komunalnega sistema dve

¹²¹ ARS, fond 1589, IV, šk. 1550, Zapisnik seje biroja MK KPS Maribor, 4. 2. 1952.

¹²² ARS, fond 1589, IV, šk. 1550, Zapisnik 5. seje MK KPS Maribor, 10. 11. 1952.

leti kasneje je samoupravljanje dobilo širši značaj, poseglo je še na druga družbena področja in v lokalno samoupravo. Tako se je sredi petdesetih let preteklega stoletja začelo novo obdobje, v katerem je bilo gospodarsko napredovanje Maribora v večji meri odvisno od sposobnosti in spretnosti mestne oblasti in vodstev podjetij.

Sklepne misli

Leto 1945 je bilo prelomnica v gospodarskem življenju Maribora. Novi oblastniki so pripisovali večji pomen gospodarski načrtnosti in enotnosti kot pa tržnemu gospodarstvu in individualni pobudi, zato so po kratkem obdobju gospodarske obnove pohiteli s preobrazbo gospodarskega življenja. V letih 1946 in 1947 so po sovjetskem zgledu vzpostavili centralno-plansko gospodarsko ureditev in uveljavili razvojno usmeritev, ki je dajala prednost pospešenemu razvoju vodilnih industrijskih panog. V novi družbeni ureditvi, ki ni dopuščala odstopanj od uradne gospodarske politike, to so določali v Beogradu in usmerjali v Ljubljani, je mestna oblast obdržala le pristojnost nad tako imenovanim lokalnim in komunalnim gospodarstvom. Večja ter pomembnejša podjetja in področja, kot sta bili prehrana ter preskrba, so prišla v pristojnost republiških in zveznih ministrstev. Državni gospodarski sektor je postal prevladujoč, stare oblike gospodarske organiziranosti so se umaknile novim, ki pa niso bile ustanovljene le za doseganje gospodarskih koristi, temveč so morale stremeti še za drugimi splošno gospodarskimi cilji ter poskrbeti za izobraževanje, zabavo in prosti čas zaposlenih delavcev. V skladu z novo gospodarsko miselnostjo sta se začela krepiti razredna solidarnost in graditi nov odnos do dela in proizvodnje.

Maribor je začel krepiti svojo vlogo industrijskega centra in žarišča socialistične dejavnosti in miselnosti v severovzhodni Sloveniji na začetku petdesetih let, ko se je Jugoslavija otresla sovjetskega vpliva ter začela graditi svojo, to je tako imenovano plansko-tržno obliko socialistične gospodarske ureditve. Udejanjanje nove gospodarske usmeritve je pomenilo krepitev avtonomije mestne oblasti in tudi podjetij pri urejanju gospodarskega življenja, uvajanje delavskega samoupravljanja in večje upoštevanje zakonitosti tržnega gospodarstva. V letih 1951 in 1952 je do kakovostnih sprememb prišlo najprej na področju trgovine in preskrbe, združništva in

gospodarskega načrtovanja. Do leta 1952 se je samoupravljanje razvijalo kot delavsko. Z ustavnimi spremembami leta 1953 in vzpostavitvijo komunalnega sistema dve leti kasneje je samoupravljanje dobilo širši značaj in poseglo še na druga družbena področja in v lokalno gospodarstvo. Na področju razvojne gospodarske politike pa je do sprememb in napredka prišlo šele leta 1955, ko je družbeni plan mesta Maribor za to leto predvidel preusmeritev proizvodnje v črni metalurgiji, povečanje proizvodnje izdelkov široke porabe in blagovnega prometa. Tako se je sredi petdesetih let preteklega stoletja začelo novo obdobje, v katerem je bilo gospodarsko napredovanje Maribora v večji meri odvisno od sposobnosti in spretnosti mestne oblasti in vodstev podjetij.

Aleksander Lorenčič

MARIBORSKO GOSPODARSTVO MED TRANZICIJO

Tranzicija – prehod v demokratični večstrankarski sistem in socialno-tržno gospodarstvo

Začetek tranzicije je na simbolni ravni označeval padec berlinskega zidu, politični mejnik v vsaki posamezni državi pa so bile prve demokratične volitve.¹ Ko govorimo o gospodarski tranziciji, mislimo na prehod iz zaprtega centralno-planskega sistema (v Sloveniji govorimo o plansko-tržnem) v odprto socialno-tržno gospodarstvo.² Tranzicija na političnem področju pa je označevala prehod iz enopartijskega političnega sistema v demokratični večstrankarski sistem. Podobno razlaga pojem tranzicije tudi Veliki slovar tujk, kjer je le ta opredeljena kot dejanje, proces ali stopnja v spreminjanju enega stanja, oblike dejavnosti z drugo in kot prehodno stanje, pa tudi kot obdobje prehoda iz socialističnega v liberalno-demokratični sistem.³ Za mejna okvirja slovenske tranzicije štejemo prve večstrankarske svobodne volitve (pomlad 1990) in vstop Slovenije v Evropsko unijo (1. maj 2004). V tem obdobju smo bili priča demokratizaciji družbe, osamosvojitvi ter preoblikovanju družbene lastnine. Na gospodarskem področju sta bila zraven privatizacijskega procesa ključna še makroekonomska stabilizacija in prestrukturiranje. Začetke strukturnih premikov na gospodarskem področju je ob koncu osemdesetih let naznanil Zakon

¹ Aleksander Lorenčič: Prva leta gospodarske tranzicije v Sloveniji. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2008, št. 2, str. 150.

² Herman W. Hoen: The transformation of economic systems in central Europe: Studies in comparative economic systems. Northampton 1998, str. 1.

³ Veliki slovar tujk (ur. Miloš Tavzes et al.). Ljubljana 2002, str. 1179.

o podjetjih.⁴ Tranzicija je za celotno slovensko gospodarstvo predstavljala veliko preizkušnjo, Maribor kot industrijsko središče, pa je kriza v prehodu v tržno gospodarstvo še posebno prizadela.

Zakonodaja s področja pospeševanja skladnejšega regionalnega razvoja in medregionalne razlike

V Sloveniji se je politika pospeševanja skladnejšega regionalnega razvoja začela že v zgodnjih sedemdesetih letih, ko je bil sprejet prvi Zakon o ukrepih za pospeševanje razvoja manj razvitih območij.⁵ Zakon je določil občine, ki so veljale za manj razvite in so bili zanje predvideni posebni ukrepi. Takrat so manj razvita območja obsegala 18,9 odstotka površine in 18,2 odstotka prebivalstva Slovenije. Nato so se vsakih pet let (v skladu s takratnim sistemom načrtovanja) spreminjali kriteriji, območja in ukrepi za pospeševanje regionalnega razvoja. Konec leta 1990 je bil sprejet Zakon o spodbujanju razvoja demografsko ogroženih območij v Republiki Sloveniji.⁶ Usmerjen je bil predvsem na reševanje demografskih problemov. Zakon je opredelil strnjena demografsko ogrožena območja na podlagi dveh demografskih kriterijev indeksa staranja in indeksa rasti prebivalstva. Ob sprejetju zakona so demografsko ogrožena območja obsegala 61 odstotkov površine in 24,6 odstotka prebivalstva Slovenije, kar pomeni, da se je obseg območij, upravičenih do posebnih sredstev, zelo povečal. Leta 1999 je bil sprejet nov Zakon o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja,⁷ ki je med drugim uvedel tudi kazalnike za določitev območij s posebnimi razvojnimi problemi. Na podlagi zakona je bil leta 2000 sprejet podzakonski akt, ki je natančno določal vrednosti meril in občine, ki izpolnjujejo ta merila. Zakon je uvajal tri tipe območij s posebnimi razvojnimi območji: ekonomsko šibka območja, območja s strukturnimi problemi in visoko brezposelnostjo ter razvojno omejevana obmejna in območja z omejenimi dejavniki. Zakon je leta 1999 in podzakonski akti so na področje regionalne politike leta 2000 postavili slovensko regionalno strukturno politiko na nove temelje. Leta 2001 je bila sprejeta Strategija regionalnega razvoja Slovenije, ki je postala osnovni strateški dokument države, ki je tako v skladu

⁴ Uradni list SFRJ, 31. 12. 1988, št. 77.

⁵ Uradni list SRS, 1971, št. 16.

⁶ Uradni list RS, 31. 12. 1990, št. 48.

⁷ Uradni list RS, 29. 7. 1999, št. 60.

s Strategijo gospodarskega razvoja in Prostorskim planom Slovenije opredeljevala cilje regionalnega razvoja ter določala instrumente in politiko za doseganje teh ciljev.⁸ Kljub sprejeti zakonodaji, ki je težila k skladnejšemu regionalnemu razvoju, lahko ugotovimo, da le ta ni bila najbolj uspešna, saj so še danes prisotne precejšnje regionalne razlike v Sloveniji. Regije so se novim razmeram v tržnem gospodarstvu različno prilagajale, kar je bilo odvisno predvsem od stopnje razvitosti in obstoječe gospodarske strukture ob vstopu v proces tranzicije. Različno prilagajanje novim razmeram se je pretežno odražalo v finančnih rezultatih poslovanja gospodarstva, izgubah, izvozu in v deležu brezposelnih v delovno sposobnem prebivalstvu. Podravska regija, v katero sodi tudi Maribor, je spadala med srednje razvite regije s problematično gospodarsko strukturo in pozitivno ocenjenimi razvojnimi potenciali. Te regije so se prve začele soočati z naraščajočo brezposelnostjo, imele pa so tudi nadpovprečen delež izgub v celotnem prihodku. Njihova gospodarstva so bila obremenjena s številnimi neperspektivnimi industrijskimi podjetji; podravsko regijo je še posebno močno prizadela vojna v Iraku in izguba jugoslovanskega trga. So pa te regije imele perspektivo predvsem v razvijanju neindustrijskih dejavnosti. Pri tem jim je bila v pomoč tudi precej dobra izobrazbena struktura prebivalstva, ki pa je bila zaradi visokega deleža brezposelnih slabo izkoriščena.⁹ Glede na bruto domači proizvod (BDP) na prebivalca je tako leta 2003 daleč pred vsemi regijami prednjačila osrednjeslovenska regija, na zadnjem mestu pa je bila pomurska regija. BDP na prebivalca v osrednjeslovenski regiji je leta 2003 znašal 17.954 evrov, v pomurski pa le 8535 evrov. Razlika je bila torej ogromna in tudi po formalnem zaključku tranzicije (po vstopu Slovenije v Evropsko unijo) se ta slika ni spremenila. Leta 2003 je osrednjeslovenska regija ustvarila dobro tretjino (35,7 odstotka) celotnega slovenskega BDP-ja, kar je več kot 8 regij z najmanjšim BDP-jem skupaj (31 odstotkov) – skupaj s podravsko regijo pa je ustvarila skoraj polovico slovenskega BDP-ja (49 odstotkov). V podravski regiji, kamor spada Maribor, je BDP na prebivalca leta 2003 znašal 10382 evrov. Precej manj torej od vrednosti v osrednjeslovenski regiji.¹⁰

⁸ Janja Pečar in Metka Farič: Regionalni vidike razvoja Slovenije s poudarkom na finančnih rezultatih poslovanja gospodarskih družb v letu 1999. V: Urad za makroekonomske analize in razvoj (UMAR), Delovni zvezek, 2000, št. 8, str. 11-15.

⁹ Gospodarska gibanja v Sloveniji v letu 1994 s projekcijami razvoja do leta 1998 (pomladansko poročilo). V: UMAR, Delovni zvezek, 1994, št. 6, str. 22-24.

¹⁰ Prva statistična objava, 30. 3. 2006, št. 76, Statistični urad Republike Slovenije (SURS).

Nagel padec industrijske proizvodnje ob koncu osemdesetih let kot posledica nepripravljenosti na strukturne spremembe

Maribor je po velikosti drugo slovensko mesto in je gospodarsko ter kulturno središče severovzhodne Slovenije. Dolga leta je sodil v sam vrh jugoslovanske industrijske proizvodnje. A to mu ni bilo v poseben prid, saj se je razvijal zgolj industrijsko. V Mariboru se je struktura industrijske proizvodnje razlikovala ob republiškega povprečja. Odločilnega pomena je bilo odstopanje na področju proizvodnje sredstev za delo. Proizvodnja sredstev za delo je bila namreč najzahtevnejša zvrst proizvodnje, saj je terjala visoko stopnjo tehnološke opremljenosti in angažiranje visokih finančnih sredstev, kar se pa v primeru mariborskega gospodarstva ni zgodilo.¹¹

Tabela 1: Pomembne prelomnice v upravni razdelitvi Maribora (vir: Uradna spletna stran MO Maribor, <http://www.maribor.si/podrocje.aspx> (25. 7.2009):¹²

1981	Enotna mariborska občina, v katero so se leta 1967 združile občine Center, Tabor in Tezno, se razdeli na šest občin – Rotovž, Tabor, Pobrežje, Tezno, Ruše in Pesnica; povezane so v posebno družbenopolitično skupnost Mesto Maribor.
1990	Občine Rotovž, Tabor, Tezno in Pobrežje se združijo v občino Maribor; Ruše in Pesnica ostaneta samostojni.
1994	Maribor postane mestna občina, samostojne postanejo občine Duplek, Rače-Fram in Starše.
1998	Iz Mestne občine Maribor se izločita še občini Miklavž in Hoče-Slivnica.

V času samoupravnega gospodarjenja je država s svojo politiko posegala v organizacijo poslovnih sistemov in tako ekonomska politika socialističnega sistema ni dopuščala pravočasnega prestrukturiranja v skladu z zahtevami tržnega gospodarstva. Že v sedemdesetih letih je mariborska industrija prišla v fazo stagnacije in zaostajala za slovenskim razvojem. Zniževala so se vlaganja v investicije, značilne so bile zaprtost ter razdrobljenost industrijskih podjetij in njihova tehnološka zastarelost. V

¹¹ Statistične informacije, Občina Maribor, Zavod za planiranje in urbanistično načrtovanje, 25. 10. 1991, št. 20, str. 4.

¹² Zelo pomemben podatek, ki ga je treba imeti v mislih, ko beremo nekatere statistične podatke (rast industrijske proizvodnje, brezposelnost itd.). Obseg občine v začetku devetdesetih let 20. stoletja se je razlikoval od današnjega.

osemdesetih letih je mariborsko gospodarstvo samo še nazadovalo.¹³ Eden od razlogov za težave je vsekakor bil v dejstvu, da se številna mariborska podjetja niso znala prilagoditi zahtevam tržnega gospodarstva. Za primer navedimo giganta Metalno. Med TOZD-i je leta 1973 bil sklenjen samoupravni sporazum o združitvi v delovno organizacijo Metalno in le ta je pomenil temelj za nov ekonomski razvoj. Taka organizacija je kot osnova jugoslovanskega »eksperimenta« dogovorne ekonomije v temeljih ostala nespremenjena v veljavi vse do leta 1990.¹⁴ Takratna politična oblast se je že v začetku osemdesetih let zavedala, da so na gospodarskem področju potrebne spremembe, a nikakor ni bila sposobna preseči ideoloških okvirjev. O tem priča eden od sklepov seje Medobčinskega sveta ZKS¹⁵ – Maribor spomladi leta 1981, ki se je glasil, *»da je treba preseči ozke podjetniške interese in akcijo usmeriti v prizadevanje za to, da bo bodoči razvoj slonel na kvalitetnejših odnosih«*. Akcija pa mora iti v smer, *»ki bo zagotovila skupno planiranje, skupna vlaganja, skupen dohodek in skupen riziko«*.¹⁶ Tudi vzrokov za številne probleme na področju gospodarstva se je takratna politična struktura zavedala. Na eni od sej meddobčinskega sveta poleti 1983 jih je predstavil takratni sekretar Medobčinskega sveta ZKS za Podravje, ki je vzroke videl v strukturi gospodarstva (predvsem v predelovalnem značaju industrije in zastarelosti tehnologije), premajhni izvozni usmerjenosti gospodarstva, zaostajanju gospodarskih investicij, premajhni povezanosti gospodarstva in nekaterih družbenih dejavnosti ter v vse večjih problemih na področju skupne porabe. Rešitev omenjenih težav pa je sekretar videl *»v tesnejši povezanosti in prizadevanju za skupno, vzajemno, odkrito, vendar strpno in konstruktivno reševanje problemov«*. Menil je, da je največja ovira pri reševanju težav dejstvo, da *»so komunisti v Podravju še vedno prešibko povezani«*.¹⁷

Za osemdeseta leta je bila značilna počasna rast industrijske proizvodnje, ki se je gibala na robu stagnacije. V podjetjih so se kopičile zaloge, akumulacija pa je izgubila tekmo z osebnimi dohodki. Dinamiko in strukturo proizvodnje so vse manj opredeljevali fizični dejavniki, vse bolj pa po-

¹³ Lučka Lorber: Strukturne spremembe mariborskega gospodarstva po letu 1991. V: Revija za geografijo, 2006, št. 1, str. 64-65. Dalje Lučka Lorber: Strukturne spremembe mariborskega gospodarstva po letu 1991.

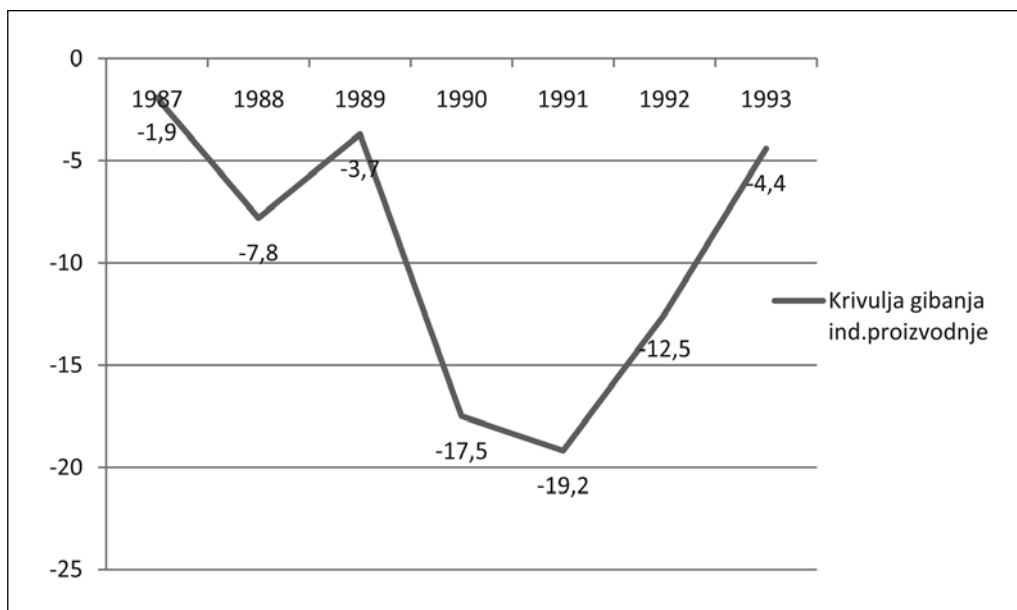
¹⁴ Jure Maček: Metalna – propadli mariborski gigant. V: Jure Maček et al.: Metalna Maribor, Sledovi mariborskega gospodarstva v arhivskem gradivu Pokrajinskega arhiva Maribor, Katalogi XXV. Maribor 2006, str. 46.

¹⁵ ZKS – Zveza komunistov Slovenije.

¹⁶ Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAMB), fond Medobčinski svet ZKS za Podravje – Maribor 1968-1990, št. 68 (delovodnik, indeks, arhivski znaki, dopisi, zapisniki 1981-1982).

¹⁷ PAMB, fond Medobčinski svet ZKS za Podravje – Maribor 1968-1990, št. 70 (zapisniki 1983, stališča, zaključki, ugotovitve, dopisi, zapisniki 1984).

Graf 1: Stopnja rasti industrijske proizvodnje v občini Maribor v letih 1987-1993 (povprečna letna stopnja v odstotkih).



Vir: Maribor v številkah 1994, Izvršni svet skupščine občine Maribor, Oddelek za gospodarstvo, str. 15.

* Vključeni sta tudi občini Ruše in Pesnica.

goji gospodarjenja. Vzroki so bili med podjetji različni, največji problem pa je predstavljala inflacija.

Posebno po letu 1985 je postajal vse bolj aktualen tudi problem plasmaja gotovih izdelkov, kar je še posebej prizadelo lahko predelovalno industrijo. V tem obdobju so investicije zaostajale od 10 do 20 odstotkov za slovenskim povprečjem. Na voljo ni bilo investicijskih programov za vodilne industrijske panoge, kot so bile kovinska, lesna, elektroindustrija in elektronika.¹⁸ Izhajajoč iz razprave na skupni seji Predsedstva Socialistične republike Slovenije in Predsedstva CK ZKS¹⁹ maja 1985, sta takratni družbenopolitični in gospodarski položaj »opozarjala na izjemno občutljivo fazo ohranjanja in razvoja pridobitev socialistične revolucije«, takratne razmere pa »terjale angažirano, premišljeno, usklajeno in učinkovito aktivnost družbenopolitičnih in samoupravnih skupnosti, upravnih in drugih organov, subjektivnih socialističnih sil, povezanih v SZDL,²⁰ in znotraj nje

¹⁸ Andreja Slavec: Razvoj industrije v Mariboru s posebnim poudarkom na razvojnih dejavnikih, S.I., s.n., 1989, str. 61. Dalje Andreja Slavec: Razvoj.

¹⁹ CK ZKS – Centralni komite Zveze komunistov Slovenije.

²⁰ SZDL – Socialistična zveza delovnega ljudstva.

še posebno ZK,²¹ ki je tako kot v preteklosti, tudi danes odgovorna za idejno usmerjenost in za doslednost kontinuiteti uveljavljanja socialističnega samoupravljanja.«²² Razpravljalo se je veliko, vendar pozitivnih ukrepov za gospodarstvo ni bilo. Tudi za obdobje od julija 1985 do februarja 1986 je Medobčinski svet ZKS za Podravje ugotavljal, da so v tem obdobju družbeno-gospodarske in politične razmere bile zelo zapletene in zaostrene, ki jih je posebej, kot je zapisano v poročilu, »karakteriziral težaven gospodarski položaj, ki se je manifestiral v zaostrenih pogojih gospodarjenja«.²³

Za Maribor je bila značilna zelo pestra struktura industrije. Od 33 industrijskih panog v Sloveniji leta 1989, je bilo v Mariboru razvitih kar 29. Pričakovali bi, da bo taka struktura omogočala večjo prilagodljivost tržnim razmeram, vendar se je zgodilo ravno nasprotno. Mariborska industrija se zaradi pomanjkanja znanja ni znala prilagoditi povpraševanju na trgu.²⁴ V drugi polovici osemdesetih let se je torej začelo najbolj dramatično obdobje v povojnem gospodarskem razvoju Maribora. V osemdesetih letih prejšnjega stoletja je bila najpomembnejša dejavnost v Mariboru proizvodnja vozil, ki je leta 1987 prispevala 31,7 odstotka prihodka mariborske industrije. Zaradi izgube trga je njen delež strmo padal. Ta padec je v absolutnem znesku bil še veliko večji, saj se je industrijska proizvodnja v Mariboru v tem obdobju zmanjšala za 42 odstotkov. Druga najpomembnejša dejavnost je bila proizvodnja tekstilne preje in tkanin, ki je bila v prihodkih udeležena s približno 10 odstotki. Pomanjkanje propulzivne industrije je imelo za posledico nagel padec industrijske proizvodnje. Proces notranjega prestrukturiranja proizvodnje mariborskega gospodarstva je tekkel zelo počasi. Tradicionalne industrijske dejavnosti, kot so proizvodnja prometnih sredstev, tekstila, elektro naprav in strojogradnje, so doživele velik padec proizvodnje. Te industrijske dejavnosti so imele svoj trg v nekdanjem jugoslovanskem prostoru in so bile privilegirane tako na državni kot lokalni ravni. Delež vlaganj v raziskave ter razvoj in v posodabljanje proizvodnje ni bil zadosten. Proizvodnjo prometnih sredstev so na primer poskušali reševati s subvencijami.²⁵

²¹ ZK – Zveza komunistov.

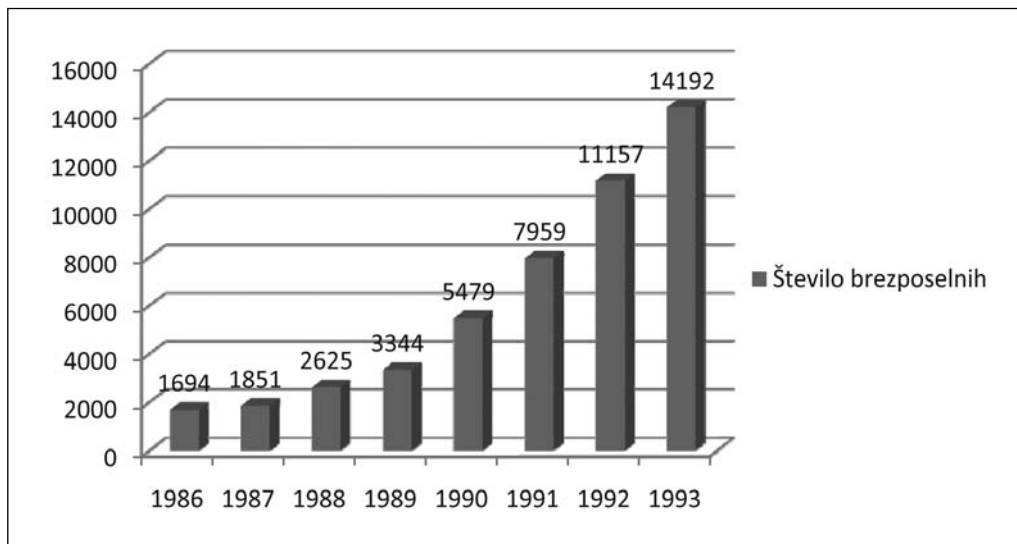
²² PAMB, fond Medobčinski svet ZKS za Podravje – Maribor 1968-1990, št. 72 (popisi, zapisniki 1985).

²³ PAMB, fond Medobčinski svet ZKS za Podravje – Maribor 1968-1990, št. 73 (zapisniki 1986)

²⁴ Andreja Slavec: Razvoj, str. 61.

²⁵ Lučka Lorber: Gospodarska tranzicija Slovenije v procesu globalizacije. V: Geografski zbornik, 1999, str. 133-166. Dalje: Lučka Lorber: Gospodarska tranzicija Slovenije v procesu globalizacije.

Graf 2: Število brezposelnih v občini Maribor v obdobju 1986-1993



Vir: Maribor v številkah 1994, Izvršni svet skupščine občine Maribor, Oddelek za gospodarstvo, str. 15.

* Do leta 1991 niso vključena zasebna podjetja.

** Vključeni so tudi zaposleni pri obrtnikih iz občin Ruše in Pesnica.

Iz zapisnika se je Medobčinskega sveta ZKS za Podravje je razvidno, da so številni OZD-i²⁶ ustvarjali izgubo (posebno od leta 1985 naprej) in vsi poskusi sanacije razmer in prestrukturiranja so bili neuspešni, saj je tudi v letu 1988 večina OZD-ov imela izgube.²⁷ Mejniki na tem področju je pomenilo leto 1989, ko so bili po Zakonu o podjetjih²⁸ TOZD-i²⁹ ukinjeni in je prišlo do organizacijskih sprememb. Nekateri TOZD-i so se osamosvojili in postali samostojna podjetja (TIPPO, Družbeno podjetje Kruh – pecivo). V številnih OZD-ih pa so se TOZD-i združili v enovita podjetja. Po letu 1989 je kriza v mariborski industriji z vso močjo udarila na plano. V krizo so zašla skoraj vsa podjetja. Številna so objavila stečaj. Krizo so posebno občutili tako imenovani giganti, kot so bili Metalna, TAM, MTT. Posledica krize je bilo številno odpuščanje. Od leta 1987 do 1991 se je število zaposlenih v mariborskih podjetjih zmanjšalo za približno 7700.³⁰

²⁶ OZD – Organizacija združenega dela.

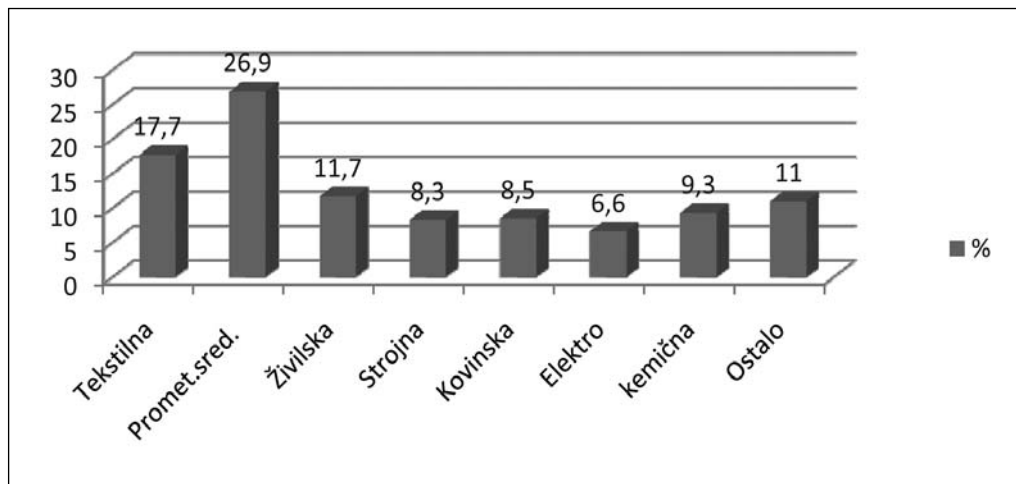
²⁷ PAMB, fond Medobčinski svet ZKS za Podravje – Maribor 1968-1990, št. 74 (delovodnik in dopisi 1987, 1988, 1989, 1990, zapisniki 1988-1989).

²⁸ Uradni list SFRJ, 31. 12. 1988, št. 77.

²⁹ TOZD – Temeljna organizacija združenega dela.

³⁰ Andreja Slavec: Razvoj, str. 62.

Graf 3: Struktura industrijske proizvodnje Maribora v letu 1990



Vir: Maribor v številkah 1991, Izvršni svet skupščine občine Maribor, Oddelek za gospodarstvo, str. 21.

* Vključeni sta tudi občini Ruše in Pesnica.

Neustrezna sestava gospodarskih dejavnosti je bila vsekakor ena največjih težav mariborskega gospodarstva. Sredi osemdesetih let je namreč več kot 60 odstotkov dohodkov mariborsko gospodarstvo ustvarilo s predelovalnimi dejavnostmi, kjer sta imeli, kot že omenjeno, vodilno vlogo proizvodnja vozil in tekstilna industrija. S krizo v teh dveh panogah je prišlo do resnih težav v mariborskem gospodarstvu, saj je ob razpadu jugoslovanske države velik del trga izgubila predvsem proizvodnja investicijske opreme in tekstila. Poudariti je treba, kot je ugotovila Lučka Lorber, da se je glavni pretres v mariborskih predelovalnih dejavnostih zgodil nekaj let pred osamosvojitvijo in prva leta po njej. Mariborsko gospodarstvo je doživelo šok že leta 1988, ko je drastično začel padati delež proizvodnje v sektorju proizvodnje vozil. Jugoslovanska vojska je namreč tega leta skoraj v celoti prenehala kupovati pri mariborskih podjetjih, nato je Slovenija z osamosvojitvijo izgubila še civilni del jugoslovanskega tržišča in s tem je bil »propad napačno vodenih in državno privilegiranih podjetij neizbežen«. ³¹

³¹ Lučka Lorber: Strukturne spremembe mariborskega gospodarstva po letu 1991, str. 66 in 69.

Slika 1: Glavni vzroki za krizo mariborskega gospodarstva in njihove posledice

Vzroki	Posledice
<ul style="list-style-type: none">– prehod v tržno gospodarstvo– razpad jugoslovanskega trga– izguba vzhodnega trga (razpad Sveta za evropsko vzajemnost)– zalivska vojna– neustrezno prestrukturiranje– prepočasna tehnološka posodobitev– pomanjkanje svežega kapitala in investicij– namenjanje državnih subvencij za ohranitev delovnih mest, ne pa za prestrukturiranje proizvodnje	<ul style="list-style-type: none">– padec industrijske proizvodnje– visoka brezposelnost– stečaji in likvidacije podjetij– izseljevanje prebivalstva iz mesta Maribor– počasno oživljanje in okrevanje

Vir: Različna dokumentacija. Ki sta jo izdali Mestna občina Maribor in mestna uprava; Lučka Lorber: Strukturne spremembe mariborskega gospodarstva po letu 1991. V: Revija za geografijo, 2006, št. 1, str. 63-78; Andreja Slavec: Značilnosti, vzroki in posledice deindustrializacije v Mariboru. V: Gospodarska problematika slovenskega alpskega sveta in slovenskih mest, št. 11. (ur. Marijan M. Klemenčič). Ljubljana 1995, str. 172-178.

Obdobje po osamosvojitvi - propadanje nekoč največjih tovarn, brezposelnost in izseljevanje prebivalcev

Z osamosvojitvijo Slovenije, razpadom enotnega jugoslovanskega trga in z izgubo vzhodnega (SEV) trga ter s prehodom na tržno gospodarstvo se je kriza samo še poglobila. Mariborska industrija je zašla v veliko krizo, največji vzrok pa je tičal v dejstvu, da je le ta slonela na gigantskih podjetjih, ki so začela propadati, kar je sprožilo plaz negativnih učinkov – padec proizvodnje, visoko brezposelnost in posledično veliko socialno ogroženost.³² Po letu 1991 je v mariborskem gospodarstvu prišlo do velikih sprememb v strukturi gospodarskih podjetij, v strukturi prihodkov gospodarstva in v proizvodnji po dejavnostih. Delež industrije v prihodku mariborskega gospodarstva je strmo padal v obdobju 1989-1991 (s 60,4 na 45,5 odstotka) in zmerneje po letu 1991 (leta 1996 je delež industrije v prihodku znašal 38,2 odstotka). Padec industrijske proizvodnje je imel

³² Lučka Lorber: Strukturne spremembe mariborskega gospodarstva po letu 1991, str. 63-78.

odločilno vlogo v gospodarskem nazadovanju Maribora v primerjavi z republiškim. Najmanjši padec v prihodkih gospodarstva je Maribor doživel leta 1993. Rezultat razmeroma nizkega padca dohodka v slovenskem gospodarstvu je bila uspešna rast dohodka trgovine. Po letu 1993 beleži rast dejavnost finančnih storitev, kar je bilo v veliki meri posledica aktiviranja več malih podjetij, ki so potrebovala finančni servis. Odstopanje od normalne rasti prihodka dejavnosti promet in zveze leta 1995 je bila posledica prenosa sedeža Pošte Slovenije iz Ljubljane v Maribor.³³ Podatki kažejo, da je bilo leta 1991 v mariborski industriji zaposlenih 28.397 delavcev ali samo 724 delavcev več kot leta 1961. Po letu 1987, ko je industrija dosegla največje število zaposlenih, to je bilo 38.510 delavcev, pa se je začelo obdobje hitrega nazadovanja števila zaposlenih. V primerjavi z letom 1987 je bilo število delavcev leta 1991 manjše za 10.113, leta 1993 pa za 13.296, ko je bilo zaposlenih še 25.214 delavcev. Ti podatki kažejo, da je industrijska podjetja zapustil vsak četrty delavec, saj se je njihovo število zmanjšalo za 26,26 odstotka. Največji upad je bil v letih 1990 in 1991. Po letu 1987 se je tudi v slovenski industriji začelo zmanjševati število zaposlenih v industriji, vendar veliko manj kot v Mariboru. V štirih letih se je v Sloveniji število zaposlenih zmanjšalo za 15,09 odstotka, vendar močnejše šele po letu 1991. V Mariboru pa ni nazadovalo samo število industrijskih delavcev, ampak tudi delež industrije v ustvarjenem družbenem proizvodu. Ta se je znižal od 50,46 odstotka leta 1987 na samo 43,47 odstotka leta 1990. Po letu 1987 je torej začel slabeti tudi ekonomski pomen industrije v okviru mestnega gospodarstva.³⁴ O rasti brezposelnosti priča tudi podatek, da se je septembra število brezposelnih povzpelo na 8537, kar je pomenilo povečanje za 55,8 odstotka glede na povprečje leta 1990. Tudi razmerje med upokojenci in zaposlenimi v družbenem sektorju in zunaj njega se je poslabševalo na škodo zaposlenih in je bilo konec avgusta 1991 1 : 2,3, kar je pomenilo, da sta morala 2,3 delavca delati za enega upokojenca (to razmerje na državni ravni je bilo 1 : 2,1).³⁵

Iz tabele 2 je razvidno, da se je število brezposelnih oseb v MO Maribor v obdobju 1995-2004 sicer zmanjševalo, naraščal pa je delež brezposelnih žensk (leta 1999 je bil delež brezposelnih žensk 52,6 odstotka, leta 2004 pa 54,1 odstotka) in delež brezposelnih oseb s V., VI. in VII.-VIII. stopnjo

³³ Lučka Lorber: Gospodarska tranzicija Slovenije v procesu globalizacije, str. 133-166.

³⁴ Andreja Slavec: Značilnosti, vzroki in posledice deindustrializacije v Mariboru. V: Marijan M. Klemenčič (ur.): Gospodarska problematika slovenskega alpskega sveta in slovenskih mest: št. 11. Ljubljana 1995, str. 172.

³⁵ Statistične informacije, Občina Maribor, Zavod za planiranje in urbanistično načrtovanje, 7. 11. 1991, št. 21, str. 4.

Tabela 2: Brezposelne osebe v MO Maribor glede na izobrazbeno strukturo v letih 1995-2004

Leto	Število		Delež od vseh glede na stopnjo izobrazbe v %				
	vsi	ženske	I. in II.	III. in IV.	V.	VI.	VII. in VIII.
1995	13.961	6794	38,5	28,4	27,1	4,2	1,9
1996	14.500	7028	38,5	29,4	26,2	3,9	2,1
1997	14.242	7092	39,2	29,8	25,8	3,5	1,7
1998	13.924	7065	39,5	29,2	26,1	3,5	1,7
1999	11.100	5843	38,9	29,6	26,5	3,2	1,7
2000	10.444	5556	39	30,1	26,4	2,9	1,6
2001	10.269	5434	39,8	29,4	26	2,9	1,9
2002	9659	5073	39,8	29,5	25,5	2,4	2,7
2003	8553	4608	36,4	27,2	29,9	2,7	3,8
2004	7728	4182	33,3	27,1	32,2	3	4,4

Vir: Informacija o mariborskem gospodarstvu za leti 1999 in 2000, MO Maribor, Mestna uprava, Oddelek za gospodarske dejavnosti, 2001, str. 27; Informacija o gospodarskih gibanjih v Mestni občini Maribor, MO Maribor, Mestna uprava, Oddelek za gospodarske dejavnosti, 31. 1. 2005, str. 23.

* Od leta 1998 brez občin Miklavž na Dravskem polju in Hoče-Slivnica.

izobrazbe. Zmanjševal pa se je delež brezposelnih s I. in II., III. in IV. stopnjo izobrazbe.³⁶ Eden od razlogov, da povezave s tujim kapitalom niso bile uspešne, je bil tudi državni intervencionizem. Dotacije za ohranjanje delovnih mest so imele ravno nasprotni učinek od pričakovanega. Državne subvencije so šle za sanacijo likvidnosti in plače zaposlenih. Podjetja so zapadla v tako imenovani efekt »glej in čakaj«. Gibanje števila zaposlenih v industriji se je sicer po letu 1994 umirilo. Konstantno padanje števila zaposlenih se je pa nadaljevalo v tekstilni industriji. Število brezposelnih je sicer naglo naraslo po letu 1989, ko je mariborska industrija hitro nazadovala. Delež brezposelnih se je gibal med 22 in skoraj 24 odstotki. Republiško povprečje je bilo približno 14 odstotkov. Delež dolgotrajno brezposelnih je bil približno 10 odstotkov nad republiškim povprečjem.³⁷ Problematika brezposelnih se je med drugim kazalav stavek delavcev, žal pa sistematičnega zbiranja podatkov o stavek in delovnih sporih ni bilo. Potreba po sistematičnem zbiranju podatkov o stavek in delovnih sporih je postala

³⁶ Informacija o gospodarskih gibanjih v Mestni občini Maribor, MO Maribor, Mestna uprava, Oddelek za gospodarske dejavnosti, 31. 1. 2005, str. 23; Statistične informacije, Upravna enota Maribor, 1995, št. 8.

³⁷ Lučka Lorber: Gospodarska tranzicija Slovenije v procesu globalizacije, str. 133-166.

izrazitejša šele po vstopu v EU. Sicer je leta 1993 Mednarodna konferenca statistikov dela sprejela resolucijo, ki je predvidevala poenotene definicije za zbiranje tovrstnih statističnih podatkov, vendar ta resolucija v Sloveniji ni bila upoštevana in zbiranje o stavnkah ni bilo urejeno oziroma podatki, ki so na voljo, niso dovolj kredibilni. Za svoje potrebe je podatke zbirala le Zveza svobodnih sindikatov Slovenije (ZSSS), a le o stavnkah, ki jih je v podjetjih organizirala sama oziroma njeni sindikati dejavnosti. V Sloveniji je sicer leta 1991 bil sprejet Zakon o stavnki,³⁸ nov zakon, ki se je dotikal te problematike, pa je bil sprejet šele aprila 2006.³⁹ Slednji je vendarle med drugim zahteval, da mora vsak delodajalec, pri katerem je bila stavka ali je tekla arbitražna delovnega spora, na SURS (Statistični urad Slovenije) poslati izpolnjen, za ta namen predviden, obrazec. Kljub vsemu dodajmo, da se je po podatkih (za celotno Slovenijo), ki so na voljo, glavni stavkovni val odvil v letih 1991-1997, ko je bilo vsako leto, razen leta 1997, organiziranih več kot 100 stavnk. Leta 1998 je to število drastično upadlo in se do leta 2002 še zmanjševalo.⁴⁰

41...../*

Standard v občini je bil pod slovenskim povprečjem, kar se je na primer kazalo tudi v višini plač. Najnižje plače so bile v gospodarstvenem sektorju. Povprečna neto plača v podjetjih in drugih organizacijah je bila oktobra leta 1994 natančno 62.892 SIT (RS 65.284), v gospodarstvu 56.151 SIT (RS 60.207) in v negospodarstvu 81.747 (RS 81.373).⁴² Po letu 1991 so se mnogo ljudje odselili iz mesta Maribor. Po podatkih se je le približno tretjina prebivalstva iz mesta preselila v okolico Maribora, med preostalima dvema tretjinama se jih je del preselil v širšo Podravske regijo, pomemben del pa tudi v Osrednjo slovensko regijo (Ljubljana z okolico).

³⁸ Uradni list SFRJ, 5. 4. 1991, št. 23.

³⁹ Zakon o evidencah na področju dela in socialne varnosti (ZEPDSV), Uradni list RS, 14. 4. 2006, št. 40.

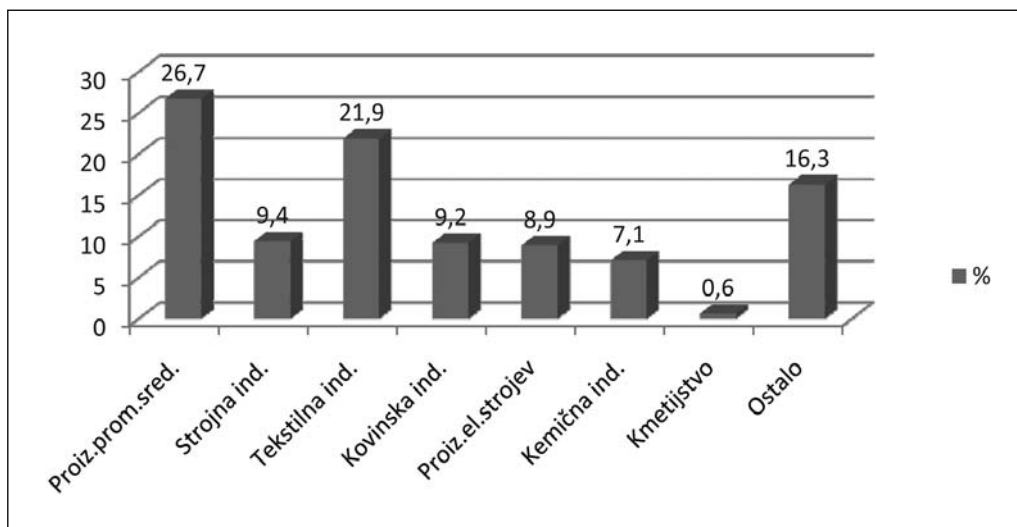
⁴⁰ Informacija o statističnem raziskovanju o stavnkah (za leto 2008), SURS; ZSSS.

41...../*

⁴² Statistične informacije, Upravna enota Maribor, 3. 1. 1995, št. 1, str. 9.

Slednja z delovnimi mesti, ki jih je (in še vedno je tako) v Mariboru primanjkovalo, privlači predvsem visokošolsko izobražene kadre. Posledično se je tako gospodarska in socialna razlika med prestolnico in drugimi regionalnimi središči povečevala.⁴³

Graf 4: Struktura izvoza po panogah dejavnosti leta 1993



Vir: Maribor v številkah 1994, Izvršni svet skupščine občine Maribor, Oddelek za gospodarstvo, str. 29.
* Vključeni sta tudi občini Ruše in Pesnica.

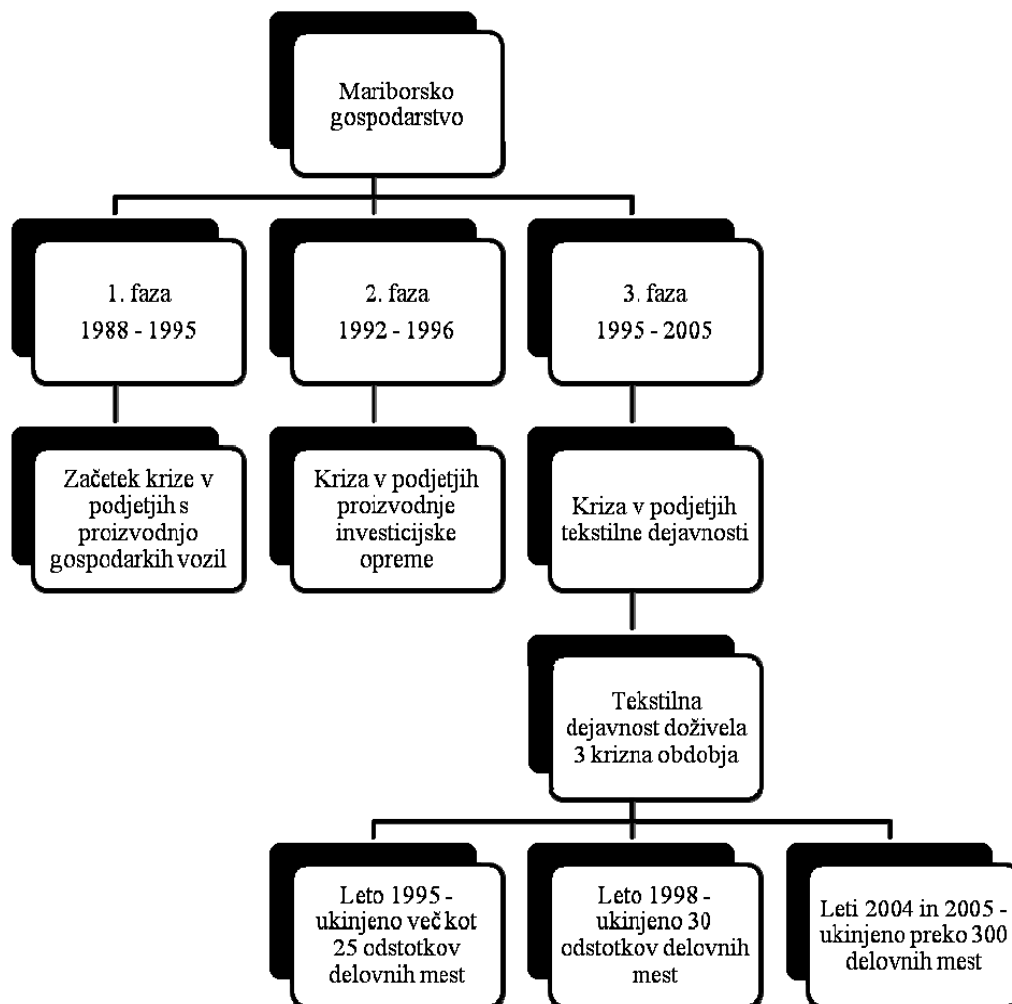
V začetku devetdesetih let je prišlo tudi do izrazitega padca tako izvoza kot uvoza. Kljub vsem prizadevanjem za povečanje izvoza je mariborsko gospodarstvo v prvih devetih mesecih leta 1991 izvozilo za 147 milijonov ameriških dolarjev oziroma kar za 21,3 odstotka manj kot v enakem obdobju leta 1990. Zanimivo je, da se je izvoz na državni ravni v enakem obdobju zmanjšal »le« za 8 odstotkov. Tudi pri uvozu je mariborsko gospodarstvo dosegalo skromnejše rezultate kot država, saj se je uvoz v prvih devetih mesecih leta 1991 zmanjšal za 13,8 odstotka, na državni ravni pa za 5 odstotkov.⁴⁴ Že leta 1992 pa je mariborsko gospodarstvo izvozilo za 72,3 odstotka in uvozilo za 53,1 odstotka več blaga kot leto prej. Po področjih dejavnosti je kar 81,9 odstotka celotnega občinskega izvoza ustvarila industrija, ki je imela največji delež tudi pri uvozu.⁴⁵

⁴³ Uroš Horvat: Razvoj prebivalstva v mestu Maribor v obdobju med letoma 1981-2002. V: Revija za geografijo, 2006, št. 1, str. 59.

⁴⁴ Statistične informacije, Občina Maribor, Zavod za planiranje in urbanistično načrtovanje, 10. 12. 1991, št. 26, str. 4.

⁴⁵ Statistične informacije, Občina Maribor, Zavod za planiranje in urbanistično načrtovanje, 12. 2. 1993, št. 15, str. 4.

Slika 2: Obdobja večjih kriz mariborskega gospodarstva med tranzicijo

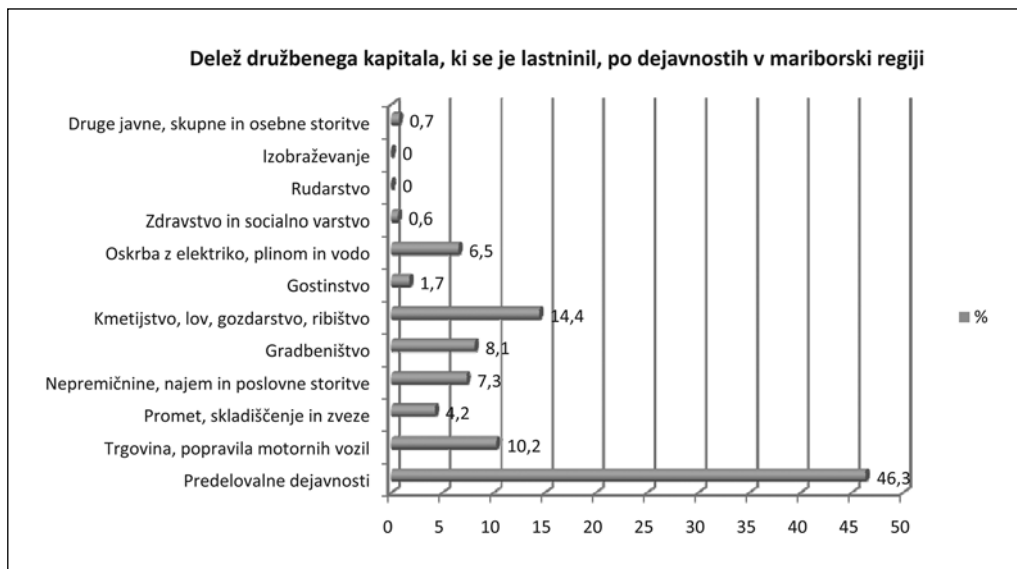


Vir: Lučka Lorber: Strukturne spremembe mariborskega gospodarstva po letu 1991. V: Revija za geografijo, 2006, št. 1, str. 74-75; Informacija o gospodarskih gibanjih v Mestni občini Maribor, MO Maribor, Mestna uprava, Oddelek za gospodarske dejavnosti, 31. 1. 2005.

Po letu 1998 se je začelo obdobje pomembnih sprememb v gospodarski rasti (v letu 1998 2,8-odstotna letna rast), ki so bistveno vplivale na povečanje zaposlenosti in zmanjšanje brezposelnosti. Industrija si je opomogla, se prestrukturirala in vzpostavila nova strateška partnerstva, poleg nje pa se je zelo razvijal storitveni sektor. Maribor je pridobil vse bolj uravnoteženo zaposlitveno strukturo. Struktura mariborskega gospodarstva malo pred formalnim zaključkom tranzicije, natančneje na dan 31.

decembra 2003, se je bistveno razlikovala od tiste iz začetka devetdesetih. V mariborski občini je bilo registriranih 8087 poslovnih subjektov, kar je predstavljalo 43,8 odstotka vseh poslovnih subjektov v Podravju in 5,7 odstotni delež na ravni celotne Slovenije. Največ je bilo gospodarskih subjektov na področju trgovine, popravil motornih vozil in izdelkov široke potrošnje, sledili področje poslovanje z nepremičninami, najem in poslovne storitve, na tretjem mestu pa so bile predelovalne dejavnosti. Po velikosti so leta 2003 prevladovali male gospodarske družbe s kar 95-odstotnim deležem, velike pa so imele le 2,1 odstotni delež.⁴⁶ Po poročilu Agencije Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo iz leta 1999, torej po koncu šest let trajajočega procesa lastninskega preoblikovanja, ki se je formalno končalo z Zakonom o zaključku lastninjenja in privatizaciji pravnih oseb v lasti Slovenske razvojne družbe,⁴⁷ se je glede na dejavnosti v mariborski regiji največji delež družbenega kapitala lastnil v predelovalnih dejavnostih (46,3 odstotkov), sledili so kmetijstvo, lov, gozdarstvo

Graf 5: Delež olastninjenega družbenega kapitala v mariborski regiji, po dejavnostih



Vir: Lastninsko preoblikovanje slovenskih podjetij, Poročilo o delu Agencije RS za prestrukturiranje in privatizacijo, Agencija RS za prestrukturiranje in privatizacijo. Ljubljana 1999, str. 150.

⁴⁶ Informacija o gospodarskih gibanjih v Mestni občini Maribor, MO Maribor, Mestna uprava, Oddelek za gospodarske dejavnosti, 31. 1. 2005, str. 5-6.

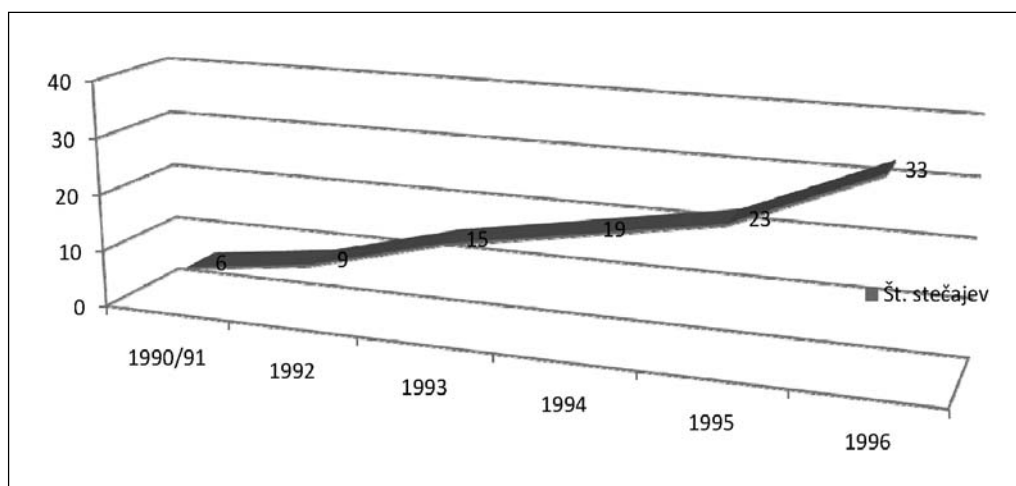
⁴⁷ Uradni list RS, 16. 4. 1998, št. 30.

in ribištvo (14,4 odstotkov) ter trgovina in popravila motornih vozil (10,2 odstotkov), kar je razvidno iz grafa 5.⁴⁸

Zlomi in stečaji mariborskih podjetij

V Sloveniji je z osamosvojitvijo, s preходом v tržno gospodarstvo in z izgubo nekdanjih jugoslovanskih trgov prišlo do številnih stečajev, ki so sprva prizadeli velike sisteme, pozneje pa tudi manjša podjetja. Po mnenju gospodarstvenikov je bilo najbolj prizadeto ravno gospodarstvo v Mariboru in regiji, zlasti še zaradi zlomov velikih industrijskih, gradbenih in trgovskih velikanov. Od leta 1989, ko je bil zabeležen stečaj prvega večjega podjetja (Lilet), je postopoma začelo naraščati število stečajev mariborskih podjetij. V letih 1990 in 1991 je bilo skupaj uvedenih 6 stečajev, leta 1992 se je stečajni postopek začel v 9 podjetjih, leta 1993 v 15 podjetjih in leta 1994 v 19 podjetjih. Najbolj so Maribor na gospodarskem in socialnem področju zaznamovali stečaji leta 1995 (23 stečajev, med drugim tudi v podjetjih Metalna Mio, Metalna TPI, TVT Termex, Merinka Melinda in GZP Mariborski tisk) in leta 1996 (33 novih stečajev, med drugim tudi v podjetjih

Graf 6: Število stečajev mariborskih podjetij v letih 1990-1996



Vir: Informacija o mariborskem gospodarstvu za leti 1999 in 2000, MO Maribor, Mestna uprava, Oddelek za gospodarske dejavnosti, 2001, str. 21-24.

⁴⁸ Lastninsko preoblikovanje slovenskih podjetij: Poročilo o delu Agencije RS za prestrukturiranje in privatizacijo. Ljubljana 1999, str. 150.

SGP Stavbar Megrad, EM Hidromontaža, TAM, Tekstilna tovarna Maribor, Jeklotehna in PIK Exclusive), ko je delo izgubilo največ delavcev.

Stečajni so se nadaljevali tudi v naslednjih letih. Leta 1998 je 0,2 odstotka mariborskih podjetij – z njihovim stečajem je izgubilo delo 2,3 odstotka vseh zaposlenih v občini, ustvarilo 1,4 odstotka vseh prihodkov, te družbe pa so imele v lasti 1,1 odstotka vseh sredstev. Največje odstopanje od slovenskega povprečja je bilo predvsem pri številu zaposlenih, ki so izgubili delo v teh podjetjih. Leta 1999 je na novo odprlo stečajni račun 21 gospodarskih družb s sedežem v mariborski občini, leto pozneje pa se je začel stečajni postopek v 37 mariborskih podjetjih.⁴⁹ Naj povemo, da so bili nekateri stečajni postopki zelo dolgotrajni. V mariborski Hidromontaži so stečaj objavili na isti dan kot v TAM-u, torej v začetku junija 1996, a stečajni postopek leta 2009 še vedno ni bil zaključen. Kot zanimivost ob stečaju Hidromontaže še podatek, da so delavci izvedeli za stečaj zjutraj ob prihodu na delo. Čeprav je bil nekako pričakovano, pa je bil vseeno za številne zaposlene hud šok.⁵⁰

V nadaljevanju je predstavljena uspešnost mariborskih podjetij na prelomu tisočletja oziroma ob koncu devetdesetih let. Po prihodkih ni bilo nobenega mariborskega podjetja med 20 najuspešnejšimi slovenskimi podjetji, po čistem dobičku pa niti ne med 30. Kljub temu je bil zabeležen napredek. Tabela 3 prikazuje uvrstitve mariborskih podjetij na lestvici 300 najboljših slovenskih podjetij glede na prihodke in čisti dobiček v letu 1999. Leta 1999 je bilo v mariborskem gospodarstvu zaposlenih 38.417 delavcev ali 8,3 odstotka vseh delavcev v Sloveniji. Ustvarjenih je bilo 473,059 milijonov SIT prihodkov ali 6 odstotkov vseh prihodkov v Sloveniji. Pri tem je treba dodati, da so več kot polovico prihodkov ustvarile velike družbe. Mariborska podjetja so dosegla 12.874 milijonov SIT čistega dobička, kar je predstavljalo 5-odstotni delež v državi. Treba je poudariti, da sta se prihodek in čisti dobiček mariborskih podjetij iz leta v leto izboljševala. V primerjavi z letom prej je bil čisti dobiček mariborskih podjetij višji za 41,3 odstotka.⁵¹

⁴⁹ Informacija o mariborskem gospodarstvu za leto 1999 in 2000, MO Maribor, Mestna uprava, Oddelek za gospodarske dejavnosti, 2001, str. 21-24.

⁵⁰ Nina Gostenčnik: Hidromontaža skozi čas (1948-1998). V: Slavica Tovšak et al. (ur.): Hidromontaža Maribor skozi čas: Arhivsko gradivo mariborskega gospodarstva v Pokrajinskem arhivu Maribor: Spominski zbornik. Maribor 2009, str. 25-26.

⁵¹ Informacija o mariborskem gospodarstvu za leti 1999 in 2000, MO Maribor, Mestna uprava, Oddelek za gospodarske dejavnosti, 2001, str. 6-7.

Tabela 3: Mariborska podjetja na lestvici 300 največjih slovenskih podjetij po doseženih prihodkih in čistem dobičku leta 1999⁵²

Podjetje	Dejavnost	Prihodki v tisoč SIT	Število zaposlenih	Uvrstitev
Elektro Maribor, d.d.	distribucija elektrike	27.611.560	987	24
Pošta Slovenije, d.o.o.	poštne storitve	27.233.781	5461	26
Henkel Slovenija, d.o.o.	kemična	14.705.781	584	61
Mariborska livarna, d.d.	kovinska	8.774.080	868	115
Dravske elektrarne, d.o.o.	proizvodnja elektrike	7.774.156	350	131
Mercator Klas trgovina, d.d.	trgovina	6.488.567	392	161
Mariborska mlekarna, d.d.	živilska	6.424.112	232	164

Podjetje	Dejavnost	Čisti dobiček v tisoč SIT	Čisti dobiček na zaposlenega v tisoč SIT	Uvrstitev
Dravske elektrarne, d.o.o.	proizvodnja elektrike	870.328	2418	33
Terme Maribor, d.o.o.	turizem	430.764	997	80
Cestno podjetje Maribor, d.d.	gradbeništvo	233.050	443	138
Henkel Ecolab, d.o.o.	kemična ind.	212.682	2.445	155
ISS Servisystem d.o.o.	trgovina, storitve	200.051	185	166
Henkel Slovenija, d.o.o.	kemična ind.	189.758	315	172
Vesna, d.d.	proizvodnja akumulatorjev	176.052	601	186

Vir: Informacija o mariborskem gospodarstvu za leti 1999 in 2000, MO Maribor, Mestna uprava, Oddelek za gospodarske dejavnosti, 2001, str. 6.

⁵² Leta 2003 so bila najuspešnejša mariborska podjetja glede na prihodke: Pošta Slovenije, d.d., Elektro Maribor, d.d., in Henkel Slovenija, d.o.o.. Glede na čisti dobiček pa so bila na prvih treh mestih Pošta Slovenije, d.o.o., Henkel Slovenija, d.o.o., in Dravske elektrarne MB, d.o.o..

TAM – od giganta in ponosa do agonije in stečaja

Nekaj več besed se spodobi nameniti gigantu in ponosu ne samo mariborske, temveč tudi slovenske in jugoslovanske industrije sploh, ki bo ostal v slovenski zgodovini zapisan z velikimi črkami. V mislih imamo seveda Tovarno avtomobilov Maribor (v nadaljevanju TAM). Začetek TAM-a sega v obdobje po drugi svetovni vojni. Ustanovljen je bil leta 1947, temelje za proizvodnjo na Tezmem pa so postavili Nemci že leta 1941, ko so zasedli Maribor. Žal je bila tako kot za mnoga druga podjetja tudi za TAM usodna tranzicija. TAM-ova uspešnost, ki je trajala do osemdesetih let prejšnjega stoletja, se je v naslednjem desetletju prevesila v obdobje sanacij, preoblikovanj, iskanj rešitev znotraj tovarne in s pomočjo države, razpada trga in države. Velike politične in gospodarske spremembe po letu 1990 so pripeljale do reorganizacije podjetja in ustanovitve več manjših podjetij, ki so nadaljevale proizvodni program nekdanje tovarne.⁵³ Treba je poudariti, da se je uspešnost TAM-a, vidna do osemdesetih let prejšnjega stoletja, »v naslednjem desetletju prevesila v krizno obdobje, to je obdobje sanacij, preoblikovanj, iskanj rešitev znotraj tovarne in s pomočjo države, razpada tržišča in države«.⁵⁴

Družbeno podjetje TAM, p.o.,⁵⁵ ki je nastalo leta 1989 z združitvijo-takratnih delovnih organizacij Tovarna avtomobilov in motorjev Maribor in TAM Avtotrgovina, se je ob koncu leta 1990 preoblikovalo v delniško družbo v družbeni lasti TAM, d.d..⁵⁶ Sočasno z ustanovitvijo TAM, d.d., kot krovne družbe je družbeno podjetje TAM, p.o., z razdelitvijo svojih sredstev, pravic in obveznosti v obliki kapitalskih vložkov ustanovilo še 10 odvisnih družb, celotno vrednost podjetja TAM, p.o., ki je vključevala tudi kapitalске naložbe v novoustanovljene odvisne družbe, pa kot edini ustanovitelj vložilo v novoustanovljeno krovno družbo (holding podjetje). Družba TAM, d.d., je kot pravna naslednica družbenega podjetja TAM, p.o., prevzela vsa upravljavska in lastninska upravičenja v odvisnih družbah, ki jih je ustanovilo podjetje TAM, p.o.. Na podlagi konverzije upniških terjatev v kapitalске vložke se je delniška družba v družbeni lasti TAM, d.d.,

⁵³ TAM – ugasli slovenski ponos. Več na: RTV SLO, <http://www.rtvlo.si/zabava/avtomobilizem/tam-ugasli-slovenski-ponos/194172>, (pridobljeno 4. 7. 2009).

⁵⁴ Slavica Tovšak: Šest desetletij od začetkov Tovarne avtomobilov Maribor. V: Tovarna avtomobilov Maribor, Sledovi mariborskega gospodarstva v arhivskem gradivu Pokrajinskega arhiva Maribor: 60 let – spominski zbornik (ur. Slavica Tovšak). Maribor 2007, str. 3-8.

⁵⁵ p.o. – prodajna (poslovna) organizacija.

⁵⁶ d.d. – delniška družba.

leta 1992 preoblikovala v delniško družbo v mešani lasti TAM, d.d.. V delniškem kapitalu je bil delež lastnih delnic družbe (družbeni kapital) 83,7 odstotka, delež ustanoviteljskih delnic v lasti Republike Slovenije 10,85 odstotka, delež vseh drugih ustanoviteljskih delnic (30 ustanoviteljev) pa 5,45 odstotka.⁵⁷ Aprila leta 1995 je upravni odbor TAM-a izvedel kadrovske spremembe na vrhu. Posamezni člani uprave so pokrivali ključne podjetniške funkcije. Do spremembe prišlo tudi v upravnem odboru, v katerega je Ministrstvo za gospodarstvo Vlade Republike Slovenije imenovalo ljudi po lastnem izboru. Država je postavljala tudi nove predsednike uprave in tako so TAM v tem obdobju vodili ljudje »od zunaj«, kot je zapisal Martin Prašnički v spominskem zborniku ob 60-letnici nastanka tega giganta. TAM-a ni mogel rešiti niti posebni zakon iz leta 1995, ki naj bi zagotovil nekaj obratnih sredstev za zagon proizvodnje, saj so po teh sredstvih najprej planile banke upnice, ostanek teh sredstev pa je v TAM prihajal z zamudami in je »izčrpanemu gospodarskemu sistemu lahko samo še olajšalo bolečine pred smrtjo«.⁵⁸ Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo je dne 29. decembra 1995 sprejela sklep o lastninskem preoblikovanju podjetja TAM, d.d., s prenosom 40 odstotkov lastnih delnic na sklade in s prenosom 60 odstotkov lastnih delnic na Sklad RS za razvoj. Prenos družbenega kapitala na Slovenski odškodninski sklad, Kapitalski sklad pokojninskega in invalidskega zavarovanja ter Sklad RS za razvoj v sodni register ni bil vpisan.⁵⁹ Ekipa Sklada za razvoj je še pred formalnim prevzemom večinskega dela premoženja v TAM-u posnela položaj v podjetju in na tej podlagi ocenila, da TAM-a v takratni obliki ter v celoti ni mogoče sanirati, saj bi zato potrebovali preveč denarja, ki pa ga je podjetje potrebovalo takoj. Sklad je tako na TAM-ovi skupščini za krovno podjetje predlagal stečaj.⁶⁰ S sklepom Okrožnega sodišča v Mariboru je bil tako dne 3. junija 1996 nad dolžnikom TAM, d.d., začel stečajni postopek.⁶¹ Le ta se je končal šele po trinajstih letih, 6. maja 2009. Razplet državne sanacije TAM-a je bil tak: v obdobju od leta 1996 do leta 2004 je država iz držav-

⁵⁷ MARIBOR, družba za upravljanje in financiranje podjetij d.d. v stečaju, Maribor, Ptujška cesta 184. Več na: <http://www.sigov.si/arlpp/TAMMB.doc> (pridobljeno 1. 8. 2009).

⁵⁸ Martin Prašnički: Oris glavnih razvojnih mejnikov in proizvodov Tovarne avtomobilov Maribor. V: Tovarna avtomobilov Maribor, Sledovi mariborskega gospodarstva v arhivskem gradivu Pokrajinskega arhiva Maribor: 60 let – spominski zbornik (ur. Slavica Tovšak). Maribor 2007, str. 31-33.

⁵⁹ TAM MARIBOR, družba za upravljanje in financiranje podjetij d.d. v stečaju, Maribor, Ptujška cesta 184. Več na: <http://www.sigov.si/arlpp/TAMMB.doc> (pridobljeno 1. 8. 2009).

⁶⁰ V: Agens: časopis za privatizacijo, prestrukturiranje in razvoj, Agencija Republike Slovenije za privatizacijo in prestrukturiranje, Sklad Republike Slovenije za razvoj, maj 1996, št. 34, str. 2-4. Dalje: Agens.

⁶¹ TAM MARIBOR, družba za upravljanje in financiranje podjetij d.d. v stečaju, Maribor, Ptujška cesta 184. Več na: <http://www.sigov.si/arlpp/TAMMB.doc> (pridobljeno 1. 8. 2009).

nega proračuna poravnala 98,7 milijona evrov poroštvenih obveznosti do bank (skupaj plačilo obrokov glavnice in obresti). Ker se je junija 1996 začel stečajni postopek v TAM-u in Avtomontaži Bus, so se banke z zapadlimi terjatvami obrnile na državo in pri državnem proračunu unovčile poroštva za skupno 98,7 milijona evrov. Država je na drugi strani prijavila terjatve iz unovčenih državnih poroštev v stečajnem postopku omenjenih družb. Po končanem stečajnem postopku in razdelitvi stečajne mase je državi uspelo izterjati le 12,3 milijona evrov zapadlih terjatev. To pa pomeni, kot je zapisal ekonomist Stanislav Kovač, da smo na koncu davkoplačevalci iz državnega proračuna plačali kar dobrih 86 milijonov evrov bančnih dolgov TAM-a in Avtomontaže Bus.⁶² Ob organiziranju holding podjetja leta 1990 je bilo poleg krovne družbe TAM, d.d., ustanovljenih še 10 njenih odvisnih družb, od tega tri kot delniške družbe in sedem kot družbe z omejeno odgovornostjo (TAM Bus, d.d., TAM Trade, d.d., TAM Mednarodna trgovina, d.d., TAM Gospodarska vozila, d.o.o.,⁶³ TAM Motor, d.o.o., TAM Razvojno tehnični inštitut, d.o.o., TAM Tehnološka oprema, d.o.o., TAM Inženiring in vzdrževanje, d.o.o., TAM Metalurgija, d.o.o., in TAM Stanovanja, d.o.o.). V revidiranem obdobju so imele status odvisnih družb še štiri družbe, ki so bile v večinski lasti družbenega podjetja TAM, p.o., že pred preoblikovanjem v delniško družbo (TAM Konsignacija, d.o.o., TAM Tronic, d.o.o., TAM STP, d.o.o., in Avtoleasing TAM, d.d.), ter družba, ki jo je z večinskim deležem ustanovila družba TAM, d.d., leta 1992 (TAM Informacijska tehnologija). Po prodaji vseh delnic družbe Avtoleasing TAM, d.d., leta 1994 niti družba TAM, d.d., niti nobena od njenih odvisnih družb ni imela lastniškega deleža v tej družbi. V večinski lasti odvisnih družb pa sta bili dve družbi v Sloveniji (TAM Bus Radgona, d.o.o., in TAM Avto, d.o.o.) ter šest družb v tujini (TAM Zagreb na Hrvaškem, TAM Sarajevo v BIH, TAM Komerc v Makedoniji, TAM Deutschland v Nemčiji, TAM USA v ZDA in TAM Bus Slovakia na Slovaškem). Nekdanji prodajni organizaciji v Beogradu in Novem Sadu sta predstavljali del odvisne družbe TAM Trade, d.o.o., Krovna družba TAM, d.d., je imela v razmerju z odvisnimi družbami nadrejeni položaj v celotnem obdobju od organiziranja holding podjetja do uvedbe stečaja. Državni zbor RS je marca leta 1995 sprejel Zakon o ukrepih za sanacijo gospodarskega položaja TAM Maribor,

⁶² Stanislav Kovač: Kdo nam spet TAM krade? Več na: Finance.si, http://www.finance.si/247398/Public_enemy_Kdo_nam_TAM_spet_krade (pridobljeno 10. 8. 2009).

⁶³ d.o.o. – družba z omejeno odgovornostjo.

d.d., in njegovih odvisnih družb ter Avtomontaže AM Bus, d.o.o., Ljubljana (ZSTAMA),⁶⁴ ki je bil pozneje še spremenjen in dopolnjen. ZSTAMA je določal ukrepe in urejal postopke, potrebne za izvedbo sanacijskega programa poslovnega sistema TAM. S ciljem, da se prenos obveznosti v javni dolg na podlagi predvidenega stečaja družbe TAM, d.d., in njenih odvisnih družb čim bolj omeji, sta (na podlagi zadolžitve Vlade RS in njenega gospodarskega kolegija) RS, Ministrstvo RS za gospodarske dejavnosti in Sklad RS za razvoj v drugem četrtletju leta 1996 začela dejavnosti za ustanovitev novih družb MPP (Mariborski program prestrukturiranja), ki naj bi prevzele dejavnosti poslovnega sistema TAM skupaj z delom zaposlenih. Tri dni pred uvedbo stečajnega postopka nad družbo TAM, d.d., so sklenili najemne pogodbe (za najem poslovnih prostorov in opreme) med družbami poslovnega sistema TAM in novoustanovljenimi podjetji MPP. Ob uvedbi stečajnega postopka je približno 1200 delavcev takoj začelo delati za nedoločen ali določen čas v novih MPP podjetjih.⁶⁵ 18. aprila 2001 je bila ustanovljena Tovarna vozil Maribor (TVM), d.o.o., ki je nastala s pripojitvijo več družb. Hkrati s pripojitvijo družb so gradili novo, sodobno opremljeno tovarno. Leto 2004 označuje pomembna prelomnica v poslovanju družbe, saj je takrat skupina Viator&Vektor z nakupom večinskega lastniškega deleža postala večinski lastnik Tovarne vozil Maribor. Z vstopom V & V v lastniško strukturo so se začele intenzivne trženjske dejavnosti za pridobitev novih naročil, novih projektov in sinergijskih učinkov v skupini.⁶⁶ Na simbolni ravni je dokončno slovo Tovarne avtomobilov Maribor označila odstranitev reklamne konstrukcije logotipa tega giganta poleti 2004, ki je »krasila« vrh stavbe mariborske železniške postaje (odstraniliso jo predvsem zaradi dotrajanosti).

Poslovno-proizvodna cona Tezno: zgodba o uspehu

Po nekajletni agoniji v podjetju TAM, ki se je leta 1996 končala z začetkom stečajnega postopka, je nastala poslovno-proizvodna cona Tezno, ki je danes največji tovrstni gospodarski agregat v državi, ki ga je kot

⁶⁴ Uradni list RS, 7. 4. 1995, št. 20.

⁶⁵ TAM MARIBOR, družba za upravljanje in financiranje podjetij d.d. v stečaju, Maribor, Ptujška cesta 184. Več na: <http://www.sigov.si/arlpp/TAMMB.doc> (pridobljeno 1. 8. 2009).

⁶⁶ Spletna stran TVM, d.o.o., http://www.tvm.si/odruzbi.php?subaction=showfull&id=1163340797&archive=&start_from=&ucat=3& (pridobljeno 1. 8. 2009).

zgodbo o uspehu omenjal tudi londonski Financial Times.⁶⁷ Sklad za razvoj RS se je na stečaj dobro pripravil in v okviru tega vodil projekt MPP-Mariborski projekt prestrukturiranja. Že v začetku maja 1996 je ustanovil 13 novih podjetij za preoblikovanje TAM-a, v katerih naj bi se nadaljevala gospodarsko smotrna proizvodnja. Kot 100-odstotni lastnik je zanje zagotovil ustanovni kapital, sredstva za njihovo dokapitalizacijo in za poročta bankam, ki bi jim odobrila posojila. Vsa podjetja so imela v nazivu oznako MPP, ki naj bi označevala skupno osnovo vseh trinajstih družb, zraslih na zdravih temeljih prejšnjega TAM-a. Pri tem projektu je sklad zasledoval tri smotre: ustvariti nova delovna mesta za delavce v TAM-u, nadaljevati del proizvodnje in hitro poiskati nove lastnike, ki bi priskrbeli dolgoročne vire za svoja podjetja. Preoblikovanje je ugodno vplivalo na poslovanje novih podjetij v okviru MPP in njihovi kupci so v večini obnovili svoja naročila ali pa so jih celo povečali. Prestrukturiranje je podobno vplivalo tudi na dobavitelje, saj se je pretrgala povezava z negotovo usodo TAM-a in je za vsemi podjetji tokrat stal Sklad za razvoj s svojim vplivom in poročtvu.⁶⁸

Cona Tezno je postala eno najhitreje razvijajočih se gospodarskih jeder, ne samo v Mariboru, temveč tudi v regionalnem in državnem merilu, ki je leta 2007 zaposlovala približno 3000 ljudi v več kot 160 pravnih subjektih. V coni Tezno danes najdemo širok spekter kovinsko-predelovalne industrije, kot so kovinska galanterija, orodjarstvo in proizvodnja specialnih strojev. Tu nastajajo deli in sklopi za nekatere največje svetovne avtomobilске proizvajalce, kakršni so Daimler Chrysler, Citroën, Peugeot, Ford in Magna Steyr. V coni beležijo tudi hitro rast storitvenih in logističnih dejavnosti. V njej so tako svoj prostor našli tudi centralni računalniški in organizacijski center Nove kreditne banke Maribor, Zavarovalnice Maribor in centralni logistični center Pošte Slovenije.⁶⁹ Ponos cone so tudi razvoj in proizvodnja imenitnih letaliških in turističnih avtobusov, zapleteni proizvodni sistemi, orodja, podjetja za računalniško programiranje in razvoj, visokotehnološke dejavnosti za varčno uporabo energije in še bi lahko naštevali.⁷⁰

⁶⁷ Gorazd Bende: Nekoč TAM, danes Cona Tezno. V: Tovarna avtomobilov Maribor, Sledovi mariborskega gospodarstva v arhivskem gradivu Pokrajinskega arhiva Maribor, 60 let – spominski zbornik (ur. Slavica Tovšak). Maribor 2007, str. 82-84. Dalje Gorazd Bende: Nekoč TAM, danes Cona Tezno.

⁶⁸ V: Agens, februar 1997, št. 43, str. 11-12.

⁶⁹ Gorazd Bende: Nekoč TAM, danes Cona Tezno, str. 82.

⁷⁰ Spletna stran MO Maribor, <http://www.maribor.si/povezava.aspx?pid=268> (pridobljeno 1. 8. 2009).

Sklepne misli

Obdobje tranzicije v mariborski občini je sprožilo veliko krizo na gospodarskem in socialnem področju. Težave so se sicer pojavile že prej, saj je mariborsko gospodarstvo nazadovalo že v osemdesetih letih. Ker se mariborska industrija ni pravočasno in ustrezno prestrukturirala, je mariborsko gospodarstvo po prehodu v tržno gospodarstvo zašlo v veliko krizo. Največji vzrok je tičal v dejstvu, da je mariborska industrija slonela na gigantskih podjetjih, ki so med tranzicijo v večji meri propadla, kar je sprožilo plaz negativnih učinkov - padec proizvodnje, veliko brezposelnost in s tem seveda hudo socialno ogroženost. Eden od razlogov za krizo je bil v dejstvu, da ni prišlo do panožnega povezovanja in usmeritve v specializirano proizvodnjo. V devetdesetih letih smo tako v Mariboru bili priča propadanju nekoč največjih tovarn (Metalna, Tovarna avtomobilov Maribor, Mariborska tekstilna tovarna, Hidromontaža, Gumarna), brezposelnosti in izseljevanju prebivalstva. Utrip mesta se je za nekaj časa tako rekoč ustavil. V primerjavi z letom 1987 je bilo leta 1991 število delavcev manjše za 10.113, leta 1993 pa za 13.296 in se je ustavilo pri številki 25.214. Ti podatki kažejo, da je industrijska podjetja zapustil vsak četrti delavec, saj se je njihovo število zmanjšalo za 26,26 odstotka. Do največjega upada je prišlo v letih 1990 in 1991. V začetku devetdesetih let sta se izrazito zmanjšala tudi izvoz in uvoz. Zaradi kriznih razmer so se mnogi prebivalci preselili v druge regije, pomemben del v osrednjo slovensko regijo (predvsem Ljubljana), posledica pa je bilo povečanje gospodarske in socialne razlike med glavnim mestom in drugimi regionalnimi središči. Po začetku krize, ki je nastopila v podjetjih s proizvodnjo gospodarskih vozil in se je nadaljevala v podjetjih proizvodnje investicijske opreme, so težave začele dušiti tudi podjetja tekstilne dejavnosti. Zadnji večji udarec je tekstilna dejavnost v Mariboru doživela leta 2009, ko je zaradi posledic globalne gospodarske krize vrata zaprlo podjetje MTT Tekstil, ki je bilo od leta 2007 v družinski lasti. Treba je poudariti, da je bilo glede na število likvidacij in stečajev podjetij v obdobju tranzicije po mnenju gospodarstvenikov najbolj prizadeto ravno gospodarstvo v Mariboru in regiji. Čas tranzicije je bil usoden tudi za ne samo mariborskega, temveč tudi slovenskega in jugoslovanskega giganta, za podjetje TAM, ki je svoj bridki konec z začetkom stečajnega postopka doživelo leta 1996. Vendarle je treba omeniti svetlo točko mariborskega gospodarstva, ki je zasvetila na pogorišču nekdanjega TAM-a. V

mislih imamo poslovno-proizvodno cono Tezno, ki je postala eno od najhitreje razvijajočih se gospodarskih jeder, ne samo v Mariboru, temveč tudi v regionalnem in državnem merilu, ki danes zaposluje približno 3500 ljudi v več kot 160 pravnih subjektih. Svetla točka mariborskega gospodarstva je vsekakor tudi družba Henkel Slovenija. Vodstvo takratne Tovarne Zlatorog Maribor je že leta 1988 spoznalo, da mora začeti sodelovati s svetovno znanim uspešnim partnerjem, s katerim bi postal sodobnejše podjetje. Leta 1990 je bila s Henklom Austria GmbH podpisana pogodba o ustanovitvi mešane družbe, kar se je izkazalo za odlično potezo, saj je Henkel Slovenija še danes odlično in uspešno podjetje. Okrevanje gospodarstva v Mariboru je, kot že omenjeno, potekalo počasi, šele po letu 1998 se je začelo obdobje pomembnih sprememb v gospodarski rasti, ki je bistveno vplivalo na povečanje zaposlenosti in zmanjšanje brezposelnosti. Močno se je razvijal storitveni sektor, Maribor pa je tako dobival vse bolj uravnoteženo zaposlitveno strukturo. Med tranzicijo se je gospodarska struktura spreminjala, vse večjo težo so dobivala male gospodarske družbe, ki so ob koncu leta 2003 predstavljala 95-odstotni delež po številu gospodarskih družb. Tako kot v celotno Slovenijo, pa je tudi v mariborsko gospodarstvo ponovno zarezala zadnja globalna finančna in gospodarska kriza. Če so tako rekoč vsa večja podjetja v Mariboru propadla v začetku devetdesetih let, pa je zadnja kriza prizadela predvsem mala podjetja. Do konca novembra 2009 so namreč na mariborskem okrožnem sodišču začeli stečajne postopke v 40 podjetjih, vloženih pa je bilo tudi 70 predlogov za začetek postopkov zaradi insolventnosti.

PLATI PODJETNIŠTVA

231

Aleksandra Berberih Slana: Živilska industrija v Mariboru

257

France Kresal: Mariborska tekstilna industrija 1922-1992 – vzpon in zaton

289

Marija Počivavšek: Vloga Maribora v slovenski trgovini
pred drugo svetovno vojno

327

Mitja Sunčič: Značilnosti mariborskega podjetništva v tridesetih letih
20. stoletja

367

Marjan Matjašič: »Mariborski teden« - sejensko ogledalo razvoja
mariborskega gospodarstva

393

Boris Brovinsky: Tam v Mariboru, kjer delajo kamione.
Od licence do lastnega programa vozil

417

Borivoj Breže: Primeri inovativnosti v mariborski industriji in gospodarstvu
od leta 1945 do leta 2000

ŽIVILSKA INDUSTRIJA V MARIBORU

Gospodarska svoboda, ki jo prinese Obrtni red iz leta 1859, ponudi industriji večje možnosti za razmah, saj za ustanavljanje tovarn ni bilo več treba prositi za privilegij državno oblastvo. Postopek postane enak postopku za pridobivanje drugih obrti, pred težjo nalogo se je znašel le še tovarnar, ki je hotel iz prestižnih razlogov pridobiti posebno odličje. V tem primeru je moral deželno oblast prositi za podelitev naziva cesarsko-kraljevo privilegirane tovarne in pravice do uporabe cesarskega orla v tovarni in na žigu.¹

V tem času je Mariboru ugodne razmere za razvoj industrije že ponujala železniška povezava, na drugi strani pa dejstvo, da je v mestu že obstajalo nekaj zametkov industrije, in to prav živilske industrije. Tako sta bili v Mariboru že dve tovarni kavnega nadomestka, tovarna rozolja in nekaj velikih obratov v pivovarstvu. Na začetku Graškega predmestja je stala Tappeinerjeva pivovarna, na začetku Koroške ulice najstarejša pivovarna v mestu, ki je bila v lasti Franca Tscheligija, v petdesetih letih 19. stoletja pa je na Jožefovi cesti zrasla nova pivovarna Franca Straschilla.²

Pivovarna na Koroški cesti 2 je najstarejša znana mariborska pivovarna. Točna letnica ustanovitve ni znana, a leta 1767 je takratni lastnik pivovarne Mathias Glonner trdil, da so njegovi predniki dobili pivovarniško obrt v času cesarja Leopolda (1657–1705). Leta 1837 pa je Andreas Tappeiner trdil, da je ta stavba dobila pivovarsko dovoljenje pred 90 leti. Prvi

¹ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752-1941 (dalje Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva). V: Maribor skozi stoletja: Razprave I. (ur. Jože Curk, Bruno Hartman in Jože Koropec). Maribor 1991, str. 339.

² Prav tam.

uradni vpis se pojavi v zemljiški knjigi magistrata iz let 1745–1764, nato je 1777. prepisana v zemljiško knjigo, kot lastnik je naveden Johan Rorer, nato Mathias Glonner. Ta leta 1785 hišo proda Franzu Mihaelu Ledererju, leta 1804 jo podeduje njegova vdova Kristina Lederer. Leta 1806 sta hišo in obrt kupila Franz Vogel in žena Regina, ki je od leta 1830 sama lastnica nepremičnine. Regina Vogl jo leta 1834 proda Johannu Tappeinerju.³

V začetku šestdesetih let 19. stoletja se v Mariboru začne industrializacija. Tappeinerjevo pivovarno je leta 1861 kupil Tomaž Götz z Württemberskega ter jo povečal, in to tako, da je še isto leto prešla v kategorijo industrijskega podjetja. Leta 1888 je bila pivovarna med večjimi podjetji v Mariboru, saj je zaposlovala 79 delavcev.⁴

Götzova pivovarna je bilo eno tistih podjetij, ki je sčasoma postalo največje in najbolj sodobno opremljeno svoje stroke na Spodnjem Štajerskem. To podjetje je od šestdesetih let 19. stoletja nenehno raslo in močno prehitelo Tscheligijevo pivovarno, ki je imela sedež v poznejši restavraciji Koper, v zgradbi na vogalu Glavnega trga in Koroške ceste, ki danes propada. V primerjavi z njo se je Götzova pivovarna, ki je bila najbolj sodobno opremljena pivovarna na Slovenskem Štajerskem, njeno tržišče pa je segalo tudi na Bližnji vzhod, razširila na ves prostor med današnjo Partizansko cesto in Maistrovo ulico ter Prešernovo ulico in Ulico heroja Staneta. Od Trga svobode jo je ločila le današnja stavba Vinaga. Götzova dvorana, ki je bila odprta leta 1911, je bila največji prireditveni prostor v Mariboru. Po smrti lastnika Antona Götza leta 1912 je pivovarna ostala brez lastnika, ki bi bil sposoben voditi posle. V imenu mladoletnih otrok sta pivovarno namreč vodila vdova in varuh dr. Possek (odvetnik).⁵

Andrej Tscheligi se je v Maribor priselil iz sv. Martina pri Beljaku leta 1776. Med letoma 1776 in 1780 je v Mariboru ustanovil preprosto urejeno pivovarno, katere potrošniški krog je bil ozek, skromna pa je bila tudi njena proizvodnja. Z dobro kakovostjo piva pa je podjetje kljubovalo gospodarskim krizam, ki so uničile druga podjetja te vrste v Mariboru.⁶ Franc Tscheligi je leta 1866 postavil ledenico in nad njo pivsko dvorano (Gambrinovo) ob nekdanjem mestnem obzidju na današnji Gregorčičevi

³ Pivsko posodje 1776–1986, razstava ob 210-letnici proizvodnje piva v Mariboru. Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAMB), fond Štajerska pivovarna d. d., v stečaju Maribor 1945–1977, šk. 216.

⁴ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva str. 346.

⁵ Prav tam, str. 370.

⁶ Ermin Kržičnik: Gospodarski razvoj Maribora: Gradivo k zgodovini industrializacije mesta Maribora (dalje Ermin Kržičnik: Gospodarski). Maribor 1956, str. 144.

ulici.⁷ Leta 1945 je pivovarna izdelala le 5.000 hl piva, že leta 1946 pa več kot 12.000 hl kakovostnega piva ležak.⁸

Leta 1872 zraste na vzhodni strani Grajskega trga nov parni mlin, ki ga je postavil Karl Scherbaum. Scherbaum je bil najprej pek, vendar je bil izredno uspešen poslovnež, ki je znal zase najti večje posle. Tako je v Magdalenskem predmestju kupil posestvo Brandhof in z živili zalagal kadetnico, po odprtju delavnic Južnih železnic pa je prevzel restavracijo in prodajalno za delavce. Ker v Mariboru po zaprtju Krischnerjevega mlina v Melju v petdesetih letih 19. stoletja ni bilo mlina, je podjetni Scherbaum začel moko mleti v svojem mlinu.⁹

Slika 1: Scherbaumov mlin



Vir: Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

Dunajski borzni polom leta 1873 je vplival tudi na razvoj mariborske industrije, saj je prekinil njen razvoj. Tega leta je zaradi krize propadla Nudlova tovarna rozolja, ki jo je leta 1810 ustanovil Franc Gasteiger in je doživela pod novim lastnikom močan razcvet. Nudlov glavni upnik, trgovec

⁷ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva, str. 340.

⁸ Ermin Kržičnik: Gospodarski, str. 144

⁹ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva, str. 342.

Gustav Pirchan je z družabnikom Jožefom Pockom že istega leta ustanovil tovarno likerja. Vendar pa te tovarne iz dveh razlogov ne moremo razumeti kot nadaljevanje delovanja Nudlove tovarne. Po eni strani tovarna posluje v Pirchanovi hiši na Gosposki 20 in ne več na Koroški cesti 17, poleg tega pa je obseg proizvodnje veliko manjši.¹⁰

Po letu 1873 in vse do konca prve svetovne vojne podjetniki v Mariboru ne ustanavljajo več perspektivnih podjetij, izjema so bila le nekatera že obstoječa podjetja. Scherbaum je razširil svoje mlinsko podjetje. Leta 1878 je svoj prvotni mlin preuredil v skladišče, postavil pa je večjega, ki ga je pozneje še širil. Za glavnim kolodvorom je v letih 1874–1876 meljski graščak Alojz pl. Kriehuber postavil še en parni mlin »Styria«. Lastnik je že leta 1883 bankrotiral in mlin je še istega leta odkupil Ludvik Franz, ki je imel v lasti še parni mlin v Lipnici. Podjetje je bilo vpisano v register Okrožnega sodišča v Celju leta 1886 pod imenom Ludwig Franz Dampfmühle Styria. Leta 1900 je bilo podjetje izbrisano iz registra zaradi vpisa v register družb pod nazivom Ludwig Franz & Söhne. Leta 1897 so ob mlinu uredili še tovarno testenin.¹¹ Ludwig Franz & Söhne je bila vpisana v register leta 1894 kot družba Rudolfa Franza in njegovih treh sinov. Leta 1938 sta podjetje podedovali Inge Franz in Gerhilda Blanke.¹²

Leta 1912 je bil v Mariboru odprt tretji parni mlin, in sicer v Jezdarski ulici. Odprl ga je trgovec z usnjem Josip Rosenberg. Rosenberg je obrat postavil ob vojaškem skladišču, ker je računal na oskrbo močne mariborske garnizije. Že leta 1913 pa je Rosenberg mlin dal v najem vojaškemu erarju.¹³

Industrijski razvoj se je tudi na tem področju nadaljeval in podjetja so rasla. Leta 1888 je bila eno večjih podjetij, kot sem že omenila, pivovarna Götz, leta 1890 pa se na seznamu znajdejo številna podjetja živilske industrije. 12. aprila 1890 je bilo po poročilu občine v velikih podjetjih v mestu skupaj približno 600 stalno zaposlenih delavcev, od tega 70 v Scherbaumovem parnem mlinu, drugo mesto pa so si delili Franzov parni mlin, Götzova pivovarna in Badlova tovarna usnja s po 50 delavci. Ta podatek seveda velja za takratne meje mesta.¹⁴

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Prav tam; Emica Ogrizek: Sodni register Okrožnega sodišča Maribor 1898–1941: Trgovski register (dalje Emica Ogrizek: Sodni register). Maribor 2006, str. 25.

¹² Emica Ogrizek: Sodni register, str. 482.

¹³ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva, str. 342.

¹⁴ Prav tam, str. 347.

Osnovo za razvoj mesne industrije v Mariboru je ponudila mariborska mestna klavnica, ki je bila zgrajena leta 1902 v Klavniški ulici v Melju. Mesto je za ta projekt zagotovilo 1,5 milijona kron. Meso so v klavniški hladilnici hladili z ledom, ki so ga pozimi pridobivali na Dravi in Treh ribnikih. Po prvi svetovni vojni so klavnico posodobili in postavili novo napravo za izdelavo ledu. Leta 1937 so napravo povečali in začeli led prodajati tudi meščanom. Poleg preskrbe mesta z mesom je mestna klavnica organizirala tudi živinske sejme.¹⁵

Klavnica je bila eno od enajstih mariborskih mestnih podjetij. Konec leta 1932 je prinesel reorganizacijo Mestne občine Maribor oziroma njenega gospodarskega dela, kar je bil začetek nastanka enotnega podjetja Mestna podjetja. Leta 1932 je mestna občina začela v Mestna podjetja vključevati podjetja, med njimi tudi klavnico. Vsa podjetja so bila podrejena centralni upravi Mestnih podjetij.¹⁶

Vse do druge svetovne vojne je Mestno klavnico vodil dr. Maks Rojko. Od 14. oktobra 1944 do 11. aprila 1945 je bila klavnica zaradi bližine železniškega mostu izpostavljena bombardiranju. Na te objekte naj bi padlo 70 bomb in po vojni so od klavnice ostale le ruševine. Zaradi ljudi, ki so z 8800 prostovoljnimi urami očistili okolico in zidarjem omogočili začetek obnove, je nova klavnica obratovala že leta 1945. Leta 1952 je Mestni ljudski odbor izdal navodilo, po katerem so lahko ves zakol za javno potrošnjo v Mariboru opravili le v Mestni klavnici, če je bila živina zaklana zunaj mesta, pa je moralo biti meso pregledano v klavnici.¹⁷

Leta 1912 je ob današnji Šentiljski cesti Herman Wögerer postavil tovarno mesnih izdelkov. Wögerer je bil do takrat lastnik prekajevalnice v Grajski ulici v Mariboru. S tem obratom in z opekarno se je v občini Krčevina in Košaki (Lajteršperk) začela širiti industrija. Poleg Studencev je to do takrat edini primer širjenja industrije zunaj mestne zazidave. Poleg tega je v tem predelu trgovec Ivan Marx postavil leta 1910 parni mlin, ki mu je dvakrat pogorel, prvič leta 1912, nato še leta 1914. Leta 1916 je mlin prodal mesarju Rudolfu Welleju, ki je nato v njem uredil tovarno za klobase in prekajevalnico. Tovarna je bila že druga tovrstna v Krčevini, vendar je bila manjša od Wögererjeve.¹⁸

¹⁵ Janko Lipovec: Razvoj mariborske živilske industrije – Kruh na železnem loparju. V: Večer, 1989, št. 99, str. 18.

¹⁶ <http://www.revijakapital.com/mariborcan/clanki.php?idclanka=129>.

¹⁷ D. F.: 50-letnica Mariborske klavnice. V: Večer, 1952, št. 292, str. 2.

¹⁸ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva, str. 355.

Wögerer je prekajevalnico v takratni Grajski ulici (danes Slovenska) kupil leta 1872. Leta 1904 je podjetje registriral pri okrožnem in gospodarskem sodišču, kar je pomenilo, da je bilo že večje podjetje. Leta 1923 je lastnica postala vdova Elizabeta Wögerer, nato pa leta 1943 Hermann Wögerer. Leta 1921 je Hermann Wögerer mlajši kupil še nepremičnino v Krčevini in jo še istega leta priključil na mestni vodovod in tarifo, ki je veljala za industrijski obrat. Obrat še danes stoji na Šentiljski cesti 35 in je znan kot Košaki TMI Maribor.¹⁹

Ob tej cesti, na meji med občino Krčevina in mestom, je konec prvega desetletja 20. stoletja slovenski podjetnik Ivan Lampreht s Kumna na Pohorju postavil tovarno olja. Posel na žalost ni bil uspešen in ga ni uspel rešiti niti s prodajo domačije na Kumnu. Leta 1909 je Lamprehtova oljarna doživela stečaj, leta 1912 je bila izbrisana v sodnem registru, nepremičnino pa je prevzel upnik Ubald Nassimbeni.²⁰

Na tem območju sta bili že stoletja pomembni pridelava in trgovina vina. Leta 1884 je v Mariboru poslovalo 12 vinskih trgovcev. Vinski trgovci so se združili v društvo za trgovino z vinom, ki je prenehalo obstajati šele leta 1963. Leta 1869 so ustanovili društvo za napredek prometa z vinom, leta 1873 pa še mariborsko društvo za trgovino z vinom. Leta 1902 so se vinogradniki združili v Prvo kletarsko zadrugo r.z.z.o.z. v Mariboru. Po letu 1918 so vinogradniki ustanovili Štajersko vinarsko zadrugo r.z.z.o.z. Leta 1930 je bila ustanovljena še Izvozna zadruga jugoslovanskih vin, ki je prenehala obstajati leta 1932, sedež pa je imela v Melju.²¹

Najpomembnejša vinska klet je bila na Trgu svobode, kjer še danes deluje podjetje Vinag. Pred zidavo te kleti med letoma 1847 in 1858 je bila tam njiva. Meljski graščak Alojz pl. Kriehuber je tam zgradil stanovanjsko hišo z vinsko kletjo. Za svoja vina je prejel več odlikovanj doma in v Filadelfiji v Združenih državah Amerike. Kriehuber je zaradi prevelikih načrtov propadel in leta 1878 svojo vinsko klet prodal. Henrik Schleicher, gostilničar Josef Rossmann in knjigovodja Josef Pugel so ustanovili novo podjetje Kriehuber'sche Kellerei & Co. Hišo z vinsko trgovino je kupil Henrik Schleicher, sosednjo hišo pa zasebna podjetnika Valenta. Druga dva družabnika sta od leta 1895 nadaljevala vinsko trgovino v podjetju Pugel in Rossmann. Zmogljivost kleti je bila takrat 45 vagonov in tako je ostalo vse

¹⁹ Bojan Polh: Pospeševanje prodaje v podjetju Košaki TMI: diplomsko delo EPF UM. Maribor 2004, str. 51.

²⁰ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva, str. 356; Emica Ogrizek: Sodni register, str. 119.

²¹ Janko Lipovec: Razvoj mariborske živilske industrije – Vina, odlikovana doma in v tujini. V: Večer, 1989, št. 101, str. 20; PAMB, fond Štajerska pivovarna d.d. v stečaju 1945–1997, škatla 203.

do leta 1945. Lastnika kleti nista širila, hkrati pa je nista niti modernizirala. Vinska trgovina Karla Pugla je bila po drugi svetovni vojni nacionalizirana, delo pa je nadaljevala vinarska zadruga.²²

Na industrijo med letoma 1918 in 1941 so v Mariboru vplivali elektrifikacija, ugodna prometna lega, spremenjene politične razmere, bližina razvitih dežel nekdanje avstro-ogrske monarhije in dejstvo, da so bili sosede še vedno zainteresirani za naložbe na tem območju. Maribor je namreč že imel industrijsko tradicijo, hkrati pa so se zavedali, da bodo s proizvodnjo znotraj meja nove države dobili veliko tržišče. Močan gospodarski položaj mariborskih Nemcev pa je bil spodbuda Slovencem za razvoj lastnega gospodarstva.²³

Nova država se je želela zaščititi pred tem, da bi dohodke podjetij in oseb na njenem območju pošiljali v tujino, zato je uvedla nadzor nad takimi podjetji in osebami. Tuji lastniki so bili z odredbo ministrstva za trgovino in industrijo Kraljevine SHS z dne 30. decembra 1918 o popisu, sekvstru in likvidaciji lastnine sovražnih držav prisiljeni sedeže svojih podjetij prenesti na območje Kraljevine SHS ali vsaj odpreti predstavništva. Domači kapital je tako dobil priložnost, da se dokoplje do lastništva ali pa vsaj do deleža v vseh teh podjetjih.²⁴

V tem obdobju se začne nova etapa industrializacije mesta, s katero Maribor postane pretežno industrijsko mesto. K temu so precej pripomogle cenena električna energija hidroelektrarne Fala, bližina meje, dobre prometne povezave in investicije.²⁵

V mestu se močno usidra tekstilna industrija, v primerjavi z njo pa začno nekatere panoge hitro usihati, med drugimi pivovarstvo in mlinska industrija, čeprav sta bili ob usnjarski industriji do leta 1918 med vodilnimi panogami v mestu.²⁶ Nove državne meje so negativno vplivale na vso živilsko industrijo. Predelava kmetijskih pridelkov, ki jih je okolica Maribora nudila, je bila šibka. Vzroke bi lahko iskali v protekcionistični politiki držav srednje Evrope in v dejstvu, da domači trg predelanih živilskih izdelkov ni iskal, saj je bilo na voljo dovolj svežih pridelkov. Med vojnama tako oživi predvsem proizvodnja žganih in brezalkoholnih pijač, proizvo-

²² Janko Lipovec: Razvoj mariborske živilske industrije – Vina, odlikovana doma in v tujini. V: Večer, 1989, št. 101, str. 20; Emica Ogrizek: Sodni register, str. 489.

²³ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva, str. 362.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Prav tam, str. 363.

²⁶ Prav tam, str. 369.

Slika 2: Pogled na podružnico pivovarne Union v Mariboru



Vir: Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

dnja čokolade, kanditov, pecilnega praška, kavnih nadomestkov in mesnih izdelkov. Vendar pa so bili ti proizvodni obrati večinoma manjši.²⁷

Götzova pivovarna je med vojno in po prevratu močno zmanjšala proizvodnjo. Podjetje je opustilo lastno elektrarno in se priključilo na električno energijo iz hidroelektrarne Fala. Leta 1926 se je Götzova pivovarna priključila delniški družbi ljubljanske pivovarne Union in mariborsko podjetje je postalo njen obrat. V Mariboru je ostala le še ena stavba pivovarne, dvorana Union, ki tudi po imenu spominja na ta dogodek. Union je proizvodnjo najprej omejil zaradi manjše potrošnje, nato pa tudi zaradi večjih trošarin. Tak trend je obveljal po vsej državi, saj je proizvodnja leta 1932 padla za tri četrtine. Union je pozneje proizvodnjo sploh ustavil in v Mariboru pivo le še skladiščil. Velik kompleks v središču mesta so prodali Posojilnici Narodnega doma in Sokolskemu društvu Maribor – Matica, ki je prevzelo dvorano Union. V Mariboru se je obdržala le še pivovarna Tscheligi, ki je, čeprav veliko manjša, nadaljevala tradicijo pivovarstva v Mariboru, ki je s svojimi koreninami segalo v prvo polovico 18. stoletja. Poleg pivovarne je družina Tscheligi vodila še žganjarno in trgovino z vinom.²⁸

Ob nastanku Kraljevine SHS so bili v Mariboru trije veliki parni mlini. Med Svetozarevsko ulico in Grajskim trgom je stal Scherbaumov mlin,

²⁷ Andreja Slavec: Razvoj industrije v Mariboru s posebnim poudarkom na razvojnih dejavnikih. V: Delo, 1991, št. 8, str. 57.

²⁸ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva, str. 370.

v Melju za železniško postajo Franzov mlin, v Jezdarski ulici pa je deloval najmlajši, šele leta 1912 odprt Rosenbergov mlin. V novi državi so bili mlini odrezani od prejšnjih tržišč, nevzdržno konkurencu v državi pa so predstavljali vojvodinski mlini, ki so imeli za delo veliko bolj ugodne razmere. Družina Scherbaum zato leta 1929 opusti parni mlin, modernizira svojo pekarno na Grajskem trgu in ji pridruži slaščičarno.²⁹

Podjetje Franz, ki je parnemu mlinu že pred vojno pridružil tovarno testenin, je to proizvodnjo po prvi svetovni vojni še bolj širilo. Leta 1932 so odprli še eno tovarno testenin v Novem sadu, 1938 pa so ji dodali še tovarno v Zagrebu. Z odločbo Mestne zaplembe komisije je podjetje Mlin in testenine leta 1945 prešlo v državne roke.³⁰

Josef Rosenberg je še vedno z moko oskrboval vojaško skladišče v bližini mlina in je imel tako – sicer za manjše količine, kot jih je bil sposoben proizvesti – vsaj stalnega kupca. Rosenberg, ki je bil Žid, je 1939 prenehal delati v Mariboru, mlin je leta 1940 prodal Ivanu Vindišu in zapustil Maribor.³¹

Med obema vojnama sta v okoliških občinah, ki sta pozneje pripadli mestnemu območju, mlela še dva manjša parna mlina. V Pekrah so se vrтели kamni naslednika Reiserjevega parnega mlina, ki je pogorel leta 1914. Po vojni sta imela manjši obrat, ki je bil združen z žago, dr. Ernst Reiser in Ivan Laczy. Od leta 1926 je bila lastnica Emilija Laczy, od leta 1926 Rudolf in Emilija Herzog, leta 1929 pa ga je prevzel Peter Jelenc. Mlin je nehal delovati leta 1934. V Počehovi pa je imel parni mlin in oljarno Henrik Hetzl. Ne glede na obstoj in delovanje mlinov je bila mlinska industrija v krizi in mlina sta mlela predvsem žito za bližnje posestnike.³²

Vloga tradicionalnih strok živilske industrije se v tem obdobju torej manjša, po drugi strani pa se nekatere stroke krepijo ali pa se pojavljajo nove. Tako je npr. ponovno oživela proizvodnja žganih pijač.³³

Na temeljih tovarne likerjev Pirchan & Pock in nato Albert & Stronbach je Tržačan Jakob Perhavec leta 1922 ustanovil svojo izdelovalnico likerjev, desertnih vin in sirupov. Tovarna je delovala na Gosposki ulici 9. Že leta 1922 je v svoji tovarni izdelal 25.000 litrov žganja, 15.000 litrov likerjev,

²⁹ Prav tam, str. 371.

³⁰ Emica Ogrizek: Sodni register, str. 482; PAMB, fond Okrožno sodišče v Mariboru, AŠ 1047, zap. št. 51, Odločba Mestne zaplembe komisije.

³¹ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva, str. 371.

³² Prav tam; Emica Ogrizek: Sodni register, str. 174.

³³ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva, str. 376.

5000 litrov ruma, 2000 litrov desertnih vin in 3000 litrov sadnih sokov. Res pa je, da je bil obrat sposoben proizvesti petkrat toliko.³⁴

Trgovec Adalbert Gusel je v tej stroki razvil še večje podjetje. Leta 1925 je začel na Koroški cesti 18 izdelovati žganje in likerje. Odkupil je še kisarno Feliksa Schmidla, kmalu pa je na Aleksandrovi (danes Partizanski cesti) cesti 39 zgradil novo podjetje Veležganjarna, kjer je izdeloval likerje in sadne sokove. Poseben uspeh je doživel njegov jabolčni sok Reneta.³⁵ Adalbert Gusel je v svojih obratih zaposloval približno 15 ljudi, s svojimi izdelki pa je oskrboval le bližnjo okolico Maribora in Maribor. V času druge svetovne vojne je svojo kisarno opremil s »frinxovimi« avtomatskimi aparati za proizvodnjo kisa.³⁶

V Mariboru so obstajala tudi podjetja, ki jih je reklamiralo gibanje proti alkoholizmu, saj so izdelovala le sadne sokove in sadne konzerve. Leta 1920 je bilo ustanovljeno podjetje Podravska industrija sadnih izdelkov Josipine Jutras v Trubarjevi ulici. Leta 1922 je podjetje izdelalo 30.000 kg malinovca, ob tem pa še grozdni in borovničev sok; delovalo je med prvo in drugo svetovno vojno. V Taborski ulici je delovala tudi Industrija sadnih sokov Malina Ane Steinbücher. Po podatkih iz leta 1922 je imela kapaciteto 100.000–200.000 kg sokov, za pozneje pa takih podatkov ni več zaslediti. Na Aleksandrovi (današnji Šentiljski cesti) je leta 1931 obratovala Tovarna brezalkoholnih pijač, šabese in sodavice, ki je bila podružnica podjetja s sedežem v Osijeku. Tudi mariborska mlekarne Margo na Aleksandrovi cesti 63 je svoje poslovanje razširila na proizvodnjo sadnih sokov.³⁷

Okoli leta 1906 je na Aleksandrovi cesti začela obratovati mariborska mlekarne – Marburger Molkerei-Centrale für hygienische Milchversorgung GmbH. Ustanovili so jo družabniki iz mesta in okolice. Po prvi svetovni vojni se je preimenovala v Margo, mariborska mlekarne in tovarna sadnih sokov. Ni prodajala le mleka, izdelovala je še marmelado, sadne sokove, kompote, bombone, gorčico in maslo. Podjetje med drugo svetovno vojno ni smelo obratovati, ker je okupator določil za to drugo mlekarne. Po vojni, leta 1945, je premoženje prešlo v državno lastništvo.³⁸

Že pred začetkom obratovanja mariborske mlekarne, leta 1900, je

³⁴ Prav tam.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Ermin Kržičnik: *Gospodarski*, str. 144.

³⁷ Antoša Leskovec: *Razvoj gospodarstva*, str. 376.

³⁸ Janko Lipovec: *Razvoj mariborske živilske industrije – Mleko na dom*. V: Večer, 1989, št. 106, str. 20; Emica Ogrizek: *Sodni register*, str. 365.

bila v Hočah ustanovljena zadružna mlekarna, ki so jo leta 1910 modernizirali in razširili. Zato je tudi vzdržala konkurenco mariborske mlekarne. Med prvo svetovno vojno se je zadružna mlekarna znašla v težavah, saj so v Hočah poklali vso živino, krajevna zadruga pa je bila leta 1916 likvidirana (Leskovec omenja leto 1918).³⁹

Okoli leta 1907 je začela na Aleksandrovi cesti delovati še ena mlekarna, in sicer mlekarna Adolfa Bernharda. Obratovala je tudi po prvi svetovni vojni, ko je uvedla sodobno tehnologijo in začela izdelovati maslo. Takrat se je tudi preimenovala in postala znana kot Prva mariborska mlekarna Adolf Bernhard. Med letoma 1923 in 1926 je bila uspešna tudi pri izvozu, predvsem v Gradec. Po letu 1926 je izvoz precej upadel, ker se je Avstrija pri preskrbi z mlekom osamosvojila. Okoli leta 1936 je Adolf Bernhard odšel v Avstrijo, mlekarno pa je prevzel Avgust Verbič. Verbič je v mlekarno prenesel tudi svojo trgovino z jajci. Podjetje se je imenovalo Prva mariborska mlekarna Avgust Verbič, Bernhardov naslednik, trgovina z mlekom in mlečnimi izdelki na debelo in drobno ter s pecivom in jajci.⁴⁰

Ob okupaciji so Nemci Avgusta Verbiča odstranili, mlekarno pa vključili v nemško zadrugo za oskrbo mesta z mlekom in mlečnimi izdelki (Molkereigenossenschaft Marburg).⁴¹ Uvedena je bila obvezna oddaja mleka (300 litrov na kravo letno). Med vojno so stare stroje zamenjali z novimi. Leta 1945 je mlekarna z odločbo zaplembe komisije prešla v državno last, vendar so bili objekti uničeni zaradi zavezniškega bombardiranja. Nekaj dni pred koncem vojne je nemški direktor mlekarne Posch dal vse stroje odpeljati v avstrijsko mesto Knittelfeld, vendar se je tja odpravila skupina, ki je stroje vrnila mariborski mlekarni. V tej skupini je bil tudi Jože Tibaut, ki je prevzel vodenje mlekarne po osvoboditvi. Oskrba z mlekom je bila v povojnih razmerah izrednega pomena.⁴²

Mariborska mlekarna se je leta 1962 preselila na Pobrežje in se v začetku šestdesetih let združila z Mlekoprometom iz Ljutomera, s Tovarno mlečnega prahu Murska Sobota pa leta 1976. Takrat je nastala delovna organizacija Mlekarska industrija in trgovina Maribor (MIT Maribor), ki se je vključila v SOZD ABC Pomurka. Vsi trije TOZD-i (v Mariboru, Ljuto-

³⁹ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva, str. 356; Dragutin Feletar: Iz zgodovine TOZD »Sana« (Dragutin Feletar: Iz zgodovine). Hoče 1978, str. 13.

⁴⁰ Janko Lipovec: Razvoj mariborske živilske industrije – Mleko na dom. V: Večer, 1989, št. 106, str. 20.

⁴¹ Emica Ogrizek: Sodni register, str. 140.

⁴² Janko Lipovec: Razvoj mariborske živilske industrije – Mleko na dom. V: Večer, 1989, št. 106, str. 20; Emica Ogrizek: Sodni register, str. 365.

meru in Murski Soboti) so si razdelili proizvodnjo in Mariborske mlekarne so tudi za Pomurje prevzele proizvodnjo mleka, mlečnih napitkov, del proizvodnje mehkih sirov in trgovinsko mrežo.⁴³

Leta 1979 so delavci TOZD-a Mariborske mlekarne in TOZD-a Maloprodaja izvedli referendum, na katerem so podprli izločitev iz delovne organizacije MIT in s tem tudi iz SOZD-a ABC Pomurka. Hkrati so podprli priključitev SOZD-u Tima Maribor.⁴⁴

Konec devetdesetih let 20. stoletja so se Mariborske mlekarne znašle v velikih težavah in po več letih poslovanja v rdečih številkah je skupščina delničarjev leta 2000 izglasovala pripojitev k Ljubljanskim mlekarnam. S pripojitvijo Ljubljanskim mlekarnam leta 2001 je Mariborska mlekarna izgubila status pravne osebe.⁴⁵

Po prvi svetovni vojni se uveljavi nova stroka, ki je neposredno povezana s predelavo mleka, in sicer izdelovanje čokolade. Leta 1922 stare objekte nekdanje zadružne mlekarne kupi mešana slovensko-italijanska delniška družba. V njej so imeli največ delnic Italijani Sanarolli, Calman in Castori, pozneje sta se jim pridružila Mariborčana dr. Fero Müller, odvetnik, in Sedlar. Italijani so v Hoče pripeljali že rabljene stroje in leta 1922 začeli izdelovati čokolado. V prvih letih je v tovarni delalo od 40 do 50 oseb, zaposlena pa je bila predvsem ženska delovna sila. Tovarna je bila za Hoče zelo pomembna, saj je reševala problem zaposlovanja na tem območju. Tovarna je v tem času dobila tudi ime, ki je bilo v bistvu skrajšan priimek ustanovitelja in enega glavnih delničarjev Sanarollija.⁴⁶

Med obema vojnama se je Sana spopadala s številnimi težavami in se ni enakomerno razvijala. Od leta 1923 je bil ravnatelj Mariborčan Anton Rehar. Podjetje je bilo leta 1926 vpisano v trgovinski register kot Jugoslovanska tovarna za izdelovanje dr. Oetkerjevega pecilnega praška, družba z.o.z. v Mariboru. Predmet poslovanja je bilo izdelovanje kemičnih preparatov za kuhinjo in gospodinjstvo, dr. Oetkerjevega pecilnega praška za puding ter vaniljevega sladkorja in trgovina. Tovarno je leta 1927 zajel velik požar in obrati so pogoreli do temeljev. Obnovili in usposobili za proizvodnjo so jih šele po dveh letih. Sana se je znašla v proizvodni in

⁴³ Nikola Šoštarič: Na čigav račun, mlekarji? V: Večer, 1979, št. 141, str. 4; Janko Lipovec: Razvoj mariborske živilske industrije – Mleko na dom. V: Večer, 1989, št. 106, str. 20; B. Skalicky: Studenci so jim bolj pri srcu. V: Večer, 1978, št. 224, str. 7.

⁴⁴ Nikola Šoštarič: Na čigav račun, mlekarji? V: Večer, 1979, št. 141, str. 4.

⁴⁵ Zlatka Rashid: Mariborska mlekarna po kadrovskih spremembah. V: Večer, 1999, št. 249, str. 13; Mirko Munda: Mariborska mlekarna za pripojitev k Ljubljanskim mlekarnam. V: Večer, 2000, št. 147, str. 9.

⁴⁶ Dragutin Feletar: Iz zgodovine, str. 13.

poslovni krizi, zato je leta 1930 prišlo do delniške poravnave. Ravnatelja Rehara je zamenjal Srečko Ogrizek, vendar tudi novo vodstvo pri sanaciji ni bilo uspešno. Zaradi velikih dolgov je bila Sana leta 1934 likvidirana in prodana na dražbi. Kupil jo je mariborski baron Jožef Adamovič, ki je spet začel proizvodnjo čokolade, bombonov in podobnih izdelkov. Vendar sta se število zaposlenih in obseg proizvodnje začela krčiti in tovarna je leta 1937 prenehala delovati.⁴⁷

Leta 1938 je bila ustanovljena nova delniška družba, ki sta jo vodila Fero Müller in Jela Borošič, zasebnica iz Zagreba. Tovarna je do začetka druge svetovne vojne uspešno obratovala in leta 1940 je bilo v proizvodnji čokolade in bombonov zaposlenih že 100 delavcev.⁴⁸

Kljub drugi svetovni vojni in pomanjkanju surovin je tovarna Sana obratovala še naprej. Leta 1941 je bilo premoženje Sane zaplenjeno in za komisarja je bil postavljen odvetnik Ignatz Petrowitsch. Sana Industrie- und Handelgesellschaft, Süßwarenfabrik Herzl & Müller, Maribor sta leta 1943 prevzela imetnika Margarethe Müller in Viktor Herzl (prejšnji delničar dr. Fero Müller je bil izgnan v Srbijo). Zaradi pomanjkanja surovin je Sana v glavnem nehala izdelovati čokolado, preusmerila se je v proizvodnjo umetnega medu, marmelade, napolitank in vaflejev. Obrat so nadgradili in dogradili, zgradili so tudi skladišče in del novih proizvodnih hal. Nabavili so tudi sodobno opremo, vendar je niso uporabili. Proizvodni obrati in stroji med vojno niso bili močno poškodovani in po vojni je proizvodnja takoj stekla.⁴⁹

Leta 1945 se je iz pregnanstva vrnil dr. Müller ter znova zagnal proizvodnjo čokolade, bombonov in vaflejev. Začel je tudi uresničevati izredno ambiciozne načrte za razširitev proizvodnih obratov in skladišča, vendar ga je zaustavila nacionalizacija leta 1946. Novi upravljavec tovarne je postala Republiška direkcija živilske industrije LRS v Ljubljani. Ta je stroje za proizvodnjo čokolade preselila drugam in Sana je v prvih povojnih letih izdelovala le kekse in bombone.⁵⁰ Kot državno podjetje je bila uradno registrirana 4. junija 1946.⁵¹

V Sani je prišlo do naslednje velike spremembe po sklepu Glavne direkcije živilske industrije LRS z dne 11. februarja 1949, da se tovarna Dr.

⁴⁷ Prav tam, str. 18.

⁴⁸ Dragutin Feletar: Iz zgodovine, str. 18; Emica Ogrizek: Sodni register, str. 239.

⁴⁹ Dragutin Feletar: Iz zgodovine, str. 18; Emica Ogrizek: Sodni register, str. 487.

⁵⁰ Dragutin Feletar: Iz zgodovine, str. 19.

⁵¹ Prav tam.

Slika 3: Sušenje bombonov v tovarni Sana Hoče



Vir: Slikovno gradivo hrani Pokrajinski arhiv Maribor.

Oetker v Mariboru likvidira in priključi obratom v Hočah. Iste leta so stroje preselili iz Maribora v Hoče in v Sani so začeli ob proizvodnji vaflejev ter nekaterih slašičarskih proizvodov izdelovati tudi prašek za pecivo, pudding in dišave. Proizvodnja in število zaposlenih sta naraščala vse do leta 1967, ko se je Sana združila s podjetjem Podravka iz Koprivnice.⁵²

Do zamisli o združitvi je prišlo potem, ko je Podravka predvidela proizvodnjo, podobno tisti v Sani. Ker je bilo bolj logično prevzeti obrat, ki te izdelke že proizvaja, kot pa ustanavljati novega, so se začeli pogovori. O pridružitvi Sane Podravki so na referendumu odločali delavci obeh podjetij. Sana je bila uradno priključena Podravki 1. julija 1967.⁵³

Do leta 1972 je Sana delovala kot obrat podjetja Podravka in je na Podravko prenesla svoje celotno premoženje. Leta 1972 je bilo v sodni register Okrožnega gospodarskega sodišča v Mariboru vpisano preoblikovanje samostojnega obrata Sana Hoče v TOZD Sana Hoče, ki je deloval v okviru

⁵² Prav tam, str. 22; Emica Ogrizek: Sodni register, str. 487.

⁵³ Dragutin Feletar: Iz zgodovine, str. 28.

delovne organizacije Podravka Koprivnica. Sana je kot TOZD obstajala do 1. januarja 1990, ko je bila pripojena podjetju Podravka, prehranska industrija Koprivnica, in na to podjetje znova prenesla svoje premoženje. Po osamosvojitvi Slovenije je Podravka 13. februarja 1992 ustanovila hčerinsko družbo Sana, d. o. o., Hoče, v katero je vložila le denarna sredstva v višini osnovnega kapitala in dala nepremičnine v najem družbi Sana, d. o. o. Med Podravko in Sano je prišlo do nesporazumov zaradi zaščite premoženja, saj se podjetji nista mogli sporazumeti o odkupni vrednosti premoženja.⁵⁴

Nerazčiščena vprašanja so segla celo v vrh hrvaške vlade, odpuščeni direktor Sane Jožef Arnuš pa je pravico iskal na vrhovnem sodišču. Takrat je Podravka za Sano razglasila redno likvidacijo.⁵⁵ V Koprivnici so se odločili, da bodo proizvodnjo preselili na cenovno ugodnejši trg in delavce, razen zaščitениh, so odpustili.⁵⁶ Konec decembra 2006 so tovarno v Hočah dokončno zaprli, razmere v živilski industriji pa so bile na splošno porazne.⁵⁷

Med obema vojnama je v Mariboru delovala še tovarna Mirim, ki je bila ustanovljena leta 1923. Zgradbo na Meljskem hribu je istega leta postavil ljubljanski trgovec Karel Zalokar. Podjetje, katerega lastnica je bila Ema Zalokar, je prva leta izdelovalo le čokolade v velikih ploščah. Ko so zaradi širitve proizvodnje postali prostori na Prešernovi ulici pretesni, se je podjetje preselilo v nove prostore na Trubarjevi ulici. Proizvodnja se je še povečala in konec tridesetih let so v tovarni izdelali približno 2000 kg čokolade, čokoladnih bombonov in kakava na dan. Ema Zalokar je ovdovela in se leta 1928 poročila z Antonom Desnico, topniškim poročnikom.⁵⁸ Leta 1934 je bila sklenjena družbena pogodba med štirimi družbeniki,⁵⁹ podjetje za proizvodnjo čokolade, izdelkov iz čokolade, kakava, bombonov in trgovino za to proizvodnjo pa sta vodila Ema in Anton Desnica. Družabniki so leta 1939 ustanovili podružnico v Zagrebu.⁶⁰ Zaradi prenehanja delovanja je bila tovarna leta 1947 izbrisana iz sodnega registra.⁶¹

⁵⁴ Emica Ogrizek: Sodni register, str. 487.

⁵⁵ Borko De Corti: Nezakonito odpuščen v Sani. V: Večer, 2007, št. 224, str. 11.

⁵⁶ Zlatka Rashid: Skoraj petdeset jih bo moralo najti novo zaposlitev. V: Večer, 2006, št. 55, str. 18.

⁵⁷ Zlatka Rashid: Razmere v živilski industriji Podravja so porazne. V: Večer, 2006, št. 301, str. 19; Sane v Hočah ne bo več. V: Večer, 2006, št. 298, str. 17.

⁵⁸ PAMB, Okrožno sodišče v Mariboru, AŠ 1068, AII 278, zap. št. 50, Prepis poročnega lista,

⁵⁹ Ema in Anton Desnica, Gustav Hirsch in Josip Bauman. Leta 1939 Gustav Hirsch kot družabnik odstopi in kot novi družabnik se jim pridruži Viljem Bizjak iz Zagreba.

PAMB, Okrožno sodišče Maribor, arh. šk. 1013, C II 105, Dopis Okrožnemu trgovskemu sodišču, Tovarna hranil Mirim družba z.o.o. v Mariboru.

⁶⁰ PAMB, arh. šk. 1013, C II 105, Protokolacija podružnice, Okrožno sodišče Maribor, Tovarna hranil Mirim družba z.o.o. v Mariboru.

⁶¹ Emica Ogrizek: Sodni register, str. 422.

Po drugi svetovni vojni se začne novo obdobje gospodarskega razvoja tudi v Mariboru. Kljub tehnološki zastarelosti številnih industrijskih obratov je Maribor v to obdobje stopil kot eno najpomembnejših industrijskih središč v državi. Prva leta so zaznamovali obnova, nacionalizacija in prva petletka. Zaradi nacionalizacije so združili mnogo industrijskih objektov iste stroke v nova podjetja. Posledica pa je bila velika razpršenost industrijskih obratov po vsem mestu, saj zaradi pičlih novogradenj industrijske proizvodnje ni bilo mogoče koncentrirati. Živilska industrija je bila tako koncentrirana v Melju, na Studencih in na nekaterih lokacijah po mestu.⁶²

Po drugi svetovni vojni je prišlo v živilski industriji do številnih sprememb. Tudi mlinarska stroka se temu ni izognila. Podjetje »Ludvik Franz & sinovi, eksportni mlin in tovarna testenin Maribor« je bilo leta 1947 podržavljeno in se je preimenovalo v Mlin in testenine Maribor. Leta 1950 so podjetje združili z Oblastnim mlinarskim podjetjem Maribor, v katerega so bili vključeni še mlin in tovarna testenin v Melju, mlinski obrat v Jezdarski ulici, mlinski obrat I in II v Framu ter obrati v Cirknici, Oplotnici, Konjicah, Poljčanah, Mežici in Šmartnem pri Slovenj Gradcu.⁶³ Od leta 1958 so podjetju priključili še številne pekarnice ter mlinska podjetja od Lendave do Dravograda, Ptuja in Slovenske Bistrice. Leta 1964 se je podjetje preimenovalo in je od takrat znano kot Živilski kombinat Intes Maribor. S pripojitvijo podjetja Čakovečki mlinovi iz Čakovca, Pekovskega podjetja Vinko Reš iz Ptuja in Trgovskega podjetja Dravski magazin iz Radelj ob Dravi se je podjetje reorganiziralo in prvotno podjetje, ki so se mu pridružila navedena podjetja, je dobilo status samostojne organizacije združenega dela v okviru podjetja Živilski kombinat Intes Maribor.⁶⁴

Leta 2001 je 20-odstotni delež Intesa odkupilo od Kapitalske družbe (Kad) in Slovenske odškodninske družbe (Sod) podjetje Žito iz Ljubljane, medtem ko je bil največji lastnik podjetja mariborska borzna hiša Cogito s 23-odstotnim deležem.⁶⁵ Nakupi kapitalskih deležev in povečevanje tržnega deleža naj bi zvečali konkurenčnost podjetij živilskopredelovalne industrije in ji s tem odprli tudi večje možnosti za uspešno vključitev na tuje trge. Čeprav je bila takrat živilskopredelovalna industrija še vedno za-

⁶² Andreja Slavec: Razvoj industrije v Mariboru s posebnim poudarkom na razvojnih dejavnostih. V: Dela, 1991, št. 8, str. 57–59.

⁶³ Ermin Kržičnik: Gospodarski, str. 142.

⁶⁴ Tone Kolar: Naših 110 let: Jubilejno glasilo Intesa. Ptuj 1975, str. 3.

⁶⁵ Ksenija Pušnik: Kad in Sod sta se odločila za Žito. V: Večer, 12. 5.2001, št. 107, str. 8; Žito lastnik petine mariborskega Intesa. V: Večer, 2001, št. 110, str. 9.

ščitena pred tujo konkurenco, so se vodilni delavci zavedali, da bo po vstopu Slovenije v Evropsko unijo evropski trg postal naš notranji trg in se je treba temu prilagoditi.⁶⁶

Žito in Intes sta še istega leta prevzela 90,65 odstotka mariborske družbe Kruh Pecivo. Urad za varstvo konkurence je po priglasitvi koncentracije odločil, da tej nameri ne bo nasprotoval.⁶⁷ Seveda so te pripojitve sprožile med prebivalci Maribora odpor, saj se je veliko govorilo o ljubljanskem prevzemu mariborskih podjetij, in to ne le iz živilske industrije.⁶⁸

Leta 2004 je prišlo ob notranji reorganizaciji v podjetju Žito Intes do zaostritev. Da bi pokrili celoten trg in znižali stroške prodaje, so združili prodajni službi mariborskega Žita Intes in podjetja Žito, d. d. Grozilo je odpuščanje zaposlenih v Mariboru. Sindikat KNSS Neodvisnost je zaradi sistemizacije delovnih mest podal prijavo na inšpekcijo za delo, saj delodajalec ni dobil soglasja sveta delavcev pri prenosu proizvodnje, ukinitvi enot ipd.⁶⁹ Zagrozil je tudi s tožbama proti direktorju in prokuristu podjetja Žito Intes.⁷⁰

Avgusta 2006 je skupščina delničarjev Žita Intes izglasovala pripojitev k Žitu. Kot dan pripojitve je obveljal 31. december 2005. Po besedah predsednika uprave Žita Iztoka Bricla je pripojitev tekla v skladu s strategijo, ki jo je nadzorni svet Žita sprejel v začetku leta 2006. Zagotovil je, da se bo spremenilo le to, da pripojena podjetja ne bodo več samostojne pravne osebe in da se število zaposlenih zaradi pripojitev ne bo zmanjševalo.⁷¹

Kljub tem zagotovilo so do konca leta v Žitu odpustili kar precej delavcev, enako v Kruh Pecivu, odprli so sicer veliko pekarno na Tezdem, so pa zato zaprli številne manjše pekarnice, npr. v Lenartu, Ormožu, Slovenski Bistrici in Rušah. Trditvam sindikalistov o preobremenjenosti delavcev in o željah, da bi proizvodnjo preselili v okolico Ljubljane, je vodstvo podjetja oporekalo in zatrdilo, da nameravajo preseliti iz Ljubljane v Maribor le del proizvodnje, v mestu ob Dravi pa da bi radi ohranili predvsem mlinarsko in pekarsko dejavnost.⁷² Kljub temu je do leta 2007 izgubilo delo že 300

⁶⁶ V Žitu še vedno molčijo. V: Večer, 2001, št. 111, str. 8.

⁶⁷ Zelena luč za prevzem Kruh-Peciva. V: Večer, 2001, št. 190, str. 4; Ponudba za odkup delnic je uspeša. V: Večer, 2001, št. 158, str. 9.

⁶⁸ Damijan Toplak: Probanka »brani« mariborska podjetja. V: Večer, 2002, št. 120, str. 9.

⁶⁹ Matija Stepišnik: Oprostite, a je direktor v službi? V: Večer, 2004, št. 78, str. 9; »Postopek ni zakonit!«. V: Večer, 2004, št. 241, str. 15.

⁷⁰ Tatjana Vrbnjak: Nedoumljive kršitve pravic delavcev. V: Večer, 2004, št. 276, str. 15.

⁷¹ Damijan Toplak: Zaposlenih v Žitu naj ne bi odpuščali. V: Večer, 2006, št. 185, str. 8.

⁷² Damijan Toplak: Žito v Kruh-Pecivu in Intesu odpustilo 80 ljudi. V: Večer, 2006, št. 295, str. 9; Nina Kofler: »Žito v Kruh-Pecivu in Intesu odpustilo 80 ljudi«. V: Večer, 2006, št. 297, str. 9.

zaposlenih, predsednik uprave pa je zatrdil, da delovnih mest ne ukinjajo zato, da bi ohranili delovna mesta v Ljubljani, ampak zaradi reorganizacije in racionalizacije poslovanja.⁷³

Še eno podjetje je v tem obdobju prehodilo podobno pot od združitve do propada. Leta 1949 so več manjših obratov živilske stroke združili v novo podjetje z imenom Jugoalko. Organizacija novega podjetja je bila tipična za podjetja v Mariboru, ki so se po vojni združila iz manjših firm, saj so ostala teritorialno razpršena. Jugoalko so sestavljala naslednja podjetja: Veležganjarna, Kisarna in tvornica likerjev Adalbert Gusel na Partizanski cesti 39 in 63, nekdanja Tscheligijeva pivovarna, ki je bila najstarejši obrat te vrste v državi, z varilnico in vrelni kletjo na Koroški cesti 2 in ležno kletjo ter polnilnico na Gregorčičevi ulici 29, sodavičarstvo Kampl v Kettejevi ulici 4 in do leta 1955 manjši obrat za polnjenje pražene mlete kave v Stolni ulici 8. Do konca leta 1954 je bila del podjetja tudi nekdanja Tvornica

Slika 4: Gradnja novega obrata podjetja Talisa



Vir: Slikovno gradivo hrani Pokrajinski arhiv Maribor.

⁷³ Damijan Toplak: Odpuščanje zaposlenih je bilo nuja. V: Večer, 2007, št. 13, str. 11.

sladne kave A. Jarc Maribor Košaki na Šentiljski cesti 24 in konservirnica Götlich na Koroški cesti 128 a.⁷⁴

Jugoalko je svoje prodajno območje kmalu razširil na vso Slovenijo, del Hrvaške, Vojvodino in Srbijo in kljub slabi opremljenosti, raztresenim obratom in pomanjkanju skladišč je proizvodnja rasla.⁷⁵ A ne le varjenje piva, zvečala se je tudi proizvodnja žganja, kisa in sode. Po letu 1951 so proizvodnjo modernizirali s polavtomatskim polnilnim strojem za ustekleničevanje piva. Pivo so začeli hladiti tudi z novimi hladilnimi napravami, saj so ga do takrat le z naravnim ledom.⁷⁶

Leta 1956 se je podjetje znašlo v krizi, zato so ga gospodarsko konsolidirali. Hkrati so ga preimenovali v Talis – Tovarna alkoholnih izdelkov in sadnih sokov Maribor. Do preimenovanja je prišlo zaradi spora med Jugoalkom in podjetjem Alko v Ljubljani zaradi podobnosti imena. Jugoalko je zato razpisal natečaj za novo ime podjetja in med prejetimi predlogi je komisija

Slika 5: Talisov reklamni tovornjak na Grajskem trgu



Vir: Slikovno gradivo hrani Pokrajinski arhiv Maribor.

⁷⁴ Ermin Kržičnik: *Gospodarski*, str. 143–144.

⁷⁵ Prav tam, str. 144–145.

⁷⁶ Sašo Radovanovič: *Pivovarstvo v Mariboru – некоč obrt, obrt tudi danes?*. V: *Mariborčan*, 2003, št. 98, str. 80–81.

izbrala ime Talis. Leta 1962 so Talisu priključili Veležganjarno Šentilj podjetja Apis, leta 1966 še Vinag in podjetje se je preimenovalo v Talis-Vinag. Vendar se je Vinag leta 1969 znova osamosvojil.⁷⁷ Apis in Talis sta se združila na temelju odločitve obeh delovnih kolektivov, saj naj bi temeljite analize v obeh podjetjih pokazale številne prednosti take združitve. Z združitvijo je postalo podjetje največje te vrste v Sloveniji in drugo največje v Jugoslaviji. Uvedli so specializirano proizvodnjo, kar naj bi zmanjšalo stroške.⁷⁸

Z gospodarskim razvojem podjetja in uveljavitvijo na trgu takratne države Jugoslavije je naraščalo tudi število zaposlenih. Leta 1955 je bilo zaposlenih 167 delavcev, leta 1960 že 205, leta 1974 kar 574, leta 1979 pa že približno 1.000 delavcev. Leta 1965 so v podjetju začeli izdelovati oranžado, ki so ji leta 1966 naredili novo ime Ora in je bila ena najbolj znanih brezalkoholnih jugoslovanskih pijač.⁷⁹ Kot zanimivost lahko povemo, da so jo izdelovali iz uvoženih izraelskih in grških pomaranč. Že leta 1966 je časnik Večer poročal, da je bilo povpraševanje po tej pijači tako veliko, da so jo morali polniti v vseh izmenah, čeprav so z njo do takrat prodrli le na slovenski in nekoliko tudi na hrvaški trg.⁸⁰

Leta 1969 so v Novi vasi v Mariboru zgradili nov proizvodni obrat in na to lokacijo so preselili večino proizvodnje.⁸¹ Nekaj manjših obratov je sicer še vedno ostalo raztresenih na različnih lokacijah v mestu. Novi obrat je bil nujen, saj so v podjetju že leta 1961 opozarjali, da se je proizvodnja izredno povečala, zaradi neprimernih prostorov in zastarele tehnologije pa so imeli veliko težav.⁸² Blizu Betnavskega gozda so na površini 6,5 hek-

⁷⁷ Prav tam, str. 81; Po malem o vsem. V: Večer, 1958, št. 136, str. 2; M. M.: Talis in Vinag eno podjetje. V: Večer, 1966, št. 167, str. 4.

⁷⁸ M. M.: Apis in Talis združena. V: Večer, 1962, št. 86, str. 7.

⁷⁹ Sašo Radovanovič, Pivovarstvo v Mariboru – nekoč obrt, obrt tudi danes? V: Mariborčan, 2003, št. 98, str. 81.

⁸⁰ Osvežujočih pijač ne bo primanjkovalo. V: Večer, 1966, št. 126, str. 4; Nova oranžada podjetja Talis-Vinag. V: Večer, 1966, št. 219, str. 4.

⁸¹ O tem, kako težko so pričakovali novo pivovarno, priča tudi pesem, ki jo v fondu Štajerske pivovarne hrani PAMB:

OBLJUBE
Obljubiti je res lepo
A izvršit je bolj težko
Kaj pa nam pomaga,
Ko manjka nam denarja.
Gradimo že celih sedem let
Sedem let in mescev pet,
Pa nič iz tega ni –
Pivovarna še zmeraj ne stoji.
Zdaj pa res se govori
Da pivovarna drugo leto že stoji
Če bo denar bo že še kaj,
Če ne pa spala bo na vekomaj.

VV

PAMB, sign. 1663090/216, škatla 216, Obljube, Štajerska pivovarna, d. d., v stečaju Maribor 1945–1997.

⁸² M. M.: Večja proizvodnja. V: Večer, 1961, št. 51, str. 2.

tarja stali proizvodni obrat, energetski kanal, skladišče, garaže in upravna zgradba. Zmogljivost nove pivovarne je bila od 150 do 200 tisoč hektolitrov letno, možno jo je bilo tudi povečati. Sodobna oprema je bila uvožena iz Zahodne Evrope, v proizvodnji pa je bilo zaposlenih le 32 ljudi. Poleg ležaka in gambrinusa⁸³ so začeli proizvajati še dve novi vrsti piva – extra ol in skol.⁸⁴ Še istega leta so zagnali proizvodnjo dveh novih piv – pils in

Slika 6: Josip Broz pred Talisovim paviljonom na XI. mednarodnem vinskem sejmu leta 1965



Vir: Slikovno gradivo hrani Pokrajinski arhiv Maribor.

⁸³ V fondu Štajerske pivovarna hrani PAMB tudi pesem o pivu gambrinus:

Pivo je grenka tekočina,
Ki življenje osladi.
Lahko kakor balerina
Rado vedno se peni.
In Gambrinus, pivski bog,
Poplesuje lahkih nog,
Poplesuje kakor pena
Čista in razposajena.
O, na zdravje mnogih leta
S pivom vedno v pivsko klet
Kjer Gambrinus z balerino
Se peni presneto fino.

PAMB, sign. 1663090/216, škatla 216, Štajerska pivovarna, d. d., v stečaju Maribor 1945–1997.

⁸⁴ Med najmodernejšimi v Evropi, Večer, 1969, št. 149, str. 4.

silvester, Talis pa je s svojimi proizvodi uspešno prodiral tudi na tuje trge.⁸⁵

S selitvijo na novo lokacijo pa še niso bile rešene vse lokacijske težave Talisa, saj so še imeli obrata na Gregorčičevi in Partizanski, ki so ju hoteli preseliti v novo zgradbo na Ljubljanski, blizu pivovarne.⁸⁶

Leta 1970 je Talis dobil licenco za polnjenje pepsi cole. Zanimivo je, da so lahko Mariborčani prvo vest o prihodu te pijače v Slovenijo zasledili na reklamnih plakatih za žensko smučarsko tekmo svetovnega pokala na Pohorju, angažirane pa naj bi bile tudi smučarke, ki so pile to pijačo in jo s tem reklamirale.⁸⁷

Leta 1972 so se začele v Talisu organizacijske spremembe; izvedli so referendum o združitvi Talisa, Pivovarn Laško ter Union in tovarne Kollinska. Z integracijo so želeli omenjena podjetja usmeriti na jugoslovanski trg, oblikovati izvozno politiko, politiko razvoja ter investiranja in razširiti ponudbo. Vsako podjetje naj bi zadržalo status pravne osebe in samostojno odločalo o delitvi dohodka. Hkrati naj bi organizirali skupno nabavo, skupen marketing, skupna predstavništva in še kaj. Referendum je uspel in skupno podjetje je začelo delati 1. januarja 1974.⁸⁸ Novo podjetje so poimenovali HP (Hranila – pijača).⁸⁹ Podjetju sta se pridružila še Delamaris iz Izole in Droga Portorož.⁹⁰

Konec leta 1973 se je Talis znova reorganiziral, podpisan je bil samoupravni sporazum o združitvi temeljnih organizacij združenega dela v organizacijo združenega dela Talis. Znotraj Talisa so bili organizirani trije TOZD-i: pivovarna, alkoholni izdelki in kis ter brezalkoholni izdelki.⁹¹

Podjetje je za svoje proizvode dobivalo doma ter v tujini številna priznanja in medalje za kakovost, znano pa je bilo tudi po tem, da je prvo v Sloveniji začelo izdelovati kis.⁹²

V začetku osemdesetih let 20. stoletja je Talis izdeloval več vrst piv, alkoholnih pijač, sokov, sirupov in kisov.⁹³ Leta 1993 se je pivovarna preimenovala v Štajersko pivovarno, leta 1998 pa jo je odkupilo podjetje Tara

⁸⁵ S. Pušenjak: PILS in SILVESTER, novi vrsti piva. V: Večer, 1969, št. 298, str. 3; Talisovo pivo že pijejo v Avstriji. V: Večer, 1969, št. 264, str. 4.

⁸⁶ Še novi kos Talisa. V: Večer, 1971, št. 163, str. 4.

⁸⁷ Talis bo polnil Pepsi Colo. V: Večer, 1970, št. 15, str. 4; Pepsi Cola tudi v Sloveniji. V: Večer, 1970, št. 18, str. 6.

⁸⁸ Združeno podjetje živilske industrije. V: Večer, 1972, št. 294, str. 3; Talis v združenem podjetju. V: Večer, 1972, št. 297, str. 3.

⁸⁹ Nova Talisova tovarna. V: Večer, 1973, št. 128, str. 3.

⁹⁰ Talis in Laško v HP. V: Večer, 1973, št. 289, str. 8.

⁹¹ M. Pestiček: Delavci so se odločili. V: Večer, 1973, št. 278, str. 5.

⁹² Zlata odličja za pivo Pils, Oro ... V: Večer, 1975, št. 237, str. 14; Talis včeraj, danes, jutri. V: Večer, 1975, št. 100, str. 22; Kis v gospodinjstvu. V: Večer, 1976, št. 201, str. 13; Beograjski boj za kvaliteto. V: Večer, 1978, št. 165, str. 8.

⁹³ Sašo Radovanovič, Pivovarstvo v Mariboru – nekoč obrt, obrt tudi danes? V: Mariborčan, 2003, št. 98, str. 81.

iz Medloga. To podjetje je leta 2003 šlo v stečaj in po 227 letih je Maribor ostal brez tradicionalnega pivskega obrata.⁹⁴

Če je žalostna usoda doletela večino podjetij živilske industrije, pa se je vinarstvo v Mariboru uspelo obdržati. 16. septembra 1945 so v prostorih Gambrinove dvorane v Mariboru izvedli ustanovni občni zbor Vinarske zadruge r.z.o.j., ki je prevzela kleti nekdanjih trgovcev Pugel in Rossmann, Pfrimer, Hausmaninger in klet nekdanje kletarske zadruge. Sedež zadruge so prenesli na današnji Trg svobode 3. V začetku obstoja je imela zadruga približno 1400 članov, po reorganizaciji vinogradniških obdelovalnih zadrug pa je to število padlo na 700.⁹⁵

Vinarska zadruga je v času svojega obstoja izredno razširila zmogljivosti kleti z 51,5 vagona leta 1945 na 193 vagonov leta 1953. Leta 1953 so opustili stransko klet na Zrinjskem trgu in jo dali v uporabo Talisu, leta 1958 pa so zaradi potrebe po širitvi kletnih zmogljivosti izdelali načrte za adaptacijo Unionske kleti. Z njo je podjetje svoje zmogljivosti razširilo na 537 vagonov.⁹⁶

Leta 1953 je bila zadruga likvidirana in ustanovljeno je bilo Zadržno vinarsko podjetje »Vinarska zadruga«. To podjetje je obstajalo sedem let, do 1. julija 1960, ko se je pripojilo agenciji za izvoz vina Vinag v Mariboru. Agencija je bila organizirana kot izvozno-uvožno podjetje »Vinag« Maribor s sedežem na Trgu svobode 3.⁹⁷

Državna gospodarska politika dela podjetju prav gotovo ni olajševala. Leta 1967 je Zvezni sekretariat za industrijo in trgovino podjetju odvzel izvozni kontingent v zahodno Nemčijo, dovoljenje za izvoz slovenskih vin pa je obdržalo le podjetje Slovenija vino iz Ljubljane. Odločitev je bila sprejeta z velikim nezadovoljstvom predvsem zato, ker je Vinag že desetletje osvajal in tudi osvojil ta trg.⁹⁸

Za podjetje Vinag je bilo prelomno leto 1990, ko je prvič začelo delovati kot samostojni pravni subjekt, kar je še danes v obliki delniške družbe.⁹⁹

Po vojni se je reorganiziralo tudi Wögererjevo podjetje. Pred drugo svetovno vojno je izdelovalo v glavnem mesne izdelke in jih deloma konzerviralo. Podjetje se je trdno usidralo na domačem in na tujih trgih, pred-

⁹⁴ Prav tam.

⁹⁵ PAMB, Štajerska pivovarna, d. d., v stečaju Maribor 1945–1997, šk. 203, Zaključni račun Vinag 1961.

⁹⁶ Prav tam.

⁹⁷ Prav tam.

⁹⁸ B. P.: Nič več na zahodnonemško tržišče. V: Večer, 1967, št. 243, str. 3.

⁹⁹ Kratka zgodovina, <http://www.vinag.si/index.php?page=62>, l. 3. 2010.

Slika 7: Vinagova vinska klet leta 1967



Vir: Slikovno gradivo hrani Pokrajinski arhiv Maribor.

vsem v Egiptu. Pred drugo svetovno vojno je bilo v njem zaposlenih od 35 do 40 ljudi. Med drugo svetovno vojno se je preusmerilo in začelo delati za nemško vojsko.¹⁰⁰ Tovarna na Oreškem nabrežju 1 je bila med drugo svetovno vojno skoraj v celoti porušena. Po koncu vojne je po odloku AV-NOJ-a z dne 21. novembra 1944 podjetje prešlo v državno last, julija 1947 pa je upravljanje prevzelo ministrstvo za finance Ljudske republike Slovenije. V letih 1949 in 1950 je podjetje upravljala glavna direkcija za odkup in promet z živino in mesom Ljubljana. Leta 1950 so sledile nove spremembe v organizaciji. Podjetje je prešlo iz republiškega sektorja v sektor lokalnih podjetij MLO Maribor. Hkrati je bilo združeno z Mestno klavnico Maribor. Kot enotno podjetje sta delovali le leto dni, nato se je leta 1951 podjetje znova razdružilo v Mestno klavnico Maribor in Tovarno mesnih izdelkov KOŠAKI Maribor.¹⁰¹

Sledile so številne organizacijske spremembe. Najprej je bila podjetju pridružena mesna klavnica, nato Uslužnostno mesarsko podjetje, trgovsko

¹⁰⁰ Ermin Kržičnik: *Gospodarski*, str. 146.

¹⁰¹ Polh Bojan: *Pospeševanje prodaje v podjetju Košaki TMI: diplomsko delo EPF UM. Maribor 2004*, str. 51.

podjetje ROG, trgovsko podjetje Meso. Leta 1978 je bilo podjetje vključeno v SOZD TIMA, organizirani pa so bili štiri TOZD-i. Pozneje se je reorganiziralo v enovito delovno organizacijo, nato v družbeno podjetje. Leta 1995 je postalo delniška družba.¹⁰²

Če je bila leta 1912 tovarna ena najsodobnejših te vrste na območju Slovenije in se je že po desetih letih delovanja uveljavila na tujem trgu ter izvažala svoje mesne izdelke od Kaira, Carigrada, Varšave in Gradca vse do Londona, je bilo pozneje popolnoma drugače. Tehnologija je z leti zastarela, starih strojev pa niso nadomeščali z novimi. Zato se je zmanjševal izvoz, s svojo proizvodnjo pa je tovarna skrbela za prebivalstvo svojega območja – podravske regije, Maribora in Slovenije.¹⁰³

Neurejena cenovna politika je precej vplivala na uspešnost tovarne, ki se je borila za likvidnost. Le z velikimi težavami se je iztrgala iz težav in začela poslovati kot uspešna delniška družba. S kakovostjo svojih izdelkov se je znova trdno zasidrala tudi na tujem trgu, svojo kakovost pa je dokazala z več priznanji, med drugim je dobila zlato zvezdo za kakovost v Madridu leta 1989 in zlato evropsko nagrado za kakovost leta 1996 v Parizu.¹⁰⁴

Seveda je v Mariboru obstajalo še veliko živilskih podjetij, ki pa se niso toliko razvila, da bi v večji meri vplivala na gospodarski razvoj mesta. Ob koncu je treba opozoriti, da je gradivo za del omenjenih tovarn izredno težko dobiti, še posebno, ko je prišlo do prevzema podjetij (npr. Mariborske mlekarne in Intes) in so bili arhivi prepeljani neznano kam, verjetno k novim lastnikom. To stanje bi bilo nujno treba popraviti, saj bo brez tega gradiva v prihodnosti težko ustvariti realno sliko razvoja živilske industrije pa tudi drugih panog. V časnikih je tovrstna vsebina pomanjkljiva, o tem je pisal samo Antoša Leskovec in bilo je še nekaj poskusov, arhivsko gradivo pa tudi ni na voljo.

Tudi v Muzeju narodne osvoboditve Maribor se srečujemo s težavami, saj imamo v muzejskih depojih le fragmente bogate mariborske živilske industrije, nekaj gradiva pa je raztresenega po ustanovah, ki za to gradivo niso pristojne. V muzeju si bomo vsekakor prizadevali, da bomo gradivo zbrali pod eno streho in ga dostojno predstavili javnosti, in to ne o mariborski živilski industriji.

¹⁰² Prav tam.

¹⁰³ Prav tam.

¹⁰⁴ Prav tam, str. 52.

France Kresal

MARIBORSKA TEKSTILNA INDUSTRIJA 1922–1992 – VZPON IN ZATON

Tekstilna industrija je bila najpomembnejša gospodarska panoga v Mariboru. Med dvema vojnama je ta industrija predstavljala skoraj polovico kapacitet v Sloveniji, Slovenija pa je imela najmočnejšo industrijo v Jugoslaviji. Z nastankom jugoslovanske države leta 1918 se je Slovenija znašla v novem gospodarskem prostoru. Odprlo se ji je veliko tržišče, kar je bila prednost pri nadaljnjem razvoju.

Prometne razmere so bile za razvoj industrije v Sloveniji ugodne. Železniško omrežje je bilo že zgrajeno in je v glavnem ustrezalo prometnim potrebam, prav tako ceste. Poštni promet je bil v glavnem dobro razvit, najbolj poštni in telegrafski; telefonski se je močno razvil šele v tridesetih letih, ko sta Ljubljana in Maribor dobila avtomatske telefonske centrale. Razvoj industrije je omogočila tudi elektrifikacija Slovenije, ki se je začela že pred prvo svetovno vojno, intenzivno pa se je izvajala po njej. Še pred drugo svetovno vojno so bila elektrificirana vsa industrijska središča.

V Sloveniji so bile najpomembnejše panoge tekstilna, kovinska in metalurška; predstavljale so polovico vse industrijske proizvodnje. Po vloženem kapitalu in po številu delovnih mest je bila najpomembnejša tekstilna industrija s četrtno vsega industrijskega kapitala in 27 odstotkov delovnih mest. Skupna vrednost slovenske industrijske proizvodnje pred drugo svetovno vojno je bila 4,2 milijarde dinarjev, kar je bilo tedaj približno tretjina vrednosti jugoslovanskega državnega proračuna.

Tekstilna industrija je v Sloveniji doživela največji razvoj v letih od 1922 do 1939. Ob nastanku Jugoslavije so bile v Sloveniji pomembnejše le tekstilne tovarne v Trziču, Litiji in Preboldu z okrog 1350 delavci. Leta 1939 je

bilo pri nas že 67 tovarn, tekstilnih delavcev pa okrog 17.000. Nastali so novi tekstilni centri v Mariboru, Kranju in Celju. V Mariboru pred prvo svetovno vojno ni bilo tekstilne industrije. Po nastanku Jugoslavije pa je bilo zgrajenih 15 večjih oziroma velikih tekstilnih tovarn, ki so leta 1939 zaposlovale več kot 7000 delavcev. Največje so bile Doctor in drug, Hutter, Rosner in Ehrlich.

Ob nastanku stare Jugoslavije je bilo na njenem ozemlju 18 tekstilnih tovarn s 109.300 vreteni, 7170 statvami in 5250 zaposlenimi delavci. Izdelovale so predvsem bombažno blago, v Srbiji tudi grobo volneno blago. Zahodna državna meja je od Slovenije odrezala dve tretjini tekstilne industrije; ostale so samo tovarne v Trziču, Litiji in Preboldu. Na jugoslovanskem tržišču je v prvih letih po vojni izredno primanjkovalo tekstilnega blaga. Do razpada habsburške monarhije so bile njene južnoslovanske dežele tržišče za močno razvito češko in avstrijsko tekstilno industrijo, srbsko tržišče pa je bilo izredno slabo preskrbljeno. Nove državne meje so ustvarile tudi nov gospodarski prostor. Prej normalni trgovinski odnosi na prejšnjem enotnem tržišču so postali zunanjetrgovinski odnosi z deviznim ali klirinškim poslovanjem, ki so ga ovirale še carinske tarife in zapleteni meddržavni odnosi. Uvoz tekstilnega blaga je bil velik problem nove države, zato je bil hiter razvoj tekstilne industrije v industrijskem razvoju Jugoslavije med dvema vojnama zelo pomemben. Država ga je pospeševala z visoko carinsko zaščito, s krediti, z zunanjetrgovinsko in devizno politiko ter z raznimi olajšavami, ki jih je dajala tujim in domačim podjetnikom. Omogočala je ustanavljanje podjetij z udeležbo tujega ali pretežno tujega kapitala. Industrialce je oproščala carin na uvoz tekstilnih strojev, tujim podjetnikom pa omogočala prenos celotnih tovarniških naprav. Tako gospodarsko politiko je omogočala tudi predimenzioniranost tekstilne industrije na Češkem in v Avstriji, ki je z razbitjem prejšnje monarhije izgubila širše tržišče za svoje tekstilne izdelke. Jugoslavija je postala za to industrijo izredno pomembno tržišče. Zaradi visoke carinske zaščite ga ni osvajala samo s svojimi izdelki, ampak je vlagala tudi svoj kapital, stroje ter nameščala tekstilne in finančne strokovnjake. Mnoga podjetja so preselila svoje tovarne v Jugoslavijo, investirala kapital, nekateri veliki tuji koncerni so ustanavljali svoje podružnice. Slovenija se je v novih gospodarskih in političnih razmerah znašla zelo dobro.

Takoj po vojni sta bila v vseh tujih podjetjih uvedena poseben državni nadzor in sekvester, ki je veljal do izvedbe nacionalizacije tujega kapitala. Nacionalizacijo so izvedli tako, da je prišel večinski kapital v domače denarne zavode. Nadaljnji razvoj tekstilne industrije je največ financiral tuj

kapital. Domačega je bilo malo, komaj tretjina, in bil je razdrobljen v več manjših tekstilnih podjetjih. V starih podjetjih je ostal prevladujoč kapital avstrijski še tudi po "nacionalizaciji". Za izgradnjo nove tekstilne industrije je bil od tujega kapitala najpomembnejši češkoslovaški; v njem je bil opazen kapital sudetskih Nemcev, ki je v Sloveniji sam ustanovil tri največja tekstilna podjetja (Doctor in drug v Mariboru ter Jugočeško in Jugobruna v Kranju), v sodelovanju z jugoslovanskim in deloma avstrijskim pa še 18 večjih podjetij in nekaj manjših. Avstrijski kapital je bil po velikosti in pomenu takoj za češkim. Mariborska tovarna svile je bila do leta 1930 podružnica avstrijskega koncerna Bujatti, tudi nekaj manjših podjetnikov je preselilo svoje tovarne iz Avstrije, predvsem pa je avstrijski kapital sodeloval s češkim in z jugoslovanskim; najpomembnejše so bile mariborske tekstilne tovarne Avgust Ehrlich, Karl Thoma, Hugo Stern, Mariborska tekstilna tovarna, Zelenka, Hutter in drug. Avstrijski kapital se je angažiral predvsem v raznih oblikah z bančnim kapitalom dunajskega Creditanstalta. Poljski kapital je bil majhen, investiran je bil samo v Intexu v Kranju. Švicarski kapital je bil prvotno investiran samo v Tržiču, leta 1938 pa je prišel v švicarske roke kapital podjetij Doctor in drug ter Zelenka iz Maribora. Angleški kapital je bil do leta 1938 samo v Tržiču, tega leta pa je prevzel večinski paket delnic Jugočeške v Kranju. Sprememba lastništva kapitala leta 1938 je bila samo posledica političnih razmer. Od večjih tovarn so bile samo z domačim kapitalom zgrajene le Motvoz in platno v Grosupljem, Stora v Ljubljani in tekstilna tovarna Franja Sirca v Kranju. Pri razvoju tekstilne industrije so se zelo močno angažirali trgovci; zlasti velja to za Maribor. Najpomembnejši so bili Hutter, Schonsky, Zelenka, Rosner, Urbanc, Sirc, Medic, Miklavc in drugi. Od domačih bank, ki so sodelovale v kapitalu, so bile najpomembnejše Ljubljanska kreditna banka, Slavenska banka, Trgovska banka, Zadrúžna gospodarska banka, Kreditni zavod za trgovino in industrijo, Jugoslovanska banka, Jugoslovanska združena banka in Jadransko-Podunavska banka.

Slovenija, ki se je prej razvijala v senci močno razvitega gospodarstva v avstrijskih in čeških deželah, se je osvobodila konkurence močno razvite tekstilne industrije zunaj svojega ozemlja. V dvajsetletnem razvoju med dvema vojnama sta postala Maribor in Kranj najpomembnejša tekstilna centra ne samo v Sloveniji, ampak tudi v Jugoslaviji. V Mariboru se je tekstilna industrija razvila najprej in je bila tudi pozneje najbolj razvita. V Kranju se je tekstilna industrija razvila nekaj let pozneje, dala pa mu je popolnoma svoj značaj. Druga mesta so pritegnila tekstilne podjetnike šele

pozneje. Nobena lokacija starih treh tovarn (Tržič, Litija, Prebold) pa ni pritegnila podjetnikov, da bi v njeni bližini postavljali nove tekstilne tovarne. Do leta 1941 je bilo v Mariboru zgrajenih 15 večjih tekstilnih tovarn, v Kranju pa 8. Drugje tekstilna industrija ni bila tako skoncentrirana, tudi tovarne so bile nekoliko manjše. V Ljubljani z okolico so bile 4 tovarne, v Celju 3, v Škofji Loki, Kočevju in Laškem po 2, v Tržiču, Grosupljem, Litiji, Preboldu in Majšperku pa po ena večja tekstilna tovarna. Manjša tekstilna podjetja in pletilstvo so se razvijala v Ljubljani z okolico (10), okrog Domžal in Kamnika (5), Radovljice (4), Kočevja (3), okrog Maribora (12), Celja (6) in v Novem mestu (5); v Žireh ter na Bledu se je razvilo industrijsko izdelovanje čipk in vezenin. V Celju, Mariboru, Murski Soboti in v Novem mestu je bilo 5 tovarn perila. V Škofji Loki, Radovljici in Domžalah so bile tovarne klobukov. V Ljubljani, Mariboru, Kranju in v Polzeli je bilo 7 večjih tovarn pletenin in nogavic.

Za Slovenijo je bila značilna predvsem bombažna tekstilna industrija. Le nekaj tovarn je predelovalo tudi celulozno vlakno, sintetično svilo, volno in lan. Domačih surovin ni bilo. Najprej se je razvila samo tkalska industrija; v tridesetih letih se je močneje razvila tudi predilska industrija, vendar nikoli toliko, da bi lahko pokrivala vse potrebe domačih tkalnic. Zato so poleg surovega bombaža uvažali še velike količine bombažne preje. Tekstilne tovarne v Sloveniji so predelale 75 odstotkov vsega surovega bombaža in 56 odstotkov vse bombažne preje v državi. Več kot polovica vse jugoslovanske tekstilne industrije bombaža je bila v Sloveniji. Vrednost tekstilne proizvodnje je bila največja v Sloveniji, njen delež je bil 37 odstotkov vse tekstilne industrije v državi, na Hrvaško je prišlo 30 odstotkov in na vse drugo ozemlje 33 odstotkov. Vrednost tekstilne proizvodnje na enega zaposlenega delavca je bila v Sloveniji 67.000 dinarjev, na Hrvaškem 54.000, v drugih predelih pa 28.000 dinarjev.

Tekstilna industrija je bila najpomembnejša industrijska veja v slovenskem gospodarstvu med vojnama. Na prvem mestu je bila po vloženem kapitalu, vrednosti proizvodnje in številu zaposlenih delavcev. Nanjo je odpadlo 23 odstotkov vsega osnovnega kapitala, ki je bil investiran v industrijo na Slovenskem do leta 1939, imela je 37 odstotkov vseh delovnih mest v industriji in dajala je 25,5 odstotkov vrednosti vse industrijske proizvodnje.¹

¹ France Kresal: Tekstilna industrija v Sloveniji. Ljubljana 1976, str. 52–158.

Tabela 1: Tekstilne tovarne v Mariboru leta 1939

Podjetje	Osnovni kapital v milijonih dinarjev	Vrednost izdelkov v milijonih dinarjev	Število delavcev
Doctor in drug	52,7	97,8	1600
Mariborska industrija svile	5	30	550
Mariborska tekstilna tvornica	31,5	77,7	600
E. Zelenka & Co.	5,55	29	450
J. Hutter in drug	52	101,8	1500
Ehrlich August	13	47	800
Rosner Marko	6	35	1000
F. Vlah, Ruše	3,5	3,5	120
Mariborska tovarna svile	2,4	6,3	100
13 malih podjetij	15,8	24,39	652
Skupaj	186,10	452,49	7452

Mariborska mehanična tkalnica in apretura Doctor in drug, Maribor

Podjetje je bilo ustanovljeno 6. junija 1922. Ustanovila sta ga Edvard Doctor in njegov zet Ernest Zucker, oba tovarnarja v Nachodu na Češkem. Firma Edvard Doctor je bila ustanovljena že leta 1851 in je imela v Nachodu veliko tekstilno tovarno. Ernest Zucker je bil poleg tega še upravni svetnik več tekstilnih podjetij na Češkoslovaškem in v Avstriji, bil je upravni svetnik skoraj vseh podjetij Mautnerjevega tekstilnega koncerna. Leta 1938 je prevzel švicarsko državljanstvo in se preselil v Zürich.

Edvard Doctor in Ernest Zucker sta podjetje v Mariboru ustanovila kot javno trgovsko družbo, katere solastniki so bili še Olga Doctor, Johan Selinger in Bertold Löubeer. Leta 1926 je Edvard Doctor umrl in njegov delež je prevzela žena Olga Doctor, ki je živela na Dunaju. Dne 30. januarja 1928 pa je vse deleže prevzel Ernest Zucker, ki je postal edini lastnik podjetja.

Leta 1939 je podjetje prevzela delniška družba *Predilnica in tkalnica, d.d. Beograd, tvornica Maribor*, ki je bila ustanovljena 1. junija 1939 z 20 milijoni dinarjev osnovne delniške glavnice; 19.800 delnic je imel Ernest Zucker, 200 pa upravni svetniki novoustanovljene delniške družbe, ki so

bili: Stanko Šverljuga, minister v pokoju; Aleksander Božičković, direktor Jugoslovanske združene banke, Zagreb – Beograd; Boris Todorović, polkovnik v pokoju; Bogdan Pogačnik, direktor mariborske podružnice Jugoslovanske združene banke; dr. Alojz Juvan, mariborski župan; Milan Milić, industrialec v Zagrebu. Bogdan Pogačnik in Aleksander Božičković sta bila predstavnika Jugoslovanske združene banke, drugi štirje pa predstavniki političnega in poslovnega življenja v Jugoslaviji, ki so bili v upravnem svetu delniške družbe zato, da bi podjetju pomagali s posredovanjem javnih naročil ter nabav surovin v izrednih razmerah druge svetovne vojne, zaradi katere je v Jugoslaviji močno primanjkovalo bombaža in bombažnega prediva. Te surovine je razdeljevala državna direkcija, ki pa je bolj dajala prednost podjetjem v Srbiji, zato je še nekaj drugih tekstilnih podjetij v letih 1939 in 1940 preneslo svoje sedeže v Beograd ali pa v notranjost Srbije (Jagodina).

Edvard Doctor in Ernest Zucker sta začela že spomladi leta 1922 graditi tekstilno tovarno v Mariboru na desni obali Drave pri koroškem kolodvoru. Najprej je bila zgrajena tkalnica, ki je začela obratovati v začetku leta 1923. Tkalske stroje so pripeljali v glavnem iz svoje tovarne v Nachodu na Češkoslovaškem, od koder so dobavljali tudi vso potrebno prejo. Carina jih pri tem ni ovirala, ker je bil uvoz tekstilnih strojev dovoljen brez carine, preja pa je bila zelo nizko carinjena in se je uvoz izplačal. Leta 1928 so začeli graditi še predilnico; v letih 1933 in 1938 so tovarno v Mariboru močno razširili. Vanjo so do leta 1939 investirali 52,7 milijona dinarjev kapitala, ki je bil do leta 1938 češkoslovaški, potem je postal švicarski.

Tovarna je imela 22.000 vreten in 840 statev. Izdelovala je bombažno blago in prejo. Leta 1938 je izdelala 4.354.700 m bombažnih tkanin v vrednosti 50,21 milijona dinarjev in 2598 t bombažne preje v vrednosti 47,813 milijona dinarjev. Do leta 1930 je zaposlovala okrog 300 delavcev, potem do leta 1935 okrog 870, do leta 1938 okrog 1100, leta 1939 pa že 1600 delavcev. Bila je med največjimi tekstilnimi tovarnami v takratni Jugoslaviji.

Med drugo svetovno vojno je bila tovarna porušena; do leta 1947 je bila obnovljena. Decembra 1946 je bilo podjetje nacionalizirano in se je preimenovalo v *Predilnica in tkalnica Maribor-Tabor*; k podjetju je bila priključena še Tovarna pletenin Zora. Leta 1962 sta se združili tovarni Tabor in Merinka. Leta 1963 sta se tovarni Tabor-Merinka in Mariborska tekstilna tovarna združili v enovito podjetje MTT Maribor. V letih 1970–80 je podjetje Tabor-Merinka zgradilo novo tovarniško poslopje, kupilo so-

dobno opremo ter uvedlo računalniško tehnologijo za izdelavo vseh vrst volnene preje, modnih tkanin in pletenin. Leta 1992 je zaposlovala 900 delavcev; v tovarni je bilo 12.000 vreten za bombaž, 9400 za volno, 100 statev in 8 pletilnikov.

Mariborska industrija svile (Bujatti, Karl Thoma)

Avstrijski koncern za svilo Bujatti z Dunaja je v sodelovanju s Slavensko banko 16. decembra 1922 ustanovil delniško družbo Metra, združene tvornice trakov in pramenov d.d., Ljubljana, s 5 milijoni dinarjev delniške glavnice. Upravni svet družbe so sestavljali: Avgust Praprotnik, ravnatelj Slavenske banke; Karl Anton Kregar, trgovec v Ljubljani; dr. Fran Novak, odvetnik v Ljubljani; dr. Franjo Lipold, odvetnik v Ljubljani; dr. Ivo Benkovič, odvetnik v Ljubljani; Karl Schwarz, ravnatelj tovarne trakov Bujattovega koncerna na Dunaju in v Dobruški na Češkem; Siegfried Schlesinger in dr. August Fantl, prokurista koncernove tekstilne tovarne v Tanwaldu v Avstriji in upravna svetnika podjetja Zerković, tovarne trakov in pozamentrije v Pragi. Prokurist podjetja in ravnatelj družbe je bil Edvard Praprotnik.

Podjetje je imelo dve tovarni za svilo in trakove v Mariboru in eno manjšo na Fužinah pri Ljubljani. Izdelovale so tiskano blago iz svile.

Po zlomu Slavenske banke leta 1926 je podjetje zašlo v finančne težave in 12. septembra 1927 je bil razglašen konkurz. Dne 12. oktobra 1928 je bila zaznamba konkurza izbrisana in podjetje je prevzel koncern Bujatti sam. Zamenjali so upravo podjetja in sestavili nov upravni svet, ki so ga sestavljali: Eugen Bujatti in Franc Pavel Bujatti; Egon Bujatti, industrialec v Šumperku na Moravskem in upravni svetnik Bujattijevega koncerna; inženir Maks Hesse, industrialec v Mariboru; Stanislav Lapajne, odvetnik v Ljubljani. Dne 5. januarja 1931 so družbo preimenovali v *Mariborsko industrijo svile, d. d.*, in sedež družbe prenesli v Maribor, kjer je bilo težišče proizvodnje.

Dunajski koncern Bujatti je zašel v krizo in leta 1933 je podjetje prevzel češkoslovaški tekstilni koncern za svilo Thoma iz Lanškrouna na Češkem. Tovarni v Mariboru je prevzelo podjetje Thoma & Co., Maribor; osnovna glavnica te družbe je bila 6.468.441 dinarjev. Mariborska industrija svile, d. d., je obdržala le tekstilno tovarno v Ljubljani, zato so znižali

osnovno glavnico od 5 milijonov na 850.000 dinarjev. Zamenjali so tudi upravni svet družbe, ki so ga sestavljali: Karl Thoma, Emil Ripper, Hans Jonisch in Rudolf Titz, vsi tovarnarji v Lanškrounu na Moravskem; inženir Dušan Serneck, bivši minister, in dr. Ivo Benkovič, odvetnik v Ljubljani.

Tekstilni tovarni v Mariboru sta izdelovali blago iz čiste svile, umetne svile in iz polsvile. Imeli sta tkalnico, barvarno, apreturo in tiskarno. Leta 1938 je proizvodnja dosegla 2 milijona metrov tkanin. Do leta 1938 je bilo zaposlenih okrog 300 delavcev, leta 1939 pa 550. Tekstilna tovarna v Ljubljani je bila manjša; izdelovala je trakove in pozamenterijo. Leta 1938 je znašala vrednost proizvodnje 773,5 tisoč dinarjev. Zaposlovala je okrog 20 delavcev. V dve tekstilni tovarni v Mariboru so leta 1938 investirali 9,364 milijona dinarjev kapitala, v tovarni Metra na Fužinah pri Ljubljani pa 1,281 milijona dinarjev.

Mariborska tekstilna tvornica, d. z o. z., Maribor

V letih 1924 in 1925 je Bedřich Schonsky, trgovec v Mariboru, ustanovil dve tekstilni podjetji: eno v sodelovanju podjetnikov družbe Schick & Co. iz Prage, drugo pa z Ervinom Zelenka, trgovcem v Mariboru. Dne 14. avgusta 1924 je bilo protokolirano tekstilno podjetje Mariborska belilnica in apretura Schonsky & Löbel, d. z o. z., Maribor z osnovno glavnico 250.000 dinarjev, od katere je bilo vplačano v gotovini samo 50.000 dinarjev, za 200.000 dinarjev je bila ocenjena vrednost nepremičnin, ki sta jih dala družbi na razpolago oba javna družbenika. Družbeniki so bili: Bedřich Schonsky, tovarnar in trgovec v Mariboru (40 odstotkov); Pavel Schick (11 odstotkov), tovarnar iz Prage, solastnik firme Schick & Co., Praga, predsednik in upravni svetnik tekstilne družbe Neumann iz Prage in upravni svetnik delniške družbe Erlacher Textilindustrie A. G. iz Erlacha pri Dunaju; Viljem Löbel (40 odstotkov), trgovec v Mariboru; Henrik Weinberger, pooblaščenec firme Schick & Co., z Dunaja, bil je tudi upravni svetnik Erlacher Textilindustrie A. G. iz Erlacha pri Dunaju. Tu najdemo zvezo s firmo Doctor in drug, kajti tudi Edvard Doctor in Ernest Zucker sta bila v upravnem svetu tega velikega podjetja s 1600 delavci, ki je bila ustanovljena že leta 1884 v Erlachu.

Leta 1925 je Bedřich Schonsky prodal svoj delež (40 odstotkov) firmi Schick & Co. iz Prage in družba se je preimenovala v Mariborsko tekstilno

tvornico, d. z o. z., Maribor. Novi poslovodja je postal Viktor Schick, direktor podružnice Češke komercialne banke v Plznu, ki je zamenjal Henrika Weinbergerja, pooblaščenca dunajske firme Schick. Leta 1931 sta podjetje prevzeli firma Gustav Deutsch iz Dvur Kralova na Češkem in Združena banka iz Prage. Novi poslovodja je postal Franc Mautner, tekstilni referent češke Združene banke iz Prage, ki se je preselil v Maribor. Solastniki podjetja so bili bratje Fritz, Pavel in Ernest Deutsch, vsi podjetniki firme Gustav Deutsch iz Dvur Kralova na Češkem. Konec leta 1940 so lastniki spremenili obliko družbe in sedež prenesli v Beograd. Mariborsko podjetje je prevzela delniška družba MA-VA d. d., Beograd, prejšnja družba Mariborska tekstilna tvornica, d. z o. z., pa je šla 14. februarja 1941 po sklepu družbenikov v likvidacijo.

Osnovni kapital družbe se je od 13 milijonov dinarjev leta 1934 zvišal na 31,5 milijona dinarjev leta 1939, osnovna glavnic pa je bila ves čas 250 tisoč dinarjev.

Schonsky in Löbel sta se prvotno ukvarjala samo s predelavo surovih bombažnih tkanin in sta v Mariboru zgradila samo belilnico in apreturo. Uvažala sta surove bombažne tkanine iz Češkoslovaške od firme Schick, jih predelala in nato prodajala na jugoslovanskem tržišču. V letih 1922 in 1923 sta uvažala po 10 milijonov metrov surovih tkanin; za ta uvoz sta dosegla oprostitev carine. Leta 1924 so v mariborski kaznilnici uredili majhno tkalnico, postavili škrobilnico in snovalnico, v apreturi pa postavili kadi za beljenje bombažne preje. V Varaždinu so najeli staro dvorano in tam uredili tkalnico s 160 statvami. Surovo prejo je dobavljala v glavnem firma Schick. Snovali in škrobili so v Mariboru, osnove pa pošiljali v Varaždin; tam so izdelovali surove tkanine, ki so jih potem v Mariboru belili in apretirali. Leta 1928 so uredili še ročni tisk. Leta 1930 je bila zgrajena nova tiskarna.

Tovarno so pomembno razširili, ko jo je prevzela firma Deutsch. Osnove so še vedno škrobili v Mariboru, jih nato pošiljali v Varaždin, kjer so jih pretkali in surove tkanine spet prepeljali v Maribor. Leta 1934 je bila zgrajena nova avtomatska tkalnica, leta 1936 še predilnica in leta 1938 nova velika barvarna.

Tovarna je izdelovala bombažno blago in blago iz umetne svile. Letna proizvodnja je dosegla 1300 t prediva in 6 milijonov metrov tkanin v vrednosti 75 milijonov dinarjev. V tovarni je bilo zaposlenih 600 delavcev. Decembra 1946 je bila nacionalizirana in leta 1947 vključena v sestavljeno podjetje MTT Maribor.

E. Zelenka & Co., Maribor

Podjetje je bilo ustanovljeno 17. avgusta 1925. Ustanovila sta ga Ervin Zelenka in Bedřich Schonsky, oba trgovca v Mariboru, sicer pa rojena v Lipniku na Češkem in češkoslovaška državljana. Podjetje je bilo javna trgovska družba in se je imenovalo Šlihtovna mehanična tkalnica E. Zelenka & Co., Maribor. Osnovni kapital družbe je bil 5,5 milijona dinarjev. Tovarna je imela bombažno predilnico z 9000 vreteni, tkalnico z 252 statvami, barvarno in apreturo. V tovarni so izdelovali bombažno blago in od leta 1934 tudi bombažno prejo. Letna proizvodnja je bila okrog 3,3 milijona metrov tkanin in do 900 t preje v vrednosti 29 milijonov dinarjev. Zaposlenih je bilo okrog 490 delavcev.

V začetku leta 1938 je podjetje prevzela švicarska družba Snitex S. a. Zürich, Bedřicha Schonskega pa je zamenjal Jiří Pollak iz Korlerova na Češkem. Ta družba je leta 1939 prodala vse stroje iz predilnice v Mariboru angleški firmi *The Star Knitting Company* iz Aleksandrije. V Mariboru je ostala samo tkalnica.

Josip Hutter in drug, Maribor

Podjetje je bilo ustanovljeno 10. februarja 1926. Ustanovil ga je Josip Hutter, trgovec iz Maribora, kočevski Nemeč in jugoslovanski državljan; podjetje je ustanovil v sodelovanju z avstrijsko firmo Wenzel Hoffelner iz Linza. Kot družbeniki javne trgovske družbe so bili vpisani: Josip Hutter, Betka Hutter, roj. Hribar, oba iz Maribora, in Richard Poche iz Linza, zastopnik avstrijske firme.

Osnovni kapital podjetja je bil 3 milijone dinarjev in se je do leta 1939 zvišal na 52 milijonov dinarjev; 52 odstotkov kapitala je bilo domačega, 48 odstotkov pa avstrijskega.

Podjetje je začelo obratovati s tovarno hlačevine sredi leta 1926, do leta 1929 je bila zgrajena tkalnica klotov, leta 1933 predilnica, leta 1937 tovarna sukanca in leta 1939 tkalnica za svilo. Leta 1940 je imela tovarna 36.748 vreten in 704 statve. Hutter je začel delati s 360 delavci in z letno proizvodnjo 324 tisoč metrov hlačevine. Spomladi leta 1936 je zaposloval že 1056 delavcev, letna proizvodnja se je povzpela na 1,2 milijona metrov hlačevine, 4 milijone metrov klota in 1220 t bombažne preje v skupni vre-

dnosti 87 milijonov dinarjev. Leta 1938 je bilo zaposlenih 1500 delavcev, proizvodnja pa je bila 1780 t bombažnega prediva in 9371 milijonov metrov tkanin v vrednosti 101,860 milijona dinarjev. Leta 1940 je bilo zaposlenih 1600 delavcev.

Josip Hutter je imel v Mariboru tudi trgovino z manufakturo na debelo. Trgovinsko podjetje na Rotovškem trgu v Mariboru je ustanovil že 5. julija 1922. Leta 1924 je začela sodelovati s Hutterjem avstrijska firma Wenzel Hoffelner iz Linza, ki jo je v Mariboru zastopal Richard Poche.

Slika 1: Tekstilna tovarna Hutter leta 1947



Vir: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, avtor posnetka je Marjan Pfeifer.

Avgust Ehrlich Maribor

Podjetje je bilo ustanovljeno 1. januarja 1927, ko je Ivan Braun, tekstilni industrialec iz Jilemnice, češkoslovaški državljan, osnoval podjetje Predilnica, tkalnica, barvarna, apretura in tovarna pletenin Ivan Braun, Maribor. V preurejene prostore bivše konjeniške kasarne v Mariboru je preselil stroje iz svoje tekstilne tovarne na Češkem. Do poletja leta 1927 so

bili montirani že vsi stroji v pletilnici in tkalnici in tovarna je začela obratovati s 180 delavci.

Leta 1931 je kot tihi družabnik vstopil v podjetje Avgust Ehrlich, tekstilni industrialec iz Libereca na Češkem, češkoslovaški državljan, in leta 1933 prevzel celotno podjetje. Ivan Braun je izstopil iz družbe. Dne 31. avgusta 1933 se je podjetje na novo protokoliralo pod imenom Avgust Ehrlich, Maribor. Tiha družbenika sta bila Ernest Ehrlich, upravni svetnik Jugoslovanske združene banke, in Otto Ehrlich, industrialec v Pragi. Osnovni kapital družbe je bil 13 milijonov dinarjev in je bil češkoslovaški.

Tovarna je imela predilnico, tkalnico, barvarno in apreturo ter oddelek za izdelovanje vate. Izdelovala je bombažno, volneno, polvolneno in vignonjsko prejo ter bombažno blago, hlačevino, volneno in polvolneno blago; v posebnem obratu je izdelovala vato in vatelin. Leta 1938 je bila proizvodnja 637 t bombažne preje, 400 t vate, 1,3 milijona metrov bombažnih ter volnenih tkanin in 5 milijonov metrov zavojnega materiala v skupni vrednosti 47 milijonov dinarjev.

Od leta 1928 do 1933 je tovarna zaposlovala okrog 200 delavcev, do leta 1937 okrog 320, do leta 1939 pa 930 delavcev.

Po nacionalizaciji je bilo leta 1946 ustanovljeno podjetje Tovarna volnenih in vignonje izdelkov, Maribor. Leta 1962 se je podjetje preimenovalo v Merinka Maribor. Tega leta sta se združili Predilnica in tkalnica Maribor ter Merinka v tovarno PTM Merinka, h kateri se je priključila še Ruška tekstilna industrija iz Ruš. Začeli so izdelovati tkanine iz volnene mikane in česane preje. Zgradili so nov obrat za izdelovanje hlačnih nogavic. Merinka je imela leta 1990 okrog 12.000 predilnih vreten za bombaž, 9400 za volno in tkalnico zmogljivosti do 1,9 milijona metrov oplemenitenih tkanin. Zaposlenih je bilo 900 delavcev.

Marko Rosner, tekstilna industrija, Maribor – Melje (Jugotekstil, Jugosvila)

V začetku leta 1932 je bilo ustanovljeno podjetje Jugotekstil, d. z. o. z., Maribor, z osnovno glavnico 200.000 dinarjev. Ustanovila sta ga Marko Rosner, mariborski veletrgovec z manufakturo, rojen v Bukovini, od leta 1915 trgovec v Mariboru, jugoslovanski državljan, in Viljem Löbel, češkoslovaški državljan, ki se je bil prejšnje leto ločil od Bedřicha Schonskega.

Konec leta 1939 je Viljem Löbel predal svoj delež Oskarju Dračarju, solastniku tovarne Zlatorog v Mariboru, sam pa emigriral v Ameriko.

Tovarno so začeli graditi leta 1931 in sredi leta 1932 je že obratovala. Imela je 273 statev in je izdelovala tiskano bombažno ter svileno blago in hlačevino. Tovarna je zaposlovala okrog 370 delavcev.

Slika 2: Predilnica in tkalnica Maribor po letu 1945



Vir: Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

Še istega leta, to je 22. septembra 1932, je Marko Rosner s sodelovanjem dunajskega trgovca Baaderja Wennerja osnoval še eno podjetje. Imenovalo se je Jugosvila, d. z o. z., Maribor. Osnovna glavnicca je bila 200.000 dinarjev. Tovarniški obrati so bili zgrajeni do konca leta 1934. Tovarna je imela 170 statev, ki so tkale modno blago za ženske obleke in perilo. Ta obrat je zaposloval okrog 100 delavcev.

Leta 1939 je Marko Rosner ustanovil še tretje podjetje: Tekstilna industrija Marko Rosner, Maribor. To podjetje je osnoval brez tujega sodelovanja in je bilo popolnoma njegova last. Ker zaradi poostrenih določb glede obmejnega pasu ni dobil koncesije za gradnjo predilnice v Mariboru, je svojo firmo preosnoval v delniško družbo Roteks, d. d., s sedežem v Be-

Slika 3: Meljski industrijski bazen



Vir: Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

ogradu. Ta družba je potem dobila koncesijo za gradnjo predilnice v bližini Beograda, a je okupacija to gradnjo preprečila.

Od leta 1934 do 1938 je bilo v obeh tovarnah Rosnerjevega koncerna zaposlenih 350 do 400 delavcev. Ko je bila 1939 zgrajena še tretja tovarna, so vse tri zaposlovale okrog 1000 delavcev. Rosnerjeve tovarne so bile nove in zelo moderno opremljene. Med prvimi so začeli uporabljati nove tekstilne surovine iz celuloznih vlaken, ki so jih uvažali iz Italije kot »fiocco« in iz Nemčije kot »zellwolle«.

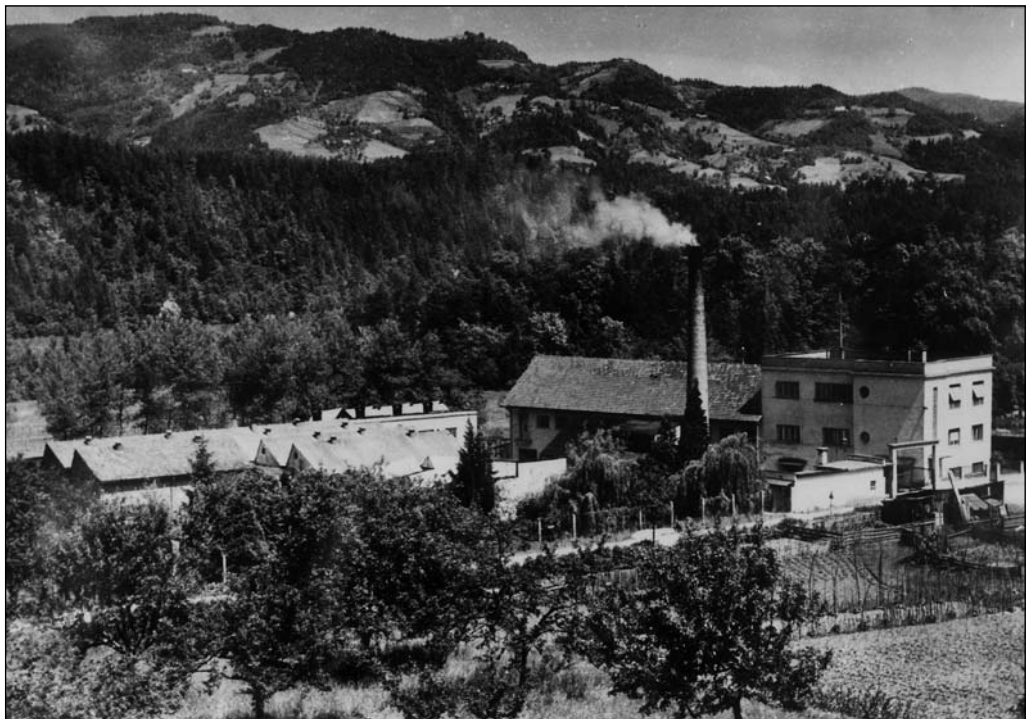
Po nacionalizaciji so se leta 1946 vse tri Rosnerjeve tovarne združile v podjetje Mariborske bombažne tkalnice. Leta 1947 so se temu podjetju pridružile še Hutterjeve tovarne in tovarne MA-VA (Schonsky, Löbel); leta 1949 se je podjetje preimenovalo v MTT. Postopoma so se mu priključila mariborska tekstilna podjetja Doctor in drug (PTM-Tabor), Avgust Ehrlich (Merinka) in Tovarna volnenih izdelkov Majšperk. Tako je leta 1963 nastalo združeno podjetje MTT, Maribor.

Ruška tekstilna industrija, F. Vlah, Ruše pri Mariboru

Podjetje je bilo ustanovljeno 28. decembra 1933. Ustanovila sta ga češkoslovaška industrialca Fridolin Vlach in Gothard Jirašek iz Nachoda na Češkem. Fridolin Vlach je že leta 1923 odprl skladišče bombažnega in lanenega blaga v Slavonskem Brodu. Uvažal ga je iz Češkoslovaške in prodajal v Jugoslaviji. Zaradi zvišanja carinske zaščite v drugi polovici dvajsetih let in zaradi valutnih izgub v gospodarski krizi je konec leta 1933 svoje podjetje v Slavonskem Brodu likvidiral in v Rušah pri Mariboru sam začel izdelovati manufakturno blago.

V prostorih stare kovačije je uredil bombažno tkalnico s 84 statvami. Osnovni kapital 2 milijona dinarjev se je do leta 1939 zvišal na 3,5 milijona dinarjev. Tovarna je izdelovala bombažne tkanine, prtičke in robce. Proizvodnja je naraščala in je leta 1939 dosegla 650 tisoč metrov v vrednosti 3,5 milijona dinarjev. V tovarni je delalo 120 delavcev.

Slika 4: Tekstilna tovarna Vlach v Rušah



Vir: Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

Mariborska tovarna svile, d. z o. z., Maribor

Podjetje je bilo ustanovljeno 4. oktobra 1933 z osnovno glavnico 500 tisoč dinarjev. Ustanovilo ga je več mariborskih trgovcev in obrtnikov. Družbeniki so bili: Adolf Himmler, posestnik v Pesnici, Franc Kavčič in Franc Močivnik, trgovca v Mariboru; Ernest Berchtold in Maks Ussar, obrtnika v Mariboru, in Oton Wölf, tehnični ravnatelj podjetja. V Radvanju pri Mariboru so zgradili tekstilno tovarno za izdelovanje tkanin iz umetne svile. V tovarno so investirali 2,4 milijone dinarjev kapitala. Leta 1938 so v tovarni proizvedli 374,5 tisoč metrov tkanin v vrednosti 6,3 milijone dinarjev. Zaposlovala je okrog 100 delavcev.

Tekstilna družba d. z o. z., Košaki pri Mariboru

Podjetje je bilo ustanovljeno 15. februarja 1936. Ustanovili so ga Josip Čížek, Edo Duchek in Fran Pollak, vsi češkoslovaški industrialci iz okolice Lanškrouna. Osnovni kapital je bil 2 milijona dinarjev, družbena glavnica pa 400 tisoč dinarjev. Zgradili so novo tkalnico z 52 statvami. Tovarna je izdelovala bombažno blago. Letna proizvodnja je dosegla 800 tisoč metrov tkanin v vrednosti 5,2 milijona dinarjev. Zaposlovala je 130 delavcev.

V Mariboru je bilo še 12 manjših tekstilnih podjetij, ki so zaposlovala do 50 delavcev. Proizvodnja v njih se je gibala od 0,1 do 0,8 milijona metrov tkanin v vrednosti do dveh milijonov dinarjev. Osnovne glavnice teh podjetij so bile od 250 tisoč do 450 tisoč dinarjev. Ta podjetja so bila:

Mehanična tkalnica Hugo Stern & Co., Maribor;

Atama, tekstilna družba z o. z., Maribor;

Alojz Arbeiter, trgovina s krpami in izdelovanje vate;

Mehanična tkalnica E. Klein, Limbuš-Bačar, Maribor;

Prva mariborska tovarna pletenin, d. z o. z., Maribor;

Pavel Kunstek in drg, d. z o. z., Maribor;

Tovarna za preproge, d. z o. z., Maribor;

Jugotovarna, barvarna in apretura, d. z o. z., Maribor;

Alojz Arbeiter, tovarna vate, Maribor;

Jugoekta, tovarna pletenin, k. d., Maribor;

Novak & Co., Maribor;

Teksta, d. d., Maribor.

Za dobavo strojne opreme ter drugih tehničnih potrebščin in pripomočkov za tekstilno industrijo je bilo leta 1928 ustanovljeno podjetje *Anton Pinter, tekstilno-tehnična pisarna in tovarna, Maribor*. Na Teznem so zgradili tudi lastno tovarno za proizvodnjo tekstilnih potrebščin. V njej so izdelovali limele, čolničke, lesene listne šablone in žebličke za potrebe tkalnic, lesene cevke in cevke iz trdega papirja za potrebe predilnic, efektne sukance in druge potrebščine za tekstilno industrijo. Tovarna na Teznem je bila velika 2000 m² in imela je lastno kalorično elektrarno.

Takoj po okupaciji so Nemci to tovarno zasegli in jo preuredili v tovarno letalskih delov. Že julija 1941 so začeli graditi novo tovarno z domačimi in tujimi prisilnimi delavci ter vojnimi ujetniki. Oktobra 1941 je okupator poslal prvih 1350 ljudi na šolanje v Nemčijo. Proizvodni objekti so bili dograjeni marca 1942, do junija so jih opremili s prvimi stroji; v proizvodnji je bilo zaposlenih 4278 delavcev. Spomladi 1943 so obseg pro-

Slika 5: Gradnja tovarne letalskih motorjev na Teznem



Vir: Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

izvodne podvojili in začeli graditi podzemne proizvode dvorane v velikosti 8512 m². Proizvodnjo so stalno povečevali in konec leta 1944 je bilo na 1500 obdelovalnih strojih zaposlenih 7000 delavcev. Po osvoboditvi se je na tej lokaciji razvila Tovarna avtomobilov Maribor (TAM).

Med drugo svetovno vojno je vsa tekstilna industrija prišla pod nemško okupacijsko območje in bila vključena v nemški gospodarski sistem. Proizvodnja je bila takoj obnovljena in ponekod celo povečana. Nekatere tekstilne obrate so reorganizirali in preuredili. V zadnjih letih vojne je začela proizvodnja upadati, ker je primanjkovalo surovin, številni tovarniški obrati so bili poškodovani ali uničeni. Večino podjetij so Nemci zaplenili, predvsem vsa podjetja tujega kapitala, podjetja v lasti jugoslovanskih bank in Slovencev, ki so bili izseljeni, pregnani ali obtoženi sodelovanja z narodnoosvobodilnim bojem. Med vojno so bile uničene ali zelo poškodovane številne tovarne (Doctor in drug, Karl Thoma, Zelenka, Texta, Vlach in Pintar v Mariboru).

Po vojni je bila vsa privatna lastnina proizvodjalnih sredstev nacionalizirana; tako se je zgodilo tudi s proizvodjalnimi sredstvi tekstilnih obratov. Nacionalizirana so bila vsa podjetja državnega in republiškega pomena. Za večja podjetja je bila nacionalizacija le formalnost, ker so bila že pred Zakonom o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij z dne 5. decembra 1946 v celoti ali deloma zaplenjena v okviru tako imenovane patriotske nacionalizacije. V času med 5. in 17. decembrom 1946 so bila nacionalizirana še druga srednja in manjša tekstilna podjetja.²

Obnovitveni načrt Slovenije je predvideval takojšnjo obnovo gospodarskih objektov. V tekstilni industriji so tekla največja obnovitvena dela v Mariboru. V petletnem načrtu pa so bile predvidene nove tekstilne tovarne samo v Mariboru; 74 odstotkov investicij naj bi bilo iz zveznih sredstev, 26 odstotkov pa iz republiških.³

Po nacionalizaciji in končani obnovi tekstilnih tovarn so se vsa tekstilna podjetja združila v tri državna podjetja: MTT Maribor, Svila Maribor in Pik Maribor. Samo MTT Maribor je bilo podjetje državnega pomena, drugi dve sta imeli status republiškega pomena. MTT Maribor je nastal iz predvojnih tovarn MA-VA, Hutter in drug, Jugotekstil, Jugosvila in Roteks; leta 1962 je bila priključena še tovarna Merinka, ki je bila ustanovljena leta 1946; leta 1963 so bile priključene še tovarne predvojnega podjetja Doctor

² Jože Prinčič: Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945-1963. Novo mesto 1994, str. 58–59 in 84–85.

³ Jože Prinčič: Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu: 1945-1956. Novo mesto 1992, str. 25, 30, 45–46.

in drug, ki so bile medtem obnovljene. Začeli so izdelovati tkanine iz volnene mikane in česane preje. Zgradili so nov obrat za izdelovanje hlačnih nogavic. Leta 1974 je bila postavljena predilnica volnene česane preje in prenovljena je bila tkalnica; uspešna je bila proizvodnja hubertusa in lodna. V letih 1970 do 1980 so zgradili nove delovne prostore, jih opremili s sodobno opremo in uvedli računalniško tehnologijo za izdelovanje vseh vrst volnene preje, modnih tkanin in pletenin.

Tabela 2: Tekstilna industrija v Mariboru leta 1978⁴

Podjetje	Število delavcev	Prihodek v 1000 \$	Prihodek na delavca v \$
MTT, Maribor	5134	82.430 \$	16.055 \$
Svila, Maribor	755	15.091 \$	19.988 \$
PIK, Maribor	1634	14.554 \$	8.907 \$
Skupaj	7523	112.075 \$	14.983 \$ povprečje

MTT Maribor je leta 1978 obsegal pet delovnih organizacij: MTT Melje Maribor, MTT Merinka Maribor, MTT Tabor Maribor, MTT Sukančarna Maribor, MTT Teksta Maribor. Vseh pet delovnih organizacij je zaposlovalo 5134 delavcev. Letni prihodek je bil 82,43 milijona ameriških dolarjev. Proizvodni program je bil specializiran po posameznih delovnih organizacijah. Proizvodni program delovne organizacije Melje Maribor je obsegal: bombažna mikana in česana preja, preja iz stanične mešanice in iz mešanice sintetičnih vlaken, volnena mikana in česana preja ter preja za pletenje. V proizvodnem programu Merinke Maribor so bile tkanine in sicer: bombažne in volnene tkanine, stanične in sintetične tkanine – čiste in v mešanicah; enobarvne, desinirane in tiskane tkanine. Delovna organizacija Tabor Maribor je izdelovala pletenine, in sicer: jersey tkanine v enotnih barvah, tiskane in desinirane, ki so bile izdelane iz sintetičnih mešanic, iz poliestra, iz volne ter iz mešanice volne in poliestra. Sukančarna Maribor je izdelovala sukanec bombažni, sintetični in laneni za široko potrošnjo pa tudi za potrebe čevljarske, jermenarske in konfekcijske industrije. Proizvodni program delovne organizacije Teksta so bili trakovi, vrvice, elastika, vezalke, gurte in varnostni pasovi. Podjetje MTT Maribor je

⁴ Tabela je sestavljena po podatkih publikacije 150 let slovenske tekstilne industrije (ur. Milan Maver). Ljubljana 1978, str. 46–71. Dinarske vrednosti, ki so navedene v publikaciji, so preračunane v dolarske vrednosti po podatkih o deviznih kurzih za leto 1978. Devizni kurzevi, nastavak. V: Jugoslavija 1918-1988: Statistički godišnjak (ur. Dušan Miljković). Beograd 1989, str. 149.

izvajalo tudi usluge za druge naročnike, in sicer: tiskanje (rolo, roto, film), barvanje, beljenje, kosmatenje, izdelava filmskih šablon, rolo in roto, elektronsko čiščenje preje, adjustiranje tkanin in druge dodelavne posle.

Leta 1992 se je MTT Maribor razdelil na 5 delov. Vseh pet delovnih organizacij se je osamosvojilo in privatiziralo. Prejšnje delovne organizacije so postale delniške družbe ali družbe z omejeno odgovornostjo. Niso bile preveč uspešne. Tekstilna tovarna Tabor d. o. o. je v stečaju. V podjetju MTT Maribor so se v začetku leta 2009 pripravljali na likvidacijo; delavke naj bi dobile po 1500 evrov odpravnine, Maribor pa je izgubil delovna mesta in dohodke iz nekoč bogate tekstilne proizvodnje.

Svila d.d., tekstilna tovarna Maribor je leta 1978 imela 755 zaposlenih. Letni prihodek je dosegel 15 milijonov ameriških dolarjev. Proizvodni program je obsegal: proizvodnja in oplemenitenje tkanin iz naravne svile, umetne svile ter iz sintetičnih filamentov in tkanin mešanic iz sintetičnih filamentov z naravnimi vlakni.

PIK d.d., Maribor je leta 1978 zaposloval 1634 delavcev. Letni prihodek 14,554 milijona ameriških dolarjev so ustvarili z naslednjim proizvodnim programom: moško in otroško perilo, moške in otroške športne hlačke, ženske hlačne nogavice, ženska lahka in modna konfekcija, izdelava posteljnega perila in strojno vezenje, otroška konfekcija.

Tekstilno šolstvo v Mariboru

Tekstilno šolstvo se je v Mariboru razvilo šele po drugi svetovni vojni. Prej so tekstilni strokovnjaki prihajali iz tujine skupaj s tekstilnimi podjetniki in z menedžerji. Prva tekstilna šola v Mariboru je bila triletna tekstilna industrijska šola, ki je bila leta 1949 premeščena iz Kranja. Pri Mariborski tekstilni tovarni pa je bila industrijska šola že leto prej; ustanovila jo je Glavna direkcija zvezne tekstilne industrije in svilarstva. Leta 1949 se je industrijska šola preselila v novo poslopje, kjer je danes tekstilni inštitut. V isti stavbi je bil tudi internat, ki je dajal gostoljubje učencem iz drugih republik takratne Jugoslavije. Veliko jih je bilo iz Črne gore pa tudi bosanskih vojnih sirot je bilo veliko. Po Informbiroju je prišlo iz Češkoslovaške na to šolo precej gojencev, ki so začeli šolanje na Češkem, a ga niso mogli dokončati zaradi političnega spora. Triletna industrijska šola je imela predilski, tkalski in oplemenitilski oddelek.

Leta 1949 je bil v Mariboru ustanovljen delavski tehnikum; sodil je pod zvezno ministrstvo za železnice. Imel je 7 oddelkov, med njimi tudi tekstilnega s predilskim in tkalskim odsekom. Dijaki na tem tehnikumu so bili večinoma iz Duge Rese in povratniki s češkoslovaških srednjih tehniških šol.

Leta 1952 je bila triletna industrijska tekstilna šola ukinjena, ker je morala odstopiti prostore tekstilnemu inštitutu. Pokazalo se je, da je bila ukinitve šole nepremišljena napaka. Zaradi premajhnega dotoka tehnikov iz kranjske srednje tehniške tekstilne šole so morala podjetja nameščati na odgovorna delovna mesta v proizvodnji tudi delavce brez ustrezne strokovne izobrazbe. Zato je bila leta 1958 na željo mariborske tekstilne industrije ponovno ustanovljena triletna tekstilna industrijska šola. Njeni ustanovitelji so bila tekstilna podjetja severovzhodne Slovenije, ki so prevzela tudi stroške vzdrževanja šole. Svoje prostore je imela v preurejeni stavbi na Meljski cesti 74, in sicer 4 učilnice, kovinarsko delavnico, tkalski kabinet in upravne prostore. Pouk je bil dvoizmenski, prakso pa so učenci opravljali v mariborskih tekstilnih tovarnah.

Že po triletnem obdobju je šola spet spremenila svoj program in prerasla v tehniško tekstilno šolo z dvostopenjskim šolanjem. Prva stopnja, ki je bila triletna, je dala poklic kvalificiranega tekstilnega delavca; z uspešno opravljenim četrtem letnikom pa so si dijaki pridobili naziv tekstilnega tehnika. Do leta 1965, ko je šola dobila nove prostore v Smetanovi ulici, je šolanje uspešno opravilo 151 učencev I. stopnje in 113 učencev II. stopnje; od tega je bilo 18 odstotkov predilcev, 61 odstotkov tkalcev in 21 odstotkov oplemenitelcev.

V naslednjih letih so bili gospodarski uspehi tekstilne industrije iz leta v leto slabši. Zato je MTT najprej odpovedal finančno pomoč za vzdrževanje šole. Njej so sledile odpovedi vseh drugih tekstilnih delovnih organizacij. Pojavili so se različni predlogi, kaj storiti, med drugim tudi, da bi šolo ukiniteli. Končno je bila leta 1973 tekstilna šola priključena srednji elektro-strojni tehniški šoli v Mariboru. V začetku je imel tekstilni odsek samo tkalski in konfekcijski oddelek, kasneje je dobil še tekstilno-kemijskega.

Višje in visoke šole so bile tretja smer strokovnega izobraževanja; razvijal se je visokošolski študij in študij na višjih šolah. Zvezna industrijska zbornica je že za leto 1955 dala pobudo za ustanovitev posebnega oddelka za tekstilno stroko na tehniški fakulteti v Ljubljani. Leto pozneje je tudi združenje tekstilne industrije Jugoslavije z dopisom na dekanat tehniške

fakultete v Ljubljani predlagalo, da se na tej fakulteti osnuje oddelek za tekstilno tehnologijo. Predavanja so se začela oktobra 1956; vpisalo se je 129 študentov. Hkrati z začetkom predavanj na ljubljanski fakulteti se je tudi v Mariboru izoblikovala zamisel o ustanovitvi višje tehniške šole, ker je močno industrijsko zaledje Maribora pestilo kronično pomanjkanje strokovnih kadrov. Skupščina SR Slovenije je 26. novembra 1959 sprejela zakon o višji tehniški šoli v Mariboru. Že isto leto je bil objavljen razpis za sprejem študentov v I. letnik strojnega, elektrotehniškega in tekstilnega oddelka.

Višja šola je dobilačasne prostore v tekstilni srednji šoli. Študijski program naj bi zagotovil nov profil tekstilnega strokovnjaka s teoretično podlago pa tudi s poudarkom na praktični usposobljenosti za proizvodnjo. Od šolskega leta 1960/61 je bil na višji šoli organiziran tudi izredni študij. Leta 1965 se je šola iz začasnih prostorov preselila v novo zgradbo na Smetanovi 17; bila je sodobno urejena za predavanja in praktične vaje. Leta 1969 sta bila dograjena še dva objekta: v njima so bile predavalnice ter učilnice pa tudi sodobno urejen laboratorij s knjižnico in čitalnico. Zaradi gospodarskih težav tekstilne industrije se je v sedemdesetih letih zanimanje za študij tekstilne tehnologije zmanjšalo. Ker je bil vpis v tekstilni oddelek preskromen, so ga leta 1973 pripojili strojnemu oddelku. Leta 1976 je bil vpeljan še univerzitetni in podiplomski študij tekstilstva. V okviru Fakultete za strojništvo je bil oblikovan tekstilni oddelek s strokovnim programom tekstilne tehnologije in konfekcijske tehnologije.

Leta 1951 je bil v Mariboru ustanovljen Inštitut za tekstilno tehnologijo; pozneje je bil ustanovljen še Inštitut za tekstilne in konfekcijske procese.

MTT Maribor je začel leta 1951 izdajati prvi strokovni in informativni časopis Razgled; leta 1954 se je preimenoval v Tekstilni razgled in je postal osrednje glasilo slovenskih tekstilcev; od leta 1973 izhaja kot Tekstilec.

Poklicne šole so izvajale redno šolanje in izobraževanje odraslih ob delu. Tekstilni šolski center je združeval vse oblike izobraževanja tekstilnih delavcev in strokovnjakov, tudi izobraževanje odraslih. V sklopu Tekstilnega šolskega centra sta bili Srednja tekstilna šola in Poklicna tekstilna šola. Poleg izobraževanja pa so v delavnicah šolskega centra tudi proizvajali. Ker je tekstilnih strokovnjakov močno primanjkovalo v vsej Jugoslaviji, je bil ustanovljen še Zvezni center za inštruktorje tekstilne stroke. Denar za ta center je dal specialni sklad Združenih narodov. Iz teh sredstev je bila zgrajena moderna predilnica in tkalnica za potrebe praktičnega pouka Te-

kstilnega šolskega centra. V Zveznem centru za inštruktorje so prirejali seminarje za že zaposlene tekstilne delavce, ki so se potem kot inštruktorji vračali v domače tovarne. Vzporedno z mariborskim tekstilnim izobraževalnim centrom se je tak center razvil tudi v Kranju.

Pomembna oblika strokovnega izobraževanja tekstilcev so bile poklicne šole. Najprej so konfekcijske tovarne zaposlovale absolvente nekdanjih obrtnih šol. Ker pa v konfekcijski proizvodnji tak profil kvalificiranih delavcev ni najbolj ustrezal, so uvedli nov učni program za konfekcijske šivilje. Razen teh so ustanavljali nove šole za potrebe konfekcijskih tovarn; to so bile poklicne oblačilne šole. V Mariboru je delovala srednja šola za konfekcijske tehnike, od leta 1977 tudi konfekcijska modelarska šola za potrebe vse Jugoslavije. Šola je do leta 1977 vpisovala le odrasle, ki so se izobraževali ob delu. Od leta 1977 je Šola za konfekcijske modelarje v Mariboru izvajala tudi redno izobraževanje mladine, ki je že končala poklicno šolo. Tekstilce je izobraževala tudi delavska univerza. Oddelki delavske univerze pri Srednji tekstilni šoli, bili pa so tudi v delovnih organizacijah, so izobraževali že zaposlene delavce.

Vsa večja tekstilna podjetja so v sedemdesetih letih sodelovala pri organizaciji skupne prodaje in reklame v okviru Modne hiše, revije Maneken in Centra za sodobno oblačenje.⁵

Žal so te oblike sodobnega marketinga opustili že ob prvih pojavih krize v začetku osemdesetih let. Izobraževanje tekstilnih kadrov je omogočalo razvijanje modnih izdelkov, sodobnih tekstilnih materialov in razvoj sodobne tekstilne tehnologije. Od tekstilnega inženirja in strokovno usposobljenega delavca ter od iznajdljivih tehnologov pri organizaciji dela in kontroli končnih izdelkov so bile odvisne kvaliteta in konkurenčne cene. V obdobju razvijajoče se tekstilne industrije so se zavedali, da brez ustreznega izobraževanja ni dobro organizirane proizvodnje in visoke storilnosti. Med tranzicijsko krizo devetdesetih let so na to pozabili in med prvimi ukrepi za zniževanje stroškov je bilo ukinjanje oddelkov delavske univerze, prenehanje financiranja izobraževanja in razprodaja objektov družbenega standarda.

⁵ Razvoj strokovnih tekstilnih šol. V: 150 let slovenske tekstilne industrije (ur. Milan Maver). Ljubljana 1978, str. 135–140. Modna hiša. V: 150 let slovenske tekstilne industrije (ur. Milan Maver). Ljubljana 1978, str. 143–145. Maneken in Center za sodobno oblačenje. V: 150 let slovenske tekstilne industrije (ur. Milan Maver). Ljubljana 1978, str. 147–148.

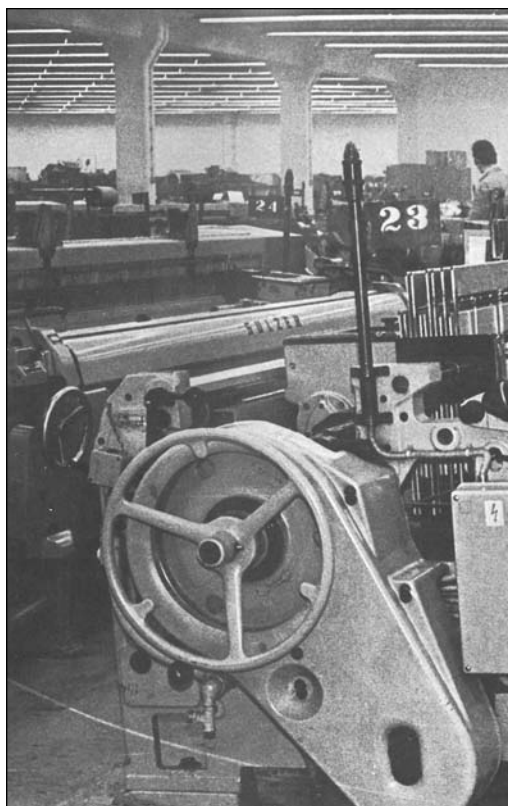
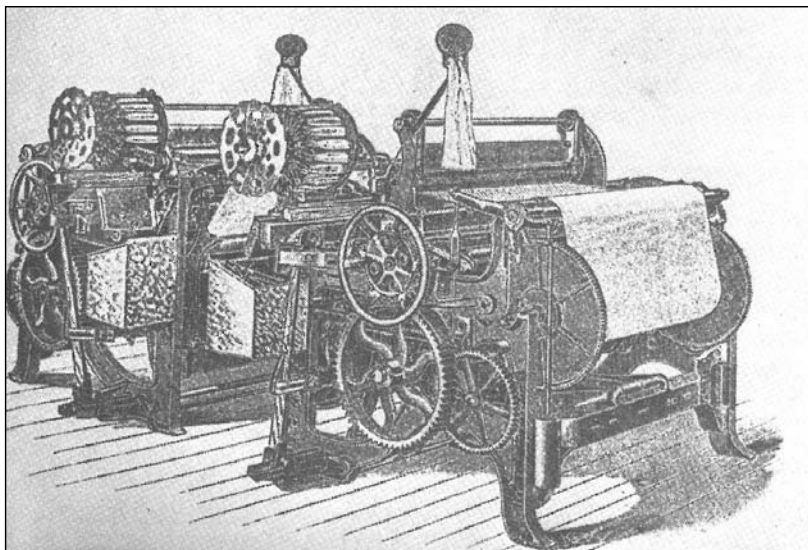
Sklepne ugotovitve

Po vojni je tekstilna industrija razmeroma hitro obnovila proizvodnjo. V okviru ministrstva za industrijo prve slovenske vlade je bila ustanovljena tudi Uprava tekstilne industrije. Uprava je prevzela funkcijo centraliziranega vodenja vseh tekstilnih podjetij, ki je obsegalo organizacijo proizvodnje, nabavo surovin, distribucijo izdelkov, plan, statistiko, finance in kadrovske politike. Konec leta 1946 se je uprava preimenovala v Direkcijo tekstilne industrije, ki je prevzela vsa poddržavljena podjetja republiškega pomena; ustanovljena je bila še Zvezna direkcija, v katere pristojnosti so bila samo največja podjetja (MTT Maribor, Tekstilindus in Inteks v Kranju). Leta 1951 so bile direkcije in tudi vsa centralna skladišča ukinjena. Podjetja so začela samostojno poslovati, iz poslovnih interesov pa so osnovala Združenje tekstilne industrije. Tekstilna industrija se je začela hitro razvijati v večja podjetja, se specializirati in razvijati nove proizvodne programe, predvsem izdelavo konfekcije in trikotažnih izdelkov. Močno se je povečala tudi industrija volnenih izdelkov po izgradnji novih tekstilnih tovarn Novoteks v Novem mestu in Bače v Podbrdu; povečali so tkalnico v Zapužah in zgradili novo predilnico.

Vsa tekstilna industrija je leta 1950 zaposlovala 32.000 delavcev; zaposlovanje je bilo zelo ekstenzivno. Proizvodnjo so povečevali samo z novimi zaposlitvami. Večina je bila zaposlena v bazični tekstilni industriji, ki ni bila bistveno večja kot pred vojno; povečali so se le obrati volne, sintetičnih vlaken in svile. Številna manjša tekstilna podjetja so po poddržavljenju prenehala obratovati, njihove stroje so preselili v večje tovarne. Število tekstilcev v Mariboru in Kranju se je zmanjšalo skoraj za polovico in tovarne so se združile v večja podjetja, podobno je bilo tudi v Celju in Ljubljani. Tekstilna industrija se je začela razvijati na novih lokacijah, širila se je na Dolenjsko, v Belo krajino, v Prekmurje in na Primorsko; v manjših mestih, na podeželju in v gospodarsko nerazvitih območjih je gradila nove tovarne ali pa tam odpirala posamezne tekstilne obrate. Namesto prejšnjih tekstilnih centrov se je razvijala policentrično in razprostranjena je bila po vsej Sloveniji.

Do konca petdesetih let je tekstilna industrija pokrila večino domačih potreb in odpravila pomanjkanje tekstilnega blaga za široko potrošnjo.

Slika 6: Primerjava med avtomatskimi statvami iz leta 1913 in avtomatskimi brezčolničnimi statvami iz sedemdesetih let 20. stoletja



Vir: 150 let slovenske tekstilne industrije (ur. Milan Maver. Ljubljana 1978, str. 8 in 42).

V šestdesetih letih domače tržišče še ni bilo zasičeno, v izvoz se je tekstilna industrija začela usmerjati predvsem zaradi zagotavljanja deviz, ki jih je potrebovala za uvoz surovin, reprodukcijskega materiala za oblačilno konfekcijo, številne tovarne perila, posteljnega perila, odej in druge konfekcije, vezenin, zaves, dekorativnih in tehničnih tkanin, zaščitnih oblačil ter sanitetnega materiala in za tovarne pletenin, ki so se v tem času že močno razvile. V sedemdesetih letih se je zelo povečal uvoz končnih tekstilnih izdelkov, ki je popestril izbiro, je pa tudi zapolnil tržišče. Domača tekstilna proizvodnja se je med tem časom še povečala; začele so se kopičiti zaloge neprodanega blaga. Nujna je bila preusmeritev na izvoz, ki pa ni bil dovolj učinkovit. Izvoz je obsegal predivo, sukanec, dekorativne in tehnične tkanine, konfekcijo in trikotažo; skoraj polovico vrednosti izvoza so od konca sedemdesetih let predstavljali dodelavni oziroma lohn posli.

Razen tega so tudi tekstilne tovarne same začele izdelovati izdelke za široko potrošnjo. Tekstilana Kočevje se je v sedemdesetih letih popolnoma preusmerila na odeje in pregrinjala, Zapuže so povečale ta del proizvodnje, Novoteks, Ajdovščina in Prebold so izdelovali oblačilno konfekcijo, v Trziču in celjski Metki so iz svojega blaga izdelovali posteljnino, v Industrijskih so šotori, prti in drugi končni izdelki presegli nekdanjo proizvodnjo platna, v Tosami pa cigaretni filtri proizvodnjo sanitetnega materiala. Leta 1978 so bile v Sloveniji naslednje tekstilne tovarne.⁶

Tabela 3: Tkalnice in predilnice v Sloveniji leta 1978

Podjetje	Število zaposlenih	Prihodek v milijonih din	Proizvodni program
MTT Maribor Obrati: Melje, Merinka, Tabor, Sukančarna, Teksta	5134	1579,36	Bombažna, stan., sint. in volnena preja, tkanine, sukanec, trakovi, tiskanje, barvanje
Tekstilindus, Kranj Obrati: Predilnica, Tkalnica, Plemenitilnica	2330	543,20	bombažna, stanična in sintetična preja, tkanine
Bombažna predilnica in tkalnica, Trzič Obrati: Predilnica, Tkalnica, Plemenitil, Konfekcija	1277	329,03	bombažne tkanine, posteljnina

⁶ France Kresal: Vloga in pomen tekstilne industrije v industrializaciji Slovenije. V: Mikužev zbornik (ur. Zdenko Čepič, Dušan Nečak, Miroslav Stiplovšek). Ljubljana: 1999, str. 27–38.

Podjetje	Število zaposlenih	Prihodek v milijonih din	Proizvodni program
Tekstilna tovarna Prebold	979	384,72	tkanine, drobna konfekcija
Metka Celje Obrati: tkanine Celje, konfekcija Kozje	902	247,53	modne tkanine, posteljina
Tekstina Ajdovščina Obrati: predilnica, tkalnica, konfekcija	753	275,86	bombažna, stan. in sint. preja in tkanine, drobna konfekcija
Gorenjska predilnica Škofja Loka Obrati: predilnica, kodranka, kemija	860	470	bombažna, volnena in sintetična preja, nylon, poliester, jersey
Predilnica Litija	551	194,77	bombažna, stanična in sintetična preja
IBI Kranj, industrija bombažnih izdelkov	515	228,47	tkanine iz bombažne in sintetične preje
Novoteks Novo mesto Obrati: Novo mesto, Metlika, Vinica	2278	855,10	preja iz naravnih, sint. in umetnih vlaken, tkanine, konfekcija
Sukno Zapuže	423	136,78	volneno blago in odeje
Tekstilna tovarna Majšperk	466	171,40	tkanine za plašče in obleke, volna za ročno pletenje
TVI Bača Podbrdo	333	101,49	volnene tkanine
Svila Maribor	755	289,75	tkanine iz naravne in umetne svile
Tekstilana Kočevje	1194	442,13	odeje in pregrinjala
Induplati Jarše industrija platnenih izdelkov	1153	392,70	impregnirane in tehnične tkanine, konf. izdelki: šotori, cerade, prti, zavese ipd.
Tekstil Ljubljana proizvodno in trgovsko podjetje Obrati: Predilnica Medvode, Tekstilna Medvode, Tkalnica Vižmarje, Filc Megeš, Motvoz in platno Grosuplje, Angora Ljubljana, Tonosa Savlje, Moda Gornja Radgona, ČIB Bovec, Kuk Kobarid, Galant Ljubljana, Tekstil Commerce, Maloprodaja	2668	1636	proizvodnja preje, tkanin, vrvi in vrvarskih izdelkov, tehničnih tkanin, pletenin, konfekcije in drobne galanterije; trgovina na debelo in na drobno

Tabela 4: Industrija oblačilne konfekcije v Sloveniji leta 1978

Podjetje	Število zaposlenih	Prihodek v milijonih din	Proizvodni program
Mura Murska Sobota tovarna oblačil in perila	3814	1098,85	moške in ženske obleke, perilo, konfekcija
Labod Novo mesto tovarna oblačil	1950	541,91	moška, ženska, otroška konfekcija
Toper Celje tovarna modne konfekcije Obrati: Celje, Šentjur, Mislinja, Šmarje pri Jelšah, Šoštanj, Slovenj Gradec	2036	609,62	damsko in moško perilo, športna konfekcija, jeans konfekcija, zaščitna delovna konfekcija
Lisca Sevnica konfekcija Sevnica, Obrati: Krmelj, Zagorje, Senovo	1754	477,97	ženski nedrčki, stezniki in kopalke
Jutranjka Sevnica industrija otroške konfekcije	1259	305,00	otroška konfekcija
PIK Maribor Obrati: Perilo, Vezenina, Lenart	1634	278,86	moško in žensko perilo, ženska konfekcija, nogavice, posteljnina, vezenine, otroška konfekcija
Univerzale Domžale industrija oblačil	568	155,33	moška, ženska in otroška oblačila, pokrivala
Kors Rogaška Slatina konfekcija oblačil	502	106	hlače in plašči za odrasle in otroke
Komet Metlika konfekcija	418	75,03	konfekcija
Elkroj Mozirje modna konfekcija	387	164,94	moške, ženske in otroške hlače, krila
Trikon Kočevje tovarna pletenin in konfekcije	316	61,72	moške, ženske in otroške hlače, baby garniture
Gorenjska oblačila Kranj	353	109,96	ženska konfekcija
Konfekcija Triglav Kranj	239	82,95	ženska, otroška in zaščitna oblačila, posteljnina
Kokra Kranj	190	30,00	ženska lahka konfekcija
Kroj Škofja Loka	400	130,00	ženski, moški plašči, ženski kostumi, moški površniki
Novost Ljubljana Konfekcija	212	52,01	ženska modna konfekcija, večerne obleke
Šešir Škofja Loka tovarna klobukov	295	63,65	klobuki, pokrivala, tulci

Tabela 5: Industrija pletenin v Sloveniji leta 1978

Podjetje	Število zaposlenih	Prihodek v milijonih din	Proizvodni program
Rašica Ljubljana tovarna pletenin, Obrati: Gameljne, Beltinci, Horjul, Moravče, Ambrus	1360	273,26	pletenine, trikotaža
Pletenina Ljubljana, tovarna trikotažnega perila	960	233	bombažno perilo, pižame, kopalke, trikotaža, športni program ADIDAS
Polzela, tovarna nogavic	1105	400	ženske in moške nogavice
Almira Radovljica Obrati: Radovljica, Bohinj, Nova Gorica	792	202,87	vrhnje pletenine
BETI Metlika Obrati: Metlika, Črnomelj, Mirna peč, Dobova	1552	420	trikotažna konfekcija, metrsko blago, pletiva, preje in volne za ročno pletenje

Tabela 6: Industrija dekorativnih tkanin, tekstilnih izdelkov za gospodinjstvo, tehničnih tkanin in drugih izdelkov iz tekstila v Sloveniji leta 1978

Podjetje	Število delavcev	Prihodek v milijonih din	Proizvodni program
Dekorativna Ljubljana, tovarna dekorativnih tkanin	1460	616,930	dekorativne tkanine, prti, blazine, pregrinjala
Vezenine Bled Obrati: Bled, Vipava, Kočevje, Ilirska Bistrica	752	170,48	strojno izdelovanje čipk, vezenin, zaves in pletenin, dekorativni izdelki, ženska in otroška konfekcija
Velana Ljubljana, tovarna zaves	387	221,39	pletene in tkane zaves
Tosama Domžale, tovarna sanitetnega materiala	970	497,43	sanitetni material, izdelki za žensko in otroško higieno, cigaretni filtri
Odeja Škofja Loka, tovarna prešitih odej	147	97,97	prešite odeje, posteljni vzglavniki, spalne vreče
TVO Škofja vas, tovarna volnenih odej	115	28,13	volnene odeje
Svilanit Kamnik	774	270,75	brisače, kopalni plašči, svila, kravate, šali
Juteks Žalec, tekstilna tovarna	457	197,80	jutina preja, tkanine, vreče, filc in PVC talne obloge

Podjetje	Število delavcev	Prihodek v milijonih din	Proizvodni program
Deloza Zagorje ob Savi	372	80,16	delovne in zaščitne obleke, zaščitne rokavice, čevlji
Tekstilna industrija Otiški vrh	788	76,21	konfekcioniranje in barvanje hlačnih nogavic, konfekcija oblačil
Trak Megeš tovarna pozamenterije	201	49,37	pozamenterija, konfekcija, drobna konfekcija
Totra Ljubljana	120	55	vrvice, elastike, vezalke
Indip Lendava industrija dežnikov	467	84	dežniki, sončniki, gugalniki, taborniška oprema

Tabela 7: Tekstilna industrija Slovenije leta 1978 po panogah⁷

Tekstilna panoga	Število podjetij	Število delavcev	Prihodek v milijonih v \$	Prihodek na delavca v \$
Tkalnice, predilnice	14	18.244	323,5	17.733 \$
Dekor. tehn. tkanine	18	9.118	242,4	26.585 \$
Konfekcija	23	14.648	219,6	14.991 \$
Pletenine, perilo	12	10.514	142,1	13.517 \$
Skupaj	67	52.524	927,6	17.661 \$

Do leta 1978 se je v Sloveniji razvilo 67 večjih tekstilnih podjetij s 155 industrijskimi obrati, v njih je bilo zaposlenih 52.524 delavcev. To število je predstavljalo 15,2 odstotkov vseh industrijskih delavcev v Sloveniji. Vrednost proizvodnje je dosegla 17,5 milijarde dinarjev ali 10 odstotkov vrednosti vse industrijske proizvodnje v Sloveniji. Delež slovenske tekstilne industrije v jugoslovanski je bil 21,6 odstoten. Zmogljivost in obseg te proizvodnje sta presegala potrebe domačega trga. Slovenska tekstilna industrija je izvažala velik del proizvodnje in z izvozom krila 70 odstotkov stroškov svojega uvoza surovin in reprodukcijskega materiala. Njeno vlogo in pomen je opredeljevala stopnja splošnega gospodarskega razvoja Slovenije. V industrijsko nerazvitem obdobju pred drugo svetovno vojno je bila s 25,5 odstotkov vrednosti vse industrijske proizvodnje na prvem mestu tako po številu zaposlenih kot po splošnem pomenu za nacionalno

⁷ Tabela je sestavljena po podatkih publikacije 150 let slovenske tekstilne industrije (ur. Milan Maver). Ljubljana 1978, str. 46–71. Dinarske vrednosti, ki so navedene v publikaciji, so preračunane v dolarske vrednosti po podatkih o deviznih kurzihi za leto 1978. Devizni kurzevi, nastavak. V: Jugoslavija 1918–1988 : Statistički godišnjak (ur. Dušan Miljković). Beograd 1989, str. 149.

gospodarstvo. V razvitejšem obdobju se je njen pomen zmanjšal. Leta 1975 je bil njen delež 13,4 odstotkov vrednosti vse industrijske proizvodnje in 7 odstotkov vrednosti družbenega proizvoda slovenskega gospodarstva, leta 1978 pa le še 10 odstotkov prvega kazalnika. Drugo mesto slovenske tekstilne industrije leta 1978 je bil realen odraz njene gospodarske moči. Do konca sedemdesetih let je tekstilna industrija v Sloveniji dosegla razvojni vrh, kot ga je omogočalo domače tržišče. V osemdesetih letih tak razvoj ni bil več mogoč, zaradi ekonomske neučinkovitosti pa izvozna usmeritev ni bila dovolj uspešna. Tekstilna industrij je začela stagnirati, številna podjetja niso bila sposobna vključiti se v tržno gospodarstvo in konec osemdesetih let so začela propadati. V devetdesetih letih se je ta trend samo še poglobil. Število delovnih mest se je zmanjševalo in sredi leta 2009 jih je bilo samo še 18.000. Plače v tekstilni industriji so bile za 40 odstotkov nižje od slovenskega povprečja (leta 1978 so zaostajale za 17 odstotkov, leta prej samo za 13 odstotkov) in minimalne plače je prejemale 15 odstotkov zaposlenih. Ker se slovenska tekstilna industrija ni lotila strukturnih sprememb, ki bi omogočale višjo dodano vrednost, je šlo vedno več podjetij v stečaj.

Mednarodni trg tekstila je vedno obvladoval razviti svet. Tekstilna industrija, ki je sicer doživljala velikanski tehnološki napredek, je po stopnji ekonomske učinkovitosti vendarle bila izpod povprečja in so jo v razvitem svetu postopno izrivali na rob gospodarske rentabilnosti v dežele s cenejšo delovno silo. Na take trende tehnološkega in ekonomskega razvoja tekstilne industrije in mednarodne trgovine se je tekstilna industrija v Sloveniji najprej ustrezno odzvala, v zadnjem obdobju po uvedbi tranzicije pa ne.

Marija Počivavšek

VLOGA MARIBORA V SLOVENSKI TRGOVINI PRED DRUGO SVETOVNO VOJNO

Uvod

V zadnjih letih je Maribor doživel intenziven razvoj trgovine, saj so zaživela številna nova nakupovalna središča, ki so precej dopolnila ponudbo v mestu. Večino teh središč so zgradili ob mestnih vpadnicah, kar je negativno vplivalo na poslovno življenje v starem mestnem jedru, saj je tam propadlo veliko malih trgovskih lokalov. Seveda pa so tovrstni procesi značilni za vsa večja slovenska in evropska mesta, zato se jim tudi Maribor ni mogel izogniti. A nostalgija po starih trgovinah – ne glede na vse prednosti sodobnega potrošništva – ostaja. *»Trgovine. V mojem otroštvu so bile domala vse še iz časov pred prvo vojno. Uglednejše so imele izložbe v lesenih ohišjih z ogredjem, ki je obdajalo stekleno tablo z napisom, zraven so sodili roloji in poleti platnene strehe. Trgovine so bile precej natrpane, mnoge s policami do stropa, razsvetljava pa je bila bolj skromna. Pri opremi je bilo močno čutiti vplive secesije. Ta slog je bil v moji mladosti (Vrišer je bil rojen leta 1920, opomba avtorice) še močno živ. Njegovih vijugastih linij z rastlinjem in zasanjanimi ženskimi obrazi razpuščenih las, ki so krasili vinjete knjig, takrat nisem maral, spremljalo jih je nekaj otožnega, minulega. In čez leta, ko je svet znova odkril secesijo in je ne neha občudovati, mi mladostni odklonilni priokus še zmeraj posega v presodno vrednotenje te umetnosti.«¹*

¹ Sergej Vrišer: Maribor v barvah mojega časa (dalje Sergej Vrišer: Maribor). Maribor 2002, str. 31.

Položaj slovenske trgovine med svetovnima vojnama

Gospodarske razmere v Sloveniji po koncu prve svetovne vojne

V avstro-ogrski monarhiji je bila na slovenskem ozemlju veletrgovina skoraj povsem v tujih rokah, še zlasti na Štajerskem. Nastanek nove jugoslovanske države pa je potegnil za seboj tudi gospodarsko osamosvojitve; Narodna vlada SHS v Ljubljani je z naredbo konec leta 1918 pod državno nadzorstvo pritegnila vsa podjetja na svojem območju, katerih dohodki so odtekali v tujino, in vsa podjetja, za katera so domnevali, da se hočejo izogniti obdavčitvi na našem ozemlju. Posledica tega ukrepa je bila, da so trgovske, industrijske in denarne družbe, ki so imele svoj sedež v tujini, morale v Sloveniji odpreti svoja predstavništva, če pa so obratovale izključno na slovenskem ozemlju, so morale prenesti svoj sedež na ozemlje vlade SHS v Ljubljani. V praksi se ta naredba ni dosledno izvajala, bilo je veliko izjem, saj je gmotni interes prevladal nad nacionalnim; centralna vlada je zato leta 1922 razveljavila omenjeno naredbo o nadzorstvu. Drugi, strožji ukrep je pomenila odredba ministrstva za trgovino in industrijo iz aprila 1919, s katero se je popisalo, sekvestriralo in likvidiralo vse premoženje, ki je pripadalo posameznikom, družbam ter podjetjem tujih držav. V Sloveniji so sicer sekvester oz. začasno upravljanje premoženja hitro vzpostavili, toda s popisom je šlo počasi in le malo tujega premoženja so likvidirali. Sekvestru je sledila nostrifikacija tujega premoženja, saj so spremenjene politične razmere zahtevale tudi spremembe v lastniški strukturi in zasedbi vodilnih mest z domačim prebivalstvom. Sicer pa so lastniki imeli do leta 1922 čas, da so spremenili državljanstvo (prevzeli jugoslovanskega ali katerega od zavezniških držav), da so opravili navidežno nacionalizacijo, pri delniških družbah so lahko jugoslovanske pravne ali fizične osebe prevzele večinski paket delnic; če so ob tem še večino mest v upravnem svetu zasedali jugoslovanski državljani, je podjetje postalo jugoslovansko.²

Gospodarski krogi Dravske banovine so se po prevratu zavedali položaja v novi državi. Prizadevali so si navezati neposredne poslovne stike v Zahodni Evropi, predvsem pa so težili k temu, da se organizirata in od

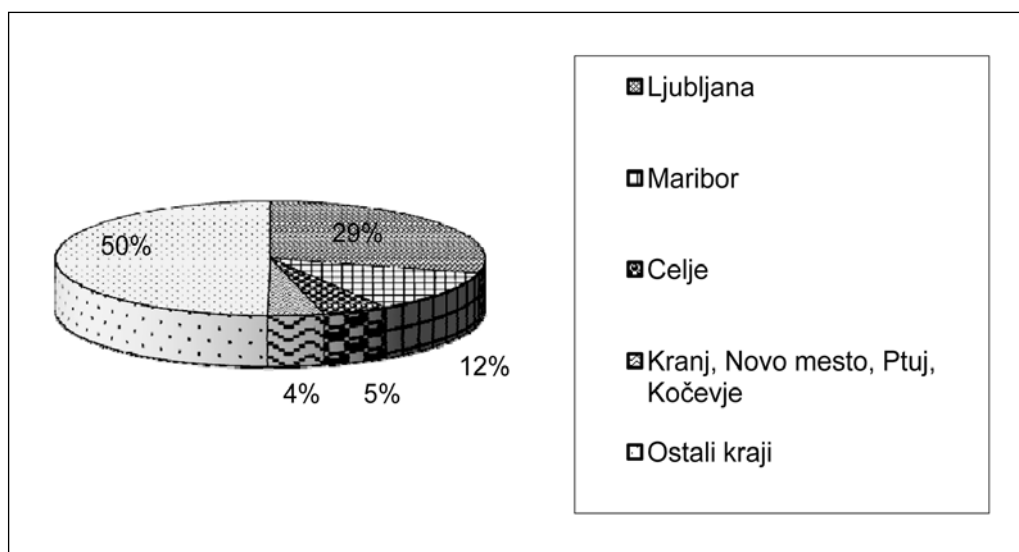
² Prim.: Rudolf Marn: Nacionalizacija in sekvestracija tujih podjetij. V: Spominski zbornik Slovenije: Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije (ur. Jože Lavrič, Josip Mal in France Stele). Ljubljana 1939, str. 368–369; Žarko Lazarevič: Gospodarsko sodelovanje Slovenije z državami naslednicami Avstro-Ogrske 1918–1941. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1997, št. 1, str. 48.

tujega posredništva osamosvojita tako izvozna kot uvozna trgovina. Na žalost pa se teh problemov niso zavedali vsi trgovski akterji; tako se je na primer samo z izvozom lesa ukvarjalo več kot 1200 podjetij, kar je bilo skrajno neracionalno.³

Oris trgovine v Sloveniji

Med vojnama, še zlasti v tridesetih letih, je bila trgovina v Dravski banovini enakomerno razvita tako na podeželju kot tudi v urbanih industrijskih središčih. Največ je bilo trgovin z mešanim blagom pa trgovin z lesom, deželnimi pridelki in življenjskimi potrebščinami. Precej je bilo tudi drobne trgovine, branjarij in sejemskih prodajaln. Po mestih je bila že razvita specializirana trgovina: s tehničnim blagom, aparati, stroji, delovalo je tudi nekaj veleblagovnic. Obstajale so tudi industrijske prodajalne, zlasti z obutvijo, npr. Peko in Bata. Večinoma so bile trgovine v lasti zasebnikov – z 90 odstotkov so prevladovali drobni obrati, ustanovljeni brez kapitalskih rezerv, sledile so družbe z omejenim jamstvom in javne trgovske družbe, delniških družb je bilo malo (le 4 odstotkov). Nezanemarljivo vlogo so

Graf 1: Razpršenost trgovinski podjetij po Sloveniji



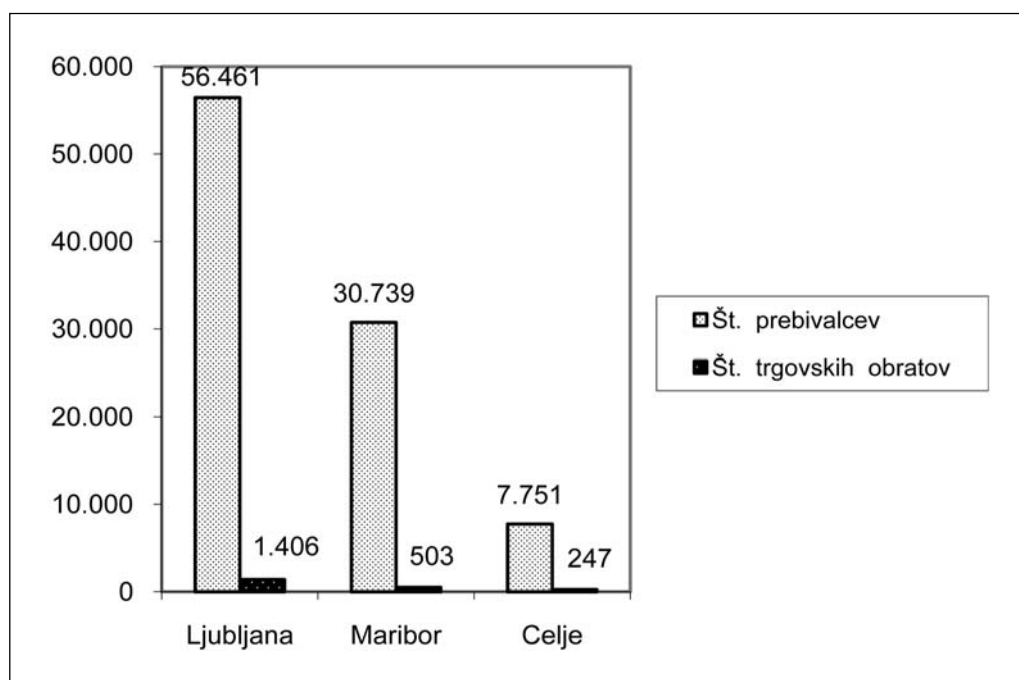
³ Ivan Pless: Trgovina, obrt in industrija (dalje Ivan Pless: Trgovina). V: Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana 1937, str. 55.

imele tudi trgovine nabavno-prodajnih zadrug, zlasti v delavskih predelih pa konzumne zadruge.⁴

Albin Ogris je na podlagi vseh vpisov v trgovske registre v obdobju 1919–1928 primerjal številčno razmerje trgovinskih podjetij po največjih slovenskih mestih.⁵ Rezultati niso presenetljivi.

Skoraj tretjina trgovinskih podjetij je bila nameščena v Ljubljani, nadaljnjih 20 odstotkov v večjih slovenskih mestih, preostala polovica pa v manjših krajih in na podeželju. Po statistiki Zbornice za trgovino, obrt in industrijo je bilo konec leta 1935 natančno 10.283 trgovskih obratov in 3644 trgovsko-sodno protokoliranih tvrdk s 1989 pomočniki in 1552 vajenci.⁶ Leta 1931 je trgovina v Dravski banovini zaposlovala 2,74 odstotka vseh prebivalcev oz. približno 8 odstotkov vseh zaposlenih v Sloveniji.⁷

Graf 2: Razmerje med številom prebivalstva in številom trgovskih obratov leta 1926



⁴ France Kresal: Gospodarski in socialni pogledi na trideseta leta v Sloveniji (dalje France Kresal: Gospodarski). V: Slovenska trideseta leta. Ljubljana 1997, str. 115

⁵ Albin Ogris: Gospodarsko desetletje 1919–1928 v Sloveniji po trgovinskih registrih in po katastrih Zbornice za trgovino, obrt in industrijo (dalje Albin Ogris: Gospodarsko). V: Na gospodarskih ogledih po Sloveniji. Ljubljana 1930, str. 3.

⁶ Ivan Pless: Trgovina, str. 56.

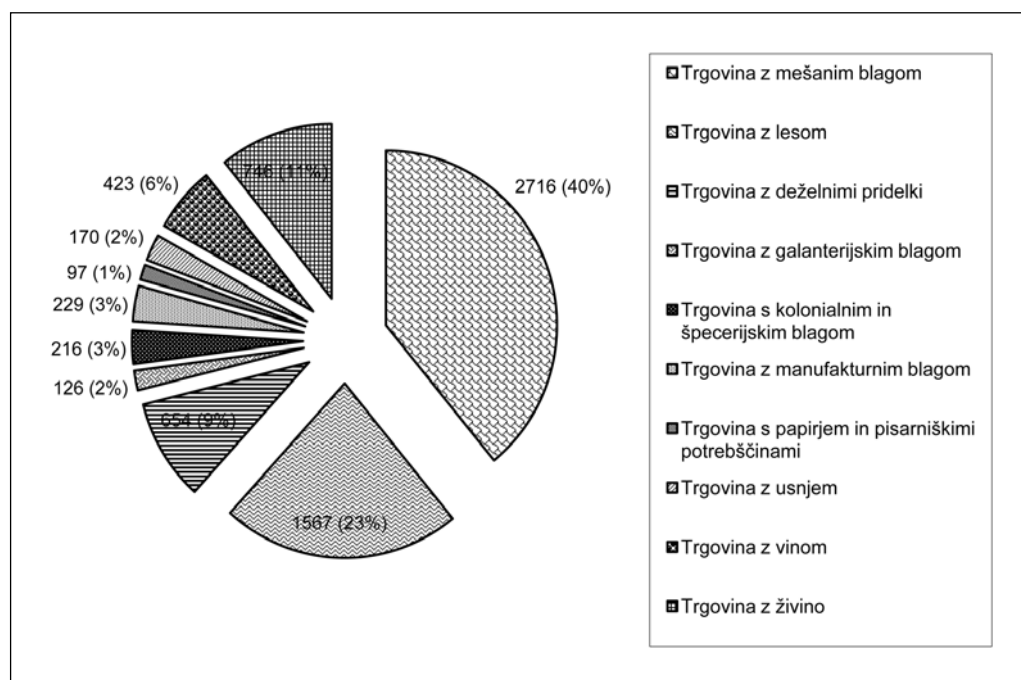
⁷ Prim.: Prebivalstvo. V: Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana 1937, str. 13, in France Kresal: Gospodarski, str. 115.

Za presojo položaja trgovstva primerjajmo razmerje med gostoto prebivalstva in trgovskimi obrati po posameznih gremijalnih okoliših:⁸

Iz teh podatkov razberemo, da je bila največja gostota trgovskih obratov v Celju; tu je prišlo na en trgovski obrat 31 prebivalcev, sledila je Ljubljana (40) in nato Maribor (61). S trgovskimi obrati je bila bolj ali manj pokrita vsa Slovenija, še zlasti, če upoštevamo, da je v tem času poleg omejenih trgovskih obratov delovalo še 88 konzumnih in kmetijskih ter 124 gospodarskih zadrug s 100 podružnicami, nadalje nabavljalne zadruge državnih uslužbencev pa gospodarska poslovalnica za železničarje z izjemno visokim prometom in še kaj. Sicer pa je en trgovski obrat prišlo v povprečju 110 prebivalcev.

Na občnem zboru Zveze trgovskih gremijev na Ptujju leta 1926 je Ivan Mohorič v obširnem predavanju orisal gospodarski položaj slovenskega trgovstva.⁹ Po njegovi analizi je bila leta 1926 slika slovenske trgovine naslednja.

Graf 3: Specializiranost slovenske trgovine leta 1926



⁸ Ivan Mohorič: Položaj trgovstva v Sloveniji leta 1926 (dalje Ivan Mohorič: Položaj). V: Trgovski tovariš, 1927, št. 5.

⁹ V: Nova doba, 28. 4. 1927, št. 47.

Pričakovano je bila najbolj zastopana trgovina z mešanim blagom, ki je bila zlasti na podeželju najbolj pogost tip trgovine, čeprav je bila tudi v mestih – kljub specializaciji trgovin po strokah – še vedno kar močno zastopana; tako je bilo v Ljubljani 147 tovrstnih trgovin, v Mariboru 95 in v Celju 33. Zelo številni so bili tudi tako imenovani »trgovinski maloobrati«, bilo jih je kar 2200: prodajalci živil, branjarije, prodajalci mleka, sadja ter kramarji in sejmarji; teh maloobratov je bilo največ v Mariboru. Skoraj prenasičena je bila Slovenija z lesno trgovino: trgovcev z lesom je bilo kar 1567, največ v slovenjgraškem, celjskem, gornjegrajskem, konjiškem, radeljskem in ribniškem okraju. To število je bilo za takratne gospodarske razmere absolutno previsoko, čeprav je bilo 40 odstotkov slovenskega ozemlja pokritega z gozdovi. Med vzroki za tako veliko povečanje lesne trgovine v času po prevratu sta bili valutna konjunktura in špekulacija.¹⁰ Velik del lesnih trgovcev je bil malih prekupčevalcev, dodatna oteževalna okoliščina tej panogi pa sta bili tudi njihova slaba organiziranost (lesni trgovci niso bili povezani v sekcije) in odsotnost skupnih ciljev. Razmeroma močna je bila v Sloveniji tudi trgovina s hmeljem ter deželnimi pridelki in jajci.

Trgovina v Mariboru

Do prve svetovne vojne

Mestu Mariboru so že Habsburžani podelili več privilegijev, npr. monopol podravske vinske trgovine s Koroško pa privilegij, po katerem so morali dravski splavarji pristajati v Mariboru, kjer je bila mitnica; dve oz. štiri milje od Maribora je bila prepovedana vsaka trgovina, štiri milje od mesta ni smelo biti nobenih sejmov, miljo pa nobenih gostiln in vinotočev. V mestu s tako ugodnimi razmerami za razvoj trgovine so živeli tudi Judje, ki so se ukvarjali predvsem z denarništvom pa tudi s trgovanjem.¹¹

V slovenskih deželah so se Judje trajno naseljevali od 12. oziroma 13. stoletja naprej, zlasti v novonastalih trgih in mestih. Najprej so se naselili na Koroškem, pozneje tudi v Ljubljani, Gorici in Trstu, na slovenskem Štajerskem pa v Mariboru in na Ptujju, skratka, v naseljih ob pomembnih prometnih poteh. Od večjih mest na slovenskem Štajerskem so bili Judje

¹⁰ Ivan Mohorič: Položaj, št. 5.

¹¹ Mestna občina Maribor. V: Krajevni leksikon Dravske banovine (dalje Mestna občina). Ljubljana 1937, str. 449.

najštevilnejši prav v Mariboru, kjer se prvič omenjajo v zadnji četrtini 13. stoletja; tudi njihova gospodarska dejavnost je bila v tem mestu najbolj živahna. Judje so tudi na slovenskih tleh predstavljali pomemben gospodarski dejavnik; bili so – v primerjavi z drugim prebivalstvom – izredno mobilni; trgovske zveze mariborskih Judov so segale do Dubrovnika in Benetk ter do Dunaja in Prage.¹²

Zelo pomembna je bila za Jude vinska trgovina. Navadno so smeli prodajati le vino, ki so si ga pridobili na račun zapadlega dolga. V teh primerih so vinski pridelek oz. zaseženo vino pripeljali v mesto in ga ukletili doma v meščanskih kletih. Včasih so dolžniki nekaj vina uspeli odkupiti, drugo vino pa so Judje prodali drugim meščanom ali na Koroško in Kranjsko.¹³

Zlasti od sredine 15. stoletja se je položaj Judov na Štajerskem močno slabšal: splošna gospodarska kriza ter konkurenca drugega prebivalstva pri trgovanju in celo v kreditnih poslih sta postajali vse večji, zaradi prizadevanj meščanstva po omejitvi judovske trgovine pa je bilo vedno več tudi restrikcij. Deželni knez je tako neupravičenim ostro prepovedal trgovanje po mestih, trgih in vaseh na Štajerskem ter izdal nekaj odredb o odnosih med meščani in judovskim prebivalstvom. V 15. stoletju so Judom na Štajerskem najprej prepovedali trgovati z beneškim blagom, ko so bili potem v določeni meri izrinjeni tudi iz kreditnega poslovanja,¹⁴ se je njihov gospodarski položaj močno poslabšal. Obenem je začelo naraščati sovraštvo do njih: pri Judih so se po eni strani zadolževali skoraj vsi sloji prebivalstva, ki so bili zaradi visokih obresti pogosto ob vse premoženje, za meščanstvo pa je po drugi strani judovska trgovina predstavljala močno konkurenco in zato moteč element. Če k temu dodamo še naraščajočo versko nestrpnost, so bile posledice neizogibne: najprej preganjanje judovskega prebivalstva in nato začasen ali trajen izgon iz mesta ali celih dežel.¹⁵

V drugi polovici 15. in 16. stoletja se je tudi v slovenskih deželah začel uveljavljati zgodnji kapitalizem; posamezniki in družbe, ki so imeli dovolj kapitala, se niso več zadovoljevali le s trgovino, ampak so začeli posegati tudi v organizacijo proizvodnje. Še večji razmah je mariborska trgovina doživela v začetku 18. stoletja, zlasti po izgradnji velike trgovske ceste (komercialne) Dunaj–Maribor–Trst. To je v času merkantilizma predstavljala

¹² Jože Mlinarič: Judje na slovenskem Štajerskem do njihove prisilne izselitve v letu 1496 (dalje Jože Mlinarič: Judje). V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2000, št. 1/2, str. 50 in 57.

¹³ Prav tam, str. 58.

¹⁴ Jože Mlinarič: Judje, str. 62–64.

¹⁵ Prav tam, str. 67.

za Maribor nov razvojni korak in mesto se je uveljavilo kot osrednje prometno križišče, kjer se je z omenjeno cesto križala velika alpska trgovska pot Maribor–Koroška. Vzporedno z gospodarskim razvojem se je spreminjal tudi pravni in družbeni položaj prebivalstva; tako so proti koncu 18. stoletja na primer odpravili več omejitev glede gospodarskih in političnih dejavnosti Judov, ostale so še tiste o naseljevanju.¹⁶ Trgovina v Mariboru je bila seveda vezana tudi na sosednje dežele, v mestu pa je v 18. stoletju že bila razvita trgovina s pijačami, mesom, maslom, divjačino, gobami in različnimi olji.¹⁷

Podrobno raziskavo mariborske trgovine je pred leti opravil Antoša Leskovec.¹⁸ Čeprav so viri za starejša obdobja nepopolni, je zaradi lege mesta ob glavni komercialni cesti in ker je »trgovina z žitom, ježicami, železom, usnjem, steklom in predvsem z vinom pomenila blagostanje za meščana«, upravičeno domneval, da je bil Maribor že pred letom 1848 sedež velikih trgovcev v teh strokah. Med trgovskimi strokami je izstopala vinska trgovina, tudi na velike razdalje; med trgovci se omenjajo veliki trgovci z železnino Jakob Mayr, Franc Schulz in Karl Candolin. V predmarčnem času je bilo v mestu ob trgovcih – običajni trgovski panogi sta v tem času bili manufakturna in špecerijska – še nekaj kramarjev, ki so smeli prodajati le na drobno, in še to samo nekatere vrste blaga. Konec 18. stoletja se je število trgovin povečalo tudi zaradi tolerantnejšega podeljevanja dovoljenj, pač v duhu podpiranja komercialnih obrti, med katere je sodila tudi trgovina. Leta 1846 je bilo v mestu med lastniki hiš kar 22 trgovcev; čeprav so bili trgovci prisotni tudi v predmestjih, je bilo seveda največ trgovin skoncentriranih v mestu samem.¹⁹

Pred prihodom železnice je bilo mestno življenje v glavnem osredinjeno na okolico Glavnega trga: klavnica je bila v Vojašniški ulici, pred vhodom na stari most so bile stojnice mesarjev, na Glavnem trgu tržišče za druga živila, razen za moko in žito, ki so ju prodajali na Rotovškem trgu; blizu, na Slomškovem trgu, so okoliški kmetje prodajali seno in slamo, v Pristanu je bil trg za železnino in les.²⁰ Za mariborsko lesno trgovino je torej v tistem času imel pomembno vlogo mariborski dravski pristan, kamor so

¹⁶ Vlado Valenčič: Židje v preteklosti Ljubljane. Ljubljana 1992, str. 39.

¹⁷ Franjo Baš: Maribor: Historično-geografski razvoj. V: Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije: Izbrani zgodovinski spisi (ur. Angelos Baš) (dalje Franjo Baš, Maribor-historično). Maribor 1989, str. 136.

¹⁸ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva v Mariboru. V: Maribor skozi stoletja: Razprave I (ur. Jože Curk, Bruno Hartman, Jože Koropec) (dalje Antoša Leskovec: Razvoj). Maribor 1991, str. 313–414.

¹⁹ Prav tam, str. 318–319.

²⁰ Vodnik po Mariboru (ur. Guido Zupan) (dalje Vodnik). Ljubljana 1932, str. 89.

dovažali les za potrebe mesta in širše okolice, poleg tega pa tudi železnino, izdelke koroškega železarstva ter svinčarstva in tirnice za Južno železnico. Njena gradnja je sprožila v Mariboru veliko konjunkturo, po izgradnji pa se je razmah trgovine občutno povečal. Leta 1846 je bilo v mestu in predmestjih (Graškem, Magdalenskem in Koroškem) 30 trgovin (v notranjem mestu 25), 1855 pa 33 (v notranjem mestu 24). Zelo se je pomnožilo število trgovskih lokalov; leta 1850 je bilo v mestu in predmestjih 30 trgovcev, ki so imeli volilno pravico za graško trgovsko-obrtno zbornico, najvišje na tem seznamu so bili Altmann, Lustkandl, Reibauer in Albensberg.²¹ Mariborski okrajni urad je leta 1855 zapisal, da živi v mestu Maribor večina domačega prebivalstva od obrti in trgovine.

Od srede 19. stoletja naprej so bili narejeni nekateri koraki, ki so pomenili bistveni premik v razvoju trgovine. Pomembno vlogo je pri tem imela tudi izgradnja železnice Dunaj–Ljubljana (1849)–Trst (1857), s čimer je bila vzpostavljena povezava med glavnim pristaniščem in gospodarsko najbolj razvitimi pokrajinami monarhije. Pred razglasitvijo obrtne svobode (1848) so dovoljenja za opravljanje komercialnih obrti podeljevali le, če je za to obstajala krajevna potreba, odklanjali pa so prijavo prostih obrti (na primer trgovin z živili), za izvajanje katerih niso bili potrebni osebna usposobljenost in drugi pogoji (npr. zadostna materialna podlaga). Po deklarirani obrtni svobodi 1848. leta so najprej v mariborskih predmestjih podelili nekaj trgovskih koncesij, čemur so takoj nasprotovali drugi trgovci, ki so v njih čutili konkurenco.²² V skladu z oktroirano ustavo, ki je proglasila vso državo za enotno carinsko in trgovsko ozemlje, je bila leta 1851 odpravljena carinska meja med avstrijskim in ogrskim delom monarhije. Leta 1859 je bil proglašen še obrtni red, ki je uvedel obrtno svobodo, in od takrat je bilo seveda lažje priti do obrti.

Trgovina v Mariboru je zelo napredovala v šestdesetih letih 19. stoletja, a ne samo zaradi uveljavljanja gospodarske svobode, ampak zaradi ugodnejših razmer za njen razvoj v mestu, ki je z gradnjo ogrske (1860 / kmetijski pridelki) in koroške železnice (1863 / rude in kovine) postalo pomembno železniško križišče. Tako je bilo leta 1864 v mestu 130 oseb, ki jim je bil poklic trgovina oz. prodajanje, leta 1871 pa že 155 (mednje so šteti tudi lastniki malih obratov – branjarij, starinarn in kramarij). Večina trgovin je bila v notranjem mestu (1864. leta 65 odstotkov, 1871. pa 74 od-

²¹ Antoša Leskovec: Razvoj, str. 325–328.

²² Prav tam, str. 326.

stotkov). Med najpremožnejšimi so bili v tem obdobju trgovci, ki so se s trgovanjem začeli ukvarjati že pred letom 1848; poleg teh so se pojavili novi trgovci, ki so vidnejšo vlogo odigrali v naslednjih desetletjih. Ti trgovci še niso bili specializirani, ampak so ponujali široko izbiro blaga – bili so trgovci z mešanim blagom. Med redkimi specializiranimi panogami tistega časa je bila izvozna trgovina z vinom, a so v njej imeli večjo vlogo kot Mariborčani okoličani – lastniki vinogradov. Največjo vinsko trgovino je uredil meljski graščak pl. Krieghuber; okrog leta 1880 je prešla v roke meščanov – družabnikov – Krieghubers Nachfolger & Co, pozneje pa so jo poimenovali Pugel & Rossmann. Druga specializirana panoga, ki se prej zaradi zaščite cehov ni mogla bolj razviti, je bila trgovina z lesom. Svobodna trgovina oz. novi pristaniški red iz leta 1862 je te omejitve namreč odpravil.²³

V drugi polovici 19. stoletja je zaradi zgraditve železniškega in posodobitve cestnega omrežja trgovina doživela velike strukturne spremembe: spremenila se je celotna trgovina, tako na debelo kot na drobno; začela se je njena centralizacija, zlasti po postopni zgraditvi železniškega omrežja, ko so svojo vlogo povsem izgubila stara trgovska prekladalna središča. V trgovini na drobno se je povečevalo število prodajaln, hkrati pa so jo prevzemali poklicni trgovci, s čimer je rasla poklicna trgovska mreža.²⁴ Veliko povečanje števila malih prodajaln, branjarij, kramarij in starinarn v drugi polovici 19. stoletja je bila posledica naraščanja prebivalstva Maribora, seveda tudi manj premožnega (delavstvo). Počasneje je rastlo število večjih trgovin, pri katerih pa je opaziti vse večjo specializacijo. Obrtni red iz 1859. leta je podeljevanje obrtnih listin precej poenostavil, zato je tik pred zaostritvijo pogojev leta 1883 občutno naraslo število prijav v obrtni stroki.²⁵

Trgovina je bila tudi v osemdesetih letih 19. stoletja najbolj skoncentrirana v reprezentativnih ulicah starega mesta, v Graškem predmestju, medtem ko so se v bližini kolodvora naselile izvozne trgovine, zlasti vinska in trgovina s sadjem; do prve svetovne vojne je bil namreč Maribor eno glavnih vinskih tržišč za alpsko območje, na sever pa je pošiljal tudi različne poljedelske in živinorejske izdelke.²⁶ Za izvožno trgovino so bila značilna velika podjetja, ki so obvladovala odkupovanje pridelkov nara-

²³ Prav tam, str. 333–336.

²⁴ Jasna Fischer: Razvoj obrti, industrije in trgovine. V: Slovenska novejša zgodovina 1848–1992: 1. knjiga (ur. Zdenko Čepič et al.). Ljubljana 2005, str. 82–83.

²⁵ Antoša Leskovec: Razvoj, str. 335.

²⁶ Franjo Baš: Maribor-historično, str. 140.

ve v gospodarskem zaledju Maribora.²⁷ Od trgovcev v mestu so se s tem ukvarjali trgovci z deželnimi pridelki, ki jih je bilo v Mariboru leta 1910 kar 11. Največji med njimi so se celo specializirali, npr. Adolf Himmler in Viljem Abt za trgovino z jajci in perutnino; 1910 je 6 trgovcev iz Spodnje Štajerske in Hrvaške ustanovilo Eksportno družbo s sedežem v Mariboru: izvažala je predvsem jajca, podružnici pa je imela celo v Saarbrückenu in Mannheimu.²⁸

Izvozna trgovina je spodbudila tudi modernizacijo prometnih in komunikacijskih sredstev, npr. telefonsko povezavo med Mariborom in Dunajem (1894), ki ji je leta 1897 sledila telefonska centrala z 18 naročniki. Že v začetku 20. stoletja je prvi elektromobil vozil žito od glavnega kolodvora v enega od mlinov. V ta čas sodi tudi izgradnja prometne (mostovi) in kulturne (kino) infrastrukture. Nasploh je bil predel med centrom mesta in glavnim kolodvorom središče uvozne in izvozne trgovine, v delavskih predmestjih pa je delovala trgovina na drobno.²⁹ Razen vinske trgovine in trgovine z deželnimi pridelki v Mariboru v tem obdobju ni bilo izvozne trgovine, izjema sta bili manufakturni trgovini Gustav Pirchan in Jožef Koschinegg (izvoz na Balkan, zlasti v Bosno) ter galanterijski trgovini Josip Martinz (na Spodnjo Štajersko in del Hrvaške) in Anton Kifmann (Mariborska eksportna hiša za galanterijo in pletenine Luna). Večji trgovci so zalagali Maribor in okoliške kraje s kolonialnim (ki je prihajalo prek Trsta) ter z manufakturnim blagom in galanterijo.³⁰

Industrializacija Maribora pred prvo svetovno vojno je bila v veliki meri rezultat strateškega položaja Maribora v avstro-ogrski monarhiji; mariborska trgovina z deželnimi pridelki je posredovala agrarne proizvode (kmetijske pridelke, les in vino) mariborskega zaledja na gorati industrijski sever. Z razcvetom tekstilne industrije pa se je v Mariboru končalo obdobje, v katerem je bila gonilna sila gospodarstva ravno trgovina z deželnimi pridelki, ki je bila tudi »*motor predvojne mariborske industrializacije*«, po prvi svetovni vojni pa je zastala.³¹

²⁷ Franjo Baš: Maribor v avstrijski ustavni dobi. V: Prispevki k zgodovine severovzhodne Slovenije: Izbrani zgodovinski spisi (ur. Angelos Baš) (dalje Franjo Baš: Maribor). Maribor 1989, str. 189.

²⁸ Antoša Leskovec: Razvoj, str. 336.

²⁹ Franjo Baš: Maribor, str. 189–190.

³⁰ Antoša Leskovec: Razvoj, str. 336.

³¹ Franjo Baš: Razvoj Maribora v letih 1918–1938 (dalje Franjo Baš: Razvoj). V: Kronika slovenskih mest, 1939, št. 2, str. 61–62.

Med svetovnima vojnama

Po prvi svetovni vojni so nove meje presekale do takrat glavno prometno žilo Dunaj–Maribor–Ljubljana–Trst. S spremembo meja pa se spremenil tudi geostrateški položaj mesta: iz osrednjega položaja, ki ga je Maribor imel v Avstro-Ogrski, je v novi jugoslovanski državi postal mesto na obrobju. Nekatere javne ustanove so se umaknile iz mesta. Nova meja z Avstrijo je uveljavljeno izvozno trgovino, npr. z vinom in sadjem, odrezala od dotedanjih tržišč, zato je bilo treba poiskati nova, npr. na novem jugoslovanskem trgu. Počasi je začela stagnirati tudi trgovina z deželniimi pridelki (zlasti z lesom in sadjem, izjema je bila trgovina s perutnino), kar gre po eni strani pripisati agrarni protekcionistični politiki srednjeevropskih držav, po drugi pa tudi Mariboru samemu, ki ni v polni meri izkoristil svoje vloge v agrarnem zaledju.³²

Novi položaj Maribora kot obmejnega mesta je imel poleg negativnih posledic tudi kakšno pozitivno: mesto je na primer dobilo carinarnico prvega reda; in kljub novi meji so bile za tuji kapital (zlasti češkoslovaški in avstrijski) še vedno zanimive naložbe v Mariboru, mestu z industrijsko tradicijo, pa še znotraj nove države je ležal v najbolj razvitem predelu.³³

V gospodarskem pogledu je bil Maribor med svetovnima vojnama izrazito industrijsko in trgovsko mesto (v njem je leta 1931 živelo 33.149 prebivalcev), mestno središče, tako imenovani city, je bilo center trgovskega in poslovnega življenja. City se je z nastajajočimi širokimi ulicami razprostil severno od Drave in naprej po vse bolj trgovski Aleksandrovi cesti, Vetrinjski, Gosposki in Slovenski ulici, do Glavnega trga in Koroške ceste; južno od Drave je bila trgovina v manjši meri skoncentrirana na Frankopanski cesti ter na Kralja Petra trgu.³⁴ V ožjem mariborskem zaledju je – če upoštevamo samo politični oziroma sodni okraj – živelo okrog 100.000 prebivalcev: srez Maribor–desni breg (stanovanjsko meščanski) jih je štel 57.378, srez Maribor–levi breg (poslovno-meščanski) pa 54.507.³⁵ Tako je po svoje razumljivo, da je mariborska trgovina uspešno preskrbovala podeželske trgovine s trgovskimi potrebščinami; podravske podeželske trgovine je Maribor tako zalagal z vinom, železnino, koloni-

³² Franjo Baš: Razvoj, str. 57.

³³ Antoša Leskovec: Razvoj, str. 362.

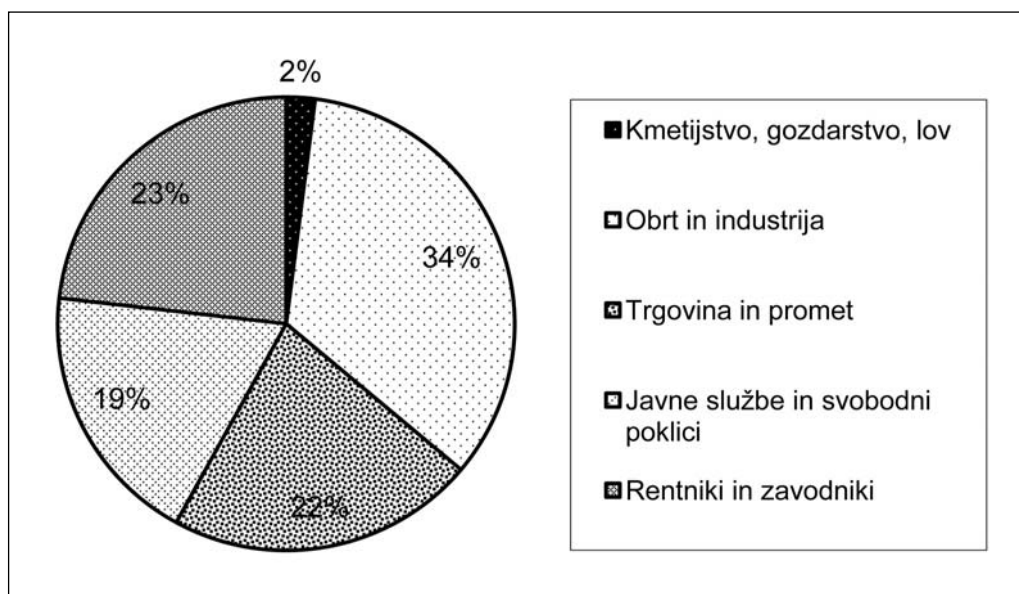
³⁴ Vodnik, str. 34.

³⁵ Prim. Mestna občina, str. 447 ter Specialni krajevni repertorij avstrijskih dežel – IV: Štajersko. Izdelan na podlagi podatkov ljudskega štetja z dne 31. decembra 1910 (dalje Repertorij). Dunaj 1918, str. 101.

alnim in manufakturnim blagom, papirjem itd., javne nameščence pa je prek njihove združne organiziranosti zalagal celo do Prekmurja in gornje Savinjske doline. V tem smislu je jugoslovanskemu Mariboru v veliki meri uspelo namesto (predvojnega) avstrijskega Gradca prevzeti vlogo novega trgovskega središča.³⁶

Slika zaposlenosti mariborskega prebivalstva po posameznih gospodarskih panogah leta 1931 pokaže, da sta največ delovnih mest nudili obrt in industrija, če odmislimo rentnike, je sledila zaposljivost v trgovini in prometu, potem pa v javnih službah in svobodnih poklicih. S kmetijstvom se je ukvarjalo zanemarljivo število prebivalstva.³⁷

Graf 4: Zaposlitev mariborskega prebivalstva po panogah leta 1931



Po drugi strani se je po prvi svetovni vojni tudi v Mariboru, podobno kot v drugih mestih na Štajerskem, ki so postala del jugoslovanske države, spremenila nacionalna struktura mesta, s tem pa tudi trgovstva: precej nemških trgovcev je zapustilo mesto in odšlo v Avstrijo; njihove obrti so sprva prevzemali Slovenci, med njimi zlasti Primorci, tako da je slovenski delež v kategoriji manjših obratov občutno narasel. Inflacija v začetku dvajsetih let pa je povzročila, da je veliko ljudi videlo možnost lahkega zaslužka

³⁶ Franjo Baš: Razvoj, str. 62.

³⁷ Drago Potočnik: Podatki poklicne statistike pri nas in drugod. V: Tehnika in gospodarstvo, 1940, št. 7–8, str. 155.

ravno v trgovini; le-ta se je močno okrepila, zaradi verižništva so se občutno zvišale tudi cene pa še krošnjarstvo se je razmahnilo. V gospodarski krizi, ki je sledila, pa so morali precej trgovin zapreti. Gospodarsko krizo so tako poleg starejših slovenskih trgovin (Berdajs, Weixl, Šoštarič, Šepec) preživele tudi nekatere mlajše: z železnino – Pinter & Lenard (1920 preseljena iz Gorice), manufakturne – Jakob Lah³⁸ (ustanovljena 1919), Franjo Majer (ustanovljena 1919), Franc Mastek (ustanovljena 1919), Anton Paš (ustanovljena 1921), Ivan Pregrad (ust. 1921; adaptiral je bivši hotel Mesto Dunaj v blagovnico Trgovski dom), z avtomobili, motorji in kolesi – Josip Moravec (ustanovljena 1920) ter z vinom in lesom – Franjo Gnilšek (ustanovljena 1919).³⁹

Če primerjamo okraja Maribor mesto in Maribor okolica, vidimo, da je v mestu prišlo na en trgovski obrat 61 prebivalcev, v okolici, kjer so bile trgovine – razumljivo – bolj na redko posejane, pa kar 140 (za primerjavo: v Ljubljani je prišlo na en trgovski obrat 40 prebivalcev, v Celju pa samo 31).⁴⁰ Najbolj univerzalen tip trgovine v tem času so bile trgovine z mešanim blagom: »In še spomin na trgovine s špecerijo. Zlasti tiste na obrobju mesta so bile naložene vsevprek. Pri lesenih predalih z moko ali zdrobom so stali stožci sladkorja, nedaleč stran so se kopičile metle, tudi vrtno orodje, s stropa so visele krače, salame in 'braunšvagerice' ter poleti med njimi tudi kak muholovec, poln muh. Dišalo je po polenovki, milu in petroleju, nezamenljiva mešanica vonjav. In v špeceriji si dobil tudi kaj tekočega. Pri Vrhuncu, pod Maistrovim stanovanjem, so se radi ustavljali »parizarji«, tovorni vozovi, ki so jih vlekli mogočni, mišičasti pincgavci. In potem je kak prepoten furman v trgovini naročil kos klobase, pol štruca kruha in vse to zalival z jabolčnikom. Otrokom se nam je vse zdelo na moč tehtno: sam dedec, njegov apetit in še utrujeni konji, ki so spuščali vodo, da je pesek neslo v loku ...«⁴¹ Tudi razmerje med trgovinami z mešanim blagom in vsemi drugimi je bilo značilno: v mestu je bil delež prvih 19-odstoten, v okolici pa skoraj enkrat višji, 27-odstoten.

Tudi v gibanju števila trgovskih in pridruženih obratov (leta 1922 se je tej organizaciji priključilo tudi članstvo takrat opuščene zadruga bra-

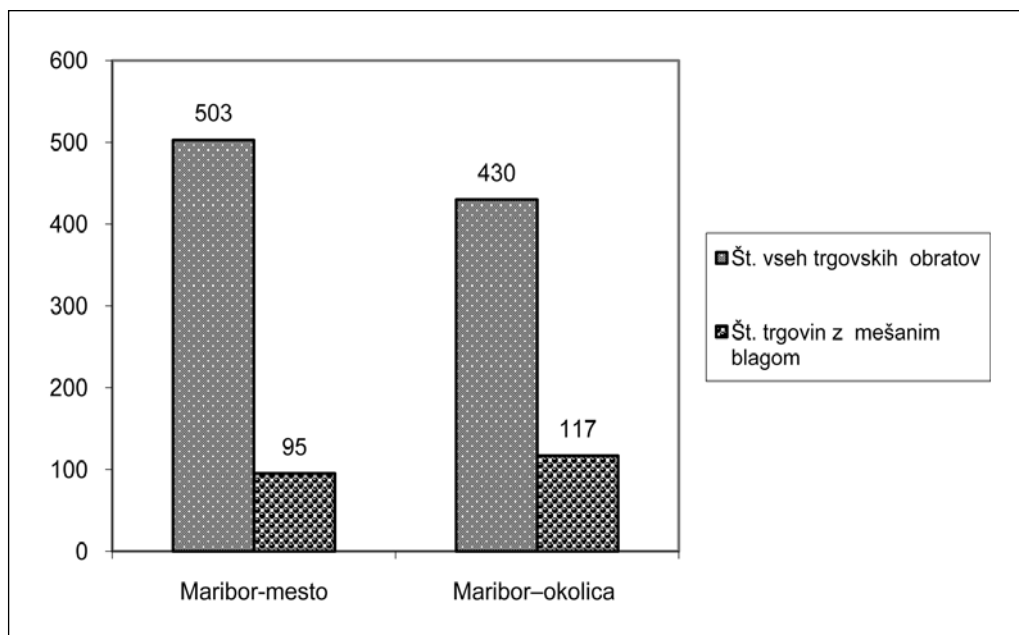
³⁸ Jakob Lah se je v Mariboru nastanil v hiši na Glavnem trgu; čez pet let je hišo, v kateri je stanoval, odkupil, preuredil trgovski lokal v pritličju (trgovina Tivar) ter prvo nadstropje namenil za najemniška stanovanja. Sam je z družino živel v drugem nadstropju. Tak način življenja je bil običajen za premožnejši trgovsko-obrtniški sloj prebivalstva. Prim.: Jerneja Ferlež: Stanovati v Mariboru – etnološki oris. Maribor 2009, str. 48–82.

³⁹ Antoša Leskovec: Razvoj, str. 362 in 384.

⁴⁰ Ivan Mohorič: Položaj, št. 5.

⁴¹ Sergej Vrišer: Maribor, str. 32.

Graf 5: Razmerje med vsemi trgovskimi obrati in trgovinami z mešanim blagom leta 1926

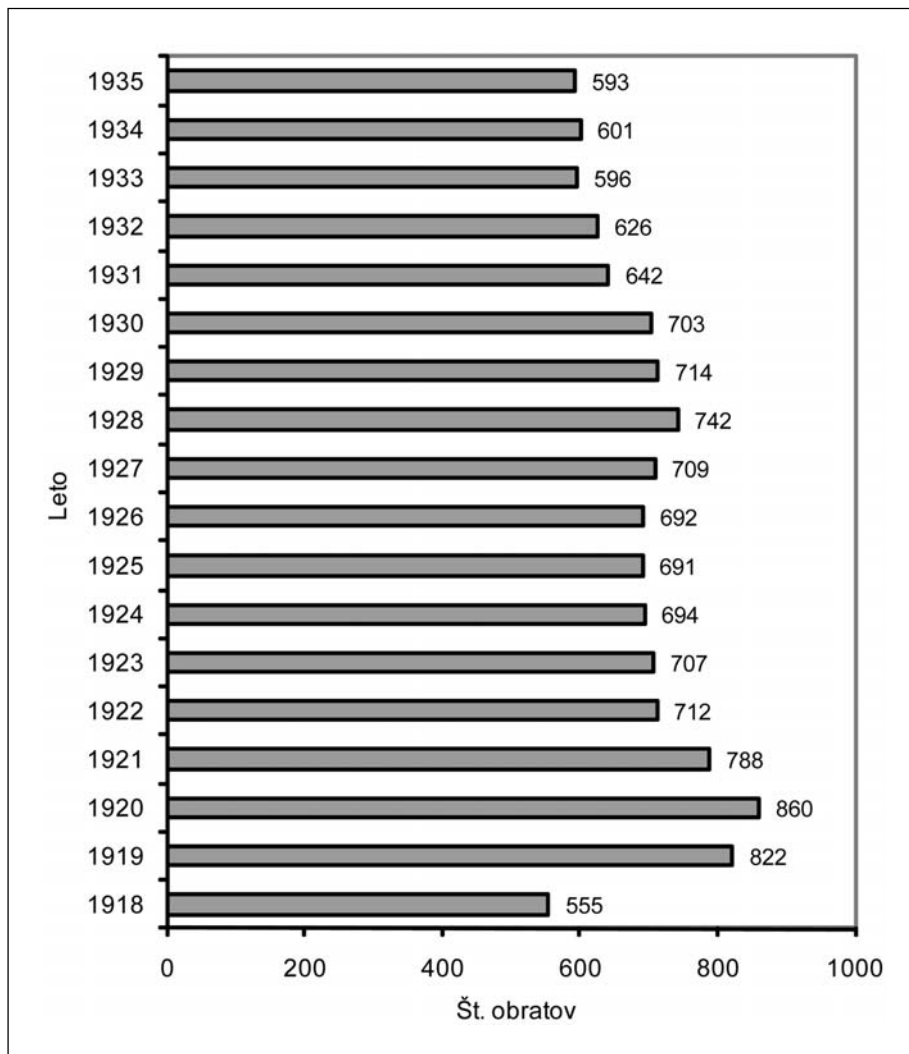


njevcev in sejmarjev) v Mariboru se je odražala sprva poveljna konjunktura in pozneje gospodarska depresija.⁴²

Konec leta 1918 je bilo v Mariboru 555 trgovcev in pripadajočih obrti, leta 1920 jih je bilo že 860 (del tega povečanja je šel na račun trgovin z mešanim blagom in trgovin z manufakturo), zatem je sledil počasen upad; leta 1927 je že bilo opaziti rahlo povečanje, ki je doseglo najvišjo točko leto pozneje (742). K razcvetu mariborske trgovine je prav gotovo prispevala tudi ustanovitev mariborske oblasti (med letoma 1924 in 1929), saj je domače gospodarsko lahko uspešneje zastopalo interese svojih gospodarskih krogov, z delovanjem oblasti pa je narasel tudi promet mariborskim trgovcem. Z ukinitvijo oblasti avtonomije oz. uvedbo diktature, ukinitvijo okrajne finančne direkcije in s centralizacijo kontrole dohodkov za direkcijo železnic se je v mariborski trgovini začela kriza – torej še pred začetkom velike gospodarske krize v Jugoslaviji. Promet v trgovini je že takoj upadel za 30 odstotkov, v letih 1930–1935 pa so sledili še učinki velike gospodarske krize: zmanjšanje izvoza, padec cen agrarnih produktov (živine, lesa,

⁴² Milan Senkovič: Obrti v poveljnem Mariboru (dalje Milan Senkovič: Obrti). V: Kronika slovenskih mest, 1936, št. 2, str. 125.

Graf 6: Gibanje števila trgovskih obratov v Mariboru



vina, žita). Na občnem zboru mariborskega Trgovskega gremija leta 1932 je načelnik Vilko Weixl omenil še en negativen dejavnik: nepredvideni izpad nemških reparacij. Kupna moč prebivalstva se je zmanjšala, leta 1932 je bilo v primerjavi z dvema letoma prej že 77 trgovskih obratov manj, za podporo brezposelnih trgovskih pomočnikov je bil ustanovljen poseben sklad, v katerega so pomočniki vplačevali mesečno 2–10 dinarjev, naj vanj prispevajo, pa so bili pozvani tudi trgovci.⁴³

⁴³ Antoša Leskovec: Razvoj, str. 387–388.

Vzrok za zapiranje trgovskih obratov je bila po eni strani že omenjena svetovna gospodarska kriza, po drugi strani pa je trgovina močno občutila konkurenco industrijskih prodajaln ter še zlasti nabavljalnih in konzumnih zadrug. Tem ni bilo treba plačevati davkov, zato so lahko članom prodajale ceneje, drugi trgovci pa so ugotavljali, da prodajajo tako tudi nečlanom – kmetom, obrtnikom, vojaštvu itn. Zahtevali so ukinitvev zadrug, razen za najnujnejše potrebe.⁴⁴ Zlasti na špecerijsko trgovsko stroko je negativno vplivalo delovanje Nabavljalne zadruge državnih uslužbencev v Mariboru. Ustanovljena je bila leta 1921 in je leta 1935 štela 4335 članov (bila je skoraj najmočnejša v državi), tako da je bila zaskrbljenost trgovcev zaradi konkurence upravičena. Mariborska (zlasti z mešanim blagom, pa tudi manufakturna) trgovina je močno občutila intenzivno delovanje te pa tudi drugih podobnih zadrug.⁴⁵

Ob teh negativnih trendih so zaradi napredka tehnike nastajale nove trgovske panoge, na primer trgovine z elektrotehničnimi predmeti, radijskimi aparati, motornimi vozili, fotografskimi in športnimi potrebščinami pa tudi specializirane trgovine s čevlji. Možnosti za napredek pa so se še vedno kazale v izvozni sadni trgovini.⁴⁶

Po letu 1936 se je položaj mariborskega trgovstva sicer izboljšal, vendar trgovina po izjavi tajnika mariborskega združenja Frana Skaze leta 1938 še ni dosegla preteklega stanja. Čez leto dni pa so se z izbruhom druge svetovne vojne razmere zanjo ponovno poslabšale. Na zadnjem občnem zboru združenja marca 1941, ko je bil predsednik Miloš Oset, so ugotavljali, da so mariborski trgovci zaradi »*hudih časov*« v nezavidljivem položaju: začetek racioniranja živil je pomenil začetek konca meščanskega tržnega gospodarstva pri nas.⁴⁷

Stanovska organiziranost

V 18. in v začetku 19. stoletja so mariborski trgovci imeli svoj ceh, ki je ščitil interese svojih članov – nasprotoval je podelitvam novih trgovskih pravic, trgovanju podeželskega prebivalstva, z nakupom obstoječe

⁴⁴ Prav tam, str. 387.

⁴⁵ Milan Senković: Obrti, str. 155; Antoša Leskovec: Razvoj, str. 387.

⁴⁶ Prav tam.

⁴⁷ Antoša Leskovec: Razvoj, str. 388.

trgovine na dražbi pa je lahko izbral novega člana svojega ceha po svojem izboru.⁴⁸

Po zatonu cehov in razglasitvi gospodarske svobode je bilo sprva ukinjeno obvezno povezovanje obrtnikov iste stroke. Zadruga (združenja obrtnikov enakih ali sorodnih obrti v eni ali več občinah) je predvidel že obrtni red iz leta 1859. A novela k obrtnemu redu je 1883. leta (ko so tudi formalno prenehali obstajati stari cehi) uvedla obvezno ustanavljanje tovrstnih organizacij. Tako so v Mariboru ustanovili 11 zadrug; združenje mariborskih trgovcev, ustanovljeno 1884. leta, so poimenovali Trgovski gremij. V gremij, ki je ob ustanovitvi štel 118 članov in katerega prvi predsednik je postal vinski trgovec Julij Pfrimer, se niso vključili vsi trgovci – mali trgovci (branjevci, kramarji, starinarji in drugi) so ustanovili posebno zadrugo branjevcev.⁴⁹

V ta čas, v obdobje razcveta vinske trgovine na Spodnjem Štajerskem, ki je poleg tradicionalnih tržišč – Kranjske, Koroške in Zgornje Štajerske – vzpostavila tudi povezave z evropskimi državami in celo Ameriko, sodijo tudi prizadevanja mariborskih trgovcev za trgovinsko in obrtno zbornico za »spodnještajerske okraje mariborskega okrožja«. Menili so, da bi naravnost sodila v Maribor, kjer so načrtovali tudi vinarsko šolo, a zaradi nasprotovanja graške zbornice je trgovinsko ministrstvo to vlogo zavrnilo.⁵⁰

Med svetovnim vojnama so lahko trgovci svoje interese uveljavljali v dveh organizacijah: v Trgovskem gremiju ter v Slovenskem trgovskem in obrtniškem društvu v Mariboru.

Trgovski gremij v Mariboru

Gremiji trgovcev so do začetka tridesetih let delovali še na osnovi avstrijskega obrtnega reda iz leta 1907, njihov namen pa je bil »*gojiti čut skupnosti, varovati in krepiti stanovsko čast ter pospeševati humanitarne in gospodarske koristi ter izobrazbo svojih članov in pripadnikov.*«⁵¹ Seveda pa je bila naloga gremijev predvsem zaščita trgovskih in gospodarskih interesov svojih članov, vodenje evidence o članih gremija, skrb za vajeništvo, potrjevanje učnih spričeval, izdajanje učnih pisem in potrjevanje delavskih spričeval pomožnemu osebju, ki je bilo vključeno v gremij. Gremij je skrbel

⁴⁸ Prav tam, str. 319.

⁴⁹ Prav tam, str. 331, 335.

⁵⁰ Prav tam, str. 334.

⁵¹ I. Kaiser: Gremialna organizacija trgovstva v Dravski banovini. V: Trgovsko-obrtno-industrijski letnik: Register trgovine, obrti in industrije. Ljubljana 1931, str. 62.

za trgovsko šolstvo, bolniško zavarovanje članov, sodeloval je pri pripravi področne zakonodaje, skratka, delal je vse potrebno za pospeševanje trgovine. V Dravski banovini je bil gremij obligatorna stanovska organizacija.⁵²

Tako je bil tudi Maribor sedež dveh gremijev: Gremij trgovcev za mariborsko okolico je imel sedež v Vetrinjski ulici 4, medtem ko je gremij trgovcev v Mariboru deloval na naslovu Jurčičeva ulica 8.

Po prvi svetovni vojni se je položaj Slovencev v mestu dodatno utrdil s prevzemom vodstva stanovske organizacije: leta 1919 je bil za predsednika Trgovskega gremija izvoljen Vilko Weixl, ki je aprila 1920 na občnem zboru Zveze trgovskih gremijev in zadrug za Slovenijo v Ljubljani postal eden od treh podnačelnikov zveze,⁵³ h kateri je pristopilo 15 gremijev in 14 zadrug.

Sicer pa se je tudi v gibanju števila članov mariborskega gremija trgovcev oziroma pozneje združenja trgovcev enako kot v trgovini kazala sprva povojna konjunktura in pozneje gospodarska depresija. Že leta 1925, v obdobju konjunktura, je mariborski Trgovski gremij ugotavljal za svoje članstvo negativne dejavnike: zaradi visokih železniških tarif se je promet z železnice prenesel na Donavo pa tudi davčna bremena so bila tu višja kot drugje v državi.⁵⁴

Leta 1932 se je Zveza trgovskih gremijev v skladu z novim obrtnim zakonom preoblikovala v društvo – Zvezo trgovskih združenj. Vseh združenj v zvezi je bilo že 29. Ustanovili so tudi štiri odseke, in sicer knjigarnarskega, drogerijskega, lesnega in odsek trgovin s tekočimi gorivi.⁵⁵ V skladu z novim zakonom se je tudi stanovska organizacija mariborskih trgovcev 1932. leta iz gremija preimenovala v Združenje trgovcev za mesto Maribor⁵⁶, dve leti pozneje je Vilka Weixla v vodstvu zamenjal Ferdo Pinter.⁵⁷ Ena večjih stanovskih manifestacij v Mariboru je bila 7. avgusta 1932, ko je bilo v Unionski dvorani veliko javno zborovanje Zveze trgovskih gremijev. Zborovanja se je udeležil tudi jugoslovanski minister za trgovino in industrijo Ivan Mohorič, ki je v svojem govoru izpostavil zlasti položaj slovenskega gospodarstva.⁵⁸

⁵² Prav tam.

⁵³ V: Nova doba, 15. 4. 1920, št. 45.

⁵⁴ Antoša Leskovec: Razvoj, str. 387.

⁵⁵ Fran Šink: Razvoj trgovine. V: Spominski zbornik Slovenije: Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije (ur. Jože Lavrič, Josip Mal in France Stele). Ljubljana 1939, str. 395.

⁵⁶ Sedež tega Združenja je bil na Jurčičevi ulici 8, sedež Združenja trgovcev za srez Maribor pa na Vetrinjski 11.

⁵⁷ Antoša Leskovec: Razvoj, str. 388.

⁵⁸ V: Nova doba, 5. 8. 1932, št. 63.

Slovensko trgovsko in obrtno društvo v Mariboru

Pobudnika leta 1908 ustanovljenega Slovenskega trgovskega društva v Mariboru sta bila odvetnik dr. Radoslav Pipuš, prvi predsednik društva, in dr. Vladimir Serbec. Društvo je leta 1907 v mariborskem Narodnem domu priredilo trgovski shod *„Za ves Spodnji Štajer“* ter tudi za gospodarsko področje povzelo parolo *„Proč od Gradca!“*, saj je (neuspešno) zahtevalo, da štajerski deželni zbor ustanovi za območje Spodnje Štajerske posebno zbornico za trgovino in obrt s sedežem v Mariboru. Tri leta pozneje se je društvo preimenovalo v Slovensko trgovsko in obrtniško društvo v Mariboru.⁵⁹

Ko je Josip Smertnik na 1. vseslovenskem trgovskem shodu leta 1907 v Ljubljani med drugim analiziral stanje slovenske trgovine na Spodnjem Štajerskem, je bil optimističen zlasti zaradi napredka v manjših krajih, medtem ko v Mariboru slika ni bila tako blesteča. Slovensko trgovstvo je na splošno v drugi polovici 19. stoletja napredovalo, še zlasti če upoštevamo dejstvo, da je večina začela brez osnovnega kapitala in brez trgovske izobrazbe. *»Slovensko trgovstvo se je povzpelo na svojo današnjo stopnjo le s svojo naravno nadarjenostjo, vstrajnostjo in marljivostjo.«*⁶⁰ Kljub vidnim uspehom se je Smertnik bal nemškega vpliva zunaj večjih urbanih naselij. *»Kakšen vpliv ima nemška trgovina na mariborsko okolico, je razvidno iz tega, da so nemški trgovci večinoma posestniki krasnih vinogradov v okolici, slovenski prebivalci so pa njih viničarji.«* Mariborska okolica je bila namreč v nemških rokah. Smertnik je videl izhod za Slovence le v tem, da bi prevzeli upravo v spodnještajerskih mestih, saj *»če bi padla Spodnještajerska, se tudi Kranjska ne bi mogla ubraniti germanizaciji«*. Veliko poslanstvo, da prepreči tovrstne tendence, je Smertnik videl ravno v trgovskem stanju: *»Velika in častna je ta naloga, zato pa se je mora zavedati sleherni trgovec in mora tudi po tem uravnavati svoje delovanje.«* V tem smislu se mu je zdelo pomembno prosvetljevati prebivalstvo o pomenu slovenskega trgovstva, stremeti pa za trgovski naraščaj iz premožnejših slojev: *»Znano je, da hoče slovenski kmetovalec iz svojega sina, ki ga pusti študirati, 'gospoda duhovnika', meščani pa hočejo iz svojih sinov le doktorje, sodnike in take visoke glave. V tem smislu bo treba še mnogo poučevati naše ljudstvo in ga navduševati, da posveča svojo deco z isto vnemo trgovskemu stanju.«*⁶¹

⁵⁹ Antoša Leskovec: Razvoj, str. 336–339.

⁶⁰ Poročilo o I. slovenskem trgovskem shodu v Ljubljani dne 20. oktobra 1907 (dalje Poročilo). V: Slovenski trgovski vestnik, 1907, št. 11, str. 135–136.

⁶¹ Prav tam.

Slovensko trgovsko in obrtno društvo v Mariboru je po prevratu pozivalo trgovce, obrtnike in industrijska podjetja v Mariboru, naj se čim bolj vključijo v to organizacijo. Društvo je bilo v času formiranja nove države zelo aktivno; med drugim je želelo vzpostaviti evidenco Jugoslaviji naklonjenih tovarn, ki bodo zalagale trgovino in obrt s surovinami, prevzelo pa je tudi skrb za to, da bi domači izdelki našli pot do kupcev.⁶² Nadalje je jeseni 1919 v Mariboru priredilo slovenski trgovski tečaj, na katerem so udeležence poučevali o knjigovodstvu, korespondenci in računstvu.⁶³ Delovanje Slovenskega trgovskega društva v Mariboru je že kmalu rodilo sadove, saj so leta 1920 ustanovili slovensko dvorazredno trgovsko šolo v Mariboru, na od leta 1876 delujoči gremijalni trgovski nadaljevalni šoli pa so postopoma začeli poučevati v slovenskem učnem jeziku. Že 1925. leta je Trgovski gremij v odgovoru na poizvedbo ministrstva za trgovino in industrijo o razmerah v mestu ugotavljal, da je v pred vojno večinoma nemškem oz. ponemčenem Mariboru že okoli polovica trgovcev slovenske oziroma jugoslovanske narodnosti.⁶⁴

V Mariboru pa je bil tudi sedež zadruga Trgovska Samopomoč, katere področje se je raztezalo na celotno nekdanjo mariborsko oblast ter sreze Laško in Brežice: njen namen je bil po smrti članov svojcem izplačevati denarno podporo oz. posmrtnino. Člani so lahko poleg trgovcev postali tudi obrtniki in industrialci, gostilničarji, osebe svobodnih akademskih poklicev, javni in zasebni nameščenci ter njihovi družinski člani, če so bili ob vstopu zdravi in mlajši od 50 let (I. kategorija) oz. 70 let (II. kategorija).⁶⁵ Trgovska Samopomoč je bila registrirana pomožna blagajna, katere pravila so bila potrjena in vpisana v register pri Kraljevi banski upravi Dravske banovine, sedež pa je imela v Mariboru. Na prelomu dvajsetih in tridesetih let je bil predsednik Trgovske Samopomoči mariborski veletrovec Vilko Weixl.⁶⁶

Ob koncu prve Jugoslavije je bilo številčno stanje trgovstva v mestu naslednje: v (obveznem) združenju (nekdanjem gremiju) je bilo včlanjenih 514 trgovcev posameznikov in 64 zadrug ter zavodov; člani so zaposlovali 721 nameščencev, 64 poslovodij, 245 pomočnikov, 199 pomočnic in 213 drugih nameščencev.⁶⁷

⁶² V: Nova doba, 1. 2. 1919, št. 9.

⁶³ V: Nova doba, 29. 1. 1919, št. 8.

⁶⁴ Antoša Leskovec: Razvoj, str. 384.

⁶⁵ Nova doba, 6. 3. 1931, št. 19.

⁶⁶ Nova doba, 29. 2. 1932, št. 18.

⁶⁷ Antoša Leskovec: Razvoj, str. 388.

Struktura trgovine

Med letoma 1925 in 1929, v obdobju nove konjunktore, je dobila trgovina v Mariboru, vsaj kar zadeva pomembna podjetja, tisto strukturo, ki je ostala nespremenjena tudi skozi naslednje krizno obdobje v prvi polovici tridesetih let in nato vse do okupacije.

V leta 1929 izdani publikaciji *Gradivo za statistiko trgovine, obrti in industrije v Sloveniji* je generalni tajnik Zbornice za trgovino, obrt in industrijo Fran Windischer obdelal in objavil statistične podatke o slovenski trgovini, obrti in industriji za leta 1925–1927. Podatke za posamezne vrste trgovin (bilo jih je 93 vrst) je podal po davčnih okrajih in zbirno, tako da je razvidno skupno število posameznih vrst trgovin konec leta 1925 ter gibanje prijav in odjav v letih 1926 in 1927.

Tabela 1: Struktura mariborske trgovine – primerjalno s podatki za slovenski prostor – je bila leta 1925 glede na vrste trgovin naslednja

Vrsta trgovine	1925	
	Maribor	Slovenija
mešano blago	95	2716
deželni pridelki	18	654
kolonialno in špecerijsko blago	10	216
živina	9	746
meso in mesni izdelki	3	51
usnje in usnjeni izdelki	9	170
čevlji in čevlj. potrebščine	10	76
konfekcijsko blago	5	38
manufakturno blago	24	229
modno blago	3	17
živila	15	1006
vino	13	423
pivo (zaloga)	-	69
materialno blago, parfumi, droge in kemični izdelki	9	46
drogerije	3	18
galanterijsko blago	16	126
starine	8	34
sejmarstvo	26	621

Vrsta trgovine	1925	
	Maribor	Slovenija
agenture in komisijske trgovine	27	140
špedicijska podjetja	9	23
avtomobili, potrebščine, kolesa	3	25
branjarije	46	652
delikatese	7	59
elektrotehnični predmeti	4	14
kramarije	3	122
kurivo (drva + premog)	2	72
lekarne	7	62
les	24	1567
papir in pisalne potrebščine	21	97
literarni in umetniški izdelki	2	35
pohištvo	7	21
stavbni material	2	62
steklo, porcelan	4	28
šivalni stroji	1	13
železnina	12	72
skupaj	592	12.425

Vir: Fran Windischer: Gradivo za statistiko trgovine, obrti in industrije v Sloveniji. Ljubljana 1929, str. 2–5, 22–23, 42–44.

Za primerjavo: mesto Maribor z okolico je takrat premoglo 1035 trgovin. Za strukturo in številčno stanje trgovine v Mariboru je za konec leta 1925 na voljo tudi odgovor Trgovskega gremija na anketo ministrstva za trgovino in industrijo, v katerem poročajo, da je v mestu 607 trgovskih obratov, v številu 178 branjarij »v lokalih in na trgu« ter 19 sejmarjev, torej malih obratov; 410 je bilo trgovin v ožjem smislu, med njimi približno 20 veletrgovin z več osebja in večjim izborom blaga, ki so ga prodajala tudi na debelo. Sicer pa je po ugotovitvah gremija vsaj polovica mariborskih trgovcev prodajala blago malim mestnim in podeželskim trgovcem, torej so bili hkrati trgovci na debelo (grosisti) in na drobno (detajlisti). Med grosisti jih je nekaj delalo s trgovskimi potniki in obiskovali so tudi druge dele države:

galanterija: Gaspari & Faninger, Josip Martinz
železnina: Pinter & Lenard, Kuhar & Zemljič
manufaktura: Josip Hutter, Marko Rosner, Ivan Šoštarič
papir: Vilko Weixl, Alojz Podliesnig

Kot izvoznike je gremij navedel naslednja podjetja:

deželni pridelki: Adolf Himmler, Žitarica

jajca: Eksportno društvo Matheis, Suppanz & Co.

perutnina in jajca: Viljem Abt

mleko: Adolf Bernhard

sadje: Ivan Göttlich

vinski kamen: Franc Gulda

mesarji – izvozniki živine in nekaj drugih izvoznikov pridelkov.

Z uvozom se je leta 1925 ukvarjalo kar približno 70 odstotkov trgovcev, razen najmanjših; uvažali so blago iz Avstrije, Češkoslovaške, Italije in *»nekaj malega iz drugih držav«*. *»Moralno stanje trgovstva«* je gremij ocenjeval kot *»zadovoljivo, ker so tisti, ki so se v stan med vojno in po vojni vrinili, eden za drugim izginili, ko je prenehala vojna konjunktura – sedanji žive solidno, pijejo samo za potrebo in ne lumpajo po nepotrebnem, ker bi se sicer ne mogli držati«*.⁶⁸

To je bil čas, ko so nekateri trgovci že lahko posodobili in modernizirali svoje trgovske lokale; pogledjmo, kako je bilo v tem času čutiti trgovski utrip v središču Maribora: *»V tridesetih letih so mariborske trgovine počasi dobivale sodobnejšo podobo. Trgovina s čevlji Humanic si je omislila velike izložbe in sodobnejši napis, moderno pot so ubrali pri Bat'i, nadalje športna trgovina Francija Čopa, trgovina z modnim perilom Petit Paris, potem manufakturi Šraj in Mastek in še nekatere. Za otroke sta bili mikavni trgovini Martinz in Korman, ki sta prodajali igrače in smo v njunih izložbah pogosto opazovali vlakec, ki se je vil skozi tunele. Posebnost je bila v dvajsetih letih tudi trgovina z radijskimi aparati na Slovenski ulici, nedaleč od Tegetthoffove rojstne hiše. Lokal je bil ozek, bolj primeren za trafiko, še danes pa mi ne gre v glavo, da ga je vodil očetov nekdanji kolega, dr. Srečko Lajnšič. Radio je bil takrat v Mariboru še novost: v vrsti smo posedli ob steni, Lajnšič nam je nataknil slušalke in poslušali smo, kar je pač ujel z obračanjem žičnate antene. Poslušanje radia me ni ravno navdušilo in raje sem doma navijal gramofon in so se s plošč oglašali Richard Tauber, Tito Schipa in Maria Jeritza. Nekaj, česar danes ni več, sta bili knjigarni Scheidbach in Heinz: knjig nista le prodajali, ampak jih tudi izposojali. V glavnem je šlo le za nemško literaturo. In ker smo že pri nemštvu: na Gosposki ulici so se nemška imena kar vrstila –*

⁶⁸ Antoša Leskovec: Razvoj, str. 386.

Büdefeld, Fischbach, Fehrenbach, Thür, Weiler, Gert, Greiner, Platzer in tako naprej.«⁶⁹

Trgovine so bile večinoma družinska podjetja, kjer je delo vodil lastnik, pomočniki in vajenci so bili največkrat njihovi sinovi in hčere. O pomožnem osebju je gremij poročal, da je v mestu okoli 500 trgovskih nameščencev, ki so deloma pomočniki, deloma pisarniške moči. Trgovskih vajencev je bilo približno 170, večinoma so izhajali iz Maribora, deloma tudi iz okolice. Po končanem uku so nekateri ostajali v domačih trgovinah, precej pa jih je bilo primoranih poiskati delo v drugih krajih.⁷⁰

Trgovina se je seveda razvijala tudi v okolici Maribora; zaradi bližine in vpliva trgovinskega središča v mestu so okoliški prebivalci praviloma nabavljali blago, ki ga v domačem kraju ni bilo mogoče dobiti. Trgovine v okolici so največkrat zadoščale le za krajevne potrebe in so bile običajno mešanega tipa; specializiranih skoraj ni bilo, razen trgovin s poljskimi pridelki, vinom, sadjem, lesom in živino. Le največje med temi trgovinami so bile sodno protokolirane. Od okoliških krajev so – razumljivo – najbolj napredovala predmestja: Studenci, Pobrežje, Radvanje, Tezno, Kamnica, Košaki.⁷¹

Večina mariborske trgovine je bila skoncentrirana v središču mesta in v Graškem predmestju, ki je predstavljal povezavo mesta s kolodvorom (Aleksandrova cesta); v mestnem jedru je bilo 83 trgovin, v Graškem predmestju pa 74, od tega na Aleksandrovi 34. Z novim glavnim mostom je stari poslovni del mesta dobil boljšo povezavo še z Magdalenskim predmestjem, v katerem so odprli osem trgovin. Koroško predmestje je opravljalo pretežno stanovanjsko funkcijo, v njem so bila le tri trgovska podjetja.⁷²

Oris nekaterih trgovin⁷³

Manufakturne, modne in konfekcijske trgovine

V tej stroki, ki je med svetovnjima vojnama doživela največjo rast, so bili vodilni slovenski trgovci: poleg Pregradovega Trgovskega doma ob

⁶⁹ Sergej Vrišer: Maribor, str. 31–32.

⁷⁰ Antoša Leskovec: Razvoj, str. 386.

⁷¹ Prav tam, str. 408–409.

⁷² Prav tam, str. 385–386.

⁷³ Podatki povzeti iz Vodnika po Mariboru. Ljubljana 1932; članka Antoše Leskovca: Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752–1941. Maribor 1991; in adresarjev.

Aleksandrovi cesti in Trpinovega Tekstilnega bazarja v Vetrinjski ulici je leta 1939 Jakob Lah v Jurčičevi ulici odprl blagovnico ‚Lama‘. Pomembnejše trgovine te stroke so imeli še Karl Jančič in Anton Poš na Aleksandrovi cesti, Franjo Majer, Franc Mastek in Janko Preac na Glavnem trgu ter Anton Paš in Marko Rosner na Slovenski cesti.

Trgovine s čevlji

Poleg specializiranih trgovcev s čevlji – Vilko Blatnik in Vremec & Turk ‚King Shoe‘ v Gosposki ulici so imele prodajalne tudi tovarne čevljev: Karo mariborskega podjetnika Draga Rogliča na Koroški in tržiški Peko na Aleksandrovi cesti, Humanik v Gosposki ulici, velik delež tržišča pa si je s ceneno obutvijo pridobilo jugoslovansko podjetje češkega koncerna Bata, ki je v Mariboru imelo prodajalno na Aleksandrovi cesti.

Trgovine z mešanim blagom

Najpomembnejša je bila trgovina na debelo in drobno Miloša Oseta na Glavnem trgu; na Trgu svobode je bila znana Berdajsova trgovina. Na Rotovškem trgu je imela za svoje člane prodajalno Nabavljalna zadruga državnih uslužbencev.

Trgovine s kolonialnim blagom

Najbolj znani trgovini s kolonialnim (in tudi mešanim) blagom sta bili veletrgovina Leopolda Gusla (trgovina s špecerijo, kolonialnim blagom ter deželni pridelki na debelo in drobno, izvoz deželnih pridelkov) ter Miloša Oseta; prva je bila na Koroški cesti, druga na Glavnem trgu. V Gosposki ulici je imelo prodajalno kolonialnega blaga, predvsem kave in čaja, mednarodno podjetje Julij Meinel.

Trgovine z deželnimi pridelki

V izvozni trgovini s perutnino in z deželnimi pridelki so med vojna nadaljevala s poslovanjem podjetja, ustanovljena že v času Avstro-Ogrske: Karl Abt (perutnina), Eksportna družba Matheis, Suppanz & Co. (jajca in deželni pridelki), ing. Adolf Himmler (perutnina in sadje). V času prve Jugoslavije so bila na novo ustanovljena podjetja: veletrgovina Miloša Oseta na Glavnem trgu (izvoz), trgovina z deželnimi pridelki in s sadjem Ivana Göttliche na Koroški cesti, izvozne trgovine z deželnimi pridelki Antona Beraniča, Maksa Polanca in Josipine Bole na Koroški cesti. Na Aleksandro-

vi cesti so bile trgovine Draga Kopiča in Franca Grobelška, na Meljski cesti Josipa Krempla ter na Slovenski cesti Josipa Rosenberga. Z deželnimi pridelki je trgovala tudi Berdajsova trgovina na Trgu svobode. Še več trgovin te stroke je nastalo v okoliških občinah.

Trgovine z vinom in sadjem

Kontinuiteto te najstarejše izvozne panoge Maribora so predstavljala tri podjetja: Pugel & Rossmann na Trgu svobode, J. & R. Primer na Aleksandrovi cesti ter K. Hausmaninger v Cankarjevi ulici; slovenska trgovca med vojnama sta bila Franjo Gnilšek (sicer tudi lesni trgovec) v Razlagovi ulici ter tovarnar likerjev Jakob Perhavec v Gosposki ulici. Veletrgovec z vinom in s kmetijskimi potrebščinami je bil Petar Miovič v Kopitarjevi ulici, ki je imel celo naziv ‚kraljevi dvorni dobavitelj‘. Leta 1901 ustanovljeni Kletarski zadrugi na Aleksandrovi cesti se je 1926 pridružila povsem slovenska Štajerska vinarska zadruga (1936 preimenovana v Kmetijsko zadrugo) na Meljski cesti. Z vinom so trgovala tudi okoliška veleposestva (Račji dvor, Vetrinski dvor, Pohorski dvor, Radvanje) ter Sadjarska in vinarska šola. Tudi trgovina s sadjem je bila v mestu s sadjarsko oklico zastopana s trgovino z deželnimi pridelki; od leta 1928 je sadje za svoje člane prodajala tudi Štajerska sadjarska zadruga v Mariboru v Miklošičevi ulici.

Trgovec Adalbert Gusel je ustanovil večje podjetje za izdelavo pijač: leta 1925 je začel izdelovati žganje in likerje, kar je nato preraslo v Veležganjarno, izdelovanje likerjev in sadnih sokov (uspešnica je bil npr. jabolčni sok Reneta).

Trgovine s papirjem in knjigami

Knjigarno, veletrgovino s papirjem in knjigoveznico je imel v Jurčičevi ulici organizator slovenskega trgovstva v Mariboru Vilko Weixl. Papirnico Andreja Platzerja v Gosposki ulici, enega predstojnikov Trgovskega gremija v avstrijski dobi, so dediči 1938. leta prodali Ivanu Karbeutzju. Papirnico je imela tudi Zlata Brišnik v Slovenski in Gosposki ulici, veletrgovino s papirjem pa Anton Podliessnig v Badlovi ulici. Stari knjigarni sta bili podjetji Heinz in Scheidbach, obe v Gosposki ulici. V poslovnem središču mesta so v svojih papirnicah imeli knjigarne Vilko Weixl in Zlata Brišnik, Tiskarna sv. Cirila (v Koroški ulici in na Aleksandrovi cesti) ter Tiskovna zadruga (na Aleksandrovi cesti).

Trgovine z železnino

Te trgovine so s svojim blagom zalagale bližnjo in daljno okolico. V Jurčičevi ulici se je stara trgovska hiša z mešanim blagom pod novim lastnikom Karlom Lotzom preoblikovala v trgovino z železnino in orodji. Trgovec z železnino je bil tudi Ivan Andraschitz na Vodnikovem trgu. Nekdanja Kriehuberjeva dvonadstropna hiša na vogalu Trga svobode in Aleksandrove ceste je bila med vojnama trgovina Pri železnem možu, ki je bila v lasti Vincenca Kūharja in pozneje Alfonza Meuza. Vse te stare trgovine, pretežno v nemški lasti, pa je prekosila trgovina Pinter & Lenard družabnikov Ferda Pinterja in Rada Lenarda z velikimi prodajnimi prostori na Aleksandrovi cesti in skladišči na dvorišču iste stavbe v Mlinski ulici. V Mariboru je imela podružnico (zalogo in skladišče) tudi celjska veletrgovina z železnino D. Rakusch, in sicer pri prejšnji firmi Kūhar & Zemljič (prej Greinitz) na Aleksandrovi cesti; tam so bili zaposleni štirje uradniki in sedem delavcev.⁷⁴

Trgovine s tehničnimi izdelki

Ivan Legat je leta 1919 v Mariboru ustanovil prvo specialno popravljalnico pisalnih strojev in trgovino z njimi. Prvi v Sloveniji je namreč dobil obrtni list za to novo, do tedaj manj znano stroko. Podjetje se je hitro širilo, k čemer je pripomogel njegov sin Edvard, ki je v podjetje vstopil leta 1920. Dobil je zastopstvo za stroje tovarne Wanderer-Werke v Schönau-Chemnitzu, ki je slovela po najboljših pisalnih in seštevalnih strojih, ter knjigovodske avtomate Continental. Leta 1930 je Legat odprl podružnico v Ljubljani, nekaj časa jo je imel tudi v Zagrebu. Bil je zastopnik tudi za računske stroje Hamann, edine, s katerimi je bilo mogoče tudi okrajšano množiti. Legatovo podjetje je z omenjenimi stroji opremilo skoraj vse večje firme v Sloveniji.⁷⁵

Fotografske plošče, filme, kamere, kemikalije, papir in druge fotografske potrebščine so kot del svoje ponudbe prodajali v drogerijah ter parfumerijah. V tridesetih letih, ko se je zelo razširilo amatersko fotografiranje, so začeli trgovci tudi razvijati, kopirati in povečevati fotografije. Fotografske pripomočke je bilo mogoče kupiti npr. v drogeriji Maksa Kanca v Gosposki ulici. Kanc je bil sicer pokrajinski fotograf, ki je svojo ponudbo pogosto oglaševal v časopisih; 1940. leta je Mariborčanom celo ponu-

⁷⁴ V: Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana 1937, str. 658.

⁷⁵ Prav tam, str. 655–656.

dil avtomat za prodajo filmov. Na Gosposki ulici sta bili še dve drogeriji s fotomaterialom: drogerija, parfumerija in trgovina s fotografskimi potrebščinami Ivana Thüra ter drogerija Ivana Pečarja. Tudi slednji je veliko oglaševal, saj je npr. fotografske kamere ponujal kot primerno božično oz. novoletno darilo.⁷⁶

Trgovine z avtomobili in motornimi kolesi

Med svetovnjima vojnama je Maribor dobil tudi prve trgovine z avtomobili: zastopnik podjetja Opel je postal inženir Ferdinand Friedau (Aleksandrova ulica), Josip Moravec pa je v Grajski ulici poleg gumijastih izdelkov prodajal tudi »dvokolice, motocikle in avtomobile«. Inženir Peter Keršič je imel podjetje Triumph Auto (Frančiškanska ulica), v isti ulici pa je bilo tudi podjetje Motors Sales 'Indian' za avtomobile Steyr-Austro Daimler in motorna kolesa Indian. Kolesa in druge tehnične izdelke so prodajali v podjetjih Franc Neger (Slovenska ulica), Justin Gustinčič (Tattenbachova) in F. Batjel, ki je v Mariboru imel podružnico svojega ljubljanskega podjetja (Aleksandrova cesta). Pisalne in računske stroje so prodajali v podjetju Anton Rudolf Legat & Co. (Slovenska ulica), v Jurčičevi pa jih je prodajal tudi predsednik mariborskega Trgovskega gremija Vilko Weixl.

Lesna trgovina

Slovenski prostor je (bil) bogat z naravnimi bogastvi, zlasti z lesom; tako je bila lesna trgovina razvita tudi v mariborskem zaledju, zlasti v Dravski dolini. Pred prvo svetovno vojno je bila lesna (izvozna) trgovina usmerjena predvsem proti jugu, zahodu (Italija, zlasti Trst) in vzhodu (Ogrska). Italija je uporabljala naš bukov les za izdelavo zabojev za južno sadje, kvalitetnejšega pa za pohištvo. Smrekov les s Štajerske je po železnici pa tudi po rekah potoval večinoma na Hrvaško in še dlje proti jugu.⁷⁷

V Mariboru so se poleg stare tvrdke Straschill & Felber v Pristanu z lesno trgovino ukvarjali še Miroslav France na Masarykovi cesti, Franc Gnilšek v Razlagovi ulici in Ivan Lah na Glavnem trgu. Po krizi v začetku tridesetih let si je lesna trgovina opomogla, tako da lesa niso prodajali več izključno za kurivo, ampak tudi kot industrijski les doma in v tujini. Med prodajalnami pohištva je treba omeniti podjetje Weka Karla Wesiaka na Aleksandrovi cesti in podjetje Ernsta Zelenka v Ulici desetega oktobra.

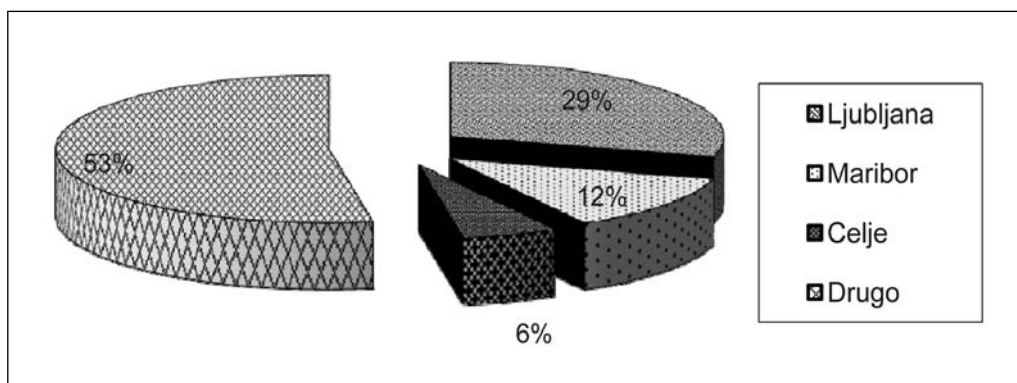
⁷⁶ Jerneja Ferlež: Fotografiranje v Mariboru 1918–1941. Ljubljana 2002, str. 76–80.

⁷⁷ Albin Ravnikar: Nekoliko o lesni produkciji. V: Trgovski tovariš, 1924, št. 5, str. 70–72.

Oblike trgovskih družb

Za desetletje 1919–1928 je Ogris na podlagi vpisov v trgovske registre analiziral registracije podjetij glede na oblike družb. Družbena podjetja so imela po pričakovanjih svoje sedeže zlasti v mestih. Analiza vseh vpisov pokaže ne glede na obliko družb naslednjo sliko.⁷⁸

Graf 7: Družben firme v Sloveniji



V treh največjih mestih je torej imela sedeže skoraj polovica vseh slovenskih družb. Poglejmo podrobneje strukturo družbenih podjetij v Mariboru.⁷⁹

Posamezna podjetja je vodil trgovec sam, brez družabnika ali pa le s tihim družabnikom. Bile so najbolj pogosta oblika protokoliranih trgovskih družb.

Javne trgovinske družbe so po letu 1925 počasi nazadovale; so pa med njimi s približno 80 odstotkov prevladovale trgovinske družbe. Velika večina družb, vpisanih po prvi svetovni vojni, je imela po 2 družbenika, veliko manj po 3, nekaj malega pa po 4 ali več.⁸⁰

Družbe z omejeno zavezo, pred prvo svetovno vojno pri nas še razmeroma redke, so potem skoraj najbolj napredovale. Zamišljene so bile kot organizacijska oblika večjih (industrijskih) podjetij, za katere se je zdela oblika delniških družb preveč kompleksna. Med tovrstnimi družbami so bile tudi trgovine z mešanim blagom, špecerijske trgovine, manufakturne in modne trgovine pa agenture ter posredovalne pisarne itd.⁸¹

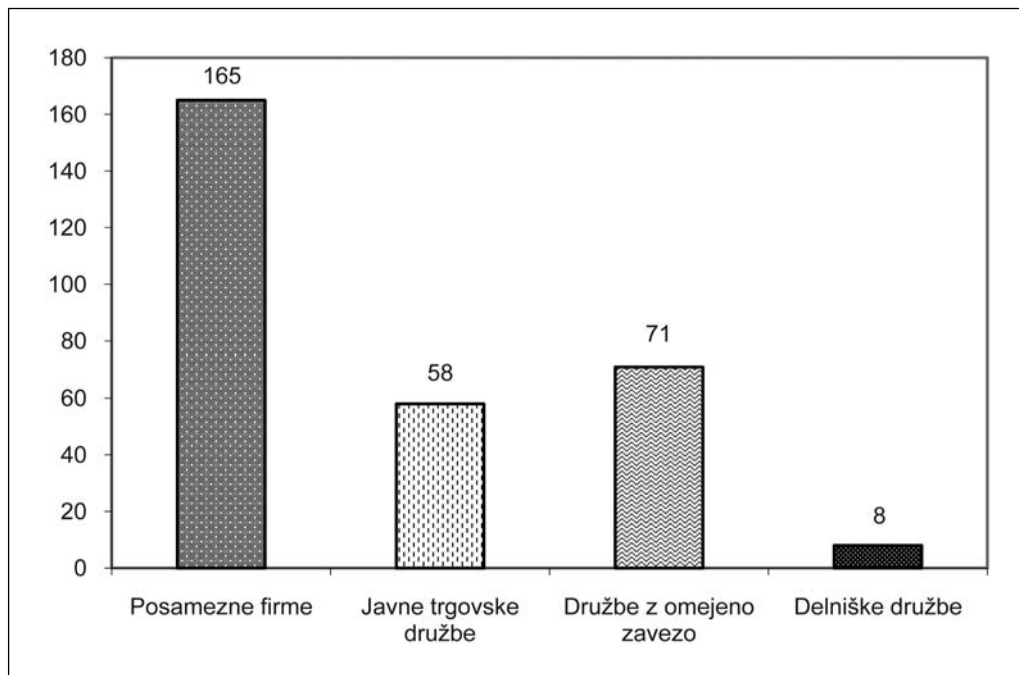
⁷⁸ Albin Ogris: *Gospodarsko*, str. 11.

⁷⁹ Prav tam.

⁸⁰ Prav tam, str. 12.

⁸¹ Prav tam, str. 13.

Graf 8: Oblike trgovskih družb v Mariboru



Delniške družbe

Leta 1928 je bilo v registru Zbornice za trgovino, obrt in industrijo evidentiranih 128 delniških družb.⁸² Med njimi so prevladovali industrijska podjetja in denarni zavodi, jih je pa bilo med njimi na vsem slovenskem prostoru 25 takih, katerih dejavnost lahko povežemo s trgovino. Od teh so bile tri s sedežem in štiri s podružnico v Mariboru.

Med njimi so bile kar štiri registrirane za špedicijske in transportne posle. Od teh sta imeli le dve tvrdki sedež centrale v Sloveniji (v Ljubljani in Mariboru), dve pa sta imeli sedež v Zagrebu in podružnici v Mariboru. Druga močna stroka med delniškimi družbami je bila lesna trgovina; obe tvrdki sta imeli sedež v Mariboru. Ena tvrdka je bila protokolirana za opravljanje trgovine s kolonialnim blagom; šlo je za mednarodno podjetje, ki je za Jugoslavijo imelo sedež v Ljubljani, v Mariboru pa eno od podružnic. Med temi sedmimi družbami sta bili dve poleg trgovine registrirani tudi za (industrijsko) proizvodnjo: Drava ter Lesna eksportna in industrijska

⁸² Fran Windischer: Prispевki h gospodarski statistiki Slovenije. Ljubljana 1928, str. 66–85.

Tabela 2: Delniške družbe vpisane v register Zbornice za trgovino, obrt in industrijo, ki so leta 1928 poslovale v Mariboru

Tvrdba	Sedež	Predmet obratovanja
Balkan, d. d., za mednarodne Transporte v Ljubljani	Ljubljana; podružnici v Mariboru in Rakeku	špedicija
Drava, lesna ind., d. d.	Maribor	lesna trgovina in industrija
Lesna eksportna in industrijska, d. d.	Maribor	lesna trg. in industrija
Meinl Julio, d. d.	Ljubljana; podružnice v Mariboru, Novem Sadu, Osijeku in Zagrebu	trgovina s kolonialnim blagom
Orient, mednarodna trgovsko-špedicijska in skladiščna družba	Maribor; podružnici v Ljubljani in na Jesenicah	špedicija
Blum Adolf i Popper, jugoslavensko otpremničko dioničko društvo	Zagreb; podružnica v Mariboru	špedicija
Caro in Jellinek, mednarodno špedicijsko, d. d.	Zagreb; podružnica v Mariboru	špedicija

delniška družba. Vseh sedem delniških družb je bilo ustanovljenih v letih od 1921 do 1923.⁸³

Usposabljanje za trgovski poklic

Po gremijskih pravilih je v delokrog gremijev spadala tudi skrb za strokovno izobrazbo trgovcev. V Mariboru so mariborski trgovci in industrialci v skrbi za boljšo izobrazbo trgovskega naraščaja že leta 1884 dosegli ustanovitev trgovske nadaljevalne šole (po ureditvi trgovske zadruge – gremija – poimenovane Gremialna trgovska nadaljevalna šola).⁸⁴ Leta 1910

⁸³ Albin Ogris: Gospodarsko, str. 13.

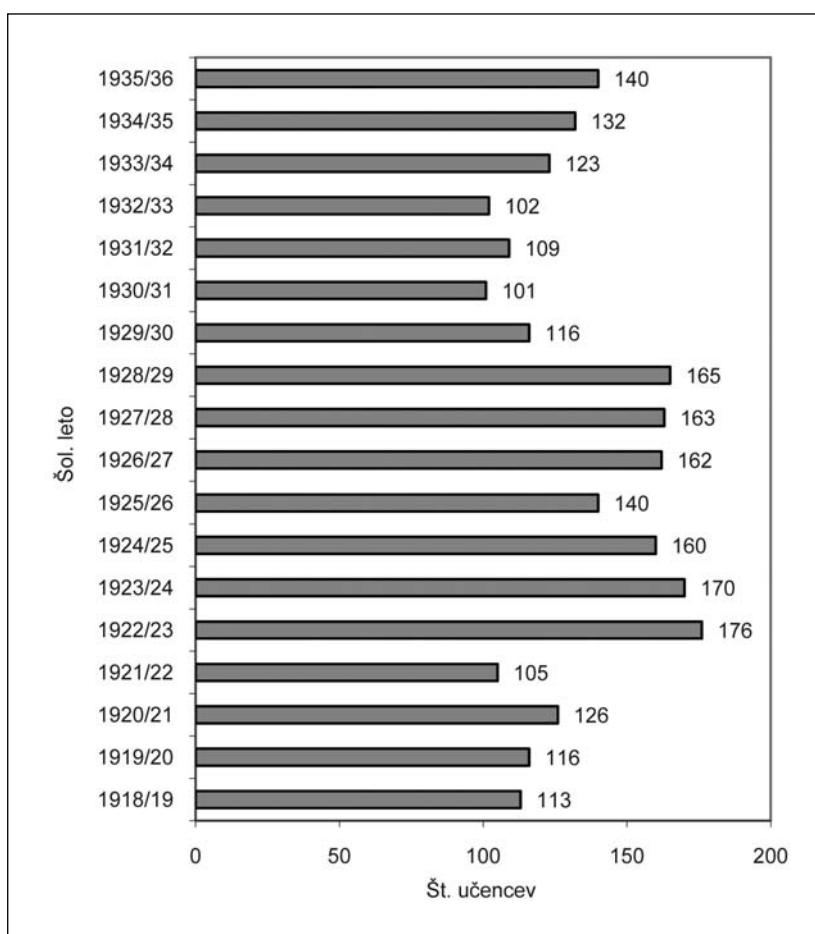
⁸⁴ Antoša Leskovec: Razvoj, str. 335.

so v Mariboru za izobraževanje trgovskega stanu delovale trgovska šola, trgovska nadaljevalna šola in trgovska akademija.⁸⁵

Za izobrazbo trgovskega naraščaja so bile med svetovnjima vojnama pri nas na voljo trgovske nadaljevalne šole, dvorazredne (državne) trgovske šole in trgovske akademije. V Sloveniji je bilo največ strokovnih trgovsko-nadaljevalnih šol; leta 1926 jih bilo 10 s skupaj 701 učencem (427 učencev in 274 učenk).

V Mariboru so poleg strokovno-nadaljevalnih šol obstajale tudi zasebne oblike izobraževanja za trgovski poklic.⁸⁶

Graf 9: Trgovska nadaljevalna šola v Mariboru



⁸⁵ Repertorij, str. 3.

⁸⁶ Splošni pregled Dravske banovine: glavni statistični podatki, upravna, sodna in cerkvena razdelitev ter imenik krajev po stanju 1. julija 1939 z dvema zemljevidoma. Ljubljana 1939, str. 46.

Anton Rudolf Legatov enoletni trgovski tečaj v Mariboru, Vrazova ulica 4;

Kovačev enoletni trgovski tečaj v Mariboru;

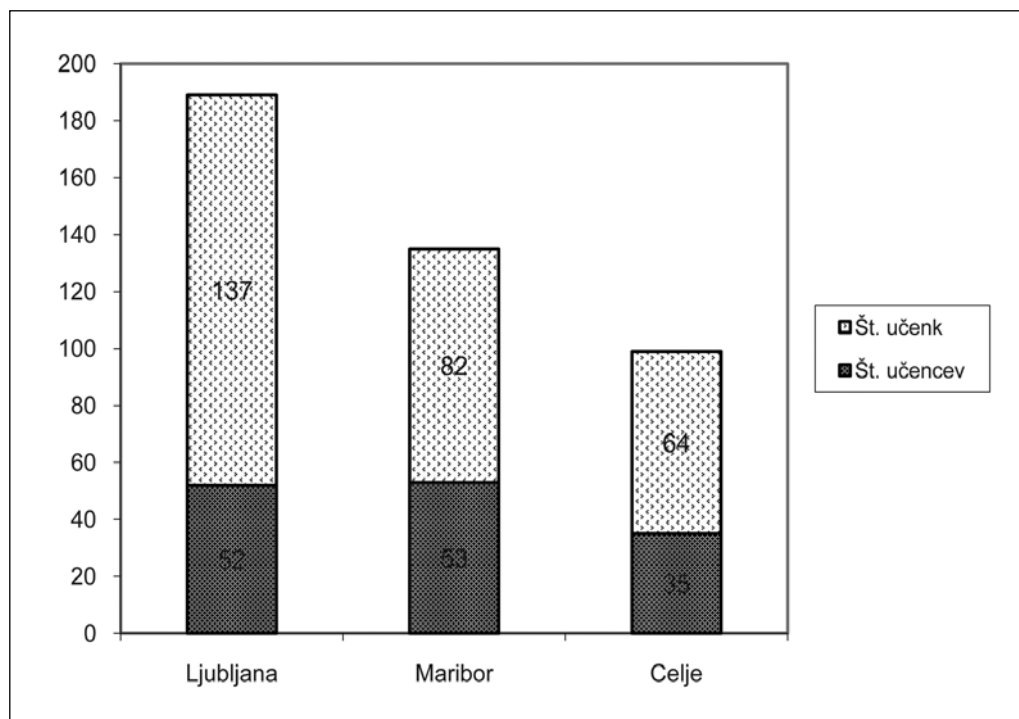
Enoletni trgovski tečaj Slovenskega trgovskega društva 'Hermes' v Mariboru.

Trgovska nadaljevalna šola na Zrinjskega trgu 1 v Mariboru je spadala med strokovne nadaljevalne šole. Z razvojem trgovine je naraščalo tudi število učencev na tej šoli.⁸⁷

Največ trgovskih vajencev je bilo vpisanih leta 1922/23, kar 176, najmanj pa leta 1930/31, samo 101 učenec, kar kaže, da je val depresije zelo hitro dosegel tudi trgovsko stroko.

Gremialna trgovska nadaljevalna šola je bila obvezna za trgovske vajence in vajenke. Letno jo je obiskovalo 60–170 vajencev, pouk je bil – razen ob sobotah – popoldne. Vendar je že po treh letih (od leta 1922) morale šole vzdrževati trgovstvo samo, medtem ko je vlada prej nosila tri četrtine

Graf 10: Populacija na dvorazrednih trgovskih šolah



⁸⁷ Milan Senkovič: Obrti, str. 155.

stroškov. Za obstoječo državno dvorazredno trgovsko šolo je gremij menil, da bi jo bilo treba razširiti vsaj na tri razrede, »ker v dveh ne morajo predelati vsega materiala«. Leta 1926 se je preoblikovala v trirazredno (državno) trgovsko akademijo.⁸⁸

Dvorazredne trgovske šole so bile v Celju, Ljubljani in Novem mestu. Na te šole se je v dvajsetih letih vpisalo precej učenk, velikokrat tudi več kot učencev; podatki so za leto 1926.⁸⁹

Absolventke teh šol so večinoma predstavljale kader za pisarne, za državne in samoupravne urade, pisarne industrijskih podjetij, delniških družb in denarnih zavodov, le neznamenit odstotek jih je prišel v trgovske obrate.

Poleg teh oblik izobraževanja za trgovski poklic je leta 1930 Kraljeva banska uprava odobrila še enoletni trgovski tečaj Slovenskega trgovskega društva v Mariboru.

Najvišjo stopnjo izobraževanja je dajala trgovska akademija; za vsako oblast sta obstajali po ena (v Ljubljani in Mariboru); leta 1926 je namreč ministrstvo trgovine in industrije odobrilo preoblikovanje mariborske dvorazredne trgovske šole v (državno) trgovsko akademijo.⁹⁰ Šola je imela prostore na Zrinjskega trgu 1.

Gremiji so smeli po pravilih poleg evidence članov voditi tudi evidence vajencev in pomočnikov. Za leto 1926 je podatke posredovalo 21 gremijev, 6 se jih ni odzvalo. Tako je bilo omenjenega leta pri 21 gremijih 1506 vajencev – 827 vajencev in 617 vajenk (75 odstotkov v razmerju do vajencev) ter 2490 pomočnikov – 1474 pomočnikov in 1089 pomočnic (74 odstotkov v razmerju do pomočnikov). Ker so vajenke presegale število vajencev v šestih okrajih, so nekateri gremiji, med njimi mariborski, sprejeli nekatere ukrepe, da bi zajezili priliv ženskega osebja v trgovino. Tako so na občnem zboru sklenili, da v prihodnje ne bodo več sprejemali vajenk v špecerijsko, manufakturno, kolonialno in železno stroko. Prav tako so sadove obrodila prizadevanja, da se uredi razmerje zaposlenim osebjem: veliki župan ljubljanske oblasti je januarja 1927 izdal okrožnico, na podlagi katere je lahko imel trgovec enega vajenca, na vsaka dva pomočnika pa še enega, vendar skupaj ne več kot tri.⁹¹ Treba pa je povedati, da so tovrstne določbe, enako kot predlogi nekaterih gremijev, da se postavi starostna

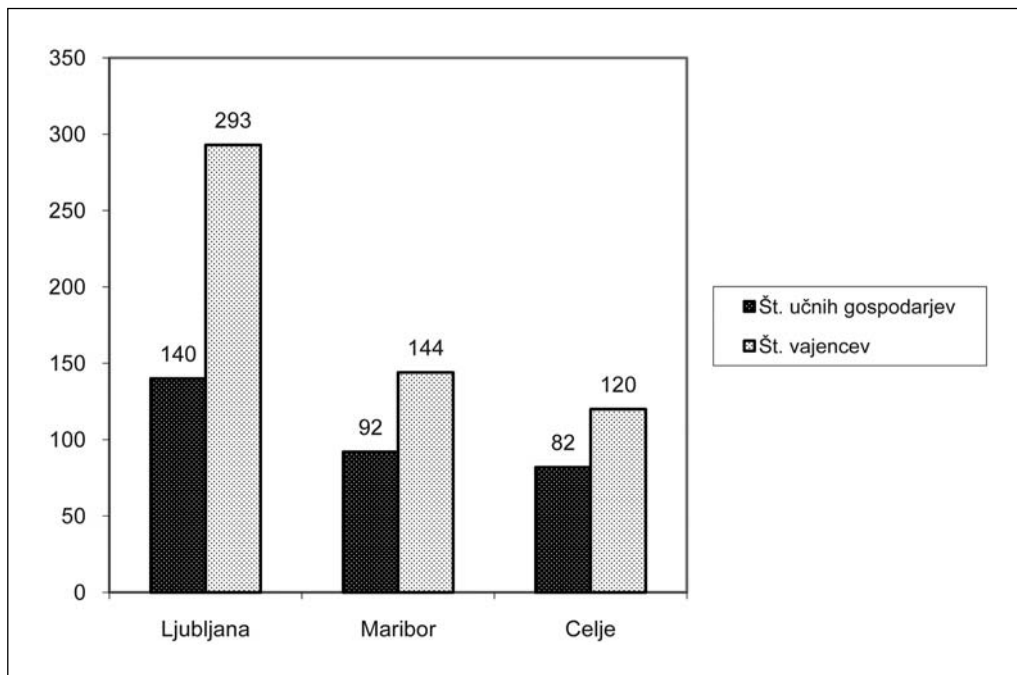
⁸⁸ Antoša Leskovec: Razvoj, str. 386.

⁸⁹ Ivan Mohorič: Položaj, št. 6.

⁹⁰ Prav tam.

⁹¹ Prav tam, št. 5.

Graf 11: Delež vajencev po OUZD



meja za sprejem vajencev na 18 let, nasprotovale določbam zakona. Poglejmo, kolikšen je bil delež vajencev po posameznih okrožnih uradih za zavarovanje delavcev (OUZD).⁹²

Po podatkih OUZD je bilo leta 1926 v Sloveniji 952 učnih gospodarjev, pri katerih je delalo 1490 vajencev (povprečno 1,6 na gospodarja). V treh največjih slovenskih mestih je bilo razmerje med učnim osebjem naslednje: najbolj ugodno je bilo v Celju, kjer je na učnega gospodarja prišlo 1,5 vajenca, v Mariboru 1,6 in v Ljubljani 2,1 vajenec. Če te podatke primerjamo z gremijskimi, razberemo, da je imela samo desetina trgovskih obratov vajence, 90 odstotkov jih je obratovalo samih oz. z domačim osebjem. Trgovsko-nadaljevalne šole je obiskovalo le 50 odstotkov vseh učencev, drugi so hodili v splošne nadaljevalne šole skupaj z obrtniškimi vajenci, majhen delež pa jih je bil brez strokovnih šol.⁹³

Seveda je tudi v trgovini obstajalo t. i. žensko vprašanje. Na prvem trgovskem shodu leta 1907 v Ljubljani so prisotni izrazili željo, da bi bile ženske, zaposlene v trgovini, za enako delo kot moški vsaj približno enako

⁹² Prav tam, št. 6.

⁹³ Prav tam.

plačane. »Da bi pa ženske mogle nadomestiti moške na vodilnih in boljših mestih, je pa itak izključeno«. ⁹⁴ Enakopravnost med spoloma je bila vodstvu slovenske trgovske organizacije nepojmljiva še leta 1907. Ivan Volk je k temu še dodal: »Priznati mi mora vsakdo, da se skoro vsak trgovski nastavljenec posveti z vso vnemo svojemu poklicu, česar pri nastavljenkah ne moremo trditi«, ker »si je nastavljenec izbral ta poklic za vse svoje življenje, ga rabi ženska le za nekako prehodno dobo; njen cilj in ideal je po mojem mnenju le možnost. Naravno je torej, da vsled tega ne opravlja svoje službe s takim veseljem in zanimanjem kakor bi bilo pričakovati. Tudi glede podjevnosti se ne morejo kosati s svojimi moškimi tovariši. Če se pa semintja najde kaka izjema, nam ta izjema naša izvajanja le okrepi.« ⁹⁵

Reminiscence

»In spomin mi je uhajal v tista otroška petdeseta leta, ko sva z mamo hodila po nakupih v Gosposko ulico in šla potem na toplo hrenovko v nekdanjo 'Benkotovo mesarijo' na stiku ulice z Glavnim trgom, potem pa še na punčevo torto k 'Ilichu'. Za vse trgovine in vse slaščičarne in pekarnice smo uporabljali še poldrugo desetletje po zadnji vojni njihova stara imena: še kar naprej se je hodilo po kruh in pecivo k Scherbaumu, Čebokliju in Rakuši, šlo se je k Buedefeldu, Pinter-Lenardu in k 'Železnemu možu' in po šolske potrebščine in take reči k Zlati Brišnik, Weixlu in Saxu, pa po blago k Lahu v takrat še zmeraj najmodernejšo blagovnico v Jurčičevi ulici – bilo je, kot bi se čas ustavil tam nekje v dobi, ko je Maribor še bil mesto s svojim meščanstvom, z meščanskim življenjem in meščansko kulturo.« ⁹⁶

Na take, podobne in drugačne načine odseva v zdajšnjih generacijah življenje preteklih desetletij. Kljub vsem spremembam, novim smernicam in globalizaciji, ki zaznamujejo naš čas, ostajajo izkušnje, vzorci in vrednote naših (starih) staršev zapisane v (zgodovinskem) spominu. Tudi zaradi ulic nekdanjega Maribora.

⁹⁴ Poročilo, str. 153.

⁹⁵ Prav tam.

⁹⁶ Janez Lombergar: Pismo ob izidu knjige Jerneje Ferlež »Stanovati v Mariboru«. V: Glasnik Slovenskega etnološkega društva, 2009, št. 3–4, str. 128.

Mitja Sunčič

ZNAČILNOSTI MARIBORSKEGA PODJETNIŠTVA V TRIDESETIH LETIH 20. STOLETJA

Uvod

»Zapomnil sem si lepega mladega gospoda z lepimi mladimi brki, lastnika majhne tvrdke, izdelovalnice muholovcev znamke Bussolin.«¹

Bralec, ki se nadeja, da bo v pričujoči razpravi našel slikovite podobe mariborskih industrialcev, kakršna je zgornja iz Jančarjevega Severnega sija, romana, katerega dogajanje je postavljeno v Maribor iz konca tridesetih let, bo doživel razočaranje, saj besedilo ne vsebuje zanimivih pripovedi o usodah mariborskih podjetnikov. Avtor je raziskavo zastavil malce drugače. Njen glavni namen je predvsem prikaz nekaterih kolektivnih značilnosti mariborskega industrijskega podjetništva v medvojnem času. Kljub nekaterim prikazom zgodovine razvoja mariborske industrije² ostaja ta tema še precej nedotaknjena in neobdelana, zato upam, da se bo moja razprava bralcem zdela zanimiva in da predstavlja nov kamenček v mozaiku, ki veča znanje o gospodarski zgodovini Maribora. Edino delo, neposredno posvečeno podjetništvu, ki sem ga pri raziskovanju gradiva za razpravo uspel najti, je diplomska naloga Nataše Vodopivec, študentke Ekonomsko-poslovne fakultete Univerze v Mariboru, z naslovom Podjetništvo v Mariboru in okolici med svetovnimi vojnama.³ Vendar se Nataša Vodopivec ni

¹ Drago Jančar: Severni sij. Celovec-Salzburg 1993, str. 26.

² Najbolj zaokrožen pregled kljub izrazito marksističnemu pristopu in z njim povezano pristranskostjo predstavlja delo Ermina Kržičnika: Gospodarski razvoj Maribora. Maribor 1956. O mariborski tekstilni industriji je izčrpno pisal France Kresal v monografiji Tekstilna industrija v Sloveniji (v nadaljevanju France Kresal: Tekstilna). Ljubljana 1976. Odlično sintezo razvoja Maribora po letu 1918 izpod peresa sodobnika predstavlja razprava Franja Baša: Razvoj Maribora v letih 1918–1938 (v nadaljevanju Franjo Baš: Razvoj). V: Kronika slovenskih mest, 1939, št. 2, str. 57–68.

³ Nataša Vodopivec: Podjetništvo v Mariboru in okolici med svetovnimi vojnama. Maribor 2004.

toliko ukvarjala s podjetniki kot posamezniki ali množico posameznikov, temveč se je osredotočila zlasti na podjetja, ki so med svetovnimi vojnami delovala v Mariboru. Ker podatki, ki jih je pridobila, temeljijo na raziskovanju arhivskih virov, v tem primeru registrov mariborskega trgovskega sodišča, sem si pri ustvarjanju vzorca podjetij pomagal z njenim delom.

Sam sem raziskovalno pozornost posvetil tako podjetjem kot tudi posameznikom, ki so v njih delovali. Zato je razprava razdeljena na dva sklopa. V prvem predstavljam vzorec podjetij, ki so bila vključena v razpravo, v drugem sklopu pa se osredotočim na podjetnike. Pri tem je treba povedati še nekaj besed o metodološkem pristopu, ki me je vodil pri raziskovanju mariborskega podjetništva. V prvi vrsti gre za kvantitativno raziskavo, kar pomeni, da sem množico podatkov o podjetjih in posameznikih s preštevanjem in računanjem poskušal obdelati in oblikovati tako, da so se izkristalizirale nekatere temeljne splošne značilnosti mariborskega podjetništva v času med svetovnimi vojnami. Zato se podjetniki v razpravi skoraj ne pojavljajo kot posamezniki, ampak so vedno del množice podjetnikov, s katero jih vežejo nekatere skupne lastnosti ali jih, nasprotno, od njih ločujejo. Za pridobitev uravnotežene podobe o mariborskih podjetnikih bi bilo seveda nujno treba prikazati tudi njihove individualne življenjske usode, vendar za to v razpravi ni bilo ne prostora ne časa. Rezultati kvantitativne analize so večinoma predstavljeni v obliki tabel, ki tvorijo glavno tkivo razprave. Rezultate sem se vedno trudil podati tako v absolutnih kot tudi v relativnih številkah (to je odstotkih).

Vzorec podjetij

Industrijski podjetnik, glavni subjekt pričujoče razprave, ne more obstajati brez institucionalnega okvira, ki šele omogoča njegovo delovanje. Tak institucionalni okvir je od začetkov kapitalizma pa vse do danes predstavljal podjetje. Ta institucija s pravno predpisano organizacijsko obliko in strogo hierarhijo predstavlja podjetnikov poligon, na katerem lahko izrazi svojo podjetniško žilico.⁴

Temelj, ki sploh omogoča kvantitativno analizo podatkov, je oblikovanje vzorca, sestavljenega iz več samostojnih enot, katerih značilnosti

⁴ Arthur H. Cole: *Business Enterprise in its Social Setting*. Cambridge 1959, str. 7.

mora raziskovalec nato odkriti in obdelati. V procesu raziskovanja mariborskega podjetništva sem oblikoval dva med seboj neločljivo povezana vzorca. Prvi je bil sestavljen iz industrijskih podjetij, ki so obratovala na območju Maribora in okolice v tridesetih letih, drugi pa iz podjetnikov, ki so v njih delovali. V prvem sklopu zato sledi predstavitev rezultatov, ki so nastali pri analizi vzorca industrijskih podjetij.

Da se je neko podjetje uvrstilo v vzorec kot industrijsko, je moralo izpolnjevati več pogojev. Najprej je o tem odločalo lastništvo. Za uvrstitev je podjetje namreč moralo biti v zasebni lasti oziroma v lasti zasebnega kapitala. Zato v raziskavo nisem vključil za Maribor izredno pomembnih državnih Železniških delavnic. Ko sem za podjetje ugotovil, da je bilo v zasebni lasti, je bilo treba dognati še, ali ustreza merilom industrijskega podjetja. Ker je bila medvojna jugoslovanska statistika glede določanja industrijskih podjetij precej ohlapna in neenotna,⁵ sem raje posegel po bolj strogih merilih industrijske statistike iz časa Habsburške monarhije, ki imajo predvsem to prednost, da omogočajo enotno obravnavo industrijskih podjetij po različnih strokah. Glavni merili za določanje industrijskega podjetja v avstrijski statistiki sta bila število zaposlenih in pogonska sila. Da je podjetje veljalo za industrijsko, je moralo imeti več kot 20 zaposlenih in vsaj 10 konjskih sil pogona.⁶

Pri določanju industrijskih podjetij raziskovalec potrebuje zgodovinski vir, ki mu omogoča selekcijo podjetij. Za potrebe razprave se je kot najprimernejši vir izkazalo gradivo, ki ga je za industrijsko statistiko zbirala Zbornica za trgovino, obrt in industrijo (v nadaljevanju: Zbornice za TOI) v Ljubljani.⁷ Gradivo je nastalo predvsem v tridesetih letih prejšnjega stoletja in zajema celotno območje zbornice, torej celotno slovensko etnično ozemlje (v nadaljevanju SEO), ki je takrat bilo v mejah kraljevine Jugoslavije. Iz tega razloga je med dokumenti mogoče najti tudi podatke za slovensko Štajersko. Ker popisne pole oziroma vprašalni (anketni) listi za posamezna industrijska podjetja niso obdelani, predstavlja statistično gradivo idealen vir za raziskovanje podjetništva. Vprašalna pola vsebuje predvsem podatke o podjetju, poseben razdelek pa je posvečen tudi podje-

⁵ Več o tem glej: Stevan M. Kukoleča: *Industrija Jugoslavije 1918–1938* (v nadaljevanju Stevan M. Kukoleča: *Industrija*). Beograd 1941, str. 2–10.

⁶ Klaus Tenfelde: *Unternehmer in Deutschland und Österreich während des 19. Jahrhunderts: Forschungsprobleme. V: Innere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1867-71 bis 1914* (ur. Helmut Rumpfer). Wien-München 1991, str. 129.

⁷ Gradivo je dostopno v Arhivu republike Slovenije (v nadaljevanju ARS), AS 448, fasc. 309. Pri raziskavi sem uporabil podfascikle od številke 1 do 13.

tnikom, ki so v njem delovali. Pri podjetjih so me zanimali zlasti naslednji podatki: ime, sedež podjetja ali kraj njegovega obrata, industrijska stroka, formalna organizacijska oblika, število zaposlenih, leto ustanovitve ali vpisa v trgovinski register ter leto, kdaj je podjetje izpolnilo vprašalno polo. Ker pa nekaterih podjetij v gradivu Zbornice za TOI ni bilo mogoče najti in ker je pri tem šlo za precej velika in pomembna podjetja zlasti tekstilne stroke,⁸ sem si pomagal s podatki, zbranimi v industriji posvečeni prilogi Krajevnega leksikona Dravske banovine (v nadaljevanju KLDB)⁹, in z že omenjeno diplomsko nalogo Nataše Vodopivec.

Prej sem na kratko omenil, da je gradivo Zbornice za TOI nastalo v tridesetih letih 20. stoletja. To površno formulacijo je treba zdaj natančneje opredeliti in razdelati. Tabela A predstavlja časovni razpon, v katerem so nastale vprašalne pole, iz katerih sem črpal podatke o podjetjih in podjetnikih.

Tabela A: Leta, iz katerih so podatki o podjetjih in podjetnikih v vzorcu

Leto	Število podjetij	Odstotek
1931	6	8,1
1932	1	1,4
1933	5	6,7
1936	5	6,7
1937	9	12,2
1938	10	13,5
1939	21	28,4
1940	16	21,6
1941	1	1,4
Skupaj	74	100

Iz tabela je razvidno, da sem v vzorec uvrstil 74 industrijskih podjetij. Večina podatkov o njih je iz druge polovice tridesetih let, za eno celo iz prvih mesecev leta 1941. Seveda to ne pomeni, kot se bo videlo pozneje, da mnoga podjetja niso nastala že prej kot v tridesetih letih, želim le opozoriti

⁸ Npr. Karl Thoma, mehanična tvornica svilenih izdelkov, Maribor, in Jugotekstil dzoz, mehanična tekstilna tvornica, Maribor-Melje.

⁹ Krajevni leksikon Dravske banovine (v nadaljevanju KLDB). Ljubljana 1937.

na to, da je v raziskavi predstavljeno stanje značilno za točno določeno desetletje, ali še bolje, za njegovo drugo polovico.

Treba je zapisati še nekaj stavkov o prostorski omejitvi, ki jo je bilo treba uvesti, ker se simpozij osredotoča zlasti na mesto Maribor. Zato sem v vzorec na podlagi upravnega stanja, kakršno je nastalo po letu 1929 z uvedbo banovin,¹⁰ srezov¹¹ in mestnih občin¹² vključil podjetja s sedežem in/ali obratom v mestni občini Maribor¹³ ter srezih Maribor desni breg, obsegajočem občine Ruše, Hoče, Pobrežje in Studenci¹⁴ in Maribor levi breg, v katerem je bila občina Košaki z istoimenskim industrializiranim predmestnim naseljem.¹⁵ Občini Pobrežje z naseljema Pobrežje in Tezno ter Studenci sta predstavljali industrijski predmestji Maribora, medtem ko sta bili občini Ruše in Hoče od starega mestnega jedra že bolj oddaljeni, vendar sta vseeno bili območji, zajeti v proces industrializacije, pogojene z bližino Maribora. O vplivu slednjega na industrializacijo njegove okolice zgovorno pričajo podatki štetja prebivalstva iz leta 1931: v občini Ruše, ki so jo raziskovalci Geografskega inštituta na Univerzi kralja Aleksandra v Ljubljani označili za »industrijsko«,¹⁶ se je s kmetijstvom preživljalo le še 18,3 odstotka prebivalstva, v občinah Spodnje in Zgornje Hoče ter Razvanje, ki so jih že omenjeni geografi opredelili kot »periferne občine večjih mestnih aglomeracij (...), kjer je kmetijski značaj že potisnjen v ozadje«,¹⁷ je bil odstotek kmečkega življa višji, toda še vedno pod 50 odstotki.¹⁸

Velika večina v vzorcu zajetih podjetij je imela svoj sedež v mestu Maribor in njegovi okolici (glej tabelo 1). Toda v vzorec sem se odločil vključiti tudi dve izjemi. Prva je Sladkogorska tovarna lepenke in papirja,

¹⁰ Oktobra 1929 je kralj uvedel upravno preureditev države, ki je še poudarila centralistično državno ureditev. Jugoslavija je bila razdeljena na nove upravne enote, banovine. Jurij Perovšek: Ozemlje in ljudje. V: Slovenska novejša zgodovina (ur. Zdenko Čepič et al.). Ljubljana 2005, str. 184.

¹¹ V srezu so bili junija 1929 preimenovani prejšnji okraji. Prav tam, str. 185.

¹² Zakon o mestnih občinah iz leta 1934 je priznal status mestnih občin naslednjim slovenskim mestom: Ljubljani, Mariboru, Celju in Ptujju. Prav tam.

¹³ Upravna enota z uradnim nazivom Mestna občina Maribor je obsegala predvsem mesto brez predmestij. Mestna občina Maribor je leta 1931 štela 33.149 prebivalcev in imela obseg 706 ha. KLDB, str. 447.

¹⁴ KLDB, str. 427–447.

¹⁵ KLDB, str. 434–435.

¹⁶ Gospodarska struktura Slovenije (v nadaljevanju GSS). Ljubljana 1939, str. 15. Anonimni pisec članka o naselju Ruše v KLDB je z enim stavkom zajel bistvo korenitih sprememb, ki jih je prinesla industrializacija: »Nekdaj mirna vas in poznano letovišče zadobiva v zadnjem času spricho velike tovarne za dušik povsem industrijski značaj«. Morda je mogoče v teh vrsticah zaznati ščepec nostalgije za starimi, spokojnimi časi (namišljene) ruralne idile, preden je življenje ljudi pričela obvladovati sila, ob kateri se razblinja »vse stalno in trdno«, sila, ki ji je uspelo kmečko prebivalstvo iztrgati »idiotizmu vaškega življenja«, kot sta v svojem grenko-sladkem slavošpevu buržoaziji na začetku Komunističnega manifesta zapisala Marx in Engels. Karl Marx in Friedrich Engels: Izbrana dela: drugi zvezek. Ljubljana 1971, str. 592–593.

¹⁷ GSS, str. 14.

¹⁸ Točne številke so naslednje: Spodnje Hoče 45,3 odstotka, Zgornje Hoče 48,1 odstotka, Razvanje 47,2 odstotka. GSS, str. 14.

d. z o. z., ki je imela obrat v Slovenskih goricah, v kraju z imenom Sladki vrh, sedež podjetja pa je bil v Mariboru. Druga izjema je bila Teksta, d. d., za tekstilnu proizvodnjo, s sedežem v Zagrebu in obratom v mariborskem predmestju Tezno. Razloga, da sem se odločil za vnos omenjenih podjetij v vzorec, sta dva: Sladkogorska tovarna lepenke poudarja pomen Maribora kot severno-štajerskega gospodarskega središča, ki ni pospeševalo le industrializacije bližnje okolice, temveč je svoj gospodarski vpliv širilo tudi na oddaljenejša, še izrazito agrarno obarvane kraje,¹⁹ čeprav pri podjetju ni sodeloval lokalni mariborski kapital, temveč zlasti ljubljanski bančni kapital (Zadružna gospodarska banka). Delniška družba Teksta je zanimiva zlasti kot primer posega zagrebškega bančnega kapitala v Mariboru.²⁰ Obe podjetji sta torej predstavljali delovanje bančnega kapitala, ki je v Maribor prišel iz drugih jugoslovanskih mest in ni bil lokalnega mariborskega izvora.²¹ Posledično tudi podjetniški kader, zadolžen za njuno vodstvo, ni prihajal iz Maribora, temveč iz Ljubljane in Zagreba. Vsi ti dejavniki so se mi zdeli dovolj merodajni in vredni upoštevanja pri poskusu prikaza čim bolj celovite podobe industrijskega podjetništva v Mariboru.

V naslednjih vrsticah bom na hitro predstavil temeljne značilnosti vzorca industrijskih podjetij.

Tabela 1: Sedeži v vzorcu zajetih podjetij

Srez ali mestna občina	Število podjetij	Odstotek
Mestna občina Maribor	60	81,1
Srez Maribor desni breg	11	14,9
Srez Maribor levi breg	2	2,7
Sedež podjetja zunaj SEO ²²	1	1,3
Skupaj	74	100

Iz tabele 1 je mogoče razbrati, da je večina podjetij imela sedež v me-

¹⁹ Občine okoli Sladkega vrha so imele povprečno okoli 80 odstotkov kmečkega prebivalstva. GSS, zemljevid št. 1.

²⁰ Podjetje je bilo ustanovljeno leta 1924 s sodelovanjem dunajskega industrijskega in zagrebškega bančnega kapitala, vendar kaže, da so dunajski družabniki v tridesetih letih iz podjetja izstopili in je to prišlo v popolnoma jugoslovansko last. KLDB, str. 646; ARS AS 448, fasc. 309, podfasc. 11.

²¹ Verjetno je na to vplivalo tudi dejstvo, da mariborskemu podjetništvu v medvojnem času ni uspelo razviti samoniklega bančništva, zaradi česar so v Mariboru delovale podružnice bančnih zavodov, ki so svoje sedeže imeli »v središčih državne gospodarstva«. Franjo Baš: Razvoj, str. 63.

²² Slovensko etnično ozemlje v Habsburški monarhiji je obsegalo naslednje dežele: Kranjska, slovenske dele dežel Štajerske in Koroške ter Primorsko, ki je združevala Goriško in Gradiško, Trst in sodni okraj Podgrad v Istri. Andrej Studen: Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar. Ljubljana 1993, str. 20 in Jasna Fischer: Slovensko narodno ozemlje in razvoj prebivalstva. V: Slovenska novejša zgodovina: prva knjiga (ur. Zdenko Čepič et al.). Ljubljana 2005, str. 17.

stu Maribor, sledila so jim podjetja s sedežem v srezih Maribor desni in levi breg, zunaj SEO pa je imelo sedež le eno podjetje. Koncentracija sedežev podjetij v Mariboru in njegovi neposredni okolici kaže na to, da je bil tuji, to je nejugoslovanski kapital zaradi carinskih in drugih državnih predpisov, ki so imeli namen ščititi in spodbuditi razvoj industrije na jugoslovanskih tleh, primoran v Mariboru ustanavljati sedeže podjetij in ne zgolj podružnic. Seveda je bil sedež podjetja zgolj formalnost in ta podatek ne pove veliko ne o izvoru kapitala ne o tem, kje so se sprejemale podjetniške odločitve. Le eno obravnavano podjetje je imelo sedež zunaj mariborskega območja. To je bila že omenjena Teksta, d. d., s sedežem v Zagrebu. To daje slutiti, da jugoslovanski bančni kapital ni bil močno zainteresiran za Maribor.

Preden preidem na predstavitev strukture podjetij po industrijski stroki, moram razložiti, po kakšnem ključu sem se odločil za delitev industrije. Iskal sem preprosto rešitev, ki bi omogočila poenotenje čim več raznolikih podjetij, in jo našel v shemi, po kateri je bila slovenska industrija razdeljena v KLDB.²³ Razlog za iskanje preproste rešitve je bil v tem, da gre v tem primeru za zgodovinsko razpravo, posvečeno predvsem podjetništvu, in ne za poglobljeno analizo medvojne industrije.

Tabela 2: Podjetja po industrijski stroki

Industrijska stroka	Število	Odstotek
Tekstilna	23	31,1
Gradbena	10	13,5
Kemična	8	10,8
Kovinska	8	10,8
Živilska	6	8,1
Lesna	5	6,8
Papirna	5	6,8
Usnjarska	3	4
Razno	2	2,8
Grafična	1	1,3
Neznano	3	4
Skupaj	74	100

²³ Glej KLDB, str. 615–668. Podobno shemo razdelitve industrijskih strok je uporabil tudi zgodovinar Jože Šorn v razpravi Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama. V: Kronika, 1959, št. 1, str. 10.

Tabela 2 zelo jasno kaže, da so imela v Mariboru primat tekstilna podjetja. Na drugem mestu so bile gradbena podjetja. Nekaj nad deset odstotkov je bilo podjetij kemične in kovinske stroke, druge industrijske veje pa so ostale pod desetimi odstotki.

Zdaj se je mogoče vrniti k prej zapisani misli o manjši neposredni udeležbi bančnega kapitala v mariborski industriji.²⁴ Trditev o majhni neposredni kapitalski in podjetniški bančni udeležbi bolje osvetljuje in njej v prid govori formalna organizacijska struktura v vzorcu zbranih podjetij.

Tabela 3: Formalna organizacijska oblika podjetij

Oblika podjetja	Število	Odstotek
Posamično podjetje	32	43,2
Družba z omejeno zavezo	21	28,4
Javna družba	13	17,6
Delniška družba	7	9,4
Komanditna družba	1	1,4
Skupaj	74	100

Na majhno neposredno udeležbo bančnega kapitala v industriji namreč opozarja nizko število delniških družb v vzorcu, saj so bile le-te po številčnosti na predzadnjem mestu.²⁵ Najštevilčnejša so bila posamična podjetja, sledile so jim družbe z omejeno zavezo, ki so bile najpriljubljenejše ravno v za Maribor značilni tekstilni stroki, kjer so imele delež 43,6 odstotka vseh v stroki delujočih podjetij, medtem ko je bila delniška družba le ena (4,3 odstotka vseh podjetij tekstilne stroke). V drugih treh najbolj razširjenih strokah, gradbeni, kemični in kovinski, so bile po številu na prvem mestu posamična podjetja, drugo in tretje mesto pa so si delile delniške in družbe z omejeno zavezo. V tem se te veje mariborske industrije razlikujejo od tekstilne. V slednji so bile namreč posamična podjetja šele na tretjem, predzadnjem, mestu.²⁶ Iz povedanega je mogoče zaključiti, da posamična

²⁴ Posredno, to je s kreditiranjem, je bančni kapital seveda imel pomembno vlogo pri razvoju mariborske industrije. Franjo Baš: Razvoj, str. 63.

²⁵ Več o priljubljenosti delniških družb kot oblike organiziranja podjetij v primeru neposredne bančne kapitalске udeležbe glej: Mitja Sunčič: Bančna udeležba v industriji med svetovnimi vojnama. Razprava je v času pisanja poglavja v tisku in bo izšla v reviji Prispjevki za novejšo zgodovino.

²⁶ Razmerje med industrijsko stroko in organizacijski obliko podjetja v tekstilni, gradbeni, kemični in kovinski industriji je bilo naslednje:

podjetja kljub svoji številčnosti niso imela večje vloge v tekstilni panogi in so bila torej omejena predvsem na bolj obstranske panoge mariborske industrije.²⁷ S tem sem se približal naslednji značilnosti mariborske industrije, ki jo bo natančneje osvetlila problematika velikosti podjetij. Sledi namreč obravnava števila zaposlenih.

Tabela 4: Število zaposlenih v podjetjih, zajetih v vzorec

Število zaposlenih po kategorijah	Število podjetij v posamezni kategoriji	Odstotek
21–50	37	50
51–100	13	17,6
101–250	11	14,9
251–500	8	10,8
Nad 501	5	6,7
Skupaj	74	100

Ob tem naj pripomnim, da sem podjetja gleda na število zaposlenih razvrstil v kategorije po metodologiji, ki so jo v tridesetih letih razvili raziskovalci, zaposleni na ljubljanskem Geografskem inštitutu, pri čemer sem izpustil kategorijo podjetij z manj kot 20 zaposlenimi, obenem pa sem vsa večja podjetja vključil v kategorijo podjetij z nad 500 zaposlenimi.²⁸ Moja metoda se od prej omenjene zaradi uporabe različnih virov razlikuje v tem, da sem upošteval vse v podjetju zaposlene, torej tudi pisarniško osebje, medtem ko so v raziskavah Geografskega inštituta upoštevali izključno delavstvo. Menim, da ta razlika ne vpliva močno na rezultate, obenem pa morda daje bolj zaključeno podobo o zaposlenih v industriji na mariborskem območju. Podatke o številu zaposlenih sem, kot sem že omenil, črpal iz anketnih listov za industrijo Zbornice za TOI.

	Gradbena		Kemična		Kovinska		Tekstilna	
	A.Š.	Odstotek	A.Š.	Odstotek	A.Š.	Odstotek	A.Š.	Odstotek
Posamična firma	7	70	2	25	4	50	5	21,7
Družba z omejeno zavezo	2	20	2	25	2	25	10	43,6
Javna družba	1	10	2	25	0	0	6	26,1
Komanditna družba	0	0	0	0	0	0	1	4,3
Delniška družba	0	0	2	25	2	25	1	4,3
Skupaj	10	100	8	100	8	100	23	100

²⁷ Posamična podjetja so bila na prvem mestu v naslednjih strokah: gradbena, kovinska in lesna.

²⁸ Glede kategorij glej: GSS in Mirko Novak Razmestitev industrije v Sloveniji. V: Geografski vestnik, 1939, št. 1–4, str. 23.

Zdaj pa k rezultatom: kljub temu da je Maribor veljal za mesto velikih tekstilnih podjetij, so tako absolutno kot tudi relativno v izbranem vzorcu prevladovala mala podjetja z od 21 do petdeset zaposlenimi. Precej za njimi so bila podjetja z več zaposlenimi. Opazno je, da število podjetij pada sorazmerno s številom zaposlenih. Na tej podlagi je torej mogoče oblikovati podobo o velikem številu malih zasebnih podjetij, ki so delala družbo velikanom tekstilne industrije. Ob tem se postavlja zanimivo vprašanje, ali je pri odnosu med množico malih podjetij in peščico velikih šlo za ekonomsko dopolnjevanje ali za konkurenčni boj. Morda število malih podjetij bolj kaže na dopolnjevanje kot neusmiljen konkurenčni boj.

Vendar zgolj razvrščanje in preštevanje podjetij po številu zaposlenih še ne pove veliko o njihovi (ne)pomembnosti. Več o tem je mogoče izvedeti iz števila zaposlenih v posameznih kategorijah podjetij.

Tabela 5: Število zaposlenih po kategorijah

Kategorija	Skupno število zaposlenih	Odstotek skupnega deleža zaposlenih	Povprečno število zaposlenih v kategoriji
21–50	1188	10,3	32,1
51–100	1042	9,1	80,2
101–250	1645	14,3	149,5
251–500	3063	26,6	382,9
Nad 500	4575	39,7	915
Skupno število delavstva	11.513	100	311,9

Iz tabele 5 je jasno razvidno, da so manjša podjetja v strukturi vseh zaposlenih v industriji imela razmeroma obrobno vlogo. Po v tridesetih letih 20. stoletja veljavnih merilih so kot večja podjetja veljala tista, ki so zaposlovala nad 100 delavcev.²⁹ Zgolj površen pogled na tabelo 5 pove, da so večja podjetja v Mariboru in njegovi bližnji okolici zaposlovala več kot tri četrtine ali 80,3 odstotka vseh zaposlenih v industriji. Obenem izstopa tudi nizko povprečno število zaposlenih v prvi, najštevilčnejši kategoriji podjetij. S tem se jasno kaže postranska in dopolnjujoča vloga manjših podjetij, pri čemer pa se ne sme omalovaževati njihovega pomena pri napredujoči

²⁹ GSS, str. 24.

izgradnji infrastrukture sodobnega industrijska centra kot tudi ne pri skrbi za potrebe vzporedno s procesom industrializacije razvijajočega se trga potrošniških dobrin.³⁰

To sklepanje je mogoče podpreti z analizo odnosa med industrijsko stroko in številom zaposlenih. V tabeli so zajete le štiri stroke z največjim številom zaposlenih.

Tabela 6: Razmerje med industrijsko stroko in številom zaposlenih

	Tekstilna		Gradbena		Kemična		Kovinska	
	A.Š.	Odstotek	A.Š.	Odstotek	A.Š.	Odstotek	A.Š.	Odstotek
21–50	8	34,8	4	40	4	50	5	62,5
51–100	5	21,7	1	10	1	12,5	1	12,5
101–250	2	8,7	2	20	2	25	2	25
251–500	3	13	3	30	1	12,5	0	0
Nad 501	5	21,8	0	0	0	0	0	0
Skupaj	23	100	10	100	8	100	8	100

Zanimivo je, da je bilo tudi v tekstilni stroki, tako kot v vseh drugih, največ malih podjetij. Vendar je iz tabele jasno razvidno, da je bila tekstilna industrija izjemna ravno zaradi visokega odstotka velepodjetij z več kot 501 zaposlenim, saj je tudi edina v vzorcu, ki je sploh imela podjetja v tej kategoriji. Iz visokega odstotka malih podjetij v tekstilni stroki je mogoče sklepati na njihovo dopolnilno vlogo ter pomen v tekstilni industriji in pri zadovoljevanju potreb prebivalstva na lokalnem trgu.³¹

To sliko dopolnjuje naslednja tabela, ki podaja izračun povprečnega in skupnega števila zaposlenih v podjetjih glede na stroko.

Iz zgornjih števil je mogoče brez večjih težav razbrati dominantno vlogo tekstilne industrije, še zlasti, če upoštevamo specifično problematiko zaposlovanja v gradbeni industriji, ki je bila po številu zaposlenih na drugem mestu. Zaposlovanje v gradbeni industriji je bilo namreč izrazito sezonsko (oziroma sezijsko, kot so rekli v tridesetih letih) obarvano, zaradi česar je število zaposlenih v gradbenih podjetjih zelo nihalo. Ob upoštevanju te okoliščine je šele mogoče sprevideti pomen tekstilne proizvodnje za

³⁰ Sodobniki so bili mnenja, da je industrija dvignila življenjski standard v medvojnem Mariboru. Glej: Franjo Baš: Razvoj, str. 62 ter 64–65.

³¹ V zgornji tabeli to ni navedeno, vendar je treba opozoriti, da je bil odstotek podjetij v kategoriji 21 do 50 zaposlenih v drugih strokah: lesna 80 odstotkov, živilska 66,6 odstotka, usnjarska 66,6 odstotka in papirna 60 odstotkov.

Tabela 7: Povprečno in skupno število zaposlenih po industrijskih strokah

Stroka	Povprečno število zaposlenih v stroki	Skupno število zaposlenih v stroki	Odstotek od skupnega števila zaposlenih
Tekstilna	289,4	6656 ³²	58,5
Gradbena	181,8	1818	16
Kemična	111,9	895	7,8
Kovinska	69,8	558	4,9
Papirna	94,5	472	4,1
Živilska	58,6	352	3,1
Lesna	47,4	237	2,1
Usnjarska	67,3	202	1,8
Razno	51,7	103	0,9
Grafična	X ³³	92	0,8
Skupaj		11.385 ³⁴	100

prebivalstvo Maribora in njegove agrarno prenaseljene okolice.³⁵ Številke, navedene v tabeli 7, vodijo le k enemu sklepu: veliko večino zaposlenih v industriji, ki je bila v lasti zasebnega kapitala, je preživljala tekstilna proizvodnja.

Za konec prvega sklopa, posvečenega analizi vzorca podjetij, se bom na kratko pomudil le še pri časovni dimenziji obravnavanih podjetij. Želim namreč predstaviti, kdaj so v vzorec vključena podjetja nastala. Mariborska industrija je namreč v obravnavanem obdobju veljala za mlado, zato me je zanimalo, kako se bo ta trditev kazala v številkah. Glede letnice, ki sem jo izbral kot začetek podjetja, sem v prvi vrsti poskušal dognati leto vpisa v sodni register mariborskega trgovinskega sodišča, saj je bil vpis pogosto znak, da je podjetje preseglo obrtni okvir. Vendar nekatera podjetja – kljub temu da so imela industrijski značaj – zaradi neznanih razlogov niso bila vpisana v sodni register podjetij, zato je bilo pri njih treba upoštevati letni-

³² Številka je ravno na pol poti med oceno o 6000 v tekstilni stroki zaposlenih delavcih, ki jo je leta 1939 podal Franjo Baš: Razvoj, str. 61 in Kresalovo oceno iz leta 1976, ki pravi, da je mariborska tekstilna industrija zaposlovala približno 7000 delavcev. France Kresal: Tekstilna, str. 103.

³³ V vzorec je bilo vključeno le eno podjetje grafične stroke.

³⁴ GSS navaja, da je mariborska industrija v tridesetih letih zaposlovala 12.891 delavcev, medtem ko je Baš ocenil, da naj bi v Mariboru s predmestji bivalo kar 16.000 delavcev. GSS, str. 17, Franjo Baš: Razvoj, str. 65.

³⁵ O problematiki agrarne prenaseljenosti mariborske okolice in pomena industrije za njeno absorpcijo glej: Franjo Baš: Razvoj, str. 59.

co nastanka, če je bila ta seveda v virih sploh zapisana. Vendar je neregistriranih podjetij v vzorcu razmeroma malo. Da sem se za njihovo vključitev v vzorec sploh odločil, je bila odločilnega pomena želja mariborsko industrijo prikazati v vsej njeni večplastnosti in raznolikosti. Glavni vir za določanje letnice registracije ali nastanka podjetja ni bil mariborski trgovinski register, temveč že mnogokrat omenjene vprašalne pole za industrijo Zbornice za TOI. Če v vprašalnih polah tega podatka ni bilo, sem moral iskati pomoč v diplomski nalogi Petre Vodopivec in KLDB.

Tabela 8: Čas ustanovitve ali registracije v vzorec zajetih podjetij

Desetletje	Število podjetij	Odstotek
1881–1890	1	1,3
1891–1900	3	4,1
1901–1910	6	8,1
1911–1917	2	2,7
1918–1920	3	4,1
1921–1930	32	43,2
1931–1940	25	33,8
Neznano	2	2,7
Skupaj	74	100

V tabeli 8 zbrani podatki jasno potrjujejo tezo o mladosti mariborske industrije. Desetletje 1911–1920 sem zaradi poudarjanja pomena naglega povojnega industrijskega razvoja razdelil na dva dela, in sicer na leta 1911–1917 in 1918–1920. Pred letom 1918 je bilo ustanovljenih le 16,2 odstotka podjetij v vzorcu, po letu 1918 pa kar 83,8 odstotka. Obdobja ustanovitve podjetij nekako ustrezajo konjunktornim obdobjem. Pred prvo svetovno vojno izstopa zlasti desetletje 1901–1910, v katerem je gospodarski polet trajal od 1901 do 1905 ter se začel zopet po letu 1908.³⁶ Po letu 1918 bije v oči zlasti izreden razmah podjetniške dejavnosti v dvajsetih letih, v desetletju, ki ga je mogoče glede na število novoustanovljenih industrijskih podjetij razglasiti za najživahnejšo dobo industrijskega razvoja Maribora in okolice. Ob tem je treba opozoriti na visok odstotek podjetij, ki so bila ustanovljena v tridesetih letih, v desetletju, ki ga je sicer zaznamovala huda

³⁶ Glede konjunktornih obdobjev glej tabele v Filip Uratnik in Ivo Lah: Aktualni problemi iz socialne politike in gospodarstva. Ljubljana–Maribor 1934, str. 56–57.

gospodarska kriza. Vendar je pojasnilo za napredujočo industrializacijo Maribora v tridesetih letih mogoče najti v prevladi tekstilne stroke, ki je v Jugoslaviji gospodarska kriza zaradi nenasitnega trga ni kaj prida prizadela.³⁷ Enakomeren razvoj tekstilne industrije ponazarja tudi tabela 9, ki zajema vseh 22 tekstilnih podjetij, za katere je bilo mogoče ugotoviti čas registracije ali ustanovitve.

Tabela 9: Čas registracije ali ustanovitve tekstilnih podjetij

Desetletje	Število podjetij	Odstotek
1921–1930	11	50
1931–1940	11	50
Skupaj	22	100

Vsa tekstilna industrijska podjetja v vzorcu so torej nastala po prvi svetovni vojni. Naslednja tabela prikazuje čas nastanka podjetij v drugih industrijskih strokah:

Tabela 10: Razmerje med stroko in časom ustanovitve podjetja

Stroka	Odstotek podjetij v stroki, ustanovljenih pred letom 1918	Odstotek podjetij v stroki, ustanovljenih po letu 1918
Grafična	0	100
Papirna	0	100
Razno	0	100
Kovinska	12,5	87,5
Gradbena	22,3	77,7
Usnjarska	33,3	66,6
Lesna	40	60
Živilska	50	50

Na podlagi števil v tabeli 10 je mogoče zaključiti, da so pred letom 1918 na območju Maribora nastajala predvsem podjetja industrijskih strok, ki bi jih bilo mogoče označiti za tradicionalne. Sem bi zlasti lahko

³⁷ Ivo Lah je v Spominskem zborniku Slovenije zapisal, da tekstilna industrija »med svetovno gospodarsko krizo ni skoraj nič trpela«. Ivo Lah: Razvoj zaposlenosti v Sloveniji po svetovni vojni. V: Spominski zbornik Slovenije: Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije (ur. Jože Lavrič, Josip Mal in France Stele). Ljubljana 1939, str. 403.

uvrstil živilsko, usnjarsko, lesno in v manjši meri gradbeno industrijo.³⁸ Najverjetneje so bila to manjša podjetja, ki so proizvajala predvsem za lokalni trg. Po prvi svetovni vojni je Maribor zajel močan val ustanavljanja novih industrijskih podjetij, pri čemer so bila na prvem mestu podjetja tekstilne industrije. Poleg tekstilne so se pojavile tudi nekatere druge nove industrijske panoge, kot sta bila grafična in papirna industrija. Zaključiti velja z ugotovitvijo, da je na podlagi rezultatov o ustanavljanju v vzorec zajetih podjetij mogoče trditi, da so skoraj vse industrijske stroke po letu 1918 doživele razmah, le za živilsko industrijo se zdi, da je stagnirala.³⁹

S tem se je analiza vzorcev podjetij približala koncu. S kvantitativno metodo sem sicer izračunal še nekatera druga razmerja med različnimi podatki v vzorcu (tako npr. razmerje med številom zaposlenih in časom nastanka podjetja ali razmerje med organizacijsko obliko podjetja ter časom nastanka), vendar v tem prispevku ni prostora za podrobnejšo predstavitev rezultatov, zato se bom zdaj posvetil analizi posameznikov, ki so delovali v izbranih podjetjih.

Vzorec podjetnikov

Kljub navidezno preprostemu sklepanju, da je podjetnik pač tisti, ki je ali lastnik ali vodja industrijskega podjetja, naleti raziskovalec ravno pri poskusu opredelitve podjetnika na številne težave. Tako podjetnik kot tudi podjetništvo sta precej splošna in široka pojma brez točno določenega pomena, pri katerih si je mogoče predstavljati marsikaj: od podeželskega obrtnika do kramarja, ki se s svojim blagom vlačí po blatnih cestah, trgovca v lastnem, lično urejenem lokalu kot tudi uglajenega bankirja ali industrialca. Poseben problem nastane pri osredinjanju na zgolj podjetnost v industriji, saj je znotraj podjetja, te osnovne enote industrijske proizvodnje, treba določiti posameznika, ki mu pripada prestižni naziv podjetnik. Za industrijska podjetja v lasti posameznikov, ki so prevladovala v zgodnjih fazah industrializacije, to ni težavno. Težava se pojavi pri podjetjih v lasti več družabnikov, ki so jih s seboj prinesli razvoj kapitalizma, povečana potreba po investicijah in nove formalne organizacijske oblike podjetij.

³⁸ Pred letom 1918 je bila za Maribor značilna predvsem živilska industrija, ki se je razvila na podlagi trgovine z deželni-mi pridelki. Franjo Baš: Razvoj, str. 61.

³⁹ Mlinarstvo, pred letom 1918 zelo pomembna veja mariborske živilske industrije, je v prvi Jugoslaviji skoraj popolnoma propadlo. Franjo Baš: Razvoj, str. 61.

Zaradi omenjenih težav sta se v zgodovinopisju, katerega predmet raziskovanja predstavlja industrijsko podjetništvo, razvili dve glavni skupini definicij. Prva je tako imenovana funkcionalna, ki podjetnika vidi v posamezniku, ki sprejema podjetniške odločitve in zanje tudi nosi odgovornost. Zaradi pomanjkljivosti zgodovinskih virov je funkcionalna definicija, ki bi jo sicer bilo mogoče uporabiti na ravni posamičnega podjetja, precej neuporabna, zlasti še, če si raziskovalec za nalogo zada raziskovanje značilnosti večje skupine podjetnikov, kot je bil moj cilj v tej razpravi. Zato je treba poseči za kako drugo, s stanjem informacij v arhivskih virih bolj kompatibilno definicijo. To je mogoče najti v tako imenovani položajni definiciji podjetnika, ki za podjetnika proglasi posameznika, imetnika najvišje formalne avtoritete v podjetju. Te posameznike je zelo enostavno prepoznati, saj so bili kot nosilci vodilnih položajev v podjetju vedno formalno-pravno priznani in kot taki navedeni v uradnih dokumentih, zgodovinarjevem glavnem viru.⁴⁰

Vseh podjetnikov, ki sem jih uvrstil v vzorec, je 156. Kot je bilo že omenjeno, so delovali v 74 različnih podjetjih, torej pride, gledano popolnoma statistično, na eno podjetje približno 2,1 podjetnik. Seveda je pri tem treba upoštevati veliko posamičnih podjetij v individualni lasti, s čimer se koncentracija podjetnikov premakne na podjetja v lasti več družabnikov. Vodenje podjetij je bilo formalno torej individualno ali kolektivno. Med individualna podjetja spadajo posamična, med kolektivna pa vsa druga. Vendar so tudi v nekaterih formalno kolektivno vodenih podjetjih glavno besedo imeli posamezniki, kot npr. v podjetju Josipa Hutterja.⁴¹ Iz tega je mogoče izpeljati splošnejšo tezo o podjetniški posebnosti Maribora v slovenskem okviru, predvsem njegove tekstilne industrije. Ta posebnost se je kazala v izraziti uveljavitvi močnih podjetniških osebnosti,⁴² medtem ko so v drugih delih Dravske banovine večino velikih industrijskih podjetij obvladovale delniške družbe pod bančnim nadzorom in je bilo vodenje podjetij zaupano upravnim odborom, v katerih je bila individualna podjetnost podvržena izrazito kolektivni metodi odločanja, ki je bila povrh vsega zaradi neposredne kapitalske bančne udeležbe močno odvisna od

⁴⁰ Več o problematiki definicije podjetnika glej: Mitja Sunčič: Kdo je podjetnik? V: Podobe modernizacije: poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju (ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič). Ljubljana 2009.

⁴¹ Jerneja Ferlež: Josip Hutter in bivalna kultura Maribora. Maribor 2009, str. 13.

⁴² Kot take bi omenil: Bedricha Schonkyja, Marka Rosnerja in zlasti Josipa Hutterja, arhetipskega »*selfmademana*«. France Kresal: Tekstilna, str. 104–110. Za vse našete v precejšnji meri velja, da so sicer delovali v podjetjih s formalno kolektivnim vodstvom, a so glavni pečat podjetju dajali kar sami.

zahtev in želja bančne ustanove, pogosto pa sta tudi sovpadala bančni in podjetniški kader.⁴³ Že pri analizi podjetij sem opozoril na malo delniških družb v tekstilni industriji in na nizek delež delniških družb med vsemi podjetji v vzorcu. Tu opisana mariborska posebnost se seveda nanaša zgolj na velika podjetja, kajti manjša so bila po vsej Dravski banovini pa tudi v vsej Jugoslaviji najpogosteje v lasti posameznikov.⁴⁴

Kot za podjetja so tudi za zbiranje podatkov o podjetnikih temeljni vir predstavljali anketni listi Zbornice za TOI, v katerih je mogoče najti naslednje podatke: ime in priimek podjetnika, letnica rojstva, kraj rojstva, kraj bivanja, nacionalna pripadnost in državljanstvo. Iz vprašalne pole sem izluščil še podatek o industrijski stroki, v kateri je bil podjetnik dejaven, in njegov položaj v podjetju. Vprašalnike so podjetniki izpolnjevali sami, v večjih podjetjih pa najverjetneje visoko pisarniško osebje, zaradi česar so zlasti osebni podatki o industrialcih, ki so delovali v delniških družbah, pogosto pomanjkljivi. Toda ker sem poskušal sestaviti čim bolj ustrezno in temeljito sliko podjetništva, delujočega v konkretnem času in prostoru, sem se odločil, da v vzorec podjetnikov uvrstim tudi tiste, katerih podatki so bili nepopolni. Pri tem je treba bralca opozoriti, da gre pri podjetnikih za one, ki so večinoma delovali konec tridesetih let, eden celo v letu 1941 (glej tabelo A), in torej ne gre za vzorec, ki bi se razprostiral čez celotno medvojno obdobje, ampak za podjetnike, delujoče v zelo specifičnem časovnem izrezu. Vzorec torej predstavlja sinhrono stanje podjetniškega kadra v podjetjih, kakršno je obstajalo na neki časovni točki. Zato je izostalo preučevanje diahronega, dinamičnega elementa časovnega spreminjanja podjetništva znotraj enote podjetja.⁴⁵ Kljub temu se nadejam, da dobljeni rezultati vsaj deloma ustrezno predstavljajo nekatere splošne značilnosti mariborskega podjetništva v medvojnem obdobju.

Preden se lotim analize povezav med pridobljenimi podatki, je za začetek potrebna zgolj predstavitev vzorca podjetnikov. Najprej bo govor o industrijski stroki, v kateri so bili podjetniki v vzorcu dejavni:

⁴³ Izhajam iz lastne razprave, naslovljene Bančna udeležba v industriji med svetovnimi vojnami, ki je v trenutku pisanja v tisku.

⁴⁴ Stevan M. Kukoleča: *Industrija*, str. 381–384; Mirko Novak: *Razmestitev industrije v Sloveniji*. V: *Geografski vestnik*, 1939, št. 1–4, str. 91; Žarko Lazarevič: *Vzpon slovenskega podjetništva v industriji do druge svetovne vojne*. V: *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva* (ur. Jasna Fischer et al.). Vrhnika 1998, str. 113–115.

⁴⁵ Več o dinamiki personalnih menjav v nekaterih mariborskih tekstilnih podjetjih glej: France Kresal: *Tekstilna*, str. 103–113.

Tabela 11: Industrijska panoga, v kateri so delovali v vzorcu zajeti podjetniki

Stroka	Število industrialcev	Odstotek
Tekstilna	52	33,3
Gradbena	22	14,1
Kemična	21	13,5
Živilska	17	10,9
Kovinska	10	6,4
Lesna	9	5,8
Papirna	8	5,1
Grafična	6	3,8
Usnjarska	4	2,6
Razno	3	1,9
Neznano	4	2,6
Skupaj	156	100

Prevlada tekstilne stroke se zelo jasno kaže tudi v številu podjetnikov v vzorcu, ki so bili v njej dejavni. Sledi ji gradbena industrija, skoraj enako število industrialcev je delovalo tudi v kemični industriji. Na četrto mesto se je uvrstila živilska industrija, ki je bila sicer po številu podjetij šele na petem mestu. V drugih industrijskih strokah pa se število podjetnikov večinoma ujema s številom podjetij.

Sledi obravnava položaja, ki so ga podjetniki v podjetjih zasedali. Položaji z največjo formalno avtoriteto glede na organizacijski tip podjetja so bili: lastnik v posamičnih podjetjih, javni družabnik v javnih in komandi

Tabela 12: Položaj v podjetju, ki so ga imeli v vzorcu zajeti podjetniki

Položaj v podjetju	Število industrialcev	Odstotek
Poslovodja	59	37,8
Javni družabnik	33	21,2
Lastnik	32	20,5
Upravni odbornik	32	20,5
Skupaj	156	100

tnih družbah, upravni odbornik v delniških družbah in poslovodja v družbah z omejeno zavezo.⁴⁶

Primerjava teh rezultatov s formalnimi organizacijskimi oblikami podjetij (glej tabelo 3) pokaže nekatere razlike. V vzorcu podjetnikov namreč prednjačijo poslovodje, medtem ko so družbe z omejeno zavezo med podjetji šele na drugem mestu. Čeprav je bilo posamičnih podjetij v vzorcu največ, si lastniki delijo z upravnimi odborniki četrto mesto. Na splošno je mogoče opaziti, da so si javni družabniki, lastniki ter upravni odborniki po številu in po odstotkih precej blizu, izstopajo le poslovodje. Manj lastnikov v vzorcu je mogoče pojasniti s preprosto številčno prevlado podjetnikov, ki so delovali v družbenih podjetjih, ter z mojo usmeritvijo, da sem v vzorec vključil največje možno število podjetnikov, delujočih v posameznem podjetju. S tem so tudi med vsemi podjetji absolutno in relativno neštevilne delniške družbe pridobile precejšen delež v vzorcu podjetnikov.

Tabela 13: Število zaposlenih v podjetjih, v katerih so delovali v vzorcu zajeti industrialci

Število zaposlenih	Število industrialcev	Odstotek
21–50	63	40,4
51–100	33	21,1
101–250	31	19,9
251–500	19	12,2
Nad 500	10	6,4
Skupaj	156	100

Če se je razdelitev položajev v industrijskih podjetjih razlikovala od strukture tipov podjetij, pa tabela 13 potrdi sliko o številčni prevladi malih podjetij. Zlasti poveden je podatek, da sta v skupini najmanjših industrijskih podjetij z 21 do 50 zaposlenimi delovali kar dve petini vseh podjetnikov v vzorcu. V manjših podjetjih, torej v podjetjih z manj kot 100 zaposlenimi, je delovalo 61,5 odstotka v vzorec zajetih podjetnikov, medtem ko je v večjih podjetjih delovalo 38,5 odstotka industrialcev. V podjetjih z več kot 500 zaposlenimi, ki so vsa predstavljala velike tovarne tekstilne stroke, pa je bil dejaven le manjši del mariborskih podjetnikov. Vendar kvanti-

⁴⁶ Več o tem glej: Mitja Sunčič: Kdo je podjetnik? V: Podobe modernizacije: poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju (ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič). Ljubljana 2009, str. 142–159.

tativna prevlada malih industrijskih podjetnikov ni kaj dosti vplivala na kvalitativno podobo industrijskega podjetništva, saj se zdi, da so bila mala podjetja le sopotniki dominantne tekstilne industrije.

Vprašalne pole za industrijo omogočajo tudi analizo rojstnih podatkov o industrialcih. Najprej se bom posvetil rojstnemu letu podjetnikov.

Tabela 14: Podjetniki glede na desetletje, v katerem so bili rojeni

Desetletje	Število rojenih podjetnikov	Odstotek ⁴⁷
1851–1860	1	0,1
1861–1870	1	0,1
1871–1880	25	21,7
1881–1890	33	28,7
1891–1900	32	27,8
1901–1910	18	15,7
1911–1920	5	4,4
Neznano	41	X
Skupaj	156	100

Iz tabele 8 je jasno vidno, da je bila večina industrijskih podjetij v Mariboru in njegovi okolici ustanovljena po prvi svetovni vojni, zlasti v dvajsetih letih. Kombiniranje te vědnosti s podatki, zbranimi v tabeli 14, da slutiti, da se je večina podjetnikov začela z industrijsko dejavnostjo ukvarjati med 30. in 60. letom starosti, torej v srednjih letih. V starostnih skupinah, rojenih v desetletjih 1901–1910 in 1911–1920,⁴⁸ je zaznati novo podjetniško generacijo, ki pa svojega polnega potenciala zaradi podjetništvu nenaklonjenih okoliščin, ki so nastopile z drugo svetovno vojno in se nadaljevale po njenem koncu, ni mogla uresničiti.

Drugi in še precej bolj zanimiv podatek, ki ga je bilo o mariborskih industrialcih mogoče dobiti, je bil njihov rojstni kraj. Obdelava tega podatka je zahtevala določen metodološki premislek. Vsi v vzorec zajeti podjetniki so namreč pripadali generacijam, ki so doživele geopolitične pretrese, do katerih je prišlo po prvi svetovni vojni. Raziskovalec zato naleti na dejstvo, da so se vsi obravnavani podjetniki rodili še v času obstoja Habsburške monarhije, gospodarsko pa so delovali v eni od držav, ki so nastale na njenem

⁴⁷ Brez upoštevanja podjetnikov, katerih rojstno leto je neznano (skupno število podjetnikov je torej 115).

⁴⁸ Zadnji podjetnik, vključen v vzorec, se je rodil leta 1918.

pogorišču. Ob tem ne gre zanemariti niti podjetnikov, ki so se rodili zunaj ozemlja »črno-žolte« monarhije, v okviru predvojnih evropskih meja. Da bi ne bil kriv anahronizma, ki bi ga zagrešil, če bi izhajal iz geopolitičnega stanja v tridesetih letih, obenem pa tudi zaradi večje preglednosti in stabilnosti mej do leta 1918, sem se odločil upoštevati državne tvorbe, kakršne so obstajale v času, ko so se podjetniki rodili. Temeljno delitev sem uvedel med podjetniki, rojenimi znotraj meja SEO v Habsburški monarhiji,⁴⁹ in podjetniki, rojeni zunaj njega.

Podjetnike, rojene znotraj meja SEO, sem najprej razdelil po sodnih okrajih in nato po deželah. Pri dveh podjetnikih je bilo zaradi nejasne navedbe rojstnega kraja mogoče ugotoviti le to, da sta se rodila na SEO, sodnega okraja pa ni bilo mogoče točno določiti. Med sodnimi okraji izstopa predvsem mariborski,⁵⁰ v katerem se je rodilo 26 od skupaj 73 podjetnikov (35,6 odstotka), za katere je bilo mogoče ugotoviti rojstni kraj. Razen sodnega okraja Maribor ni bilo opaziti posebnih koncentracij podjetniških rojstev.⁵¹

Tabela 15: Kraj rojstva podjetnikov po deželah

Dežela	Število	Odstotek
Slovenska Štajerska ⁵²	36	50,7
Kranjska	25	35,2
Trst	6	8,5
Goriška in Gradiška	2	2,8
Slovenska Koroška ⁵³	2	2,8
Skupaj	71	100
Rojena na slovenskem etničnem ozemlju brez podrobne navedbe kraja	2	X

⁴⁹ Glede definicije slovenskega etničnega ozemlja oziroma SEO glej opombo 23.

⁵⁰ V mariborski sodni okraj sem vključil tudi mesto Maribor. Pri določanju, v katerem sodnem okraju so se podjetniki rodili, sem si pomagal z Allgemeines Verzeichnis der Ortschaften Österreichs. Wien 1915.

⁵¹ Nekaj sodnih okrajev, v katerih se je rodilo največ podjetnikov: Ljubljana šest podjetnikov, Trst šest podjetnikov, Ilirska Bistrica trije podjetniki, Kočevje trije podjetniki, Sveti Lenart v Slovenskih Goricah trije podjetniki, Celje dva podjetnika in tako naprej.

⁵² Slovenska Štajerska je obsegala 20 sodnih okrajev: Celje, Vrankso, Konjice, Šmarje pri Jelšah, Gornji Grad, Laško, Ljutomer, Gornja Radgona, Lenart, Maribor, Slovenska Bistrica, Ormož, Ptuj, Rogatec, Kozje, Sevnica, Brežice, Radlje, Šoštanj in Slovenj Gradec. Jasna Fischer: Slovensko narodno ozemlje in razvoj prebivalstva. V: Slovenska novejša zgodovina: prva knjiga (ur. Zdenko Čepič et al.). Ljubljana 2005, str. 17.

⁵³ Slovenska Koroška je obsegala deset sodnih okrajev: Šmohor, Borovlje, Celovec, Rožek, Beljak, Pliberk, Dobrla vas, Železna Kapla, Velikovec in Šentpavel. Jasna Fischer: Slovensko narodno ozemlje in razvoj prebivalstva. V: Slovenska novejša zgodovina: prva knjiga (ur. Zdenko Čepič et al.). Ljubljana 2005, str. 17.

Bolj zanimiv je pregled rojstev podjetnikov po deželah, na katere je bilo razdeljeno SEO.

Med podjetniki, rojenimi na SEO so torej prevladovali rojeni na Slovenskem Štajerskem in na Kranjskem. Podjetnikov s Primorske je bilo razmeroma malo, še manj iz Slovenske Koroške.

Za 66 podjetnikov je bilo mogoče ugotoviti, da so bili rojeni zunaj slovenskega ozemlja. Ne preseneča, da jih je bila velika večina, kar 57 oziroma 86,4 odstotka, rojena znotraj meja Habsburške monarhije, kar kaže na izrazito vključenost medvojnega Maribora v srednjeevropski poslovni svet. Tabela 16 prinaša podatke o rojstnih krajih zunaj SEO rojenih podjetnikov.

Tabela 16: Industrialci, rojeni zunaj SEO

Kraj rojstva	Število podjetnikov	Odstotek
Podjetniki, rojeni v Habsburški monarhiji	57	86,4
Nemčija	5	7,6
Srbija	3	4,5
Italija	1	1,5
Skupaj	66	100

Nekaj podjetnikov se je rodilo v Nemškem cesarstvu, Srbiji in Italiji, vendar se zdi njihov delež v primerjavi z deležem podjetnikov, rojenih v Habsburški monarhiji, precej obrobni.

Tabela 17: Podjetniki, rojeni v Habsburški monarhiji

Kraj	Število	Odstotek
Češka in Moravska	23	40,3
avstrijske dežele ⁵⁴	22	38,6
Hrvaška	6	10,5
Bosna in Hercegovina	2	3,5
Ogrska (Madžarska)	2	3,5
Bukovina	1	1,8
Dalmacija	1	1,8
Skupaj	57	100

⁵⁴ Glej op. 56.

Tabela 17 podrobneje prikazuje, iz katerih dežel Habsburške monarhije so izvirali v Mariboru dejavni podjetniki.

Največji del podjetnikov je odpadel na deželi Češko in Moravsko,⁵⁵ tik za petami pa so jim bili podjetniki, rojeni v avstrijskih deželah.⁵⁶ Z gotovostjo jo torej mogoče trditi, da so prevladovali podjetniki iz cislajtanskih dežel, medtem ko so iz ogrskega dela monarhije prevladovali podjetniki, rojeni na Hrvaškem, ki so po letu 1918 postali eden od treh temeljnih stebrov, na katerih je počivala prva Jugoslavija. Povedano je mogoče strniti v ugotovitvi, da je priseljevanje podjetnikov v Maribor imelo izrazito srednjeevropsko obeležje in da je ravno razpad Habsburške monarhije in nastanek novega srednjeevropskega geopolitičnega položaja pospešil priseljevanje podjetnikov iz raznih, predvsem cislajtanskih delov nekdanje skupne domovine. Razloge za migracijo v novonastalo Jugoslavijo so podali podjetniki sami že v tridesetih letih 20. stoletja. Tako je mogoče pri opisu podjetja Doctor & drug, Maribor, mehanična tkalnica in apertura, izšlem v KLDB, kot razloge za ustanovitev podjetja brati: »Po svetovni vojni, ki je izpremenila s političnimi mejami tudi gospodarsko strukturo posameznih novih političnih tvorb, so se morala stara industrijska podjetja hitro prilagoditi novemu stanju. (...) Nove meje (prve Jugoslavije – op. p.) so postale velika zapreka tudi češki tekstilni industriji, ki je pred vojno zalagala s svojimi izdelki velik del današnjega jugoslovanskega tržišča. Razne carinske zaščitne mere, ki izvirajo iz težnje po čim večji gospodarski osamosvojitvi na polju industrije, so primorale češke industrialce, da so prišli s svojo strokovno

⁵⁵ Podrobnejša analiza rojstnih krajev podjetnikov, rojenih na Češkem, poda naslednjo sliko.

Kraj	Število	Odstotek
Češka (s točno navedbo rojstnega kraja)	12	52,2
Moravska	5	21,7
Češki Sudeti	2	8,7
Rojeni na območju Češke in/ali Moravske brez točne navedbe rojstnega kraja	4	17,4
Skupaj	23	100

Številčno so torej prevladovali podjetniki, rojeni v deželi Češki, precej manj jih je bilo iz dežele Moravske.

⁵⁶ Podjetniki so bili rojeni v naslednjih avstrijskih deželah:

Kraj	Število	Odstotek
Spodnja Avstrija in Dunaj	12	54,5
Avstrijska Štajerska	6	27,4
Gornja Avstrija	2	9,1
Avstrijska Koroška	1	4,5
Brez točne navedbe rojstnega kraja	1	4,5
Skupaj	22	100

Zaradi Dunaja, kjer se je rodilo največ podjetnikov iz Avstrije, je bila na prvem mestu dežela Spodnja Avstrija. V zvezi s podjetniki, rojenimi na Štajerskem, je treba povedati, da sta se dva rodila tik ob slovensko-nemški narodnostni meji, dva v Gradcu in dva v manjših krajih na avstrijskem Štajerskem. Zanimivo pri tem je zlasti dejstvo, da nove državne meje, ki so razdelile prej enotno deželo Štajersko, niso odvrnile podjetnikov z nemškega dela Štajerske, da ne bi poizkusili podjetniške sreče v slovenskem delu Štajerske.

izobrazbo in tudi kapitalom v novo državo, ki jim je obetala s svojim obsežnim, še neizrabljenim trgom, široko možnost udejstvovanja. Na ta način so nastala skoro vsa naša prva tekstilna podjetja, ki so se v letih gospodarske konjunktura razrasla v krepko industrijo». ⁵⁷ Citirane vrstice kljub jedrnatosti predstavljajo pravo malo ekonomsko analizo in po svojem pomenu močno presega okvir predstavitev tekstilnega podjetja, saj lepo odstrejo motive za prihod zunaj meja Jugoslavije rojenih podjetnikov. Med razlogi za preselitev v Maribor je bil gotovo najpomembnejši vpeljava carinske zaščite za domačo, jugoslovansko tekstilno proizvodnjo, uzakonjene leta 1925, ki je z visokimi carinskimi postavkami onemogočila uvoz gotovih izdelkov iz tujine in s tem jugoslovanskim podjetjem zagotovila privilegirani položaj. ⁵⁸ Gospodarska politika pretežno agrarne Jugoslavije, ki je težila k čim hitrejši izgradnji lastne industrije in k doseganju neodvisnosti do tuje industrije, je bil eden od dejavnikov, ki je (dobesedno) tujerodne industrialce primoral k temu, da so se tudi fizično preselili v novo jugoslovansko državo in tam ustanovili tovarne. ⁵⁹

Drugi pomemben razlog za stekanje tujih podjetnikov v Maribor je bila poslovna priložnost, katere zaznava, zasledovanje in uresničenje predstavlja eno od temeljnih značilnosti, ki posameznika naredijo podjetnika. In tekstilna industrija v jugoslovanskem kontekstu je predstavljala eno od panog, ki so podjetnikom gotovo nudile možnost za zaslužek. Za industrialce je bil izjemno privlačen zlasti velik, še skoraj popolnoma neizrabljen trg, ki je dosegel zadovoljivo stopnjo kupne moči in bil željan industrijsko proizvedenega tekstilnega blaga. ⁶⁰ Zlasti v dvajsetih letih so se najhitreje razvijale tiste industrijske panoge, ki so proizvajala dobrine za najširše ljudske množice, npr. tekstilna in živilska industrija. ⁶¹ O priložnostih, ki jih je ponujal jugoslovanski trg, so pisali tudi podjetniki sami. Tako je v predstavitvi delniške družbe Teksta, ki sta jo leta 1924 ustanovila dunajsko tekstilno podjetje Zerkowitz A. G. in zagrebški bančni kapital, kot eden temeljnih razlogov za ustanovitev podjetja v Mariboru navedeno tedanje

⁵⁷ KLDB, str. 641.

⁵⁸ Tekstilna industrija i tekstilno radništvo u Jugoslaviji. Beograd 1936, str. 44.

⁵⁹ Tudi veliko mariborsko tekstilno podjetje Karl Thoma, mehanične tvornice svilenih izdelkov, je kot glavni razlog, da je ustanovilo tovarno v Jugoslaviji, navedlo njeno nenaklonjenost do uvoza tekstilnih izdelkov: »Podjetje ima svoje velike renomirane tovarne v Češkoslovaški. Radi deviznih in carinskih težkoč (podčrtal avtor) si je leta 1928 ustanovilo samostojno tvornico v Mariboru«. KLDB, str. 647.

⁶⁰ V brošuri »Tekstilna industrija i tekstilno radništvo u Jugoslaviji« avtorji govorijo celo o »lakoti po tekstilijah« v Jugoslaviji. Str. 19.

⁶¹ Stevan M. Kukoleća: Industrija, str. 399.

»pomanjkanje tovrstnih podjetij v Jugoslaviji«. ⁶² Tekst (samo)predstavitve podjetja Zelenka&co., predilnica bombaža in mehanična tkalnica, Maribor, kar v vojaškem žargonu navaja, da je bil njen glavni namen, »da zavzame čim večji del novega jugoslovanskega trga«. ⁶³ Poleg navedenih razlogov so pri izbiri Maribora kot kraja podjetniške dejavnosti imeli vlogo še ti dejavniki: njegova ugodna prometna lega, elektrarna Fala in obilo cenene delovne sile. ⁶⁴

Da so na tujem rojeni podjetniki resnično dajali prednost predvsem tekstilni industriji, nazorno pokaže tabela št. 18, ki prikazuje odnos med krajem rojstva in industrijsko panogo, v kateri so v vzorec zajeti podjetniki delovali.

Tabela 18: Industrijske panoge, v katerih so delovali industrialci, rojeni zunaj SEO

Stroka	Število	Odstotek
Tekstilna	36	58,2
Kemična	11	17,7
Živilska	5	8,1
Gradbena	2	3,2
Kovinska	2	3,2
Usnjarska	2	3,2
Razno	2	3,2
Lesna	1	1,6
Papirna	1	1,6
Grafična	0	0
Skupaj	62	100

Pri podjetnikih, rojenih znotraj meja SEO, je bila tekstilna industrija šele na drugem mestu, odstotek podjetnikov, ki so se z njo ukvarjali, pa je sploh močno zaostajal za odstotkom, prikazanim v prejšnji tabeli.

⁶² KLDB, str. 646.

⁶³ KLDB, str. 647.

⁶⁴ Ta razloga je navedla že omenjena Teksta, d. d., KLDB, str. 646. Več o pogojih, ki so omogočili hitro industrializacijo Maribora po prvi svetovni vojni, glej v Ermina Kržičnika: *Gospodarski razvoj Maribora. Maribor 1956*, str. 36–37.

Tabela 19: Industrijske panoge, v katerih so delovali industrialci, rojeni na SEO

Stroka	Število	Odstotek
Gradbena	20	22,3
Tekstilna	16	17,8
Živilska	12	13,5
Kemična	10	11,2
Kovinska	8	8,8
Lesna	8	8,8
Papirna	7	7,7
Grafična	6	6,6
Usnjarska	2	2,3
Razno	1	1,2
Skupaj	90	100

Največja razkoraka, ki se lahko razbereta iz prejšnjih dveh tabel, sta vidna v razliki pri udeležbi v dveh industrijskih vejah: v tekstilni in gradbeni. Slednja je bila skoraj izključno domena na SEO rojenih podjetnikov, medtem ko so v tekstilni industriji prevladovali zunaj SEO rojeni podjetniki. Ravno tako je mogoče zaznati določeno preferenco na Slovenskem rojenih podjetnikov za delovanje v industrijskih panogah, ki so bile za Maribor značilne že pred letom 1918: zlasti v živilski in lesni industriji. Nasprotno so podjetniki, rojeni zunaj slovenskega etničnega ozemlja, dajali izrazito prednost po letu 1918 zrasli industriji.

Tabela 20: Razmerje med krajem rojstva in številom zaposlenih pri podjetnikih, rojenih zunaj SEO

Število zaposlenih	Število podjetnikov	Odstotek
21–50	20	30,3
51–100	16	24,2
101–250	14	21,2
251–500	9	13,6
Nad 500	7	10,7
Skupaj	66	100

Za konec sklopa, posvečenega rojstnemu kraju podjetnikov, bom predstavil še rezultate, ki jih dá primerjava med številom zaposlenih in krajem rojstva.

Tabela 21: Razmerje med krajem rojstva in številom zaposlenih pri podjetnikih, rojenih na SEO

Število zaposlenih	Število podjetnikov	Odstotek
21–50	36	49,4
51–100	16	21,9
101–250	9	12,3
251–500	10	13,7
Nad 500	2	2,7
Skupaj	73	100

Tabeli 20 in 21 le še poudarita že v zvezi z industrijskimi strokami omenjeno razliko med obema skupinama podjetnikov. Podjetniki, rojeni na slovenskem etničnem ozemlju, so v večjem številu delovali v manjših podjetjih, zlasti v kategoriji z 21 do 50 zaposlenimi. V večjih podjetjih z več kot 100 zaposlenimi jih je delovalo 28,7 odstotka, medtem ko je bil pri tujerodnih podjetnikih ta odstotek 45,5. Razlika se pokaže tudi pri izračunu povprečnega števila zaposlenih: pri podjetnikih, rojenih na Slovenskem, je ta številka 151,9, pri podjetnikih, rojenih zunaj tega prostora, pa 202,9. Izračun dejavnikov, kot sta pogonska sila in kapital, bi podal še druge razlike med tema dvema skupinama podjetnikov, vendar se bom omejil le na hipotezo, da so podjetja, v katerih so vrhovne položaje zavzemali tujerodni podjetniki, imela večji kapital in tudi bolj avtomatizirano strojno proizvodnjo (ob tem se je treba spomniti le visoke udeležbe na SEO rojenih podjetnikov v gradbeni industriji).

Vprašalne pole za industrijo prinašajo tudi podatke o kraju prebivanja podjetnikov. Ta podatek je zanimiv zlasti zato, ker raziskovalcu omogoča dobiti predstavo o tem, ali so podjetniki mariborsko industrijo usmerjali in nadzirali iz tujine (torej zunaj meja Jugoslavije), iz drugih industrijsko-bančnih središč v Jugoslaviji, ali so industrialci delovali in bivali v kraju, kjer je stalo njihovo podjetje. Industrialce sem glede na kraj bivanja najprej grobo razdelil v tri kategorije: na industrialce, ki so bivali v Dravski banovini, na industrialce, ki so sicer bivali v Kraljevini Jugoslaviji, vendar

ne v Dravski banovini, ter končno na industrialce, ki so bivali zunaj meja Kraljevine Jugoslavije, pri čemer sem upošteval geopolitično stanje iz let 1918–1938. Rezultati so v tabeli 22.

Tabela 22: Industrialci glede na kraj bivanja

	Število	Odstotek
Industrialci, bivajoči v Dravski banovini	123	79,4
Industrialci, bivajoči zunaj meja Kraljevine Jugoslavije	20	12,9
Industrialci, bivajoči v kraljevini Jugoslaviji, vendar zunaj Dravske banovine	12	7,7
Skupaj	155	100
Neznano	1	

Tabela 22 lepo kaže, da si je velika večina industrialcev za kraj bivanja izbrala Jugoslavijo, zlasti Dravsko banovino, ki je združevala večino v Jugoslaviji živečih Slovencev. Številke kažejo, da mariborske industrije niso usmerjali v tujini živeči podjetniki. V vzorcu zajeti podjetniki so torej živeli blizu industrijskih obratov, za vodenje katerih so bili pooblašeni.

Od podjetnikov, ki so bivali v Dravski banovini, si jih je 93,1 odstotka izbralo mesto Maribor in bližnjo okolico (sreza Maribor desni in Maribor levi breg). Na mariborskem območju je potemtakem živel 72,9 odstotka od 155 podjetnikov, katerih kraj bivanja je znan. V Dravski banovini je bila po številu in odstotku podjetnikov na drugem mestu Ljubljana, kjer je prebivalo šest podjetnikov. To so bili predvsem zastopniki bančnega kapitala. Naslednji tabeli natančneje prikazujta kraj bivanja druge in tretje kategorije podjetnikov.

Tabela 23: Industrialci, bivajoči v kraljevini Jugoslaviji, vendar zunaj Dravske banovine

Banovina ali mesto s posebnim statusom	Število	Odstotek
Savska banovina	7	58,4
mesto Beograd	5	41,6
Skupaj	12	100

Tabela 24: Industrialci, bivajoči zunaj meja Kraljevine Jugoslavije⁶⁵

Država	Število	Odstotek
Avstrija	9	45
Češkoslovaška republika	8	40
Italija	1	5
Nemčija	1	5
Švica	1	5
Skupaj	20	100

Pri podjetnikih, ki so živeli v Savski banovini, ki je obsegala severovzhodni del ozemlja Hrvaške, je šlo predvsem za tiste, ki so bivali v Zagrebu, torej za predstavnike bančnega kapitala, iščočega ugodnih možnosti za naložbo v industriji. Podobno je mogoče trditi za podjetnike, živeče v takratnem glavnem mestu države južnih Slovanov, le da so med beograjskimi podjetniki prevladovali veletrgovci, bančnik pa je bil le eden. Že rezultati analize parametra rojstnega kraja so pokazali, da je večina tujerodnih podjetnikov, delujočih v mariborski industriji, izvirala iz avstrijskih in čeških dežel. Tabela 24 kaže na to, da vsi le niso zapustili domačega ognjišča in se preselili v Slovenijo, ampak da je del vodilnih položajev v podjetjih pripadel tudi onim, ki so raje ostali doma in so podjetje vodili v koordinaciji s podjetniki, bivajočimi v Mariboru. Zdi se, da gre pri v tujini živečih podjetnikih za take, ki jim je bil vrhovni položaj v podjetju zgolj formalnost ali pa so skrbeli za vodenje podjetja v njihovi domovini.

Predzadnji parameter, ki naj bi prispeval k popolnejši podobi mariborskega podjetništva v tridesetih letih, je državljanstvo. Ker so številni anketni listi iz konca tridesetih let, ko je vodstvo nacističnega Tretjega rajha začelo uresničevati svoje sanje o združitvi vseh Nemcev pod skupnim krovom, so na podatke o državljanstvu, o Nemcih iz Avstrije in Češkoslovaške republike že vplivale razmere, ki so svet nedolgo za tem pahnile v vojno. Zato so v tabeli 25 navedeni podatki taki, kot jih je mogoče najti na vprašalnih polah, v tabeli 26 pa sem s pomočjo retrogradne špekulacije državljanstva spremenil v takšna, kot naj bi bila pred anšlusom Avstrije leta 1938 in vkorakanjem nemških čet v Češkoslovaško leta 1939. 150 podje-

⁶⁵ Po geopolitičnem stanju iz leta 1938, torej pred spremembami mej v Evropi, ki jih je z anšlusom začela uveljavljati Nemčija.

tnikov je navedlo podatke o državljanstvu. Obdelava podatkov je pokazala naslednje stanje.

Tabela 25: Državljanstvo podjetnikov: dejansko stanje, kot ga je bilo mogoče najti v dokumentih

Državljanstvo	Število	Odstotek
Jugoslovansko	103	68,8
Nemško	21	14,1
Češkoslovaško	14	9,5
Avstrijsko	11	7,5
Italijansko	1	0,1
Skupaj	150	100
Neznano	6	X

Tabela 26: Državljanstvo podjetnikov: špekulativno stanje, ki naj bi obstajalo pred letom 1938

Državljanstvo	Število	Odstotek
Jugoslovansko	103	68,8
Avstrijsko	19	12,8
Čehoslovaško	19	12,8
Nemško	8	5,5
Italijansko	1	0,1
Skupaj	150	100
Neznano	6	X

Iz obeh tabel je jasno razvidno, da je imela večina podjetnikov jugoslovansko državljanstvo, čeprav navezava na podatke o rojstnem kraju podjetnikov pove, da so med njimi morali biti tudi podjetniki, rojeni zunaj SEO. Analiza razmerja med rojstnim krajem in državljanstvom da naslednji odgovor.

Rezultat opozarja na velik delež zunaj SEO rojenih industrialcev z jugoslovanskim državljanstvom. To seveda ne preseneča pri podjetnikih, rojenih v Srbiji, Bosni in Hercegovini, Dalmaciji ter na Hrvaškem, bolj zanimivo postane pri podjetnikih, rojenih v nekdanji Habsburški monarhiji: jugoslovansko državljanstvo je prevzelo šest podjetnikov, rojenih v Avstriji,

Tabela 27: Državljanstvo podjetnikov, rojenih zunaj SEO

Državljanstvo	Število	Odstotek
Jugoslovansko	25	39,1
Nemško	16	25
Čehoslovaško	13	20,3
Avstrijsko	10	15,6
Skupaj	64	100

pet v čeških deželah ter industrialec, rojen v Bukovini. Tudi v Italiji rojeni podjetnik je imel jugoslovansko državljanstvo. Razlogi za prevzem jugoslovanskega državljanstva mi niso znani, domnevam lahko le, da je v nekaterih primerih šlo za odločitev na podlagi nacionalne pripadnosti, v nekaterih pa za željo po čim bolj neproblematičnem poslovnem delovanju. Na kratko naj opozorim le še na zanimiv primer treh podjetnikov (od skupaj 73; predstavljali so torej le 4,1 odstotka), ki so bili rojeni na SEO, vendar so imeli nemško državljanstvo. Eden od njih je bil rojen v sodnem okraju Beljak, dva pa v sodnem okraju Maribor.

Za zaključek sklopa o državljanstvu v raziskavo zajetih podjetnikov bom omenil še nekatere razlike med tabelo 25 in 26. Spremembe na evropskem zemljevidu po letu 1938 so prinesle predvsem skok deleža podjetnikov z nemškim državljanstvom od 5,5 na 14,1 odstotka. K temu prirastku sta največji delež prispevali skupini podjetnikov s prej avstrijskim in češko-slovaškim državljanstvom, kar lahko privede do sklepa o velikem številu podjetnikov nemške narodnosti v vzorcu. In ravno narodnostni oziroma etnični pripadnosti podjetnikov bo posvečen zadnji sklop analize podjetniškega vzorca.

Narodnostna pripadnost je bila tako v času kot tudi v prostoru, v katerem je Zbornica za TOI izvajala industrijsko anketo, že več desetletij precej občutljivo vprašanje, da povečanja nacionalnih napetosti, ki so se konec tridesetih let z nemškim revanšizmom ponovno stopnjevala, niti ne omenjam. Poleg tega je postal leta 1938 Maribor bližnji sosed Tretjega rajha. Zato rahlo preseneča pripravljenost anketiranih industrialcev, da izpolnijo rubriko »narodna pripadnost«. Na poziv, naj razodenejo svojo narodnost, se je odzvalo 145 industrialcev, le 11 pa jih je okence pustilo prazno. Obdelava podatkov prikaže tako stanje.

Tabela 28: Nacionalna pripadnost v vzorec zajetih podjetnikov

Narodnost	Število	Odstotek
Nemška	51	35,3
Slovenska	36	24,9
Jugoslovanska	34	23,5
Češka	10	6,9
Avstrijska	5	3,6
Hrvaška	4	2,9
Italijanska	2	1,4
Srbska	2	1,4
Češko-jugoslovanska ⁶⁶	1	0,1
Skupaj	145	100
Neznano	11	X

Šele obravnava rezultatov nacionalne pripadnosti, ki so jo podjetniki sami izrazili, omogoči resnično oceno »tujosti« oziroma »neslovenskosti« mariborske industrije v času med vojnoma. In dobljeni rezultati jasno kažejo na zelo močno podjetniško udeležbo Nemcev. Večji problem predstavlja poskus dognati »slovenskost« mariborske industrije, saj je bilo, kot je lepo razvidno iz tabele 28, deklariranje za pripadnika jugoslovanskega naroda precej razširjeno in priljubljeno. Kaže, da je vsaj pri podjetnikih, ki so bili pripadniki južnoslovanskih narodov, zamisel o enotnem jugoslovanskem narodu, sestavljenem iz treh plemen (slovenskega, hrvaškega in srbskega), naletela na precejšnje ponotranjenje, če je pri izpolnjevanju obrazcev seveda res šlo za osebno prepričanje in ne morda le za podrejanje uradni ideologiji, kar pa iz dostopnih dokumentov seveda ni mogoče izvedeti. Kljub navedenim pomislekom je zaradi lažje obdelave podatkov mogoče veliko večino podjetnikov, ki so se deklarirali kot pripadniki jugoslovanske narodnosti, prišteti k onim, ki so se izjasnili za Slovence. Temu v prid govorijo tudi rezultati analize razmerja med rojstnim krajem in narodnostno pripadnostjo.

⁶⁶ Pri obdelavi podatkov je najbolj izstopal podjetnik, ki se je opredelil kot Čeh in obenem Jugoslovan, zato sem ga uvrstil v posebno kategorijo češko-jugoslovanske nacionalne pripadnosti.

Tabela 29: Narodnostna pripadnost podjetnikov, rojenih na SEO

Narodnost	Število	Odstotek
Slovenska	33	45,8
Jugoslovanska	22	30,5
Nemška	16	22,3
Češko-jugoslovanska	1	1,4
Skupaj	72	100

Med tistimi, ki so bili rojeni zunaj SEO, je najti veliko manj podjetnikov, ki so se deklarirali za predstavnike jugoslovanske narodnosti, v vzorcu pa so zato odločno prevladovali Nemci.

Tabela 30: Narodnostna pripadnost podjetnikov, rojenih zunaj SEO

Narodnost	Število	Odstotek
Nemška	31	51,6
Češka	9	15
Jugoslovanska	7	11,6
Avstrijska	5	8,4
Hrvaška	3	5
Slovenska	2	3,4
Srbska	2	3,4
Italijanska	1	1,6
Skupaj	60	100

V zvezi z Nemci je omembe vredno zlasti dejstvo, da je bil med mariborskimi podjetniki velik del takih, ki so se rodili na SEO. V absolutnih številkah so sicer v vzorcu prevladovali Nemci, rojeni zunaj SEO, vendar tudi delež »avtohtonih« Nemcev v industriji ni bil zanemarljiv. Pri Nemcih, rojenih zunaj SEO, je velik delež odpadel na podjetnike, rojene na Češkem.⁶⁷

⁶⁷ Narodnostna podoba podjetnikov, rojenih na Češkem in Moravskem, je bila taka:

Narodnost	Število	Odstotek
Nemška	9	42,8
Češka	8	38,1
Avstrijska	2	9,5
Jugoslovanska	1	4,8
Srbska	1	4,8
Skupaj	21	100

Prevladovali so torej podjetniki nemške narodnosti.

V zvezi z narodnostjo podjetnikov so me predvsem zanimala njena razmerja do industrijske stroke ter števila zaposlenih v podjetju. Predstavitvi teh razmerij bo namenjen zadnji sklop razprave.

Tabela 31: Udeležba v industrijski stroki glede na narodnost

	Nemška		Slovenska		Jugoslovanska		Češka		Avstrijska	
	A.š.	Odstotek	A.š.	Odstotek	A.š.	Odstotek	A.š.	Odstotek	A.š.	Odstotek
Tekstilna	19	37,2	7	20,6	5	14,7	8	80	3	100
Gradbena	10	19,6	0	0	7	20,6	0	0	0	0
Grafična	0	0	6	17,6	0	0	0	0	0	0
Papirna	0	0	5	14,7	3	8,8	0	0	0	0
Kovinarska	5	9,8	4	11,8	0	0	0	0	0	0
Lesna	1	2	4	11,8	2	5,9	1	10	0	0
Kemična	10	19,6	3	8,8	7	20,6	1	10	0	0
Živilska	3	5,9	2	5,9	10	29,4	0	0	0	0
Usnjarska	2	3,9	2	5,9	0	0	0	0	0	0
Razno	1	2	1	2,9	0	0	0	0	0	0
Skupaj	51	100	34	100	34	100	10	100	3	100

Tabela 31 prikazuje razmerje med narodnostjo in udeležbo v industrijski stroki. Takoj je mogoče opaziti, da je v tem pogledu do večjih odstopanj prihajalo le v tekstilni stroki, kjer je opazna tako relativna kot tudi absolutna prevlada podjetnikov nemške in češke narodnosti ter relativna prevlada avstrijske narodnosti. Po odstotkih v tekstilni industriji udeleženi podjetniki so prednjačili Čehi in Avstrijci. Podoba o odnosu med narodi v panogah mariborske industrije se še izostri z združenjem kategorij slovenske in jugoslovanske ter nemške in avstrijske narodnosti z namenom ugotoviti razmerje med slovenskimi in nemškimi podjetniki. Združitev kategorij je seveda popolnoma hipotetične narave in jo uporabljam v metodološke namene s ciljem prikazati čim bolj jasno in sistematično podobo zbranih podatkov, pri čemer se zavedam nasilne intervencije nad subjektivno odločitvijo in čutenjem posameznikov, ki jih obravnavam. Rezultate po združitvi kategorij prinaša naslednja tabela.

Tabela 31a: Udeležba v industrijski stroki glede na narodnost – druga različica

	Jugoslovanska in slovenska narodnost		Nemška in avstrijska narodnost	
	A.Š.	Odstotek	A.Š.	Odstotek
Tekstilna	12	17,6	22	40,7
Gradbena	7	10,4	10	18,6
Grafična	6	8,8	0	0
Kemična	10	14,7	10	18,6
Kovinarska	4	5,9	5	9,3
Papirna	8	11,8	0	0
Živilska	12	17,6	3	5,5
Usnjarska	2	2,9	2	3,7
Lesna	6	8,8	1	1,8
Razno	1	1,5	1	1,8
Skupaj	68	100	54	100

Ob pogledu na rezultate v tabeli postane podoba o prevladi nemških podjetnikov v tekstilni industriji še jasnejša. Razlika je vidna predvsem v relativnih številkah, kar navaja k sklepu o koncentraciji nemškega podjetništva v tekstilni industriji, medtem ko so se slovenski podjetniki razporedili enakomerneje na več različnih strok. Relativna nemška prevlada je vidna tudi v gradbeni, kemični, kovinski in usnjarski stroki. Slovenski podjetniki so popolnoma obvladovali papirno in grafično stroko. Morda je razlog za slovensko prevlado v grafični industriji iskati v skrbi za ohranitev slovenskosti inštitucij, zadolženih za ustvarjanje nacionalne identitete, temelječe na izrazito kulturnih referenčnih točkah (zlasti na jeziku). Slovensko obvladovanje tiskarske industrije je bilo verjetno v mestu, ki je šele po letu 1918 dobilo zunanjo slovensko podobo, izrednega simbolnega pomena. Poleg omenjenih strok izstopa še slovenska prevlada v živilski industriji. Razlog za to je morda iskati v dveh prednostih, ki jih je nudila ta stroka podjetnikom: zahtevala je manjše kapitalne investicije, tako da je bila dostopna manjšim podjetnikom, obenem pa je bil trg za njene proizvode precej dojemljiv.⁶⁸ Verjetno je v pomanjkanju investicijskega kapitala pri slovenskih podjetnikih iskati odgovor, zakaj njihova prevlada v

⁶⁸ Stevan M. Kukoleča: Industrija, str. 85–86.

živilski industriji in po drugi strani njihova manjša zastopanost v tekstilni industriji. In ravno tu pride do izraza neudeležba kapitalno močnih slovenskih bank v mariborski tekstilni industriji. Še v eni stroki so absolutno in relativno prevladovali slovenski podjetniki – v lesni industriji, za katero je bila, podobno kot za živilsko, značilna množica malih obratov, ki niso zahtevali velikih investicij. Razen teh razlogov je na razvoj lesne industrije vplivala tudi obilica lesa v mariborski okolici, zlasti na Pohorju.⁶⁹

Za konec analize razmerja med narodnostjo in industrijsko stroko sem pripravil še eno različico tabele, v kateri sem v prvi kategoriji združil podjetnike, ki jih je mogoče označiti kot tuje. To so podjetniki nemške, avstrijske in češke narodnosti. Nasproti jim stojijo podjetniki, ki bi jih bilo v kontekstu prostora in časa, iz katerega so anketni listi, mogoče označiti kot domače. To so predstavniki južnoslovenskih in jugoslovenske narodnosti. Torej podjetniki, ki so navedli, da so slovenske, hrvaške, srbske in jugoslovenske narodnosti.

Tabela 31b: Udeležba v industrijski stroki glede na narodnost – tretja različica

	Južnoslovenske narodnosti: slovenska, hrvaška, srbska in jugoslovenska		Nemška, avstrijska in češka narodnost	
	A.Š.	Odstotki	A.Š.	Odstotki
Tekstilna	16	21,6	30	46,9
Živilska	13	17,6	3	4,7
Kemična	10	13,5	11	17,2
Papirna	8	10,8	0	0
Gradbena	7	9,4	10	15,6
Lesna	6	8,1	2	3,1
Grafična	6	8,1	0	0
Kovinska	5	6,8	5	7,8
Usnjarska	2	2,7	2	3,1
Razno	1	1,4	1	1,6
Skupaj	74	100	64	100

⁶⁹ GSS, str. 26–27.

Podatki v tabeli 31b v ničemer ne spreminjajo prej navedenih ugotovitev. Ravno obratno: še potencirajo rezultate iz tabele 31a.

Že v zvezi z razmerjem med narodnostjo in industrijsko stroko sem izrazil domnevo, da so podjetniki slovenske narodnosti delovali v manjših obratih, ki so bili tudi manj kapitalno zahtevni. To domnevo bom naprej razdelal v sklopu, ki sledi in je posvečen razmerju med narodnostjo in številom zaposlenih v podjetju.

Tabela 32: Število zaposlenih glede na narodnost podjetnikov

	Nemška		Slovenska		Jugoslovanska		Češka		Avstrijska	
	A.Š.	Odstotek:	A.Š.	Odstotek:	A.Š.	Odstotek:	A.Š.	Odstotek:	A.Š.	Odstotek:
21–50	15	29,4	21	58,4	17	50	3	30	2	40
51–100	13	25,5	5	13,9	9	26,5	4	40	2	40
101–250	10	19,6	5	13,9	2	5,9	1	10	0	0
251–500	7	13,7	4	11,1	6	17,6	1	10	0	0
Nad 500	6	11,8	1	2,7	0	0	1	10	1	20
Skupaj	51	100	36	100	34	100	10	100	5	100

Tabela 32 potrjuje zapisano domnevo, da so bili podjetniki slovenske narodnosti aktivni predvsem v manjših podjetjih. Večina jih je zasedala vrhovne položaje v kategoriji podjetij z najmanjšim številom zaposlenih delavcev. Afiniteto tujih (to je neslovenskih) podjetnikov do delovanja v večjih industrijskih obratih, ki so zaposlovali nad 100 delavcev, nazorno ilustrirajo številke v tabeli 33.

Tabela 33: Razmerje med narodnostjo in delovanjem v večjih podjetjih ter povprečnim številom zaposlenih

Narodnost	Odstotek podjetnikov, delujočih v podjetjih z več kot 100 zaposlenimi	Povprečno število zaposlenih
Nemška	45,1	233,3
Češka	30	221,7
Avstrijska	20	165,8
Slovenska	27,7	130,8
Jugoslovanska	23,5	120,7

Obenem je iz tabele 33 razvidno tudi, da je povprečno število zaposlenih v podjetjih, v katerih so delovali slovenski industrialci, presegalo številko 100, zaradi česar je mogoče reči, da so tudi oni povprečno delovali v velikih podjetjih, čeprav so glede koncentracije slovenskega podjetniškega kadra v malih podjetjih bolj zgovorni in ustrezni podatki iz tabele 32.⁷⁰

Za konec še pregled razmerja med nemškimi in slovenskimi podjetniki ter številom zaposlenih, pri čemer sem pri združevanju narodnostnih kategorij postopal enako kot pri tabeli 31a. Združil sem namreč kategoriji slovenske in jugoslovanske narodnosti in nemške ter avstrijske narodnosti ter podjetnike, vključene v prvo novo kategorijo, obravnaval kot Slovence, podjetnike v drugi hibridni kategoriji pa kot Nemce. Ta postopek je dal naslednje rezultate.

Tabela 32a: Število zaposlenih glede na narodnost podjetnikov – druga različica

	Slovenska in jugoslovanska narodnost		Avstrijska in nemška narodnost	
	A.Š.	Odstotek	A.Š.	Odstotek
21–50	38	54,3	17	30,3
51–100	14	20	15	26,8
101–250	7	10	10	17,9
251–500	10	14,3	7	12,5
Nad 500	1	1,4	7	12,5
Skupaj	70	100	56	100

Opazna je absolutna in relativna prevlada podjetnikov slovenskega rodu v dveh kategorijah zaposlenih: najprej je ta prisotna v kategoriji podjetij z 21 do 50 zaposlenimi. Bolj zanimivo je, da so slovenski podjetniki nad nemškimi prevladovali tudi v predzadnji kategoriji podjetij z 251 do 500 zaposlenimi. Tu je iskati pojasnila, zakaj je povprečno število zaposlenih v podjetjih, v katerih so delovali slovenski industrialci, presegalo številko sto.

⁷⁰ »V velikih obratih je delež močnega tujega kapitala dominanten. Čim manjši so obrati, tem več jih je v lasti slabotnega domačega kapitala.« Mirko Novak Razmestitev industrije v Sloveniji. V: Geografski vestnik, 1939, št. 1–4, str. 95.

Tabela 33a: Razmerje med narodnostjo in delovanjem v večjih podjetjih ter povprečnim številom zaposlenih

Narodnostna pripadnost	Odstotek podjetnikov, delujočih v podjetjih z nad 100 zaposlenimi	Povprečno število zaposlenih
Avstrijska in nemška	42,9	227,3
Slovenska in jugoslovanska	25,7	125,9

Tabela 33a kaže, da je bilo v podjetjih, kjer so delovali industrialci nemške narodnosti, povprečno zaposlenih približno 230 delavcev ali skoraj dvakrat več kot v podjetjih s slovenskim podjetniškim osebjem. Tudi primerjava odstotka podjetnikov, ki so delovali v večjih podjetjih z več kot 100 zaposlenimi, se nagiba v prid Nemcem, kar lahko vodi le k enem sklepu: mariborsko veliko industrijo so obvladovali industrialci nemške narodnosti.

Sklep

Ob koncu razprave bi rad izpostavil naslednja spoznanja o medvojnem mariborskem industrijskem podjetništvu.

- Zlasti v tekstilni industriji je pri podjetjih, med katerimi jih je bilo mnogo za slovenske razmere precej velikih, kot posebnost opaziti majhno neposredno kapitalsko in podjetniško udeležbo bančnih institucij. Le-ta je bila bolj izrazita v kemični industriji (Tovarna dušika Ruše) ter papirni (Sladkogorska tovarna lepenke), medtem ko je bilo v tekstilni stroki takšno le eno podjetje (Teksta, d. d., pri kateri je bil neposredno udeležen hrvaški bančni kapital). Odgovor morda tiči v tem, da so bile banke že v zadostni meri udeležene pri drugih tekstilnih podjetjih (tako npr. pri velikanu Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner, d. d.) in se jim neposredna udeležba v mariborski industriji ni zdela potrebna ali poslovno smotrna.
- Omenjena značilnost je vplivala na posebnost mariborskega podjetništva, ki je bila v tem, da so imeli pomembno vlogo v veliki tekstilni industriji podjetniško izjemno nadarjeni posamezniki, kot sta bila Josip Hutter ali Marko Rosner, ki se jima je v precej kratkem času uspelo povzpeti od trgovcev do veleindustrialcev. Pogosto je bila v

tekstilni industriji odločilna kombinacija podjetniške spretnosti in tujega kapitala (tuj v tem smislu, da ves kapital, vložen v podjetje, ni bil podjetnikova last).

- Tretja in zadnja posebnost mariborskega industrijskega podjetništva, ki jo nameravam izpostaviti, je bila, da je v mariborski industriji delovalo veliko zunaj slovenskega etničnega ozemlja rojenih podjetnikov, ki so bili najpogosteje nemške narodnosti in so brez dvoma obvladovali veliko tekstilno industrijo. Vendar je treba malce postati in premisliti, preden jih vsepovprek razglasimo za tuje. Velika večina jih je bila namreč rojena še v času, ko so Slovenci z njimi bivali v skupni državi in je bil ravno razpad Habsburške monarhije ter nastanek prve jugoslovanske države tisti rez, ki je privedel do priseljevanja večjega števila podjetnikov iz držav naslednic Avstro-Ogrske, ki so po letu 1918 formalno postale tujina. Morda je medvojno mariborsko podjetništvo zato treba gledati kot vpeto v širši srednjeevropski gospodarski in poslovni prostor, katerega podjetniki so v spremenjenih geopolitičnih razmerah videli podjetniško priložnost in jo sklenili izkoristiti. Res so v mariborski veliki (predvsem tekstilni) industriji sicer prevladovali podjetniki nemške narodnosti, a je njihovo dejavnost dopolnjevala množica manjših in kapitalsko šibkejših industrialcev slovenskega rodu, industrializacija pa je navsezadnje prispevala tudi k modernizaciji mestne infrastrukture ter z odpiranjem novih delovnih mest lajšala problem agrarne prenaseljenosti okolice.

Marjan Matjašič

»MARIBORSKI TEDEN« – SEJEMSKO OGLEDALO RAZVOJA MARIBORSKEGA GOSPODARSTVA

Pod pokroviteljstvom mestne občine Maribor in v organizaciji Tujsko-prometne zveze je bil med 6. in 15. avgustom 1932 prvi Mariborski teden s petimi tematskimi razstavami v petih različnih poslopih. S sejemske prireditvijo so predstavili turistično ponudbo Maribora in širšega mariborskega območja, namen pa je bil privabiti v mesto obiskovalce.

Naslednje leto so se organizatorji Mariborskega tedna organizirali kot zadruga, sejemska prireditev je bila med 5. in 15. avgustom 1933. Drugi Mariborski teden, ki je prav tako kot prvi in vsi drugi do začetka druge svetovne vojne trajal deset dni, je še zmeraj imel razstavne prostore na različnih lokacijah. Strnil jih je ob Prešernovi ulici in ob obeh šolah v neposredni bližini. Tudi leta 1933 je imel Mariborski teden še pretežno turistični, kulturni in športni značaj. Prireditelji so pripravili enajst zaključenih razstav, med njimi prvič pregledno razstavo mariborske industrije, trgovine in obrti.

Tretji Mariborski teden je vsebinsko predstavil celotno mariborsko okrožje. Po obsegu je bil veliko večji od prejšnjih dveh. Razstave so bile večje, na njih je sodelovalo 85 razstavljalcev. Gospodarski del je bil predstavljen z razstavo obrti.

Mariborska industrija se je prvič v večjem obsegu in samostojno predstavila leta 1935 na četrtem Mariborskem tednu. Posebne razstavne prostore je imela mariborska tekstilna industrija. Na svoji razstavi sta se predstavili tudi splošna industrija in obrt. Razstavljal je tudi vrtnarstvo.

S petim Mariborskim tednom je vsakoletna sejemske-razstavna prireditev dobila povsem gospodarski pomen. Tega leta je bila postavljena

velika razstava tekstilne industrije, ob njej pa še razstava mlekarstva in sivarstva. Ogledati si je bilo mogoče tudi vse iz leta v leto ponavljajoče se razstave. Peti Mariborski teden je prireditelj označil z motom »velika gospodarska in kulturna revija«. V času sejma med 1. in 9. septembrom 1936 so – kot na drugih uglednih sejmih – sejmsko dogajanje spremljala najrazličnejša strokovna srečanja in gospodarske konference. Obiskovalci so lahko spoznali velik napredek tekstilne industrije v mestu.

Izrazito gospodarsko vsebino in pomen je dobil šesti Mariborski teden z 18 zaključenimi razstavami. Na velikih površinah je razstavljala tekstilna industrija, postavljena je bila splošna industrijska razstava, zraven teh še obrtna razstava, razstava poljedelstva pa tudi vrtnarska, vinska in mlekarška razstava.

Na zelo povečanih razstavnih površinah so na sedmem Mariborskem tednu k stalnim ponavljajočim se razstavam iz preteklih let dodali prvo vsejugoslovansko razstavo vozil, na kateri so sodelovali razstavljavci iz vse kraljevine. S to razstavo je Mariborski teden prvič dobil vsejugoslovanski pomen. Ob razstavi vozil so še posebno razstavo pripravile jugoslovanske železnice s prikazom najstarejšega industrijskega podjetja v mestu – Delavnic državnih železnic.

Osmi Mariborski teden so organizatorji postavili že pod vtisom bližajoče se vojne. Bolj kot gospodarska razstavna prireditev je izzvenel kot »velika nacionalna manifestacija Mariborčanov«. Naslednje leto, 1940., so prireditelji Mariborski teden že odpovedali. Vsi predvojni Mariborski tedni so trajali po deset dni in so se odvijali v času od konca julija do konca prvih dveh tednov avgusta, razen leta 1936, ko je bil peti Mariborski teden med 1. in 9. septembrom. Spremljajoči del razstavnega dela Mariborskega tedna so predstavljale številne kakovostne kulturne prireditve, ki so bile pravzaprav poletne kulturne prireditve. K sejmu je sodil tudi zabavni, veselični del. Vsi trije sestavni deli Mariborskega tedna so prireditvi zagotavljali množičen obisk.¹

Na začetku februarja 1952 se je na pobudo Olepševalnega društva sestal pripravjalni odbor za organizacijo prvega povojnega Mariborskega tedna. Člani odbora so sklenili, da bo sejmska prireditev trajala 14 dni, med 5. in 22. julijem 1952. K razstavljanju so povabili mariborska podjetja in podjetja iz bližnjih industrijskih središč. Organizacijski odbor je

¹ B.: Od I. do X. Mariborskega tedna. Zgodovinski pregled prireditev Mariborskega tedna. V: Večer, 4. 7. 1953, št. 156, str. 2; Katalog jubilejnega X. Mariborskega tedna 4. – 19. julija 1953. Maribor 1953, str. 11–15.

menil, da bo obuditev predvojnega Mariborskega tedna do takrat največja sejemska prireditev v mestu. Za razstavišči sta bili izbrani dve veliki šolski stavbi v središču mesta, v Cankarjevi in Razlagovi ulici, prav tako pa tudi prostor med šolama in Unionsko dvorano. V skladu s predvojno tradicijo se je pripravljalni odbor Olepševalnega društva odločil, da bodo predvsem sejemske prireditve spremljali kulturni, športni in zabavni dogodki ob sejemskem prostoru in na različnih lokacijah v mestu. V zabavni in veselični del prireditve so vključili tudi gostilne v neposredni bližini razstavišča.²

Na lepo urejenem razstavnem prostoru, kot so sodili sodobniki, je 5. julija 1952 odprl vrata prvi povojni Mariborski teden. Po pozdravnem nagovoru predsednika prireditvenega odbora Janeza Skuška je imel osrednji nagovor podpredsednik Mestnega ljudskega odbora Maribor Franc Rant, čeprav so se slovesnosti udeležili v imenu vlade LRS minister Zoran Polič, sekretar Mestnega komiteja KPS Vladko Majhen in predsednik Mesnega ljudskega odbora Maribor Miloš Ledinek. Govornik je poskušal prvi povojni Mariborski teden prikazati kot nekaj povsem novega, drugačnega od predvojnih. A očitno je bilo, da se je pripravljalni odbor pri organizaciji Mariborskega tedna zgledoval po predvojni sejemski prireditvi. Zavest, da so takratni Mariborski tedni bili nadaljevanje predvojne sejemske tradicije, se je že čez leto dni kazala v nadaljevanju številčenja sejemske prireditve in v poudarjanju, da je bil leta 1953 organiziran deseti, jubilejni Mariborski teden. Rant je menil, da je obnovljeni Mariborski teden prikazal izjemne uspehe, ki jih je mesto Maribor kljub hudemu medvojnemu razdejanju doseglo pri obnovi mesta v pičlih sedmih letih. Mariborski teden je potrjeval Maribor kot eno najpomembnejših industrijskih središč v Jugoslaviji, dokazoval pa naj bi tudi prednosti nove socialistične ureditve v primerjavi s kapitalistično.³

V posebni izjavi za Vestnik je predsednik Mestnega ljudskega odbora Maribor Miloš Ledinek opozoril, da je Mariborski teden dokazoval gospodarsko in kulturno moč mesta ter da je njegova industrija sposobna zadočiti visokim zahtevam naročnikov in kupcev. Menil je, da so se razstavljavci udeležili sejemske prireditve s pričakovanji, da si bodo na obnovljenem Mariborskem tednu ustvarili priložnosti za še večji prodor mariborske industrije na druga območja Jugoslavije in v tujino. Nadejal se je, da bodo sklenili čim več pogodb in prejeli nova naročila, kot je sodil, za kakovostne

² V juliju »Mariborski teden«: Največja povojna prireditev te vrste pri nas. V: Vestnik, 12. 2. 1952, št. 36, str. 2.

³ Maribor vabi. Svečana otvoritev prvega povojnega Mariborskega tedna. V: Vestnik, 5. 7. 1952, št. 158, str. 1.

industrijske izdelke tekstilne, kovinske, usnjarske, živilske, kemične in po-
hištvene industrije. Obiskovalci od drugod se bodo prepričali, da se med
bombnimi napadi porušeno mesto uspešno obnavlja ter da se Maribor s
pospešenim urejanjem mestnega okolja razvija v lepo in prijazno mesto.
Predsednik Mestnega ljudskega odbora je bil prepričan, da obiskovalci ne
bodo razočarani zapuščali razstavnih prostorov.⁴

V obeh mariborskih šolah in na prostem je leta 1952 razstavljalo 140
razstavljalcev iz Maribora in Slovenije. Na zaprtem sejemskem prostoru je
Tovarna čevljev iz Maribora razstavljala svoj proizvodni asortiman čevljev
skupaj s tovarno Ilirija iz Ljubljane z izdelki za nego usnja. Ilirija je obisko-
valcem predstavila parketna loščila, čistila za kovine in stekla, kozmetične
izdelke in sveče. Svoj paviljon je imela tovarna Zlatorog z izdelki za osebno
nego, toaletno milo, zobno pasto, kolonjsko vodo. Tovarna Pinus iz Rač je
razstavila kolekcije zaščitnih sredstev za kmetijstvo. Tovarna avtomobilov
Maribor je manjše stroje iz proizvodnega programa tovarne, med njimi
vrtalne stroje, kompresorska kladiva in odkovke iz pravkar dograjene ko-
vačnice, razstavila v zaprtih razstavnih prostorih. Pred obiskovalci se je
pobahala z razstavo 2000 sestavnih avtomobilskih delov iz svoje proizvo-
dnje za vgradnjo v tovornjake in avtobuse. Pokazala je tudi 800 drugih
avtomobilskih delov, ki so jih za Tovarno avtomobilov Maribor izdelovali v
drugih podjetjih. Zunaj, na odprtem razstavnem prostoru pa je TAM raz-
stavljala tovornjake in avtobuse. Med njimi takrat najnovejši tip tovornjaka
ter avtobusa znamke Luka in unikatni dirkalni avtomobil.

Hidromontaža je v zaprtem razstavnem prostoru želela s fotografi-
jami z delovišč prikazati svojo dejavnost, na odprtem delu pa je razstavila
14-tonski vitel za montažo tlačnih cevovodov pri hidroelektrarnah, ki ga je
nameravala odpeljati na delovišče hidroelektrarne Jablanica.

Na odprtem razstavnem delu je Tovarna poljedelskih strojev iz Mari-
bora razstavljala svoj proizvodni program kmetijskih strojev, škropilnice,
stiskalnice za grozdje in sadje, mlatilnice, slamoreznice itn.⁵

Na glavni železniški postaji v Mariboru so Delavnice državnih že-
leznic kot del vlakovne kompozicije razstavile pravkar v tovarni narejeni
potniški vagon pulman za hitre vlake in »avtobusni« model potniškega va-
gona. Zraven so dodali še tovarne vagona, vagona hladilnike in lokomotivo

⁴ Kaj pričakujemo od Mariborskega tedna. V: Vestnik, 5. 7. 1952, št. 158, str. 1.

⁵ K. M.: Velika izbira kmetijskih strojev in orodja na razstavišču Mariborskega tedna. V: Vestnik, 8. 7. 1952, št. 160, str. 1; Mariborski teden pričakuje novih gostov. V: Vestnik, 9. 7. 1952, št. 161, str. 1.

serije 36. Ob zaključku Mariborskega tedna je predsednik prireditvenega odbora ocenil, da je sejem s 60 milijonov dinarjev sklenjenih pogodb uspel tudi v ekonomskem pogledu. Tovarna lesnih proizvodov je sklenila za 12 milijonov dinarjev poslov s trgovskimi potniki iz Slovenije, Bosne in Hercegovine ter Srbije. Tovarna Zlatorog je podpisala pet velikih poslov in je bila z udeležbo na sejmu zelo zadovoljna. Še bolj se je pohvalila Tovarna pohišta iz Maribora. Na sejmu so prodali vse, kar so razstavili, sklenili pa so tudi veliko pogodbo, ki naj bi zapolnila polovico tovarniških zmogljivosti za tri mesece. O sklenjenih naročilih je bila skrivnostna Mariborska tekstilna tovarna, ki je novinarju Vestnika zaupala, da je na sejmu imela boljši promet, kot je pričakovala. Od Mariborskega tedna so v poslovnem smislu veliko več pričakovali v tovarni štedilnikov iz Bistrice pri Limbušu, čeprav so priznali, da je bilo za njihove izdelke veliko zanimanje in so prejeli naročilo za izdelavo dveh vagonov štedilnikov. Med poslovneži je bilo nadpovprečno veliko zanimanja za bakrene kopalne peči Mariborske livarne, vendar tovarna ni mogla sklepati novih pogodb, ker je imela zakupljeno že celotno letno proizvodnjo. Kljub zanimanju za mesne konzerve pogodb ni sklepala Tovarna mesnih izdelkov, ker ni imela lastnih obratnih sredstev za nakup surovin za povečano proizvodnjo.⁶

Naslednje leto je organizacijo drugega povojnega in desetega jubilejnega Mariborskega tedna prevzela Trgovinska in gostinska zbornica v Mariboru. Razstavni prostor je povečala za 1000 kvadratnih metrov, potem ko so porušili znotraj razstavnega kompleksa nekaj majhnih, tudi za podobo mesta neuglednih stavb. Za razstavljanje so uporabili prostore osrednje mestne Unionske dvorane in prosta pripadajoča zemljišča severno od nje. Obiskovalec, ki si je želel ogledati vse razstave Mariborskega tedna, bi moral leta 1953 prehoditi dobrih pet kilometrov poti. Razstavni prostori so se po mnenju sodobnikov razprostirali na večji površini kakor kadar koli prej. Prepričani so bili, da bi se lahko Mariborski teden kosal s katero koli veliko sejmsko prireditvijo drugod. V notranjosti razstavnih prostorov so klasične žarnice nadomestili z neonsko osvetlitvijo, ki jo je izdelala mariborska Elektrokovina in jo kot prototip prvič preizkusila na Mariborskem tednu. Več kot mesec dni trajajoče urejanje sejmskih prostorov, predvsem zunanjih, je oviralo deževje. Na desetem Mariborskem tednu je Trgovinska in gostinska zbornica pripravila še dvojce spe-

⁶ Nekaj kratkih izjav. O uspehu Mariborskega tedna. V: Vestnik, 25. 7. 1952, št. 174, str. 2.

cializiranih razstav s prikazom izdelkov celotne jugoslovanske tekstilne industrije in jugoslovanske industrije poljedelskih strojev. Prav tako je pripravila posebno, veliko in zaključeno razstavo štajerskih vin z željo, da bi jim promocija na Mariborskem tednu pomagala, da bi dobila nekdanjo veljavo. Pri predstavitvi živilske industrije se je organizator odločil privabiti predvsem jugoslovanske izdelovalce likerjev. V Maribor je prišlo razstavljat kar 30 jugoslovanskih tovarn kovinskih izdelkov. Svoje izdelke so razstavile tudi kemične tovarne iz Splita, Osijeka, Zagreba, Skopja, Celja, Medvod in Maribora. Štirinajstdnevno sejmsko dogajanje so spremljala strokovna posvetovanja in poslovna srečanja, na katerih so razstavljalci sklepali velike posle. Po svojem obsegu in številu obiskovalcev je Mariborski teden prerasel sejmsko prireditev lokalnega pomena in je postal prikaz povojnega gospodarskega razvoja celotne Štajerske in Prekmurja. S pritegnitvijo razstavljalcev iz vse Jugoslavije je pokazal gospodarski napredek celotne države. V Trgovinski in gostinski zbornici so sodili, da so z novim pristopom Mariborskemu tednu pridali velesejmski značaj. Menili so, da je Maribor, ki je bil po vrednosti letne industrijske proizvodnje v Jugoslaviji na tretjem mestu, nujno potreboval sejem, organiziran na velesejmski način. Naloga sejma bi morala biti ustvarjati pogoje za hitrejši in učinkovitejši prodor mariborske industrije na jugoslovanski trg, prav tako bi moral privabljati industrijska podjetja iz drugih jugoslovanskih republik, da razstavlajo in navezujejo poslovne stike z mariborskimi podjetji. Mariborski teden bi po mnenju Trgovinske zbornice dobil velesejmski značaj tudi z organizacijo specializiranega tekstilnega sejma z vsejugoslovansko udeležbo razstavljalcev.⁷

Ob svojem obisku Mariborskega tedna 10. julija 1953 je predsednik združenja tekstilnih proizvajalcev FLRJ France Žitnik pohvalil odlično ureditev razstavnih prostorov, še posebno so ga navdušili razstavni prostori jugoslovanskih tekstilcev. Menil je, da prav nič ne zaostajajo za zagrebškimi razstavami. Organizatorjem Mariborskega tedna je svetoval premik začetka sejma v avgust, da bi lahko razstave obiskalo še več ljudi. A tudi jugoslovanski tekstilci bi na Mariborski teden lahko prišli s kolekcijami blaga za prihajajočo jesensko-zimsko sezono. Dodal je, da ima Mariborski teden možnost, da se razvije v velik tekstilni sejem, pomemben za vso dr-

⁷ Šj.: Mariborski teden – revija gospodarskega in kulturnega razvoja. V: Večer, 11. 6. 1953, št. 136, str. 1; B.: Jutri ob 16. uri: začetek Mariborskega tedna! V: Večer, 3. 7. 1953, št. 155, str. 1; I.: Ob jubilejnem X. Mariborskem tednu. V: Večer, 4. 7. 1953, št. 156, str. 1; B.: Desetemu Mariborskemu tednu – vse priznanje! V: Večer, 6. 7. 1953, št. 157, str. 2.

žavo. Prepričan je bil o zelo prikladni legi razstavišča sredi mesta, zato ga ne bi bilo pametno seliti drugam.⁸

Sredi marca 1954 je upravni odbor upošteval željo večine razstavljalcev in se odločil, da bo Mariborski teden med 7. in 15. avgustom 1954. Za razstavne prostore so zraven vseh prostorov velike Unionske dvorane dobili še obsežno sadno skladišče podjetja Vino-sadje iz Maribora, ki so se stikali z unionskim kompleksom.⁹

Pripravljalci Mariborskega tedna so se po uspešno končanem desetem Mariborskem tednu soočali s pomanjkanjem novih razstavnih prostorov. Gostovanja v za sejemske dejavnost neprimernih, občasnih prostorih ni bilo mogoče širiti, ker so v neposredni bližini že stale nove stavbe. Zaradi pomanjkanja razstavnega prostora so morali že za deseti Mariborski teden odkloniti več razstavljalcev.¹⁰

Že aprila 1954 je upravni odbor dobil prijave več razstavljalcev iz drugih jugoslovanskih republik za udeležbo na Mariborskem tednu. Ker so v Mariboru načrtovali prihod več razstavljalcev iz Bosne in Hercegovine, Makedonije, Srbije in Hrvaške, si je upravni odbor, ki ga je vodil Rado Pušenjak, prizadeval dobiti še nekaj dodatnega razstavnega prostora. Nekaj 100 novih kvadratnih metrov jim je vendarle uspelo dobiti.¹¹

Mesec dni pred začetkom enajstega Mariborskega tedna se je Rado Pušenjak, predsednik upravnega odbora, pohvalil, da je med razstavljalci iz celotne države za sejemske prireditve veliko zanimanje. Hkrati ga je skrbelo, kaj bodo lahko ponudili razstavljalcem, ki se bodo prijavljali šele ob konca prijavnega roka. Mesec dni pred začetkom je bil skoraj ves razstavni prostor oddan, čeprav je bil po obsegu celo nekoliko večji kot leto prej. Med sodelujočimi so bili razstavljalci iz Štajerske in iz drugih predelov Slovenije, prav tako je bilo veliko prijavljenih iz drugih jugoslovanskih republik. Na Mariborskem tednu pa so želela razstavljati tudi podjetja iz Avstrije in Zahodne Nemčije. Pripravljalci Mariborskega tedna so tudi to leto pripravili med sejmom različne spremljevalne prireditve, in to od gospodarskih konferenc do demonstracije praktične uporabe kmetijskih strojev.¹² Mesec dni pred začetkom so bili prepričani, da bo enajsti Mariborski teden po

⁸ Z Mariborskega tedna. V: Večer, 11. 7. 1953, št. 162, str. 1.

⁹ Rado Pušenjak: Pripravljamo se na »Mariborski teden«. V: Večer, 27. 3. 1954, št. 72, str. 6.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Lado: Priprave za »Mariborski teden«. V: Večer, 10. 4. 1954, št. 84, str. 5.

¹² Letos izredno zanimanje za Mariborski teden. V: Večer, 8. 7. 1954, št. 159, str. 2.

številu razstavljalcev in po pripravljenih razstavah »res edinstven v primeri z vsemi dosedanjimi gospodarskimi razstavami v Mariboru«. ¹³

Na enajsti Mariborski teden se je prijavilo 139 velikih podjetij, 19 manj kot za deseti, jubilejni Mariborski teden leta 1953. V vodstvu Mariborskega tedna so manjše število razstavljalcev pospremili s pojasnilom, da je to povezano s spremembo koncepta vinske razstave. Razstavljali naj bi le proizvajalci in veletrgovci vin s Štajerske, medtem ko so leto prej sodelovala podjetja iz vse države. Število razstavljalcev bi lahko bilo večje kot leto prej, če bi organizatorji uspeli dobiti še dodatnih 600 kvadratnih metrov prostora za 25 razstavljalcev, ki so svoje sodelovanje napovedali tik pred zdajci. Organizator jih je moral zavrnil. Sejemski prostor Mariborskega tedna je leta 1954 obsegal območje od Razlagove ulice s kompleksom zemljišč med Cankarjevo in Prešernovo ulico, kompleks Unionske dvorane in na novo pridobljeni zaprti del razstavišča v podjetju Vino-sadje. Razstavne prostore so kot leto prej opremili s fluorescentno razsvetljavo, izdelano v mariborski Elektrokovini. Razsvetljeno je bilo tudi zunanje razstavišče, sejem pa je bil ozvočen. ¹⁴

Večino razstavnega prostora v Unionski dvorani so zasedli razstavljalci tekstilne in oblačilne industrije. Svoje razstavne prostore so imeli Tovarna volnenih izdelkov iz Majšperka, Predilnica in tkalnica Maribor, Oktobrska sloboda iz Beograda, Varteks iz Varaždina, Zagorska industrija volnenih tkanin Zabok, Tovarna pletenin Angora iz Ljubljane, Mariborska tekstilna tovarna, Moravka iz Požarevca, Delta iz Ptuja in drugi. Med razstavljalci je bilo več tovarn čevljev, med njimi Mariborska tovarna čevljev in Tovarna čevljev Jadran iz Mirna pri Gorici. Svoj razstavni prostor so imeli tudi mariborski čevljarski mojstri. Med razstavljalci kozmetike, čistilnih in pralnih sredstev je zelo izstopal razstavni prostor tovarne Zlatorog iz Maribora. ¹⁵

Med razstavljalci so bila tako kot prejšnja leta številčno močno zastopana kovinska, kemijska, gradbena in živilska industrija. Živilska industrija je svoje razstavne prostore dobila v skladiščih podjetja Vino-sadje.

Kljub slabemu vremenu si je prva dva dneva enajsti Mariborski teden ogledalo 26.000 obiskovalcev. V mesto je pripotovalo tudi veliko ljudi iz drugih predelov države. Drugi dan sejma, v nedeljo, 8. avgusta, je bil naval

¹³ Prav tam.

¹⁴ Jan.: Zadnje priprave za Mariborski teden. V: Večer, 5. 8. 1954, št. 182, str. 1.

¹⁵ Jan.: Skozi razstavne prostore Mariborskega tedna v Domu Ljudske prosvete. V: Večer, 11. 8. 1954, št. 187, str. 2.

obiskovalcev izredno velik in po razstavnih prostorih so se lahko premikali le počasi. Sredi tedna je sejem obiskal petdeset tisoči obiskovalec, ki so ga organizatorji še posebej nagradili. Med obiskovalci je bilo tudi veliko tujcev iz Zahodne Evrope, predvsem iz Francije, Avstrije in Zahodne Nemčije. Obisk Mariborskega tedna se je zelo povečal zadnje dni, ko je v četrtek, 12. avgusta 1954, sejem obiskalo 13.000 ljudi, od petka, 13. avgusta, do nedelje, 15. avgusta, pa kar 42.000. Predsednik upravnega odbora Mariborskega tedna Rado Pušenjak je v nedeljo ob 19. uri zvečer, ko je prek zvočnikov zaključeval Mariborski teden, sporočil, da ga je kljub dvodnevnu slabemu vremenu obiskalo 105.000 ljudi.¹⁶

Sejemsko dogajanje so spremljale razne strokovne prireditve. Trgo-

Slika 1: Podpredsednika Zveznega izvršnega sveta Edvard Kardelj in Aleksandar Ranković si skupaj s predsednikom CK ZKS Mihom Marinkom na XI. mariborskem tednu leta 1954 ogledujeta prototipa gondol za načrtovano Pohorsko vzpenjačo



Vir: Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

¹⁶ Jan.: XI. Mariborski teden zaključen. V: Večer, 16. 8. 1954, št. 191, str. 2.

vinska in gostinska zbornica iz Maribora je pripravila gospodarsko konferenco Štajerske, na katero je prišel državni sekretar za narodno gospodarstvo LRS inženir Marijan Tepina. Zbranim gospodarstvenikom je govoril o novih pogojih gospodarskega sistema in o razvoju trgovine. V razpravi so udeleženci izrekli največ pripomb na kreditni in devizni sistem. Dan pred koncem Mariborskega tedna je bila na programu turistična konferenca. Ob udeležbi predstavnikov Turistične zveze Slovenije so predstavniki Mestnega ljudskega odbora Maribor predstavili turistične probleme Maribora, zlasti Pohorja, za katerega so ugotavljali, da se čedalje bolj razvija v turistično območje. Z dograditvijo vzpenjače bi lahko Pohorje postalo turistično središče, pomembno za vso državo.¹⁷

Ob razstavi štajerskih vin je posebna strokovna komisija Vinarskega inštituta iz Maribora pregledala razstavljene vzorce in podelila 16 zlatih, 42 srebrnih in 36 bronastih medalj.¹⁸

Posebna komisija Mariborskega tedna pa je ocenila razstavne prostore posameznih razstavljalcev, pri čemer je upoštevala tehnični, komercialni in splošni vidik predstavitve. Prvo mesto je dodelila tovarni Angora iz Ljubljane, drugo podjetju Kurivo iz Maribora, tretje mesto pa sta si delili tovarni likerjev Marjan Badel iz Zagreba in Jugoalko iz Maribora. Med nagrajenci so bili še Katran iz Zagreba, Alko iz Ljubljane, Kalnik iz Varaždina, Vrtnarstvo Janko Jemec iz Maribora in drugi.¹⁹

Že prva dva dneva so v okviru Mariborskega tedna predstavniki podjetij, ki so sodelovala na sejmu, sklenili prve pogodbe. Med njimi so bile tovarne kmetijskih strojev in tekstilne tovarne. Sklenjenih je bilo tudi veliko pogodb za izdelke kovinske industrije. Prireditelji so bili že ob začetku sejemske prireditve prepričani, da bodo razstavljalci na enajstem Mariborskem tednu sklenili do takrat največ pogodb. V prvih petih dnevih je bilo sklenjenih za 600 milijonov dinarjev poslov. Tovarna Svila iz Maribora je podpisala pogodbe v vrednosti 85 milijonov dinarjev, Tovarna volnenih izdelkov iz Majšperka za 50 milijonov dinarjev, tekstilna tovarna Sloboda iz Beograda za 20 milijonov dinarjev, Zlatorog iz Maribora in Varteks iz Varaždina za po 15 milijonov, Tobi v vrednosti 10 milijonov in Tovarna olja iz Slovenske Bistrice za 18 milijonov dinarjev.²⁰

Skupno so vsi razstavljalci po podatkih upravnega odbora Maribor-

¹⁷ F. N.: Turistična konferenca v Mariboru. V: Večer, 17. 8. 1954, št. 192, str. 2.

¹⁸ Jan.: Ocena najboljših vin in razstavnih prostorov na Mariborskem tednu. V: Večer, 17. 8. 1954, št. 192, str. 6.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Šj.: 600 milijonov din pogodb. V: Večer, 13. 8. 1954, št. 189, str. 2.

Slika 2: Razstava kmetijskih strojev na XI. Mariborskem tednu



Vir: Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

skega tedna sklenili za 2,27 milijarde dinarjev pogodb, kar je bilo vendarle nekoliko manj kot na Mariborskem tednu leta 1953, ko so podpisali za 2,5 milijarde dinarjev pogodb.²¹

Dvanajsti Mariborski teden je zaradi proslavljanja desetletnice konca druge svetovne vojne izgubil svoj gospodarski pomen v korist »pregleda desetih povojnih let«. Pet dni pred začetkom sejma je svojo udeležbo prijavilo 92 industrijskih razstavljalcev ter 16 ustanov, organizacij in zavodov. Upravni odbor Mariborskega tedna jim je dodelil poslopje šole v Cankarjevi ulici. V njej so bile postavljene razstave o razvoju zdravstva, gasilstva, športa, ljudske tehnike, turizma, o delovanju JLA in druge nekomercialne predstavitve.²² Tudi zato so organizatorji za gospodarski del Mariborskega tedna skrbno izrabili vsak košček razstavnega prostora. Gospodarski del je bil postavljen v vseh prostorih Uniona in v obeh skladiščih podjetja Vinosadje. Pokriti razstavni prostor je bil nekoliko večji kot leta 1954. Skupna površina zaprtih in odprtih razstavišč je obsegala 8000 kvadratnih metrov,

²¹ Glej opombo 16.

²² Katalog XII. Mariborskega tedna od 30. julija do 7. avgusta 1955. Maribor 1955, str. 8.

na zaprti del je odpadlo 2200 kvadratnih metrov razstavne površine. Obseg je bil rekorden, kar je v govoru na začetku Mariborskega tedna poudaril podpredsednik Mestnega ljudskega odbora Franc Rant. Seveda je mislil tudi na 3400 kvadratnih metrov veseličnega prostora in na 2500 kvadratnih metrov, namenjenih zabavnemu parku.²³

Vhod na Mariborski teden je bil iz začetka Prešernove ulice in takoj za vhomom je skoraj vse dni sejma nastajala gneča. Obiskovalci so se morali odločiti, ali se bodo najprej napotili v poslopje Uniona ali na odprto razstavišče. Na njem so bili razstavljeni večji kmetijski stroji in drugi razstavni predmeti, ki jih v razstavne prostore Unionske dvorane zaradi velikosti niso mogli postaviti. Prvi vtisi so bili »veličastni«, kot je vzneseno zapisal časnikar Večera. Ocenjeval je, da je vse vzorno razstavljeno in na svojem mestu, tako da se je obiskovalec težko odločil, kaj bi si ogledal.²⁴

Skupaj z razstavljavci iz Cankarjeve šole je na dvanajstem Maribor-

Slika 3: Razstavni prostori Marlesa na mariborskem sejmišču



Vir: Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

²³ Rado Pušenjak: Ob XII. Mariborskem tednu. Revija uspehov. V: Večer, 30. 7. 1955, št. 177, str. 1–2; Danes otvoritev XII. Mariborskega tedna. V: Večer, 30. 7. 1955, št. 177, str. 1.

²⁴ Vojko Bercko: Naš reporter piše o XII. Mariborskem tednu. »Zares najlepši...«. V: Večer, 1. 8. 1955, št. 178, str. 2.

skem tednu leta 1955 sodelovalo več kot 120 razstavljalcev. Kot je zabeležil Večer, jih je bilo največ iz Maribora in severovzhodne Slovenije, precej pa tudi iz drugih predelov Slovenije, iz Ljubljane, Ajdovščine, Celja, Ptuja. Gospodarsko zelo pomembni in močni razstavljalci pa so to leto bili še iz Beograda, Zagreba, Pulja, Varaždina, Bjelovarja, Čakovca, Požarevca, Osijeka in Slavonske Požege.

Zraven dotedanjih vsakoletnih tematskih razstav, kot sta bili tradicionalna razstava tekstilne in oblačilne industrije ter vinska razstava, so na dvanajstem Mariborskem tednu ob razstavi kmetijskih strojev pripravili še splošno kmetijsko razstavo in razstavo živine, ki so jo strokovno ocenili. Obiskovalci so si z velikim zanimanjem ogledovali razstavljenе hladilnike tovarn Tobi ter Hidromontaže in motorna kolesa Tomosa iz Kopra.

Sejmsko dogajanje so v času Mariborskega tedna spremljala poslovna ter strokovna srečanja in gospodarske konference. Med njimi je bilo zelo odmevno srečanje gozdarjev, lesnih proizvajalcev in trgovcev. Srečali so se tudi proizvajalci in grosisti kmetijske mehanizacije.²⁵

Že na začetku leta 1956 je tajnik Trgovinske zbornice Oton Brezovšek v imenu odsotnega direktorja Mariborskega tedna Rada Pušenjaka za častnik Večer spregovoril o novih, začasnih razstavnih prostorih 13. Mariborskega tedna. Potem ko se je dvanajst Mariborskih tednov odvilo na istem mestu, na križišču Prešernove in Razlagove ulice, se je Mariborski teden leta 1956 preselil na del Mladinske ulice med Tyrševo in Trubarjevo ulico. Za razstavne prostore je upravni odbor Mariborskega tedna izbral poslopje klasične gimnazije, nižje tretje gimnazije, šolsko telovadišče in prostor med obema šolama. Dijaški dom na drugi strani Mladinske ulice so med Mariborskim sejmom preuredili v hotel za prenočevanje razstavljalcev, trgovskih potnikov in skupin obiskovalcev.

Ob spremembi lokacije Mariborskega tedna so se tudi odločili, da začetek sejmske prireditve iz sobotnega opoldneva prestavijo na petkovo dopoldne. To spremembo so utemeljili s tem, da bodo tako obiskovalci sejma pridobili ves sejmski dan.²⁶

Trgovinska zbornica je Mariborski teden na novem prostoru načrtovala le začasno, za največ dve ali tri leta, potem pa bi se moral seliti na lokacijo, kjer bi lahko ostal za stalno.

Prva razmišljanja o nujnosti stalnih razstavnih prostorov so se pri or-

²⁵ Glej opombo 23; Danes hladilniki »Tobi« v izložbah. V: Večer, 30. 7. 1955, št. 177, str. 6.

²⁶ Bs: Letos na novem prostoru. V: Večer, 7. 2. 1956, št. 30, str. 2.

ganizatorjih Mariborskega tedna prebudila ob koncu v vseh pogledih zelo uspešnega desetega Mariborskega tedna leta 1953. V pričakovanju vedno več razstavljalcev se je zastavljalo vprašanje, kako organizirati sejmsko prireditve v Mariboru v prihodnjih letih. Mestni urbanisti naj bi sprva predlagali, da naj sejmski prostor za Mariborski teden izberejo zunaj mestnega središča. Pripravljavci sejmske prireditve so se, kot se zdi, s predlogom mestnih urbanistov celo strinjali, a so tej zamisli najverjetneje nasprotovala vodstva mariborskih tovarn, saj bi tako propadle v dotedanje prostore vložene investicije. Mariborski teden je imel kot ustanova, ki so jo financirala predvsem podjetja, le najnujnejša sredstva za vsakoletno pripravo sejmske prireditve. Zato ni bilo, kot so opisali svoj položaj novinarju Večera, denarja za uresničitev predlaganih načrtov.²⁷

Upravni odbor Mariborskega tedna se je čez nekaj mesecev pridružil stališču gospodarstvenikov in se med iskanjem primerne prostora za Mariborski teden navdušil za prostor ob dravski obali, na desni strani Ulice kneza Koclja. Prostor naj bi se razprostiral od železniškega proti Glavnemu mostu. Presodili so, da to lokacijo odlikuje centralna lega. Upravni odbor je v želji, da bi k financiranju pritegnil tudi oblastne organe, že takrat poskušal javnost prepričati o široko zasnovani namembnosti sejmskih objektov ob Dravi. Zavzel se je za graditev za sejmsko razstavljanje primernih objektov, ki bi jih med letom, ko ni bilo sejmov, mesto lahko uporabljalo za kulturne in športne prireditve.²⁸

Pobudnik odločnejšega reševanja stalnih razstavnih prostorov za Mariborski teden je bila Trgovinska zbornica, katere organizacijska enota je bil upravni odbor Mariborskega tedna. Na občnem zboru Trgovinske zbornice marca 1955 je padla odločitev, da se naj Mariborski teden osamosvoji in postane združenje. Na zborovanju so prav tako govorili o potrebni izgradnji skladišč za grosistične potrebe mariborske trgovine in o novih razstavnih prostorih Mariborskega tedna.²⁹

Upravni odbor Mariborskega tedna je zamisel o določitvi lokacije za izgradnjo velikih razstavnih objektov utemeljeval z dejstvom, da so v Mariboru vedno večje potrebe po gospodarskih razstavah. Po izjavi Rada Pušenjaka so bili izdatki začasnega preurejanja za sejmsko razstavljanje nenamenskih prostorov previsoki, dosegali so milijon dinarjev. S sejms-

²⁷ L. T.: Pomembna gospodarska vloga Mariborskega tedna. V: Večer, 14. 12. 1953, št. 292, str. 2.

²⁸ Rado Pušenjak: Pripravljamo se na »Mariborski teden«. V: Večer, 27. 3. 1954, št. 72, str. 6.

²⁹ F.: Z občnega zbora Trgovinske zbornice. Premalo skladišč. V: Večer, 29. 3. 1955, št. 74, str. 2.

skimi prostori bi v severovzhodni Sloveniji po vsesplošnem prepričanju ustvarili pogoje za »velesejemski način prodaje blaga, ki je še vedno v vseh naprednih državah ekonomična oblika trgovanja«. ³⁰

Marca 1955 so predvidevali ustanovitev gradbene skupnosti za zbiranje sredstev, septembra pa so na sedež Mariborskega tedna povabili 40 predstavnikov podjetij, da bi se dogovorili o pravnem statusu Mariborskega tedna in o rešitvi problema razstavnih prostorov. Enajstčlanski iniciativni odbor, v katerem so sedeli predstavniki vseh gospodarskih panog, je dobil nalogo, da izbere najugodnejšo lokacijo in pripravi izračune, koliko bo investicija stala in koliko bi podjetja morala zanjo prispevati. Poleg lokacije na levem dravskem obrežju so se pojavile še druge možnosti. Osnovna hiba prostora ob Dravi je bila ta, da ni bilo mogoče do novega sejmišča speljati industrijskega železniškega tira. Prostor v železniškem trikotu ob takratni Tržaški cesti na desnem bregu Drave, ki bi bil primernejši zaradi morebitne poznejše širitve sejemskega prostora, je odpadel zaradi načrtovane magistralne ceste in dograditve novega mostu čez Dravo. V smeri zahoda, ob koroški železniški progi, bi bila izgradnja mogoča šele na območju Limbuškega gozda. Prav tako so bili tudi predlogi o zgraditvi sejmišča na desnem bregu Drave ob cesti Maribor–Ljubljana. Osnovna pomanjkljivost vseh predlaganih lokacij, razen tiste na obrežju Drave med železniškim in Glavnim mostom, je bila po splošnem prepričanju nesprejemljiva oddaljenost od središča mesta. »Po vsej verjetnosti se bodo odločili za prostor med dvema mostoma in ko bodo razstavniki postavljeni, bodo služili tudi drugim. Pozimi jih bodo lahko uporabljale športne organizacije, morebiti bodo služili tudi za množične sestanke in če bo glavna hala primerno urejena, bi jo pozimi lahko uporabljali celo za koncerte,« je zaznal prevladujoče razpoloženje udeležencev sestanka Večerov poročevalec. ³¹

Na začetku leta 1956 je tajnik Trgovinske zbornice Oton Brezovšek v intervjuju za Večer zelo prepričljivo govoril, da so se zemljišču za Mariborskim dvorom dokončno odpovedali in sklenili, da bo stalni prostor Mariborskega tedna ob Dravi. Na izbranem prostoru so začeli zemeljska dela in če bi planiranje končali, kakor so predvideli, bi naj leta 1957 začeli graditi razstavne zgradbe. Mariborski teden bi tako lahko leta 1958 že pripravili na stalnem sejmišču ob Dravi. ³²

³⁰ »Mariborski teden« potrebuje stalne prostore. V: Večer, 30. 3. 1955, št. 75, str. 2.

³¹ M. Č.: Mariborski teden – združenje. V: Večer, 3. 9. 1955, št. 207, str. 4.

³² Glej opombo 26.

Načrtom, da bi Mariborski teden dobil svoje stalne prostore na dravskem obrežju, med Glavnim in železniškim mostom, je odločno nasprotoval Občinski ljudski odbor Maribor Center. Zemeljska dela ob Dravi so upočasnili in do jeseni 1956 so napredovala počasi. Upravni odbor je na nekaj svojih sejah razpravljal o novih ponujenih lokacijah za stalni prostor Mariborskega tedna. Odločali so o prostoru ob Vrbanski cesti v bližini srednje kmetijske šole. Predlog je upravni odbor zavrnil, ker je bil ta prostor precej oddaljen od mestnega središča, zemljišča pa bi zase potrebovala srednja kmetijska šola. Kot možno rešitev so zavrnil tudi predlog, da bi razstavne prostore Mariborskega tedna postavili v Krčevini, za tretjim ribnikom mestnega parka. Lokacija je bila neprimerna zaradi ozke in vijugaste ceste, moteča pa je bila tudi oddaljenost od mesta. Na eni od sej upravnega odbora Mariborskega tedna so spregovorili še o prostoru za Tovarno umetnih brusov Swaty na desnem bregu Drave. Tudi pri tej lokaciji je bil resen pomislek oddaljenost od središča mesta in od glavnega železniškega kolodvora. Po vseh utemeljenih pomislekih je upravni odbor še oktobra 1956 vztrajal pri svojem predlogu, da je najprimernejši prostor za razstavišče ob dravskem obrežju med obema mostovoma. Edina večja težava na dravskem nabrežju sta bili le še dve na pol podrti stanovanjski zgradbi s šestimi strankami. Inšpekcija je ocenila, da stavbi nista več primerni za bivanje ljudi. Upravni odbor se je čutil dovolj trdnega, da je na svoji zadnji seji v oktobru 1956 sklenil naročiti izdelavo načrtov razstavnih prostorov, da bi pospešil delo na novem razstavišču. Načrte sta izdelala arhitekta Komuna projekta, inženirja Rudi Zupan in Vlado Emeršič. Upravni odbor je svojo hitrost pri odločanju utemeljil z zahtevo odbora za sejme FLRJ, katerega član je bil tudi Mariborski teden, da bodo morali imeti vsi stalni sejmi v Jugoslaviji, če bodo hoteli nadaljevati sejmsko dejavnost, urejene razstavne prostore najpozneje v dveh letih.³³

V začetku leta 1957 se je upravni odbor na novo ustanovljenega zavoda Mariborski teden, ki se je z izločitvijo iz Trgovinske zbornice osamosvojil, odločil, da bo z lastnimi sredstvi in najemom posojila za potrebe prihajajočega sejma zgradil nove razstavne prostore med Dravo in Ulico kneza Koclja. Predsednik upravnega odbora Mariborskega tedna Rado Pušenjak je za Večer zapisal, da bo Mariborski teden na stalnem razstavnem prostoru pridobil 3000 kvadratnih metrov pokritih razstavnih površin, kar

³³ Mariborski teden v zraku. V: Večer, 19. 10. 1956, št. 246, str. 2; Rado Pušenjak: 25. obletnica Mariborskega tedna. V: Večer, 26. 7. 1957, št. 172, str. 1.

je bilo približno 1000 kvadratnih metrov več, kot jih je kadar koli imel na starih lokacijah. Odprtega razstavnega prostora naj bi bilo približno 6000 kvadratnih metrov, gostinskega in zabavišnega pa okrog 9000 kvadratnih metrov. Uresničitev odločitve upravnega odbora, da morajo biti sejemske prireditve med 26. julijem in 4. avgustom leta 1957 že v novih prostorih Mariborskega tedna, so zaupali gradbenemu podjetju Tehnogradnje iz Vuhreda in inženirju Borisu Pipanu.³⁴

Tehnogradnje so začele graditi razstavne paviljone 10. aprila 1957 in jih dogradile teden dni pred začetkom 14. Mariborskega tedna. Upravni odbor se je odločil, da bo do sejma dogradil le najnujnejše objekte – velik razstavni paviljon z 2015 kvadratnih metrov pokritega razstavnega prostora, srednjo dvorano s 640 kvadratnimi metri, tretja, ki še ni bila dokončana, pa je premogla 445 kvadratnih metrov zaprtega razstavnega prostora. Za sejmsko prireditev naj bi pripravili tudi 6500 kvadratnih metrov odprtega razstavnega prostora in okrog 5000 kvadratnih metrov zabavišnega prostora. Kvadratni meter zaprtega sejemskega prostora bi predvidoma stal približno 11.300 dinarjev. Predsednik upravnega odbora Mariborskega tedna je menil, da je cena razmeroma nizka. Priznal je, da je bil rok za izgradnjo razstaviščnih objektov in ureditev zunanjega razstavnega prostora precej kratek, a je bil prepričan, »da se bo naše renomirano podjetje Tehnogradnje dokazalo, da zna graditi z ameriškimi naglami – in to dobro in solidno«. Tehnogradnje so imele na gradbišču tri mesece stalno zaposlenih več kot 180 delavcev, ki so se jim ob notranjih delih pridružili še obrtniki. Objekte so dokončale 17. julija 1957. Do začetka 14. Mariborskega tedna so v paviljonih položili začasno električno in telefonsko napeljavo ter pripravili ozvočenje. Razstavljalci so medtem že pripravljali svoje razstavne prostore.³⁵

Med organizatorji in pripravljavci vsakoletnega Mariborskega tedna so se v obdobjih pred izgradnjo sejmskih prostorov občasno pojavljale zamisli, da bi pripravljali zraven Mariborskega tedna še specializirane sejme. A v nasprotju s temi dobrimi zamislimi, ki bi edine lahko ohranile in razvijale sejmsko dejavnost v mestu, so ob iskanju politične podpore in pri prepričevanju podjetij, naj prispevajo sredstva, obljubljali nekaj povsem drugega. Zagotavljali so, da z novimi objekti ne bo rešen le nadaljnji obstoj

³⁴ Rado Pušenjak: Letos že v novih prostorih. V: Večer, 6. 4. 1957, št. 81, str. 2.

³⁵ D. S.: MT v novih prostorih. V: Večer, 16. 5. 1957, št. 113, str. 2; Slavje »Tehnogradnje«. V: Večer, 18. 7. 1957, št. 166, str. 2.

Mariborskega tedna, temveč v precejšnji meri tudi pomanjkanje skladiščnega prostora za mariborsko gospodarstvo. V času med dvema Mariborskima tednoma bi tako dve dvorani odstopili za skladišča, tretjo, največjo pa bi namenjali za športne, kulturne in druge prireditve.³⁶

V mesecih po koncu 14. Mariborskega tedna so dve dvorani res spremenili v skladišče bombaža in avtomobilov. Z najemnino so krili stroške vzdrževanja objektov in izplačali anuitete najetega bančnega kredita.³⁷

Na prvem Mariborskem tednu na razstaviščnih prostorih ob Dravi je med 26. julijem in 3. avgustom 1957 razstavljalo 110 industrijskih podjetij, 13 veletrgovcev, 12 obrtnih podjetij in 24 vinogradniških kleti. Večina razstavljalcev je prihajala iz Maribora, severovzhodne in drugih predelov Slovenije, nekaj jih je bilo tudi iz drugih jugoslovanskih republik, toda veliko manj kot v letih 1953 in 1954. V manjši razstavni dvorani so razstavljale tekstilije tekstilne tovarne. Obiskovalci so bili zelo kritični do obsežnega in premalo sistematično urejenega razstavnega prostora, še posebno jih je motil ne preveč dobro urejen razstavni paviljon Mariborske tekstilne tovarne. Tudi drugi tekstilci se niso preveč potrudili, čeprav so se na vseh prejšnjih sejmih izkazali pri pripravi svojih razstavnih prostorov. Odlično so bili urejeni prostori drugih razstavljalcev. Izstopali so razstavni prostori kozmetične industrije, med njimi Tovarne Zlatorog. Na odprtem razstavnem prostoru je Tovarna avtomobilov iz Maribora predstavljala po stari licenci izdelane tovornjake Pionir. V središču pozornosti pa je bil novi tovornjak TAM-4500, izdelan po licenci Deutz. Razstavljeni so bili tudi osebni avtomobili fiat 600 in moskviči sovjetske izdelave. Moskviči so obiskovalce baje spominjali na nemški opel. V drugih dveh večjih dvoranah je Tomos razstavljal svoje že zelo znane in priljubljene motorje, tovarna iz Vogošča pa po nemški licenci tovarne NSU svoje motorje in skuterje. Na velikem razstavnem prostoru je razstavljala pohištvena industrija zelo sodobno sestavljivo pohištvo. Lesnina iz Ljubljane in tovarna Zvezda pa sta predstavljali masivno, po sodbi obiskovalcev Mariborskega tedna za takrat grajena mala stanovanja neprimerno pohištvo. Med najbolj obiskanimi so bili razstavnimi prostori s hladilniki in drugimi gospodinjskimi aparati. Obiskovalci so pogrešali še več gospodinjskih aparatov, radijskih sprejemnikov, skromno sta bili zastopani čevljarska industrija in usnjena galan-

³⁶ Rado Pušenjak: 25. obletnica Mariborskega tedna. V: Večer, 26. 7. 1957, št. 172, str. 1.

³⁷ S. L.: Julija: Mariborski teden. V: Večer, 18. 6. 1958, št. 140, str. 3.

terija. V okviru 14. Mariborskega tedna so pripravili tudi vinsko razstavo 74 vzorcev prvovrstnih štajerskih vin.³⁸

Malokdo je bil prepričan, da bodo gradbena dela na razstavnih dvoranah in ureditev okolja uspešno končana do načrtovanega začetka 14. Mariborskega tedna 26. julija 1957. S kančkom ponosa se je dogodkov pred letom dni spominjal predsednik upravnega odbora Rado Pušenjak. Dvorane so bile nared za razstavljanje, okolje urejeno do te mere, da se je Mariborski teden lahko začel. Le vhod na razstavišče iz Ulice kneza Koclja je obiskovalcem sejemske prireditve dajal slutiti, da so še pred dnevi na sejmišču opravljali najrazličnejša gradbena dela in urejali okolje.

V naslednjem letu, do 15. Mariborskega tedna, je upravni odbor načrtoval postavitev upravne stavbe ter dvorane za zabavne in kulturne prireditve. Vendar dvorane niso začeli graditi, ker jim je zmanjkalo denarja. Aprila 1958 so se lotili urejanja okolja na sejmišču. Z buldožerji so razgrnili dodatnih 10.000 kubičnih metrov zemlje in dokončno uredili dravsko nabrežje. Na razstavišču so uredili kanalizacijo, položili električne in telefonske vode, v dvoranah začasno električno in telefonsko napeljavo zamenjali s trajno. Na razstaviščnem prostoru so uredili poti in ploščadi asfaltirali. Zasadili so drevesa. Urejeno podobo je sejmišče Mariborskega tedna dobilo do začetka 15. Mariborskega tedna.³⁹

Na vprašanje časnika Večera, ali Mariborski teden zdaj izpolnjuje pogoje, ki jih je za jugoslovanske sejemske prireditve predpisala zvezna uredba, sta s prepričljivim optimizmom odgovorila predsednik upravnega odbora Rado Pušenjak in direktor Mariborskega tedna Oton Brezovšek. Pušenjak je menil, da obstoj Mariborskega tedna kot ene najstarejših sejmskih prireditev v državi, ki vsako leto privabi več kot 100.000 obiskovalcev, nikakor ni vprašljiv. Direktor Brezovšek pa je dodal, da Mariborski teden s 3000 kvadratnimi metri pokritih in 5000 kvadratnih metrov odprtih razstavnih površin izpolnjuje določbe zvezne uredbe, ki za prirejanje mednarodnih sejmskih prireditev zahteva vsaj 8000 kvadratnih metrov razstavnega prostora. Mariborski teden torej ima po zvezni uredbi vse pogoje za prirejanje mednarodnih razstav, je še enkrat v pogovoru za Večer ponovil Oton Brezovšek, medtem ko je Rado Pušenjak razkril prevladujoče stališče med člani upravnega odbora, namreč neambiciozno zavedanje, da Mariborski teden kljub novim razstavnim prostorom ne bo mogel

³⁸ S. L.: Zmaga! V bitki s časom. V: Večer, 27. 7. 1957, št. 173, str. 1, 9.

³⁹ S. L.: Julija: Mariborski teden. V: Večer, 18. 6. 1958, št. 140, str. 3.

postati velesejem v jugoslovanskem merilu, čeprav njegove gospodarske razstave razstavljavcem prinašajo tudi komercialni uspeh v višini milijarde dinarjev in več.⁴⁰

Dober mesec pred začetkom 15. Mariborskega tedna je uprava javnost seznanila, da bodo vsi razstavni prostori na sejmišču zagotovo oddani. Največ napovedanih razstavljavcev je bilo iz Maribora in mariborskega okraja, nekaj še iz drugih delov Slovenije, medtem ko zanimanja za razstavljanje na Mariborskem tednu iz drugih jugoslovanskih republik naj ne bi bilo.⁴¹

Na 15. Mariborskem tednu je razstavljalo nekaj čez 90 razstavljavcev, četrtno manj kot leto prej. Med razstavljavci so v tem letu prevladovali predstavniki kovinske industrije. Zelo obširen in tudi zelo obiskan je bil sejmski prostor z razstavljenimi kmetijskimi stroji. Nič manj zanimanja ni bilo za razstavni paviljon Iskre iz Kranja ter za razstavo avtomobilov in motorjev. Obiskovalci so se dolgo zadrževali tudi v razstavnem paviljonu s pohištvom. Petnajsti Mariborski teden s površino 17.500 kvadratnih metrov je bil do takrat največja sejmska prireditev v Mariboru. Na razstavne površine je odpadlo 9000 kvadratnih metrov, skoraj toliko prostora so zasedali gostinci in zabavišni park. To leto je bilo obiskovalcev približno toliko kot prejšnja leta. Zaslužek razstavljavcev je bil manjši kot v preteklih letih, ocenjen je bil le na 900 milijonov dinarjev. Prva dva Mariborska tedna na novi stalni lokaciji na obrežju Drave v letih 1957 in 1958 je obiskalo okrog 110.000 ljudi. Izreden uspeh so leta 1957 z lepim zaslužkom dosegli tekstilna industrija in konfekcionarji. A že leto pozneje, na 15. Mariborskem tednu, sta obe industrijski panogi prodali le malo svojih izdelkov. Največ pogodb so sklenili proizvajalci kmetijskih strojev, prodajalci avtomobilov in pohištvena industrija.⁴²

Ocene o uspešnosti Mariborskega tedna leta 1958 so bile deljene. Mariborčani in drugi obiskovalci sejma so bili tudi zaradi veseličnega in zabavnega dela z Mariborskim tednom zadovoljni. Bolj poučeni obiskovalci sejmskega dogajanja pa so menili, da je 15. Mariborski teden pripravil za obiskovalce razstavnega dela sicer marsikatero novost, da pa posebnih presenečenj ni bilo. Zato v Mariboru po koncu sejma ni manjkalo precej ostrih kritik. Ob očitnih, dlje časa trajajočih polemikah so na straneh časnika Večer zapisali, da bo najbolj zgovorno oceno pokazal že naslednji, 16. Maribor-

⁴⁰ Prav tam; Rado Pušenjak: XV. Mariborski teden. V: Večer, 19. 7. 1958, št. 166, str. 4.

⁴¹ S. L.: Julija: Mariborski teden. V: Večer, 18. 6. 1958, št. 140, str. 3.

⁴² Ps.: Na svidenje drugo leto. V: Večer, 4. 8. 1958, št. 178, str. 4.

ski teden. Takrat se bo namreč razkrilo, kakšno je bilo zadovoljstvo v upravi Mariborskega tedna in med razstavljavci s pravkar končanim sejmom.⁴³

Stari koncept razstavljanja, ki ga je uveljavljala uprava Mariborskega tedna, navajeni pa so ga bili tudi razstavljavci, so jeseni 1958 spremenili predstavniki Okrajnega ljudskega odbora in okrajnih političnih organizacij. Mariborskemu tednu so takrat na novo določili vlogo, pomen in vsebino. Reformatorji so zagovarjali spremembo sejemskega koncepta, češ da organizatorji že do takrat niso poudarjali le strogo sejemskega vidika, temveč sta bili močno zastopani tudi poučna in zabavna plat prireditve. Prav zato je Mariborski teden vsako leto obiskalo več kot 100.000 obiskovalcev. Menili so, da ni vseeno, kako je prireditev pripravljena in kakšna je sejemska vsebina. S temi utemeljitvami je spremenjeni koncept Mariborskega tedna v Večeru pojasnjeval novi predsednik upravnega odbora Tine Lah. S preselitvijo na stalno lokacijo in z dokončno ureditvijo vseh treh razstavnih paviljonov, je zapisal na straneh časnika, so bili po njegovem ustvarjeni pogoji, da se Mariborski teden kot sejemska prireditev postavi »na višji nivo«.⁴⁴

Nova uprava je spremenjeni koncept 16. Mariborskega tedna leta 1959 opredelila z izbranim naslovom »Človek, družina, komuna«. Razstavne paviljone so pripravili tako, da bi lahko obiskovalci v praktični postavitvi videli najboljšo ureditev stanovanj, skupnih javnih prostorov ter tudi koristnost javnih servisov in služb pri hišnih svetih. Razstavljavci so zato morali svoje izdelke razstavljati v njihovi osnovni funkciji, kot del stanovanja, kuhinje, kopalnice, pralnice, otroškega koticčka. »Kombinacija razstave s principi sejma je po našem mnenju zelo posrečena, predvsem pa za potrošnika poučna in zaradi tega tudi komercialno efektivna,« je o novem konceptu v Večeru razmišljal Tine Lah. Verjel je, da bo 16. Mariborski teden »svojevrsten, praktičen primer najmodernejše reklame«, po svetu znane kot »public relation«.⁴⁵

Po njegovem trdnem prepričanju je 16. Mariborski teden predstavljal prelomnico v načinu prirejanja sejmov. Še bolj naj bi se povečala obisk sejma in zanimanje razstavljavcev za tak način reklame in propagande. Na 16. Mariborskem tednu med 31. julijem in 9. avgustom 1959 je po podatkih časnika Večer sodelovalo približno 100 razstavljavcev. Sejmsko prireditev so predstavili kot posrečeno prepletanje dveh načel, razstave in

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Tine Lah: Razstava »Človek, družina, komuna«. V: Večer, 8. 6. 1959, št. 130, str. 3.

⁴⁵ Prav tam.

sejma. V razstavnih paviljonih so zagotovili sejemski princip tako, da so v predstavitev izbranih življenjskih okolij vključevali najnovejše izdelke razstavljalcev. Pohištvena, tekstilna ter kovinska industrija in industrija električnih aparatov so svoje izdelke razstavljali v vzorčni kuhinji, spalnici, pralnici, kopalnici. Enak princip so uveljavili v razstavnem paviljonu na razstavi »Sodobno oblačenje«, kjer so svoje izdelke na nov način razstavile tekstilna, konfekcijska in čevljarska industrija. Vsakodnevni modni reviji, popoldanska in večerna, pa sta obiskovalcem, ki jih je bilo zmeraj med 800 in 1000, prikazali uporabnost izdelkov. Na enak način je bila urejena tudi razstava »Gozd in človek«. V prikazu življenjske odvisnosti človeka in gozda so sodelovale lesna, kemična in kovinska industrija z »ambientno« razstavljenimi izdelki.⁴⁶

Zunaj razstavnih paviljonov so še na klasičen sejemski način razstavljali proizvajalci investicijske opreme. Zraven sejemskega prikaza, kako se lahko na sodoben način opremi stanovanje, so obiskovalcem predstavili samopostrežno trgovino in samopostrežno restavracijo. V času Mariborskega tedna so ljudje v samopostrežni trgovini lahko nakupovali, v restavraciji pa izbirali med pripravljenimi jedmi. Obiskovalci so bili nad novimi razstavnimi prijemi prijetno presenečeni, nekateri zelo navdušeni. V anketi, narejeni z nekaj obiskovalci na začetku Mariborskega tedna, so ti svoje vtise strnili v sodbe, da so »vzhičeni« nad prikazom sodobno urejenih stanovanj, sodobne kuhinje, dnevne sobe ter kopalnice in nad samopostrežno trgovino.⁴⁷

Svoj pogled na nov koncept razstavljanja sta ob obisku 16. Mariborskega tedna izpovedala podpredsednica Zvezne ljudske skupščine Lidija Šentjunc, ki je sejem obiskala skupaj s soprogom, in Tone Bole, član izvršnega sveta LRS. Lidiji Šentjunc se je zdel nov način razstavljanja zelo posrečen, obenem pa je presodila, da je razstava le preveč splošno propagandnega značaja. Tone Bole je menil, da si je Mariborski teden pridobil določen koncept, potem ko se je odločil, da v okviru ene sejemske prireditve pripravi vrsto aktualnih razstav. Izrazil je prepričanje, da se bo Mariborski teden tudi v prihodnje loteval take vrste razstav, ki jih narekuje vsakdanje življenje.⁴⁸

Na tiskovni konferenci po končanem 16. Mariborskem tednu sta predsednik upravnega odbora Tine Lah in direktor Mariborskega tedna

⁴⁶ Dm.: Praktično in sodobno. V: Večer, 1. 8. 1959, št. 175, str. 4.

⁴⁷ Lepo, sodobno in praktično. V: Večer, 1. 8. 1959, št. 175, str. 4.

⁴⁸ I. Z.: Sergej Kraigher in Lidija Šentjunc obiskala Mariborski teden. V: Večer, 5. 8. 1959, št. 178, str. 1.

Roman Jurinc povedala novinarjem Večera, Dela in Borbe, da je pravkar končano prireditev obiskalo 148.720 obiskovalcev ali 24.000 več kot leto prej. Tiskovna konferenca je pokazala, da so v upravi Mariborskega tedna ponosni na rekorden obisk. Prepričani so bili, da je tolikšno zanimanje med ljudmi vendarle posledica novega načina razstavljanja proizvodov. V nadaljevanju tiskovne konference so novinarji Dela, Večera in Borbe prirediteljem Mariborskega tedna poočitali, da je bila tokrat premalo poudarjena komercialna plat. Po njihovem se tudi zato industrijski razstavljalci niso niti potrudili, da bi svoje izdelke na sejmišču »opremili z vsemi podatki, ki bi služili za boljšo in ekspeditivnejšo prodajo«. V odgovoru sta oba pojasnila, da vrednost sklenjenih poslov še ni znana, ker jim podjetja niso »predložila svojih obračunov«. Povedala sta, da je med drugim TAM prodal 52 tovornjakov. Z novinarji sta se strinjala, da so premalo poskrbeli za komercialni uspeh razstavljalcev, kar bodo vsekakor popravili pri organizaciji prihodnjega Mariborskega tedna. Tudi tako, da bodo na vsakem razstavnem mestu postavili »komercialne kabine«, v katerih bodo zastopniki podjetij kar na razstavišču sklepali pogodbe o prodaji izdelkov.⁴⁹

Na javno izražene pomisleke o primernosti »ambientne« oblike razstavljanja na 16. Mariborskem tednu leta 1959, ki naj bi bila tudi glavni krivec za zmanjšan komercialni izkupiček na sejmu, je uprava svoj zagovor objavila v uvodniku sejemskega kataloga za 17. Mariborski teden. Predsednik upravnega odbora Mariborskega tedna Tine Lah je v njem najprej zapisal, da so vsi dotedanji povojni Mariborski tedni imeli iz leta v leto izrazitejši sejmski značaj, razen morda prvega leta 1952. Sejmski značaj je Mariborskemu tednu v nekaj zadnjih letih odvzelo »sproščujoče delovanje ekonomskih zakonov na jugoslovanskem tržišču«. Sejmska dejavnost se je v Jugoslaviji skoncentrirala na pomembnejših velesejmih, zato so nekatere gospodarske panoge in podjetja svoje komercialne sejmske ambicije raje uresničevale na njih in »na Mariborskem tednu ne nastopajo iz sejmske nuje, ampak zaradi solidarnosti z željo Mariborčanov, da bi vendarle prirejali vsakoletne ‚gospodarske revije‘«. ⁵⁰

S spremenjenim konceptom razstavljanja so se samo ustrezno odzvali, da bi ohranili razstavni prireditvi sejmski komercialni pomen. Po Lahovem mnenju je bilo gospodarstvo na mariborskem območju pred

⁴⁹ Dm.: Prihodnje leto še popolnejša razstava. V: Večer, 11. 8. 1959, št. 183, str. 4; XVI: Mariborski teden zaključen. V: Večer, 11. 8. 1959, št. 183, str. 4; Mariborski teden prihodnje leto. V: Večer, 12. 8. 1959, št. 184, str. 4.

⁵⁰ Tine Lah: Mariborski teden – pregled gospodarstva Mariborskega okraja. V: Katalog XVII. Mariborskega tedna od 30. julija do 8. avgusta 1960. Maribor 1960, str. 3–4.

problemom »rekonstrukcije in modernizacije podjetij« ter »izgradnjo novih proizvodnih zmogljivosti«. Sejemska prireditev jim je želela pokazati, katere so tiste potrebe na trgu, ki bi jih lahko zapolnili s svojo proizvodnjo. Zato je bil »Mariborski teden pregled gospodarstva tega področja, ... gospodarska razstava s sejmskim značajem, ki skuša nakazati možnost reševanja problemov, ki neposredno zadevajo človeka, družino in komuno«. ⁵¹

Kljub ponovljenemu naslovu »Človek, družina in komuna« iz preteklega leta za 17. Mariborski teden leta 1960 so se organizatorji vrnili h klasičnemu sejmskemu razstavljanju. Razstavo so pripravili po principu salonov. V razstavni dvorani A so bili razstavljeni pohištvo, tapetniški izdelki, usnje in čevlji, zraven pa še kozmetični izdelki in izdelki živilske industrije. Na razstavnih površinah dvorane A2 so razstavljali proizvajalci pralnih strojev, hladilnikov in električnih štedilnikov. Na istem prostoru so si obiskovalci lahko ogledali še poljedelsko in drugo orodje. V razstavni dvorani B so bili razstavljeni izdelki tekstilne ter konfekcijske industrije, perilo in pletenine. V dvorani C so zraven velike razstave izdelkov jugoslovanskih konfekcijskih tovarn pripravljali tudi vsakodnevne modne revije, ob večerih pa zabavni program. Na prostem delu razstavišča so razstavljali proizvajalci avtomobilov, motorjev in kmetijske mehanizacije.

Uprava Mariborskega tedna je takratni sejmski prireditvi želela ponovno vrniti »močan sejmski poudarek«. K temu naj ne bi pripomoglo le sklepanje komercialnih pogodb na veliko, temveč tudi to, da so razstavljalci obiskovalcem »večino proizvodov neposredno prodajali«. ⁵² Sedemnajsti Mariborski teden je obiskalo več kot 110.000 obiskovalcev, samo v soboto in nedeljo, zadnja dva dneva sejma, 40.000 ljudi. Prav tako dober obisk je bil takoj na njegovem začetku, ko si ga je v dveh dneh ogledalo več kot 30.000 obiskovalcev. Obiskovalci so se največkrat ustavljali, kot je poročal Večer, ob razstavnih paviljonih z izdelki za široko potrošnjo, ki so jih tudi množično kupovali. ⁵³

Proti koncu 17. Mariborskega tedna je sejmišče obiskal predsednik Izvršnega sveta LRS Boris Kraigher. Med ogledom vseh treh razstavnih prostorov se je še posebej ustavil v paviljonu B, pri tekstilnih razstavljavcih in razstavljavcih izdelkov za široko potrošnjo. Pohvalil je sejmsko prireditev kot zelo koristno za razvoj gospodarstva in dodal, da je tokratna razsta-

⁵¹ Prav tam.

⁵² Prav tam.

⁵³ V dveh dneh že 30.000 obiskovalcev. V: Večer, 1. 8. 1960, št. 177, str. 4.

va »predvsem pokazala precejšen napredek v proizvodnji za široko potrošnjo in standard«. Prirediteljem je tudi v prihodnje zaželel veliko uspeha.⁵⁴

Mariborski teden si je ogledal tudi državni podsekretar za finance FLRJ Zoran Polič. Med sprehodom skozi razstavne prostore se je tudi on najdlje zadržal pri izdelkih za široko potrošnjo, ki jih je razstavljala jugoslovanska kovinska industrija. Prve dni je na ogled sejma pripotoval dr. Marijan Brecelj, državni tajnik za blagovni promet FLRJ. Po ogledu razstavišč je v izjavi pohvalil sejmsko prireditvev, za katero je presodil, da »je bolj sistematično urejena kot prejšnja leta«. Zelo mu je ugajal razstavni prostor z izdelki kovinske industrije, ugodno je ocenil tudi razstavo tekstilne industrije. Dr. Marijan Brecelj je bil še posebno navdušen nad uspehom modne revije, ker so se je udeleževala skoraj vsa jugoslovanska konfekcijska podjetja. Ob koncu je prirediteljem Mariborskega tedna svetoval, naj začnejo prirejati specializirane sejme, in konkretno predlagal specializirani sejem tekstila in konfekcije, otroške konfekcije, specializirani sejem sadja in grozdja.⁵⁵

Vodstvo Mariborskega tedna se je o nadaljnji usodi sejmske prireditve odločilo ob pripravi 18. Mariborskega tedna leta 1961. Upravni odbor, ki ga je vodil predsednik Janez Varl, in direktor Oton Brezovšek sta se dogovorila, da ob dvajsetletnici »ljudske revolucije« še zadnjič na stari način pripravijo Mariborski teden. Zadnja prireditvev je imela le še revijalni pomen. Razstavljavci so na njej predstavili proizvode, s katerimi so na tujih in domačem trgu dosegali najboljše poslovne rezultate.

S tem ko bi poslednji Mariborski teden na najprimernejši način prikazal obiskovalcem »dosežke v gospodarskem in družbenem življenju v letih po osvoboditvi«, se bi po načrtu vodstva poslovil in prekinil z dotadnjo obliko sejmskega razstavljanja. Zavod Mariborski teden naj bi dotdanji sejmski prireditvi vrnil »festivalski karakter« in jo še naprej organiziral kot osrednjo potrošniško zabavno prireditvev v mestu. Z organizacijo specializiranih sejmov na razstaviščih ob Dravi pa bi v Mariboru ohranjal klasično sejmsko dejavnost. Prve korake na novi sejmski poti, kot se je v biltenu za 18. Mariborski teden pohvalil Janez Varl, je vodstvo že postorilo z organizacijo dveh takih sejmov. Med najodmevnejšimi je bil vsejugoslovanski sejem »Konfekcija 1961 in modna revija« med 17. in 25. junijem 1961, dober mesec pred začetkom poslednjega Mariborskega tedna.⁵⁶

⁵⁴ Dm.: Boris Kraigher obiskal MT. V: Večer, 6. 8. 1960, št. 182, str. 4.

⁵⁵ Dm.: Dr. Marijan Brecelj na MT. V: Večer, 3. 8. 1960, št. 179, str. 1.

⁵⁶ Dm.: Gospodarstvo 1961 na MT. V: Večer, 19. 7. 1961, št. 166, str. 3; V: Mariborski teden od 29. julija do 8. avgusta 1961, 1961, str. 5–6.

Boris Brovinsky

TAM V MARIBORU, KJER DELAJO TOVORNJAKE. OD LICENCE DO LASTNEGA PROGRAMA VOZIL

Predhodniki slovenske industrije koles in motornih vozil

Na Slovenskem smo se s prvim avtomobilom srečali daljnega leta 1898, ko so na cestah prevladovala vprežna vozila. Tudi kolesa so bila v tem času že uveljavljeno prevozno sredstvo, a so se z njimi srečevali bolj ali manj le v mestih.

V naslednjih desetih letih je bilo na Slovenskem vsega skupaj le nekaj deset avtomobilov. Domačim lastnikom in tujcem, ki so k nam pripotovali s svojimi avtomobili, so pri okvarah in poškodbah njihovih voz brez konj pomagali lokalni kovači, kolarji in ključavničarji. Večje kolarsko-kovaške delavnice, ki so se s svojo ponudbo vozov in kočij enakovredno kosale z drugimi evropskimi proizvajalci, so sem in tja izdelale ali popravile tudi kakšno avtomobilsko karoserijo, trgovci in gostinci pa so v prodaji goriva našli nov vir zaslužka. Z avtomobili so se začele razvijati nove dejavnosti, ki so z leti prerasle v novo gospodarsko vejo. Razmere na ozemlju današnje Slovenije v tistem času še zdaleč niso bile ugodne niti za izdelavo karoserij v večjem obsegu, kaj šele za proizvodnjo koles ter motornih vozil in že poskusi ustanovitve tovarne koles v Mariboru, ki bi bila primerljiva s podobnimi v Avstriji, so se bolj ali manj izjalovili. Nam najbližji večji gospodarski središči sta bili v tistem času Trst in Gradec. Slednji je bil pomembno industrijsko središče, kjer je naš rojak Janez Puh konec 19. stoletja ustanovil tovarno koles. Iz nje se je razvila ena največjih tovarn motornih vozil v monarhiji, katere ugled je segal daleč čez njene meje. Fenomen Janeza Puha in njegove tovarne zahteva posebno obravnavo, v tem prispevku pa se bomo

omejili zgolj na industrijo motornih vozil v Mariboru. Korenine domače industrije motornih vozil segajo v obdobje pred prvo svetovno vojno, ko so se večje delavnice vozov lotile izdelave avtomobilskih in avtobusnih karoserij. Ena najuspešnejših je bila delavnica Keršič iz Šiške, kjer so izdelali vsaj po dve avtobusni in avtomobilski karoseriji. Številčnejša izdelava avtomobilskih karoserij se je razmahnila po prvi svetovni vojni. Poleg Keršiča so se v tem obdobju pri nas uveljavili še številni drugi izdelovalci avtomobilskih karoserij, recimo Matija Trlep, Jožef Peterca, Franc Rojina, Matej Fajfar, Albin Kunstler – vsi iz Ljubljane, Franc Pergler iz Maribora in drugi. Ti mojstri so pogosto predelovali karoserije starih osebnih avtomobilov v dostavne, saj so se mnogi podjetniki ali obrtniki raje kot za nakup novega odločali za predelan osebni avtomobil. Večje delavnice so izdelovale karoserije za avtobuse in gospodarska vozila na nabavljenih šasijah z motorjem tudi v večjem številu oziroma serijsko. Med temi izpostavimo ljubljansko delavnico Jožefa Peterce, s katero je sodeloval tudi Stanko Bloudek, ki je bil od leta 1933 do druge svetovne vojne konstruktor v družbi Avtomontaža.

Najprej so bila kolesa

Prvo tovarno koles na ozemlju današnje Slovenije je po do zdaj znanih podatkih ustanovil Franz Neger v Mariboru. Bil je ustanovitelj mariborskega Radfahrercluba in eden od pionirjev elektrifikacije mesta ob Dravi. Septembra 1886 je bil v Mariboru prijavljen kot kolesarski inštruktor, leta 1889 pa je dobil obrt mehanika.¹ Marburger Zeitung je decembra leta 1892 poročal, da je Neger v svoji »odlično opremljeni« mehanični in galvanski delavnici, ki si jo je uredil v svoji hiši na Poštni ulici (Postgasse 8), izdelal prvo kolo.² Poročevalec časnika Marburger Zeitung je za Negerjeva prva kolesa, imenovala so se neger-safety, zapisal, da se lahko primerjajo s katerimi koli kolesi angleških in drugih najboljših znamk na trgu. V delavnici je bil tudi servis za popravila koles in šivalnih strojev. V primerjavi z letom 1892, ko se je v Negerjevih oglasih pojavljal naziv delavnica, lahko v oglasih leta 1895 zasledimo »Tovarna šivalnih strojev in koles Franza Negra«, ki je bila na Grajski ulici 29 (Burggasse 29).³ Prodaja in skladišče šivalnih

¹ Antoša Leskovec: Franz Neger, svak Janeza Puha, *Janez Puh – Johann Puch, človek, izumitelj, tovarnar, vizionar* (ur. Kristina Šamperl Purg). Ptuj 1998, str. 107.

² V: Marburger Zeitung, 4. 12. 1892, št. 97, str. 5.

³ V: Marburger Zeitung, 19. 9. 1895, št. 75, str. 11.

strojev sta ostala na stari lokaciji. Tega leta je Negerjeva delavnica ponujala dva tipa koles, in sicer 10 do 12 kg težko poldirkalno kolo in 12 do 14 kg težko turno kolo. Novost v proizvodnem programu je bilo žensko kolo.⁴ Za morebitne kupce je bila ob hiši preizkusna steza, kjer je lahko vsakdo kolo brezplačno preizkusil, v ceno kolesa pa je bilo vključeno tudi učenje vožnje s kolesom. Dve leti pozneje, ko je osnovni proizvodni program koles še vedno temeljil na prej omenjenih treh osnovnih tipih, so bila Negerjeva kolesa deležna nekaj izboljšav.⁵ Najpozneje leta 1906 je Neger v svoj proizvodni program vključil tudi motorna kolesa, kar je razvidno iz oglasov v časopisu Marburger Zeitung iz tega leta,⁶ kjer je bilo upodobljeno tudi motorno kolo z enovaljnim motorjem, jermenskim prenosom in napisom NEGER-MOTOR na rezervoarju za gorivo. O proizvodnji Negerjevih motornih koles ni dovolj zanesljivih podatkov, na podlagi katerih bi lahko sklepali, ali jih je Neger res izdeloval ali pa je ostalo le pri zamisli.

Slika 1: Najpozneje leta 1906 je mariborski proizvajalec koles Franz Neger v svoj proizvodni program vključil tudi motorna kolesa. O proizvodnji Negerjevih motornih koles ni dovolj zanesljivih podatkov, na podlagi katerih bi lahko sklepali, ali je Neger motorna kolesa res izdeloval ali pa je ostalo le pri zamisli



Vir: Marburger Zeitung, 1906.

⁴ V: Marburger Zeitung, 19. 9. 1895, št. 75, str. 5.

⁵ V: Marburger Zeitung, 3. 1. 1897, št. 1, str. 12.

⁶ V časopisu Marburger Zeitung, št. 33, z dne 17. 3. 1906, je bil na strani 13 objavljen oglas, kjer je Negerjeva tovarna še vedno nosila enak naziv, pri čemer je na nov proizvod stranke opozarjal stavek, ki bi se v prevodu glasil: »Proizvodnja motornih koles kakor tudi popravila«. Dopolnjeni naziv tovarne, ki bi se v prevodu glasil »Prva mariborska tovarna šivalnih strojev, koles in motornih koles«, se je pojavil najpozneje leta 1914 (V: Marburger Zeitung, 11. 4. 1914, št. 40, str. 17).

Ime »tovarne« Neger lahko zasledimo med izdelovalci koles v registru trgovine obrti in industrije Dravske banovine za leto 1931.⁷ Zaradi razmeroma skromnega števila vesti o Negerjevi dejavnosti na področju proizvodnje koles v periodiki do druge svetovne vojne in v literaturi lahko sklepamo, da ta ni bila večjega obsega.

Industrija motornih vozil na ozemlju današnje Slovenije po drugi svetovni vojni

Slovenska industrija motornih vozil je v obdobju po drugi svetovni vojni v sodelovanju s svetovnimi avtomobilskimi tovarnami sestavljala motorna vozila, zanimiva za naš trg. Med najpomembnejše slovenske proizvajalce motornih vozil lahko uvrstimo tovarne TAM Maribor, Tomos Koper, IMV Novo mesto oziroma zdajšnji Revoz, Cimos Koper in morda še ljubljanski Litostroj, ki je v letih 1969–1972 sestavljal osebne avtomobile znamke Renault. Na podlagi kooperacijskih pogodb so slovenske tovarne zapuščala motorna vozila znamk Praga, Magirus-Deutz, Puch, Moto-Guzzi, Citroen, DKW, British Leyland (Austin), Renault in v manjšem številu še nekaterih drugih. Tovarni osebnih avtomobilov Cimos, predvsem pa IMV (pozneje Revoz) sta sčasoma osvojili tudi proizvodnjo posameznih avtomobilskih delov in sklopov in tako presegli montažo avtomobilov iz uvoženih delov. Motorna vozila, ki so bila skoraj v celoti plod lastnega razvoja, so v Sloveniji izdelovale tri tovarne. To so bile Tovarna avtomobilov Maribor, ki je izdelovala tovorna vozila, Tomos iz Kopra, ki je izdeloval motorna kolesa, in deloma Industrija motornih vozil Novo mesto, ki je izdelovala lahka dostavna vozila. Slednja je v svoja vozila vgrajevala motorje svojih kooperantov. V nadaljevanju se bomo omejili na kratko predstavitev proizvodnega programa vozil mariborske tovarne TAM.

⁷ Trgovsko obrtni industrijski letnik: Register trgovine, obrti in industrije. Ljubljana 1931, str. 263.

TAM – Maribor⁸

Prva slovenska tovarna avtomobilov je zrasla na temeljih tovarne letalskih delov, ki so jo v Mariboru med drugo svetovno vojno ustanovili Nemci. Takoj po vojni je »Tovarna letalskih delov Maribor Tezno« izdelovala enostavne izdelke kovinske galanterije, tudi jedilni pribor. Na ministrstvu za industrijo takratne »Demokratske federativne Jugoslavije« so avgusta 1945 odločili, da se tovarno nameni proizvodnji tovornjakov. Predlagali so izdelavo vozila tipa Praga RN, katerega licenco za proizvodnjo je do leta 1949 posedovala tovarna IMAD iz Rakovice. V začetku naj bi tovornjake izdelovali obe tovarni,⁹ ki sta od julija 1946 po odloku ministrstva industrije sodili neposredno pod »Glavno upravo avtomobilske industrije in precizne mehanike«.¹⁰ V mariborski tovarni so poleg kovinske galanterije kmalu začeli popravljati in sestavljati tudi motorna vozila, ki jih je Jugoslavija dobila od UNRRE kot pomoč v vojni opustošenemu gospodarstvu. Dobršen del pozornosti je bil v začetku usmerjen v to dejavnost, saj je bilo osvajanje novega tovornjaka zaradi pomanjkanja sestavnih delov (deloma tudi iz uvoza) in ne nazadnje tudi slabega sodelovanja s tovarno v Rakovici oteženo. Iz tovarne so v tem času poleg enostavnih začeli prihajati tudi nekoliko zahtevnejši kovinski izdelki, kot so pnevmatska orodja, ventilatorji, ključavnice, francoski ključi, primeži in podobno. Zadnji dan leta 1946 je jugoslovanska vlada izdala odločbo o ustanovitvi Tovarne avtomobilov v Mariboru in naslednje leto je tovarno zapustilo prvih 29 tovornjakov; proizvodni plan za leto 1947 je predvideval izdelavo 250 vozil. Prva dva tovornjaka, izdelana 10. in 11. avgusta 1947, so slovesno predstavili v Mariboru, Celju in Ljubljani na promocijski vožnji od Maribora do Gozda Martuljka in nazaj. Kot zanimivost velja omeniti, da so leta 1947 v TAM-u razmišljali tudi o izdelavi osebnih avtomobilov in motornih koles. Za program osebnih avtomobilov so bili v stiku s Volkswagnovim konstruktorjem Porschejem, a naj bi bila zamisel za tisti čas prezgodnja. Druga skupina je julija 1948 izdelala prvo motorno kolo v Jugoslaviji. Potrebe po motornih kolesih

⁸ Osnovne podatke za ta prispevek sem črpal iz Kronike TAM-a, ki jo hrani Pokrajinski arhiv Maribor (PAMB) v fondu 1117, in sicer v AŠ 1050 (1944–1955), AŠ 1051 (1956–1966) in AŠ 1052 (1967–1983) – (v nadaljevanju: PAMB, Kronika, AŠ, leto, stran ...), fotografij in propagandnega gradiva tovarne, ki ga hrani PAMB v fondu 1117, iz gradiva Tehniškega muzeja Slovenije in iz glasila »Skozi TAM«.

⁹ Leta 1950 so popolnoma prekinili proizvodnjo avtomobilov v Rakovici in jo prenesli v Maribor, IMR pa je postala tovarna traktorjev.

¹⁰ Februarja 1947 je bila izvedena reorganizacija Glavne uprave za avtomobilsko industrijo in precizno mehaniko v Beogradu, ki se preimenovala v Glavno direkcijo savezne industrije motora v Beogradu.

naj bi bile v Jugoslaviji takrat velike in tudi jugoslovanska vojska je bila zainteresirana zanje. Dne 27. avgusta 1948 so organizirali demonstracijo tega motorja pred člani vojne oblasti v Zagrebu. Delegacija je izrazila ugodno mnenje. Direktor podjetja je o tem uspehu obvestil glavno direkcijo zvezne industrije motorjev v Beogradu, ki pa ni bila navdušena, temveč je po tem obvestilu formirala komisijo, ki naj bi v tovarni »pregledala vse konstrukcijske in ostale oddelke, kaj vse se dela v tovarni, da ne bi ponovno prišlo do podobnega presenečenja«. ¹¹ V času obnove države je bilo veliko povpraševanje po tovornjakih prekucnikih, zato so se TAM-ovi konstruktorji lotili razvoja prekucnika na podlagi Pionirja. Prototip so predstavili na zagrebškem velesejmu v dneh od 8. do 15. maja 1948. Težave z dobavami sestavnih delov iz Češke so se po resoluciji Informbiroja stopnjevale, kar je pospešilo osvajanje zahtevnejših sestavnih delov, recimo litih motornih delov, kabine ipd. Pri kabini so z nekaterimi konstrukcijskimi spremembami izboljšali

Slika 2: TAM-ovi Pionirji v montažni hali



Vir: PAMB, fond 1117, AŠ 559.

¹¹ PAMB, Kronika, AŠ 1050, 1948, str. 281.

zračenje, sedeže, naslonjala, povečali so višino, zamenjali zastarele ključavnice in mehanizem za dvig stekla. Z novo kabino so zmanjšali porabo pločevine in znižali izdelovalni čas. TAM-ovi tovornjaki Praga RN 13 (leta 1949 so dobili simbolično ime Pionir) so se z osvajanjem proizvodnje in prilagajanjem tehnologije domačim možnostim vse bolj razlikovali od češkega izvirnika in postajali »slovenski«. Družino Pionirjev so v TAM-u postopoma obogatili še z drugimi tovornimi in tudi avtobusnimi različicami. Do leta 1951 Pionirji še niso predstavljali glavne postavke v proizvodni dejavnosti TAM-a, saj so v tem letu usposobili s popravilom skoraj trikrat več ameriških vojaških vozil, kot so izdelali Pionirjev (753).

Želja po proizvodnji avtobusov se je porodila že leta 1948, ko so kot vzorec za razvoj dobili iz IM v Rakovici prvi kompleten avtobus iz Češke. Glavna direkcija je TAM-u konec leta 1949 poslala načrte za predelavo šasij tovornjaka Pionir v avtobusne šasije. Treba je bilo podaljšati šasijo, sprednji del predelati tako, da dobi jarem za karoserijo; krmilo, ročno zavoro, pedale in menjalno ročico je bilo treba prestaviti naprej. Prve šasije so odpremili v Avtokaroserijo Košaki in Karoserijo Ljubljana (Avtomonta-

Slika 3: Prvi avtobusi Pionir



Vir: PAMB, fond 1117, AŠ 559.

ža). Mariborska karoserija je leta 1950 izdelala dva avtobusa z motorjema GMC in proti koncu leta še tri z motorji Pionirja.

Predvojna zasnova vozila je bila že zastarela in v TAM-u so morali razmišljati o njegovem nasledniku. Ker TAM v tistem času ni mogel razviti popolnoma novega vozila, je bila ena od možnosti posodobitev Pionirja, druga pa nakup licence. Za očeta prvih TAM-ovih avtobusov in tudi zamisli o prvem lastnem tovornjaku bi lahko šteli ameriškega Slovenca Jožeta Mentona, ki je prišel leta 1949 za dobro leto na pomoč TAM-u na Tezno iz ameriškega avtomobilskega podjetja General Motors Corporation. Prototipi avtobusov na podlagi Pionirja so bili izdelani že leta 1950, leto za tem pa tudi prototip zelo posodobljenega Pionirja s skrajšano medosno razdaljo, novim 5-stopenjskim menjalnikom in kabino trambus, ki so ga po takratnem ministru v zvezni vladi Francu Leskošku Luki poimenovali

Slika 4: Leta 1951 so v TAM-u začeli izdelovati prototip zelo posodobljenega Pionirja s skrajšano medosno razdaljo, z novim 5-stopenjskim menjalnikom in kabino trambus, ki so ga po takratnem ministru v zvezni vladi Francu Leskovšku Luki poimenovali »Luka 53«.



Vir: PAMB, fond 1117, AŠ 559.

400

»Luka 53«. Ta in še en prototip Luke so dokončno dodelali leta 1952; začetek redne proizvodnje so načrtovali za leto 1954. Kljub dejstvu, da se je proizvodnja avtobusnih karoserij v TAM-u in pri kooperantih povečevala iz leta v leto, so kot začetek proizvodnje lastnih avtobusov šteli leto 1954, ko naj bi osvojili prvi avtobus lastne proizvodnje v seriji.¹²

Redno proizvodnjo tovornjakov in razvoj novih vozil so v tem času še vedno ovirale obveznosti do JLA, t.j. remont ameriških vozil GMC ter po naročilu zveznih organov izdelava avtomobilskih in poljedelskih tovornih prikolic. Leta 1952 odločitev o serijski proizvodnji »Luke« še ni bila sprejeta, so se pa predstavniki TAM-a pogovarjali o odkupu licence z nemškim MAN-om za pettonski tovornjak in s Kloeckner Humbold Deutzem (KHD) najprej za odkup motorjev, pozneje pa še celotnih vozil. Leta 1953 so v Deutzu v Kölnu poskusno vgradili dva štirivaljna KHD-jeva dizelska motorja; enega v Pionirja in enega v »Luko«. Tam je vzporedno še naprej iskal licenčnega partnerja in vprašanje, kaj bo s serijsko proizvodnjo »Luke«, se je odmikalo iz leta v leto. V ožjem izboru so bili KHD, Perkins in Steyr, ki sta se jim pozneje pridružila še Mercedes in Opel. Perkins je kljub najugodnejšim lastnostim motorja odpadel menda zaradi colskega merskega sistema, Opel pa zaradi tehnologije množične proizvodnje na tekočem traku, ki ni ustrezala TAM-u. Vojska je zaradi zračne zasnove motorja favorizirala KHD, TAM pa Mercedes. Leta 1956 je bila sprejeta dokončna odločitev o odkupu licence KHD (motorja in vozila v celoti). S tem je bila usoda serijske proizvodnje »Luke« zapečaten, na TAM-ovih vozilih pa je vse do njegovega stečaja prevladovala tehnika, ki izvira iz tiste, ki jo je prispeval licenčni partner KHD. Seveda so bile vmes tudi izjeme, zlasti v programu manjših gospodarskih vozil.

Leta 1957, ko je tovarno zapustilo že več kot 10.000 Pionirjev, so v TAM-u predstavili nov, sodobnejši in zmogljivejši tovornjak z zračno hlajenim dizelskim motorjem, ki je bil plod sodelovanja z novim licenčnim partnerjem, z nemškim Klockner-Humbold-Deutzem (KHD). TAM 4500 (kot se je imenoval) so začeli sestavljati na montažnih trakovih julija in ga razstavili 25. julija 1957 na razstavi Mariborskega tedna, kjer so že sklepali prve pogodbe za nakup vozil. Do konca leta 1958 so sestavili že skoraj 800 tovornjakov, stopnja osvajanja pa je dosegla že 50 odstotkov. V tem letu so v eksperimentalnem oddelku izdelali prototip trostranega prekucnika

¹² PAMB, Kronika, AŠ 1050, 1954, str. 691.

TAM 4500 K. Podaljšali so šasijo TAM 4500 D, predelali TAM 4500 DV v vozilo z vitlom in razmišljali o izdelavi novega dvotonskega vozila. Vodstvo je zadolžilo konstrukcijski oddelek, naj izdela projekt. Rok za prototip je bil kratek, saj naj bi ga izdelali že do avgusta 1959. Prototipa novega lahkega tovornjaka (TAM 2000) so izdelali v predvidenem roku in leto za tem razvili še osnutke izvedb kombi. Po preizkušanju prototipov z motorjema znamk Deutz in Perkins so se odločili za slednjega, izdelovala ga je Tovarna motorjev iz Rakovice. S tem vozilom popolnoma lastne konstrukcije je tovarna TAM razširila svoj proizvodni program tudi na tovornjake manjših nosilnosti in na dostavna vozila. TAM 2000 in njegovi nasledniki so postali ena največjih TAM-ovih uspešnic vseh časov. Najprej je nastal TAM 2001, nato TAM 60 in leta 1979 TAM 75 TX z novim močnejšim motorjem IMR. V prvih 20 letih je bilo izdelanih 39.000 vozil te družine.

Leta 1960, ko naj bi izdelali 200 tovornjakov TAM 2000, sta tovarno zapustila le dva, TAM 4500 je po številu izdelanih vozil prvič presegel Pionirja. Povpraševanje po avtobusih je bilo na jugoslovanskem trgu še vedno precej veliko, saj so v tovarni ob 214 izdelanih in prodanih avtobusih Deutz izdelali še 138 avtobusov in 11 šasij na podlagi starega Pionirja. Za leto 1961 je bila značilna popolna opustitev proizvodnje tovornjaka Pionir, začetek serijske proizvodnje TAM-a 2000 (karoserije zanj so izdelovali zunaj podjetja) in skoraj popolna osvojitve TAM-a 4500. Proizvodne zmogljivosti v Košakah so bile premajhne, zato so se odločili, da bodo najpozneje do junija 1963 prenesli celotno proizvodnjo TAM-a 2000 v tovarno TAM na Tezmem. Na sestanku delavskega sveta tovarne 12. maja 1961 so podali obširno poročilo o osvajanju tovornjaka TAM 4500 in naslednji dan – ob popolni osvojitvi tega vozila – pripravili proslavo. Sklenili so tudi, da se tovarna preimenuje v *Tovarna avtomobilov in motorjev*. S tem imenom so poudarili dejstvo, da so edino podjetje v državi, ki samo izdeluje tudi motorje (za FAP jih je izdeloval sarajevski Famos).

Do leta 1964, ko je bila proizvodnja TAM-a 4500 že utečena, hkrati pa razvite številne nove izvedbe tega tovornjaka, avtobusov s samonosno karoserijo in tovornjak TAM 5500 s šestvaljnim motorjem, je bil priljubljeni TAM 2000 predvsem zaradi dragega motorja Perkins nerentabilen. Zato je bilo treba določiti rok za prehod na nov proizvod, večji TAM 2200. Prototip je bil izdelan leta 1964.¹³ Po večletnih pripravah naj bi leta 1968

¹³ PAMB, Kronika, AŠ 1051, str. 1384.

končno začeli izdelovati orodja za TAM 2200 in 2500, a je visok znesek za ta dela sprožil zahtevo po ekonomski analizi. Te so pokazale, da zaradi premajhnega povpraševanja po teh vozilih investicija ni rentabilna. Odločili so se, da opustijo variante težjih vozil (2200 in 2500). Najprej bi bilo treba izpopolniti in poceniti TAM 2000. Odpadla je tudi nova kabina, razvita za TAM 2200.¹⁴

Slika 5: TAM 2200, na sliki kot prototip, naj bi nasledil TAM 2000



Vir: PAMB, fond 1117, AŠ 589.

Razvojne ekipe TAM-a so bile leta 1968 najbolj zaposlene s projektom »M953«. Šlo je za popolnoma novo konstrukcijo vozila s štirikolesnim pogonom, z vitlom in s centralnim polnjenjem gum za jugoslovansko vojsko in gospodarstvo. Naloga naj bi bila končana leta 1969, ko so že izdelali prva orodja za proizvodnjo. Prototip, izdelan leta 1970 in še istega leta predan JLA na preizkušnjo, je bil osnova poznejših terenskih vozil, dvoosnega TAM 110 T7 (4 x 4) in triosnega TAM 150 T11 (6 x 6). Slednjega bi lahko

¹⁴ PAMB, Kronika, AŠ 1052, 1968, str. 13.

šteli kot vozilo z največjo težavnostno stopnjo, ki so ga kadar koli razvili v TAM-u. Prvo vozilo TAM 150 T 11 (6 x 6) iz nulte serije je zapustilo trak TOZD-a montaže 1. februarja 1978.¹⁵ Omenimo še, da so pretežni del transmisije za vozila TAM 110 T7 BV in TAM 150 T11 BV dimenzionirali po novi eksperimentalno-analitični metodi ugotavljanja analitične trdnosti, ki daje najpopolnejše podatke o vzdržljivosti dinamično obremenjene konstrukcije in verjetnosti nastanka poškodb. Razvili so jo skupaj s Fakulteto za strojništvo v Ljubljani in jo uporabljali pri dimenzioniranju novih vozil.

Slika 6: TAM 150 T11 v montaži in med preizkušanjem



Vir: Tehnični muzej Slovenije – dokumentacija prometnega oddelka, TAM.

V sedemdesetih letih so se v TAM-u lotili korenite prenove programa vozil. Dejstvo, da je bila dotedanja izdelava tipskih vozil (ki so ostajala dolgo časa na zalogi neprodana) preživeta ter da se je treba sproti in hitreje prilagajati zahtevam kupcev, je leta 1978 porodilo zamisel o modularni gradnji vozil iz leta 1976. Program tovornih vozil so začeli prenavljati pri družinah, ki so bila najpogosteje zastopana, pri vozilih srednje kategorije. Že v 1980 naj bi začeli serijsko izdelovati TAM 130 T10 B. Projekt je bil

¹⁵ PAMB, Kronika, AŠ 1052, 1978, str. 11.

pripravljen skupaj z družino TAM 190 T15 B in TAM 160 T11 B srednje kategorije. Projektanti so upoštevali sestavo lahke in težke kategorije, da se doseže med vozili, izdelanimi v obliki sestavljanke, največja možna unifikacija in čim večje serije posameznih sklopov. Nova kabina »B«, trambus prekucne izvedbe s sodobnimi napravami za dostopnost do motorja, je bila namenjena vozilom lahke, srednje in težke kategorije. Za tovornjake, ki so vozili na daljših razdaljah, so razvili posebno podaljšano (spalno) izvedbo kabine (»BL«).

Kljub kooperaciji s KHD-jem so v TAM-u že v šestdesetih letih razvili in preizkušali lasten enovaljni motor in nato še dve izvedbi štirivaljnega motorja. Kooperacijska pogodba s KHD-jem, podpisana je bila leta 1969, in osvajanje proizvodnje nove družine motorjev 413R sta ustavila nadaljnji razvoj lastnih motorjev. Težave z dobavami vodno hlajenega motorja za TAM 2000/2001 (IMR Rakovica) so tamovce spodbudile k samostojnemu razvoju trovaljnega motorja za to vozilo, a tudi ta motor ni dočakal proizvodnje. Ob koncu sedemdesetih let sta začela TAM in Fakulteta za strojništvo v Ljubljani sodelovati pri raziskavah in optimizaciji zračno hlajenih motorjev TAM/KHD, rezultat pa so bili zelo zmogljivejši tlačno polnjeni motorji na podlagi družine 413. Z raziskavami temperaturnih obremenitev valja in glave motorja so prišli do nekaterih izvirnih rešitev. Ena od njih je bila kombinirano zračno-oljno hlajenje valja, ki so jo zaščitili na patentnem uradu. Tako kot pri vozilih pa tudi pri motorjih zaradi spleta okoliščin ali poslovnih odločitev tovarne marsikatera rešitev TAM-ovega tehnično-razvojnega kadra ni prišla do serijske proizvodnje.

Ob prehodu v osemdeseta leta, ko je bila tovarna TAM na vrhuncu, je njen osnovni proizvodni program obsegal več kot 15 različnih tipov tovornjakov in avtobusov večinoma lastne konstrukcije. Poganjali so jih motorji z razponom moči od 75 do 260 KM, ki so po svoji zasnovi izhajali iz družine KHD-jevih motorjev. Če različnim izvedenkam tovornih vozil prištejemo še tiste za posebne namene, kot so gasilski, komunalni in tako naprej, je število vseh tipov vozil iz TAM-ove ponudbe preseglo 90.

Devetdeseta leta in kriza domače industrije motornih vozil je najbolj prizadela prav našo prvo tovarno motornih vozil. Najpomembnejši, jugoslovanski trg in mreža kooperantov v Jugoslaviji sta razpadla. Zračno hlajenim dizelskim motorjem, na katerih je slonel TAM-ov program, so bili dnevi šteti, saj so naročniki povpraševali po vozilih z vodno hlajenimi motorji. Dolgovi so naraščali in tudi pomoč države leta 1995 ni mogla

več pomagati izčrpanemu podjetju, ki je šlo junija 1996 v stečaj. TAM je bil tega leta med 1017 prvič registriranimi novimi tovornimi avtomobili nosilnosti do 3,5 tone udeležen le s 49 tovornjaki in ime nekoč paradnega konja domače industrije motornih vozil se je ob prehodu v tretje tisočletje omenjalo le še v zvezi s prodajo njegovega premoženja. Tradicijo proizvodnje avtomobilov v Mariboru danes nadaljuje podjetje Tovarna vozil Maribor, d. o. o., ki je del skupine Viator & Vektor. Podjetje je bilo ustanovljeno 18. aprila 2001 iz delov nekdanjega TAM-a. Razvija in proizvaja lastni program minibusov, midibusov in nizkopodnih avtobusov.

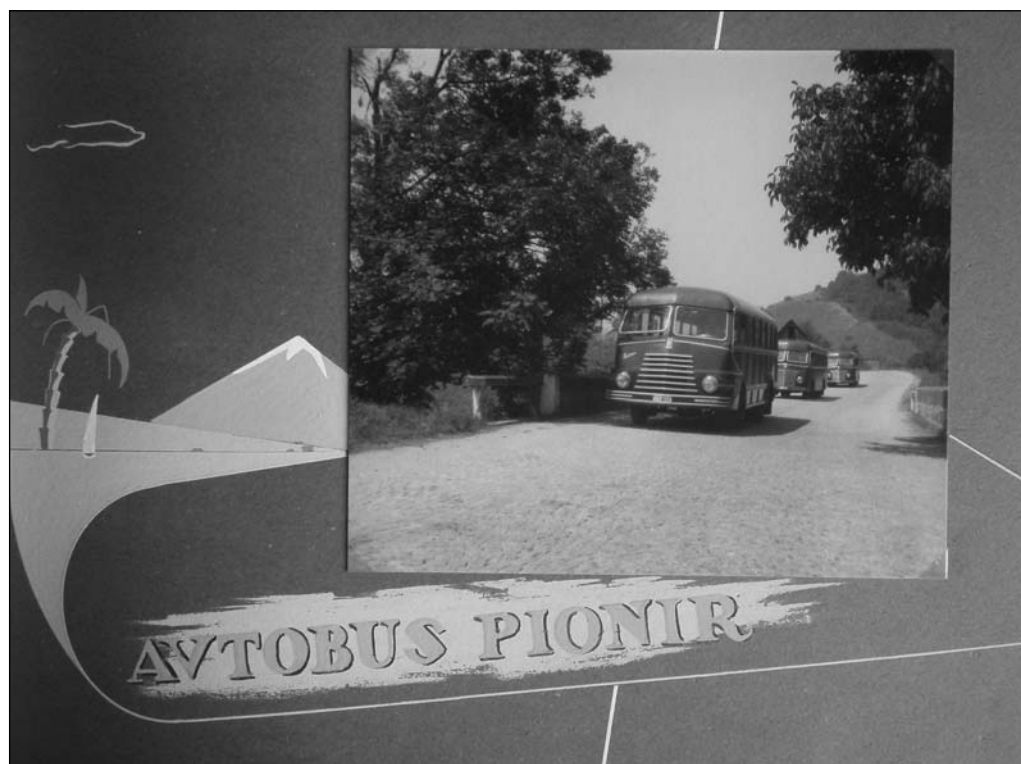
Od vozil mariborskega TAM-a je danes v Sloveniji žal ohranjenih iz obdobja vse do prehoda v osemdeseta leta, ko je nastajala zadnja generacija (tako imenovanega programa B), razmeroma malo tovornih vozil. Ohranjenih je nekaj tovornjakov Pionir gasilske izvedbe, od prvih avtobusov na osnovi Pionirja, poznejših A3000 in A3500, ali prototipov prvih lastnih tovornjakov pa nobeden. Ko smo se sredi devetdesetih let v Tehniškem muzeju Slovenije obrnili na tovarno, so nam povedali, da se z zbiranjem in obravnavanjem tehniške dediščine, vezane na TAM, ukvarjata Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine v Mariboru in Muzej tehnične kulture v ustanavljanju. Ta naj bi sčasoma prevzel tudi obstoječo zbirko predmetov, povezanih z razvojno dejavnostjo TAM-a. Zato smo nadaljnja prizadevanja opustili in od TAM-ovih vozil prevzeli zgolj gasilsko vozilo TAM Pionir. Avgusta 2000 smo (ob predaji nekdanje stavbe TAM-ovega TOZD-a Raziskave in razvoj novemu lastniku intervencijsko prevzeli zbirko motorjev in dveh šasij v prerezu, ki so bile do takrat razstavljene v avli te stavbe in jo je bilo treba v nekaj dneh izprazniti. Arhivsko gradivo tovarne je že pred tem prevzel Pokrajinski arhiv Maribor.

Kot kaže, razen Tehniškega muzeja Slovenije, ki se sooča s pomanjkanjem prostora (in z drugimi »ovirami«, ki jih tokrat ne bi omenjal), in Muzeja narodne osvoboditve Maribor v Sloveniji, ni druge institucije, ki bi zbirala TAM-ova vozila in jih varovala oziroma obravnavala po načelih muzejske in konservatorsko-restavratorske stroke. Fond do zdaj zbranega materialnega gradiva oziroma TAM-ovih izdelkov v obeh institucijah je skromen in za zdaj ne kaže, da bi bilo v doglednem času lahko kaj drugače. Za TAM-ova vozila se za zdaj zanimajo le zasebni zbiralci, ki pa sledijo drugačnim ciljem in načelom. Nekatera TAM-ova vozila zadnje generacije so sicer še v uporabi, a počasi izginjajo s cest. Še zlasti problematično je stanje pri avtobusih. Z vidika obravnave razvojne in proizvodne dejavnosti

TAM-a oziroma pomembnosti po ohranitvi bi veljalo najprej izpostaviti tisto gradivo, kjer sta bila delež lastnega znanja in stopnja zahtevnosti razvoja večja. Ker gre za gradivo večjih dimenzij, predstavlja veliko oviro pri zbiranju prostor, kar pa je žal velikokrat samo priročen izgovor. Ne glede na to od programa vozil, pomembnega za ohranitev, velja izpostaviti naslednja vozila:

- TAM Pionir kot prvi tip TAM-ovega tovornjaka,
- TAM 2000 oziroma enega njegovih naslednikov (kot prvi serijsko izdelani tovornjak lastne konstrukcije) v tovorni in furgon/kombi izvedbi,
- TAM 4500 ali 5000 (kot prva tipa TAM-ovih tovornjakov od sodelovanja s KHD),
- TAM 5500 ali 170 (kot zadnje generacije tovornjakov pred t. i. generacijo B),

**Slika 7: Del TAM-ovega proizvodnega programa vozil
v osemdesetih letih 20. stoletja**



Vir: TMS – dokumentacija prometnega oddelka, TAM.

- TAM 150 T11 (6 x 6) ali vsaj TAM 110 T7 (kot vozilo z največjo stopnjo zahtevnosti, ki so ga razvili v TAM-u),
- TAM 130 T11 B (kot zadnjo generacijo TAM-ovih vozil – program B), po možnosti še vozilo te generacije izvedbe BS z dolgo kabino (190 BS in podobno).

Žal se avtobusov vse do osemdesetih let ni ohranilo veliko, a veljalo bi ohraniti vsaj po en avtobus za turistični, mestni/primestni promet in minibus.

Obravnavanje tehniške dediščine v muzeju – »starodobništvo¹⁶« ali načela konservatorsko-restavratorske stroke?

Med gradivo, ki ga kot materialni dokaz človekove ustvarjalnosti hranimo v muzejih, spadajo tudi predmeti tehniške dediščine, kot so stroji, naprave in pripomočki, ki so služili vrstam različnih področij uporabe. Imenujmo jih kar stroji in naprave, čeprav še zdaleč niso mišljene zgolj *»mehanične naprave, navadno kovinske, iz gibljivih in negibljivih delov, ki s pretvarjanjem energije omogočajo, olajšujejo, opravljajo delo«*,¹⁷ ali *»predmeti, navadno večji, iz več sestavljenih delov, ki omogočajo, olajšujejo, opravljajo delo«*,¹⁸ temveč tudi naprave, ki jih uporabljamo za večjo kakovost življenja, šport, zabavo in tako naprej (zvočne in videonaprave, športne naprave in pripomočki, optične naprave in podobno). Izdelale so jih tovarne, delavnice ali posamezni mojstri, v razmerah določene stopnje tehnike¹⁹ in tehničnih znanj, kakor tudi na stopnji določene tehnološke²⁰ razvitosti ali opremljenosti. Lahko so se uporabljali tako v gospodarstvu kot v vsakdanjem življenju. Dolgoletna uporaba ter vzdrževanje teh strojev in naprav,

¹⁶ »Starodobnik« je poslovenjen izraz, ki se je pri nas uveljavil v devetdesetih letih. Iz pravilnika o starodobnih vozilih, ki naj bi bil prevod »Tehničnega kodeksa« mednarodne organizacije starodobnih vozil FIVA, objavljenega v predstavitvenem glasilu Slovenske veteranske avto moto zveze leta 1999, lahko med drugim razberemo, da »je ohranjeno zgodovinsko vozilo mehanično gnano vozilo, izdelano pred več kot 30 leti, ohranjeno in vzdrževano v zgodovinsko pravilnem stanju in za katerega skrbi oseba ali organizacija zaradi njegovega zgodovinskega in tehniškega pomena, ga pa ne uporablja za vsakodnevni prevoz. Vozilo naj bi bilo v bistvu ohranjeno in uporabljeno tako, kot ga je proizvajalec dobavil v javnosti, vključno s kakršno koli dodatno opremo ali priključkom, ki ga je ponudil proizvajalec, ali pa so ga prodajali med normalno življenjsko dobo vozila«.

¹⁷ Slovar Slovenskega knjižnega jezika, geslo stroj.

¹⁸ Slovar Slovenskega knjižnega jezika, geslo naprava.

¹⁹ Slovar Slovenskega knjižnega jezika, tehnika: dejavnost, ki se ukvarja s konstruiranjem in izdelovanjem strojev, delovnih priprav, materialnih dobrin.

²⁰ Slovar Slovenskega knjižnega jezika, tehnologija: veda o pridobivanju surovin, obdelavi, predelavi materiala v izdelke; skupek postopkov takega pridobivanja, obdelave, predelave od začetnega do končnega stanja.

včasih lahko tudi stoletje in več, je na njih puščala številne sledi, iz katerih lahko razberemo marsikaj. Nov stroj nam razkriva stanje tehnične in tehnološke stopnje razvitosti časa in okolja, kjer je nastajal, še zlasti, če ga lahko primerjamo s podobnimi iz drugih okolij. Po desetletjih ali stoletjih uporabe nekega stroja ali pripomočka lahko na njem poleg običajnih in pričakovanih sledi obrabe, ki so posledica čisto namenske uporabe, zasledimo tudi številne modifikacije in predelave, ki so bile opravljene bodisi z namenom, da stroju podaljšajo dobo uporabnosti, izboljšajo produktivnost, uporabniku omogočijo večjo varnost, razširijo njegovo uporabnost, ali pa z njimi lastnik oz. uporabnik priredi stroj oziroma napravo svojim osebnim potrebam ali zgolj estetskim merilom.

V zasebnih zbirkah in tovarniških muzejih vozil prevladujejo vozila, ki so običajno tako obdelana, da so videti kot tovarniško nova. Celo več. Obnovljena s sodobnimi tehnologijami oz. materiali in z izjemno natančnostjo do zadnjega detajla so taka, kot jih avtomobilska industrija pred desetletji ni izdelala ali jih niti ni bila zmožna izdelati. Drobnega in potrošnega materiala, kot so vijaki, tesnila, gumice, kovice, kabli ipd., se ne da več tako izdelati kot pred leti. Tudi tehnologija izdelave nadomestnih delov motorja in transmisije ne more biti identična, zlasti ko gre za lite ali kovanе kose, izdelane v velikih serijah s posebnimi orodji in modeli. Posebno problematično področje je lakiranje. Osnovna barva nekega starega vozila, izdelana še na nitro ali celo oljni osnovi, je običajno poškodovana, obledelela in brez sijaja, zato jo pri obnovi nadomestijo s sodobnejšimi akrilnimi barvami.

Vsak predmet je nosilec številnih informacij in ena pomembnih nalog muzeologije je, da jih popiše in klasificira. Za nazornejšo predstavitev povzemam van Menschevo delitev na tri vidike informacije:²¹

- fizične lastnosti
 - sestav, materiali
 - konstrukcija, tehnika (dodajmo še tehnologija izdelave)
 - morfologija, ki se deli na:
 - oblika in dimenzije
 - površinska struktura
 - barva
 - vzorci barve, okrasi, napisi ...),

²¹ Peter van Mensch: Muzeologija i muzejski predmet kao nosioci podataka. V: Informatologia Jugoslavica, 1986, št. 1-2, str. 40-41.

- funkcija in pomen
 - primarni pomen
 - funkcionalni
 - eksperimentalni (emocionalna vrednost)
 - sekundarni pomen
 - simbolični,
 - metafizični,
- zgodovina
 - razvoj in proces, v katerem se je zamisel oblikovala;
 - uporaba
 - prva uporaba – v skladu z namenom ustvarjalca,
 - ponovna uporaba, modificiranje ...;
 - propadanje
 - endogeni faktorji
 - eksogeni faktorji;
 - konserviranje, restavriranje).

Eno temeljnih vprašanj pri pridobivanju in obravnavi gradiva je torej tudi, katera je tista »notranja vrednost« predmeta, katere informacije nosi, kako jih ohraniti, da bodo ostale tudi za prihodnost, ko bodo na voljo naprednejše metode raziskav. Biti mora jasno, katere informacije so z vidika zgodovine industrializacije relevantne tako za raziskovanje materialnih virov kot tudi za predstavljanje in interpretiranje.²² Kljub pomembnosti vira informacij za raziskave se ne moremo izogniti pripravi predmeta za razstavljanje glede na informacijo, ki jo želimo posredovati. Zgodovinska vprašanja, ki jih nameravamo predstaviti, in cilji muzejske predstavitve se s časom spreminjajo. Zato si je treba prizadevati celovito ohraniti zgodovinsko materijo in s tem vsebino informacij objekta za vse okoliščine, ne pa ga nepopravljivo žrtvovati trenutnim začasnim ciljem.²³ Raziskovanje na eni strani in razstavljanje na drugi sta odvisna in tesno povezana z restavriranjem in konzerviranjem. Optimalna konservacija povzroči najmanjšo možno izgubo informacije oziroma njeno bistvo je, da omogoča postavljanje vprašanj tudi pozneje, kot je bil primer kemijske analize muzejskega gradiva, ki je pokazala sliko onesnaženja okolja iz Švedske.²⁴

²² Walter Branner, Kornelius Götz, Kurt Möser in Gerhard Zweckbronner: *Industrielles Kulturgut in Museum*. Mannheim 1989, str. 9.

²³ Prav tam, str. 14.

²⁴ Peter van Mensch: *Muzeologija i muzejski predmet kao nosioci podataka*. V: *Informatologia Jugoslavica*, 1986, št. 1–2, str. 40–41.

Ko pride predmet v muzej, se muzealci²⁵ srečujemo z dejavnostmi, ki nam jih nalagata stroka ter zakonodaja, in jih lahko uvrstimo v naslednje skupine:

- evidentiranje, zbiranje, hranjenje in varovanje (konserviranje, restavriranje, popisovanje),
- raziskovanje,
- komunikacija (razstavljanje, izobraževanje, informiranje ...).

Vsak predmet bi bilo treba ovrednotiti po tem ključu in postaviti temu primeren režim hranjenja, varovanja, raziskovanja in prikazovanja.

Vse omenjene dejavnosti pred nas postavljajo vrsto izzivov in odločitev, na katere vplivajo stroke ter praksa, marsikdaj pa tudi politika ustanov, marketing in ne nazadnje tudi osebni nazori (žal). Našteto vodi do različnih pristopov, in to vse od zbiranja, obravnave in hranjenja do »za obiskovalce privlačnih predstavitev«, ki včasih lahko pripeljejo do pretirane komercializacije s ciljem povečati – marsikdaj tudi na račun strokovnih kriterijev – število obiskov, dogodkov, prihodke od vstopnin, izposoj. Pomembna naloga muzeja je torej popisati in klasificirati pomen predmeta z vidika zgodovinske, estetske, ekonomske, tehnične, tehnološke vrednosti ... Glede na opredelitev pomembnosti posamezne vrednosti se običajno opredelimo za statično materialno ohranjanje, pri čemer je temeljnega pomena ohranjanje integritete. Temu nasprotno je funkcionalno ohranjanje, ki nenehno posega v materialne lastnosti predmeta ter vodi do brisanja informacij in k dodajanju novih. S funkcionalnim ohranjanjem sledimo tradiciji in ohranjamo informacije o postopkih, navadah, običajih, pri čemer nas informacije, ki jih vsebuje predmet, kakršen je, ne zanimajo oziroma jih z ohranjanjem v funkciji zavestno žrtvujemo. Vzdrževanje oziroma ohranjanje v funkciji je torej ireverzibilen proces, ki postopoma za vedno in nepovratno izbriše informacije o tehnologiji, materialih, postopkih izdelave nekega stroja pa tudi poznejše posege na njem, ki so v duhu časa in

²⁵ Čeprav lahko definicijo osnovnih muzejskih poklicev, ki jih navaja Peter van Mensch (Professionalising the Muses: The Museum work in motion. Amsterdam 1989, str. 10-11.), vzamemo kot zelo poenostavljeno in našim razmeram ne popolnoma primerljivo, naj jih za ilustracijo vendarle naštejemo. To so direktor skupaj s »poslovnim timom« (npr. poslovni direktor, oseba za stike z javnostmi, odgovorna oseba za razvoj oz. vodja projektov), kustos, kustos pedagog, oblikovalec razstav, konservator-restavrator, kustos dokumentalist in knjižničar. Z muzejskimi predmeti so najbolj povezani zlasti naslednji muzejski delavci:

- kustos (»odgovoren za skrb ter akademsko interpretacijo gradiva in muzejskih predmetov, ki pripadajo ali so na posodo v muzeju«),
- konservator-restavrator (»na znanstvenem izhodišču preučuje gradivo, skrbi za njihovo ohranjanje pred propadanjem in restavriranje«),
- kustos dokumentalist (»odgovoren za ustvarjanje, organizacijo in vzdrževanje dokumentacije oz. strokovno vzpostavitev postopkov muzejske inventarizacije«).

okolja, kjer je bil v uporabi, nastajali med uporabo in vzdrževanjem. Ker gre za svojevrstno specifikko, na katero je treba biti pozoren, saj prinaša nepopravljive posledice, ICOM-ov kodeks posebej opozarja na tako imenovane »delujoče« zbirke, pri katerih je »poudarek na ohranjanju kulturnih, znanstvenih ali tehničnih postopkov in manj na predmetih ali pri katerih so predmeti in primerki zbrani za namene rednega dela in poučevanja«. ²⁶ Glede na to bi moral »ustanovitelj vsakega muzeja sprejeti in objaviti svojo zbiralno politiko o pridobivanju zbirk, skrbi zanje in njihovi uporabi. Politika mora jasno določiti status gradiva, ki ne bo inventarizirano, ohranjeno in razstavljeno«. ²⁷

Za odločitev o postopku konservacije in prezentacije je odločilnega pomena vsekakor tudi sam proces od izdelave neke tehnične dobrine do trenutka, ko postane muzejski predmet. Poenostavljeno običajno pridejo v poštev trije konservacijski pristopi, kot jih opredeljuje restavrator in mag. umetnostne zgodovine Alexander Weissmann v enem svojih prispevkov: ²⁸

- predmet je razstavljen v zapostavljenem, zanemarjenem oz. naključnem stanju, v kakršnem je prišel v muzej,
- predmet je podvržen tako imenovanemu *face liftingu* – obnovi (renoviranju) in rekonstrukciji, da bi služil v delovanju, kot je pogost primer pri lastnikih starih vozil v zasebni lasti ali tovarniških muzejih,
- v okvirih konservatorskega koncepta je ob upoštevanju integritete znanstveno utemeljeno avtentično stanje estetsko zadovoljivo konservirano in razumljivo predstavljeno.

Obnova oziroma *face lifting*, ki mu v zasebnem zbirateljstvu ni kaj očitati, je po Weissmannovem mnenju za odgovorno voden muzej nesprejemljiv. Po mnenju restavratorke tehniške dediščine Ulrike Rossmeissl, bi bil princip odgovornega restavriranja »Ohranitev čim več možnih informacij, o avtentičnosti zgodovinskega gradiva, vključno z vsemi predelavami in poškodbami, ki so se zgodile skozi čas, bazirajoč na zavesti, da vsak poseg pomeni izgubo avtentičnosti«. ²⁹ Društvo restavratorjev Slovenije v definiciji restavriranja navaja: »Restavriranje pomeni neposredno poseganje v poškodovane predmete kulturne dediščine z namenom njihovega lažjega

²⁶ ICOM-ov kodeks muzejske etike, Društvo ICOM, Mednarodni muzejski svet, Slovenski odbor. Ljubljana 2005, str. 16, ad. 2.8.

²⁷ ICOM-ov kodeks muzejske etike, Društvo ICOM, Mednarodni muzejski svet, Slovenski odbor. Ljubljana 2005, str. 15, ad. 2.1.

²⁸ Alexander Weissmann: Konservierung statt Face-Lifting, Technisches Kulturgut. München-Berlin 2005, str. 61.

²⁹ Ulrike Rossmeissl: Restoring does not mean to make as good as new. V: The Bicycle – From Drainsine to hightech – maschine. Wien 2005, str 28.

razumevanja ob istočasnem upoštevanju njihove estetske, zgodovinske in fizične celovitosti.«³⁰ Tudi v muzejih pogosto velja prepričanje, da so nekatere zvrsti dediščine pač specifične in da zanjo veljajo drugačna etična pravila. Zlasti obnovo vozil in strojev v rokah zasebnih zbirateljev največkrat spremljajo nesprijemljivi posegi, zato je za nas muzealce še kako na mestu misel »Ne da bi sodili, kaj je na dediščini za nas trenutno pomembnega, se mi kot muzealci moramo truditi, da ohranimo tisto, kar smo dobili v dediščino, in nimamo moralne pravice dediščino spreminjati v skladu z našimi trenutnimi nazori. Današnji in prihodnji obiskovalci muzejev imajo pravico videti original in ne našo interpretacijo originala.«³¹ To je, v interesu domnevno »večje zanimivosti in atraktivnosti« za širše množice marsikdaj praksa tudi v kakšni nacionalni ustanovi, bodisi zaradi pritiskov vodstev na strokovne delavce, kot tudi zaradi prepričanja odgovornih strokovnih delavcev, da obstajajo za različne vrste dediščine pač različna merila.

Vsak predmet vsebuje posamezne ali kombinirane zgodovinske, stilistične, ikonografske, tehnološke, estetske ter duhovne podatke in sporočila.³² Za preučevanje stanja ter razvoja tehnike in tehnologije v določenem času ter prostoru so ključnega pomena informacije, ki jih najdemo tako v pisnih kot ustnih, zlasti pa še v materialnih virih. Prav zato je s tega vidika toliko pomembnejše dajati prednost ohranjanju fizičnih lastnosti predmeta pred ohranitvijo njegove funkcionalnosti.

Vprašanje ohranjanja integritete, ki je temeljnega pomena za ohranjanje kulturne dediščine, bo zlasti pri tehniški dediščini, še lep čas burilo duhove. Izhajamo iz stališča, da sicer res obstaja več zvrsti kulturne dediščine,³³ kjer pa zakonodaja in kodeksi etike ne postavljajo različnih pravil. Norme za njihovo varovanje, konserviranje in restavriranje so univerzalne, torej veljajo tako za arheološko gradivo, umetniška dela, kot za tehniško dediščino. »Tako kot zgodovinarji berejo pisne dokumente, morajo umetnostni zgodovinarji brati sporočila, ki jih prinaša materialna dediščina. V muzejskem okolju postane zelo pomembna zgodovinska integriteta predmeta. Restavriranje pohištva v funkcionalnem in estetskem smislu, pa

³⁰ Definicija stroke in kodeks etike društva restavradorjev Slovenije. Društvo restavradorjev Slovenije: Statut in kodeks poklicne etike. Ljubljana 1998, str 2-7.

³¹ Zoran Milič: Pomen integritete premične kulturne dediščine. V: Argo, 2001, št. 1, str. 118-120.

³² Definicija stroke in kodeks etike društva restavradorjev Slovenije. Društvo restavradorjev Slovenije: Statut in kodeks poklicne etike. Ljubljana 1998. Miran Pflaum: Nekateri problemi konservatorske stroke v Sloveniji in definicija poklica konservator-restavrador – prevod. V: Fragmenti: strokovno glasilo tehničnega osebja slovenskih muzejev, 1991, št. 1, str 21.

³³ Pravilnik o določitvi zvrsti kulturne dediščine, UL RS, št. 73/2000 z dne 19. 8. 2000.

zakriva ali celo uničuje sporočilnost takega predmeta»³⁴, smo pred leti lahko brali v enem od razmeroma redkih prispevkov na to temo. Analogno zapisanemu naj dodam, da lahko zgodovinarji tehnike in industrijski arheologi le na predmetu, ki je konservirano in restavrirano ob upoštevanju ohranjanja zgodovinske integritete odkrijejo in preberejo sporočila, ki jih nek stroj ali naprava nosi. Tipične poškodbe in udrtine na prednjem delu rezervoarja za gorivo enega tipa mopeda domačega proizvajalca, lahko strokovnega delavca v muzeju vzpodbudi, da obnovi ali naroči obnovo oz. klepanje površine in s tem odstranitev, zanj ali »za obiskovalce« motečih udrtin. S tem je odstranil vrsto jasnih pričevanj; tako iz tehniškega kot socialnega vidika, kot so npr.

- oblikovalec mopeda se je posvetil le obliki in ni predvidel ustrezne rešitve vpetja krmila, ki v svojih skrajnih legah ne bi udarjala po rezervoarju in ga poškodovala;
- da je konstruktor, ki je oblikovalčevo zamisel pretvoril v izdelek, predvidel neustrezno rešitev za omejevanje gibanja krmila v skrajni legi;
- da je lastnik mopeda iz enega od zaselkov v hribih, po skrbni dolgotletni uporabi za prevoz na delo v šestdesetih letih, (preden si je lahko kupil prvi avtomobil) in še kakšnem desetletju ležanja pod skednjem, tega odstopil vnuku, ki se je z njim med počitnicami brezbrizno vozil po dvorišču in okoliških kolovozih, kar priča o vlogi, ki jo je ena vrsta prevoznega sredstva domače motorne industrije in eden najbolj priljubljenih mopedov pri nas odigrala skozi čas.

Poseganje v materialne lastnosti s ciljem ohraniti funkcijo je nepovraten proces, ki neizbežno vodi v izgubo materialnega ohranjanja informacij. Za prikazovanje delovanja oz. ohranjanje informacij o postopkih, navadah, običajih nam kljub temu ostaja na voljo več možnosti. Fotografije z opisi in makete v pomanjšanem merilu, kar se je uporabljalo nekoč, nazorneje nadomeščajo videoposnetki in računalniške animacije. Te največkrat uporabljene tehnike prikazov delovanja sicer ne vključujejo vseh čutil, kar je ob vprašanju neke vrste »prestizža« lastnika starega stroja, da ga še lahko uporablja v funkciji, pogosto razlog za »pogumne« odločitve glede obnove in ohranjanja v funkciji. A vendarle ostaja na voljo tudi kopistika, katere namen je med drugim tudi ohranjanje originala. Zgleden primer take

³⁴ Zoran Milič: Pomen integritete premične kulturne dediščine. V: Argo, 2001, št. 1. Restavriranje pohištvo je omenjeno kot primer.

prakse pri muzejih, ki imajo v svojih zbirkah vozila, je izdelava delujoče kopije najstarejšega ohranjenega avtomobila na svetu, kakršnega je izdelal Siegfried Marcus najpozneje leta 1888. Na spletni strani Tehniškega muzeja na Dunaju, ki hrani to vozilo, lahko preberemo: »*Današnja zgodovinska zavest in varovanje dediščine ne dovoljujeta vožnje z originalom, da ta nenadomestljivi spomenik tehniške zgodovine ne bi bil izpostavljen prevelikemu tveganju.*«³⁵ Visoki stroški, ki so največkrat povezani z izdelavo kopije, ne bi smeli biti izgovor za zavestno spreminjanje materialnih lastnosti strojev, katerih deli in celota ohranjajo vrsto pomembnih informacij. Zanimiva in cenejša možnost od izdelave kopije je pridobitev še enega, identičnega stroja, ki nima nobenega pomena³⁶. Sicer pa naj bi po Weissmannu donedavni koncepti muzejev pod geslom »*Vsi v muzeju predstavljeni predmeti morajo biti vzpostavljeni v delujoče stanje*« sodili v naftalin preteklosti. V marsikaterem pogledu nam lahko odločitev močno olajša še en identičen stroj, ki ga lahko po temeljiti raziskavi in preučitvi namenimo funkciji ali iz njegovih delov izdelamo kopijo. Torej, starega ohranjenega vozila posebnega pomena ne bi smeli vzpostaviti v delujoče stanje, temveč kvečjemu kakšno nepomembno, ki nima tehtnejše zgodovinske ali tehniške vrednosti.³⁷

Pustimo tokrat ob strani sicer umestna razmišljanja, ali ni v nekem nacionalnem muzeju tehnike cela vrsta esencialnih strokovnih področij tehnike izpuščena, na drugi strani je pa (pre)velik poudarek na cestnih prometnih sredstvih, od katerih bi lahko bila merila za obravnavo in pridobivanje tako različna,³⁸ da se pogosto prekrivajo s poslanstvom in delovanjem katerega od drugih muzejev (tudi nacionalnih) v RS, ki mu je ta vidik obravnave primarnega pomena a s takim gradivom ne razpolaga.

Doslej zbrani in ohranjeni primerki vozil naših tovarn vozil, zlasti Tomosa in Roga v TMS, predstavljajo del izdelkov domače strojne in kovinsko predelovalne industrije 20. stoletja. Tako tista, ki so bila zasnovana pri nas, kot tudi licenčna in tista iz kooperacije, ki so jih domače tovarne prilagodile svoji tehnologiji in proizvodnim kapacitetam, predstavljajo danes

³⁵ Marcus-Wagen: Original und Replika. Technisches Museum Wien, <http://www.tmw.at/default.asp?id=1837&cid=18&al=deutsch>, pridobljeno 15. marec 2010.

³⁶ Alexander Weissmann: Konservierung statt Face-Lifting, Technisches Kulturgut. München-Berlin 2005, str. 65.

³⁷ Prav tam.

³⁸ O kakršnikoli reviziji prvotno zamišljenega poslanstva in obravnave strokovnih področij (Pravilnik o ustroju in poslovanju TMS, UL LRS, 16. 10. 1951, št. 34; Franjo Baš: Tehniški muzej Slovenije (ob 5. obletnici odprtja muzeja): tipkopis, str 5, Arhiv TMS, dosje Bistra, mapa Zgodovina Bistre), v arhivu delovanju muzeja od leta 1951 ni podatkov, zatečeno stanje in poslovna poročila pa pričajo, da je do tega postopoma vendarle prihajalo. O jasnejši opredelitvi poslanstva muzeja in zbiralni politiki smo se v TMS-ju začeli resneje ukvarjati po letu 2001, ko je nastal osnutek programa prenove TMS in ko je bila ustanovljena delovna skupina za zbirateljsko politiko.

pomemben vir za preučevanje stanja tehnike in tehnologije proizvodnje na Slovenskem. Vozila večjih dimenzij so v TMS slabo zastopana. Ena večjih ovir je nedvomno pomanjkanje primerne prostora, kar je nedvomno res, obenem pa marsikdaj tudi priročen izgovor, saj naj bi bile zaradi »interesa obiskovalcev« bolj zanimive prestižne limuzine in avtomobili, ki smo jih pred desetletji občudovali bolj v tujih filmih in revijah, kot na domačih cestah. Vprašanje postane toliko bolj umestno, ko smo soočeni z dejstvom, da je potrebno zaradi tega razloga na drugi strani odklanjati prevzeme gradiva višje tehnične vrednosti, (ki za ostale muzeje nima tolikšnega pomena, kot npr. za TMS). Iz knjige vtisov obiskovalcev in po zanimanju medijev pogosto razberemo navdušenje zlasti nad luksuznimi limuzinami, in starejšimi avtomobili. Del strokovne in tudi širše javnosti, občasno sicer spomni na potrebo po razmisleku glede prihodnosti in pristopih obravnave znanosti in tehnike, a pobude ob prej zapisanem največkrat nimajo pravega učinka. Pred 12. leti smo tako lahko prebrali zanimivo misel, ki je ostala bolj ali manj neopažena: »V Tehniškem muzeju v Bistri je še vedno ve-leatrakcija t.i. Titova zbirka avtomobilov – celo tako prestižna ustanova, kot je nacionalni muzej, torej tehnike ne povezuje z znanjem, kreativnostjo ipd., temveč z razkošjem. Zgodovinsko je to samomor«. ³⁹ Kazalci uspešnosti na drugi strani delujejo kot spodbuda za nadaljevanje v isti smeri in odgovor, kako v prihodnje, je vsaj za nekaj časa, znan.

Če smo začeli z mariborsko tovarno avtomobilov, z njo še končajmo. V času, ko je najbolj inovativni del slovenske motorne industrije, ki je izdelovala vozila po lastnih zamislih zamrl, ali se mu še uspeva boriti za svoj obstoj, imamo vsi, ki se poklicno ukvarjamo z varovanjem dediščine, kjerkoli v RS, kakor tudi zainteresirana javnost ob številnih izzivih pred seboj tudi veliko odgovornost. Bomo pustili, da nam preostali primerki vozil te tovarne, ki predstavljajo še edini vir informacij o razvojni in inovativni dejavnosti ter stanju domače tehnike in tehnologije propadejo, ali jih v najboljšem primeru zasebni ljubitelji reciklirajo v »starodobna vozila«?

³⁹ Melita Zajc: En Kolumen ni dovolj. V: Mladina, 5. 5. 1998, str. 52.

PRIMERI INOVATIVNOSTI V MARIBORSKI INDUSTRIJI IN GOSPODARSTVU OD LETA 1945 DO LETA 2000

Uvod - splošni oris stanja

Za socialistični družbeni sistem na splošno velja ugotovitev, da je bil skoraj v vseh pogledih premalo inovativen. Pomanjkanje inovativnosti v socialistični industriji in gospodarstvu se navaja kot eden poglavitnih vzrokov za zaostajanje v tehnološkem razvoju, nižjo ekonomičnost proizvodnje, nižjo produktivnost, nižjo konkurenčnost, nižjo dodano vrednost in za slabšo kakovost izdelkov v primerjavi s kapitalističnimi, zlasti tistih za široko potrošnjo, in je zato pripomoglo k propadu socialističnega družbenega sistema. Socialistični družbeni red v Jugoslaviji dejansko na področju inovativnosti ni mogel preseči svojih protislovij. Po eni strani so se čedalje bolj zavedali, da je inovativnost eden od osnovnih pogojev za dvig gospodarstva in da je zato treba ustvariti zanj prave razmere, po drugi strani pa osnovne zakonitosti družbeno političnega sistema tega niso dopuščale ali pa niso bili dani pogoji za njen resnični kakovostni dvig in širitev.

Ravno protislovnost v razumevanju pomena inovativne dejavnosti in omogočanju pogojev zanj postavlja obdobje od leta 1945 do 1991 kot najbolj zanimivo v celotnem 20. stoletju na tem področju. Presenetljivo je, na koliko področjih družbenega in strokovnega delovanja se je kritično razmišljalo o stanju inovativne dejavnosti, iskalo ter ugotavljalo vzroke za njen vse premajhen obseg, jo skušalo spodbuditi in širiti. V Sloveniji še bolj kot v drugih republikah, morda še najbolj v Mariboru kot enem največjih industrijskih mest v tedanji državi. Nikakor ni odveč podati osnovni pregled področij delovanja za dvig in širitev inovativne dejavnosti.

Dnevni tisk in periodika

V Univerzitetni knjižnici Maribor je najti za 17-letno obdobje od leta 1968 do leta 1985 276 ali 48 odstotkov bibliografskih obdelav člankov od celotnega števila 574, in to predvsem v Večeru in Delu pa tudi v glasilu Zveze komunistov Komunist in v tovarniških glasilih, na primer v Skozi TAM, Naša tovarna (Metalna), Razgled MTT, ki obravnavajo inovacijsko tematiko v Mariboru. Drugi (298) naslovi s tega področja pokrivajo bližnjo okolico Maribora, druge predele Štajerske, Severovzhodno Slovenijo, Koroško, del celjske regije in tudi del Posavja. Inovacijska dejavnost v tem obdobju je po številu člankov znatno pogosteje zastopana kot v letih pred tem obdobjem in za njim.

Časopisi so razen obvestil o uspehih na tem področju (intervjuji izumiteljev) čedalje pogosteje kritično ugotavljali vzroke za premalo razširjeno inovativno dejavnost v podjetjih in nakazovali, kaj bi bilo treba storiti, da bi se stanje izboljšalo.

Klubi in društva

Ena prvih organiziranih oblik, ki je vključevala tudi inovativno dejavnost, so bili Elektrostrojni klubi (ESK). Vključeni so bili v Elektrostrojno zvezo, ki so jo ustanovili 28. maja 1950 v Ljubljani.¹ Med najbolj znanimi ESK klubi v Mariboru so bili ESK TAM,² ESK Livarne Maribor in ESK MTT Maribor.³

Sledi Društvo izumiteljev in avtorjev tehničnih izboljšav DIATI Maribor (v nadaljnjem besedilu DIATI), ki je bilo ustanovljeno dne 22. decembra 1957 v prostorih Radio kluba center Maribor na ustanovni skupščini prvega tovrstnega društva v Sloveniji. Prvi občni zbor DIATI je potekal 21. decembra 1958 v prostorih Zveze inženirjev in tehnikov ZDIT Maribor (v nadaljnjem besedilu ZDIT) v Vetrinjski ulici 16.⁴

Oktober 1992 so ustanovili iz DIATI-ja Zvezo inovatorjev Maribor (ZINOM), ki je prevzela vseh njenih sedem temeljnih nalog. Kot prva med

¹ Ljudska tehnika v Mariboru včeraj in danes (ur. Jože Turk) (dalje Ljudska tehnika v Mariboru). Maribor 1979, str. 102.

² Ustanovljen 8. maja 1950.

³ Ljudska tehnika v Mariboru, str. 112-123.

⁴ Ljudska tehnika v Mariboru, str. 80-87.

njimi je bila spodbujanje in pravilno usmerjanje iznajditeljske dejavnosti v vseh njenih oblikah.⁵

Že pred ustanovitvijo ZINOM-a so v mariborskih tovarnah delovala tudi Društva inovatorjev (npr. DIN TAM, DIN Livarne Maribor, DIN Elektrovine, DIN Tovarne vozil in toplotne tehnike TVT Maribor, DIN Tovarne stikalnih naprav TSN,...). Društva inovatorjev za posamezna slovenska mesta, tudi posamezne tovarne (DIN Novo mesto, DIN Save Kranj, DIN Impola) in samostojni inovatorji so se združevali v Zvezo inovatorjev Slovenije (ZINOS). ZINOM se je kasneje preobrazila v Društvo inovatorjev Maribor (DINOM),⁶ ki je delovalo kot član ZDIT-a Maribor vse do leta 2005, ko so ga zaradi pomanjkanja finančnih sredstev ukinili. Tudi ZINOS ni preživel. Od celotne zveze deluje kot edini organizirani društveni predstavnik za širjenje inovativne dejavnosti danes le še Društvo inovatorjev Ljubljana.⁷

Organizirana inovativna dejavnost v mariborski industriji

Inovacijski dejavnosti se je začel opazneje večati pomen razmeroma pozno, v začetku šestdesetih let, še bolj v drugi polovici šestdesetih let, vsekakor pa v sedemdesetih letih, ko so ustanavljali tozde. Razvoj na tem področju je dosegel svoj vrhunec v prvi polovici osemdesetih let.

Medtem ko v petdesetih letih izstopata ustanavljanje klubov ESK in društev DIATI, je delovanje v šestdesetih letih znatno širše. Tako je centralni delavski svet Tovarne železniških vozil »Boris Kidrič«, predhodnice TVT Maribor, prvi v Mariboru 28. avgusta 1963 sprejel in potrdil pravilnik o patentih in tehničnih izboljšavah. Tudi uvajanje gospodarske reforme leta 1966 je pospešilo širjenje in uveljavljanje inovativne dejavnosti.⁸

Proti koncu šestdesetih let in v sedemdesetih letih je prišlo v Mariboru do večjih kadrovskih sprememb. Stare, preverjene kadre (udeleženci NOB) so začeli zamenjevati mladi z višješolsko, visokošolsko in univerzitetno izobrazbo, pogosto tudi ambiciozni strokovnjaki, ki so imeli nekate-

⁵ Alija Keranović: Zveza inovatorjev Maribor. V: Almanah: 50 let Zveza društev inženirjev in tehnikov v Mariboru (ur. Ivan Lešnik). Maribor 1996, str. 106.

⁶ Damijan Dinevski, univ. dipl. inž. metalurgije in materialov, dolgoletni vodja TAM-ove kovačnice in zadnji predsednik DINOM-a, od leta 1993 dalje do konca delovanja društva, v pismu namenjenemu kustosu Borivoju Brežetu (dalje kustosu) dne 23. novembra 2009.

⁷ Alija Keranović, univ. dipl. inž.org. dela, strokovni sodelavec Inovacijske službe bivšega TAM-a in tajnik bivše Zveze inovatorjev Maribor. Pričevanje kustosu v prostorih Tovarne vozil Maribor (TVM) dne 10. februarja 2010.

⁸ Ljudska tehnika v Mariboru, str. 82.

ra znanja in so se zavedali, da je mogoče nov izdelek s povečano dodano vrednostjo ustvariti s širše in globlje zastavljenim inovativnim delovanjem.

V tem obdobju se je Jugoslavija politično in gospodarsko odpirala v svet, tudi v njegov najrazvitejši del, v ZDA.⁹ Profesor dr. Božidar Hribernik je¹⁰ prenesel od TAM-a konec sedemdesetih let metodologijo sistema za spodbujanje množične inovativne dejavnosti (MID), imenovan »*Suggestion System*«.

Zanimiva za obdobje sedemdesetih let je primerjava osnovnega merila za MID, pri katerem se navaja število inovacijski predlogov na 100 zaposlenih za različna mariborska podjetja. Absolutni rekord za to obdobje je Tovarna stikalnih naprav (TSN) s 14 predlogi na 100 zaposlenih, sledijo Strojoplast z do 10,5 ter Elektrokovina in Strojna z do 3,7. Presenetljivo je, da je TAM, za katerega se navaja, da je organizirana inovativna dejavnost v njem začela delovati že leta 1948 in ga je dnevno časopisje proglašalo za vrh inovativne dejavnosti, dosegal v tem obdobju razmerje 1 predlog na 100 zaposlenih.¹¹

Primer organiziranosti in delovanja inovativne dejavnosti v TAM-u¹²

Organizirano inovacijsko dejavnost so v TAM-u uvedli v prvi polovici osemdesetih let. Do leta 1983 je bil za celotno inovativno dejavnost v TAM-u nastavljen samo en referent, ki je sodeloval z inovacijsko komisijo,¹³ takrat pa so ustanovili inovacijsko službo. Ta je delovala v okviru tozda Razvoj in raziskave (TOZD RR), ki se je kasneje imenoval Razvojno-tehnični inštitut (TAM RTI). Inovacijska služba je najprej evidentirala prijave, ki so jih oddajali obratni razvojni strokovnjaki (imenovani »*razvojniki*«) in drugi zaposleni, tudi neposredni izvajalci. Inovacijski službi je lahko oddal prijavo vsakdo od zaposlenih v TAM-u. Za ta namen so bili po obratih nameščeni nabiralniki za oddajo prijav, eden je bil pritrjen neposredno ob vhodu v tovarno.¹⁴ V TAM-ovo inovacijsko službo so prihajale tudi prijave iz Društva inovatorjev (DIN) TAM.

Inovacijska služba je prijave predala v nadaljnjo tehnično in tehnolo-

⁹ Prof. dr. Božidar Hribernik, univ. dipl. inž. str., upokojeni predavatelj Fakultete za elektrotehniko, računalništvo in informatiko (FERI) Univerze v Mariboru. Elektronsko pismo 1. marca 2010, namenjeno kustosu. Celoten predzadnji (predhodni) odstavek in prvi stavek zadnjega (naslednjega) sta iz tega pisma.

¹⁰ Še ko je delal v Elektrokovini, torej pred svojim prihodom na VTO – Elektrotehniko, predhodnico FERI. Glej opombo 9. Navedba iz elektronskega pisma profesor dr. Matjaža Muleja iz Ekonomsko poslovne fakultete Maribor, namenjenega kustosu 25. februarja 2010.

¹¹ Prof. dr. Božidar Hribernik. Glej opombo 9.

¹² Alija Keranović. Glej opombo 7.

¹³ Inovacijska komisija ni bila samo posebnost te velike tovarne niti v Mariboru niti širše.

¹⁴ Opažanje kustosa med njegovim službovanjem v TAM-u v letih 1975–1979 in 1992–1994.

ško obdelavo konstruktorjem, tehnologom, merilcem, nabavi in kooperaciji. Na osnovi njihovih mnenj, morebitnih dopolnil in popravkov je služba izdelala Obvestilo o spremembi konstrukcijske dokumentacije (OSKD) in Obvestilo o spremembi tehnološke dokumentacije (OSTD), ki ju uporabljajo še danes.¹⁵ Pozneje je nastalo Konstrukcijsko tehnološko obvestilo (KTO) kot nujna potreba po upoštevanju želja kupcev. KTO sta, če je potrebno, priloženi tudi omenjeni obvestili.

Inovacijska služba je za vsako spremembo izdelala tudi ekonomsko analizo za predvideno količino izdelkov. Če sprememba z ekonomskega vidika ni bila sprejemljiva, so predlog zavrgli, razen ko bi se z realizacijo dvignila kakovost izdelka. Prijava inovacije, obe omenjeni spremembi, dopisi posameznih služb, ekonomska analiza, v katero je bila vračunana tudi nagrada za inovatorja, sklep inovacijske komisije in nalog za izplačilo nagrade so bili sestavni deli dokumentacije, imenovane inovativni predlog.

Inovacijska služba je vsako leto organizirala po posameznih tozdih mesec inovativnosti z razpisom področij, na katerih bi bile izboljšave najbolj potrebne. Mesci aktivnosti so bili po trije letno, v povprečju eden na vsako četrletje.

Inovacijska komisija¹⁶ je sprejemala in potrjevala je inovacijske predloge, vodila postopek nagrajevanja in spodbujala inovativnost. Inovativni predlog je glede na vrsto inovacije – profesionalno ali amatersko – ovrednotila kot izum (za prigrasitev patenta) ali kot model, kot tehniško izboljšavo ali kot koristni predlog. Izumi in modeli so bili dosežki načrtnega, profesionalnega delovanja v razvojni dejavnosti, medtem ko so tehnične izboljšave nastajale pretežno po zamislih neposrednih proizvajalcev, koristni predlogi¹⁷ pa so bili inovacijski predlogi z drugih področij, na primer organizacije dela, marketinga, okolja in tako dalje.

Zaradi takšne organiziranost se je število izboljšanj v TAM-u dvignilo od 52 leta 1973¹⁸ na 3122 predlogov za inovacije leta 1983 (60 odstotkov so jih uresničili; 41 inovacijskih predlogov na 100 zaposlenih)¹⁹ in na 2949 predlogov leta 1984 (5 izumov, 1 model, 1878 tehničnih izboljšav in 1065 koristnih predlogov; predlagateljev je bilo 2822).²⁰

¹⁵ V Tovarni vozil Maribor (TVM).

¹⁶ Delovala je že pred uvedbo inovacijske službe. Obravnavala in odločala je o uvedbi inovacij in višini nagrad inovatorjem glede na preloženi izračun.

¹⁷ Božidar Hribernik. Glej opombo 9.

¹⁸ A. Žunec: Poprečno ena tehnična izboljšava na teden. V: Večer, 10. 1. 1973, str. 7.

¹⁹ M. K. (Marjan Kos): TAM: lani 3122 predlogov za inovacije. V: Delo, 12. 6. 1984, str. 2.

²⁰ Marjan Ferš: Lani 2949 predlogov, od tega 5 izumov. V: Delavska enotnost, 27. 6. 1985, str. 12.

Za ilustracijo napredka inovacijske dejavnosti: od leta 1949 do leta 1984 je v TAM-u 8103 inovatorjev prijavilo 9010 inovacijskih predlogov in z njimi ustvarilo 1803,9 milijonov tedanjih dinarjev inovacijskega dohodka.²¹ V dveh letih zapored, 1983. in 1984., je nastalo 6071 inovacijskih predlogov, ali praktično 67 odstotkov oziroma dve tretjini inovacijskih predlogov v obdobju 36 let. Pomembnejši podatek za omenjeni dve zaporedni leti je kvocient števila inovacijskih predlogov na 100 zaposlenih. Če vzamemo srednjo vrednost inovacijskih predlogov 3000 za vsako od obeh let in število 7000 zaposlenih, dobimo s preprostim računom skoraj en inovacijski predlog na dva zaposlena, po ureditvi kvocienta na 100 zaposlenih pa vrednost okrog 43 inovacijskih predlogov na 100 zaposlenih, kar je bilo takrat za jugoslovanske razmere izredno veliko.

Sodelovanje mariborske industrije z mariborsko univerzo

V Mariboru so se podjetja za povečanje obsega in dviga ravni inovativnosti povezovala z mariborskim visokim strokovnim šolstvom, ki je preraslo v univerzo. S tehniškimi fakultetami so izvajala aplikativne raziskave, s predhodnico Ekonomsko poslovne fakultete (EPF) pa obdelovala zlasti organizacijsko področje. Osnova programov je temeljila na usmerjeni inovativni dejavnosti (USOMID).²² V programih za znanstveno teoretično spodbujanje inovativnosti so v delovnih okoljih ustanavljali krožke po delovni metodi brainstorming, na katerih so predstavljali ideje za izboljšave, kritično razpravljali o njih in najboljše med njimi realizirali v praksi.

Strokovna posvetovanja in simpoziji

V Mariboru so že v sedemdesetih letih dalje prirejali strokovna posvetovanja, imenovana tudi srečanja, seminarji, konference in simpozije o problematiki inovativnosti v tedanjih razmerah v lokalnem, republiškem in državnem (zveznem) merilu. Od 24. do 26. februarja 1971 je bilo v Mariboru tridnevno, prvo zvezno posvetovanje o racionalizatorstvu in tehnič-

²¹ Prav tam.

²² Alija Keranović. Glej opombo 7.

nih izboljšavah, ko se je »marsikaj premaknilo z mrtve točke«. ²³ Srečanja v Mariboru so se kar vrstila. Tako so leta 1977 organizirali sindikalni seminar o organiziranju in spodbujanju inovativne dejavnosti na mariborskem območju, ²⁴ leta 1979 posvet o inovativni dejavnosti, ki ga je organiziral TAM Maribor ob 16. srečanju mladih kovinarjev Jugoslavije, ²⁵ leta 1985 pa zvezno konferenco o inovacijah in racionalizaciji. ²⁶ Srečanja (posvete, simpozije...), ki jih je organizirala in pripravila ZINOM, je subvencionirala mariborska občina. ²⁷

Posebno pozornost zaslužijo posvetovanja tudi z mednarodno udeležbo ob prireditvah ob dnevu inovatorjev ²⁸ v Mariboru (PODIM, ki jih je organizirala sedanja Ekonomsko poslovna fakulteta – EPF). Na prvih treh (1978, 1981 in 1982) je bila pozornost namenjena še zgolj množični inventivni dejavnosti kot amaterskemu ustvarjanju in uveljavljanju invencij ²⁹ ter inovacij, pozneje, v naslednjih petih letih, 1983-1987, pa se je težišče razprav preneslo na obravnavo zasnove invencijsko-inovacijskih procesov v poklicnem, to je razvojno-raziskovalnem delu in v amaterski inovativni dejavnosti, ter na družbeno ekonomske in poslovne okvirje inovativne dejavnosti. ³⁰ Deveto posvetovanje v okviru PODIM-a leta 1988 je bil posvečeno inovacijski centrom. ³¹

Glede na navedeno lahko upravičeno zaključimo, da se je v socializmu, zlasti v njegovi zadnji razvojni fazi, v letih 1980-1984 skušalo vendarle doseči napredek v udejanjanju inovativne dejavnosti in njenem vplivu na povečanje gospodarske rasti. Vendar tudi oteževalnih, zaviralnih faktorjev in okoliščin ni bilo mogoče odstraniti ali vsaj zmanjšati. Ne glede na dejanski vrstni red njihovega vpliva jih lahko razvrstimo: vse bolj zastarela industrija tudi v Mariboru, ³² slabe delovne razmere (oprema, prostori,

²³ F(ranc) Dežman: Velik pomen izumiteljstva: V Mariboru končano tridnevno izumiteljsko posvetovanje. V: Večer, 27. 2. 1971, str. 3.

²⁴ S. G. (Sonja Grizila): Seminar naj podpre novatorje. V: Delo, 24. 2. 1977, str. 9.

²⁵ M. K. (Marjan Kos): Posvet o inovativni dejavnosti. V: Delo, 22. 5. 1979, str. 10.

²⁶ Prof. dr. Matjaž Mulej, univ. dipl. oec., Ekonomsko poslovna Fakulteta Univerze v Mariboru. Glej opombo 28.

²⁷ Alija Keranović. Glej opombo.

²⁸ 12. oktober je bil uradno proglašen kot dan inovatorjev za celotno SFRJ v spomin na inovativne izdelovalce partizanskega orožja v Užiški republiki. Matjaž Mulej: Pisana paleta oblik inovacijskega (so)delovanja naj ostane. V: Komunist, 3. 10. 1986, št. 40, str. 8.

²⁹ Razlika med invencijo in inovacijo: invencija je ideja, sugestija, inovacija pa je realizacija te ideje. Božidar Hribernik. Glej opombo 9.

³⁰ Matjaž Mulej: Ne več zakaj, ampak kako naj preidemo v inovativno družbo. V: Komunist, 7. 10. 1988, št. 40, str. 6.

³¹ Božidar Hribernik: Mesto inovacijskih centrov v smislu gospodarskega pospeševanja. V: Naše gospodarstvo, 1989, št. 1-2, str. 12.

³² Matjaž Mulej, Magda Tovornik in Majda Kralj: Maribor – območje z zastarelo industrijo: Izkušnje mariborskega območja z inovacijsko in regionalno razvojno politiko 1980-1990. V: Večer, (v štirih nadaljevanjih) 23. 10. 1990, str. 15; 30. 10. 1990, str. 6; 13. 11. 1990, str. 14 in 20. 11, str. 15.

energenti), nepripravljenost ali nezmožnost plačevanja nadur za inovativno dejavnost,³³ prenizke nagrade inovatorjem, če sploh, pojmovanje inovativne dejavnosti kot delovne dolžnosti³⁴ iz več razlogov, strah vodilnih delavcev in sodelavcev, da bo ugled inovatorjev tako zrasel, da jih bodo le-ti prej ko slej izpodrinili³⁵ kot tudi »prekleta zelena zavist«,³⁶ ki pa je vendarle ne gre, vsaj ne v celoti povezovati s socialistično družbeno ureditvijo.

Ob koncu osemdesetih let in v devetdesetih letih je začela inovativnost v Mariboru in drugod po Sloveniji zaradi gospodarske krize ob razpadanju države in njenega skupnega tržišča, nato pa v vrtincu tranzicije – z izjemo nekaterih manjših in srednje velikih podjetij ter na določenih področjih (informatika) – drastično izgubljati pomen. Propad podjetij tudi v času gospodarske krize od jeseni leta 2008 dalje dokazuje, da je predstavljala inovativna dejavnost za večino novodobnih lastnikov, zlasti tistih, ki so prevzeli nekdanje socialistične gigante ali paradne konje zgolj strošek.

Primeri

Od leta 1945 do leta 1990

Vrhunski profesionalni dosežki

V Mariboru so v času socialistične družbene ureditve nastajali v njegovi industriji in gospodarstvu dosežki visoke inovativnosti, ki so presenetili svetovno strokovno in poslovno javnost. Pri tem ne gre za prvenstvo v proizvodnji, kot se rado govori in piše, namreč, da so bili v Mariboru po drugi svetovni vojni izdelani prvi jugoslovanski avtomobil, prvi hladilnik in prva umetna pljuča. Prva dva izdelka sta bila licenčna, tretji je kopija, zato jih kaže omenjati bolj v zvezi s primerjavo v razvitosti, znanju in izkušnjah mariborske industrije glede na industrijo v ostalih jugoslovanskih republikah, manj pa kot večji dosežek inovativne dejavnosti. Pri izdelavi avtomobilov in hladilnikov je bila prav gotovo prisotna inovativnost pri popravilu in vzdrževanju strojev ter izdelavi priprav za strojno in toplotno

³³ Izjave sodelavcev v času, ko je bil kustos v letih 1975-1979 in 1992-1994 zaposlen v TAM-u. Prim. Vasja Venturini: Pri inovatorstvu le spoznavamo, da je za malo denarja malo muzike. V: Delo, 15. 11. 1985, str. 9.

³⁴ Marjan Kos: Izumiteljstvo ni dovolj ovrednoteno. V: Delo, 26. 12. 1968, str. 6.

³⁵ Izjave sodelavcev, glej opombo 33.

³⁶ Milan Golob: Skrivnostne operacije v sindikalni sobi: Orodjar konstrukter Jože Globevnik se spominja sodelovanja kluba TAM z zdravniki Splošne bolnišnice Maribor. V: Večer, 15. 3. 2001, št. 61, str. 30.

obdelavo, vendar je Maribor pokazal sčasoma na področju izvirnosti tehnično-tehnoloških rešitev veliko več.

Popisovanje³⁷ tehniške dediščine in naključna srečanja z znanci z globlje razvitim odnosom do tehniške kulture in dediščine so odkrili zanimive primere predvsem profesionalnih, visoko inovativnih dosežkov. Torej ne gre za širše zastavljeno in sistematično raziskavo, ampak prej (razen v primeru TAM-a po njegovem stečajju) za naključja, kar je posledica nedorečenosti zastavljanja smernic za popis tehniške dediščine.

Metalna Maribor

Ustvarjalni dosežki mariborske Metalne so v nasprotju z zakoreninjenimi predstavami o socialistični industriji, ki bi naj prevzemala zastarele tuje licence. Medtem ko je veljal TAM med zaposlenimi in tudi širše za »politično tovarno«, je bila Metalna (tudi) »inženirska tovarna«.³⁸ Slovela je po izvirnosti zamislih njenih raziskovalcev, drznosti konstrukcij njenih projektantov in znanju njenih tehnologov. To velja zlasti za hidromehanske opreme (tlačni cevovodi, zapornice in tako dalje) in transportnih naprav (žerjavi), kar nazorno potrjujejo naslednji primeri.

Preizkušanje modela visokotlačnega cevovoda za reverzibilno³⁹ hidroelektrarno RHE Bajina Bašta.⁴⁰

Avgusta 1977 so v gramoznici pri Kidričevem izvedli preizkus na velikem zaprtem valjastem modelu. Premer valja je bil 4,2m, debelina stene pa 47 mm. Model je bil v vsakem pogledu – po velikosti, oblikovno in po načinu izdelave – enak (prototip!) najbolj obremenjenemu delu tlačnega cevovoda (kolenu) za elektrarno. Na njegovi zunanji površini so napravili umetne razpoke. Njihovo velikost so določili računsko v skladu z zakonitostmi *lomne mehanike*.⁴¹

³⁷ Izvajata ga Zveza društev društvo inženirjev in tehnikov (ZDIT) Maribor od leta 1995 in kustos, sprva le kot član ZDIT-a, od oktobra 1999 dalje pa tudi poklicno v Pokrajinskem muzeju Maribor (PoMuM), od junija 2005 pa v Muzeju narodne osvoboditve (MNOM).

³⁸ Navedeno izjavo je kustos prvič slišal 18. avgusta 2006, ko je prvič obiskal legendarnega projektanta dvigal in transportnih naprav v pokoju prof. Ivana Munda, univ. dipl. inž. strojništva (umrlega marca 2009) na njegovem domu. Najverjetneje prof. Munda ni bil ne prvi in ne edini, ki je Metalno tako označil.

³⁹ Novejši izraz je črpalna hidro elektrarna (ČHE). Pri teh elektrarnah prečrpavajo po jeklenih ceveh, premera nekaj metrov, imenovanih tlačni cevovodi, vodo iz nižje ležečega vira v višje ležeče akumulacijsko jezero in jo iz njega po potrebi (v sušnem obdobju) spuščajo za proizvodnjo električne energije po istih ceveh navzdol, op. kustosa.

⁴⁰ Borivoj Breže: Nekaj primerov ustvarjalnosti Metalne (dalje Borivoj Breže: Nekaj primerov). V: Skozi čas: Zbornik muzeja narodne osvoboditve za leto 2006 (ur. Marjan Matjašič). Maribor 2006, str. 199-208.

⁴¹ V kovinskih konstrukcijah in na zgradbah se pogosto pojavljajo razpoke že pri izdelavi, gradnji ali kasneje med upora-

Slika 1: Model tlačnega cevovoda za elektrarno Bajina Bašta v gramoznici pri Kidričevem



Vir: Osebni arhiv prof. dr. Vladimirja Glihe;⁴² elektronska obdelava slike: mag. Gerhard Angleitner)⁴³

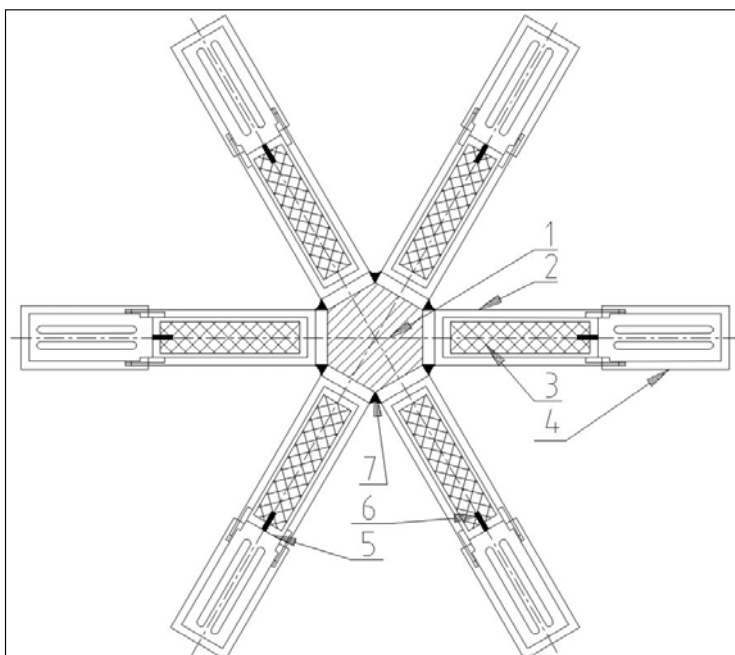
Hermetično zaprt (zavarjen) valj so napolnili z vodo, nato pa so s črpalko večali hidrostatični tlak v njem. V končni fazi preizkusa so izvedli eksplozijski (dinamični) preizkus. Za eksplozijski učinek so uporabili vžig raketnih motorjev na trdo gorivo, razmeščenih v notranjosti modela.

bo. Prisotnost razpok še ne pomeni, da bo kasneje prišlo do večjih poškodb ali celo do porušitve. S proučevanjem razpok od njihovega nastanka do preloma se ukvarja lomna mehanika. Z lomno mehaniko je mogoče tudi določiti, kolikšna je še lahko velikost (globina, širina in dolžina) razpoke, ne da bi prišlo do trajnih poškodb konstrukcije ali do njene porušitve, opomba kustosa.

⁴² Fakulteta za strojništvo Univerze v Mariboru.

⁴³ Upokojeni višji predavatelj Fakultete za elektrotehniko, računalništvo in informatiko (FERI) Univerze v Mariboru.

Slika 2: Vz dolžni prerez skozi 6 tulcev z raketnim motorjem na trdno gorivo v eni izmed 6 etaž, privarjenih na šesterokotni nosilni steber v notranjosti modela (elektronska izdelava ročno narisane skice Antona Vaupotiča⁴⁴ in dr. Tomaž Vuherer⁴⁵)



Legenda:

- 1 - šesterokotni nosilni steber
- 2 - tulec za raketni motor na trdno gorivo
- 3 - raketni motor na trdno gorivo
- 4 - valj z vzdolžnimi režami
- 5 - tesnilni pokrov
- 6 - vžigalni naboj
- 7 - zvar

Zakaj so uporabili raketne motorje? Zakaj ne razstreliva? Vodni tlak se po vžigu raketnih motorjev ne poveča tako hitro, kot če bi aktivirali eksploziv (na primer TNT)! Torej so se z uporabo raketnih motorjev približalo dejanskim razmeram pri naraščanju vodnega tlaka v tlačnem cevovodu. Vodni tlak v njem namreč ne naraste na svojo končno vrednost hipoma – v nekaj tisočinkah, ampak v nekaj stotinkah, desetinkah sekunde.⁴⁶

Vodni tlak ob eksploziji je dosegel 141 barov, kar je za 50 odstotkov več od največje delovne obremenitve cevovoda.

⁴⁴ Univ. dipl. inž str., dolgoletni sodelavec Metalne, zaposlen v podjetju Montavar Metalna Nova.

⁴⁵ Fakulteta za strojništvo Univerze v Mariboru.

⁴⁶ Dvig tlaka se strokovno imenuje *vodni udar*. Nastane ob hitrem zapiranju zapornic v predturbinskem delu, opomba kustosa.

Valj je kljub umetnim razpokam uspešno preстал vse preizkuse. Na osnovi rezultatov uspelega preizkusa je *Metalna* lahko začela izdelovati (in nato montirati) tlačni cevovod, eno najzahtevnejših tovrstnih konstrukcij v Evropi (skoraj 600 m višinske razlike med zajemom in izpustom). Ker so izbirali mikrolegirano⁴⁷ japonsko jeklo Sumiten 80, je bilo treba izvrtati (v živo skalo!) le enega in ne dveh cevovodov, ki bi bila nujna, če bi uporabili – kot so sicer – jeklo za kotlovsko pločevino.

Modelni preizkus je mednarodna strokovna javnost sprejela z velikim zanimanjem. Prvič so za eksperimentalno delo uporabili tako velik model. In to v Jugoslaviji! S tem preizkusom se je lomna mehanika obogatila z novimi dognanji, tehnologi pa so dobili šele s serijo laboratorijskih preiskav prvič podatke za krivljenje in varjenje tako debele pločevine iz omenjenega jekla.

V strokovnih krogih je preizkus vzbudil tudi nemalo presenečenje, saj so za izvedbo preizkusa s tako velikim modelnim vzorcem potrebna izredno velika finančna sredstva, draga eksperimentalna oprema (4 meritveni postopki s tedaj naj sodobnejšo opremo!) ter širok, po specializiranosti raznolik tim sodelavcev z bogatim teoretičnim znanjem in izkušnjami.

Vodja preizkusa: prof. dr. Inoslav Rak, univ. dipl. inž. met. in materialov.⁴⁸

Projektant: Janez Rztresen⁴⁹, univ. dipl. inž. gradb.

Visokotlačni cevovod in razdelilnik za hidro elektrarno Chiew Larn na Tajskem⁵⁰

Bila sta največji in bistveni sestavni del naročila, ki ga je *Metalna* dobila leta 1984 za vodno elektrarno Chiew Larn na Tajskem.

Tlačni cevovod, namenjen je za dotok vode od akumulacijskega jezera do turbin, in razdelilnik ali distributor, ki razdeli tlačni cevovod na 3 odcepe, imata notranji premer 11,2 m, zato sta bila med največjimi tlačnimi cevovodi in razdelilniki na svetu.

Raziskavo za najboljšo hidravlično obliko razdelilnika je opravil Vodogradbeni laboratorij Fakultete za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo (FAGG) v Ljubljani, dokončni izračun razdelilnika pa Tehnični računski

⁴⁷ Mikro – tudi nizkolegirana jekla imajo v osnovi takšno kemijsko sestavo sicer kot običajna konstrukcijska jekla, določeni legirni elementi v zelo majhnih (neznatnih) količinah: vanadij V 0,04 odstotka, bor B 0,0015 odstotka – pa izredno povečajo njihove mehanske lastnosti: trdnost in žilavost, opomba kustosa.

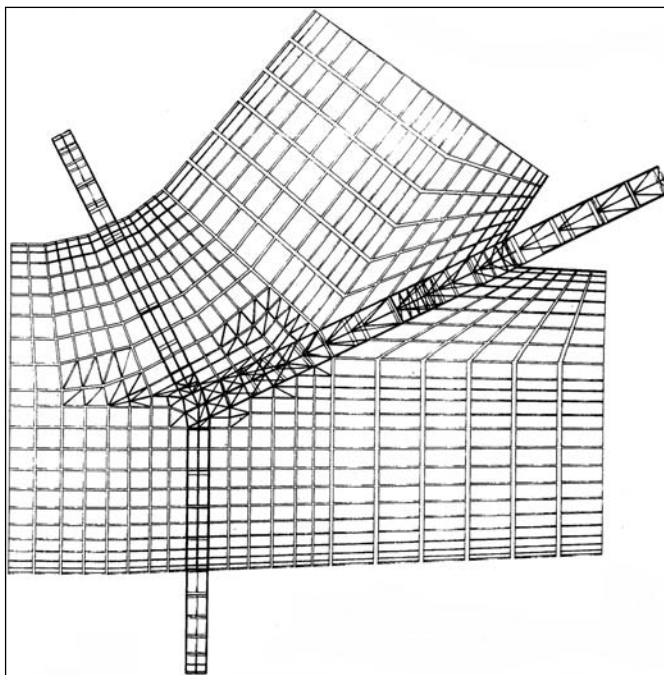
⁴⁸ Pozneje predavatelj na Fakulteti za strojništvo Univerza v Mariboru.

⁴⁹ Eden najbolj priznanih projektantov *Metalne*. Po strokovnem ugledu ga je mogoče primerjati s prof. Mundo. Glej opombo 38.

⁵⁰ Borivoj Breže: Nekaj primerov, str. 208-212.

center (TRC) *Metalne* z izvirnim računalniškim programom. Razcep po metodi končnih elementov v Ljubljani. Prav izvirni računalniški programi po metodi končnih elementov so bistvenega pomena za izgradnjo tako velikih objektov v tem in v naslednjih primerih.

Slika 3: Tloris razcepa (tlačni cevovod – razdelilnik) s ploskovnimi elementi po metodi končnih elementov⁵¹



Projektant: Janez Rztresen, univ. dipl. inž. gradb.

Statik: prof. dr. Janez Kramar, univ. dipl. inž. str.⁵²

Zaklopne zapornice na vodnem zadrževalniku Bou Hanifia v Alžiriji⁵³

Metalna je do jeseni 1992 vgradila v preliv objekta Bou Hanifia namesto dotedanjih 15 dotrajanih zaklopnih zapornic tri nove jeklene: dve bočni in eno srednjo. Telo zapornic ima obliko »*ribjega trebuha*« (glej notranjo, izbočeno stranico zapornice na slika 4). Njegova dolžina znaša 25 m, širina 1,3 m, višina pa 6,75 m.

Računsko analizo teles zapornic so opravili v Laboratoriju za analizo

⁵¹ Jože Kramar: Računalniško podprto snovanje razdelilnih delov tlačnih cevovodov: Odpravljanje ozkih grl v konstrukcijskem procesu. V: Strokovni bilten, 1985, št. 1, str. 34, slika 7.

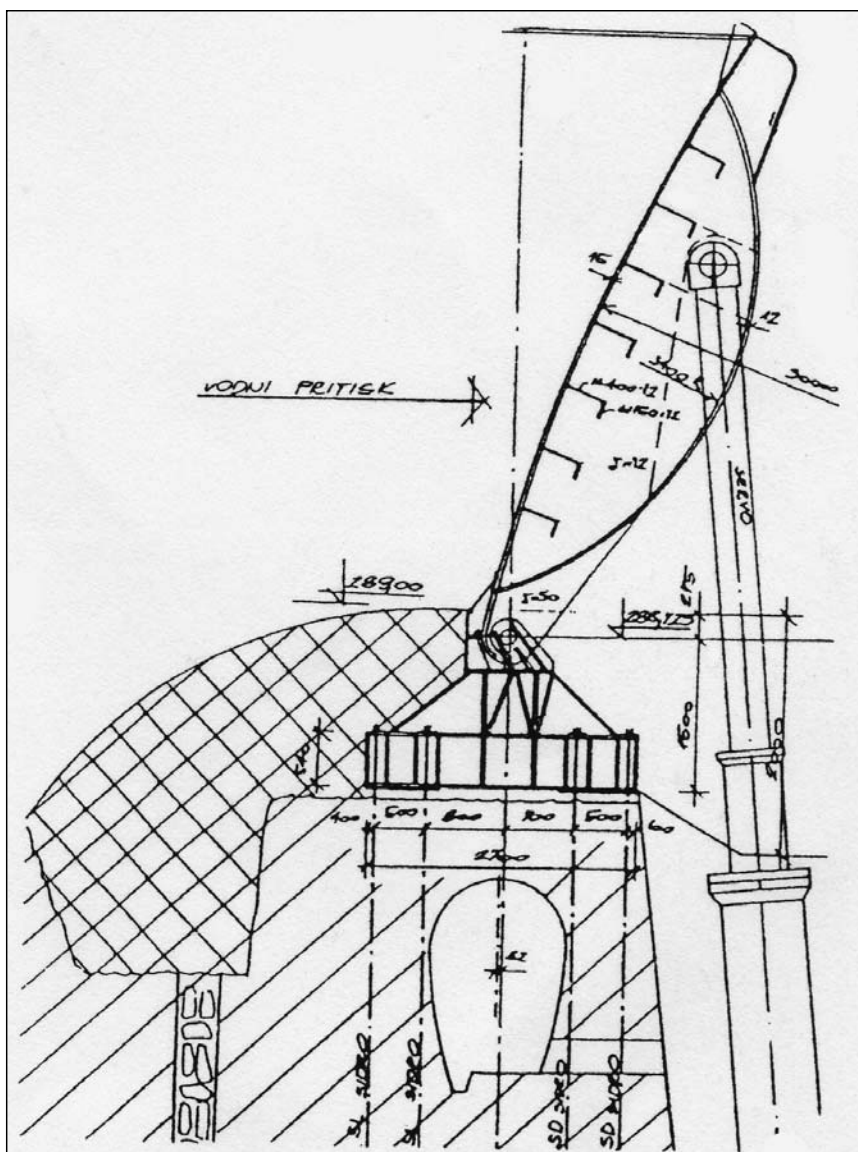
⁵² Fakulteta za strojništvo Ljubljana, že upokojen.

⁵³ Borivoj Breže: Nekaj primerov, str. 212-213.

konstrukcij na oddelku za gradbeništvo takratne Tehniške fakultete, predhodniku sedanje mariborske Fakultete za gradbeništvo, po metodi končnih elementov z računalniškim programom Finel.

Zaklopne zapornice, ki jih je Metalna vgradila v preliv Bou Hanifia, so bile v času projektiranja, izdelave in montaže največje zaklopne zapornice na svetu.

Slika 4: Prečni prerez skozi zaklopno zapornico (elektronska obdelava slike: mag. Gerhard Angleitner)



Projektant - Miroslav Križanič, univ. dipl. inž. str.⁵⁴
statik: prof. dr. Stojan Kravanja, univ. dipl. inž. gradb.⁵⁵ in prof. dr.
Branko Bedenik, univ. dipl. inž. gradb.⁵⁶

Kotalno-drsna izvedba za globinsko zapornico Closure Gate za iraško hidroelektrarno Bekhme v izgradnji⁵⁷

Metalna je leta 1987 dobila ponudbo za izdelavo, dobavo in montažo hidromehanske opreme dveh velikih enakih zapornic Closure Gate v Iraku. Glede na obliko telesa bi ju uvrstili med škatlaste globinske zapornice. Zapirali bi naj 2 obtoča tunela s premerom 12,0 metra. Izredno visoka hidrostatična obremenitev 140.600 kN (14.337 t) je narekovala projektiranje škatlastih globinskih zapornic, enih največjih na svetu s površino: 14,1 m (višina) x 6,2 m (širina) = 87,42 m². Telo vsake zapornice je sestavljalo po 6 posameznih elementov, razvrščenih eden nad drugim. Vsak element je imel po 4 kolesa, torej $6 \times 4 = 24$, prav toliko je tudi osi in vzmetnih mehanizmov.

Princip delovanja obeh zapornic je združeval funkcijo kotalne in drsne zapornice, kar bi bila svetovna novost. Vsaka od njiju bi se dvigovala in spuščala s kotaljenjem svojih 24 koles – od tod kotalna zapornica. Izvedba tekalnih koles je bila tako zasnovana, da bi jih vzmetni mehanizem pri zapiranju odprtine blizu njenega spodnjega roba premaknil v takšno lego, da bi se naslonila – »vlegla« na drsna vodila – od tod drsna zapornica.

Avtorji označujejo obe zapornici kot štirikratno posebnost:

- zaradi ene najvišjih hidrostatičnih obremenitev na svetu (1,57 MPa (15,49 atm ali 16 at)),
- zaradi velike tesnilne površine (87,42 m²),
- zaradi kotalno-drsne izvedbe (slika 5a),
- zaradi izvedbe kotalnih teles in sistema vzmeti (slika 5b).

Obe zapornici so projektirali in pripravili tehnično ponudbo v sodelovanju med Tehniško fakulteto Maribor, VTO Gradbeništvo (VTO – G) in Metalno Maribor, Projektno-prodajni inženiring – Hidromehanska oprema (PPI – HO), kot glavni sodelavci avtorji prispevka za simpozij,⁵⁸

⁵⁴ Metalna, Tovarna investicijske opreme (TIO).

⁵⁵ Fakulteta za gradbeništvo Univerze v Mariboru.

⁵⁶ Fakulteta za gradbeništvo Univerze v Mariboru.

⁵⁷ Stojan Kravanja, Štefan Faith, Branko Bedenik, Zvonko Bratina in Miroslav Križanič: Kotalno-drsna izvedba globinske zapornice Closure Gate za hidroelektrarno Bekhme v Iraku. V: Zbornik 10. zborovanja gradbenih konstrukterjev Slovenije, Bled, 14 - 16. september 1988 (ur. Matej Fischinger, Franci Križič in Franc Saje), str. 262–269.

⁵⁸ Stojan Kravanja, Štefan Faith, Branko Bedenik, Zvonko Bratina, Miroslav Križanič: Kotalno-drsna izvedba globinske zapornice Closure Gate za hidroelektrarno Bekhme v Iraku. M. Fischinger, F. Križič, F. Saje (ur.), Zbornik 10. zborovanja gradbenih konstrukterjev Slovenije, Bled, 14 - 16. september 1988, str. 262–269.

zaposleni na obeh naslovih. Računalniško obdelavo so izvedli na Tehnološkem razvojnem centru TRC Metalne iz Ljubljane.

Zapornici so v Metalni izdelali, pripeljali so ju v Irak, vendar ju zaradi prve zalivske vojne niso nikoli vgradili.

Projektant - statik: prof. dr. Stojan Kravanja, univ. dipl. inž. gradb.

Portalni dokovski žerjav nosilnosti 600 kN (60 t).⁶⁰

Namenili so ga za velik plavajoči dok za popravilo ladij. Plavajoči dok, ki ga je zgradila ladjedelnica v Trogirju, je bil v prvi polovici osemdesetih let med največjimi na svetu. Glavni žerjav na doku je poleg dveh stranskih tudi izdelek Metalne.

Portalni dokovski žerjav je varjene škatlaste konstrukcije. Njegova nosilnost znaša je 600 kN (60 ton), višina dviga nad žerjavno progo pa 52,45 m. Žerjav je označen kot posebnejš najverjetneje zato, ker vozita po njem na dveh ravneh 2 dvižna mačka z nosilnostjo po 300 kN (30 ton), od teh ima eden še mehanizem za pomožni dvig 40 kN (4 tone).

Največji problem pri prevozu plavajočega žerjava po 2700 km dolgi morski poti do Novorossyska v tedanji Sovjetski zvezi je predstavljal prehod pod visečim mostom čez Bospor, čigar višina nad morsko gladino je 60 m. Ker je bil žerjav previsok, da bi lahko stal na svojih tirnicah, vsaka od njiju je vgrajena na vrh svoje stranice doka, ga je bilo treba za prevoz prestaviti tako, da je ena od obeh nog žerjava slonela na ploščadi izven doka, druga pa je stala na njegovi delovni ploščadi. Razen tega je bilo treba plavajoči dok pred prehodom pod mostom delno potopiti.

Projektant: prof. Ivan Munda, univ. dipl. inž.⁶¹

Statik: prof. dr. Štefan Fatih, univ. dipl. inž. gradb.⁶²

Plovni vrtljivi žerjav nosilnosti 12.000 kN (1.200 ton) na dvotrupni ladji.⁶³

Metalna je za Sovjetsko zvezo prevzela konec osemdesetih let (1987-1989) projektiranje vrtljivega žerjava za dvotrupno ladjo (kataraman), ki ga je izdelala ladjedelnica 3. maj na Reki. Namenjen je bil za montažo, popravilo in vzdrževanje sovjetskih vrtalnih ploščadi v Kaspijskem morju (matična luka Baku).

⁶⁰ Borivoj Breže: Nekaj primerov, str. 214-215.

⁶¹ Ivan Munda, tudi profesor na Fakulteti za strojništvo Univerze v Ljubljani, kot upokojenec je sodeloval tudi z mariborskim podjetjem Gopla. Glej opombo 38.

⁶² Že pokojni. Mentalna, sledil je VTO - G, nato Geološki zavod Ljubljana, enota Maribor.

⁶³ Borivoj Breže: Nekaj primerov, str. 215-219.

v krogu 360°. S premerom 13 m je bil ležaj v času izgradnje žerjava in dvo-trupne ladje (med) največji(mi) na svetu.

Žerjav ima naslednje posebnosti:

- vleče tiste plovne dele ploščadi, ki so težji od 12.000 kN,
- ob zmanjšani nosilnosti lahko dviguje bremena tudi na nemirnem morju,
- ima mehanizem za stabilizacijo nihanja bremena na nemirnem morju,
- v viharju breme naglo spusti na določeno globino pod morsko gladino, s čemer se zaradi vzgona, ki ga pridobi breme, zmanjša njegova teža.

Projektant: prof. Ivan Munda, univ. dipl. inž.

Statik: prof. dr. Štefan Fatih, univ. dipl. inž. gradb.

TAM Maribor

To največje mariborsko podjetje med strokovnjaki v osnovnem proizvodnem programu ni doseglo tolikšne veljave (referenc) svojih inženirskih uspehov kot Mentalna, čeprav je v eri socializma inovativni dejavnosti posvečalo precejšnjo pozornost⁶⁵ in je bilo med prvimi tovarni v Mariboru, v katerih so začeli o tem razmišljati in delovati razmeroma zgodaj, še pred začetkom petdesetih let.⁶⁶

Ob pregledu TAM-ovih listin za varovanje intelektualne lastnine pri popisu tehniške dediščine⁶⁷ se je pokazalo, če so te listine edine in je v njih vsa TAM-ova intelektualna lastnina, kako majhna je intelektualna lastnina tovarne: 5 patentov (pod **A.**), 2 znamki (značka zaščitnega znaka dveh družb pod **B.**) in 4 modeli, med katerimi je kot največji predmet karoserija avtobusa (pod **C.**).⁶⁸ Skupno 11 objav in prijav⁶⁹ za obdobje od 1978 do 1994.

Sodeč po dnevnem časopisju,⁷⁰ predstavlja odmeven TAM-ov izum aktivno zračno vzmetenje za sedež voznika v tovornjaku ali avtobusu, za

⁶⁵ Primer organiziranosti in delovanja inovativne dejavnosti v TAM-u.

⁶⁶ V treh mesecih več kamionov kot 1948. V: Ljudska pravica, 9. 3. 1951, št. 58, str. 1.

⁶⁷ TAM-ove listine za varovanje intelektualne lastnine. Priloga k popisnemu listu št. 001100, 26. februar 1996, stran 1-3, hrani ZDIT Maribor.

⁶⁸ Avtor: Slobodan Milanković, u.d.i.a., naslov: Karoserija avtobusa, št. modela: 9250114, datum prijave: 10. november 1992. TAM-ove listine.

⁶⁹ Za varovanje intelektualne lastnine za znamke in za modele se uporablja izraz *prijava*.

⁷⁰ TAM-ove listine (glej opombo 67). Avtor: Borut Horvat: Naprava za aktivno blažitev navpičnih tresljajev vzmetene mase, zlasti delov vozila, voznikov in potnikov, št. patenta: za SFRJ: YU 1704 - 76, 39276, za ZRN: DE 2729095 C2, datum objave: za SFRJ: 12. junij 1984, za ZRN: 26. januar 1978, str. 1.

vzmetenje kabine tovornjaka⁷¹ in posebnih tovorov. Izumitelj dr. Borut Horvat, univ. dipl. inž. elektronike, tudi sicer priznan na področju izumiteljstva, npr. elektronskih merilnikov, je namesto običajnega pasivnega sistema vzmetenja z dušilnikom uporabil tako imenovani aktivni sistem vzmetenja⁷² brez dušilnika – z vpihavanjem in izpihavanjem zraka v elastični zračni element⁷³ in iz njega. Uspešnost izuma dr. Boruta Horvata potrjuje do neke mere tudi TAM-ova prodaja licenčnih pravic podjetju za proizvodnjo vzmetnih sistemov Carl Freudenberg iz Weinheima v Zvezni republiki Nemčiji⁷⁴, vendar Horvatov izum ni zaživel v praksi, čeprav je preizkušanje aktivnega vzmetenja na prototipnem vozilu s trambus kabino za tovornjake, izdelano po novem programu B, dalo spodbudne rezultate, a ga zaradi vse večjega pomanjkanja denarja za razvoj⁷⁵ niso mogli nadalje razvijati.

V navedeni listini je najti še 2 objavi⁷⁶ za patentiranje izdelave kombiniranega jedra⁷⁷ za litje po Croningovem postopku s področja livarstva (2 patenta istih dveh avtorjev), objavo za grelno pripravo na izpušne pline⁷⁸ in objavo za hlajenje delovnega valja avtomobilskega motorja,⁷⁹ imenovano tudi dodatno oljno hlajenje (DOH). Vse te objave so dokazale svojo uporabnost, čeprav so bile medijsko znatno manj predstavljene. Tako je z oljem dodatno hlajeni motor, izdelan na osnovi skupnega raziskovalnega dela⁸⁰ - npr. za povečanje izkoristka⁸¹ v TAM-u in na obeh slovenskih strojnih fakultetah začel proizvajati nosilec licence KHD, ker je bil za proizvodnjo v TAM-u predrag.⁸²

Po ustnih izjavah⁸³ bi naj bilo intelektualne lastnine nekoliko več, skupno 18 objav in prijav. Med objavami naj bi bila tudi metodologija in program za izračunanje mejnih vrednosti, ki ju je uspelo prodati v ZDA.

Zanimiv primer predstavlja izum nove vrste štiriktaktnega motorja v

⁷¹ Aktivno zračno vzmetenje kabine za tovornjak TAM 130T 11B, 1983, prospekt, inv. št. 25064/1, signatura XI - 1, Mrb. v Zbirki drobnih tiskov Domoznanskega oddelka UKM.

⁷² Licenca v Zahodno Nemčijo: Aktivni pnevmatski vzmetni sistem dr. B. Horvata iz TAM-a. V: Večer, 29. 5. 1982, str. 24.

⁷³ Sklop zračnega elementa z regulatorji se imenuje *aktivna pnevmatska noga*.

⁷⁴ M. Kos: Horvatov patent za Nemce. V: Gospodarski vestnik, 2. 4. 1982, str. 18.

⁷⁵ Martin Prašnički: Oris glavnih razvojnih mejnikov in proizvodov Tovarne avtomobilov Maribor. V: Tovarna avtomobilov Maribor: Sledovi mariborskega gospodarstva v arhivskem gradivu Pokrajinskega arhiva Maribor: 60 let: spominski zbornik (ur. Slavica Tovšak). Maribor 2007, str. 30.

⁷⁶ TAM-ove listine, str. 1.

⁷⁷ Vstavek v livni votlini, ki omogoča litje votlih ulitkov na primer avtomobilskega delovnega valja.

⁷⁸ TAM-ove listine, str. 2.

⁷⁹ TAM-ove listine, str. 2.

⁸⁰ Popisni list št. 001094, 12. april 1996, hrani ZDIT Maribor.

⁸¹ Motor TAM BF4L 515 v katerem je motorno olje iz karterja hladilo tudi delovne valje motorja. Šlo je torej za dvojni učinek istega olja: mazanje in hlajenje.

⁸² Pričevanje Valterja Volfa, upokojenega univ. inž. str., vodje oddelka za razvoj motorjev v TAM-u in asistenta na VTO – Strojništvo, dne 23. marca 2010.

⁸³ Alija Keranovič. Glej opombo 7.

TAM-u. Gre za medijsko pogosto predstavljen (Večer, glasilo Skozi TAM) izum, ki je vzbudil med širšo javnostjo vsaj tolikšno pozornost kot aktivno pnevmatsko vzmetenje. Medtem ko je mogoče aktivno pnevmatsko vzmetenje in DOH opredeliti kot potencialni inovaciji,⁸⁴ je izum Franja Goloba⁸⁵ za nov štiritačni motor za Dieslov prototip, pri katerem opravi bat v oblikovno nekoliko spremenjenem delovnem valju v enem pomiku od spodnje do zgornje mrtve točke vse štiri takte klasičnega motorja hkrati in ne posebej,⁸⁶ le invencija. Bistvena prednost tega motorja, ki sta ga časopisje in tovarniško glasilo imenovala »*revolucionarna novost*«, »*zares na vsem svetu edinstven motor*« in da »*ni podoben nobenemu izmed doslej znanih motorjev*«⁸⁷, je v tem, da nima odmične gredi, ventilov in povratne vzmeti. S to poenostavitvijo bi se število sestavnih delov klasičnega motorja z več kot 1000 sestavnimi deli zmanjšalo na »*zgolj nekaj deset*«. Zvezni patentni urad je sicer predloženo dokumentacijo registriral kot patent pod zaporedno številko 7290 - P 1004/69,⁸⁸ vendar do izdelave prototipa s prostornino delovnih valjev 1500 cm³ ni nikoli ni prišlo.

Primerov, ki jih je vodilo hotenje, da bi v TAM-u v okviru danih finančnih in materialnih možnosti ustvarili svoj samostojen, lasten proizvod, ki po svojem konstrukcijskem konceptu ne bi bil več licenčni izdelek, je bilo nekaj. Da jih ni bilo še več, je treba iskati vzroke v zaviralnem, če že ne odklonilnem delovanju zveznih oblasti. Med tovrstnimi primeri kaže navesti štiri, od katerih kažeta dva izmed njih (od prvega dalje) tragiko razvojne dejavnosti v TAM-u.

Prvi je Luka 53⁸⁹, kamion, poimenovan po ministru za industrijo in rudarstvo v tedanji zvezni vladi Francu Leskošku - Luki, ki je bil zelo naklonjen razvoju slovenske industrije. Tovornjak je imel sicer šasijo Pionirja, vendar je bil motor nameščen znotraj šoferjeve kabine, tako kot pri za petdeseta leta lepo oblikovanih TAM-ovih avtobusih. Razen tega je imel Luka 53 za razliko od Pionirja petstopenjski menjalnik.⁹⁰

⁸⁴ »Najprej nastane **invencija** (nov domislek, ki bo morda kdaj postal uporaben in koristen), potem **potencialna inovacija** (uporaben, a ne še nujno donosen ali kako drugače koristen nov domislek), potem **inovacija** (vsaka dokazano koristna novost)». Prenos definicije doc. dr. Marjana Leberja, Fakulteta za strojništvo Univerze v Mariboru, ki jo je v besedilu pod naslovom Inovacijski menedžment poslal kustosu v elektronskem pismu dne 11. februarja 2010.

⁸⁵ Tehnolog v tehnološkem oddelku statistične kontrole v TAM. Na svojem izumu je skupaj s sodelavci delal 10 let.

⁸⁶ F. Dežman: Motorna industrija postavljena na glavo? V: Večer, 26. 2. 1970, str. 8.

⁸⁷ Svet je prisluhnil TAM-ovcu izumitelju. V: Skozi TAM, 14. 2. 1970, str. 11.

⁸⁸ TAM-ove listine, str. 2.

⁸⁹ Kustos se spominja iz svojih zgodnjih otroških let, kako so imenovani tovornjak ponosno razkazovali, vselej poleg Pionirja na vsakoletnih razstavnih sejmih, imenovanih Mariborski teden.

⁹⁰ Mira Grašič in Marjan Matjašič: TAM. V: Ko so ljudje gradili domovino: Severovzhodna Slovenija 1945-55: razstavni katalog MNOM (ur. Marjan Žnidarič). Maribor 1997, str. 20.

TAM je izdelal za jugoslovanski trg, ki je potreboval manjši, vzdržljiv, za vzdrževanje preprost in cenovno dostopen tovornjak, ustrezno vozilo, v jeziku jugoslovanskih narodov popularno imenovan „*tamić*“ (prvotna oznaka TAM 2000). Ta tovornjak lahkega programa se je obdržal od začetka proizvodnje leta 1961⁹¹ vse do stečaja tovarne leta 1996. V tovarni so se zavedali, da bi morali ta konstrukcijski koncept, ki je dobil svojo potrditev v prodaji,⁹² sicer obdržati, vendar v skladu z razvojem v svetu izdelati popolnoma novo vozilo. Sredstev za razvoj pa niso dobili nikoli, še najmanj po TAM-ovi krivdi.

Tragična je tudi usoda TAM-ovega šolskega avtobusa, ki so ga v TAM-u prednostno razvijali za izvoz v ZDA.⁹³ Vozilo z odličnimi voznimi lastnostmi je ustrezalo tudi zahtevnim ameriškim varnostnim predpisom, vendar do proizvodnje ni prišlo, ker je bilo za ameriški trg predrago.

Lastno nadaljevanje razvoja sesalnega⁹⁴ (klasičnega) motorja TAM F 4L 413 R, sicer izdelek TAM-ovega glavnega licenčnega partnerja, zahodnonemškega KHD, je privedlo do vgraditve sistema za nadpolnjenje s turbokompresorskim polnilnikom. V matični tovarni so bili prepričani, da turbopolnilnik ne bi pomembneje izboljšal lastnosti motorja, v TAM-u pa so dokazali na 5 prototipih motorjev za turboaggregate, da se je prav z nadpolnjenjem povečala njihova moč. S tem razvojnim dosežkom je TAM dosegel, da je lahko začel s proizvodnjo teh motorjev, ki je tekla vse do stečaja tovarne in da je začel KHD gledati na TAM kot na enakovrednega partnerja. Družino motorjev 515 so razvijali skupno in enakopravno. Po predložitvi projektne dokumentacije je prejel TAM kredit od Mednarodne banke za razvoj.

Elektrostrojni klub (ESK) TAM Maribor

Nastanek ESK-ov je pripisati med drugim tudi želji, da bi se dvignila inovativnost. V mariborskih tovarnah jih zaposleni⁹⁵ niso pretirano občudovali. Med nečlani je bilo pogosto zaslediti mnenje, da ESK-i jemljejo

⁹¹ Martin Prašnički: Oris glavnih razvojnih mejnikov in proizvodov Tovarne avtomobilov Maribor. V: Tovarna avtomobilov Maribor, str. 22.

⁹² Po tedanjih govoricah v javnosti so kmetje iz vojvodinskih polj prihajali v TAM z nabito polnimi aktovkami denarja, da bi čimprej kupili vozilo, ki so ga potrebovali.

⁹³ Martin Prašnički: „School Bus“. V: Tovarna avtomobilov Maribor, str. 29-30.

⁹⁴ Valter Volf, glej opombo 82.

⁹⁵ Izjave sodelavcev med prvim službovanjem kustosa, glej opombo 33.

energijo matični tovarni, se okoriščajo s polizdelki, potrebnimi za redno proizvodnjo, in da uporabljajo tovarniško strojno opremo za klubske interese, ki niso v neposredni zvezi s tovarno. Tudi kakšnega večjega sodelovanja med ESK-om in društva inovatorjev (DIN) vsaj v Mariboru po pripovedovanju bivših zaposlenih naj ne bi bilo. Za osnovno predstavo velja, da so bili ESK-i elita nadarjenih, ki so izumljali stroje, naprave in priprave, pogosto tudi zunaj delovnega programa tovarn, po katerih so nosili ime, medtem ko so DIN-i delovala bolj za potrebe neposredne proizvodnje.

Širše raziskave delovanja enih in drugih bi pokazale, da je resnica o pomenu ESK-ov vendarle drugačna in da pa so oboji, ESK-i in DIN-i, prispevali razmeroma veliko k dvigu inovativne dejavnosti.

O delovanju ESK-a TAM obstoja razmeroma veliko časopisnega in tudi periodičnega gradiva, ki najpogosteje navaja izdelavo »prvega umetnega srca« z imenom »Pulmocor«, ki predstavlja dejansko umetno srce, pljuča in ledvice na istem premičnem nosilnem ogrodju.⁹⁶

Izdelava tega aparata dokazuje, da je bila raven strokovnega znanja v TAM-ovem ESK-u visoka, čeprav so pri proučevanju, izumljanju, izdelavi in preizkušanju v glavnem sodelovali strokovnjaki z srednješolsko tehniško izobrazbo. Tudi izkušenj s tega področja jim ni manjkalo. Pred »Pulmocorjem« so izdelali aparat za narkozo »Alenka«, nato pa kopirali danska umetna pljuča (respirator) »Lundia«. Sodelovanje srednješolsko izobraženih članov tega ESK-a z zdravniki mariborske bolnišnice v drugi polovici petdesetih let, v šestdesetih letih in še tja v sedemdeseta leta predstavlja fenomen, ki bi mu v svetu najverjetneje težko našli podobnega. Pri praktičnem preizkušanju »Pulmocorja« so sodelovali skupaj, drug ob drugem, pogosto pozno v nočnih urah, zjutraj pa so člani ESK-a TAM odhajali na svoje redno delo v tovarno. Ena takšnih noči se je vtisnila udeležencem nočnega preizkušanja »Pulmocorja« še prav posebno v spomin. Kot poskusno žival so na »Pulmocor« priključili psička. Oddahnili so se, ko so videli, da je ob priključitvi na aparat pričelo njegovo srce zopet utripati. S »Pulmocorjem« je bila ustvarjen eden od osnovnih pogojev za izvajanje operacij pri odprtem srcu v Mariboru. Med izdelavo »Pulmocorja« je preraslo v legendo sodelovanje med priznanim mariborskim inovatorjem Jožetom Globevnikom, orodjarjem, nosilcem občinskih, republiških in državnih nagrad in plaket in dr. Stojanom Jeretinom⁹⁷, dr. med., anestezi-

⁹⁶ Milan Golob: Skrivnostne operacije, str. 30. Primerjaj tudi Ljudska tehnika v Mariboru, str. 102-106.

⁹⁷ Stojan Jeretin: Mariborska „Alenka“ in ljubljanski „Matjaž“. V: Naša bolnišnica, časopis Splošne bolnišnice Maribor,

stom, po odhodu iz Jugoslavije leta 1968 univerzitetnim profesorjem svetovnega slovesa. Dr. Jeretin je bil idejni oče izdelave »Pulmocorja«. Po temeljitem proučevanju tujih dosežkov je predlagal kolutne črpalke za kri in oksigenerator, delujoč po načelu rotirajočih diskov Kay-Cross, poglobljaj se je tudi v nasprotitočne izmenjalnike toplote, medtem ko je bil Globevnik vodja izdelave.

Izdelava zahtevnih aparatov ni bila edino področje sodelovanja TAM-ovega ESK-a z mariborsko bolnišnico. Izdelali so veliko jeklenih umetnih kolkov⁹⁸ in drugih ortopedskih vstavkov, in to iz kakovostnejšega jekla,⁹⁹ kot so ga imeli tuji tovrstni izdelki. Kot posebnost pri izdelavi umetnih kolkov velja omeniti, da so krogelno površino umetnega kolka stružili na gotovo mero, čeprav bi s tehnološkega vidika pričakovali brušenje. Z brušenjem¹⁰⁰ bi namreč kaj lahko nastale jamice in izbokline, ki bi poškodovale medenično skledico.

V TAM-ovem ESK se je že v šestdesetih letih oblikoval predlog, da bi med TAM-om in Metalno zgradili tovarno finomehanskih elementov. Ostalo je le pri predlogu.¹⁰¹

ESK Maribor je s posredovanjem Nuklearnega Inštituta Jožef Štefan¹⁰² izdelal krmilno dihalni sistem za vesoljsko agencijo NASA.

Na videz banalen, dejansko pa pomemben dosežek kluba je bil podaljšanje rezilne sposobnosti skalpelov za plastično kirurgijo, ki morajo čim dlje ohraniti svojo ostrino, ker bi sicer natrgali kožo. Problem ostrenja skalpelov so rešili tako, da so poslušali zven skalpela ob potegu po brusnem pasu. Pri določenem številu potegov rezila po brusnem pasu je skalpel zazvenel drugače. Prav ta zvok je napovedal, koliko potegov je potrebno, da bo rezilo po skalpela najdlje obdržalo svojo ostrino.

Prejšnji odstavki se nanašajo na sodelovanje ESK-a TAM s tedaj Splošno bolnišnico Maribor, danes z Univerzitetnim kliničnim centrom (UKC), vendar je delovanje ESK-a TAM znatno širše in bi moralo, morda z

marec 2001, št. 1, str. 22-26.

Spomini na druženje pred štirimi desetletji. V: Naša bolnišnica, časopis Splošne bolnišnice Maribor, marec 2001, št. 1, str. 3.

⁹⁸ Smail Festić: Frančiška spet hodi. V: 7 dni, tedenska priloga Večera, letnik 2, 29. 3. 1973, št. 13, stran 34.

⁹⁹ Legirano jeklo kemijsko in korozijsko odporno jekel jeklo, izdelek Železarne Ravne ŽR, s trgovskim imenom Prokron 12 (iz širše družine jekel z imenom „Prokron“)

¹⁰⁰ Iz neobjavljenih zapiskov kustosa, nastalih ob pričevanjih Jožeta Globevnika v njegovem stanovanju jeseni leta 1998.

¹⁰¹ Prav tam.

¹⁰² Omenjeni inštitut je predal ameriško ponudbo takratnemu direktorju mariborske Splošne bolnišnice dr. Zmagu Slokanu - izjava J. Globevnika kustosu po telefonu dne 12. marca 2010. Po njegovem mnenju ni prišlo do nadaljnega sodelovanja z Naso zaradi prihoda ameriškega predsednika Nixona na oblast. Sistem je izdelal po svojih zamislih J. Globevnik. Njegova izjava po GSM 12. marca 2010.

opisom delovanja drugih mariborskih ESK-ov, dobiti svoje mesto v ustrezni monografiji.

Podjetje Lestro Ledinek

V obdobju jugoslovanske inačice socializma so se v mariborskem območju uveljavili in uspešno delovali nadarjeni izumitelji – zasebni podjetniki. Ivo Arčan (strojogradnja in orodjarstvo), Vlado Pandur (metalurške peči za toplotno obdelavo), še najbolj pa Pavel Ledinek so dokazali, da lahko ustvarjalno nadarjen zasebnik uspe tudi v socialistični družbeni ureditvi, ki nedvomno zasebnemu podjetništvu ni bila najbolj naklonjena. Stroji, ki jih je zasnoval in izdelal Pavel Ledinek v svojem podjetju, so prejeli prve nagrade na mednarodnih razstavah in visoka strokovna priznanja. Ne glede na poreklo lastnine predstavlja podjetje Lestro Ledinek, zlasti če upoštevamo njegovo velikost, eno najbolj inovativnih, če že ne najbolj inovativno mariborsko podjetje.

Pavel Ledinek je leta 1967 prekinil¹⁰³ s tradicijo svojih predhodnikov, ki so se ukvarjali s sodarstvom. Za domači trg je izdelal enega prvih več vretenskih mizarskih skobeljnih strojev in že v sedemdesetih letih je svoje stroje, izdelane na osnovi svojih patentnih prijav razstavljal na industrijskih sejmih v Milanu in Hannoveru.

Na mednarodnem lesenem sejmu maja 1976 v Milanu je Pavel Ledinek vzbudil pozornost z avtomatskim strojem za izdelavo parketnih deščic; v eni uri jih je lahko izdelal približno 2500.¹⁰⁴

Leta 1990 so v proizvodni hali delavnici v Hočah pri Mariboru izdelali nov tip lesno obdelovalnega stroja „*Superles*“ z veliko zmogljivostjo in točnostjo obdelave.

Kljub gospodarsko skrajno neugodnim razmeram v letih 1991-1994 je sledil nov izum: horizontalni krožni princip odrezovanja lesa. Patentirani stroj z imenom „*Rotoles*“ je obdeloval leseno površino, ne da bi pri tem trgal grče iz lesne osnove, česar vsi drugi stroji dotlej niso bili sposobni.¹⁰⁵ Izum je leta 1994 na sejmu »*Innovative Woodworking Fair IWF*« v ZDA

¹⁰³ Jože Hlebanja: Sto let tradicije in štirje rodovi. V: Informator ZSIS, glasilo Zveze strojnih inženirjev Slovenije, maj 2008, št. 26, str. 4-7.

¹⁰⁴ Mip: Strojogradnja - moj konjiček« Avtomatski stroj za izdelovanje parketa, nov uspeh mariborskega konstruktorja. V: Večer, 5. 8. 1976, str. 8.

¹⁰⁵ Razlaga Pavla Ledineka kustosju 12. februarja 2010 na sedežu podjetja Lestro Ledinek.

prejel najvišje priznanje. Stroj je uporaben tudi za površinsko obdelavo velikih, več metrov dolgih težkih polimernih blokov, ki morajo za nadaljnjo obdelavo imeti popolnoma ravno površino.

Inovacija na področju robustnih in visokozmogljivih skobeljnih strojev za industrijsko obdelavo lesa poljubnih profilov za stavbeno pohištvo iz leta 1999 je „*Stratoplan*”, katerega podajalna hitrost dosega 750¹⁰⁶ m na minuto ob najvišji natančnosti in kvaliteti površine. Je najhitrejši tovrstni stroj na svetu, namenjen izdelavi lamel za lepljene nosilce ali drugih vrst skobljanega lesa. Obdelava poteka tako hitro, da lahko les, ki ga je stroj skobljal, neposredno natovorimo na ladjo brez vmesnega skladiščenja.

**Slika 7: Najhitrejši skobeljni stroj Stratoplan,
hitrost 750 m na minuto, masa 55 t**



Vir: Fototeka Ledinek.

¹⁰⁶ Besedilo na osnovi članka prof. Hlebanje. Simon Tihec, zadolžen za ekonomsko propagando v podjetju Lestro Ledinek, je pregledal, popravil, dopolnil, dodal barvne fotografije s podnapisi in poslal kustosu po elektronski pošti 17. marca 2010.

Leta 2000 je bila predstavljena prva avtomatska stiskalnica »*Hiperpress*«, namenjena izdelavi lepljenih lesenih nosilcev za strehe velikih razponov (športne dvorane, proizvodne hale in drugi veliki objekti). Vpenjalne enote stiskalnice so računalniško vodene in se v skladu s programom pomaknejo na določeno pozicijo, kar omogoča izdelavo različno ukrivljenih nosilcev (z različnim krivinskim polmerom). Vsaka vpenjalna enota nato stisne¹⁰⁷ paket desk s silo 290 kN (29 ton), dokler se lepilo na posuši, čemur sledi hitro izpenjanje, ki je novost na tem področju. S to stiskalnico lahko izdelujejo nosilce dolžine več kot 50 m. V strokovni oddaji nemške televizije leta 2008 so Ledinekovi »*Hiperpress*« proglasili za največjo tovrstno stiskalnico na svetu.

Ostala podjetja

EM Hidromontaža

Inovativnosti na področju montažne in logistične dejavnosti za najtežje in največje konstrukcijske dele in sklope ne bi smeli odrekati EM Hidromontaži, ki je podobno kot Metalna, sodelovala na številnih gradbiščih v Jugoslaviji in po svetu. Znana je sicer tudi kot proizvajalka na področju bele tehnike že od konca petdesetih let naprej, vendar je bila v svetu bolj prepoznavna in priznana s svojo osnovno dejavnostjo. Zanimiv primer inovativnosti v tem podjetju je tudi njen računalniško krmiljen sistem za preizkušanje tesnosti hidravličnih spojev pri različno visokih tlakih TEHO – tester hidravlične opreme,¹⁰⁸ izdelan po zamislih Vita Cergolja, inž. str.¹⁰⁹ Po njegovi izjavi je bil TEHO, zmogljivejši od podobnega stroja v Ljubljani.

Tekstilna industrija

Kar zadeva strojno opremo, je prav inovativnost neposredno zaposlenih in tistih s srednješolsko strokovno izobrazbo igrala pomembno vlogo pri večanju, doseganju višje kakovosti in vzdrževanju redne proizvodnje. Tako so v Tekstilno tovarno Tabor so v osemdesetih letih uvozili v Poljski izdelane rotorske predilne stroje WIFAMA po licenci nemškega proizva-

¹⁰⁷ Med stiskanjem dosega tlak med lamelami nosilca po vsej njegovi dolžino 8-10 N/cm².

¹⁰⁸ Hidromontaža je pri svojem delu - prevozu, premeščanju in montaži najtežjih bremen uporabljala tudi hidravlične sisteme.

¹⁰⁹ Popisni list, št. 056009, 13. junij 1996, hrani ZDIT Maribor.

jalca Novbira, Süssen, Zahodna Nemčija.¹¹⁰ Po ustnih izjavah zaposlenih, je bila kakovost strojev tako slaba, da so jih že hoteli izločiti iz proizvodnje.¹¹¹ In vendar so v tovarniški predilnici stroje naredili zanesljive, natančne in produktivne. Ni izključeno, da je pri tem odigrala bistveno vlogo inovativnost zaposlenih, tudi tistih z nižjo strokovno izobrazbo od štiriletno srednje tehniške šole.

Sicer se je ustvarjalnost v mariborski tekstilni industriji bolj odmevno odražala drugače, z oblikovanjem tekstilnih vzorcev in krojev. Dva primera: vzorci v kolekciji Tina¹¹² iz mariborske Tekstilne tovarne Svila in kolekcije oblačil iz Tovarne pletenin in konfekcije PIK.¹¹³

Zlatorog

Po pripovedovanju bivših in sedaj zaposlenih bi naj bil središče kreativnosti v tej tovarni njen kemijski laboratorij, v katerem so nastajali recepti za domače pralne praške, čistila in kozmetične kolekcije. Po ustnih pričevanjih je novi lastnik po razglasitvi stečaja odpeljal vso sodobno opremo kemijskega laboratorija v svoje centralne laboratorije v Nemčiji (Köln), najverjetneje z njo vred tudi recepture in zapise tehnoloških postopkov. V širši javnosti je manj znano, da je Zlatorog proizvajal kot »Zlatorog oprema« tudi stroje za embalaranje in pakiranje,¹¹⁴ za katere je dobil tudi priznanje.¹¹⁵ Da je Zlatorog imel v svojem širšem proizvodnem programu tudi kovinsko predelovalno dejavnost, ki je sicer popolnoma zunaj področja, po katerem je bil najbolj prepoznaven, ni osamljen primer. Za številna mariborska in okoliška podjetja lahko trdimo na osnovi pregledovanja prospektov,¹¹⁶ da so imela zelo razvejan proizvodni program. Prav to dokazuje hotenje po večji gospodarski uspešnosti in ga lahko enačimo z inovativnostjo na področju inženiringa in trženja.

¹¹⁰ Popisni list, št. 035014, 5. maj 1999, hrani ZDIT Maribor.

¹¹¹ Po pričevanju Izidorja Čižiča, inž. tekstilne stroke, delovodje v bivši predilnici te tovarne.

¹¹² Ime po oblikovalki Tini Pavšič. Katalog hranijo Muzej narodne osvoboditve Maribor in Pokrajinski arhiv Maribor (AŠ 569).

¹¹³ Delovna mapa, oblikovana kot prospekt. Shranjevanje pod opombo 110.

¹¹⁴ Prospekt za avtomatski ovijalnik paletiziranega blaga AOP161 kot priloga v popisnem listu št. 082017, 20. junij 1997. Hrani ZDIT Maribor. V popisnem listu so tudi navedeni tudi polavtomatski ovijalnik OP 131avtomatski ovijalnik paletiziranega blaga AOP 151.

¹¹⁵ Jugoslovanski Oskar za embalažo 1988 za Ovijalnik palet (stroj za kokonizacijo paletnih enot) Tovarna. Zlatorog. Maribor 5/1, Gospodarska zbornica Slovenije, Strokovna žirija natečaja za „Jugoslovanski Oskar za embalažo“, PE Pomurski sejem Gornja Radgona, priloga. Glej opombo 122.

¹¹⁶ Borivoj Breže: Prospekti mariborske industrije (1945-2005): Razstavišče UKM, 27. september - 19. oktober 2006 in (gostovanje) Tehniški muzej Slovenije, Bistra pri Vrhniki, 28. februar - 18. april 2008 in članek Borivoj Breže: Ekonomsko propagandno gradivo mariborske industrije in gospodarstva v obdobju od 1945 do 2005. V: Arhivi, 2006, št. 2, str. 353-359.

Podjetje za akumulatorsko dejavnost Vesna

Popisovanje tehniške dediščine mariborske industrije¹¹⁷ je odkrilo tudi primer ki zdaleč presega okvir tako imenovane amaterske inovativne dejavnosti, po kateri bi naj neposredni izvajalci prijavljali le izboljšave delovanja strojev, ob katerih so delali, ali pa oddajali skice priprav, ki bi naj olajšale fizično delo. V Vesni je leta 1995 delavec Jakob Selšak z dokončano osnovno šolo zasnoval in izdelal stroj¹¹⁸ za izdelavo akumulatorskih celic (stavkov), čeprav ni imel zato potrebnega osnovnega teoretičnega tehničnega znanja. Ti stroji bi naj zahtevali tri izvrševalce na izmeno, njegov stroj pa je potreboval samo enega. Njegov dosežek ni odraz aktivnosti pri vzpodbujanju MID-a, temveč ga je treba razumeti kot poizkus za ohranitev delovnega mesta.

Po letu 1990

V uvodu je bilo omenjeno, da se je v samostojni Sloveniji zaradi propada večjega dela mariborske industrije inovativnost po obsegu zmanjšala. Z nastajanjem novih podjetij po letu 1990, po velikosti znatno manjših od industrijskih velikanov, pa je inovativnost začela dobivati večji pomen. Postala je osnovni pogoj za ekonomsko preživetje podjetja in za njegov nadaljnji razvoj.

Eno najbolj prepoznavnih podjetij, ki je prejelo za svojo inovativnost priznanja domače in tuje strokovne javnosti, je Ponting.

Ponting

Inženirski biro Ponting sta ustanovila leta 1990 Viktor Markelj¹¹⁹ in Marjan Pipenbaher,¹²⁰ oba univ. dipl. inž. gradbeništva. Osnovna dejavnost tega biroja je projektiranje premostitvenih objektov: mostov, viaduktov, nadvozov, podvozov in mostov za pešce in kolesarje (brvi), galerij in drugega. Podjetje je že od vsega začetka kazalo veliko inovativnost tako na

¹¹⁷ Izvajata ga ZDIT Maribor od leta 1995 in kustos, sprva le kot član ZDIT Maribor. Glej opombo 37.

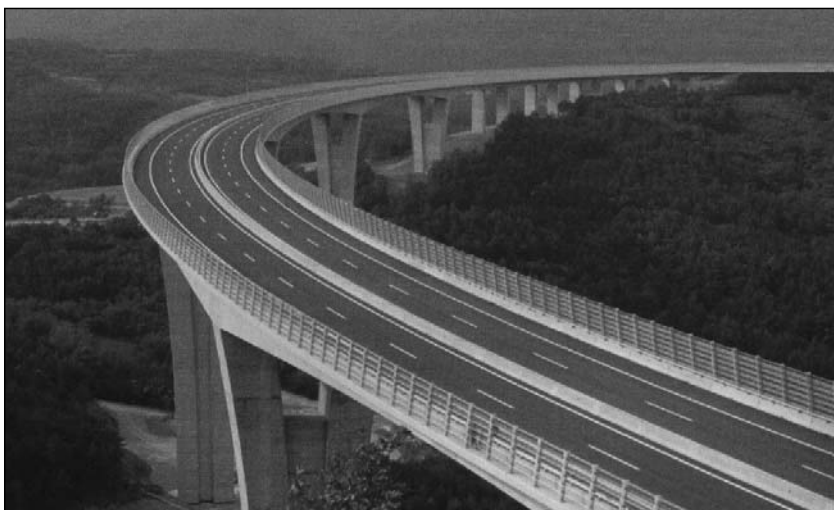
¹¹⁸ Naprava za razrez mikroporoznih separatorjev in sestavljanje HB (hermetična baterija) stavkov, popisni list št. 062007, 24. maj 1996, hrani ZDIT Maribor.

¹¹⁹ Glorija Marinovič: Ali je kaj trden most? V: 7 dni, 25. 7. 2007, št. 30, str. 14-16.

¹²⁰ Lidija Ferk: Svobodo potrebujem, da lahko diham. V: Večer, 10. 3. 2010, str. 18.

tehnološkem kot na projektantskem področju. Na tehnološkem področju so prodrli z narivanjem¹²¹ elementov pri izgradnji mostov, viaduktov in nadvozo. Že v prvem desetletju svojega delovanja je biro prejel za svojo projektno dokumentacijo številna priznanja in nagrade. Najbolj pomembna v mednarodnem merilu je nagrada Evropske konvencije za jeklene konstrukcije (ECCS) za najboljšo jekleno konstrukcijo (European Award for Steel Structure), ki je bila leta 1999 dodeljena mostu za pešce in kolesarje v Ptuj, zgrajenem sicer že leta 1997. Istega leta so podelili prvo nagrado tudi projektni dokumentaciji na javnem državnem natečaju za idejno rešitev viadukta Črni Kal in na mednarodnem natečaju v močni mednarodni konkurenci za zasnovo bodočega mostu Verige čez zaliv Boke Kotorske v Črni gori. Vse tri objekte je projektiral Marjan Pipenbaher.

Slika 8: Viadukt Črni Kal



Vir: Spletni portal Pointing mostovi, www.pointing.si, pridobljeno 12. marca 2010.

Osnovna značilnost mostov tega biroja »o katerem se danes govori od Tel Aviva preko Ankare in Dunaja, saj deluje na ravni najboljših, kapitalsko neprimerljivo močnejših evropskih in celo svetovnih birojev«,¹²² je izredna

¹²¹ Narivanje je posebna tehnologija grajenja mostov in viaduktov pri kateri najprej izdelajo nosilne stebre objekta, nato na enem njegovem koncu (mostu ali nadvoza) zgradijo tako imenovano „delavnico“ v kateri izdelujejo segmente (kompletne deli mostu določene dolžine), jih enega za drugim s hidravličnim sistemom pomikajo, „potiskajo“ do mesta vgradnje v most, kjer jih povežejo s predhodnim elementom. Povzeto po razlagi Roka Mlakarja, univ. dipl. inž. gradbeništva, zadolženega za stike Pontinga s kustosom, poslani z elektronsko pošto kustosu Borivoju Brežetu dne 12. marca 2010.

¹²² Lidija Ferk: Svobodo potrebujem, da lahko diham. V: Večer, 10. 3. 2010, str. 18.

estetika konstrukcije – projektanti dajejo matematičnim zakonitostim statike nadih umetniške stvaritve.

Zaključek

O nekaterih inovativnih dosežkih v mariborski industriji in gospodarstvu pa tudi širše, po celotni Sloveniji in Jugoslaviji, se je veliko govorilo in pisalo, še več pa o vzrokih za premajhno inovativnost in o predlogih, kako jo povečati.

Navedeni primeri dokazujejo, da je bilo mogoče tudi v socialističnem obdobju inovativno ustvarjati, na glede na raven strokovne izobrazbe, višino vloženih sredstev in na pogoje za inovativno delo. Nekaterim dosežkom je svetovna strokovna javnost izrekla vse priznanje.

Toda to je domena posvečenih v stroki, ki vedno stremi za doseganjem novega. Staro se lahko slej ko prej pozabi.

Da bi veliki domači inovacijski dosežki iz tega obdobja ostali znani tudi prihodnjim rodovom, bi morali omogočiti raziskave za vsako stroko posebej, izdelati izbor najpomembnejših, ga obdelati in ga izdati v primereno poljudni monografiji.

Morda bi prav na osnovi takšnega dela spoznali, da intelektualna vrednost inovativnih dosežkov v dobi socializma ni bila tako majhna, kot bi bilo mogoče sklepati ob propadu te industrije na prehodu v kapitalizem.

SOCIALNI VIDIKI

451

Danilo Burnač: Mariborska komunala od sredine 19. stoletja do začetka druge svetovne vojne

483

Jerneja Ferlež: Maribor kot prostor prebivanja med kontinuiteto in spremembami

485

Meta Černigoj: »Odpri roke, odpri srce, otiraj bratovske solze«. Boj proti tuberkulozi v Mariboru med obema vojnama

515

Bojan Balkovec: »Vsem mojim cenjenim odjemalcem želim srečno in veselo novo leto ...«

529

Nika Grabeljšek: Socialnogospodarski okvir tekstilnih stavk v mariborskih tovarnah v tridesetih letih 20. stoletja

553

Marta Rendla: Mariborski gospodarski gigant TAM v skrbi za izboljšanje življenjske ravni zaposlenih

577

Janja Sedlaček: Razvitost in razvoj občine Maribor in Podravske regije v času druge Jugoslavije

Danilo Burnač

MARIBORSKA KOMUNALA OD SREDINE 19. STOLETJA DO ZAČETKA DRUGE SVETOVNE VOJNE

Beseda komunala izvira iz besede 'komun', po latinsko *skupen*, in je tudi prvotno ime za skupnost svobodnih občanov. Vsi svobodni meščani so namreč tvorili skupščino meščanov, ki je bila glavni organ mestne avtonomije, dokler niso v 14. stoletju stopile na njeno mesto ožje, bogatejše skupine meščanov oziroma mestnega plemstva v obliki še danes znanega mestnega sveta. Iz besede komuna oziroma občina, srenja, skupnost izvira tudi prva Pariška komuna, ki je bila vlada pariških delavskih množic.¹ Komunalna dejavnost pa je dejavnost posebnega družbenega pomena s področja materialnih storitev, ki zagotavlja nemoteno življenje in delo občanov v nekem naselju.² Komunalno dejavnost so poznali že stari Egipčani, Grki in Rimljani. Njeno delo je oskrba naselij z vodo, odpadnimi in padavinskimi vodami, vzdrževanje čistoče, urejanje cest, parkov, zelenic, parkirišč, poti, pokopališč, javne razsvetljave. Skrb mesta za urejanje naprav v splošni uporabi meščanov Maribora sega vse v 16. stoletje. Prvi zapisi o vzdrževanju mesta ob Dravi in mestne komunalne infrastrukture pa izvirajo šele iz sredine 18. stoletja.

V času naraščanja prometa v dvajsetih letih 19. stoletja ima vedno pomembnejšo vlogo tudi gradbena oblast, katere najpomembnejša naloga v mariborskem okrožju je bila vzdrževanje Dunajske in Tržaške komercialne ceste ter nekoliko manj pomembne ceste skozi Dravski gozd na Koroško. Gradbenemu oblastvu so bili podrejeni še cestarji v Mariboru, Selnici ob Dravi in Radljah ob Dravi. V sredini tridesetih let 19. stoletja so začeli

¹ Stanko Bunc: Slovar tujk. Maribor 1981, str. 232.

² Ljubo Bavcon et al. (ur.): Pravo. Ljubljana 1987, str. 114.

mesto modernizirati. Porušili so Graška in Koroška mestna vrata, zasuli mestni jarek in zgradili vozne poti v predmestja. Hkrati z regulacijo ulic so Orožnovo, Poštno, Koroško, Slovensko in Dravsko ulico tlakovali ter uredili ob njih pločnike. V letih 1805 in 1806 je pred vhomom v kresijo zagorela prva javna svetilka. Po letu 1823 pa so po nalogu gubernija v Mariboru uvedli javno razsvetljavo. Tako so meščanom ob večerih svetile 4 velike, 17 srednjih in 62 malih oljnih latern. Že v začetku petdesetih let 19. stoletja je bil ustanovljen mestni gradbeni urad, katerega naloga je bila tudi skrb za komunalno ureditev mesta: kanalizacija, čiščenje, tlakovanje ulic in tako naprej. Leta 1857 je mestna občina odkupila nekdanje vojaško skladišče, zgrajeno v letih 1841 in 1842 na današnji Strmi ulici 8, in ga namenila za skladišče gradiva, naprav ter orodja, ki ga je mestni gradbeni urad potreboval za komunalno dejavnost v mestu.³ Seveda pa je bilo mesto takrat še daleč od tega, kar danes razumemo kot komunalna urejenost. Vodovoda ni bilo in vodo so ljudje zajemali v javnih vodnjakih. Tudi kanalizacije še ni bilo. Na sredini ulice je bil skopan cestni jarek, po katerem je tekel potoček, v katerega so se stekale odplake iz hiš in vsa nesnaga iz gospodarskih poslopij, na primer tudi gnojnica, ki je iz gnojišča sredi gospodarskega poslopja ob starem župnišču nedaleč od vhoda v cerkev na današnjem Slomškovem trgu tekla v jarek v Župnijski ulici, danes Orožnovi ulici.⁴

V šestdesetih letih 19. stoletja se začne povečati državna uprava v Mariboru za urade z delokrogom za več političnih okrajev. Tako razširjeno območje je imel tudi gradbeni okraj Maribor. Tudi občinski svet je zaradi preobilice dela sklenil, da se naj delo razdeli po sektorjih. Nastalo je pet odsekov, med njimi tudi III. odsek za gradbene zadeve in tehnična dela za olepšavo mesta, razsvetljavo, požarno in sanitarno policijo.⁵

Že leta 1869 je bila v Mariboru ustanovljena plinarna, ki pa je šele leta 1915 postala last mestne občine. Istega leta je mesto sklenilo pogodbo o osvetljevanju mesta s plinsko razsvetljavo. V ta namen so položili cevi za plinsko napeljavo s 120 svetilkami in mesto je zagotovilo zemljišče za izgradnjo stavb za plinarno v Melju. Osvetljevanje s plinom se je začelo leta 1871; prve plinske luči so zagorele v okolici plinarne in glavnega kolodvora. Kmalu pa se je izkazalo, da mesto potrebuje še več svetilk. Zato so leta 1872

³ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752–1941. V: Maribor skozi stoletja I (ur. Jože Curk, Bruno Hartman in Jože Koropec) (dalje Antoša Leskovec: Razvoj). Maribor 1991, str. 313–349.

⁴ Verzeichnis der Gassen, Strassen und Plätze im Gebiete der Stadt Marburg. V: Marburger Kurzweile Kalender, 1894.

⁵ Antoša Leskovec: Zgodovina uprave v Mariboru 1752–1941. V: Maribor skozi stoletja I (ur. Jože Curk, Bruno Hartman in Jože Koropec). Maribor 1991, str. 229–311.

sklenili, da število svetilnih mest oziroma svetilk na obstoječem omrežju povečajo na 202 in uredijo še 25 novih mest zunaj omrežja. Leta 1888 so z javno plinsko razsvetljavo razsvetlili Kolodvorsko, Maistrovo, Razlagovo, Partizansko in Svetozarevsko ulico ter današnji Trg Borisa Kidriča. Leta 1899 so plinske svetilke zamenjali z novimi plinskimi žarnicami. Dve leti pozneje so tudi v starem delu mesta, na delu Partizanske ceste, Slovenske, Gosposke, Dravske, Jurčičeve, Poštne in Ulice 10. oktobra, na Glavnem, Slomškovem in Grajskem trgu ter na Koroški cesti petrolejke zamenjali s plinsko razsvetljavo. Leta 1902 je plinsko razsvetljavo dobilo tudi magdalensko predmestje.⁶

V drugi polovici 19. stoletja so ljudje začeli množično skrbeti za osebno higieno. V osemdesetih letih navedenega stoletja so v Nemčiji javno diskutirali o kopališčih. Izhajajoč iz puritanskih kopalnih ciz, s katerimi so bili kopalci odpeljani v vodo in ostali popolnoma skriti pred pogledi, se je s kopalnim šotorom razvilo prvo kopališče. Najprej ločena moško in žensko kopališče se ob prelomu stoletja združita v eno kopališče, v katerem pa ostanejo bazeni ločeni po spolu. Sem spadajo tudi kavarne in restavracije, ki prejšnjo, umivanju namenjeno kopel spremenijo v veselo doživetje. Okrašene, razsvetljene kopalne dvorane ne kažejo več vzgojne, funkcionalni higieni namenjene vrednosti ljudskih kopalnic s prhami.

Prva urejena mestna kopališča so nastala ob reki Dravi že v drugi polovici 19. stoletja. Nagel razvoj in industrializacija mesta na prelomu 19. in 20. stoletja sta za seboj potegnili izgradnjo nujne mestne infrastrukture, del katere so bila tudi kopališča. Leta 1887 so odprli malo pod studentsko brvjo na levem bregu reke prvo uradno občinsko kopališče v Dravi. Istočasno so zaprli in preselili vojaško kopališče ob železniškem mostu k vojašnici cesarja Franca Jožefa – kadetnici. Občinsko kopališče v Dravi je nato dobrih 30 let zadovoljevalo vsaj minimalne potrebe Mariborčanov po osvežitvi v vročih poletnih mesecih. Nagla rast industrije, predvsem tekstilne, ter zato prebivalstva in tudi življenjskega standarda v mestu je odprla tudi potrebo po izgradnji novega sodobnega mestnega kopališča. Kljub pomislekom in sporom okoli lokacije je mesto v tridesetih letih 20. stoletja dobilo eno najsodobnejših kopališč v srednji Evropi.⁷

Leta 1930 je Mariborski večernik Jutra objavil presenetljivo in hkrati razveseljivo novico o odprtju prvega kopališča na prostem v gorskem svetu

⁶ Mestna plinarna. V: Jutra, 30. 1. 1940, str. 5.

⁷ Mestno kopališče. V: Mariborski delavec, 4. 8. 1920, str. 2–3.

takratne Jugoslavije. Maribor je bil takrat cvetoče, naglo se razvijajoče mesto, ki je premoglo duha tudi za podvige evropskega merila, kar se je takrat med drugim kazalo tudi v izgradnji kopališč. »Letošnji pasji dnevi že v pred poletnih mesecih so kot naročeni za kratek sprehod po mariborskih kopališčih, ki pa so danes na pragu Evrope vse prej kot evropska«. ⁸

Po letu 1850 je postajala oskrba s pitno vodo v mestu vse bolj kritična. Voda je bila v več kot 60 vodnjakih zaradi organskih sestavin in patoloških klic povsem neužitna. Prebivalstvo Maribora je do zgraditve vodovoda dobivalo vodo iz javnih in zasebnih vodnjakov. Vsaka stanovanjska hiša je na dvorišču ali vrtu imela svoj vodnjak. Jaški mnogih vodnjakov so bili zgrajeni le iz rahlo povezanih, prepustnih kamnov, bili so se na nečistih dvoriščih ali ob umazanih in prašnih cestah, celo v neposredni bližini greznic, gnojišč ali svinjskih staj, katerih gnijoče tekočine so brez težav prodirale v zemljo. Če je kanal, prav tako obložen le z rahlo povezanimi kamni, ki je odvajal umazano vodo hiš in ulic, tekel v zemljo ob vodnjaku, je bila tudi voda takega vodnjaka močno onesnažena, čeprav je lahko bila na pogled popolnoma jasna, sveža in dobrega okusa. Dunajski inženir Passini je leta 1888 mestni občini predložil svoj projekt mestnega vodovoda. Opravil je prva hidrološka raziskovanja na tistih mestnih območjih, kjer naj bi bila voda, primerna za vodovod. Inženir Passini je izdelal podrobno poročilo o geoloških, klimatskih in hidroloških razmerah ter na tej osnovi izdelal dve različici vodovoda. Vendar njegovega projekta mariborska občinska uprava ni odobrila. Nov projekt mestnega vodovoda je mariborska občina tako kot ljubljanska naročila pri dunajskem podjetju Rumpel & Waldek. To podjetje je leta 1896 začela hidrološke raziskave na območju Teznega, tam, kjer je danes vodarna mestnega vodovoda. Rezultati raziskav so bili tako ugodni, da je podjetje Rumpel & Waldek izdelalo projekt za mestni vodovod. Vodovod so odprli 1. julija 1902. Zmogljivost vodnjaka s črpalno postajo je bila 50 l/s, vodovodno omrežje s premerom cevi 80–200 mm je bilo dolgo 32 km. Letna zmogljivost je bila 3 milijone m³ vode, letna poraba 1,5 milijona m³. Župan Alexander Nagy je zaradi tako imenovane vodovodne afere odstopil s svojega položaja. Ugotovili so namreč, da so bila podjetju Rumpel & Waldek zaupana dela, ker je podkupilo vodjo mestnega gradbenega urada.⁹ Vode je nato primanjkovalo v letih 1906, 1917, 1921 in 1932, ko je bila izgrajena pomožna vodarna v Betnavskem gozdu.

⁸ Otvoritev kopališča pri Mariborski koči na Pohorju. V: Mariborski večernik Jutra, 10. 7. 1930, str. 1–2.

⁹ Jasna Mlakar: Razvoj mariborskega vodovoda. V: Zgodovina za vse, 1998, št. 1, str. 5–20.

Zaradi hitrega razvoja industrije je moralo mesto skrbeti za ustrezne komunalne naprave in storitve, kot so kanalizacija, vodovod, plinifikacija, čiščenje ulic, cest in trgov, praznjenje in odvoz fekalij iz greznic, tlakovanje ter urejanje starih in novih cest. Leta 1884 je mestni svet sprejel odlok o rednem škropljenju mestnih ulic v pomladnih, poletnih in jesenskih mesecih. Leto pozneje so v mestu začeli graditi pokrito kanalizacijo jajčastega profila v betonu. Prva dva zbiralnika so zgradili v današnji Strossmayerjevi in Svetozarevski ulici. Kanalizacijska mreža se je v letu 1895 raztezala v dolžini 15 km. Pred prvo svetovno vojno je bila kanalizacija urejena le na levem bregu reke Drave, med obema vojnama pa so jo izgradili tudi na Taboru in v Melju, kjer je bila večina industrije. Pred letom 1918 je imelo v Mariboru 49 odstotkov vseh mestnih ulic zgrajeno kanalizacijo v skupni dolžini 24,7 km.

V sodelovanju s tremi farami, ki so imele zemljišča na Pobrežju, je bil že leta 1869 ustanovljen Mestni pogrebni zavod. Tako je nastalo osrednje mestno pokopališče, ki je nadomestilo pokopališča ob cerkvah v posameznih mestnih predelih. Pogrebni zavod je občina prevzela šele leta 1911. Zavod je opravljal vse pogrebne posle ter izdeloval v lastni delavnici krste in druge potrebščine. Njegovi delavci so opravljali tudi ekshumacijo, prevoz mrličev in upravljali mestno pokopališče na Pobrežju.

Hitro naraščanje avtomobilizma pa je že kmalu po vojni spodbudilo uvedbo prvih avtobusnih povezav Maribora z okolico v smeri Ptuja in Slatine Radenci. Leta 1926 je mariborska občina uvedla avtobusno progo Maribor–Celje. Kmalu nato so z mestom povezali zlasti tiste okoliške predele, ki niso bili ob železniških progah, predvsem kraje v Slovenskih goricah in na Dravskem polju. Mestno avtobusno podjetje je bilo ustanovljeno leta 1926. Že naslednje leto so uvedli tudi mestne proge.¹⁰ Mestno avtobusno podjetje je oskrbovalo promet v mestu in na podeželju. V sredini tridesetih let je imelo 20 avtobusov, ki so prevozili letno približno pol milijona kilometrov, 18 garaž, lastno delavnico in lastne bencinske črpalke.

Večina komunalnih dejavnosti je do konca prve svetovne vojne, torej do leta 1918, ostala v rokah mestnega gradbenega urada. Kmalu po koncu vojne so rešili vprašanje elektrifikacije mesta in leta 1920 so mesto namesto plinskih razsvetljevale električne svetilke.¹¹ Prav na elektrifikacijo mesta se

¹⁰ Prve vožnje avtobusov. V: Jutro, 29. 12. 1926, str. 5.

¹¹ Maribor je bil pred razsulom snažno mesto. V: Straža, 5. 1. 1920, str. 2.

je navezovala še predvojna zamisel o mestnem prometu s tramvajem.¹² Leta 1919 je prešla v posest občine plinarna, ki je proizvedla tudi do 1,5 milijona m³ plina. Vodovod je postal last občine leta 1914, klavnica s hladilnimi pripravami pa leta 1918. V občinski lasti je bilo tudi majhno električno podjetje v obratu mestne plinarne z motornim obratom na plin. Načrtovali pa so še izgradnjo cestne železnice oziroma tramvaja. Nameravali so zgraditi mrežo prog, ki bi povezala vsa večja podjetja v mestu z železnico tako, da bi tramvaj lahko pripeljal kar na dvorišča tovarn.¹³

Leta 1886 so na priporočilo zdravstvenega sveta sprejeli vrsto ukrepov za izboljšanje higiene pri oskrbi z vodo iz javnih in zasebnih vodnjakov, praznjenju greznic in odvajanju odpadnih voda. Tako je vsak nov izkop vodnjaka nadzirala zdravstveno-policijska komisija. Novost je bilo gradbeno dovoljenje, ki so ga morali novograditelji dobiti od mestnega sveta. Vodnjaki so morali biti vsaj osem metrov oddaljeni od greznic, gnojnih jam in varnostnih jam, tri metre v globino obloženi z neprepustnimi materiali in na površju so morala biti tla v premeru dveh metrov tlakovana z neprepustnimi materiali tako, da je voda odteka stran od jaška vodnjaka. Občasno je bilo treba vodnjake temeljito očistiti. Fekalije so lahko zbirali le v greznicah ali fekalnih sodih, v katerih so jih tudi odvažali. Deževnico, odpadno vodo in odplake so morali speljati v kanale in v Dravo. Novost je bila tudi predpisana gradnja cestnih kanalov, ki so morali biti le iz betona in z zajetjem najmanj 1 : 100; le manjši hišni kanali so lahko imeli kamnite cevi. Vse greznice so morali graditi po enovitem načrtu, obstoječe pa so morali do leta 1891 temu prilagoditi. Greznice so čistili v skladu z redom o čiščenju z dne 15. marca 1882, red 1430, čl. 3 in 4, in sicer tako pogosto, kot je bilo treba oziroma vsaj enkrat v pol leta; za čiščenje so uporabljali že preizkušene in takrat uveljavljene pnevmatične naprave. Tik ob hišah v mestu je bilo prepovedano gnojenje zemljišča z vsebino iz greznice; dovoljeno pa je bilo gnojenje z vsebino iz greznic zunaj mesta, in sicer v oddaljenosti 200 korakov od stanovanjskih hiš in 25 korakov od javnih prometnih poti, in to v času med 10. uro zvečer in 4. uro zjutraj. Izpraznjene fekalne sode so morali najpozneje do 10. ure dopoldne zakopati v zemljo na polju, vsebino greznic, ki je niso uporabili kot gnojilo, pa so morali izprazniti v reko Dravo na mestu, ki ga je določil mestni svet. Do konca dvajsetih let 20. stoletja so fekalije zlivali v Dravo pod Meljskim hribom. Izjeme od novih pravil je

¹² Električna železnica v Mariboru. V: Jutro, 31. 12. 1921, str. 3.

¹³ Seja občinskega sveta – tramvaj. V: Slovenec, 15. 7. 1924, str. 3.

lahko dovolil le mestni svet na podlagi temeljite preiskave. Vse kršitelje, ki jih je bilo, kot se vedno dogaja, kar nekaj, so kazensko preganjali.

K skrbi za čistočo mesta je spadalo tudi pometanje javnih površin v mestu in mestni gradbeni urad je imel za ta namen zaposlenih več cestnih pometačev. Leta 1909 je mestni svet sklenil, da se mestne ulice, ceste in trgi pometajo – počistijo dvakrat na teden, in sicer vsako sredo in soboto, če je bil ta dan praznik, pa dan prej. V pomoč pri čiščenju ulic so bili škropilni vozovi. Pred prvo svetovno vojno jih je mesto premoglo le šest, in še ti so bili pogosto potrebni popravila, kar je opravljala tovarna vozov Franca Perglerja.¹⁴

Leta 1896 so mestne oblasti na podlagi predpisa v deželnem zakonu o vzdrževanju cest dale asfaltirati nekatere pločnike v mestu na račun lastnikov hiš. Asfaltirali oziroma utrdili so pločnike ob Meljski cesti, Kejžarjevi ulici, Partizanski cesti, Cankarjevi ulici, Maistrovi ulici, Razlagovi ulici, Ulici heroja Tomšiča, Strmi ulici, Ulici kneza Koclja, Industrijski ulici, Dravski ulici, Tržaški cesti in Loški ulici.

Glavne naloge na prelomu 19. v 20. stoletje so bile ureditev, razširitev in posodobitev mreže ulic ter cest v mestu. Zgledno urejenemu mestnemu predelu s širokimi pravokotno sekajočimi in komunalno urejenimi ulicami severno od Partizanske ceste do Piramide, ki je bil zgrajen pod vodstvom župana Nagy konec 19. stoletja, na žalost ni sledil desni breg reke Drave. Vsaj regulacija in prehodi čez železniško progo so ostali vse do danes glavna ovira za razvoj sodobnega prometa. Če so že zanemarili načrtovanje poteka novih cest in ulic, pa so začeli vsaj komunalno urejati ulice in utrjevati cestišča z makadamom ali s tlakovanjem. Do leta 1918 je bilo v Mariboru tlakovanih približno 10 tisoč m² ulic, in sicer današnja Partizanska cesta, takrat poimenovana Aleksandrova cesta, Gosposka ulica in del Glavnega trga. Vsa cestišča v Mariboru so bila pred prvo svetovno vojno dolga 51,359 km ali drugače: mesto ob Dravi je imelo takrat 357 tisoč m² javne cestne površine. Od tega je bilo 19 tisoč m² cest tlakovanih, makadamskih je bilo 284 tisoč m² ulic, 54 tisoč m² poti je bilo neurejenih.

Po končani prvi svetovni vojni leta 1918 je javna gradbena dejavnost v Mariboru praktično zastala in ponovno oživela šele po letu 1923, ko jo je odločno podprla mestna občina Maribor. Posebnega pomena sta bila v tem času regulacija in tlakovanje ene najpomembnejših mestnih vpadnic,

¹⁴ Komunala Maribora. V: Straža, 7. 10. 1910, str. 4.

Aleksandrove ceste (danes Partizanske ceste) od gradu do kolodvora, do meje s Koškami pa je bil položen novi tlak. Maribor je imel leta 1937 že 58 km ulic s skupno površino 404 tisoč m², od katerih jih je bilo 59 tisoč m² tlakovanih, 325 tisoč m² z makadamskim voziščem, 20 tisoč m² je bilo neurejenih. Nove in stare ceste pa so predvsem zaradi izredno povečanega tovornega prometa zahtevale pogostejše in bolj kakovostno vzdrževanje. Dotedanje ročno delo pri popravilih cest, škropljenje ulic z vozovi s konjsko vprego ter le občasno pometanje in čiščenje ulic ni bilo več dovolj. Zato je mestna občina predvsem za vzdrževanje makadamskih cestišč pred drugo svetovno vojno nabavila dve cisterni za sodobno škropljenje ulic ter parni cestni valjar, traktorje, drobilec gramoza ter stroj za pripravo asfalta za hitro in poceni izgradnjo ter ureditev novih in vzdrževanje starih cestišč in pločnikov.

Sodobna gradnja cest in zavest o popolni komunalni ureditvi mesta sta uskladili delovanje mestnih javnih služb. Tako se je sočasno z modernizacijo starih in gradnjo novih ulic ter cest začela širiti tudi sodobna mestna kanalizacija, ki je bila do leta 1937 zgrajena že na 73 odstotkov vseh ulic oziroma v dolžini 42 km. Vse nove ulice, nastale po letu 1918 v koroškem in magdalenskem predmestju, so bile priključene na mestno kanalizacijo, za kar je bilo treba zgraditi velike zbiralne kanale. Med dosežki pri kanalizaciji mesta je še posebno izstopala kanalizacija Počehovskega potoka skozi Melje v dolžini 890 m.¹⁵

Do konca prve svetovne vojne so mesto osvetljevale plinske svetilke. Električno podjetje Maribor je začelo obratovati leta 1919. Podjetje ni imelo svoje električne centrale, električno energijo je dobivalo iz falske elektrarne z napetostjo 10.000 voltov, jo usmerjalo v podjetje na lastnih napravah in transformiralo na uporabno napetost 380 oziroma 220 voltov. V začetku oktobra 1920 je Maribor prvič dobil električno javno razsvetljavo; meščani so prižiganje spremljali od svetilke do svetilke. Najprej so razsvetlili glavne ulice. Največ zaslug za to sta imela ravnatelj mestne elektrarne, inženir Gostiša, in vodja telefonskega gradbenega oddelka, višji uradnik Bračko, ki je moral za ta namen preurediti vse telefonsko omrežje. Novembra 1924 je bil opravljen komisijski ogled napeljave električnega omrežja v mestu. Mestno električno podjetje je električno omrežje gradilo med vojno in neposredno po njej, v letih 1917 do 1922, zato so marsikdaj morali upo-

¹⁵ Mariborska komunalna politika. V: Jutro, 6. 1. 1923, str. 2.

rabljati nekakovosten material. Električno energijo je dobavljala elektrarna Fala po daljnovodu Fala–Rače. Za Maribor se je odcepil daljnovod pri današnji kadetnici. Decembra 1922 so mestno omrežje razširili z novimi transformatorskimi postajami. Takrat je bilo v mestu 20 transformatorskih postaj s pripadajočimi vodi visoke napetosti in razvodnim omrežjem nizke napetosti. Leta 1935 je Mestno električno podjetje imelo 72 transformatorjev s priključno vrednostjo 11.360 kV. Transformatorji so bili nameščeni v 55 transformatorskih postajah. Visokonapetostne napeljave za napetost 10.000 so bile dolge 34,58 km, dolžina nizkonapetostnega omrežja za napetost 380 oziroma 220 voltov pa je bila 121,88 km. Tega leta so imeli 11.630 odjemalcev. Podjetje je elektrificiralo skoraj ves predvojni Maribor ter primestne predele na Studencih, Radvanju, Teznem, Pobrežju, Krčevini, Košakah, Kamnici, Rošpohu in Brestrnici. Nizke cene električnega toka so omogočile razvoj industrije, posebno tekstilne, ki je zaposlovala več tisoč ljudi. Leta 1925 je bila poraba električnega toka 5 milijonov kWh, leta 1930 10 milijonov kWh in leta 1935 že 20 milijonov kWh. Leta 1937 je bil Maribor z okolico po porabi električne energije na prvem mestu v Kraljevini Jugoslaviji. Mestno električno podjetje je dobavilo mestu v letu dni do 12 milijonov kilovatnih ur ali 300 kWh na prebivalca. Tako je bil Maribor leta 1933 po potrošnji električne energije daleč pred vsemi na prvem mestu v Jugoslaviji, pred Zagrebom, kjer je bila poraba 150 kWh na prebivalca, in Ljubljano s porabo le 100 kWh na prebivalca. Podjetje je vzdrževalo 165 km dolgo energetska omrežje.¹⁶

Naraščanju števila mestnih podjetij je sledila tudi vedno večja finančna izguba. Svetovna kriza in posledično izgube so grozile z ukinjanjem ali omejitvijo komunalne dejavnosti v mestu. Leta 1930 so mestna podjetja pridelala kar za 2,2 milijona takratnih dinarjev izgube. Večino izgube sta prispevala avtobusni promet v višini 2 milijonov dinarjev in plinarna v višini 200 tisoč dinarjev. Druga podjetja, Mestno električno podjetje, Mestni vodovod in Mestni pogrebni zavod, so poslovala z minimalnim dobičkom. Med mestna podjetja je spadal še mestni gradbeni urad, ki pa je bil del mestne uprave in je bil zato neposredno vezan na sredstva mestnega proračuna. Premoženjska uprava je skrbela za 235 mestnih hiš in 147 hišic delavske kolonije, v katerih je sredi tridesetih let stanovalo 594 strank. Leta 1931 je imel Maribor 33.100 prebivalcev.

¹⁶ Antoša Leskovec: Razvoj, str. 361–410.

Premoženjska uprava je upravljala tudi mestna posestva in druga mestna zemljišča, ki so merila kar 65 hektarjev.

Posamezna podjetja so v okviru gradbenega urada ali s koncesijami delovala v Mariboru že pred prvo svetovno vojno. Vedno večje zahteve nagle rastočega mesta pod Pohorjem so postopoma prisilile mestno oblast, da je začela prevzemati vse za mesto pomembne komunalne in splošne storitvene dejavnosti pod svoje okrilje. V delokrog mariborskih mestnih podjetij so takrat spadali Mestna klavnica, Mestna plinarna, Mestno električno podjetje, od 1914. leta Mestno kopališče, kopališče na Mariborskem otoku od leta 1930, Mestni pogrebni zavod, Mestni vodovod, Mestno avtobusno podjetje in Premoženjska uprava. Decembra 1932 so na novo organizirali gospodarski del uprave mestne občine. To je bil začetek enotnega podjetja »*Mestna podjetja Maribor*«. Da bi vsem podjetjem omogočili nemoteno poslovanje, so sklenili, da bodo spremembe delovanja izvedli postopoma. Mestna občina je združila v enotno podjetje naslednja podjetja: klavnico, avtobusni promet, vodovod, plinarno, elektropodjetje, gradbeno upravo, prometno pisarno, prodajalne MP, mestno kopališče Mariborski otok, pogrebni zavod in pokopališče. Vsa podjetja so bila od takrat podrejena centralni upravi mestnih podjetij. Od 1. januarja 1933 so tekoče posle posameznih podjetij še naprej vodili dotedanji upravniki, le odobranje večjih nabav, poravnava računov ipd. je prešlo na novo ravnateljstvo mestnih podjetij Maribor. Plačevanje računov mestnih podjetij je prevzela mestna blagajna. Medtem so postopoma izvedli tudi inventuro in ocenili nepremičnine novega mestnega podjetja. Mariborska občina je prva v takratni Kraljevini Jugoslaviji združila svoja komunalna podjetja v enoten obrat pod skupnim komercialnim in poslovnim vodstvom. V tujini so bila združena komunalna podjetja takrat nekaj običajnega. Zgled Mariboru so bila pri reorganizaciji mestnih podjetij mestna podjetja dunajske občine. Z združitvijo vseh komunalnih podjetij pod enotnim komercialnim vodstvom so iz mestnih obratov ustanovili samostojno, upravno, organizacijsko, gospodarsko, finančno in premoženjsko enoto. S tem so želeli doseči racionalnejše poslovanje in izboljšati finančni rezultat komunalnega gospodarstva. Za eksperiment mestne občine je vladalo veliko zanimanje ne samo v Mariboru, temveč tudi v mnogih mestnih upravah po takratni Jugoslaviji. Že prva bilanca skupnih mestnih podjetij je dokazala, da je bila

zamisel v glavnem posrečena.¹⁷ Združitev toliko podjetij pod eno streho je bila za tiste čase ogromen podvig in nič čudnega ni, da so bila združena mestna podjetja dokončno ustanovljena šele maja 1934. Takrat je bil končan prenos gospodarskih poslov mestne občine na »*Mestna podjetja Maribor*«. Za dokončno ureditev razmer za delovanje združenih podjetij je leta 1937 mestni svet sprejel »*Službeni red za ureditev službenih razmer med mariborsko mestno občino in delavci, ki so pri njej stalno zaposleni*«. ¹⁸

Pred drugo veliko vojno so v letu 1937 iz gradbenega materiala, ki je ostal pri rušitvi starih carinskih skladišč ob Einspielerjevi ulici, zgradili nova skladišča in remize za skladiščenje gradbenega materiala ter spravljajne vozov za mestni gradbeni urad v Strmi ulici.¹⁹ Največje nazadovanje je povzročila seveda štiriletna druga svetovna vojna, ki je temeljito zavrla razvoj mestne komunalne dejavnosti. Ob zavezniškem bombardiranju v letih 1944 in 1945 sta utrpela mesto in z njim komunalna infrastruktura veliko materialno škodo. Takrat je bilo porušenega kar 47 odstotkov stavbnega fonda in temu ustrezno število komunalnih naprav.²⁰

¹⁷ Mariborski občinski svet – poslovanje mestnih podjetij. V: Jutro, 21. 8. 1931, str. 2.

¹⁸ Gospodarstvo Maribora (mestna podjetja). V: Slovenec, 6. 8. 1939, str. 9–10.

¹⁹ Antoša Leskovec: Razvoj, str. 361–390.

²⁰ Ermin Kržičnik: Gospodarski razvoj Maribora. Maribor 1956, str. 20–25.

Jerneja Ferlež

MARIBOR KOT PROSTOR PREBIVANJA MED KONTINUITETO IN SPREMEBAMI

Prebivanje v kontekstu časa

Za način prebivanja velja, da se nenehno spreminja, a to spreminjanje načeloma teče dokaj kontinuirano in postopno. Občasne hitrejše spremembe ob umirjenem družbenem dogajanju povzročajo recimo tehnološke novosti na makro- ali družinske spremembe na mikroravni. Toliko bolj temeljito se kak segment prebivanja spremeni, če ga spremlja normativna zapoved. Tako je recimo ureditev mariborskega vodovoda leta 1901, torej prav na začetku 20. stoletja, razmeroma hitro spremenila vsakdanji način preskrbe z vodo, saj so mestne oblasti zahtevale, da meščani nemudoma zasujejo vodnjake, katerih vsebina je bila tako oporečna, da se je vodovod zdel neizogiben. Poslej Mariborčani niso več črpali vode iz vodnjakov, ampak so jo elegantno natočili iz pipe na dvoriščni strani poslopja, na hišnem hodniku ali celo v stanovanju ter jo v temu namenjeni posodi odnesli tja, kjer so jo kanili uporabiti – k štedilniku, umivalniku, škafu za pranje, na vrt, v obrtno delavnico, hlev ali še kam drugam. Tekoča voda v bivalnih zgradbah je kmalu povečala število kopalnic, zlasti v novogradnjah.¹ A kljub predpisom je nekaj vodnjakov ostalo nezasutih, kot se to pri normiranih zadevah pač rado dogaja. In neredko se izkaže, da neubogljivost posameznikov občasno prinese tudi kaj dobrega – ob pomanjkanju vode so še aktivni vodnjaki prišli spet prav.

Večje spremembe v stanovanjih, zlasti v njihovi notranji ureditvi in

¹ Jerneja Ferlež: Mariborska dvorišča: etnološki oris. Maribor 2001, str. 150.

opremi, pa lahko povzročijo recimo povečanje ali zmanjšanje števila družinskih članov, nastanek nove mlade družine, ki ostane v stanovanju s starejšo generacijo, ali smrt zadnjega družinskega člana starejše generacije. Take spremembe pogosto izzovejo spreminjanje namembnosti prostorov, celo premikanje ali dodajanje zidov, ko umre tako imenovani »varuh ustaljenega reda« pa mlajša generacija pogosto temeljito prenovi bivališče po svoji meri.

Prostor prebivanja, konkretno stanovanje ali hišo, v kateri prebiva, posameznik izbere ali menja relativno redko in ob umirjenem družbenem dogajanju največkrat po daljšem preudarnem premisleku. Na spremembo prostora prebivanja seveda bistveno vplivajo različne okoliščine – zaposlitev, velikost skupnosti stanovalcev, lastništvo, materialne možnosti ter ne nazadnje okus in bivalne izkušnje.

Obstajajo pa tudi situacije, ko večje število ljudi hkrati zapusti svoje bivališče, pogosto tudi kraj bivanja, stanovanja pa se napolnijo z novimi stanovalci, velikokrat po nenavadni logiki, ki ne sledi prvotni namembnosti zgradbe ali bivališča. V širšem kontekstu so vzroki za take nenadne množične preselitve lahko recimo naravne katastrofe, v mariborskem kontekstu pa sta, kot bomo videli, tako spreminjanje povzročili obe svetovni vojni in njune posledice.

Ni nepomembno, da lahko hitra neprostovoljna zapustitev bivališča, imenujmo ga s simbolno močnejšim izrazom – doma, človeku povzroči močan občutek razseljenosti,² saj je ena od pomembnih identitet posameznika prostorska identiteta, eden od pomembnih občutkov pa navezanost na prostor.

Prebivanje v kontekstu prostora

Pogled na prebivanje v nekem izbranem trenutku, četudi v manjšem mestu, zaznamuje razmeroma velika raznolikost. Zelo pomembno je, da je ne spregledamo in da iščemo razloge, ki jo povzročajo.

Čeprav se bivalne razmere postopoma spreminjajo, čeprav so vpletene v mrežo družbenega dogajanja, v katerem nastajajo novi tipi zgradb, značilni za vsak čas in kontekst, čeprav tehnološke novosti prinašajo vedno nove rešitve bivalnih problemov, ki se slej ko prej razširijo po prostoru,

² Lee Cuba: A Place to Call Home. V: The Sociological Quarterly, 1993, št. 1, str. 115.

ljudje v opazovanem trenutku prebivajo zelo različno. Nekateri v stoletja starih zgradbah, drugi v poslopih, zgrajenih in urejenih pred kratkim. Istočasno so, recimo Mariborčani, prebivali v zgradbah s stoletno zasnovo v starem mestnem središču in v precej sodobnejših najemniških hišah s separatnimi stanovanji ali nekaj pozneje še v blokih s spet drugače urejenimi stanovanji. V dvajsetih letih 20. stoletja so istočasno uporabljali ponekod še stara stranišča na štrbunk, drugod že stranišča na izplakovanje. Celo ob izteku 20. stoletja sta obstajali obe praksi. Istočasno so se nekateri meščani umivali v umivalnikih na umivalnih omaricah ali v kuhinjah, okopali pa so se le izjemoma v mestnem kopališču, drugi pa so premogli kopalnico z banjo v domačem stanovanju. Raznolikost, znana že od začetka 20. stoletja, je preživela vse do njegovega konca, kopalnic je seveda več in njihova oprema je modernejša, le mestnega kopališča kot institucije, namenjene vzdrževanju osebne higiene, ni več.

Pomembnejša razloga za tako stanje sta vsaj dva. Po eni strani je to razslojenost vsake skupnosti, znotraj katere je nekaterim posameznikom na vseh ravneh življenja, tudi v prebivanju, pač dosegljiva višja raven, drugim nižja. Prebivanje, ki je tesno povezano z grajenim okoljem, pa je pri tem še nekoliko specifično – grajeno okolje je namreč relativno trajno. Ta trajnost materialnega povzroča, da se v nekem okolju, recimo mestu, ohranjajo zgradbe iz preteklih obdobij, pridružujejo pa se jim vsakokrat nove. To pomeni soobstoj različnih tipov zgradb in posledično različnih ureditev stanovanj. Razlikujejo se po površini, tipičnih tlorisih, funkcionalnosti prostorov, notranji opremi. Vsa ta raznolika stanovanja pa ljudje še vedno naseljujejo in v njih izvajajo bivalne prakse, pogojene tudi z ureditvami, ki jih skoraj vsiljuje bivalno okolje. Tako lahko istočasno nekateri meščani prebivajo v starih zgradbah, ki so bile prvotno obrtniške ali trgovske bivalno-produkcijske celote, nedaleč stran drugi prebivajo v prostornih separatnih stanovanjih najemniških hiš, tretji pa v stanovanjih povojnih blokov, ki so načeloma manjša, a sodobneje organizirana in opremljena.

Ne glede na to, da je človeku kot stanovalcu lastno, da si okolje slej ko prej prilagaja in ga podreja svojim trenutnim bivalnim potrebam in možnostim, ostaja tudi dejstvo, da ga deloma določa tudi njegov materialni okvir – stanovanje in hiša. Ljudje smo v odnosu do svojega bivalnega okolja namreč tako prilagodljivi kot tvorni.³

³ Jerneja Ferlež: Stanovati v Mariboru: etnološki oris. Maribor 2009, str. 290–299.

Tipologija mariborskega prebivanja v 20. stoletju

Ob vstopu v novo stoletje je v mestu živel 24.601 prebivalec (od tega 1343 vojakov),⁴ prebivali so v 1052 hišah. V poprečju je v posamični hiši torej živelo nekaj več kot 23 ljudi.⁵

Mestni stanovanjski fond je ob vstopu v 20. stoletje obsegal različne tipe zgradb. Srednjeveško zasnovane hiše v mestnem središču so bile prvotno, deloma pa so še vedno, zaključene produkcijsko-bivalne enote. V njih so prebivali in tudi delali obrtniki ali trgovci, tu so lahko prebivali tudi njihovi posli, del stanovanj pa je bil že v takih hišah oddan v najem. Velikokrat so bila najemna stanovanja v starem delu mesta v prvotnih ali naknadno dograjenih ali nadzidanih dvoriščnih traktih. Večina hiš v tem delu mesta je bila enonadstropnih. Na severu nad starim mestom in proti vzhodu, proti železniškemu kolodvoru pa tudi ponekod drugod je stalo že precej dvo- ali celo trinadstropnih najemniških hiš, ki so jih zgradili v 2. polovici 19. stoletja. Posamična stanovanja v teh hišah so bila namenjena oddajanju v najem, od tod tudi ime hišnega tipa. Lastniki so jih pogosto gradili kot obetavno in razmeroma varno naložbo kapitala, saj so najemnine predstavljale zagotovljen vir zaslužka. Najemniki, pogosto so bile to družine srednjega in višjega sloja Mariborčanov, so najele večinoma tri- ali štirisobna stanovanja, ki so imela podobno notranjo ureditev. Zlasti v severnem in severozahodnem delu nad starim mestom pa tudi ponekod drugod so že stale vile, ki so jih naseljevali prebivalci mesta z najvišjim statusom in najboljšim materialnim ozadjem. Vile, ki so bile zgrajene proti koncu 19. ali v prvih letih 20. stoletja, so bile pogosto zelo prostorne, veliko ni bilo samo število prostorov, ampak tudi njihova kvadratura. Na desnem bregu Drave je bila v šestdesetih letih 19. stoletja zgrajena železničarska kolonija, pravo vrtno mesto enonadstropnih večstanovanjskih hiš z vrtovi za uslužbence Južne železnice. V predmestjih so prevladovale pritlične stanovanjske hiše, večinoma podobne vaškim domačijam, a tudi v teh je lahko bilo več stanovanjskih enot.

V prvi polovici 20. stoletja se je stanovanjski fond mesta povečeval. V starem delu mesta so stanovanjske zgradbe načeloma doživljale kvečjemu nadzidave, preureditve ali manjše gradnje na dvoriščnih delih parcel,

⁴ Gemeindeflexikon der im Reichrate vertretenen Königreiche und Länder: bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900: 4, Steiermark, Wien 1905.

⁵ Po ljudskem štetju v Mariboru. V: Mariborski Večernik Jutra, 11. 7. 1931, str. 2; Jerneja Ferlež: Prebivalstvo Maribora 1848–1991. V: Studia Historica Slovenica, 2002, št. 1, str. 83 in 89.

mesto je zdaj zares raslo zunaj okvirjev nekdanjega mesta, zlasti med obema vojnama izdatno tudi na desnem bregu Drave in v predmestjih nasploh. Različni investitorji ali posamezniki so gradili vile, najemniške hiše, delavske kolonije in družinske hiše. V obdobjih stanovanjskih stisk pa so posamezniki ali družine prebivali tudi v bivališčih, ki prvotno niso bila namenjena prebivanju: v barakarskih in vagonarskih naseljih, kletah, pralnicah, drvarnicah pa celo v svinjakih, gozdnih zaklonih ali začasno, a dobesedno – pod mostom.

V drugi polovici 20. stoletja se pojavi nov tip stanovanjskih zgradb z drugačnimi, sodobnejšimi stanovanji – stanovanjski bloki. Večja blokavska naselja so sprva nastajala v bližini večjih industrijskih kompleksov, pozneje pa prostorsko neodvisno od njih. Nadaljevala se je gradnja družinskih hiš, večkrat v strnjenih naseljih, zgrajenih pa je bilo tudi nekaj območij vrstnih hiš. Ob tem je bilo zlasti prva leta po drugi svetovni vojni zelo pogosto tako imenovano podnajemništvo in prebivanje večjega števila družin ali stanovanjskih skupin v prej enodružinskih stanovanjih ali hišah.

Najbolj nazorno sliko prebivanja v mestu zagotovo dajejo pogledi v posamične zgradbe in stanovanja ter v bivalne prakse njihovih stanovalcev v različnih predelih Maribora.

Za bivališča v hišah znotraj nekdanjega mestnega obzidja je značilno, da jih je velika večina nastala pred 20. stoletjem, v mnogih so se dobesedno nalagali sledovi desetletij ali celo stoletij: prezidave, dozidave, nadgradnje in tudi spreminjanje namembnosti. Lastniki in stanovalci pa so se vrstili skozi čas. Večina zgradb v tem delu mesta je bila v 20. stoletju enonadstropnih, prva nadstropja prej pritličnim hišam so namreč marsikje dozidali že v prvem delu 19. stoletja. Nekaj hiš je imelo tudi drugo nadstropje. Če je prvotna logika pritličnih hiš prej narekovala delitev na dve strani, na eni strani so bili prostori namenjeni obrtni ali trgovski dejavnosti, na drugi pa prebivanju, je nadgradnja prinesla novo perspektivo. Bivalni del so umaknili v nadstropje, produkcijski del hišne dejavnosti pa se je še naprej ohranjal v pritličju, pogosto na vsej parceli. V dvoriščnem delu so bila pogosto dodatna poslopja pa tudi vrtovi, hlevi, smetišča, gnojišča, pralnice in drvarnice. V dvoriščnih traktih so bili večkrat tudi manjši bivalni prostori, ki so jih lastniki oddajali v najem, sami pa so z družino in vsaj v prvi polovici 20. stoletja še s služinčadjo prebivali v osrednjem stanovanju v prvem nadstropju. Del služinčadi ter pomočniki in vajenci so lahko prebivali v pritličnih dvoriščnih prostorih, za konjarje pa je bilo značilno, da so spali

kje blizu hleva ali kar v hlevu samem. Hlevi za konje so bili v prvi polovici 20. stoletja v Mariboru še razmeroma pogosti, čeprav jih je bilo iz desetletja v desetletje manj. Od dvajsetih let naprej so jih vse pogosteje zamenjevale garaže.

Lastniki hiše so bili v prvi polovici stoletja ponavadi tudi njihovi stanovalci, zelo pogosto je bila na hišo še vedno vezana tudi njihova dejavnost, čeprav to ni bilo več nujno. Povsem drugače pa je bilo po 2. svetovni vojni. Takrat so nekdanji lastniki lastništvo pogosto izgubili ali pa je ostalo omejeno le na eno od stanovanj v hiši, kjer so nekateri tudi ostali, v preostale dele hiše, v manjše enote prej enotnih stanovanj pa se je naselilo več novih stanovalcev, t. i. strank.

Dober primer hiše v starem delu mesta je hiša na Glavnem trgu 2. Trgovska hiša je bila že v 19. stoletju nadzidana v dvonadstropnico, kar je za ta del mesta razmeroma redko. V dvajsetih letih 20. stoletja jo je kupil trgovec z oblačili Jakob Lah. V pritličju je imel trgovino, stanovanja v prvem nadstropju je oddajal, sam pa je z osemčlansko družino, s posli, z ženino sestro in občasno še z njenimi starši živel v stanovanju z osmimi sobami v drugem nadstropju. Lah, njegova žena in njena sestra so bili zaposleni v družinski trgovini v pritličju. V začetku tridesetih let so bila vsa stanovanja v hiši opremljena s tekočo vodo in z elektriko, hiša je bila priključena na kanalizacijsko omrežje.⁶ To je leta 1918 obsegalo skoraj polovico mestnih ulic, dvajset let pozneje pa še skoraj 73 odstotkov.⁷

Stranišča so prav v obdobju med obema vojnama pogosto preurejali – iz stranišč na štrbunk so urejali modernejša, izplakovalna stranišča. Praviloma so bila vsaj prvotno umeščena zunaj stanovanj, dostopna so bila iz gankov v nadstropjih in iz dvorišč v pritličjih. Premik stranišča v stanovanje, kar se je marsikje zgodilo prej ali slej v 20. stoletju, je pomenilo podobno pridobitev kot ureditev kopalnice. Na Glavnem trgu 2 sta bili dve stranišči v hiši leta 1931 še na štrbunk, drugih osem, kolikor jih je hiša imela, je bilo že izplakovalnih.⁸ Stanovanje v drugem nadstropju je že imelo kopalnico. V izhodišču so bila vsa stanovanja v tem delu mesta seveda brez tega prostora. Med obema vojnama so v nekaterih bolj opremljenih stanovanjih kopalnice že uredili, marsikje pa jih še ni bilo. Mestno kopalnišče je bilo v tem času še izredno aktualna ustanova! Stanovanja v starem

⁶ PAMB, fond MOM 1528–1941, Knjige 1919–1941, Knjigovodstvo, t. e. 518.

⁷ Maribor – čisto mesto: Snaga 1960–1990 (ur. Edita Švarc). Maribor 1990, str. 5.

⁸ PAMB, fond MOM 1528–1941, Knjige 1919–1941, Knjigovodstvo, t. e. 518.

mestnem središču so lahko bila brez kopalnic, ponekod pa celo brez izplačovalnih stranišč vse do konca 20. stoletja.

Povsod v starem mestu pa stanovalci seveda niso imeli na voljo toliko prostora, kot ga je imela številna Lahova družina. Zlasti najemniki so praviloma živeli v manjših stanovanjih, mnogi v enem samem prostoru s štedilnikom. O neprimernih bivalnih razmerah se je leta 1929 v prošnji za stanovanje recimo potožil učitelj citranja Ivan Vobnig, ki je z dvema otrokoma in njuno oskrbnico živel v eni sami mali vlažni sobi na Židovskem trgu.⁹ Leto prej pa se je v življenjski stiski znašel železniški delavec Jakob Ogrizek, ki je z ženo živel v sobici s štedilnikom v Slovenski ulici, a mu je v času prenehanja stanovanjske zaščite še tu pretila deložacija.¹⁰

Če so bile do druge polovice 20. stoletja menjave lastništva hiš v tem delu mesta razmeroma pogoste zaradi prodaj in nakupov, so bile razmere po drugi svetovni vojni povsem drugačne. Nekatere hiše je, vključno s pritličnimi lokali, doletela zaplemba, nekatere pa nacionalizacija ob koncu petdesetih let. Hiša in trgovina Jakoba Laha sta bili nacionalizirani leta 1958, Lahovi so sicer ostali lastniki in stanovalci stanovanja v drugem nadstropju, v pritličju pa se je ohranila trgovina, kjer je bil Lah poslej zaposlen. Prvo nadstropje so naselili novi najemniki, ki pa najemnine seveda niso več plačevali nekdanjemu lastniku hiše.

Kako pa se je živelo v 20. stoletju zunaj meja nekdanjega srednjeveškega mesta? Predvsem – raznoliko in v različnih tipih stanovanjskih zgradb. V 20. stoletje je mesto vstopilo z že kar precej najemniškimi hišami severno nad starim mestom in v smeri kolodvora, nekaj tipičnih najemniških hiš, ki so bile nekoliko preprostejše in grajene manj strnjeno, je bilo tudi v predmestjih. Predmestja, zlasti tista na desnem bregu Drave, so živela večinoma v nekakšnem predmestnem ritmu, prebivanje pa je bilo večinoma vezano na domačije predmestnega tipa, tu in tam, zlasti v bližini reke pa dopolnjeno z zgradbami z večjim številom najemnih stanovanjskih enot. Gradnja najemniških hiš se je v severnem in severozahodnem delu mesta intenzivno nadaljevala.

V prvem desetletju 20. stoletja je bilo v ugodnem okolju pod mestnimi griči vzhodno in zahodno od Mestnega parka zgrajenih več stanovanjskih vil. Pri tem je bila pomembna pobuda lastnika tovarne usnja in posestnika zemljišč Antona Badla, ki je tudi sam prebival v eni od vil v tem

⁹ PAMB, fond MOM 1528–1941, Splošna registratura 1919–1941, AŠ 294.

¹⁰ PAMB, fond MOM 1528–1941, Splošna registratura 1919–1941, AŠ 292.

delu mesta.¹¹ Premožni meščani so si vile v tem času stavili tudi v današnji Aškerčevi in Tomšičevi ulici¹² ter v drugih predelih na obeh straneh Mestnega parka. To so bile prostorne nadstropne vile, zgrajene na razmeroma velikih parcelah, kar je omogočalo ureditev in udobno prebivanje tudi na odprtih površinah ob bivalnih zgradbah.

Tudi najemniške hiše so v tem času gradili na vseh koncih – severno, vzhodno in zahodno od starega mestnega središča. Bile so še vedno nov, moderni tip zgradbe, v katerih so meščani stanovanje najeli, zanj plačevali najemnino, ga urejali v notranjosti, za vse druge dele hiše pa je bil odgovoren njen lastnik. Meščani so tu izključno prebivali, lahko so imeli še vrtničke, ponekod na dvoriščih so bili celo še konjski hlevi, a kakih produkcijskih dejavnosti stanovalci v bližini domače hiše niso več opravljali. Tisti, ki so bili zaposleni, so na delo odhajali drugam. Komunalno so bile najemniške hiše v času sprememb v povezavi s tekočo vodo različno opremljene – nekatere so že imele sanitarije v stanovanjih, druge še skupne na hodnikih in dvoriščih, v nekaterih so že bile kopalnice, v večini jih sprva še niso imeli in so jih urejali šele pozneje. Novogradnje, ki so šle najbolj v korak s časom, pa so že kmalu po začetku stoletja premogle tako stranišča kot kopalnice znotraj separatnih stanovanj najemniških hiš.

Prva svetovna vojna je gradbeno dejavnost precej zavrla, v letih okrog vojne je bilo novogradenj manj, zato pa se je intenzivna gradbena dejavnost nadaljevala med obema vojnoma. Spodbujal jo je tudi pritok priseljencev, kar je povzročilo veliko stanovanjsko stisko, prva leta po vojni pa jo je spremljala tudi izrazita splošna stiska meščanov. Za hrano, nujno za preživetje, so ljudje takrat prodajali pohištvo in oblačila, v oglasih pa so v oddajo ponujali celo lastne otroke!¹³

Med obema vojnoma se je mestni stanovanjski fond torej hitro večal, a kljub temu ni sledil potrebam rastočega mesta. Arhitekti ocenjujejo, da je mesto raslo razmeroma nenačrtno, zgradbe pa so bile večinoma prej provincialno nazadnjaške kot moderne. Z etnološkega zornega kota je zanimivo predvsem to, da so bile zelo raznolike. Še naprej so gradili večstanovanjske najemniške hiše. Najemniki, ki so prebivali v novejših zgradbah, so zdaj večinoma že imeli na voljo udobje izplakovalnih stranišč v stano-

¹¹ Jelka Pirkovič: Fritz Friedrigger in »mariborske stavbne zadeve«. V: Fritz Friedrigger in Maribor: 1894–1920. Maribor 1999, str. 7.

¹² Takrat Carneri in Kokoschinegg Strasee.

¹³ Prim. oglas – V: Straža, 31. 1. 1919, str. 4: »4 mesecev star fant se da za svojega. Vpraša se v hotel Meran (kuhinja) Maribor.«

vanjih pa tudi kopalnice so že bile sestavina velike večine novogradenj. Nove najemniške hiše so tako dopolnjevale podobno starejšo stanovanjsko ponudbo v karejih severno nad mestom. Meščani so imeli najemniške hiše navado poimenovati po lastniku – recimo Vivadova hiša.¹⁴

Investitorji so bili ponekod še vedno posamezniki, večkrat pa tudi podjetja, recimo banke, železnica in drugi. Najemniške hiše je gradila tudi mestna občina, deloma za svoje uslužbenke, deloma pa z namenom zmanjševati splošno stanovanjsko stisko v mestu. Ena večjih občinskih gradbenih pobud so bile dvo- in trinadstropnice, ki so jih v letih 1926 do 1928 po načrtih arhitekta Czeikeja zgradili v Smetanovi in Prežihovi ulici.¹⁵ Stanovanja v teh zgradbah so bila zelena stanovanjska izbira srednjega sloja Mariborčanov z razmeroma dobrim družbenim statusom, a brez primerno rešenega stanovanjskega vprašanja. Zato je bilo prošelj za najem stanovanja v omenjenih hišah precej, eno od njih je leta 1929 spisal celo Franjo Baš.¹⁶ Stanovanja so bila različnih velikosti, večinoma eno- ali dvosobna, posebnost te zgradbe pa je, da so v prid znižanja stroškov uredili kar skupne kopalnice v posameznih nadstropjih, ne pa znotraj posamičnih stanovanj, kot je bilo v tem času večinoma že v navadi. Stanovanja so bila sicer sodobno opremljena – imela so zidane štedilnike, stranišča, seveda tudi elektriko in tekočo vodo. V enem od dvosobnih stanovanj je v tridesetih letih in pozneje živela družina Franca Mišiča, profesorja grščine in latinščine na mariborski gimnaziji. Ob njem so v stanovanju živeli še njegova žena, ki je bila uslužbenka, sin in hišna pomočnica, doma iz Luč.¹⁷

Med obema vojnama pa je bila precej intenzivna tudi gradnja individualnih družinskih hiš. Nekatero večje zgradbe tega tipa, zlasti tiste, ki so jih gradili na levem bregu, lahko še vedno imenujemo vile, čeprav ne gre več za tako prostorne in na pogled tako dominantne zgradbe, kot so bile njihove predhodnice iz prvih let 20. stoletja. Bile pa so očitno boljše in večje od tistih, ki so jih v predmestjih gradili manj premožni meščani, celo delavci. Nekatero od teh gradenj je spodbujala mestna občina, ki je odkupila zemljišča, jih razparcelirala in ponudila v razmeroma ugoden odkup, da bi tudi na ta način spodbudila reševanje stanovanjskega vprašanja. Organizirala je tudi gradnjo pod ugodnimi pogoji. Vile na mestnih zemljiščih so tako rasle v zahodnem delu mesta – recimo na Vrbanski cesti in v

¹⁴ Koroška cesta 10.

¹⁵ Smetanova 30–32, Prežihova 9, 11.

¹⁶ PAMB, fond MOM 1528–1941, Splošna registratura 1919–1941, AŠ 298.

¹⁷ Jerneja Ferlež: Stanovati v Mariboru, str. 93.

okoljskih ulicah, na desnem bregu pa na Betnavski cesti in v njeni bližini.¹⁸ Preprostejše družinske hiše, ki so jih gradili posamezniki v lastni iniciativi, pa so rasle na vseh koncih mesta – na Studencih, na Teznem, na Pobrežju in drugod. Praviloma so bile take hiše, tako na desnem kot na levem bregu, enonadstropne. Če so tiste, ki jim še rečemo vile, po pravilu imele kopalnice, jih tiste v predmestjih, nasprotno, navadno niso imele. Vse pa so imele stranišča v hišah. Čeprav so bile družinske hiše, sta v njih pogosto prebivali dve družini. To je bilo zlasti značilno za predmestne družinske hiše, katerih lastniki so že ob gradnji stanovanje v nadstropju uredili z mislijo, da ga bodo oddali in s tem razbremenili družinski proračun. Sami so praviloma živeli v stanovanjih v pritličju. Ena od takih hiš je družinska hiša Gajškovich v Pekrski ulici. Leta 1935 sta jo začela graditi mizar Andrej Gajšek, zaposlen v delavnicah Državnih železnic, in njegova žena Zofija, ki je bila gospodinja, pred tem pa je delala kot gospodinjska pomočnica pri nekem mariborskem lekarnarju. S hčerko, ki sta jo dobila v tistih letih, sta živela v dvosobnem stanovanju v pritličju, stanovanje v nadstropju pa sta oddajala. Hiša je v družinski lasti ostala tudi po drugi svetovni vojni.¹⁹

Stanovanjski fond so med obema vojnama večala tudi nekatera strnjena naselja, v katerih so živeli zlasti delavci. Nekatera so bila grajena načrtno in so bila dobro urejena, druga so rasla spontano in so nudila bivališča nižjega standarda.

Leta 1928 so zgradili Vurnikovo ali Mestno delavsko kolonijo. Okrožni urad za zavarovanje delavcev je ponujal ugodno posojilo, mestna občina pa je krila razne stroške in vodila organizacijo projekta, v katerem so zgradili 147 hiš. Njihovi stanovalci so bili sprva najemniki, pozneje pa so hiše odkupili.²⁰ Enonadstropne hiške so bile tipske, ene nekoliko manjše, druge nekoliko večje, prvotno niso imele kopalnic, imele pa so električno napeljavo. Druga večja delavska kolonija, v kateri so, za razliko od prve, dobili stanovanja samo zaposleni v matičnem podjetju, je bila Hutterjeva kolonija dvajsetih dvodružinskih hiš na Pobrežju, ki jo je leta 1937 dal zgraditi tekstilni industrialec Josip Hutter. Hiše so bile v tem primeru vertikalno razdeljene na dve polovici, njihova posebnost pa je bila kopalnica, v katero je bila napeljana celo tekoča topla voda. V eno od hiš Hutterjeve kolonije so se leta 1937 vselili Golubičevi. Ivana Golubič je bila delavka v

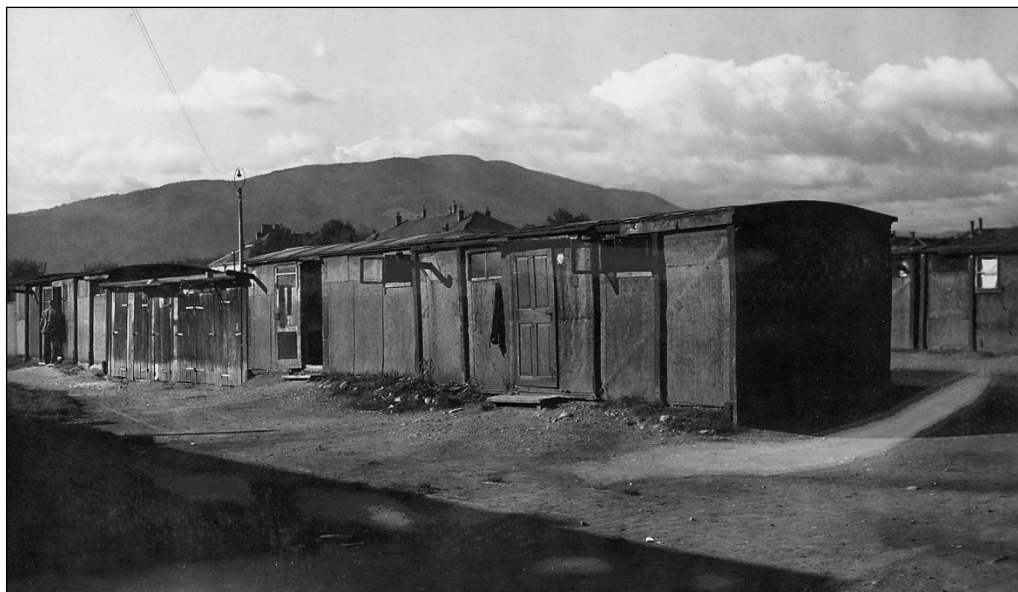
¹⁸ Skrb mariborske občine za gradnjo stanovanj. V: Slovenec, 20. 4. 1926, str. 5.

¹⁹ Jerneja Ferlež: Stanovati v Mariboru, str. 116–119.

²⁰ Jelka Pirkovič Kocbek: Izgradnja sodobnega Maribora: mariborska arhitektura in urbanizem med leti 1918 in 1976. Maribor 1982, str. 13–15.

Hutterjevi tovarni, nekaj časa sta ob njej in možu živela dva otroka, pozneje samo eden, nekaj časa pa tudi materina sorodnica. V hiši so ostali tudi po drugi svetovni vojni, ko so jo lahko odkupili, a so v prvih povojnih letih dobili dodeljene podnajemnike.²¹

Slika 1: Barakarsko vagonarsko naselje v Dajnkovi ulici leta 1938 - bivalno okolje nekaterih predstavnikov nižjih slojev



Vir: PAMB, fond Zavod za urbanizem Maribor 17. stoletje-1989, t. e. 4/64.

Če je bilo prebivanje v urejenih delavskih kolonijah na razmeroma visoki ravni, je bilo drugače v naseljih, ki so bila nekakšen izhod v stiski. Omeniti velja zlasti vagonarski in barakarski naselji v Dajnkovi in Kraljeviča Marka ulici pa tudi tako imenovano *Abesinijo* na Tezenski dobravi in *Cigojnerfitel* v Zgornjem Radvanju. Naselje v Dajnkovi je bilo leta 1938 dobesedno ukinjeno in požgano, saj je bilo prebivanje tam izredno uborno, stanovalce pa so vsaj deloma preselili v večstanovanjske hiše s preprostimi stanovanji, ki jih je mestna občina zgradila v Pregljevi ulici. Za ta sloj prebivalstva je občina gradila tudi v Metelkovi ulici in ob Magdalenskem parku. Stanovanjsko stisko prebivalcev omenjenih naselij sta povzročala njihov nizek družbeni in materialni status pa tudi veliko pomanjkanje stanovanj,

²¹ Jerneja Ferlež: Josip Hutter in bivalna kultura Maribora. Maribor 2008, str. 57.

ki je pestilo Maribor med obema vojnoma. Problem se je močno zaostрил, ko je proti koncu dvajsetih let prenehala veljati stanovanjska zaščita in so lastniki lahko zviševali najemnine. Stanovalce, ki jih niso zmogli plačevati, so večkrat preprosto deložirali. Deložacij je bilo veliko – od začetka do septembra leta 1928 je na primer kar 120 Mariborčanov dobilo odpoved najetega stanovanja. Istega leta so ocenili, da v mestu primanjkuje kar 1500 stanovanj.²² Ljudje z dna družbene lestvice so se v takih okoliščinah znašli v nezavidljivem položaju, ko so ostali brez strehe nad glavo, prebivališča pa so nekateri najemali ali si jih urejali v za to povsem neprimernih prostorih – v hlevih, pralnicah, kletih, na podstrešjih, v opuščeni vojašnicah pa začasno celo v gozdovih ali dobesedno – pod mostom. Leta 1928 se je recimo pod most zatekla brezdomska družina kovača Državnih železnic. Z ženo in sinom se je zatekel pod most, in to izjemoma na desnem bregu, saj je imel od tam bliže v službo!²³ Pogosto so Mariborčani v stanovanjski stiski zaživeli z znanci ali s sorodniki v izrazito tesnih stanovanjih. V enem samem prostoru se je tako lahko znašlo več družin, pogosto je bilo visoko tudi število njihovih družinskih članov. Posamezniki, zlasti samski v mesto priseljeni delavci, so prebivali kot najemniki oziroma podnajemniki, večkrat v istem prostoru z več ljudmi podobnega statusa.

Obdobje po drugi svetovni vojni pa je zaznamovala gradnja novega tipa večstanovanjske hiše – bloka. Prvi blok v Mariboru, vsaj po imenu, je bil znameniti Hutterjev blok, ki so ga različni projektanti in izvajalci gradili za industrialca Josipa Hutterja. Zgrajen je bil leta 1940, bil pa je tudi prvi blok, ki ga je doletela zaplemba leta 1945.²⁴ Ob blokkih so v drugi polovici 20. stoletja gradili še družinske hiše, pogosto kot strnjena naselja, in njihovo inačico – vrstne hiše.

V prvih povojnih letih je bila gradnja stanovanj del novonastalega družbenega sektorja. V takih okoliščinah so bili investitorji stanovanjskih gradenj bodisi podjetja bodisi upravni organi, šlo pa je v primerjavi s preteklimi desetletji za razmeroma velike projekte, ki naj bi rešili stanovanjske probleme velikega števila delavcev in drugih meščanov, od katerih so se mnogi v mesto priselili šele po vojni.

Stanovanjski bloki, zgrajeni v povojnem obdobju, so v starem mestnem jedru in v severnem delu nad njim razmeroma redki. Gradili so jih

²² Stanovanjske razmere v Mariboru. V: Mariborski Večernik Jutra, 17. 10. 1928, str. 2.

²³ Zopet stanovalci pod mostom. V: Mariborski Večernik Jutra, 6. 6. 1928, str. 2.

²⁴ Jerneja Ferlež: Josip Hutter, str. 20, 63.

predvsem tam, kjer je kak del kareja bil še nepozidan, nekaj možnosti za novogradnje pa je dajalo tudi kar nekaj od bombardiranja ob koncu vojne uničenih stanovanjskih zgradb. Poškodovanih ali uničenih naj bi bilo namreč okrog 35 odstotkov mariborskih stanovanjskih zgradb.²⁵ A večina stanovanjskih blokov je bila v drugi polovici stoletja zgrajena v strnjenih sklopih na do tedaj nepozidanih površinah, razmeroma oddaljenih od mestnega središča. Zlasti v drugih dveh desetletjih po vojni jih je zaznamovala tudi urbanistična ideja o soseskah kot najprimernejši obliki bivalnih enot z vso potrebno infrastrukturo.

V prvem povojnem desetletju so veliki blokovski stanovanjski kompleksi nastajali v bližini tovarn. V tem kontekstu velja omeniti zlasti naselji Metalne in TAM-a na Tezmem. Pozneje so blokovska naselja rasla neodvisno od lokacije zaposlitve pretežnega dela stanovalcev. A še naprej so bili bloki pogosto naseljeni tako, da so v njih stanovali pretežno zaposleni iz istega podjetja, ki so se med seboj poznali že iz delovnega okolja. V tem so spominjali na logiko poselitve nekaj desetletij starejših delavskih kolonij. V petdesetih letih so tako nastali še po švedskem vzoru koncipirano naselje blokov, stolpnic in stolpičev ob Gosposvetski cesti pa blokovski kompleks na Pobrežju in ob Ljubljanski ulici. V šestdesetih letih sta jim sledila še t. i. Betnavski in Ljubljanski kare. Sedemdeseta in osemdeseta leta 20. stoletja je zaznamovala zlasti gradnja velikih blokovskih stanovanjskih kompleksov na desnem bregu s skupnim imenom Maribor-Jug,²⁶ zadnji desetletji pa gradnja posamičnih stanovanjskih blokov na več koncih mesta.

Stanovanja v povojnih blokih so v primerjavi s tistimi v starejših večstanovanjskih hišah po površini večinoma manjša, zato pa so sodobneje urejena, v pogosti rabi je bil izraz – komfortnejša. V očeh meščanov so zato velikokrat predstavljali želeno lokacijo preselitve. Blokovska stanovanja so imela kopalnice s tekočo vodo in sanitarije na izplakovanje, pozneje pa tudi urejeno skupno ogrevanje, kar je marsikoga, ki izkušnje prebivanja v takih razmerah ni imel, izredno privlačilo. Na tlorisih stanovanj v blokovskih naseljih pa ne najdemo več prostora, ki je bil prej sestavina vsakega večjega najemniškega stanovanja – sobe za služkinje. S spremembo družbenega sistema je ta prostor postal odveč, čeprav se je praksa deklet, nekakšnih gospodinjskih pomočnic in varuš, ki so občasno tudi še prebivale z družino, marsikje ohranjala tudi po drugi svetovni vojni.

²⁵ O stanovanjski krizi. V: Vestnik, 2. 10. 1945, str. 2; Stanovanjski problem v Mariboru. V: Vestnik, 19. 6. 1945, str. 3.

²⁶ Povzeto po: Jelka Pirkovič Kocbek: Izgradnja sodobnega Maribora, str. 52–58.

Zanimiva je stanovanjska kariera Stanke Denkovc, ki se je ustalila v stolpnici na Gosposvetski cesti. Sprva se je kot zaposlena v gradbenem podjetju selila ob Dravi, kjer je njeno podjetje gradilo hidroelektrarne, na koncu pa je dobila stanovanjsko pravico za stanovanje v bloku na Gosposvetski cesti, v katerem je bila tudi velika večina drugih stanovalcev sprva iz istega podjetja. Ker je živela sama, je bila v eni od dveh sob sprva pisarna njenega podjetja, nato pa so ji dodelili podnajemnika, kar je bila sploh značilnost prebivanja prvih povojnih let. Ko si je ta ustvaril družino in dobil stanovanje v naselju vrstnih hiš, je ostala sama, k njej pa se je čez čas priselila sodelavka, s katero sta v stanovanju skupaj preživelij več desetletij.²⁷

Nekaj stanovanjskih novogradenj povojnega Maribora pa so predstavljala tudi strnjena območja družinskih hiš in njim podobnih, a večinoma

Slika 2: Naselje družinskih hiš ob Vrbanski, Pasterkovi, Njogoševi in Podjunki ulici so v petdesetih letih 20. stoletja zgradili za zaposlene pri Državnih elektrarnah Slovenije



Vir PAMB, fond Zavod za urbanizem Maribor 17. stoletje-1989, t. e. 6/32.

²⁷ Jerneja Ferlež: Stanovati v Mariboru, str. 159–161.

manjših vrstnih hiš. Slednje so pogosto gradili kot zadružno gradnjo, kar je pomenilo, da so stanovalci hiše sčasoma odplačali in postali njihovi lastniki. Taka naselja vrstnih hiš so bila zgrajena recimo v Bezenškovi, Vinarski in Sadjarski ulici.

Tudi družinske hiše, skromnejše od predvojnih vil, so sprva gradili podobno – tipizirano, v strnjenih naseljih in na zadružni način. Tako so nastala naselja družinskih hiš pod Kalvarijo, na Taboru, ob Betnavskem gozdu in na Studencih. V šestdesetih letih se je družinska gradnja razmahnila, bila pa je izrazito neorganizirana.²⁸

Stanovanjski fond Maribora se je v drugi polovici 20. stoletja tako izrazilo povečal, hkrati pa se je povečala tudi raznolikost materialnih lupin, v katerih so Mariborčani prebivali. Del meščanov je namreč še vedno živel v predvojnih stanovanjih, nekateri celo v več stoletij starih stanovanjih. Temu primerno so bile raznolike tudi njihova notranja oprema, površina in notranja organiziranost stanovanjskih prostorov. Ponekod so se različni tipi zgradb in slogi prebivanja mešali, drugod so predstavljali bolj zaprte prostore, kjer se je živelo na določen način. V tem pogledu so bila zanimiva predmestja, kjer se je dolgo v drugo polovico stoletja ohranjal nekakšen predmestni način življenja z veliko stiki med sosedi, značilnim medsebojnim poznavanjem prebivalcev ulic ali celotnih naselij pa tudi z uporabo večjih zunanjih površin za pridelavo vrtnin, recimo.

Zlasti prva povojna leta pa tudi pozneje je mesto še vedno pestila izrazita stanovanjska stiska. Še vedno so v časopisih poročali o nesrečnikih, ki so se v odsotnosti vsakršnega prebivališča znašli pod mostom ali v podnajemu sob z velikim številom drugih ljudi. Zlasti v mesto priseljeni delavci so v prvih letih po vojni še vedno prebivali izrazito uborno, pozneje se je z večjim številom stanovanjskih novogradenj raven prebivanja nekoliko dvignila. Še vedno pa je lahko v večjem stanovanju, namenjenem eni družini, živelo skupaj več generacij ali, kar je še bolj nenavadno – več nepovezanih družin, ki so jih vselili v izpraznjena, nekdanja prostorna stanovanja v mestnem središču in v njegovi bližini.

Prebivanje v opisanih materialnih okvirih je, čeprav zelo raznoliko, teklo razmeroma kontinuirano in se spreminjalo razmeroma zlagoma. Spreminjale so ga tehnološke in komunalne spremembe, ki so se pojavljale in se – ene hitreje, druge počasneje – širile med večino prebivalcev, pa

²⁸ Jelka Pirkovič Kocbek: Izgradnja sodobnega Maribora, str. 72–74.

tudi človeku lastna potreba, da okolje, v katerem se znajde, po svojih zmogljivostih prilagaja svojim potrebam. Mariborčani so relativno hitro sprejeli predvsem novost z začetka stoletja – vodovod in z njim tekočo vodo. Spremljala sta ju namreč tudi zapoved mestnih oblasti o zasutju vodnjakov in podatek, da naj bi bila voda v vodnjakih zelo oporečna. Nekoliko drugače je bilo z elektriko. Tudi napeljava te je v dvajsetih letih tekla hitro in vsaj v središču mesta – povsod, a uporaba te relativno drage pridobitve je bila marsikje omejena le na razsvetljava. Vsaj nižji sloji so jo kot vir energije za nekatera gospodinjska opravila, recimo likanje, sprejemali počasneje, saj si stroška preprosto niso mogli privoščiti. Med obema vojnama je bilo pogosto zamenjevanje stranišč na štrbunk z izplakovalnimi, marsikje so se lotili tudi ureditve kopalnice, če je v stanovanju prej ni bilo. A spet – še zdaleč ne povsod. V tem času so se z dvorišč razmeroma dosledno umikali konjski hlevi. Kdor si je to lahko privoščil, je kje na dvorišču postavil garažo in vanjo parkiral – avtomobil. Za zdaj je šlo praviloma za predstavnike najvišjih slojev. V drugi polovici stoletja, zlasti v šestdesetih letih, je mogoče slediti nekaterim spremembam v gospodinjenju, ki so se zgodile relativno hitro. Pojavil se je pralni stroj, marsikje najprej kot skupna hišna pritiklina v hišni pralnici, že kmalu pa so si ljudje lahko privoščili lastne pralne stroje. Pri tem so marsikje imeli probleme z umestitvijo tega uporabnega, a ne najmanjšega kosa v stanovanje, prostor zanj je bil namreč vnaprej predviden šele v novejših povojnih blokkih. V šestdesetih in sedemdesetih letih so bile spet pogoste preureditve z vodno napeljavo povezanega dela stanovanja – marsikje so šele zdaj urejali kopalnice, iz kuhinj so odstranjevali zidane štedilnike in jih nadomeščali z električnimi napravami, marsikje so ob tem spremenili tudi vodno napeljavo in menjavali talne obloge. Zlasti v starejših stanovanjih so lesene kuhinjske pode pokrivali z novimi podlagami in se s tem končno razbremenili napornega ribanja lesenih podov. V sedemdesetih letih so v kuhinje množično umeščali hladilnike, v zadnjih desetletjih stoletja pa napeljevali etažno centralno kurjavo v starih stanovanjih, ki so bila prej odvisna od lončenih ali novejših posamičnih peči.

Ker so vsakokratna stanovanja v novogradnjah imela vse ali večino obstoječih novosti, so bila želja mnogih, ki so živeli v starejših stanovanjih. Tudi sicer je bil razlog za preseljevanje pogosto želja po povečanju udobnosti, prostornosti, po boljši lokaciji. Ljudje so recimo včasih menjali stanovanje zato, da so prebivali bliže mestu zaposlitve. Meščane so počasi

po mestu premikali tudi spremembe v velikosti družine, nastajanje novih družin ali spremenjen materialni status.

Za obdobje po drugi svetovni vojni pa je nasploh značilno, da se ljudje v večini primerov niti niso selili, da bi sledili svojemu bivalnemu idealu, ampak zato, ker je to narekovala ali omogočala zaposlitev katerega od odraslih družinskih članov ali posameznikov. Iz kraja v kraj ali iz stanovanja v stanovanje v mestu so se pogosto preseljevali, ker jim je to omogočala značilna spremljevalka prebivanja večjega dela druge polovice stoletja – stanovanjska pravica. Ta je bila ključna tudi v zadnjem desetletju, ko je omogočila razmeroma ugoden nakup prej najemnih stanovanj. In če so se ljudje, ki so živeli v najemnih, po vojni pogosteje imenovanih družbena stanovanja, selili pogosteje, so bolj usidrani ostajali tisti, ki so imeli svoje bivališče v lasti. V takih primerih so se predvsem v hišah pogosto zvrstile – generacija za generacijo.

Novo lastništvo ne le hiš, ampak tudi posamičnih stanovanj v več stanovanjskih zgradbah pa je v zadnjem desetletju 20. stoletja temeljito spremenilo odnose med stanovalci. Tudi v starejših najemniških hišah, v katerih so ljudje prej živeli razmeroma dolgo, so zdaj stanovanja in stanovalci začeli krožiti hitreje. Pisano lastništvo ene same večstanovanjske hiše je marsikje prineslo obilico problemov pri usklajevanju v skrbi za hišo kot celoto.

Svetovni vojni kot prelomnici bivalne kontinuitete

Kratek prelet skozi prebivanje v Mariboru v 20. stoletju je pokazal, da so se bivalne razmere zaradi tehnološkega razvoja in potreb ljudi ves čas zlagoma spreminjale ter da so se ljudje selili po mestu, iz njega in vanj, a načeloma se je to zgodilo po daljšem in tehtnem premisleku. Za obdobja v času vojn in takoj po njih pa je mogoče ugotoviti, da so močno posegla v značilno bivalno kontinuiteto.

Politične razmere v času obeh vojn, zlasti pa po njunem koncu so povzročile, da je razmeroma veliko število Mariborčanov na hitro zapustilo svoje domove. Nekateri so se med vojnama izseljevali na podeželje, med drugo svetovno vojno je bila velika skupina Mariborčanov izgnana, po obeh vojnah pa so meščani, ki so se znašli na poraženi strani politične optike, prostovoljno ali pod prisilo zapustili mesto, nekateri so bili zaprti.

Ti umiki so se pogosto zgodili v naglici, za seboj pa so pustili izpraznjena stanovanja.

Nezanemarljivo število stanovanj je bilo v drugi svetovni vojni uničenih z bombardiranjem, njihovi nekdanji stanovalci pa so, podobno kot tisti, ki so stanovanja na hitro zapustili, ostali brez strehe nad glavo. Na eni strani tako po obeh vojnah dobimo na hitro izpraznjena stanovanja, po drugi strani pa v mesto pljuske val novih priseljencev, ki bivališča sploh nimajo. Med njimi so novo uradništvo, v mesto priseljeni Primorci, prebivalstvo iz ruralnega zaledja kot novi meščani, ki so se pridružili starim meščanom ter iz izgnanstva in narodnoosvobodilne vojne vračajočim se starim Mariborčanom. Predvojna bivališča zadnjih v mnogih primerih niso bila prazna, ko so se vrnili, zlasti je to veljalo za najemna stanovanja.

Tako stanje je bilo za posameznike povsem kaotično – biti brez strehe nad glavo namreč pomeni, da bi mogoče zadovoljiti ene izmed osnovnih človekovih potreb. Hkrati pa je tako stanje nelogično tudi za stavbe, za stanovanja. Tudi ta načeloma sprejemajo in menjujejo stanovalce po neki počasni logiki. V umirjenih razmerah določen tip stanovanj naseljujejo ljudje, za katere so bila taka stanovanja zgrajena in urejena, dogajajo se vzponi po družbeni lestvici in s tem menjave tipov bivališč, a ti niso ne hipni ne drastični. Po obeh vojnah pa je pretilo prav to – nenavadno stanje s precej izpraznjenimi stanovanji in še večjo skupino meščanov brez bivališča – a razmerje med njimi nikakor ni bilo običajno razmerje. Pri tem ne smemo pozabiti še na tiste, ki so mesto zapustili zaradi političnih okoliščin in so prav tako, ne glede na razloge in okoliščine, utrpeli med drugim tudi občutek izgube bivališča, občutek razseljenosti. Ocena po prvi svetovni vojni izseljenega prebivalstva znaša pet do šest tisoč prebivalcev – nemških obrtnikov, trgovcev in uradnikov. V Maribor pa so se priseljevali slovenski uradniki, podjetniki in drugi.²⁹

Kaj se je torej dogajalo v teh kaotičnih razmerah s stanovanjsko politiko Maribora, kako so se oblasti lotile reševanja enega od problemov obdobja, ki so bila zapletena že zaradi velikih političnih sprememb in velikega pomanjkanja, v katerem se je znašla večina meščanov?

Prvi ukrep leta 1918 je bil rekvizicija odvečnih ali praznih stanovanj. Lastnike, ki so imeli več stanovanj ali niso izrabljali vseh prostorov v svojih stanovanjih, so po uredbi, ki je bila za Maribor izdana 20. decembra 1918,

²⁹ Dragan Potočnik: Kulturno dogajanje v Mariboru v letih 1918–1941. Maribor 2003, str. 68.

pozvali, da take prostore prigrasijo. Uredba je določala, da sme vsakdo imeti le eno stanovanje, pri čemer ima vsaka odrasla oseba pravico do ene sobe, vsak otrok pa do polovice sobe.³⁰ Časopisi so januarja 1919 pozvali k prijavi praznih ali po merilih uredbe ne dovolj polnih stanovanj.³¹ Mestni magistrat je smel posegati v stanovanja in izvajati rekvizicije, lastniki pa so stanovanja smeli oddajati le s privoljenjem Magistrata.³²

Prva rekvizicija, o kateri so mediji poročali, se je zgodila že decembra 1918, ko je Štajersko obmejno vojno poveljstvo v Mariboru rekviriralo stanovanja optirajočih posestnikov in jih dodelilo častnikom, poštnim in železniškim uradnikom.³³ Oblasti so določile tudi maksimalno najemnino, izračunano na podlagi najemnin iz leta 1914.³⁴

V takih razmerah je bilo nezadovoljnih več strani – nezadovoljni so bili seveda lastniki, ki jih je doletela rekvizicija in razmere, ko niso mogli prosto razpolagati s svojo lastnino. Stanovanj namreč niso mogli oddajati, komur bi želeli, še manj so smeli postavljati višino najemnin, kakor bi želeli. Posledica teh ukrepov je bilo recimo naseljevanje posamičnih najemniških hiš z večjim številom stanovalcev različnih socialnih izvorov, ki jih lastniki ne bi izbrali za svoje najemnike.³⁵

Stanovanja so tako po eni strani na hitro dobila nove stanovalce po izboru, ki ni bil enak izboru v vsakdanjih razmerah, razen tega je bila zaradi normiranja zasedenosti seveda tudi večja gostota naseljenosti, kot bi bila sicer. Za nove stanovalce sicer lahko predvidevamo, da so bili strehe nad glavo v tegobnih povojnih razmerah veseli, a kljub temu so se znašli v stanovanjih in s sostanovalci, ki jih niso izbrali sami in jim v drugačnih razmerah morda sploh ne bi bili dosegljiva. Neljub stranski učinek so bili tudi špekulanti, ki so stanovanja najemali po nižjih najemninah, sami pa so jih naprej oddajali za precej več denarja.

Čeprav ne gre za čas neposredno po vojni, lahko tudi deložacije, ki so bile množične zlasti ob koncu dvajsetih let, štejemo med posledice vojne. Povzročila jih je namreč ukinitvev stanovanjske zaščite, kar je lastnikom stanovanj omogočilo dvig najemnin, teh pa najemniki velikokrat niso več

³⁰ France Kresal: Stanovanjska zaščita po prvi svetovni vojni v Sloveniji. V: Arhivi, 2005, št. 2, str. 167–168.

³¹ Maribor: Mestni magistrat je odredil. V: Straža, 31. 1. 1919, str. 3–4.

³² Stanovanja v Mariboru. V: Male novice, 6. 3. 1919, str. 1–2.

³³ Rekvizicija stanovanj v Mariboru. V: Mariborski delavec, 23. 12. 1918, str. 2.

³⁴ France Kresal: Stanovanjska zaščita po prvi svetovni vojni. V: Arhivi, 2005, št. 2, str. 168.

³⁵ Prim.: Radoslav Pipuš: Stanovanjska beda. V: Tabor, 31. 5. 1921, str. 1–2 – »Vsled tega se premnogokrat zgodi, da se naselijo v stanovanja najemniki, ki niti po svojem poklicu, niti po svoji izobrazbi, niti po svojem glasu, niti po številu svojih rodbine, niti po moralčnih kakovostih ne spadajo v hišo, in ki že zgolj s svojo navzočnostjo zagrenijo življenje vsem ostalim prebivalcem v hiši.«

zmogli plačevati. Neplačevanje je lahko povzročilo deložacijo, v mnogih primerih pa je to za meščane iz spodnjega dela družbene lestvice pomenilo prisilno zapustitev bivalnega okolja, veliko stisko in, če ne drugega, velik padec bivalnega standarda.

Jasno je, da se v takih razmerah stanovalci niso vseljevali počasi, pre-mišljeno in tudi ne tja, kamor bi se, če bi tok dogodkov tekkel linearneje. Pravzaprav je bilo to v takih razmerah skoraj nepomembno – pomembno je bilo dobiti streho nad glavo, razmisleki o ustreznosti stanovanja so naj-brž prišli kvečjemu pozneje.

Po drugi svetovni vojni se je dogajalo nekaj podobnega, le da je bila situacija še bolj zapletena zaradi večjega števila stanovanj, ki so ostala pra-zna po izgonu številnih Mariborčanov že med vojno. Medvojne nemške oblasti so jih naselile s svojimi uradniki ali z vojaštvom, ponekod pa so se vanje vselili tudi kočevski Nemci. Po vojni so medvojni stanovalci tako na-seljena bivališča seveda izpraznili, a ne nujno takoj, ko so se izgnanci vrnili v mesto. Druga možnost je bila, da so zlasti najemniška stanovanja bila kmalu po koncu vojne že izpraznjena, a tudi že na novo vseljena in nek-danji najemniki se vanje niso mogli vrniti. Iskati so morali nova. Pri tem so izgnanci in udeleženci narodnoosvobodilne vojne bili upravičeni do nakaznic, ki so jim omogočale izbiro med izpraznjenimi stanovanji. Brez nekdanjih stanovanj so lahko ostali tudi tisti, ki so se med vojno začasno naselili kje zunaj mesta, tisti, ki jim je stanovanje uničilo bombardiranje, predvsem pa mnogi, ki so v mesto prišli prvič, zlasti delavstvo. Slednje je imelo zelo malo možnosti, da bi stanovanjski problem rešilo hitro in do-bro. Tisti pa, ki so v mesto prišli zato, da bi le-to čim hitreje zaživel v no-vih političnih razmerah, so imeli pogosto na izbiro izpraznjena stanovanja višjega standarda.

Jože Snoj, katerega družina se je med vojno umaknila iz mesta, opi-suje, kako sta z očetom sredi leta 1945 prišla v Maribor in iskala novo sta-novanje za družino. Spominja se pretresljivega občutka ob ogledu praznih stanovanj. Dajala so namreč vtis, da so bila pravkar še naseljena in da so bila zapuščena v naglici. Z očetom se za izbiro stanovanja, ki sta jih doje-mala kot dom nekoga drugega, nista odločila, družina pa je pozneje zaži-vela v Ljubljani.³⁶

Največ takoj po vojni izpraznjenih stanovanj je šlo na rovaš povojnih

³⁶ Jože Snoj: *Gospod Pepi ali zgodnje iskanje imena: roman*. Maribor 2000, str. 163, 168.

zaplemb premoženja. Te so temeljile na odloku AVNOJ-a o prehodu sovražnikovega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile;³⁷ odlok je bil sprejet leta 1945. Mestnim oblastem je bil podlaga za izdajanje odlokov in izvajanje zaplemb. Podržavljanje pa je omogočal tudi Temeljni zakon o razlastitvi³⁸ iz leta 1947. Zaplenjena stanovanja so seveda ostala izpraznjena in so se znašla na spisku razpoložljivih stanovanj stanovanjskega urada. Zasedba na ta način izpraznjenih in dodeljenih stanovanj je seveda zunaj vsake logike menjave bivališč v mirnodobnih okoliščinah. Velika stanovanja v najemniških hišah in vile so naselili ljudje, ki največkrat niso imeli nikakršne povezave z njihovim nastankom in ki jih verjetno tudi nikoli ne bi naselili, če tega ne bi omogočile nenadne razmere.

Zelo vpadljiva je odločitev upravljavcev izpraznjenih stanovanj tistega časa, da velika stanovanja v najemniških hišah, vilah ali v starem delu mesta na precej banalen način razdelijo na več manjših stanovanj in vanje naselijo po dve, tri ali celo več družin ali skupin stanovalcev.³⁹ Posegi, kot so zaprtje prehodnih vrat s pohištvom, postavljanje predelnih sten, ureditev predsob tako, da se iz njih ne vstopa več v posamične sobe, ampak kar v posamične stanovanjske enote znotraj nekdanjega skupnega stanovanja, so postali bivalna praksa mnogih meščanov. Taka delitev večjih stanovanj z enim samim gospodinjiskim delom ni bila samo neprijetna za nove stanovalce, ampak je tudi povsem porušila prvotno logiko takih stanovanj. Res je pripomogla k reševanju problema pomanjkanja zlasti manjših stanovanj, a pokazala je tudi odnos nove države do tako imenovanih meščanskih stanovanj in njihovih prvotnih stanovalcev.

Nenavadno, od zunaj vsiljeno logiko izbire bivališča je predstavljalo tudi dodeljevanje sostanovalcev v večja stanovanja in hiše tistih, ki jim imetja niso zaplenili. Tudi v tem primeru so se v skupni bivalni enoti znašli ljudje, ki se med seboj niso poznali in se za skupno bivanje tudi niso odločili po lastni izbiri, kar je sicer značilno za podnajemno razmerje. Zanimivo pa je, da ljudje skupno bivanje več družin v velikih najemnih stanovanjih običajno omenjajo z negativnim predznakom, medtem ko se dodeljenih podnajemnikov praviloma spominjajo s pozitivnimi spomini. Mnogi so se

³⁷ UL DFJ 2/45.

³⁸ UL FLRJ 28/7.

³⁹ Prim.: Janez J. Švajncer: Odnosla je Drava. Logatec 2000, str. 8: »V mogočni hiši blizu mestnega središča ... V nadstropju, kjer je bil zunaj balkon, smo imeli eno veliko sobo. Druga, manjša soba je bila nekdanja kuhinja. V sosednji sobi istega stanovanja je živela še ena družina in v tretji še ena, na koncu velikega hodnika pa smo imeli stranišče.«

zbližali in ostali v stikih tudi potem, ko so se stanovanjske razmere začele izboljševati in so se podnajemniki izseljevali.

Stanovanjem in njihovim lastnikom, ki so prebrodili prva povojna leta in ostali na svojih domovih, pa je v petdesetih letih grozil nov način poddržavljanja. Zakon o nacionalizaciji najemnih zgradb in gradbenih zemljišč⁴⁰ iz leta 1958 je izpraznil še dodatna stanovanja in omogočil njihovo nekontinuirano polnitev. V tem primeru so lastniki sicer načeloma ostali lastniki enega od stanovanj in ostajali stanovalci v svojih hišah, a novi stanovalci nacionaliziranega dela hiše so se vselili v stanovanja, ki jih ob samodejnem toku dogodkov gotovo ne bi naselili. Čeprav je minilo že več kot desetletje od konca vojne, je mogoče tudi preselitve in vselitve, povzročene z nacionalizacijo, uvrstiti med tiste nekontinuirane procese v prebivanju, ki sta jih povzročili vojna in hitra sprememba družbenih razmer.

V 20. stoletju so se karte glede prebivanja torej dvakrat na novo premešale in stanovanjski fond mesta je v mnogih primerih dobil stanovalce, ki jih ob kontinuiranem poteku dogodkov gotovo ne bi. Kaj bi to pomenilo za posameznike in kaj za stanovanja, ni mogoče trditi, zagotovo pa kontinuiran razvoj ne bi pripeljal do razdrobljenega lastništva večstanovanjskih hiš, ki danes povzroča marsikateri problem v skrbi za stanovanjske zgradbe. Pa tudi življenjska zgodba in bivalna kariera marsikaterega Mariborčana bi se seveda razvijala drugače, predvsem pa – drugače.

Na tej točki bi se znanost, ki se ukvarja s preteklostjo, jo ugotavlja in komentira, prelevila v fikcijo, v kateri je dogodke domišljjsko mogoče peljati po različnih hipotetičnih poteh, ki se niso zares zgodile. To pa je domena drugih, morda tudi nas, toda v neki drugi vlogi.

⁴⁰ UL FLRJ 52/58.

»ODPRI ROKE, ODPRI SRCE, OTIRAJ BRATOVSKÉ SOLZE.« BOJ PROTI TUBERKULOZI V MARIBORU MED OBEMA VOJNAMA

Industrializacija in urbanizacija sta procesa, ki sta odločilno zaznamovala 19. stoletje v Evropi. Prispevala sta k ločitvi delovnega mesta in stanovanja, in spodbudila množično preseljevanje podeželskega prebivalstva v mesta. Pomembnejša industrijska središča so se tako soočala z novimi stanovanjskimi problemi, ki so s hitro rastjo mest le še naraščali.¹ Mesta niso bila pripravljena na prihod tako velikega števila novih prebivalcev, zato so se ti morali največkrat spopadati s katastrofalnimi življenjskimi razmerami.² K urejanju mest so pravzaprav največ pripomogle številne epidemije, zlasti kolere.³ Visoka smrtnosti zaradi nalezljivih in spolnih bolezni, je bila zato bistvena za razvoj meščanskih zdravstvenih, higienskih in npravstvenih idealov, ki jih je med prvimi formuliral nemški zdravnik Christoph Wilhelm Hufeland v svoji Makrobiotiki in ki so, tudi po njegovi zaslugi začeli hitro prodirati najprej med meščanske, nato pa tudi med vse preostale sloje. Vse nezmernosti v hrani, pijači, spolnosti, pa tudi prekomerna čustvenost in živčna razdražljivost so postali podlaga za vrsto bolezni. Začelo je prevladovati mnenje, da bolj kot naj bi človek živel disciplinirano, več možnosti naj bi imel v boju proti različnim boleznim, tudi tuberkulozi, odgovornost posameznika za podaljšanje bolezni pa je bila tako postavljena nad vse ostale dejavnike.⁴ Tuberkuloza je, poleg mestnega, stanovanjskega in alkoholnega vprašanja ter vprašanja degeneracije in evgenike, postala

¹ Andrej Studen: Stanovati v Ljubljani (dalje Andrej Studen Stanovati). Ljubljana 1995, str. 121.

² Jerneja Ferlež: Stanovati v Mariboru (dalje Jerneja Ferlež: Stanovati). Maribor 2009, str. 35.

³ Andrej Studen: Stanovati, str. 36.

⁴ Elisabeth Dietrich Daum: Die »Wiener Krankheit«. Eine Sozialgeschichte der Tuberkulose in Österreich (dalje Elisabeth Dietrich Daum: Die). München 2007, str. 60–61.

del socialnega vprašanja in s tem del političnega diskurza. Hitra rast prebivalstva, hitra urbanizacija ob zaostali in nezadostni infrastrukturi, industrializacija, proletarizacija in s tem povezano siromašenje velikega dela prebivalstva na eni in želja po regulaciji razmer na drugi strani, so ustvarili socialno-ekonomski okvir boja proti tuberkulozi, ponovno pa se je obudila tudi razprava o mestih in o tamkajšnjih neustreznih življenjskih razmerah, ki se je sicer začela že v srednjem veku.⁵ Bivanjske razmere v mestih so bile neustrezne že v zgodnjem novem veku, vendar pa jih ni mogoče primerjati s katastrofalnimi razmerami, v katerih so živeli najnižji sloji prebivalstva v mestih v 19. stoletju. Visoke cene zemljišč, drage najemnine in pomanjkanje stanovanj, so vodili v koncentracijo delavskega prebivalstva v revnih četrtih, kjer industrija ni mogla slediti rasti prebivalstva,⁶ zlasti v predmestjih pa so začela nastajati tudi večja stanovanjska poslopja, delavska naselja in prave organizirane delavske kolonije. Ker je primanjkovalo zlasti manjših in cenejših stanovanj, so bile delavske družine pogosto prisiljene bivati v zatohlih, slabo izoliranih in slabo ogrevanih stanovanjih dvoriščnih stavb z nizkimi stropi.⁷ Po letu 1900 so mesta v očeh večine prebivalstva vse bolj dobivala podobo parazita, ki zgolj izčrpava narod. Darwinova teorija se je namreč uspela uveljaviti tudi na področju sociologije in prav mesta naj bi bila poosebitev degeneriranosti in razvoja v napačno smer. Nervozno prebivalstvo naj bi, zaradi spolnih bolezni, tuberkuloze in alkoholizma, povsem izgubilo svojo življenjsko moč, širil pa se je celo konstrukt, da so prebivalci mest degenerirani in zato povsem nesposobni zdrave reprodukcije.⁸ Industrijsko hitro razvijajoča se mesta, kot je bil Maribor, so tako vse do prve polovice 20. stoletja predstavljala idealno okolje za razvoj in razširjanje nalezljivih bolezni, ki so bile neposredno povezane s slabo higieno in neugodnimi življenjskimi razmerami. Poleg kolere, davice, ošpic, škrlatinke, griže, legarja, spolnih bolezni, trahoma in črnih koz,⁹ pa je zagotovo največji davek zahtevala t. i. stanovanjska bolezen - tuberkuloza.

Tuberkuloza je pozornost vzbujala vse od poznega 18. stoletja naprej, ko je začela nastajati množica priročnikov o tuberkulozi in ko so začeli sestavljati sezname vzrokov za pojav te bolezni. Prevladovala je namreč misel, da so nanjo vplivali telesna konstitucija, sestava živcev in nedisci-

⁵ Prav tam, str. 144–145.

⁶ Prav tam, str. 160.

⁷ Jerneja Ferlež: Stanovati, str. 36 in 39.

⁸ Elisabeth Dietrich Daum: Die, str. 181.

⁹ Andrej Studen: Stanovati, str. 38.

pliniran življenjski slog, spolnost in nezdravo življenje.¹⁰ Anton Pogačnik, zdravnik, ki je pljučne bolezni zdravil na Dunaju in v Gorici, je še leta 1898 v delu *O jetiki, sušici ali dêri*, zagovarjal povsem zastarela prepričanja, da je »glavni vzrok te bolezni v krvi sami«, da bolezen ni nalezljiva ter da se pojavi le pri oslabeledih ljudeh s slabo krvjo. Med vzroke, zaradi katerih pride do razvoja jetike, je prišteval predvsem dedno nagnjenost, neprimerno prehrano s premalo beljakovinami, pokvarjen želodec, nezadostno količino zraka in svetlobe, podnebje, stalne telesne napore, naporno duševno delo, strasti, različne ekscese, jetika pa naj bi se lahko razvila tudi iz pljučnega katarja, pljučnice ter drugih bolezni. Pogačnik je trdil celo, da lahko močne pijače, seveda v zmernih količinah, preprečijo nastanek te bolezni, dobrodelno na človeško telo pa naj bi delovalo tudi zmerno kajenje. Opojne pijače, predvsem pivo, vino, žganje in konjak, naj bi bile celo nepogrešljiv spremljevalec vsakodnevne prehrane na osnovi jajc in mesa.¹¹ Alkohol naj bi človeku vračal moč, krepil prebavila, žganje pa je priporočal predvsem siromašnejšim slojem, ki so bili prisiljeni v velike telesne napore in so živeli v neprimernih razmerah, poleg tega naj bi bile te »tolstotvorne« in naj bi blagodejno vplivale na bolnikovo srce. V boju proti jetiki je Pogačnik priporočal tudi celo vrsto maščob, poleg masla in slanine, tudi olje iz kitovih jeter ter celo pasjo tolščo. Vsi bolniki, tudi tisti najubožnejši, naj bi si prizadevali uživati čim več mesa, sira, orehov, fižola ter celo do deset jajc dnevno, izogibali pa naj bi se uživanju kisle hrane.¹²

Vse do Kochove uvrstitve tuberkuloze med nalezljive bolezni, je bila tako posamezniku naložena izključna odgovornost za lastno zdravje. Epidemični značaj tuberkuloze ni bil poznan, zato so jo zdravniki večinoma pripisovali napakam v življenjskem stilu posameznika, predvsem pa ddnim dejavnikom.¹³ Bolj podvrženi tuberkulozi naj bi bili zlasti razdražljivi ljudje z dolgim vratom, vitkim telesom, tankimi okončinami, ozkimi prsmi, visokimi rameni, nežno poltjo, šibkim glasom in splošno izraženo šibkostjo. Prevladovalo je tudi prepričanje, da so otroci, čigar starši so bili okuženi s spolnimi boleznimi, tuberkulozo ali škrofulozo, obsojeni da prej ali slej zbolijo in tudi umrejo zaradi jetike. Teza o dednosti jetike se je začela počasi umikati šele v drugi polovici 19. stoletja, po Kochovih odkritjih povzročitelja bolezni, vendar pa je še dolgo ostala trdno zakoreninjena v

¹⁰ Elisabeth Dietrich Daum: *Die*, str. 45.

¹¹ Anton Pogačnik: *O jetiki, sušici ali dêri*. Novo mesto 1898, str. 2–3, 5–10 in 16.

¹² Prav tam, str. 24–26 in 40–41.

¹³ Prav tam, str. 45, 104.

razmišljanju ljudi. K povečanemu nagnjenju k tuberkulozi pa so lahko prispevale tudi druge bolezni, predvsem bolezni srca, sladkorna bolezen, različne psihoze, depresija, pa tudi različna vnetja, ošpice in škrlatinka ter seveda anemija in obstoj raznih lezij na pljučih.¹⁴ Na prelomu stoletja je bila tuberkuloza, poleg alkoholizma in spolnih bolezni, uvrščena med socialne in ljudske bolezni, med izrazite faktorje tveganja pa so začeli uvrščati predvsem življenje v velikih mestih, stanovanjske razmere, nizek zaslužek, ceno življenjskih potrebščin ter nezadostno izobraženost.¹⁵

Val epidemije tuberkuloze je sovpadal z industrializacijo in urbanizacijo, zato se ni pojavljal povsod istočasno. V Angliji in na Švedskem je smrtnost zaradi tuberkuloze dosegla vrhunec že okoli leta 1760, medtem ko se je to v Avstriji, na Madžarskem, v Rusiji in v Nemčiji zgodilo približno s stoletnim zamikom, ko je zaradi tuberkuloze umrlo povprečno med 39 in 42 ljudi na 10.000 prebivalcev. Proti koncu 19. stoletja je tuberkuloza postala globalni problem. V avstrijskem delu dvojne monarhije je bila umrljivost največja v najbolj industrijskih regijah, ki jih je hitra urbanizacija najbolj prizadela: v predmestjih Dunaja ter na posameznih področjih Češke, Moravske, Šlezije, Spodnje in Zgornje Avstrije, Vorarlberga ter Štajerske, umrljivost pa se je, nekoliko presenetljivo, povečevala tudi v deželah, ki so sicer ohranile večinoma agrarni značaj.¹⁶

Škodo, ki so jo gospodarstva posameznih narodov utrpela zaradi tuberkuloze je pravzaprav nemogoče oceniti. Obstaja ocena, da je samo Prusija v okviru nemškega cesarstva vsako leto samo za stroške zdravljenja namenila 43 milijonov mark, k temu pa je potrebno prišteti še stroške izplačevanja invalidnin in škodo zaradi zmanjšane dotoka davkov.¹⁷ Tudi slovensko gospodarstvo je utrpelo precejšnjo škodo, kar je razvidno že iz dejstva, da je Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani med leti 1922 in 1930 izplačal kar za 50 milijonov dinarjev delavskih podpor obolelim za tuberkulozo.¹⁸ Škoda je bila še toliko hujša zaradi dejstva, da je bila smrtnost zaradi tuberkuloze najvišja prav med najbolj produktivnimi sloji prebivalstva, preživeli pa so bili, zaradi dolgotrajnega in dragega okrevanja ter največkrat trajne nesposobnosti za nadaljnje delo, porinjeni na rob družbe.

¹⁴ Prav tam, 49, 51–52.

¹⁵ Prav tam, str. 142–143.

¹⁶ Prav tam, str. 105–106 in 127–129.

¹⁷ Prav tam, str. 180.

¹⁸ Zemljevid delavske tuberkuloze: po statističnih podatkih iz leta 1929. Ljubljana 1930. Gradivo hrani NUK.

Stanovanjske in socialne razmere v Mariboru

Industrializacija Maribora od sredine 19. stoletja naprej, zlasti pa razvoj tekstilne industrije v obdobju med obema vojnama (leta 1931 se jih je, od takratnih 33.921 prebivalcev, kar 30,9 odstotkov preživljalo z obrtjo ali pa so bili zaposleni v industrijskih obratih),¹⁹ sta povzročila intenzivnejše priseljevanje okoliškega prebivalstva. Primanjkovalo je zlasti ustreznih stanovanj za delavce, saj je število stanovanjskih enot naraščalo precej počasneje od števila prebivalstva.²⁰ Veliko Mariborčanov je zato živelo v skrajno neprimernih razmerah, širila pa so se zlasti mariborska predmestja: Studenci, Pobrežje, Tezno, Krčevina, Košaki in Tabor.²¹ Maribor se je po stanovanjskih značilnostih tako še bolj polariziral. Z razvojem tekstilne in kovinske industrije, zlasti po zaslugi cenene električne energije iz falske elektrarne in bližine meje, ki je omogočala prihranke v prometu z razvitimi državami Srednje Evrope,²² se je še dodatno krepil delavski značaj predmestij, medtem ko je severni del Maribora še okrepil svoj meščanski značaj.²³ Ivo Pirc v delu *Zdravje v Sloveniji* sicer ne poroča o posebej katastrofalnih razmerah v mestu Maribor, saj naj bi bila voda iz mestnega vodovoda ustrezna, dvorišča kanalizirana, smetišča in greznice pa betonirane in ustrezno pokrite.²⁴ Viri po drugi strani razkrivajo, da je veliko družin živelo v predelanih hlevih, kletih, vozovih, tovornih železniških vagonih, ter da so si že tako skromno sobo, velikokrat delili še s podnajemniki.²⁵ Obstajala so celo prava barakarska in vagonarska naselja, ki so dajala zavetje deložiranim družinam in drugim brezdomcem, ki pa zlasti v zimskem času niso ustrezala niti najnižjim bivalnim standardom.²⁶ Razmere so bile kritične zlasti v času gospodarske krize, ko številne družine niso več zmogle plačevati najemnine in so se bile zato prisiljene preseliti v improvizirane prenatrpane lope v barakarskih naseljih, ki so namesto poda imele le zbito ilovico, neurejeno oskrbo s pitno vodo in niso omogočala niti najosnov-

¹⁹ Maja Godina Golija: *Prehrana v Mariboru v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja*. Maribor 1996, str. 33.

²⁰ Jerneja Ferlež: *Stanovati*, str. 170.

²¹ Maja Godina: *Iz mariborskih predmestij: O življenju in kulturi mariborskih delavcev v letih od 1919 do 1941* (dalje Maja Godina: *Iz mariborskih*). Maribor 1992, str. 36.

²² Antoša Leskovec: *Razvoj gospodarstva v Mariboru: 1752–1941*. V: *Maribor skozi stoletja, Razprava I.* (ur. Jože Curk, Bruno Hartman in Jože Koropec). Maribor 1991, str. 313–414.

²³ Jerneja Ferlež: *Mariborska dvorišča: etnološki oris*. Maribor 2001, str. 60–61.

²⁴ Ivo Pirc: *Zdravje v Sloveniji*, II. knjiga: *Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije v Sloveniji 1922–1936: Spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani* (dalje Ivo Pirc: *Zdravje*). Ljubljana 1938, str. 588.

²⁵ Jerneja Ferlež: *Stanovati*, str. 169–170.

²⁶ Prav tam, str. 177.

nejše zasebnosti.²⁷ V barakarskem naselju na Danjkovi ulici so tako na 16 m² živele po tri družine, kar je pomenilo, da je skupaj živelo tudi po 12 ljudi in več.²⁸ Za človeka povsem neprimerna pa so bila tudi bivališča v kletih, na podstrešjih, neprimernih dvoriščnih stanovanjih, drvarnicah, pralnicah in predelanih hlevih. Tudi stanovanja, ki bi bila sicer primerna za bivanje, pa so postala neprimerna zaradi prenatrpanosti, saj je včasih v isti sobi živelo tudi po šest in več oseb.²⁹ Najnižji sloji so največkrat razpolagali z eno samo sobo, ki je istočasno služila kot kuhinja, dnevni prostor in spalnica.³⁰ Med obema vojnama je bila večina stanovanj še brez kopalnic, ljudje pa so se umivali preprosto v kuhinjah ali sobah, poleti pa so uporabljali tudi dvoriščne pralnice.³¹ Ugodnejših bivalnih razmer so bili deležni le delavci, ki so živeli v pobreški Hutterjevi koloniji, ki so bili zagotovo tudi med redkimi, ki so imeli v stanovanju kopalnico.³² Zaradi stiske s prostorom je bilo spanje otrok skupaj s starši v isti sobi ali celo isti postelji nekaj povsem vsakdanjega.³³ Od sredine 19. stoletja do prvega desetletja 20. stoletja, se je prebivalstvo Maribora namreč povečalo za več kot štirikrat, število hiš v mestu pa se je v istem času le podvojilo.³⁴ Iz statistike mariborske ekspoziture Okrožnega urada za zavarovanje delavcev (OUZD), ki je vodil nadzor nad stanovanjskimi razmerami svojih bolnih članov je mogoče ugotoviti, da je bilo od 114 pregledanih stanovanj v letu 1936:

- 17 sob s štedilnikom, kjer je povprečno živelo od 3 do 7 stanovalcev,
- 40 stanovanj z eno sobo in kuhinjo, kjer je povprečno živelo od 3,6 do 6 stanovalcev,
- 29 stanovanj z dvema sobama in kuhinjo, kjer je povprečno živelo od 4,6 do največ 9 stanovalcev
- 8 stanovanj s tremi ali več prostori in kuhinjo, kjer je živelo povprečno 5,2 do največ 9 oseb.

V mnogih primerih so lastniki v teh stanovanjih živeli skupaj z podnajemniki, v več primerih pa so opazili, da si bolnik z drugim sostanovalcem deli celo posteljo.³⁵

²⁷ Maja Godina: Iz mariborskih, str. 37–38.

²⁸ Jetika – strašna morilka Maribora. V: Slovenec, 2. 2. 1935, št. 28a, str. 3.

²⁹ Jerneja Ferlež: Stanovati, str. 180–181.

³⁰ Prav tam, str. 188.

³¹ Prav tam, str. 241.

³² Jerneja Ferlež: Josip Hutter in bivalna kultura Maribora. Maribor 2008, str. 55.

³³ Jerneja Ferlež: Stanovati, str. 244.

³⁴ Prav tam, str. 170.

³⁵ Delo proti tuberkulozi pri nas in drugod: Protituberkulozno skrbstvo v mariborski ekspozituri OUZD. V: Delo proti tuberkulozi, 1937, št. 6, str. 94.

Z reševanjem stanovanjske stiske se je velikokrat ukvarjala tudi mestna oblast, ki je gradila bivalne zgradbe zlasti za nižje sloje prebivalstva, ustvarjala ugodnejše pogoje za dostopnejšo individualno gradnjo, za nadzidave, dozidave in pozidave dvoriščnih delov parcel pa so se pogosto odločali tudi posamezniki.³⁶ Značilna pa je bila tudi načrtna gradnja delavskih kolonij v Mariboru, najpomembnejše so bile železničarska, mestna in Hutterjeva delavska kolonija.³⁷

Boj proti tuberkulozi v Sloveniji

Tuberkuloza je tudi na Slovenskem terjala izjemen davek. V Sloveniji je za jetiko istočasno bolehalo vsaj 20.000 ljudi, od katerih jih je vsako leto umrlo več kot 2000.³⁸ Smrtnost je pred drugo svetovno vojno sicer pomembno upadla – iz 500 žrtev na 100.000 prebivalcev v letu 1890 je padla na 158 žrtev na 100.000 prebivalcev v letu 1935 – za prave uspehe pa je bilo kljub vsemu potrebno počakati do časa po drugi svetovni vojni, ko so v zdravljenje tuberkuloze vpeljali antibiotike.³⁹ Kljub dejstvu, da je bil povzročitelj bolezni odkrit že zelo zgodaj, pa je bolezen dolgo veljala za neozdravljivo in zdravniki so proti njej lahko le nemočno predpisovali uživanje kvalitetne prehrane z veliko mleka, svež zrak, sonce in brezskrbno življenje, ki pa so si ga lahko privoščili le premožnejši bolniki.⁴⁰ Bolezen je z industrializacijo v 19. stoletju dobila razsežnosti epidemije predvsem zaradi izčrpavajočega celodnevnege dela, neustrezne prehrane in neustreznih bivalnih pogojev, v katere je bila prisiljena večina delavskega sloja.⁴¹ Iz statistike Osrednjega urada za zavarovanje delavcev je namreč mogoče razbrati, da je še v letu 1934 50.000 delavcev prejelo manj kot 14 dinarjev dnevne plače, kar 70.000 delavcev pa celo manj kot 8 dinarjev, kar ni omogočalo dostojnega preživetja niti samskemu delavcu.⁴² Razvoj je bil še počasnejši med kmečkim prebivalstvom, kar je pripeljalo do stanja, da je

³⁶ Jerneja Ferlež: Stanovati str. 172.

³⁷ Maja Godina: Iz mariborskih, str. 40.

³⁸ Ivan Matko: Pouk o jetiki ali sušici. Maribor 1922, str. 1.

³⁹ Zvonka Zupanič Slavec: Tuberkuloza: kuga 19. in 20. stoletja na Slovenskem: na primeru sanatorija Golnik 1921–1998 (dalje Zvonka Zupanič Slavec: Tuberkuloza). Ljubljana-Golnik 2009, str. 14.

⁴⁰ Cirila Toplak: Jetika, romantična bolezen. V: Slovenska kronika XIX. stoletja, 1861–1883 (ur. Janez Cvirn et al.). Ljubljana 2003, str. 382–383.

⁴¹ Zvonka Zupanič Slavec: Tuberkuloza, str. 21.

⁴² Joža Bohinjec: Upliv stanovanjskih in mezdnih prilik na širjenje tuberkuloze med delavstvom. V: Delo proti tuberkulozi, 1936, št. 1, str. 7.

kljub ugodnejšim bivalnim pogojem, za jetiko umiralo celo več viničarjev in poljedelskih delavcev, kot pa delavcev v industriji in obrti.⁴³ Ivan Matko je to pripisoval njihovemu že tradicionalnemu pomanjkanju smisla za higieno, okorelosti njegovih nazorov, splošne nagnjenosti k mazaštvu in ukoreninjenemu odporu proti zdravnikom in njihovim ukrepom.⁴⁴ Med vzroke za širjenje tuberkuloze pa so pogosto prištevali tudi alkoholizem ter dejstvo, da kmetje niso imeli na razpolago bolniških blagajn in drugih možnosti zdravljenja, ki so obstajale v mestih.⁴⁵ Ideje o ustanovitvi motoriziranih potujočih dispanzerjev, ki naj bi zdravniško oskrbo približali podeželskemu prebivalstvu, pa so ostajale zgolj na papirju.⁴⁶

Tabela 1: Umrljivost za tuberkulozo v Sloveniji in Jugoslaviji 1921–1935

Smrtnost na 10.000 prebivalcev		
Leto	Slovenija	Jugoslavija
1921	26,1	26,1
1922	25,6	25,6
1923	25,6	25,6
1924	24,4	30,2
1925	24,1	28,0
1926	23,6	28,4
1927	22,2	28,8
1928	25,5	28,8
1929	20,9	30,4
1930	19,0	26,4
1931	19,5	27,1
1932	17,6	25,6
1933	17,6	23,4
1934	15,9	15,9
1935	14,8	14,8

Vir: Ivo Pirc in Bojan Pirc: Zdravje v Sloveniji: Prva knjiga: Življenska bilanca Slovenije v letih 1921–1935. Ljubljana 1937, str. 55.

⁴³ Kako daleč je Maribor v boju zoper jetiko. V: Slovenec, 27. 5. 1939, št. 120a, str. 5.

⁴⁴ Ivan Matko: Protituberkulozni dispanzar v službi socialno-higijenske borbe proti jetiki kot ljudski in kužni bolezni (dalje Ivan Matko: Protituberkulozni). Ljubljana 1930, str. 77.

⁴⁵ Robert Neubauer: Tuberkuloza na kmetih. V: Delo proti tuberkulozi, 1935, št. 3, str. 44.

⁴⁶ Maribor v borbi z jetiko. V: Jutro, 17. 12. 1937, št. 293, str. 3.

Začetke dispanzerske oskrbe tuberkuloznih bolnikov sta na Slovenskem vodila dr. Demeter Bleiweis in dr. Avgust Levičnik, ki sta delovala v okviru Pomožnega društva za bolne na pljučih na Kranjskem. Tudi po njuni zaslugi, je leta 1907 nastal prvi protituberkulozni dispanzer v Ljubljani, ki pa je ob razpadu Avstrije prenehal s svojim delovanjem.⁴⁷ Po prvi svetovni vojni je bilo zaznati velik porast tuberkuloznih obolenj, na kar država ni znala pravilno reagirati – v zdravilišču Topolšica je sicer namestila zdravilišče za tuberkulozo, Narodni invalidski fond pa je za svoje invalide odkupil grad Golnik, kamor je začel leta 1919 pošiljati prve s tuberkulozo okužene invalide,⁴⁸ v tridesetih letih pa je v Dravski banovini delovalo tudi zdravilišče Vurberg pri Ptuj⁴⁹ – kar pa vsekakor ni bilo dovolj. Tuberku-

Slika 1: Protituberkulozne ustanove v dravski banovini v letu 1936



Vir: Robert Neubauer: Načrt za zatiranje jetike v Dravski banovini. V: Delo proti tuberkulozi, 1936, št. 3, str. 39.

⁴⁷ Zvonka Zupanič Slavec: Tuberkuloza, str. 201.

⁴⁸ Franjo Radšel: Razvoj protituberkulozne borbe v Mariboru. V: Zbornik splošne bolnišnice v Mariboru: 1799–1959, 1855–1955(ur. Eman Petri) (dalje Franjo Radšel: Razvoj). Maribor 1959, str. 331–365.

⁴⁹ Zvonka Zupanič Slavec: Tuberkuloza, str. 28.

loza je, kot izrazito socialna bolezen, zahtevala večplasten pristop, saj je bilo poleg protituberkuloznih dispanzerjev, potrebno postaviti tudi ustrezna zatočišča za bolnike v zadnjem stadiju bolezni, zdravilišča za otroke in mladino, organizirati počitniške kolonije, šolske kuhinje in poskrbeti za osveščanje in izobraževanje prebivalstva.⁵⁰

Kljub dejstvu, da sta obe svetovni vojni in hitra industrializacija povzročili nov razmah tuberkuloze, je vseeno mogoče opaziti, da je smrtnost za to boleznijo v Sloveniji konstantno padala od leta 1921 naprej, leta 1929 pa je dokončno prenehala biti najpomembnejši vzrok smrti in se je začela umikati drugim, predvsem boleznim srca in ožilja in raku.⁵¹ Ukrepi, ki so se posvečali izboljševanju socialnih in gospodarskih razmer in ki so se posvečali predvsem izobraževanju in preventivi, so prinesli pomembne rezultate, ki pa so se razlikovali od kraja do kraja – če je bil v Ljubljani storjen ogromen korak naprej, pa je mogoče trditi, da je v Celju, predvsem pa v Mariboru, prišlo le do minimalnega padca smrtnosti, čeprav sta obe mesti imeli protituberkulozna dispanzerja z večletno tradicijo. Še posebej v Mariboru je bila tuberkuloza, predvsem zaradi hitre industrializacije, razvoja tekstilne industrije, slabih plač in nehygieničnih in prenatrpanih stanovanj, močno razširjena.

Iz statističnih podatkov o umrljivosti zaradi tuberkuloze na 10.000 prebivalcev za različna slovenska mesta je mogoče ugotoviti, da Celju, Ptuj in Mariboru ni uspelo zmanjšati umrljivosti, kot je to uspelo Ljubljani. V letu 1929 je ljubljanska ekspozitura OUZD imela tako med 23.522 člani registriranih 347 obolelih, medtem ko jih je mariborska ekspozitura imela med 15.052 člani imela kar 783.⁵²

Vsekakor je mogoče trditi, da je v nerazvitih predelih smrtnost za tuberkulozo padala precej počasneje, kot na razvitih in bogatejših območjih, kar je, po mnenju Iva Pirca, zagotovo povezano z najpomembnejšimi etnološkimi faktorji za jetiko: kulturno in gospodarsko zaostalostjo, revščino in alkoholizmom.⁵³ Tuberkuloza naj bi bila med alkoholiki in njihovimi družinami izredno razširjena, saj naj bi alkohol povzročal degeneracijo potomstva, pomembno naj bi zmanjševal odpornost organizma, poleg tega

⁵⁰ Zvonka Zupanič Slavec: Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno / Dr. Ivo Pirc (1891–1967) – utemeljitelj javnega zdravstva na Slovenskem (dalje Zvonka Zupanič Slavec: Razvoj). Ljubljana 2005, str. 77.

⁵¹ Ivo Pirc: Zdravje, str. 635.

⁵² Zemljevid delavske tuberkuloze: po statističnih podatkih iz leta 1929. Ljubljana 1930. Gradivo hrani NUK.

⁵³ Ivo Pirc: Zdravje, str. 636–637.

Tabela 2: Podatki o umrljivosti zaradi tuberkuloze na 10. 000 prebivalcev v slovenskih mestih 1921–1935

Smrtnost na 10.000 prebivalcev				
Leto	Celje	Ljubljana	Ptuj	Maribor
1921	23,2	18,3	18	18,8
1922	25,8	23,8	9	18,3
1923	40,1	20,6	20,4	23,3
1924	?	15,8	25,1	22,8
1925	22,1	16,5	22,9	21,1
1926	-	-	-	-
1927	13	14,3	11,5	20,8
1928	6,5	12,4	27,8	23,2
1929	22,2	13,1	4,6	20
1930	10,5	12,3	9,3	16,1
1931	15,8	11,2	11,7	18,2
1932	17,1	11,2	9,4	14,1
1933	11,9	11,1	4,7	16,1
1934	15,9	7,1	21,4	13,3
1935	18,6	7,4	16,7	13,8

Vir: Ivo Pirc in Bojan Pirc: Zdravje v Sloveniji: Prva knjiga: Življenjska bilanca Slovenije v letih 1921–1935. Ljubljana 1937, str. 56.

pa naj bi ljudi delal lahkomišelnost, pozabljali naj bi na higieno in se predajali nebrzdanim strastem, zadrževali naj bi se v zatohlih in zakajenih gostilnah ter naj bi večino prihodka, namesto urejenemu stanovanju in ustrezni prehrani, namenjali pijančevanju.⁵⁴ Razširjenost jetike je bila vsekakor povezana ne samo s slabimi stanovanjskimi razmerami, temveč tudi s širšim socialno-gospodarskim položajem ter pomanjkljivem zavedanju o pomenu higiene in pravilne prehrane. Velikokrat za katastrofalne razmere niso bile krive zgolj nizke delavske mezde, ampak tudi neustrezno razpolaganje s sredstvi, saj so jih velik del plače pogosto raje namenjali alkoholu, tobaku in kavi, kot pa kvalitetni prehrani in boljšim bivalnim razmeram.⁵⁵

⁵⁴ Andrej Studen: Pijane zverine: o moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva. Celje 2009, str. 84–85.

⁵⁵ Elisabeth Dietrich Daum: Die, str. 171.

Zdravstveno varstvo v Mariboru

Maribor je po organiziranosti mreže javnega zdravstva precej zaostajal za Ljubljano in Celjem, ki sta že imela urejene zdravstveno-higienске in socialno-medicinske ustanove, medtem ko je Maribor dobil prvo brezplačno zdravniško državno ambulanto šele leta 1921. Ta se je posvečala predvsem zdravljenju spolnih bolezni, opravljala pa je tudi serološke preiskave krvi in likvorja. Ukinjena je bila leta 1931, ko sta njeno dejavnost prevzela Splošna bolnišnica Maribor in Zdravstveni dom v Mariboru. Pomembno vlogo je imela zlasti na področju osveščanja prebivalstva in higienske propagande. Zdravstveni dom v Mariboru, ki je bil ustanovljen leta 1929, je imel pomembno vlogo na področju razvoja socialne medicine, saj je organiziral počitniške kolonije za otroke na Pohorju, imel pa je tudi lastno protituberkulozno ambulanto.⁵⁶ Delovanje protituberkuloznega dispanzerja se je zelo razširilo s selitvijo v nove prostore OUZD, saj se je pred tem stalno spopadal s pomanjkanjem sredstev, ordinacija pa je delovala le dvakrat tedensko po dve uri.⁵⁷ Dispanzer, ki je razpolagal tudi z lastnim rentgenskim aparatom, je veliko pozornosti posvečal preventivi, zato je prirejal predavanja v tovarnah, šolah, pa tudi na ljudski univerzi, podpirali pa so tudi asanacije vodovodov in kanalizacije ter prirejali higienske razstave in tečaje,⁵⁸ saj so se zavedali da je bila razširjenost jetike vsekakor povezana ne samo s slabimi stanovanjskimi razmerami, temveč tudi s širšim socialno-gospodarskim položajem, pomanjkljivem zavedanju o pomenu higiene in pravilne prehrane, alkoholizmom in katastrofalnimi delovnimi razmerami.⁵⁹ Zdravstvene razmere mariborskih tovarniških delavcev so bile sicer na papirju dokaj ugodne, saj so imeli, zahvaljujoč zakonu iz leta 1922, urejeno obvezno bolniško in nezgodno zavarovanje, delavci na železnicah pa celo pokojninsko zavarovanje.⁶⁰ Njihov položaj je urejalo več zakonov in uredb (Zakon o zavarovanju delavcev, Pokojninsko zavarovanje nameščencev, Invalidski zakon, Uradniški zakon, Službena pragmatika za nameščence mariborskega oblastnega odbora),⁶¹ ki pa pravega učinka niso imeli.⁶² Za tuberkulozne bolnike je tako skrbela zlasti mariborska ek-

⁵⁶ Zvonka Zupanič Slavec: Razvoj, str. 182–183.

⁵⁷ Ivo Pirc: Zdravje, str. 376–378.

⁵⁸ Zvonka Zupanič Slavec: Razvoj, str. 184.

⁵⁹ Ivan Matko: Protituberkulozni, str. 475–476.

⁶⁰ Maja Godina: Iz mariborskih, str. 128–129.

⁶¹ Ivan Matko: Protituberkulozni, str. 578.

⁶² Nezgodno zavarovanje je bilo z zakonom prvič uvedeno že leta 1887, bolniško pa leto dni kasneje, vendar delavci niso

spozitura OUZD, ki je med svojimi člani med leti 1931 in 1936 evidentirala 626 tuberkuloznih bolnikov, od katerih jih je 97 umrlo. Vsak od njihovih članov je bil deležen povprečno 115 podpornih dni, bolniki pa so bili deležni tudi drugih vrst podpore, najpomembnejši sta bili hranarina in pravica do zdravljenja v zdraviliščih.⁶³ Svojim, zaradi bolezni obubožanim članom so s pomočjo »Stanice za podporo rekonvalescentih bolnikov v Mariboru« velikokrat tudi poravnali najemnino ter jim priskrbeli pomoč Rdečega križa.⁶⁴ Člani so imeli pravico do 26 oziroma 52-tedenske podpore, do brezplačnega oz. delno sofinanciranega zdravljenja v zdravilišču, izvajali pa so tudi intervencije v smislu zagotavljanja boljših stanovanjskih in delovnih razmer. V letu 1935 so tako 40 svojim članom uspeli zagotoviti selitev v boljše stanovanje, manj uspešna pa je bila pri pogajanjih za premestitve na boljša in bolj zdrava delovna mesta, saj se je velika večina članov iz strahu pred brezposelnostjo raje odločila za vrnitev na staro delovno mesto, pa čeprav je bilo zaradi tega ogroženo njihovo zdravje.⁶⁵

Med delavci so bile sicer razširjene enake bolezni kot med ostalim prebivalstvom, zaskrbljujoča sta bila le ponoven porast smrtnosti zaradi tuberkuloze in visoka smrtnost otrok.⁶⁶ Glavni razlog za prezgodnjo smrt pri delavkah je bila sepsa kot posledica nestrokovno opravljenega poroda ali abortusa, medtem ko so delavci prezgodaj umirali prav zaradi tuberkuloze.⁶⁷

Boj proti tuberkulozi v Mariboru

Maribor je veljal za mesto s sicer ugodno klimatsko lego, ki pa se je, predvsem zaradi svoje razvite tekstilne industrije, katastrofalnih stanovanjskih razmer in neprimerne prehrane prebivalstva, soočalo s precejšnjo razširjenostjo tuberkuloze.⁶⁸ Okrog leta 1900 je smrtnost za tuberkulozo v Mariboru znašala približno 50 na 10.000 prebivalcev, tuberkuloza pa je

imeli vsi enakih pravic, ugodnosti in zaščite. Delavci v rudarstvu, metalurgiji, pri železnicah in nekaterih drugih državnih ustanovah so imeli organizirano tudi pokojninsko zavarovanje, ki ga delavci v industriji in obrti niso poznali. France Kresal: Socialna misel in urejanje socialnega vprašanja med svetovnimi vojnami. V: Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja iz slovenske novejšje zgodovine (ur. Zdenko Čepič). Pijava Gorica-Ljubljana 1999, str. 53–62.

⁶³ Delo proti tuberkulozi pri nas in drugod: Protituberkulozno skrbstvo v mariborski ekspozituri OUZD. V: Delo proti tuberkulozi, 1937, št. 6, str. 94.

⁶⁴ Jetika – morilka. V: Mariborski večernik Jutra, 8. 2. 1936, št. 32, str. 3.

⁶⁵ Gibanje tuberkuloznih obolenj pri ekspozituri OUZD. V: Delo proti tuberkulozi, 1936, št. 6, str. 101.

⁶⁶ Maja Godina: Iz mariborskih, str. 128–129.

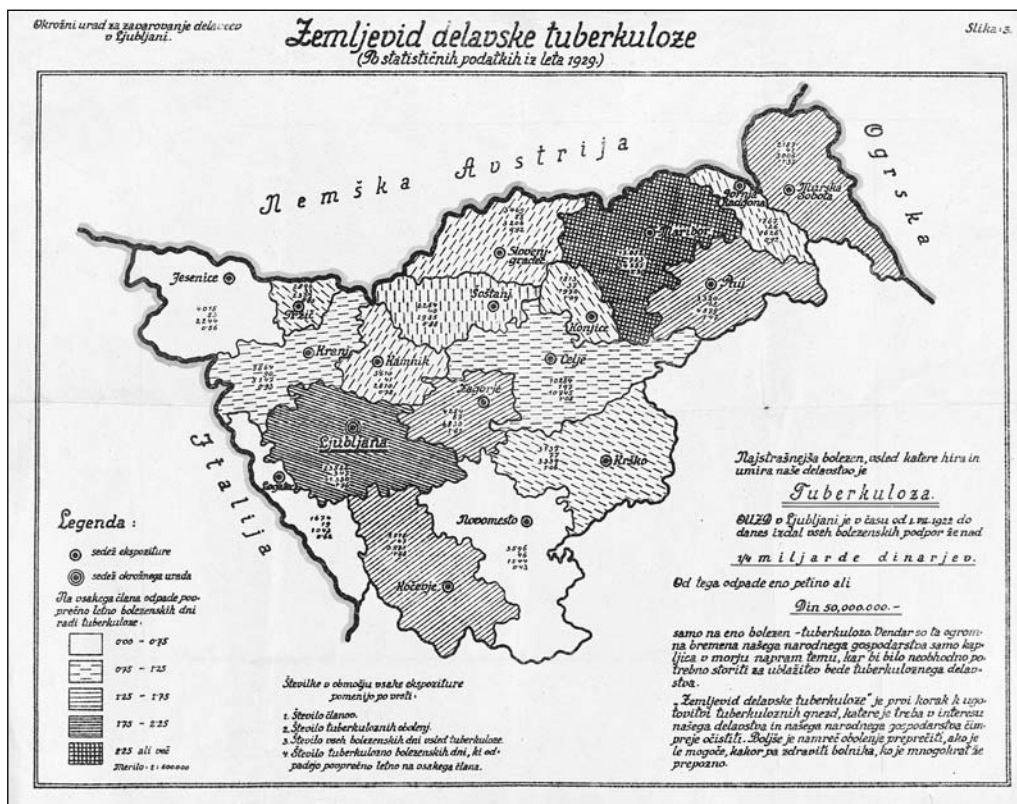
⁶⁷ Prav tam, str. 131.

⁶⁸ Ivo Pirc: Zdravje, str. 381.

veljala za neozdravljivo bolezen.⁶⁹ Od leta 1900 naprej je bila umrljivost za tuberkulozo nenehno v upadanju, ugodno tendenco pa sta prekinili obe svetovni vojni. V Mariboru je bil ta porast zelo opazen, saj je smrtnost za tuberkulozo v letih 1918, 1919 in 1920 skoraj za 50 odstotkov preseгла umrljivost iz leta 1908. Vse do leta 1935 je bil Maribor pod slovenskim in jugoslovanskim povprečjem, nato pa je sledil porast tuberkuloze, ki ga je mogoče pripisati takratni industrializaciji Maribora, množičnemu priseljevanju ljudi v mesto in razmahu tekstilne industrije.⁷⁰

Več industrije je obvezno pomenilo tudi več jetike, saj naj bi vsako leto

Slika 2: Zemljevid delavske tuberkuloze, iz katerega je razvidno, da je bila tuberkuloza med delavstvom najbolj razširjena prav na območju mariborske ekspozičure OUZD



Vir: Zemljevid delavske tuberkuloze: po statističnih podatkih iz leta 1929. Ljubljana 1930. Gradivo hrani NUK.

⁶⁹ Franjo Radšel: Razvoj, str. 331-365.

⁷⁰ Prav tam, str. 360.

v Mariboru in njegovi okolici za jetiko zbolelo kar 350 tekstilnih delavcev.⁷¹ Razlogi za izredno razširjenost jetike prav med delavci v tej industriji je bilo več. Časopis Slovenec je navajal predvsem dejstva, da so bili v tekstilni industriji zaposleni večinoma mlajši ljudje, ki so bili že sicer najbolj ogroženi, da je bila večina obratov prezidana iz nehygieničnih starih poslopij, hlevov in šup, da so delavci nepretrgoma delali na starih strojih, ki so zahtevali izreden telesni napor in jih silili v nenaravno telesno držo. K vsemu temu pa je bilo seveda potrebno prišteti še slab zaslužek in z njim povezane slabe stanovanjske razmere in slabo prehrano,⁷² delo v treh izmenah, dolgo pot do tovarn, ki so jo delavci največkrat premagovali na kolesih ter dejstvo, da velika večina delavcev svojega prostega časa ni namenjala počitku, sprostitvi in gibanju na svežem zraku, temveč je proste trenutke namenjala težškemu delu na domačih kmetijah in gospodinjstvih. Ne preseneča torej, da je bilo med 2554 moškimi in 3590 ženskami, ki jih je v letu 1937 zaposlovala tekstilna industrija, toliko primerov tuberkuloze in da je ravno tekstilna industrija med vsemi drugimi imela najvišjo morbiditeto.⁷³ Tudi podatki o številu umrlih za tuberkulozo v mariborski bolnišnici kažejo na dejstvo, da kljub vsem aktivnostim ni prišlo do pričakovanega pozitivnega obrata.

Poleg tega je potrebno upoštevati tudi dejstvo, da so v zgornji tabeli prikazani zgolj smrtni primeri zaradi tuberkuloze v mariborski bolnišnici, vseh smrtnih žrtev je bilo namreč samo med leti 1921 in 1935 kar 1442.⁷⁴ Največ smrtnih žrtev je bilo med pripadniki nižjih delavskih slojev, ki so živeli v mariborskih predmestjih, predvsem v Studencih in Pobrežju,⁷⁵ v mestu pa so bile s tuberkulozo najbolj obremenjene Danjkova,⁷⁶ Koroska in Meljska cesta, Mlinska ulica in Aleksandrova cesta. Nato so sledile Strossmajerjeva, Slovenska, Gosposka, Židovska, Lovška, ulica Ob brodu in Glavni trg. Na desnem bregu Drave je bilo največ tuberkuloze na Tržaški cesti, Frankopanovi ulici ter v stari in novi Koloniji.⁷⁷

Strukturno je bila tuberkuloza precej razširjena tudi med obrtniki, železničarji in dijaki,⁷⁸ zlasti neugodne pa naj bi bile razmere tudi med pekovskimi pomočniki. Zaradi nočnega dela, delavnikov, ki so trajali tudi do

⁷¹ Maribor v borbi z jetiko. V: Jutro, 17. 12. 1937, št. 293, str. 3.

⁷² Jetika – strašna morilka Maribora. V: Slovenec, 2. 2. 1935, št. 28a, str. 3.

⁷³ Franjo Radšel: Problemi tuberkuloze v Mariboru in njegovi širši okolici. V: Delo proti tuberkulozi, 1938, št. 2, str. 19.

⁷⁴ Ivo Pirc in Bojan Pirc: Zdravje v Sloveniji, I. knjiga: Življenjska bilanca Slovenije v letih 1921–1935. Ljubljana 1937, str. 83.

⁷⁵ Ivo Pirc: Zdravje, str. 647–648.

⁷⁶ Jetika – strašna morilka Maribora. V: Slovenec, 2. 2. 1935, št. 28a, str. 3.

⁷⁷ Tuberkuloza v Mariboru. V: Tabor, 14. 5. 1922, št. 110, str. 3–4.

⁷⁸ Ivo Pirc: Zdravje, str. 647–648.

Tabela 3: Statistika smrti zaradi tuberkuloze v mariborski bolnišnici 1918–1935

Leto	Moški	Ženske	Skupaj
1918	23	32	55
1919	28	26	54
1920	21	14	35
1921	15	22	37
1922	26	17	43
1923	24	13	37
1924	30	10	40
1925	35	19	54
1926	31	24	55
1927	27	25	53
1928	43	22	65
1929	38	24	62
1930	42	19	61
1931	37	21	58
1932	33	19	52
1933	30	21	51
1934	41	23	64
1935	34	23	57
Σ	558	375	933

Vir: PAMB, Splošna bolnišnica Maribor 1840–1956, AŠ 16, Letna poročila, Splošna korespondenca 1936–1937, 1936 II, t. e. 1024.

14 ur in več, neustrezne prehrane in neprimerne stanovanja, jih je kar 70 – 80 odstotkov zbolelo in umiralo za jetiko. Poleg tega naj bi le 25 odstotkov pekovskih pomočnikov prejemalo dovolj velike osebne dohodke za lastno preživetje, le 15 odstotkov pa naj bi jih bilo sposobnih preživeti tudi ženo in otroke. Dodatno težavo je predstavljalo dejstvo, da je večina pekovskih pomočnikov po koncu učne dobe izgubila delo, saj so si pekovski mojstri poiskali cenejšo delovno silo vajencev – »kandidatov jetike«.⁷⁹ Tako kot drugod, je namreč tudi v Mariboru veljalo, da je tuberkuloza bolezen malega človeka, obrtnika in delavca,⁸⁰ ki si največkrat ni mogel privoščiti bolnišničnega zdravljenja, še manj pa zdravljenja v zdravilišču.

⁷⁹ PAMB, MOM, AŠ 455, t. e. 6445/38, 3.

⁸⁰ Ivo Pirc: Zdravje, str. 529.

Tabela 4: Smrtnost zaradi tuberkuloze med predstavniki različnih poklicev v Mariboru 1870–1920

POKLIC	ŠTEVILO UMRLIH
Služabniki, želarji, berači	2623
Železniško osebje	1107
Krojači in šivilje	198
Ključavničarji, kovači	187
Zidarji	184
Čevljarji	177
Gostilničarji, natararji	101
Usnjarji	40
Mesarji	131
Uradniki, trgovci, zasebniki	966
Uradne sluge, stražarji, pismonoše	93
Peki	23
Brivci	29
Slikarji, pleskarji, pozlatarji	45
Duhovniki, redovniki	47
Ostali	744
Σ	6725

Vir: Tuberkuloza v Mariboru: V: Tabor, 14. 5. 1922, št. 110, str. 3–4.

V času med obema vojnama je bilo stanje še slabše, kot je to moč razbrati iz statističnih podatkov, saj je potrebno upoštevati, da je velik delež mariborskega delavstva stanoval izven mesta, kjer so bila stanovanja cenejša in zato sploh ni bil zajet v podatke.⁸¹ Največ okuženih je živel v predmestjih Pobrežje, Studenci in Tezno.⁸²

Največjo odgovornost za slabe razmere, je po mnenju Iva Pirca, nosil sistem Okrožnega urada za zavarovanje delavcev, ki praktično ni namenjal sredstev za zdravljenje bolnikov v prvem in drugem stadiju, banovina pa je skrb za bolnike prevzela šele, ko so ti postali nesposobni za delo.⁸³ Borci proti tuberkulozi pa so poleg osnovnemu medicinskemu zdravljenju zač-

⁸¹ Žrtve jetike v Mariboru. V: Jutro, 24. 9. 1934, št. 219a, str. 2.

⁸² Jetika – strašna morilka Maribora. V: Slovenec, 2. 2. 1935, št. 28a, str. 3.

⁸³ Ivo Pirc: Zdravje, str. 648.

Tabela 4: Smrtnost zaradi tuberkuloze med predstavniki različnih poklicev v Mariboru in predmestjih 1929–1934

POKLIC	ŠTEVILO UMRLIH
Delavec	252
Obrtnik	118
Železničar	98
Uradnik	72
Zasebnik	80
Učitelj	19
Dijak	23
Σ	662

Vir: Valentin Varl: Drž. protituberkulozni dispanzer v Mariboru. V: Delo proti tuberkulozi, 1937, št. 5, str. 74.

li posvečati veliko pozornosti tudi socialnim, gospodarskim in poklicnim razmeram posameznika.⁸⁴

Protituberkulozna liga v Mariboru

Leta 1921 je bila v Mariboru ustanovljena Protituberkulozna liga (PTL), ki si je za svoje geslo izbrala Gregorčičev verz »Odpri roke, odpri srce, otiraj bratovske solze.« 22. maja 1922 je osnovala svoj protituberkulozni dispanzer v takratni Stolni ulici. Ta se je že od svojega nastanka srečeval z velikimi težavami, saj ni mogel nuditi ustrezne oskrbe najtežjim bolnikom.⁸⁵ Čeprav je bil dispanzer na začetku brez ustrezne opreme in kadra, je predstavljal močno žarišče protituberkulozne dejavnosti.⁸⁶ Ko je ambulanta je leta 1930 prešla pod Higijenski zavod, je nastal drugi državni protituberkulozni dispanzer, prvi je bil namreč ustanovljen leta 1927 v Celju.⁸⁷ Dispanzer se je s septembrom 1935 preselil v nove prostore ambulante za pljučne bolezni OUZD v Mariboru, kjer so imeli na razpolago tudi rentgen, kar je njihovo delo zelo olajšalo.⁸⁸ Največ pozornosti so namenjali skrbi za preventivo tu-

⁸⁴ Prav tam, str. 475.

⁸⁵ Franjo Radšel: Razvoj, str. 334.

⁸⁶ Prav tam, str. 355.

⁸⁷ Zvonka Zupanič Slavec: Razvoj, str. 78.

⁸⁸ Valentin Varl: Letno poročilo drž. protituberkuloznega dispanzerja v Mariboru za leto 1934. V: Delo proti tuberkulozi, 1936, št. 1, str. 14.

berkuloze med šolsko mladino, izvajanju sistematskih pregledov, izobraževanju in osveščanju prebivalstva, pa tudi zdravljenju lažjih oblik bolezni.⁸⁹ Prav iz Maribora se je ideja o organiziranju protituberkuloznih lig razširila v Ljubljano in postopoma po celotni Dravski banovini, saj je bilo do začetka druge svetovne vojne ustanovljenih kar 21 dispanzerjev.⁹⁰ V neposredni bližini Maribora so lige nastale še v Rušah, pri Sv. Lovrencu na Pohorju, pri Svetem Lenartu v Slovenskih goricah in v Slovenski Bistrici.⁹¹

K ustanovitvi PTL je zagotovo veliko prispevala prva svetovna vojna, med katero se je obolevnost ter posledično smrtnost močno povečala. Iz statistike tuberkuloznih obolenj mariborske bolnišnice iz leta 1921, ki se nanaša na podatke iz let 1919 in 1920 je razvidno, da so v mariborski bolnišnici leta 1919 evidentirali 130, leta 1920 pa 127 novih bolnikov s tuberkulozo. Tudi smrtnost je bila precejšnja, predvsem v starostni skupini od 16 do 30 let. Med umrlimi v mariborski bolnišnici je bilo največ, kar 15, tovarniških delavcev, nato sledijo državni uslužbenci in dijaki (8), kmetje (6), otroci (5) ter 9 žrtev drugih poklicev. Umrljivost je že v letu 1920, v primerjavi z letom 1919, padla za 25 odstotkov, saj se visoke številke umrlih nanašajo skoraj izključno na leto 1919.⁹² Borba proti tuberkulozi je pred letom 1922 potekala še vedno nenačrtno, ves čas je ostajalo nedorečeno kdo naj bi izvajal ambulantno zdravljenje s tuberkulinom, predvsem pa, kdo naj bi to zdravljenje financiral.⁹³

PTL si je ob svoji ustanovitvi postavila več ciljev: ugotoviti vse primere tuberkuloze v Mariboru ter na podlagi teh podatkov začeti s sistematičnim zatiranjem bolezni, ustanoviti v okviru javne bolnišnice v Mariboru ambulanto, ki bo nudila brezplačno zdravniško pomoč, manj premožni pa naj bi dobili tudi brezplačna zdravila in vso potrebno oskrbo. Poleg tega so že na začetku nameravali zaposliti medicinsko sestro, ki naj bi obbolele obiskovala na njihovih domovih ter osveščala ljudi o načinih obrambe pred okužbo. Njihov cilj je bil tudi pregledati vse dijake ter učence ljudskih in meščanskih šol ter obenem izvesti tudi zobozdravstvene preglede. Revnejšim pacientom naj bi brezplačno zdravljenje in nego omogočil »Dom PTL«, ki so ga nameravali postaviti s prostovoljnimi prispevki.⁹⁴

⁸⁹ Ivo Pirc: Zdravje, str. 106–107.

⁹⁰ Zvonka Zupanič Slavec: Tuberkuloza, str. 201.

⁹¹ Jetika – Morilka. V: Mariborski večernik Jutra, 8. 2. 1936, št. 32, str. 3.

⁹² PAMB, Splošna bolnišnica Maribor 1840 – 1956, AŠ 5, Personalne zadeve, Dopisi 1918 – 1921, 1921, t. e. 371.

⁹³ PAMB, Splošna bolnišnica Maribor 1840 – 1956, AŠ 6, Spisi 1921 – 1922, 1931, 1921, t. e. 269.

⁹⁴ PAMB, Splošna bolnišnica Maribor 1840 – 1956, AŠ 6, Spisi 1921 – 1922, 1931, 1922 II, t. e. 61.

Ves čas delovanja so veliko pozornosti posvečali osveščanju prebivalstva ter organiziranju javnih predavanj, na katerih so ljudi poučevali o načinih širjenja bolezni in o možnostih zdravljenja ter med prebivalce Maribora brezplačno delili propagandne brošure. Do leta 1925 so tako razdelili 800 brošuric »Pouk o alkoholu«, 8000 brošuric »Pouk o jetiki ali sušici«, 6000 brošuric »Cilji in naloge ambulatorija PTL, 10.000 brošuric »Boj jetiki« in več kot 7000 drugih propagandnih letakov.⁹⁵ V knjižici Boj proti jetiki tako so tako opozarjali na različne načine okužbe z jetiko, ljudi svarili pred zadrževanjem v prašnih prostorih in pred uživanjem mleka in mesa jetičnih živali,⁹⁶ predvsem pa so naštevali svoje glavne dejavnosti: osveščanje prebivalstva o načinih okužbe in zdravljenja jetike, ustanavljanje posebnih ambulant, ki bodo nudila brezplačno zdravljenje tudi najrevnejšim slojem,⁹⁷ zaposlovanje medicinskih sester, ki bodo okrevanje pacienta spremljale tudi na njegovem domu in gmotna podpora bolnikom, ki potrebujejo oskrbo v zdraviliščih.⁹⁸ Obračali so se še posebej na podjetnike, tovarnarje in večje posestnike, ki naj bi s plačilom članarine, ki je znašala 5 dinarjev ter ustanovnine,⁹⁹ ki je znašala 1000 dinarjev pomagali ščititi zdravje svojih delavcev ter tako tudi sebi omogočiti napredek, razcvet in blagostanje.¹⁰⁰ O dejavnosti in vlogi PTL govori tudi knjižica Cilji in naloge ambulatorija Protituberkulozna lige. Glavno poslanstvo ambulante na bi bili predvsem brezplačni pregledi ter po potrebi tudi brezplačno zdravljenje s tuberkulinskimi injekcijami ter obsevanje z višinskim soncem, glavna naloga medicinske sestre pa naj bi bilo obiskovanje pacientov na domu, spremljanje njihovega razvoja, svetovanje bolniku in njegovi družini, nadzor nad stanovanjskimi razmerami, pa tudi čisto materialna podpora tistim bolnikom, ki so zaradi bolezni porinjeni na rob preživetja.¹⁰¹ Ambulanto, ki je delovala trikrat na teden,¹⁰² naj bi ljudje obiskali že ob prvih znakih bolezni, avtor pa je poleg tega opozarjal vse lastnike podjetij, tovarn in delavnic naj bodo pozorni na zdravje svojih delavcev ter da naj jih pošljejo

⁹⁵ PAMB, MOM, AŠ 246, t. e. 4412, 10.

⁹⁶ Boj proti jetiki!. Maribor 1922, str. 2.

⁹⁷ Sprva je imela PTL v Mariboru zagotovljenih 10 brezplačnih postelj v zdravilišču Topolšica, kamor so lahko pošiljali bolehnne šoloobvezne otroke, kasneje pa so morali zdravilišču te usluge plačevati. Mirko Ravter: Pregled delovanja mariborske lige. V: Delo proti tuberkulozi, 1937, št. 5, str. 75.

⁹⁸ Boj proti jetiki!. Maribor 1922, str. 3.

⁹⁹ Do leta 1937 je imela PTL v Mariboru že 16 častnih, 151 rednih in 852 podpornih članov. Mirko Ravter: Pregled delovanja mariborske lige. V: Delo proti tuberkulozi, 1937, št. 5, str. 75.

¹⁰⁰ Boj proti jetiki!. Maribor 1922, str. 4.

¹⁰¹ Ivan Matko: Cilji in naloge ambulatorija Protituberkulozne lige. Maribor 1922, str. 4–6.

¹⁰² Prav tam, str. 12.

na preiskave in oskrbo že ob prvem sumu bolezní.¹⁰³ V skladu s prepričanjem, da so ukrepi za zgolj individualno zdravljenje jetike neuspešni, je Ivan Matko trdil, da je bolniku potrebno slediti v delavnico, tovarno šolo in urad, vsepovsod torej, kjer bi lahko prišlo do prenosa bolezní na okolico.¹⁰⁴ Bolj natančne informacije o bolezní in o zdravljenju je prinašala knjižica Pouk o jetiki ali sušici.¹⁰⁵ Priročnik je podajal natančnejša navodila kako preprečiti okužbo. Vsak bolnik z odprto jetiko naj bi tako imel vsaj lastno posteljo, še bolje pa lastno spalnico, lasten pribor, krožnik, kozarec, brisačo in druge pripomočke za osebno higieno. Strogo jim je prepovedoval vsako pljuvanje po tleh, še posebej v zaprtih prostorih, gospodinjam pa je svetoval, naj raje kot z metlami, tla čistijo z mokrimi krpami, ki ne dvigajo prahu, drgnejo pa naj jih tudi s krtačo, sodo ali milom. Vsem je svetoval strogo osebno higieno, umivanje rok, čiščenje nohtov in, po potrebi, razkuževanje stanovanja. Vsi naj bi se čim bolj izogibali zakajenih kavarn in gostiln ter prašnih cest in delavnic.¹⁰⁶ Kot preventivno okužbi je avtor poudarjal predvsem pomen kvalitetne prehrane, bivanje v zračnem in svetlem stanovanju, nošnje ne pretople in ne prehladne obleke ter redno umivanje telesa, las, brade, zob in ust ter dihanje skozi nos. Veliko pomen naj bi imelo tudi gibanje na svežem zraku, utrjevanje telesa s športom ter izogibanje razuzdanemu življenju.¹⁰⁷ Bolniki, ki naj bi, po mnenju avtorja, obvezno uporabljali ustrezne pljuvalnike, se ne bi smeli poljubljati in vstopati v zakonsko zvezo, predvsem pa naj ne bi obupali, saj naj bi bila tuberkuloza povsem ozdravljiva bolezen, če se le zdravljenja lotimo pravočasno.¹⁰⁸ V vseh publikacijah posvečajo veliko pozornosti poklicnemu svetovanju, ki naj bi upoštevalo telesno in duševno konstitucijo delavca, njegovo izobrazbo, stopnjo osveščenosti o pomenu higiene, socialno-higienske razmere v njegovi družini, kakovost prehrane in stanovanja ter seveda starost.¹⁰⁹ Ob zavedanju, da ima vsak poklic lahko negativne posledice za zdravje, so nato vsakemu posamezniku nudili poklicno svetovanje. Pri izbiri so bili zlasti pozorni na napor, ki ga poklic zahteva, nočno delo, možnost okužbe s tuberkulozo na delovnem mestu, delovne pogoje, vremenske vplive, strupe, prah, priložnost za uživanje alkohola ter še druge faktorje, ki bi lahko vpli-

¹⁰³ Prav tam, str. 14.

¹⁰⁴ Ivan Matko: Protituberkulozni, str. 369.

¹⁰⁵ Ivan Matko: Pouk o jetiki ali sušici. Maribor 1922, str. 1.

¹⁰⁶ Prav tam, str. 4–6.

¹⁰⁷ Prav tam, str. 7–8.

¹⁰⁸ Prav tam, str. 11.

¹⁰⁹ Ivan Matko: Protituberkulozni, str. 674.

vali na posameznikovo zdravje na delovnem mestu.¹¹⁰ Posebno pozornost so namenjali osveščanju mladih. Izdali so celo poseben priročnik, Katekizem o tuberkulozi, ki naj bi ga uporabljali učitelji med t. i. tuberkuloznimi urami, ki naj bi se izvajale vsaj enkrat na vsako trimesečje, ter naj bi učence seznanjale z dejstvi o tuberkulozi, pa tudi z osnovami higijene. Otroke naj bi naučili kako si je potrebno očistiti čevlje pred vstopom v stanovanje, o kašljanju, umivanju rok in zob, o pravilnem dihanju in ravnanju s pljunkom ter o ravnanju z žepnim robcem. Katekizem pa je pomemben predvsem zato, ker vsebuje 105 vprašanj in odgovorov, ki naj bi se jih učenci med poukom naučili na pamet, učitelji pa naj bi iz te snovi učencem nalagali tudi domače in šolske naloge ter tako boj proti tuberkulozi vključili v vsakodnevne šolske aktivnosti.¹¹¹ PTL je veliko pozornosti posvečala tudi izobraževanju zdravnikov, saj je organizirala prave tečaje ravnanja z rentgenskimi aparati, čeprav sprva ni bila opremljena z njim, ter jih seznanjala z novostmi na področju zdravljenja tuberkuloze.¹¹²

Od ustanovitve do konca leta 1924 je ambulanto obiskalo kar 6152 pacientov, ki so bili deležni zdravljenja z injekcijami tuberkulina,¹¹³ medicinska sestra pa je ob tem opravila kar 687 obiskov na domu ter pri tem nadzirala razmere v katerih so živeli bolniki ter jih poučevala o pravilih higijene.¹¹⁴ Za vsakega bolnika so vodili evidenco o legi in kakovosti stanovanja, številu prostorov, vrsti ogrevanja, vrsti oken, higienskih razmerah, številu stanovalcev, pa tudi o tem, kako poteka oskrba bolnika, kakšno posteljo ima bolnik, kakšna je njegova osebnost ter celo koliko je hišna gospodinja dovzetna za higienski pouk. Tako so določili stopnjo ogroženosti posamezne družine.¹¹⁵ V primeru, da so ugotovili, da je stanovanje premajhno, da bolnik nima svoje sobe ter da so v stanovanju majhni otroci, so odredili izolacijo bolnika in njegovo ločitev od družine, čeprav so se zavedali, da je trajna izolacija bolnikov do njihove smrti zelo težko izvedljiva.¹¹⁶

Tako spremljanje vsakega posameznega bolnika in njegove družine skozi daljše časovno obdobje pa je bilo povezano tudi s precejšnjimi stro-

¹¹⁰ Prav tam, str. 671–672.

¹¹¹ Ivan Matko: Katekizem o tuberkulozi. Maribor 1931, str. 3–5.

¹¹² PAMB, Splošna bolnišnica Maribor 1840 – 1956, AŠ 6, Spisi 1921 – 1922, 1931, 1922 I, 1923, t. e. 12.

¹¹³ Preiskavo s tuberkulinom so v letu 1937 izvedli pri 2500 mladih in ugotovili, da je bilo kar 34 odstotkov mladih že okuženih s Tbc, čeprav še niso kazali nobenih bolezenskih znakov. Vsi, ki so imeli pozitivno reakcijo na tuberkulin, so bili pregledani tudi z Rentgenom ter v skladu z možnostmi poslani v počitniške kolonije ali zdravilišča. Valentin Varl: Jetika v Mariboru. V: Delo proti tuberkulozi, 1938, št. 2, str. 25.

¹¹⁴ PAMB, MOM, AŠ 246, t. e. 4412, 10.

¹¹⁵ Ivan Matko: Protituberkulozni, str. 251–255.

¹¹⁶ Prav tam, str. 404–405.

ški, saj je za delovanje ambulante, za plače zaposlenih, za zdravila in za medicinsko opremo skrbela v celoti sama. Znesek, ki so ga na letni ravni morali zagotoviti za svoje delovanje je dosegel skoraj 162.000 dinarjev. Od mesta so le izjemoma prejeli denarno pomoč, saj je mestni magistrat do leta 1925 za delovanje PTL namenil zgolj 1000 dinarjev, ob prošnji za donacijo za nakup rentgenskega aparata, pa so jim namenili še dodatnih 2000 dinarjev.¹¹⁷ Vse do druge svetovne vojne se je mestna oblast otepalplačevanja stroškov PTL, čeprav bi kot občina z več kot 10.000 prebivalci, bila po 34. členu Zakona o zatiranju nalezljivih bolezni dolžna ustanoviti in vzdrževati lasten dispanzer. Namesto 30.000 dinarjev potrebnih sredstev je mestna občina PTL namenjala le 13.000 dinarjev ter se pri tem izgovarjala na dejstvo, da poleg tega zneska, financirajo tudi počitniške kolonije in zdravljenje najbolj siromašnih prebivalcev.¹¹⁸ Potrebna sredstva si je PTL tako poskušala zagotoviti z donacijami podjetij in posameznikov, posebne nabiralne akcije pa so potekale predvsem v okviru t. i. Protituberkuloznih tednov, ko so nabirali denar za potrebno opremo, pa tudi za gradnjo prizidka mariborski bolnišnici. Težišče dela je tako ostajalo na ramenih privatne iniciative, javne ustanove z banovino in državo na čelu pa so razvoju le počasi sledile. Glavni prispevek države je ostajalo dejstvo, da je pod svoje okrilje prevzela že obstoječi privatni dispanzer, banovina pa je v svojo upravo v okviru bolnice prevzela na novo zgrajen odsek za tuberkulozne bolnike v letu 1927, nato pa je protituberkulozna dejavnost na državnem in banovinskem nivoju le še stagnirala.¹¹⁹

Zaradi vse večjega števila bolnikov in neprimernih delovnih pogojev, je v Mariboru kmalu dozorela misel o posebnem oddelku za tuberkulozne bolnike znotraj mariborske splošne bolnišnice, kar je bolnišnica seveda s hvaležnostjo sprejela, čeprav so si sprva želeli, da bi PTL prevzela tudi stroške zdravljenja, na kar pa PTL ni pristala. Pridobitev je bila za bolnišnico pomembna, saj do tedaj ni imela možnosti za dezinfekcijo in izolacijo tuberkuloznih bolnikov, ki so ležali raztreseni po vsej stavbi ter tako ogrožali tudi ostale bolnike. V članku Program PTL za leto 1926 so predstavili javnosti svoj načrt za izgradnjo prostozračne lope. Objekt, ki bi meril 12x3x4,5 m, so najprej želeli postaviti ob vznožju Kalvarije ali na Teznu, nato pa so se zaradi prevelikih stroškov vzdrževanja odločili, da ga posta-

¹¹⁷ PAMB, MOM, AŠ 246, t. e. 4412.

¹¹⁸ PAMB, MOM, AŠ 547, t. e. 5783.

¹¹⁹ Franjo Radšelj: Problemi tuberkuloze v Mariboru in njegovi širši okolici. V: Delo proti tuberkulozi, 1938, št. 2, str. 17.

vijo kar na bolnišničnem vrtu. Liga se je s tem člankom obrnila na javnost s prošnjo po finančni in materialni pomoči in na presenečenje vseh, uspela zbrati dovolj materiala za gradnjo celotnega oddelka, čigar vrednost je bila ocenjena na 250.000 dinarjev.¹²⁰ Kljub velikopoteznosti projekta, pa njihovo delovanje ni naletelo na pozitiven odmev pri vseh delih javnosti. Nasprotniki so Ligi namreč očitali, da je z adaptacijo podstrešja internega oddelka storila korak v napačno smer in izpostavila nevarnosti okužbe vse bolnike, ki se zdravijo v bolnišnici. Novi prostori naj bi bili nevarni tako za tuberkulozne bolnike, ki bi bili na tem oddelku izpostavljeni mestnemu prahu, kot tudi za okolico. Kot edino pravo lokacijo za zdravljenje tuberkuloze je podpisani Dr. Č. predlagal Pohorje.¹²¹ Ligi je očital, da ravna lahkomišelnost in da postavlja skrb za obolele nad pravice zdravih ljudi in ostalih bolnikov. Predlagal je celo, da bi bolnišnica preurejena podstrešje namenila kakšnemu drugemu namenu, PTL pa naj bi nadaljevala z zbiranjem sredstev in postavila zdravilišče na Pohorju.¹²² Celotni tisti, ki so idejo o zdravljenju tuberkuloze v splošnih bolnišnicah sicer podpirali, saj se je to izkazalo kot uspešna praksa tako v Dubrovniku, kot na Dunaju, pa so nasprotovali postavitvi ležalnic na prostem, saj naj bi mestni zrak škodoval jetičnikom škodoval.¹²³

Aktivisti PTL so, pod vodstvom dr. Ivana Matka, kljub pozivom svojo akcijo nadaljevali. Na ljudstvo se niso obračali samo preko časopisja, letakov in plakatov, ampak so izrabili tudi moč filma, ki je kot nov medij pritegnil še posebej veliko pozornost. Film, ki se je predvajal v mariborskem mestnem kinu, je poudarjal predvsem pomen zraka, sonca in vode na človeško telo.¹²⁴ V veliki zbiralni akciji, v kateri so sodelovale vse plasti družbe, so uspeli zbrati, poleg 37 vagonov najrazličnejšega materiala, kot so apno, cement, tramovi, pesek, deske in svinčene cevi, tudi precejšnja denarna sredstva,¹²⁵ že prvi teden akcije vsaj 40.000 dinarjev.¹²⁶

Zaradi velike količine zbranih sredstev, je odbor PTL opustili namero o gradnji prostozračne lope, in se odločil za izgradnjo mansardnega prizidka na južne oddelku bolnišnične stavbe, nad internim oddelkom. Določeno je bilo, da mora Liga poskrbeti tudi za ogrevanje novih prostorov in

¹²⁰ PAMB, Splošna bolnišnica Maribor 1840 – 1956, AŠ 9, Spisi 1925 – 1926, 1926/14, t. e. 223.

¹²¹ Kam spadajo bolniki z odprto jetiko?. V: Jutro, 27. 3. 1927, št. 74, str. 9.

¹²² Zakaj so bolniki z odprto jetiko nevarni?. V: Jutro, 14. 4. 1927, št. 89, str. 6.

¹²³ Vprašanje odprte jetike. V: Slovenec 8. 4. 1927, št. 79, str. 5.

¹²⁴ Ivan Matko: Protituberkulozni, str. 720.

¹²⁵ Franjo Radšel: Razvoj, str. 336–338.

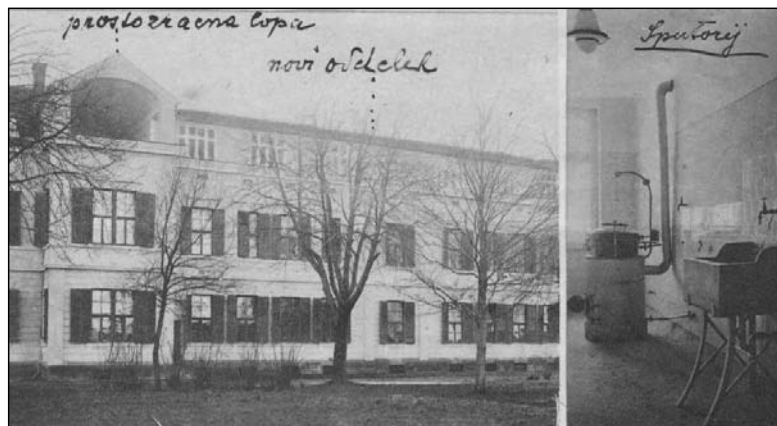
¹²⁶ Ivan Matko: Protituberkulozni, str. 720.

za postavitev ustrezne vodovodne in električne napeljave, medtem ko se je bolnišnica obvezala kupiti umivalnike, straniščne školjke ter 5800 komadov zidne opeke. Vrednost adaptacijskih del so ocenili na kar 350.000 dinarjev.¹²⁷ Načrtovan oddelek naj bi tako obsegal eno veliko in pet manjših sob, dva kabineta za nastanitev bolnikov, eno veliko odprto ležalno lopo, en balkon za sončenje ter eno moderno opremljeno zdravniško ordinacijo, kjer bi lahko izvajali tudi pneumotoraks, za bolniške sobe in hodnike pa so predvideli tudi posebno ventilacijo.¹²⁸

Za nadgradnjo prvotnega projekta so se odločili predvsem zato, da so lahko, poleg postelj za bolnike, zagotovili tudi druge potrebne prostore, še posebej kopalnico, stranišča, čajno kuhinjo, sobo za sestre, prostore za shrambo perila ter moderni sputorij, kar v leseni prostozračni lopi ne bi bilo mogoče.¹²⁹ Mansardni oddelek je PTL, skupaj z vso potrebno opremo, s Spomenico slovesno predala mariborski bolnišnici že 27. marca 1927,¹³⁰ ter tako zgolj v sedmih mesecih uresničila 700.000 dinarjev vredno investicijo.¹³¹

Sprva niso beležil posebnih uspehov, saj so bili brez rentgenskega aparata, zdravnika, specialista za pljučne bolezni, pa so dobili šele leta 1931,

Slika 3: Mansardni oddelek za tuberkulozne bolnike



Vir: Križem Slovenije: Protituberkulozna liga v Mariboru. V: Ilustrirani Slovenec, 5. 6. 1927, št. 23, str. 183.

¹²⁷ PAMB, Splošna bolnišnica Maribor 1840–1956, AŠ 9, Spisi 1925–1926, 1926/14, t. e. 295.

¹²⁸ PAMB, Splošna bolnišnica Maribor 1840–1956, AŠ 9, Spisi 1925 – 1926, 1926/14, t. e. 513.

¹²⁹ PAMB, Splošna bolnišnica Maribor 1840 – 1956, AŠ 9, Spisi 1925 – 1926, 1926/14, t. e. 344.

¹³⁰ PAMB, Splošna bolnišnica Maribor 1840 – 1956, AŠ 10, Gradbeni krediti in proračun, Splošna korespondenca raznih ustanov 1927 – 1927, Poliklinika 1927/15, t. e. 289.

¹³¹ Ivan Matko: Protituberkulozni, str. 720.

ko se je na dispanzerju zaposlil dr. Valentin Varl.¹³² Leta 1937 pa je bil na pobudo PTL in banovine ustanovljen samostojni odsek za tuberkulozo, ki pa ni bil ustrezno opremljen.¹³³ Bolnišnica v Mariboru je uradno razpolagala le s 26 posteljami, ki so bile namenjene izključno odraslim bolnikom z odprto jetiko, medtem ko bi, po lastni oceni, za svoj delovanje potrebovala od 80 do 100 postelj. Kljub pomanjkanju prostora, so v mariborski bolnišnici uspeli izvajati vse takrat priznane metode zdravljenja, tudi pneumotoraks.¹³⁴ Število postelj so nato uspeli povečati na 34, bolniki pa so velikokrat ležali tudi na zasilnih ležiščih, bili so brez lastnega rentgenskega aparata, celotno zdravniško delo pa je slonelo na ramenih le enega zdravnika in ene strežnice. Kljub temu so uspeli v letu 1937 sprejeti na zdravljenje kar 240 bolnikov – zdravljenje je bilo uspešno v 61,6 odstotkov primerov¹³⁵ – v letu 1938 pa celo 450 bolnikov.¹³⁶ Z izdatno podporo mariborskih tekstilnih tovarn, ki so v ta namen skupaj prispevale 40.000 dinarjev, so nameravali na oddelku urediti operacijsko sobo, kjer bi lahko izvajali tudi najtežje posege, bolnikom pa zato ne bi bilo več potrebno v sanatorije.¹³⁷

PTL si je predvsem prizadevala, da bi protituberkuloznemu dispanzerju, ki je deloval v prostorih Zdravstvenega doma v Mladinski ulici, priskrbela lasten rentgenski aparat, odseku pa lastno stavbo. V ta namen je pobirala t. i. stanovanjski dinar in tako zbrala okrog pol milijona dinarjev, s katerimi so želeli odkupiti stavbo na Vinarski 6. Stavbo so nameravali nato podariti Splošni bolnišnici Maribor, ki naj bi nato v tistih prostorih organizirala pljučni oddelek. Njihov načrt pa se ni uresničil, saj jih je banovinska uprava zavrnila – Vinarska ulica se je namreč nahajala znotraj premožnejše četrti, kjer niso želeli imeti opravka s tako »proletarsko« boleznijo, posebnega pljučnega oddelka pa sta se otepala tako bolnišnica, kot tudi banovina. Bolnišnico bi pljučni oddelek še bolj finančno obremenil, saj bi morala kriti stroške zdravljenja bolnikov, ki so pretežno spadali v nižji družbeni sloj, (premožnejši so pomoč iskali večinoma v zdraviliščih), banovina pa je takrat podpirala predvsem sanatorij Golnik, ki je dobro posloval na račun oskrbnin.¹³⁸ Kljub dejstvu, da je bilo vzdrževanje zdravilišč precej dražje

¹³² Franjo Radšel: Razvoj, str. 339.

¹³³ Zdenko Šalda: Ustanovitev oddelka za pljučne bolezni v splošni bolnišnici v Mariboru in njegov razvoj do današnjega pljučnega oddelka. V: Zbornik Splošne bolnišnice v Mariboru: 1799–1959, 1855–1955 (ur. Eman Pertl). Maribor 1959, str. 366–382.

¹³⁴ PAMB, Splošna bolnišnica Maribor 1840–1956, AŠ 14, Splošna korespondenca 1933–1935, 1935/25, t. e. 226.

¹³⁵ Skrb za jetične bolnike. V: Slovenec, 28. 1. 1938, št. 22a, str. 3.

¹³⁶ Kako daleč je Maribor v boju zoper jetiko. V: Slovenec, 27. 5. 1939, št. 120a, str. 5.

¹³⁷ V borbi proti zavratni morilki jetiki. V: Mariborski večernik Jutra, 25. 5. 1939, št. 118, str. 4.

¹³⁸ Franjo Radšel: Razvoj, str. 341–343.

Slika 4: Rentgenski aparat Splošne bolnišnice Maribor



Vir: PAMB, Splošna bolnišnica Maribor 1840–1956, AŠ 10, Gradbeni krediti in proračun, Splošna korespondenca raznih ustanov 1927–1927, Poliklinika 1927/15, Röntgen, t. e. 81.

(letno vzdrževanje ene postelje v sanatoriju je znašalo povprečno 25.000 dinarjev, v bolnišnici pa le 9000 dinarjev), je banovina vseeno bolj podpirala zdravljenje tuberkuloze v oddaljenih sanatorijih, kot v bolnišnicah v mestnih središčih.¹³⁹

Na ponoven izbruh bolezni v tridesetih letih 20. stoletja, do katerega je prišlo predvsem zaradi hitrega razvoja tekstilne industrije, so v letu 1938 opozorili s posebno Spomenico Protituberkulozne lige v Mariboru v kateri so zapisali, da morajo za dokončno zmago nad boleznijo nadaljevati dosedanje delo, razširiti in podkrepiti propagandno in izobraževalno dejavnost, podpirati ustanavljanje Protituberkuloznih lig v vsaki upravni občini, namenjati sredstva iz občinskih proračunov za boj proti jetiki, tiskati brošure in se pojavljati v dnevnem časopisju, ustanavljati stalne in mobilne dispan-

¹³⁹ Franjo Radšel: Problemi tuberkuloze v Mariboru in njegovi širši okolici. V: Delo proti tuberkulozi, 1938, št. 2, str. 21.

zerje, izvajati redne zdravniške preglede, ustanoviti centralni dispanzer v Mariboru ter zgraditi v mariborski splošni bolnišnici moderno opremljen oddelek za zdravljenje tuberkuloznih bolnikov. Za cilj so si postavili tudi izvajanje akcije za izboljšanje življenjskega standarda delavstva in uradništva ter tudi ponovno uvedbo inšpekcije dela v Mariboru, ki naj bi nadzirala ustreznost higienskih in delovnih razmer.¹⁴⁰

Istega leta so od sindikalnih zaupnikov vseh večjih industrijskih obratov prejeli obljubo, da bo vsak delavec od svoje plače za boj proti jetiki namenil 1 dinar,¹⁴¹ zato so zopet obudili misel na gradnjo azila za jetične bolnike, ki pa ga do druge svetovne vojne niso uspeli realizirati,¹⁴² zato je t. i. »dinarska akcija«, ki se je začela že leta 1933, med ljudmi imela vedno manjši odmev.¹⁴³ Prve neuspehe so začeli sicer beležiti že v letu 1936, ko so nabrali »sramotno nizko« vsoto denarja, za kar so krivili predvsem neustrezen termin za izvedbo Protituberkuloznega tedna, neustrezno obveščanje ter apatičnost javnosti. Kljub dejstvu, da so poskrbeli za izhajanje propagandnih člankov v lokalnem časopisju, so nabiralci prispevkov bili pogosto deležni pikrih opazk, v puščicah pa je bilo najti tudi mnogo gumbov in drugih predmetov.¹⁴⁴ V letu 1937 so sicer poročali o popolnem moralnem uspehu tedna, saj so ob tej priliki okrasili središče mesta z girlandami in 9 metrov dolgo belo zastavo z dvojnimi rdečimi križem, izvedli sveto mašo, nastop gasilske, železničarske in delavske godbe, različna predavanja, spevoigro, nastop pevskih zborov, čemur pa žal ni sledil gmotni uspeh, saj so za gradnjo azila uspeli zbrati le približno 25.000 dinarjev.¹⁴⁵ Ljudi so poskušali motivirati tudi z objavljanjem poimenskih seznamov vseh darovalcev, tako delavcev, kot tudi tovarn, ustanov in drugih delovnih organizacij,¹⁴⁶ vendar je zasebna iniciativa kljub temu začela popuščati. Uresničilo se je namreč tisto, česar so se aktivisti bali – ljudje so namreč spoznali, da zbiralne akcije potekajo pravzaprav za ustanove, ki bi jih bila po 33. členu Zakona o nalezljivih boleznih dolžna ustanoviti in vzdrževati država oz. banovina.¹⁴⁷

¹⁴⁰ PAMB, MOM, AŠ 450, t. e. 1145, 6.

¹⁴¹ Mariborsko delavstvo sodeluje v borbi proti jetiki. V: Jutro, 13. 4. 1938, št. 86, str. 4.

¹⁴² PAMB, MOM, AŠ 454, t. e. 6044, 4.

¹⁴³ PAMB, MOM, AŠ 480, t. e. 18214, 2.

¹⁴⁴ Poročila lig o protituberkuloznem tednu: Poročilo Mariborske lige. V: Delo proti tuberkulozi, 1936, št. 4, str. 71–72.

¹⁴⁵ Delo proti tuberkulozi pri nas in drugod: Iz poročil krajevnih protituberkuloznih lig, Tbc odsekov pri odborih društva Rdečega križa: Poročilo o poteku in uspehu pt.t v Mariboru. V: Delo proti tuberkulozi, 1938, št. 1, str. 10–12.

¹⁴⁶ 60.000: Zaključek protituberkuloznega tedna l. 1938 v Mariboru. V: Delo proti tuberkulozi, 1938, št. 6, str. 91.

¹⁴⁷ Stane Lutman: Preskrba jetičnikov v Mariboru in širši okolici. V: Delo proti tuberkulozi, 1937, št. 5, str. 67.

Hitra urbanizacija in industrializacija sta na začetku 20. stoletja popolnoma spremenili podobo Maribora. Hiter napredek, ki se je začel že na prelomu stoletja, nadaljeval pa zlasti med obema vojnoma, je s seboj prinesel tudi številne socialne probleme, ki sta jih prva svetovna vojna in gospodarska kriza še zaostri. Prenaseljena in nehigienična stanovanja, neustrezna prehrana in neustrezni delovni pogoji so ustvarili idealne razmere za širjenje tuberkuloze, proti kateri so se, pred pojavom antibiotikov, le s težavo borili. Če k temu prištejemo še hiter razvoj industrije, množično priseljevanje v mesto, razvoj tekstilne industrije in slabe plače, potem ne preseneča, da je tuberkuloza prav v Mariboru predstavljala tako pereč problem. Zaostrene razmere so pripeljale do dejstva, da so prav v Mariboru prvi spoznali, da klasično individualno zdravljenje tuberkuloze ne prinaša rezultatov, da je potrebno k boju proti »stanovanjski bolezni« pristopiti celostno in da je potrebno veliko pozornosti, poleg osnovnemu medicinskemu zdravljenju, posvečati tudi socialnim, gospodarskim in poklicnim razmeram posameznika. Prav iz Maribora se je ideja o organiziranju protituberkuloznih lig razširila v Ljubljano in postopoma po celotni Dravski banovini in do začetka druge svetovne vojne je bilo ustanovljenih kar 21 dispanzerjev po celotni banovini. Celoten boj proti tuberkulozi pa je v Mariboru slonel na privatni iniciativi nekaj razsvetljenih posameznikov, ki so razumeli resnost razmer in ki so, s pomočjo javnosti in požrtvovalnostjo vseh slojev družbe, uspeli postaviti osnovne ustanove za boj proti tuberkulozi, ki bi jih bila sicer dolžna ustanoviti in vzdrževati država. Kljub dejstvu, da so prav v Mariboru orali ledino načrtnega in celostnega boja proti tuberkulozi, da so prvi organizirali brezplačno ambulanto, ter da so veliko pozornosti namenjali izobraževanju in osveščanju širokih ljudskih množic, pa zaradi specifičnih razmer vse do druge svetovane vojne niso dosegli enakih rezultatov pri omejevanju obolevnosti in smrtnosti, kot je to uspelo drugim mestom, posebej Ljubljani. Še več, na sredini tridesetih let je, zaradi hitrega razvoja, zlasti tekstilne industrije, v Mariboru prišlo celo do ponovnega porasta števila obolelih, bolezen pa so uspeli zares zajezi šele v letih po drugi svetovni vojni.

»VSEM MOJIM CENJENIM ODJEMALCEM ŽELIM SREČNO IN VESELO NOVO LETO ...«¹

Gospodarska dejavnost je med drugim tudi zapleten odnos med proizvajalcem dobrin ali ponudnikom storitev in stranko. Pomembnosti tega odnosa se zavedata obe strani. Proizvajalec oziroma ponudnik storitev poskuša svojim strankam ponuditi svoje izdelke in storitve po zanj najboljših pogojih. Kupec pa bo cenil ponudnika, če bo s ponudbo zadovoljen; v tem primeru se bo v trgovino ali delavnico še vračal.

V sodobnem gospodarstvu je reklama oziroma marketing morda najpomembnejši element uspeha. Reklamiranje je bilo pomembno tudi v preteklosti, le da se je način, kako je to teklo, spreminjal. Zelo dolgo je bilo pomembno širjenje informacij od ust do ust. Tu se hitro spomnimo ljudskega pregovora »Dober glas seže v deveto vas«. Razvoj tehnologij je širjenje informacij še okrepil. Pomembno sredstvo so postali časopisi. S časopisom se je domet reklame zelo povečal. Če je bil pred tem omejen le na posameznike, ki so na primer na trgu slišali trgovca, ki je kričaje ponujal svoje blago, za rokav cukal mimoidoče ali jih kako drugače želel prepričati, da je njegovo blago oziroma storitev najboljša, je časopisna reklama sporočilo prenesla do veliko več morebitnih strank.

Moj prispevek govori o reklamah v časopisju. Te so lahko vsebinsko različne. Bralce lahko obveščajo o novosti v ponudbi, o spremembi lokacije trgovine ali servisne delavnice, lahko so bralcem le opomnik o že znanih in uveljavljenih podjetjih. Ne smemo pa mimo še ene zanimive vrste reklame, to je čestitk. V prispevku obravnavam novoletne čestitke mariborskih

¹ Del novoletne čestitke mariborskega krojača Martina Pravdiča. V: Tabor, 1. 12. 1922, str. 8.

podjetnikov med obema svetovnima vojnama. Analiziral sem novoletne čestitke v dveh ljubljanskih časopisih, v Slovincu in Slovenskem narodu, in v dveh mariborskih časopisih, v Taboru in v njegovem nadaljevanju, v Mariborskem večerniku Jutra.

Ljubljanska časopisa sta objavljala božično-novoletne čestitke iz vse Slovenije, medtem ko v mariborskih časopisih najdemo le voščila iz Maribora in posamezna iz njegove okolice.

Kdaj in v kakšni obliki so bila voščila objavljena? V vseh štirih časopisih najdemo dve večji skupini voščil. V prvi so voščila, ki so bila vključena v oglaševanje dela ponudbe ali celotne ponudbe podjetnika. V drugi skupini čestitk so oglasi, ki so bili v časopisih objavljeni kot priloge. V tem primeru so bili ti oglasi v obliki enakih pravokotnikov razporejeni v nekaj stolpcev na celotni strani časopisa. V teh čestitkah najdemo ime in priimek podjetnika ali ime njegovega podjetja, naslov ter voščilo. Božično-novoletne priloge so obsegale po nekaj strani. Natisnjene so bile v božičnih, silvestrskih in novoletnih izdajah. Slovenec je v začetku dvajsetih let voščila objavljal v božični in novoletni izdaji časopisa. Od novoletne številke leta 1925 pa je voščila natisnil v božični oziroma silvestrski številki le še izjemoma. Nasprotno so v Slovenskem narodu le nekajkrat natisnili voščila v novoletni številki. Voščila v Taboru najdemo tako v božični kot v novoletni številki, v kateri jih je malenkost več. V nasprotju z drugimi tremi časopisi je Mariborski večernik Jutra voščila objavljal predvsem v silvestrski številki. Ne smemo spregledati, da je bila odločitev o natisu celostranskih seznamov voščilnic stvar uredništva, medtem ko so individualne reklamne voščilnice izhajale v vseh omenjenih časovnih okvirjih. To so pač bile objave, katerih natis je bil odvisen od želje in naročila stranke.

Časopisna uredništva so oglaševalce obveščala o rokih za oddajo voščil. Slovenski narod je 29. decembra 1926 ob tem objavil še kratko razmišljanje o tovrstnih voščilih. Na naslovnici lahko beremo: »*Novoletna voščila v dnevnikih, so v zadnjih letih vedno bolj priljubljena. Vsa večja podjetja se potom njih spomnijo svojih odjemalcev in se s tem odvežejo dolžnosti posebnih voščil. Zahvalijo se jim za njihovo naklonjenost v minulem letu in se jim priporoče za novo leto. Obenem opozore s tem na svojo tvrdko tudi drugo občinstvo, ki še ni v krogu njihovih odjemalcev.*² Sledilo je še utemeljevanje, zakaj je smiselno voščila objavljati v Slovenskem narodu, ki da je najbolj

² V: Slovenski narod, 29. 12. 1926, str. 1.

razširjen »rodbinski list v Ljubljani« (v originalu v krepkem tisku) »in obenem tudi list, ki ga izmed vseh slovenskih dnevnikov v inozemstvu največ čitajo«. Ni manjkalo niti obvestilo, da voščila za objavo sprejemajo do 30. decembra do 6. ure zvečer, in seveda nepogrešljiv dodatek o najugodnejših cenah.³ Voščila so natisnili v novoletni številki, ki je izšla 1. januarja 1927. Odnos podjetnikov, ki so se želeli tudi z voščilom zahvaliti strankam, nam lepo pokaže voščilo družabnikov Jaš & Lesjak. »Nerada bi se poslovila od leta 1935, ne da bi se vsem cenjenim odjemalcem najprisrčnejše zahvalila za nama v tako veliki meri izkazano zaupanje. Prosiva tudi v novem letu za cenjeno naklonjenost z najboljšimi željami za obilo sreče v letu 1936.« Sledi še oznaka podjetja in njegov naslov – Jaš & Lesjak, Maribor, Ulica X. oktobra št. 2.⁴

Mariborski večernik Jutra je podobno opozarjal zainteresirane pošiljatelje voščil. »Izrazite svoje 'Novoletno voščilo' strankam, prijateljem in znancem v silvestrovi številki 'Večernika'.⁵ Sledila je še navedba roka za oddajo besedil – 31. december ob 9. zjutraj. V Mariborskem večerniku Jutra je bil čas med oddajo in natisom krajši kot pri Slovenskem narodu. Težko bi rekli, da so mariborski stavci in tiskarji delali hitreje, bolj verjetno je šlo za to, da je bila organizacija dela različna. V soboto, 28. decembra 1940, je mariborski časopis zgolj pozival morebitne stranke, da je rok za oddajo voščil najpozneje do ponedeljka do 3. ure popoldne.⁶

V Slovencu najdemo najprej po nekaj mariborskih voščil. Prva so voščila *Prve mariborske tovarne mila*, družbe *Bunc in drug* ter *Hotela Meran* lastnika Ivana Friedla, ki so svojim strankam voščili srečno in uspešno leto 1922.⁷ Slovenec je večjo skupino mariborskih voščil objavil v drugi polovici dvajsetih let pod naslovom *Srečno in veselo novo leto 1927 žele naslednje mariborske tvrdke*.⁸ Na dveh straneh najdemo še nekaj voščil s Ptuja. Nato sledijo zopet ljubljanske čestitke, ki jih ne uvede mednaslov. V naslednjih letih je mariborskih voščil za dve do tri strani. Poglejmo si, kdo je objavljal voščila v Slovencu. Zaradi zelo različnih načinov zapisovanja svoje obrti je potrebno združevanje sorodnih ali celo enakih dejavnosti, ki so različno zapisane v skupine. Voščila so svojim strankam pošiljali predvsem različni

³ V: Slovenski narod, 29. 12. 1926, str. 1.

⁴ V: Slovenec, 1. 1. 1936, str. 12.

⁵ V: Mariborski večernik Jutra, 29. 12. 1936, str. 3; V: Mariborski večernik Jutra, 30. 12. 1936, str. 2.

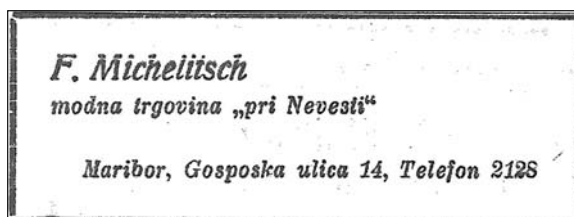
⁶ V: Mariborske večernik Jutra, 28. 12. 1940, str. 6.

⁷ V: Slovenec, 1. 1. 1922, str. 10-11.

⁸ V: Slovenec, 1. 1. 1927, str. 20. Besede, ki so sestavljale naslov nad skupinskimi objavami voščil, so se lahko rahlo spreminjale.

trgovci. Med trgovinami so take, ki svoje natančne trgovske dejavnosti ne navajajo, in tiste, ki omenjajo, kaj prodajajo. Splošna oznaka trgovine je zapisana kot trgovina oziroma trgovina z mešanim blagom. Med trgovinami z natančno navedeno ponudbo se pojavljajo trgovine z živili, na primer z južnim sadjem, vinom, le nekajkrat najdemo delikateso. Voščili so tudi lastniki trgovin s porcelanom in steklom, kuhinjsko opremo, lastniki papirnic, galanterij, trafik in tako naprej. Posebna vrsta trgovine so bile manufakture, katerih voščila so številčnejša. Njihovi lastniki so v voščila zapisali manufaktura oziroma manufakturna trgovina. Tako na primer v prvojanuarski številki Slovenca leta 1930 na enaindvajseti strani najdemo oznake manufaktura, manufakturna trgovina ter trgovina z modnim in manufakturnim blagom, modna trgovina. Med tekstilnimi trgovinami je še nekaj poimenovanj, s katerimi so lastniki poudarili posebnost svoje ponudbe. Tak primer je voščilo, objavljeno v omenjeni izdaji Slovenca, ki je na spodnji sliki.

Slika 1: Novoletno voščilo modne trgovine »pri Nevesti«



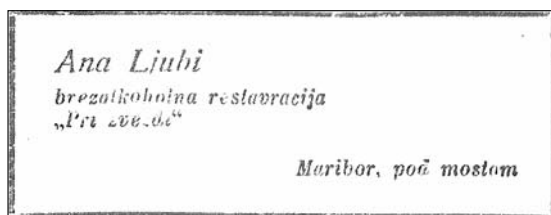
Vir: Slovenec, 1. 1. 1930, str. 21.

Voščilnice vseh oglaševalcev – razen gostilničarjev in hotelirjev – namreč niso vsebovale imena njihove poslovalnice. Seveda to velja le za tiste lokale, katerih ime ni bilo kar ime lastnika, ki mu je sledil še zapis dejavnosti. Kot vidimo na sliki, je voščilo posredovala modna trgovina »Pri Nevesti«. Posebej moram poudariti, da je to tudi eden od primerov skupinskih voščilnic, kjer je bila objavljena telefonska številka lokala. Ne smemo spregledati, da je bilo takrat telefonskih priključkov še malo. Zato se morebiti naročnikom voščil, če so že imeli telefon, ni zdelo smiselno objavljati svoje telefonske številke. Morda pa jo je kdo objavil, ker je želel poudariti, kako napreden je njegov lokal, ali pa je to storil zgolj iz nečimrnosti. Pri nekaterih vrstah trgovin je bila dejavnost povezana s proizvodnjo. Predvsem čevljarske in torbarske delavnice s trgovino so v voščilu omenjale prodajo

čevljev ali torb iz lastne proizvodnje.⁹ Med trgovinami s tekstilom so se nekajkrat pojavile tudi trgovine s perilom in modistke, le nekajkrat tudi cvetličarne.

Naslednja velika skupina so voščila gostiln, restavracij, hotelov in kavarn. Nekajkrat najdemo tudi voščila slaščičarn. Večina navaja ime lokala in seveda njegovo lokacijo. Voščila najrazličnejših trgovin in gostišč so predstavljala okoli polovice vseh. Opozorim naj na restavracije, ki so poudarjale svoj brezalkoholni status.¹⁰

Slika 2: Reklama brezalkoholne restavracije »Pri zvezdi«



Vir: Slovenec, 1. 1. 1929, str. 17.

Koga še najdemo med pošiljatelji voščil? Skoraj vsako leto je objavljeno voščilo, kjer piše samo, kdo vošči, ni pa zapisana dejavnost, s katero se ukvarja. Svojim strankam so voščili urarji in zlatarji, puškarji, mizarji, pečarji, vrtnarji, različne kovinske delavnice in elektro servisi, kotlarji, svečarji, knjigovezi, gradbeniki, kamnoseki in še bi lahko naštevali. Njihova voščila niso številna, vendar po enega najdemo skoraj vsako leto. Nekaj več je voščil krojačev, pekov oz. pekarn, mizarjev, ki se predstavljajo kot mizarji, stavbni mizarji ali pohištveni mizarji. Tudi izdelovalce orgel in glasbil najdemo med posredovalci voščil. Poleg že omenjenih pekov oz. pekarn, ki jih je vsako leto po nekaj, med proizvajalci živil oz. dejavnostmi, povezanimi s hrano, lahko preberemo še voščila mesarjev, tovarne mesnih izdelkov, pivovarne Maribor, tovarnarjev bučnega olja in tovarnarjev pijač. Slednji so v voščilu zapisali svojo ponudbo na primer takole: »*Jakob Perhavec, tovarna za izdelovanje likerjev, in desertnih vin in sirupov Maribor, Gospodska ulica 9*«. Perhavčeve čestitke so bile objavljene konec dvajsetih let in v prvi polovici tridesetih let.

⁹ Glej npr. »*Josip Sulic, trgovina s čevlji in usnjem lastnega izdelka, Maribor, Aleksandrova cesta 30.*« V: Slovenec, 1. 1. 1932, str. 18.

¹⁰ V: Slovenec, 1. 1. 1929, str. 17.

Ob branju voščil naletimo na posameznike, ki so se predstavljali kot slikarji. Večkrat je k oznaki slikar dodano še na primer pleskar oziroma podobna oznaka. Lahko torej sklepamo, da so tudi slikarji bili pravzaprav posamezniki, ki so opravljali najrazličnejše oblike pleskanja, barvanja ali slikanja na stene.

Slovenski narod prav tako objavlja mariborska voščila že v letu 1922. Takrat najdemo le nekaj voščil, ki so jih uredniki časopisa vstavili med večino ljubljanskih voščil. Voščil vse do leta 1928 ni bilo veliko. Po letu 1929 jih je opazno več. Naraščajoče število izvenljubljskih voščil so najprej združevali v voščila iz drugih krajev.¹¹ Silvestrska številka Slovenskega naroda leta 1932 ima več voščil s Štajerske, saj so jih uredniki združili v poseben sklop *Iz Maribora in Ptujja čestitajo*.¹² Tudi pozneje v tridesetih letih je bilo štajerskih voščil dovolj, da so jih združili v posebne sklope, včasih imenovane po krajih, npr. Maribor ..., ali kar pod skupno oznako Štajerska.

Bližajoča se vojna je zniževala število voščil v Slovenskem narodu. V letih 1938, 1939 in 1940 je ta časopis objavil le po približno 10 voščilnic iz Maribora. Tako smo se prisiljeni omejiti le na analizo voščilnic, objavljenih na prelomu iz dvajsetih v trideseta leta. Pregled voščilnic glede na dejavnost oglaševalcev pokaže, da so ugotovitve primerljive z onimi iz Slovenca. Naj-

Slika 3: Voščila v silvestrski številki Slovenskega naroda leta 1933



Vir: Slovenski narod, 31. 12. 1933, str. 18.

¹¹ Iz raznih krajev čestitajo. V: Slovenski narod, 31. 12. 1922, str. 17.

¹² V: Slovenski narod, 31. 12. 1932, str. 16.

Slika 4: Voščila v silvestrski številki Slovenskega naroda leta 1933

<p align="center">***** Štajerske čestitajo k novemu letu *****</p>						
<p>GASPARIC STEFAN čevljar M A R I B O R Grodnova ulica 6</p>	<p>JUSTIN GUSTINCIC mesarica dela, trgovina koles, prodaja rabljenih strojev in stolna M A R I B O R Tattschachova ulica 14</p>	<p>BEGLEZ JANEZ krojaški atelje MARIBOR, Koroška c. 25</p>	<p>BABIĆ LEO izdelovalje valovrstnih čevljev MARIBOR, Stolna ulica 4</p>	<p>MARIJA HRABT slastičarna MARIBOR, Stolna ulica</p>	<p>Specijalna mehanska Go- larstva za popravila šval- niških strojev in koles -- Zaloga švalniških strojev in koles BURET DRAKSLE MARIBOR, Vetrinjska 11 Telefon 22-79</p>	<p>ANTON JAKOČ čevljarstvo MARIBOR, Slovenska 34</p>
<p>NEUBERG FRANCO čevljar MARIBOR, Vodnikov trg</p>	<p>ANTON PAŠ trgovina MARIBOR, Slovenska ulica</p>	<p>PRODUKTIVNA ZADRUGA KROJACE* r. z. z. o. z. MARIBOR, Ruška cesta 5</p>	<p>SEMKO KRZNO P. Semko, krznar in izdel. ceju MARIBOR, Gosposka 37</p>	<p>ZORKO IVANKA »PERUTININ« Dež. pridelci jajca, maslo MARIBOR, Slončkov trg 6</p>	<p>Ilec Jožef mehanska delavnica koles i. t. d. PTUJ, Ljutomerska cesta</p>	<p>Pečnik Frane Autospedicija -- Aviotaksi PTUJ, Albertova ulica</p>
<p>GUČEK IVAN mehanični in klobučar- ska delavnica TRBOVLJE II</p>	<p>FOVSE FANI gostilna TRBOVLJE I</p>	<p>Piktarna -- Ptuj r. z. z. o. z. PTUJ</p>	<p>RUDOLF TONEJČ trgovina s mineralnimi in- žički, olje, bencin, petrolej, barve i. t. d. Autospedicija -- Aviotaksi PTUJ, Krompljeva ulica</p>	<p>ANTON PETEK manufaktura in moča CELJE Prešernova ul. -- Dečkov trg</p>	<p>JOSIP JAGODIČ Specerija in železnina CELJE, Glavni trg podružnica Gubčeva ulica</p>	<p>KARL LOJNER Specerija in delikatesa CELJE, Kraja Petra cesta 17</p>
<p>Srečno in veselo novo leto 2313 DOLČEK IN MARINI MARIBOR, Gosposka ulica 27</p>	<p>Srečno in veselo novo leto 2313 MAKS FUCHER mod. predvrti za dame in gospode, perle, platno, bela blaga, pletenine in drobno blago MARIBOR, Gosposka ulica 19</p>	<p>RADIO MARIBOR r. z. z. o. z. Glavni trg 1, vogal - državni most</p>	<p>ERNEST GERT medlar in zvečar MARIBOR, Gosposka ulica 13</p>			

Vir: Slovenski narod, 31. 12. 1936, str. 15.

pogostejša so bila voščila različnih trgovcev ter gostilničarjev, kavarnarjev in lastnikov restavracij oziroma hotelov. Pomembno je tudi število voščil manufaktur. Od proizvodnih dejavnosti se pojavlja kar nekaj čevljarjev, krojačev in pekarn. Zanimivi so tudi oglaševalci, ki jih zasledimo v majhnem številu. Za malo voščil je lahko več vzrokov. Brez globlje analize se lahko dokopljemo do dveh možnih vzrokov: dejavnost je izvajala le malo ljudi in lastnikom se ni zdelo potrebno voščiti v časopisu. Med dejavnostmi, ki se med voščili pojavljajo redko, so bile zagotovo take, ki niso bile pogoste. V to skupino bi zagotovo lahko uvrstili na primer lekarno. Lekarnarji so objavili voščilo le tu in tam. Tudi cvetličarjev, lončarjev in svečarjev je le za vzorec. Tu in tam naletimo na voščilo slaščičarja, urarja, brivca. Malo, a vendarle skoraj vsako leto, je oglasov puškarjev. Pozornost gotovo pritegnejo voščila ponudnikov novih storitev. Tako pade v oči voščilo Maksa Ussarja z Gregorčičeve 17. V voščilu se je predstavljaj kot izvajalec vodovodnih inštalacij in centralne kurjave.¹³ Novo dejavnost so predstavljali tudi elektromehaniki in serviserji pisalnih strojev. Med stalnimi oglaševalci naj omenim Antona Tavčarja in njegovo tovarno mesnih izdelkov. Čeprav sta bili v obeh časopisih strukturi voščilnic podobni, ne smemo spregledati, da je bilo v Slovenskem narodu manj objav kot v Slovencu.

¹³ V: Slovenski narod, 31. 12. 1932, str. 16.

Oba mariborska časopisa, ki sem ju pregledal, sta objavljala veliko več mariborskih voščil kot ljubljanska. To je seveda povsem razumljivo, saj so bili oglaševalcu tu doma in tu so jih njihove stranke poznale. Tu so svoje stranke tudi iskali. V obeh časopisih najdemo nekaj skupnih značilnosti. Zelo izrazito prevladujejo oglasi najrazličnejših trgovin. Lastniki trgovin so svoje lokale opisovali z različnimi oznakami. Osnovna oznaka trgovske dejavnosti je bila preprosto trgovina, ob tem pa so zapisane še podrobnejše oznake, na primer delikatesa, trgovina z mešanim blagom, z južnim sadjem, s kolonialnim blagom ... Voščili so tudi trgovci z železnino, knjigar-narji, trgovci z usnjenimi predmeti, s kavo, čajem in kakavom,¹⁴ papirjem in pisarniškim materialom. Med trgovci najdemo tudi prodajalce novih proizvodov, kot so na primer radio, mineralna olja, avtomobili. Drugi velik sklop so tudi v teh dveh časopisih voščila gostilničarjev, hotelirjev in lastnikov restavracij. V večini voščil je zapisano ime lokala, sicer pa voščila trgovskega in gostinskega sektorja v Taboru in Mariborskem večerniku Jutra predstavljajo polovico ali še veliko večji delež vseh voščil. Tudi v teh dveh časopisih so med trgovinami posebna skupina manufakture in trgovine z oblačili. Lastniki so se omejili na oznako manufaktura ali modna trgovina. Skupna značilnost v obeh časopisih je tudi dokajšnja stalnost oglaševalcev. Največ jih svoja voščila objavlja iz leta v leto. V obeh časopisih so bila voščila objavljena tako med običajnimi reklamami kot v posebnih prilogah. V Mariborskem večerniku Jutra je voščil več kot v Taboru, saj je lahko priloga z voščili obsegala več strani. Ob koncu tridesetih let je Mariborski večernik Jutra odšel izpod Jutrovega dežnika. To spremembo lahko opazimo tudi pri voščilih, saj v silvestrski številki časopisa leta 1940 najdemo voščila iz vse Slovenije.¹⁵ Skupna značilnost v obeh mariborskih časopisih je tudi večja pestrost dejavnosti, s katerimi se ukvarjajo pošiljatelji voščil, kot v Slovencu in Slovenskem narodu. O vzrokih lahko le ugibamo, vendar si upam trditi, da gre tudi za dejstvo, da so bile mnoge od teh dejavnosti z geografsko ožjim dometom. Med voščili naletimo tudi na taka, v katerih dejavnost oglaševalca sploh ni omenjena. V časopisu z lokalnim dometom je tako oglaševanje lažje razumljivo, saj so bili oglaševalci v svojem okolju znani in jim pač ni bilo treba opozarjati na svojo dejavnost.

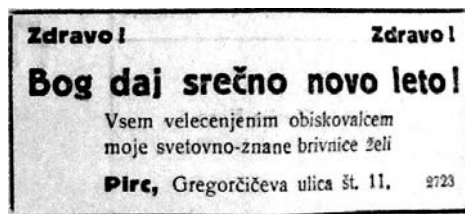
O prevladujočih voščilih sem že pisal, zato bom v nadaljevanju opozoril le še na nekatere zanimive dejavnosti, katerih lastniki so objavljali vo-

¹⁴ Trgovina P. Erzina na Gosposki 28. V: Tabor, 1. 1. 1921, str. 6.

¹⁵ V: Mariborski večernik Jutra, 31. 12. 1940 in 1. 1. 1941, str. 20–22.

ščila. Zanimivi so na primer brivci, ki so ob omembi svoje dejavnosti včasih opozarjali še na posebnost svojega lokala; na primer Vjekoslav Gjurin je svoj lokal predstavljal kot »higijenično brivnico«. ¹⁶ S podobno kakovostjo so se hvalili tudi nekateri drugi brivci. Pirčeva brivnica na Gregorčičevi pa je bila »svetovno znana«. ¹⁷

Slika 5: Voščilo Pirca, lastnika »svetovno-znane« brivnice



Vir: Tabor, 1. 1. 1927, str. 8.

Podjetniki so seveda tudi preurejali svojo dejavnost oz. so napredovali. Anton Tavčar je v novoletni številki Tabora leta 1921 svojo dejavnost predstavil kot »zaloga mesnatih izdelkov« ¹⁸, pozneje pa kot »tovarno mesnih izdelkov«. V Taboru najdemo že prvo leto slaščičarje. Voščila sta eden ali dva. Nova dejavnost je bila nedvomno prodaja elektrotehničnih predmetov. Tudi pralnice oz. pozneje poimenovane tudi kot kemične čistilnice niso starega datuma. Poleg že omenjenih trgovin z manufakturnim blagom in trgovin z modo so z oblačili povezani še krojači, ki so se oglaševali kot krojači, damski krojači, krojači za dame in gospode. Posebnost svoje delavnice je poudarjal mojster Konrad Mihelič, saj je bil »krojaški mojster za civil in vojaštvo«. ¹⁹ Brez vpogleda v registre podjetij ali ohranjeno gradivo bi težko ugotovili, s čim se je ukvarjal atelje za perilo ali damski atelje: ali z izdelovanjem perila oziroma oblačil ali le z njegovo prodajo. Manj težav je z dejavnostjo delavnice Josipina Letonja & Sterniša z Aleksandrove ceste 23, ki je bila »izdelovalnica vsakovrstnega perila za moške, dame in otroke«. ²⁰ Voščile so tudi modistke.

Svoje ponudbe so z voščili oglašali tudi slikarji. Pravzaprav sobosli-

¹⁶ V: Tabor, 31. 12. 1922, str. 11. Enako tudi V: Mariborski večernik Jutra, 31. 12. 1927, str. 10 in v naslednjih letih.

¹⁷ V: Tabor, 1. 1. 1927 str. 8.

¹⁸ V: Tabor, 1. 1. 1921, str. 6 in V: Mariborski večernik Jutra, 30. 12. 1933, str. 9. Lokal je imel v obeh primerih na Jurčičevi ulici 3.

¹⁹ V: Tabor, 31. 12. 1922, str. 11.

²⁰ V: Tabor, 31. 12. 1922, str. 9.

karji ali po domače pleskarji. Njihovo opredeljevanje dejavnosti se je lahko zadovoljilo le s slikanjem, lahko pa je bilo bolj široko. Franjo Horvat je svojo dejavnost označil kot cerkveni, dekoracijski in sobni slikar.²¹ Drugi so bili slikarji oziroma črkoslikarji.

Med puškarji naj izpostavim oglas, ki ga je objavljala puškarska delavnica Dragotina Čutiča. Čutičeva delavnica je svoja voščila objavljala v Slovenskem narodu pa tudi v Taboru in Mariborskem večerniku Jutra. Na njo opozarjam, ker je vdova nadaljevala delo pokojnega moža. V novoletni izdaji Tabora leta 1922 je Čutič voščil svojim strankam.²² Čez nekaj mesecev je umrl, saj je 3. januarja naslednje leto vdova objavila v Taboru spodnji oglas. Oglas, ki vsebuje tudi novoletno voščilo, ni bil na skupni strani voščil, ampak posebej, med drugimi reklamami in obvestili.²³ Čutičeva poznejša voščila so med drugimi voščili. Leta 1937 beremo »*Dragotin Čutič-vdova, puškar in trgovina s strelivom ...*«. ²⁴

Voščila vdov, ki so nasledile delavnico, ni tako malo; skoraj vedno je navedena delavnica z imenom pokojnega lastnika. Za podobno opozarjanje strank, da jim voščilo pošilja znana delavnica ali trgovina, gre tudi takrat, ko je dejavnost prehajala na druge dediče ali je bila prodana. Pri pošiljateljih voščil namreč naletimo na oznake dediči, na omenjanje nekdanjega lastnika in tudi na nekdanje ime lokala, kadar to ni bil priimek lastnika. Kombinacijo vseh možnosti opazimo pri delavnici Jakoba Zollensteina, kjer je najprej voščila njegova vdova, pozneje pa njegovi nasledniki.²⁵

Fotografi so redko objavljali voščila; tako voščilo najdemo v Taboru šele leta 1927, ko je novo leto voščil fotoatelj Vladimirja Vlašiča.²⁶

Omenil bom še nekaj zanimivih voščil, objavljenih v Mariborskem

Slika 6: Voščilo lastnika obrata puškarne leta 1922



Vir: Tabor, 1. 1. 1922, str. 12.

²¹ V: Tabor, 31. 12. 1922, str. 11.

²² V: Tabor, 1. 1. 1922, str. 12.

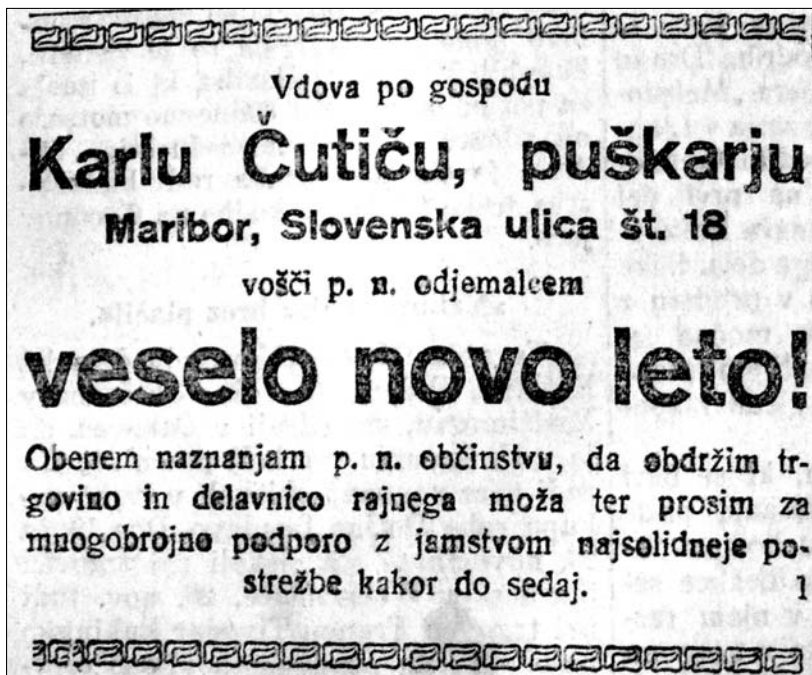
²³ V: Tabor, 3. 1. 1923, str. 4.

²⁴ V: Mariborski večernik Jutra, 31. 12. 1937, str. 7.

²⁵ V: Tabor, 1. 1. 1924, str. 10; V: Mariborski večernik Jutra, 31. 12. 1932, str. 14.

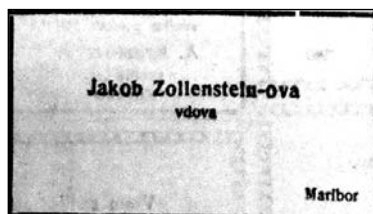
²⁶ V: Tabor, 1. 1. 1927, str. 6.

Slika 7: Voščilo lastnice obrata puškarna leta 1923



Vir: Tabor, 3. 1. 1923, str. 4.

Slika 8: Ob novoletnih voščilih lahko spremljamo zapise dedičev obrata, primer Zollenstein



Vir: Tabor, 1. 1. 1924, str. 10.

Slika 9: Ob novoletnih voščilih lahko spremljamo zapise naslednikov obrti



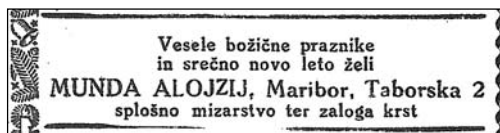
Vir: Mariborski večernik Jutra, 31. 12. 1932, str. 14.

večerniku Jutra. V silvestrski izdaji tega mariborskega časopisa leta 1928 sem opazil voščilo, v katerem je lastnik svojo dejavnost označil za branjarijo.²⁷ Isto leto sem našel tudi vulkanizerja. Albert Cigoj je kot dejavnost napisal »*scientific – Continetal zastopstvo*«. V Mariboru je imel poslovne prostore na Kopitarjevi ulici 11, v Celju pa podružnico na naslovu Breg 14.²⁸ Stalni oglaševalec je bil tudi proizvajalec pijač Jakob Perhavec, ki je izdeloval likerje, desertna vina in sirupe. Kot nekateri drugi oglaševalci je tudi on občasno za oglas plačal nekaj več in imel voščilo dvojne širine.²⁹ Voščila so pošiljali tudi nekateri drugi proizvajalci pijač, najpogosteje žganjarji. Sredi tridesetih let najdemo nekaj voščil likalnic in pralnic.³⁰ V drugi polovici tridesetih let so voščili tudi prodajalci parfumov. Branko Sučević je bil lastnik parfumerije na Slovenski ulici 8.³¹ Ivan Pečar je imel širšo dejavnost. V lokalu na Gosposki 11 je ponujal droge, parfume, kemikalije in fotomanufakturo.³² V isti ulici na hišni številki 25 je imel specialno parfumerijo Franc Weiler.³³ Voščilo je z reklamo združil Franc Novšak. Reklamiral je auroro, mazilo za rast las.³⁴

Stalna oglaševalka je bila tudi tovarna čevljev Karo. Svoja voščila je pogosto objavljala celo dvakrat v istem časopisu – med reklamami in v skupnem pregledu voščilnic.

Predstavljanje dejavnosti, s katerimi se ukvarjajo oglaševalci voščil, je zanimivo tako po načinu kot po vsebini. Naj končam z voščiloma redke dejavnosti, z uslugami katere so se srečevali redki. Druga dejavnost je bila bolj vsakdanja, ponudba pa je bila namenjena vsakomur, ne glede na spol,

Slika 10: Novoletna voščila so služila tudi za oglaševanje artiklov. V tem primeru vidimo, da je Munda opozarjal na zalogo krst



Vir: Slovenec, 24. 12. 1933, str. 21.

²⁷ M. Klima, branjarija na Frankopanski 35. V: Mariborski večernik Jutra, 31. 12. 1928, str. 8.

²⁸ V: Mariborski večernik Jutra, 31. 12. 1928, str. 9.

²⁹ Glej njegovo voščilo dvojne širine V: Mariborski večernik Jutra, 31. 12. 1929, str. 10.

³⁰ V: Mariborski večernik Jutra, 31. 12. 1936, str. 6.

³¹ Prav tam.

³² V: Mariborski večernik Jutra, 31. 12. 1937, str. 6.

³³ Prav tam.

³⁴ V: Mariborski večernik Jutra, 31. 12. 1940, str. 26.

stan in podobne kriterije. Srečno in veselo novo leto 1938 je med drugimi tvrdkami želel tudi Franc Walner, zoološki preparator.³⁵ V Slovencu je bilo dan pred božičem 1933 objavljeno voščilo mizarja Alojzija Munde. Munda je imel splošno mizarstvo in je stranke opozarjal na svojo zalogo krst.³⁶

Zanimiv bi bil pogled na novoletna voščila, ki bi prikazal značilnosti v celotni Sloveniji. To bi nam povedalo, ali so bila mariborska voščila drugačna kot sicer. Še en vidik teh voščil pa bi dobili, če bi jih primerjali z oglaševanjem čez vse leto.

³⁵ V: Mariborski večernik Jutra, 31. 12. 1938, str. 8.

³⁶ V: Slovenec, 24. 12. 1933, str. 21.

SOCIALNOGOSPODARSKI OKVIR TEKSTILNIH STAVK V MARIBORSKIH TOVARNAH V TRIDESETIH LETIH 20. STOLETJA

V Mariboru do konca prve svetovne vojne ni bilo tekstilne industrije. Od začetka dvajsetih let 20. stoletja pa sta se Maribor in Kranj začela razvijati v najpomembnejša tekstilna centra v Sloveniji. Ob koncu prve svetovne vojne zgrajena hidroelektrarna Fala je zagotavljala nastajajočim mariborskim tekstilnim podjetjem dovolj električne energije. Maribor je imel, enako kot Kranj, ugodno prometno lego. Mestno, predvsem pa okoliško prebivalstvo je predstavljalo pomemben vir delovne sile za tekstilne tovarne.

V Mariboru so prva tekstilna podjetja nastajala nekoliko prej kot v Kranju. Tekstilna industrija je bila s številom svojih obratov in množico zaposlenih delavcev najštevilčnejša v Sloveniji. Med letoma 1922 in 1941 je v Mariboru začelo delovati enajst večjih tekstilnih tovarn, v Kranju pa osem. V Sloveniji je največ novih tekstilnih podjetij, sedemnajst, začelo obratovati med letoma 1923 in 1930. Do leta 1923 je nastalo devet tekstilnih podjetij, prav toliko jih je bilo ustanovljenih med letoma 1930 in 1936. Po letu 1936 ni bil ustanovljen v Sloveniji noben večji tekstilni obrat.¹

Prva tekstilna tovarna v Mariboru Doctor in drug je nastala leta 1922. Istega leta sta začeli delati Mariborska industrija svile in Mariborska tekstilna tvornica. Med letoma 1922 in 1929 je v Mariboru obratovalo že šest tekstilnih tovarn, med njimi tudi dve od treh največjih – Doctor in drug s 1600 zaposlenimi delavci leta 1936 ter Josip Hutter² in drug z več kot 1500

¹ France Kresal: Tekstilna industrija v Sloveniji 1918-1941. Ljubljana 1976 (dalje France Kresal: Tekstilna industrija), str. 97.

² Josip Hutter se je rodil 8. marca 1889 v Dolnji Brigi pri Kočevju. Bil je kočevski Nmec. V Ljubljani je bil zaposlen kot trgovec, sčasoma pa je dobil in zavrnil ponudbo za solasništvo trgovine, kjer je bil zaposlen. Po prihodu v Maribor je začel kot trgovec s komisijsko trgovino na veliko, ki je bila last avstrijskega podjetja Wanzl Hoffelner. Sredi dvajsetih let 20.

zaposlenimi. V obdobju 1930–1936 je začelo obratovati devet tekstilnih tovarn. Med njimi je imela 1932. ustanovljena tekstilna tovarna Marko Rosner leta 1939 zaposlenih 1000 delavcev.

Med obema vojnama je bilo v mariborski tekstilni industriji zaposlenih nad 7000 delavcev, v največjih tekstilnih podjetjih pa so pognali proizvodnjo že v prvem desetletju razvoja tekstilne industrije v mestu. Po letu 1930 so mariborska tekstilna podjetja svojo proizvodnjo še močno razširila.³

Ugotovitev, da je bila tekstilna industrija najpomembnejša industrijska panoga slovenskega gospodarstva med svetovnjima vojnama, še toliko bolj velja za razmerje med industrijskimi panogami v Mariboru. Po vrednosti osnovnega kapitala in po številu zaposlenih delavcev je bila tekstilna industrija tudi v Mariboru na prvem mestu. Za tako hitro rast tekstilne industrije je bilo odločilno dejstvo, da je bilo treba v primerjavi z drugimi panogami za odprtje enega delovnega mesta vložiti najmanj osnovnega kapitala, ki pa je nato prinašal industrialcem nadpovprečne dobičke.⁴

Pri ustanavljanju tekstilnih podjetij, kar velja zlasti za Maribor, so pomembno vlogo odigrali dotedanji trgovci. Najpomembnejši med njimi so bili Josip Hutter, Bedrich Schonsky, Ervin Zelenka, Marko Rosner in drugi.

Leta 1939 je 15 mariborskih tekstilnih tovarn zaposlovalo 7029 delavcev ali 38,59 odstotka vseh v slovenski tekstilni industriji zaposlenih delavcev. Na širšem območju Maribora je bilo, kot že rečeno, 15 tekstilnih tovarn, med njimi enajst velikih. Po podatkih iz leta 1939 je bilo v njih vloženo 34,69 odstotka vsega osnovnega kapitala slovenske tekstilne industrije. Mariborske tovarne so proizvedle 38,67 odstotka blaga, stkanega v Sloveniji, in 52,47 odstotka preje. Delež letne vrednosti proizvodnje v mariborskih tekstilnih tovarnah je bil 37,53 odstotka slovenske.⁵

Med letoma 1926 in 1930 je tekstilna industrija v Sloveniji pa tudi v Mariboru doživljala velik vzpon in je tudi gospodarska kriza v obdobju 1930–1933 ni tako oslabil, kot je druge industrijske panoge. Brezposel-

stoletja je postal ustanovitelj in solastnik mariborske tekstilne tovarne Josip Hutter in drug. Podjetje je bilo ustanovljeno februarja 1926. Druga svetovna vojna je boleče posegla v življenje Josipa Hutterja. Avgusta 1945 je bilo zakoncema Hutter po sodbi vojaškega sodišča zaplenjeno skoraj vse premično in nepremično premoženje. Takoj po vojni je bil Josip Hutter nekaj časa zaprt. Obsojen je bil na pet let odvzema svobode s prisilnim delom, zaplembo celotnega premoženja in izgubo volilne pravice za pet let. Zaporna kazen je bila pred iztekom prekinjena, Hutterju pa je bilo odrejeno delo v delovnem taborišču. Pozneje je moral sprejeti delo v tekstilni tovarni v Celju. Josip Hutter je umrl v Innsbrucku 26. aprila 1963. V. M.: Industrialec Josip Hutter. V: Demokracija, <http://www.demokracija.si/index.php?sekcija=clanki&clanek=7447> (prijeto 26. marca 2010).

³ France Kresal, *Tekstilna industrija*, str. 146.

⁴ Prav tam, str. 151.

⁵ Prav tam, str. 149.

nost v tekstilni industriji je bila v primerjavi s splošno brezposelnostjo med industrijskimi panogami trikrat manjša. Dobički v njej so izrazito rasli še po letu 1933.⁶

Mariborski delavci so večinoma prihajali iz agrarne okolice. Priseljevali so se v predmestja Studence, Pobrežje, Tezno, Orešje in Magdalensko predmestje. Večina tekstilnih delavcev je prihajala iz viničarskih, dninarskih in kočarskih družin. Manj jih je izviralo iz polkmečkih družin in iz družin malih obrtnikov. Slovenec je 31. marca 1932 zapisal: »*Kar se tiče industrijskega delavstva v Mariboru, je po veliki večini zaposleno v tekstilni industriji in ker se je ta razvila šele v zadnjih letih, je tudi delavstvo novejšega tipa. Večina delavstva v tekstilni industriji je z dežele, zato jih tudi podjetnik slabše plačuje, in gorje delavcu iz mesta, ki mora pristati na tako nizko plačo, če hoče dobiti delo. Slišimo o plačah, ki znašajo 1,75 Din na uro, katerih je mnogo, več jih je, ki imajo 2 Dinarja na uro.*«⁷

Večina delavcev je tudi po tem, ko je našla zaposlitev, bivala doma in s svojim zaslužkom pomagala preživljati družino. Tekstilni delavci, ki so prihajali v Maribor iz bolj oddaljenih krajev, so sprva stanovali pri sorodnikih ali znancih, ki so jim priskrbeli delo v tovarnah. Del svojega zaslužka so dajali za stanovanje in stroške skupnega gospodinjstva.⁸

Večina mariborskih tovarniških delavcev je kasneje, ko so si ustvarili družine, stanovala v najemniških stanovanjih v predmestjih. Stanovanja so najemali pri gostilničarjih, obrtnikih, trgovcih in tudi pri Hutterjevih delavcih, ki jim je Josip Hutter omogočil zasebno stanovanjsko gradnjo. Za delavsko stanovanje, ki je običajno obsegalo le sobo in kuhinjo, je najemnina znašala med 200 in 300 dinarjev mesečno. V povprečju so delavci morali za stanovanje odšteti najmanj tretjino mezde. Po izračunih inšpekcije dela in Delavske zbornice iz Ljubljane, narejeni so bili leta 1936, bi morala znašati mezda za pokritje eksistenčnega minimuma posameznega delavca 620 dinarjev na mesec, štiričlanska družina bi pa potrebovala 1587 dinarjev. Med mariborskimi tekstilnimi delavci kar 20 odstotkov zaposlenih ni moglo zadostiti minimalnim življenjskim potrebam z mesečno mezdo, 15 odstotkov jih je lahko, 65 odstotkov pa jih je prejemale večje mezde, kot je bil izračunan življenjski minimum. Seveda pa posamezna mezda teks-

⁶ France Filipič in Franjo Zorko: Ob 50-letnici stavkovnega gibanja v Mariboru. Maribor 1986 (dalje France Filipič in Franjo Zorko: Ob 50-letnici), str. 21.

⁷ Maja Godina: Iz mariborskih predmestij: O življenju in kulturi mariborskih delavcev v letih od 1919 do 1941 (dalje Maja Godina: Iz mariborskih predmestij). Maribor 1992, str. 32.

⁸ Prav tam, str. 30–31.

tilnega delavca ni nikoli zadostovala za pokritje življenjskega minimuma štiričlanske družine.⁹

Delavci, zaposleni v mariborski tekstilni industriji, so bili razmeroma mladi, brez daljšega delovnega staža v industriji. Ženske so pred zaposlitvijo v tekstilnih tovarnah delale tudi kot hišne pomočnice ter kot pomožna delovna sila v gostilnah in kavarnah. V času gospodarske krize v tridesetih letih prejšnjega stoletja so si delo v tovarnah poiskale tudi izučene šivilje, učiteljice, trgovke in gimnazijske maturantke.¹⁰

Mariborski industrijski delavci, večinoma slovenske narodnosti iz slovenske okolice mesta, nacionalno niso bili tako zavedni kot njihovi tovariši, ki so se zaposlili v mariborski industriji iz drugih predelov Slovenije. Delavci iz notranjosti Slovenije so si dvojezični značaj predvojnega Maribora še posebej zapomnili. Pri sporazumevanju z mojstri, ki so bili Čehi ali sudetski Nemci, so jim na delovnem mestu pomagali sodelavci, večči nemškega jezika. Slovensko zavest in slovenski jezik so med delavci utrjevali primorski emigranti, med katerimi jih je precej našlo zaposlitev prav v mariborski tekstilni industriji.¹¹

Delavska zbornica je ugotavljala, da so bile mezde v nekaterih tekstilnih tovarnah le dinar ali še manj na uro. Pri bolj socialno čutečih industrialcih urna postavka ni zdrsnila pod tri in pol dinarje. Več kot 5000 delavcev je imelo urno postavko pod tremi dinarji. Ob tem je bilo nadurno delo v tekstilnih tovarnah skoraj običajno. V več kot polovici tekstilnih tovarn so delali več kot osem ur na dan, ponekod tudi dvanajst ur. Velik razpon med delavskimi mezdami in delovnim časom je bil posledica neusmiljenega konkurenčnega boja med industrialci. Industrialci konkurenčnejših podjetij so želeli uveljaviti enako mezdo za vse tekstilne delavce. Mariborski tovarnar Josip Hutter, eden najmočnejših tekstilcev, je januarja 1936 bankski upravi v Ljubljani pisno predlagal, naj določi minimalno urno mezdo v višini tri in pol dinarje. V mestih, ki so imela med 10.000 in 20.000 prebivalcev, bi se urna mezda zvišala za 10 odstotkov, v krajih z nad 20.000 prebivalci za 20 odstotkov. Hutterjev predlog bi naj zavrnila konkurenčno slabše stoječa podjetja, ker bi jih »unificiranje mezd na tako visoki osnovi uničilo«. Hutterjevemu predlogu se ni približala niti banska uprava, ko je leta 1937 predpisala minimalne mezde. Za osnovo je vzela mnogo nižjo mezdo.¹²

⁹ Prav tam, str. 58–59, 75, 94–95, 99.

¹⁰ Prav tam, str. 32.

¹¹ Prav tam, str. 34–35.

¹² France Filipič in Franjo Zorko: Ob 50-letnici, str. 22.

Za razumevanje velikega stavkovnega vala leta 1936 je treba povezati značilnosti delavskih nemirov in poskuse organiziranja stavk v prvi polovici tridesetih let 20. stoletja.

V obdobju od leta 1929 do leta 1933 mariborsko tekstilno stavkovno gibanje še ni imelo velikih razsežnosti. Osamljen primer je bila krajša stavka 25. oktobra 1930 v tekstilni tovarni Doctor in drug, katere vzrok je bilo splošno znižanje delavskega zaslužka. Stavka je bila neorganizirana, izbruhnila je spontano in temu primeren je bil tudi njen neuspeh.¹³

V času, ko je svetovna gospodarska »depresija« zajela gospodarstvo in se je velik del slovenske industrije boril za obstanek, je tekstilna industrija še zmeraj dosegala visoko stopnjo razvoja. Tako je v začetku leta 1932 mariborska tekstilna industrija zaposlovala 2517 delavcev, 342 ali 15 odstotkov več kot leta 1930.¹⁴ Kot je zapisala Delavska politika 5. avgusta 1933, so bili komunisti, ki so delovali v strogi ilegali, med tekstilnimi delavci zelo aktivni. Spodbujali ter pozivali so jih k razrednemu boju in organiziranosti.¹⁵

V prvi polovici tridesetih let večjih stavk v mariborskih tekstilnih tovarnah ni bilo, dogajali pa so se manjši incidenti. 3. avgusta 1933 je prišlo do spontane stavke v tkalnici tekstilne tovarne Doctor in drug. Motiv, da so delavci ustavili delo, je bila le nenadna upokožitev priljubljenega mojstra. Uprava je takoj, ko so delavci ustavili stroje, nalepila na vhodu pri vratarju razglas z grožnjo, »da bodo vsi delavci, ki v teku desetih minut ne pričnejo z delom, odpuščeni iz službe«. Motiv za stavko niti ni bil ekonomski, marveč nestrinjanje delavk z odpustitvijo domačega mojstra, ki ga je zamenjal mojster iz tujine. Delavci so nadaljevali delo šele potem, ko je odpuščeni mojster izjavil, da se je upokojil zaradi slabega zdravstvenega stanja. Kot je zapisala Delavska politika, je še istega dne ob 19.00 uri podružnica Splošne delavske zveze Jugoslavije sklicala shod delavcev tekstilne tovarne Doctor in drug v restavraciji pri koroškem kolodvoru. Pred kolodvorom so se začeli po poročanju Delavske politike zbirati delavci, med katere se je pomešalo 20 nacistov, ki so prišli na zborovanje z namenom, da zmotijo manifestacijo. Medtem je navzoči zastopnik oblasti prepovedal zborovanje. Med stavkajočimi so se slišali klici »doli s fašizmom, fej, to vam bo podjetnik hvaležen, pobrigajte se za železničarje, ki so nacionalistično organizirani, pa nimajo kaj jesti«. ¹⁶ Drugi dan po shodu pa je uprava podjetja nepričakova-

¹³ France Kresal: Tekstilna industrija, str. 287.

¹⁴ Mariborska tekstilna industrija. V: Slovenec, 28. 2. 1932, št. 49a, str. 8.

¹⁵ France Kresal: Tekstilna industrija, str. 289.

¹⁶ Spontana stavka v tovarni Doktor in drug v Mariboru. V: Delavska politika, 5. 8. 1933, št. 62, str. 2.

no odpustila štiri dolgoletne tovarniške delavke. S. Petejan je nato zbranim delavcem govoril o splošnem položaju delavstva, o nenehnem boju med proletariatom in lastniki kapitala, ki jih je označil s »*kapitalističnim molo-hom*«. Poudaril je potrebo delovanja svobodnih strokovnih organizacij in pozival navzoče k solidarnosti. Na koncu sta delavce nagovorila še Vučko in Edo Karner in jih pozvala k skupnemu delovanju za svobodne strokovne organizacije.¹⁷

Ponovno je prišlo do stavke v tovarni Doctor in drug 7. maja 1934. Za razliko od stavke leta 1933 je tokrat zajela skorajda vse tovarniške obrate razen predilnice, kjer so bile razmere za delavce nekoliko boljše. Delavke in delavci so dolgo upali, da se jim bo položaj izboljšal. Predvsem so se nadejali boljšega plačila, ki je bilo med mariborskimi tekstilnimi tovarnami eno izmed slabših. Uprava, na njeni strani so bili številni tuji mojstri, je vedno bolj izkoriščala delavce. Plače, zasnovane na akordu, so bile v tovarni Doctor in drug povprečno od 120 do 150 dinarjev na teden. Včasih je tedenski zaslužek padel na komaj 90 dinarjev. Uprava je bila gluha do predlogov delavskih zaupnikov in je zavračala kakršno koli zavzemanje za delavce. Vse te neznosne razmere so vplivale na delavce, zato so v nedeljo, 6. maja 1934, na shodu razpravljali o svojem položaju in vodstvu tovarne izročili spomenico z zahtevo za izboljšanje svojega položaja. Uprava je medtem odpustila še dva delavca, kar je nemir in nezadovoljstvo še povečalo. Izbruhnila je spontana delavska stavka in delavci so tudi proti volji zaupnikov in brez predhodnih sindikalnih priprav ustavili delo.¹⁸

Naslednjo nedeljo, 13. maja 1934, so se stavgajoči delavci tekstilne tovarne Doctor in drug na shodu odločili končati teden dni trajajočo stavko. K hitremu koncu stavke sta prispevali njena spontanost in neorganiziranost, kar je onemogočalo, da bi trajala dalj časa. Stavko so razbili po sodbi Delavske politike »*inozemski priliznjenci*«, ki so videli le svoje koristi in interese delodajalca. Po posredovanju inšpektorja dela Delavske zbornice dr. Hacina je uprava delavcem zagotovila izplačilo mezd za tri dni stavke in obljubila, da se bo začela pogajati o zvišanju mezd. A po končani stavki je odpustila dvanajst delavcev, večinoma zaupnike. To dejanje je ponovno dvignilo veliko prahu med delavci.¹⁹ Usodne napake iz leta 1933 so se ponovile tudi pri stavki leta 1934.

¹⁷ Impozanten shod delavstva tekstilne tovarne Doctor in drug v Mariboru. V: Delavska politika, 9. 8. 1933, št. 63, str. 3.

¹⁸ Stavka v tovarni Doctor in drug v Mariboru. V: Delavska politika, 9. 5. 1934, št. 37, str. 3.

¹⁹ Stavka delavcev tovarne Doctor in drug končana. V: Delavska politika, 16. 5. 1934, št. 39, str. 3.

Podobne razmere so bile tudi v drugih tekstilnih tovarnah v Mariboru. Tako so že leta 1934 stavkali delavci tekstilne tovarne Mautner z zahtevo po povišanju urnega plačila za štiri pare. Ker je delodajalec zahtevo odklonil, je prišlo do dvodnevne stavke, s katero so si delavci priborili povišico za paro. Nova urna postavka je bila namesto enajst dvanajst par.²⁰

Medtem so se splošne razmere za prodajo tekstila toliko poslabšale, da se je tovarnar Karl Thoma odločil tik pred božičnimi prazniki, 15. decembra 1934, odpustiti kar 200 tekstilnih delavcev. Svojo odločitev je utemeljeval s tem, da je zaradi tragičnih dogodkov v Marseillu, pri čemer je mislil na oktobrski uboj jugoslovanskega kralja, »*nastala v industriji svile velika stagnacija*«. ²¹ Zaloge so se nabirale tudi v Mariborski tovarni svile, ki je bila dobaviteljica za evropske države.

Podobno so ravnale druge tekstilne tovarne v Mariboru. Odpuščali so v takratni Mariborski tekstilni tovarni in Jugotekstil. Odpuščanja so drastično poslabšala socialni položaj delavcev, predvsem zaposlenih v obratih, kjer so proizvajali zimska težka blaga in svilo. Mila zima 1934/1935 je zmanjšala prodajo in napolnila tovarniška skladišča. Lastniki tovarn niso bili toliko prizadeti, saj so polna skladišča izpraznili v naslednji zimi. Pri krajšani so bili delavci, ki so izgubili v tem času delo in mezde.²²

Položaj delavcev se je slabšal iz leta v leto. Delavska politika je velikokrat poročala o težkih mezdnih razmerah, ki so vladale v tekstilni tovarni Zelenka & Co. Po sodbi časopisa Delavska politika so bile mezde v tej tovarni med najnižjimi v mariborskih tekstilnih tovarnah. Nezačuden delavce je organizirala strokovna organizacija Splošne delavske strokovne zveze Jugoslavije, ki je sestavila zahteve in jih predložila vodstvu tovarne. V nedeljo, 14. maja 1935, je bilo v dvorani Delavske zbornice v Mariboru veliko zborovanje delavcev, zaposlenih v tekstilni tovarni Zelenka & Co. Delavci so se po pisanju Delavske politike pritoževali nad nevdržno nizkimi mezdami.²³

Podjetje Zelenka & Co. naj bi namreč izplačevalo najnižje plače, povprečno 19 dinarjev na dan za delavke in 21 dinarjev na dan za delavce. Aprila 1935 so bili delavci na prisilnem, več kot štiri tedne trajajočem neplačanem dopustu. Ko so v tovarni 6. maja ponovno začeli delati, je vodstvo podjetja že tako sramotno nizke plače ponovno znižalo. Na zborova-

²⁰ Stavka v tekstilni tovarni Mauthner. V: Delavska politika, 17. 2. 1934, št. 14, str. 3.

²¹ 200 tekstilnih delavcev tik pred prazniki na cesti. V: Delavska politika, 8. 12. 1934, št. 97, str. 3.

²² Kriza v tekstilni industriji. V: Slovenec, 6. 2. 1935, št. 30a, str. 4.

²³ Mezdno gibanje delavstva tekstilne tvornice Zelenka & Comp. V: Delavska politika, 29. 5. 1935, št. 42, str. 3.

nju 14. maja 1935 so delavci proti znižanju mezd energično protestirali in postavili naslednje zahteve: »1. da se plače, ki so bile znižane leta 1934 in 1935, postavijo na prejšnjo višino in poleg tega zvišajo za petindvajset odstotkov; 2. da se službeno in plačilno razmerje uredi s kolektivno pogodbo in zakonito predpisanim delovnim redom; 3. da se striktno izvajajo vsi obstoječi zakoniti predpisi o zaščiti delavstva, kakor obrtnega zakona.« Nadalje so delavci zahtevali, da v podjetju razpravljajo o odpravi nevzdržnih razmer.²⁴

Ker pogajanja, ki jih je v imenu delavstva vodila Splošna delavska strokovna zveza Jugoslavije z vodstvom podjetja Zelenka & Co. za izboljšanje mezd, niso obrodila zelenih uspehov in ker je uprava 11. junija odpuštila brez upoštevanja odpovednega roka 30 delavcev, je še istega dne ob 22. uri izbruhnila stavka. Podprlo jo je kar 95 odstotkov delavcev, petih odstotkov delavcev pa stavkajoči niso ovirali in so nemoteno delali naprej. A »stavkokazov« je bilo premalo, da bi lahko proizvodnja tekla nemoteno. Lastnik tovarne se je znašel v hudi zadregi, zato je že naslednji dan zaprosil zastopnike stavkajočih za pogajanja. Zastopniki delavcev in zaupniki so predložili zastopnikom podjetja svoje zahteve, na katere so le-ti pristali. Uprava tovarne je sprejela nazaj vse odpuščene delavce, plače so povišali za 8 odstotkov. Lastnik se je med drugim obvezal, da bodo v dveh mesecih preučili predloženi osnutek kolektivne pogodbe Splošne delavske strokovne zveze Jugoslavije. Uprava se je obvezala, da bo podpisala kolektivno pogodbo takoj, ko bo dosežen sporazum. Ko so bile sprejete glavne zahteve delavcev, ni bilo več razlogov za nadaljevanje stavke. Tovarna je ponovno začela obratovati v sredo, 12. junija 1935, ob 22.00 uri. Stavka je torej trajala en dan. Delavci so po sodbi Delavske politike pokazali, da se znajo boriti dostojno in disciplinirano.²⁵

Istočasno je prišlo do mezdnega gibanja v tekstilni tovarni svile Karl Thoma. Centrala Splošne delavske strokovne zveze Jugoslavije je predložila upravi podjetja kolektivno pogodbo. A pogajanja niso bila uspešna. Podjetje je odklanjalo sklenitev kolektivne pogodbe, ker ni hotelo pristati na zahteve delavcev, ki so terjali sprejem enake kolektivne pogodbe, kot so veljale v drugih mariborskih tekstilnih tovarnah. Mezdno gibanje v tekstilni tovarni svile Karl Thoma se je nadaljevalo vse leto, vendar do stavke ni prišlo.²⁶

²⁴ Protestno zborovanje delavstva tovarne Zelenka. V: Jutro, 17. 5. 1935, št. 113, str. 4.

²⁵ Stavka pri Zelenka & komp. v Mariboru končana. V: Delavska politika, 15. 6. 1935, št. 47, str. 2.

²⁶ France Kresal, Tekstilna industrija, str. 294–295.

Mezdna in stavkovna gibanja v prvi polovici tridesetih let 20. stoletja so prisilila jugoslovansko vlado, da je končno reagirala na nevdržne mezdne in delovne razmere v Sloveniji. Konec leta 1935 je ministrstvo za socialno politiko pripravilo načrt uredbe o določanju minimalnih mezd.²⁷

Tudi v drugih mariborskih tovarnah so nezadovoljni delavci občasno stavkali. Bistveni značilnosti stavk v prvi polovici tridesetih let sta bili njihova neorganiziranost in dejstvo, da niso bistveno izboljšale materialnega položaja delavcev. Popolnoma drugače je bilo leta 1936, ko je stavkovni val dosegel vrh tudi v Mariboru.

K do tedaj največjemu razmahu stavkovnega gibanja v mariborskih tekstilnih tovarnah leta 1936 so pomembno vplivale celotno stavkovno gibanje v Sloveniji in tudi posamezne stavke, med drugim stavka tekstilnih delavcev maja in junija v Kočevju, s katero so si delavci priborili kolektivno pogodbo. 26. junija 1935 je bila podpisana v predilnici Mautner v Litiji prva kolektivna pogodba, sklenjena v tekstilni industriji.²⁸

Med poglavitnimi skupnimi vzroki za stavke v tekstilni industriji so bile relativno nizke mezde delavcev, med katerimi so prevladovali ženske. Plačilo je bilo zato še nižje kot sicer, delo pa je bilo zelo naporno. Slab položaj tekstilnih delavcev ni bil toliko posledica gospodarske krize kot načrtnega izkoriščanja. Svetovna gospodarska kriza se je namreč jugoslovanske tekstilne industrije le malo dotaknila. Tudi med krizo je jugoslovanski trg pokupil brez večjih nihanj skoraj ves proizvedeni tekstil. Tekstilna industrija se je predvsem v Mariboru širila tudi med gospodarsko krizo, saj so tudi takrat odpirali popolnoma nove tekstilne tovarne.²⁹

Na eni strani je tekstilna industrija v začetku tridesetih let napredovala in ustvarjala ogromne dobičke, na drugi strani pa so bili tekstilni delavci v izrazito slabem socialnem položaju zaradi nizkih zaslužkov. Delavci so si ekonomski položaj poskušali izboljšati s pristajanjem na podaljševanje delovnega časa. K njihovem nezadovoljstvu je pripomoglo zaposlovanje tujih, predvsem nemških tekstilnih mojstrov. Ti so za svoje delo prejemale znatno višje plače kot domači delavci. Delavci so tuje mojstre pogosto ocenjevali kot podaljšano roko delodajalcev in bili so prepričani, da imajo tako visoke plače na račun nizkih delavskih plač. Po poročanju Slovenca bi naj bilo leta 1934 v mariborski tekstilni industriji zaposlenih 638 tujih

²⁷ France Filipič in Franjo Zorko: Ob 50-letnici, str. 27.

²⁸ Ermin Kržičnik: Gospodarski razvoj Maribora. Maribor 1956 (dalje Ermin Kržičnik: Gospodarski razvoj), str. 38–39. France Kresal: Tekstilna industrija, str. 295.

²⁹ Ermin Kržičnik: Gospodarski razvoj, str. 39.

delavcev. Delavci do njih, kot piše Slovenec, niso gojili simpatij tudi zato, ker so menili, da niso bili pripravljeni uvajati slovenskih delavcev v bolj zahtevne oblike mojstrskega dela.³⁰

Delavska zbornica iz Ljubljane je septembra 1935 pripravila anketo, da bi razjasnila položaj tekstilnih delavcev v Dravski banovini. Na osnovi ugotovitev iz ankete bi terjala izboljšanje njihovega položaja. V dvorani mariborske Delavske zbornice so se zbrali zaupniki vseh mariborskih tekstilnih tovarn ter delegati iz Kranja, Tržiča, Litije, Kočevja, Dravograda, Št. Pavla (danes Prebolda) in Kamnika. Na izpolnitev ankete so prišli predstavniki strokovnih organizacij, Delavske zbornice iz Maribora in inšpektor dela inženir Baraga. Kot je poročala Delavska politika, sta v Maribor iz Ljubljane pripotovala predsednik Delavske zbornice Sedej in tajnik Filip Uratnik. Mariborsko ekspozituro Delavske zbornice je zastopal Čeh. Tajnik Filip Uratnik je, kot je zapisala Delavska politika, zbranim predstavil objektivno sliko stanja v tekstilni industriji ter izpostavil bedo človeka in nevreden položaj delavcev. Iz statistike mezd je bilo razvidno, da so nekatere tekstilne tovarne plačevale delavce pod ravniyo eksistenčnega minimuma, kar je podkrepil s primeri, da je ponekod mezda delavke le 7,5 dinarja na dan. Ob tem je poudaril, da so delavske mezde le manjši strošek v tekstilni industriji. Industrialci so po njegovi sodbi samo s carinsko zaščito jugoslovanske tekstilne industrije zaslužili več denarja, kot so odšteli za izplačilo delavskih mezd. Sledil je referat tajnika strokovne komisije v Mariboru Stanka Vidoviča, ki je v imenu mariborskih zaupnikov tekstilne stroke predložil skrbno sestavljen osnutek okvirne kolektivne pogodbe. V njem je tekstilno delavstvo zahtevalo uvedbo temeljnih mezd, odpravo krivičnih kazni in odškodnin, uvedbo plačanih dopustov, reguliranje akordnega dela, mezd delavcev začetnikov in naravnih dajatev.³¹

Podjetniki so se na vse načine izmikali pogajanjem o konkretnih zahtevah delavcev glede kolektivne pogodbe. Ker je niso upali neposredno zavriniti, so namenoma zavlačevali s pogajanjem. Obljubili so le, da bodo v dveh dneh oblikovali ožji odbor s pooblastili, da se bo lahko pogajal o podrobnostih osnutka kolektivne pogodbe. Delavski predstavniki z neobvezujočimi obljubami podjetnikov niso bili zadovoljni in akcijski odbor za sklenitev kolektivne pogodbe se je odločil, da pojde med delavce. Sklical je

³⁰ Položaj tekstilnih delavcev. V: Slovenec, 28. 5. 1933, št. 121a, str. 9. »Naš kruh našim ljudem«. V: Slovenec, 15. 12. 1934, št. 284a, str. 4.

³¹ Anketa za izboljšanje položaja tekstilnih delavcev. V: Delavska politika, 2. 10. 1935, št. 78, str. 3.

shode tekstilnih delavcev, in sicer v Kranju 19. avgusta, v Celju in Mariboru pa 22. avgusta 1936.

Anketa o položaju tekstilnih delavcev, prizadevanja za sklenitev kolektivne pogodbe in nepričakovani začetek tekstilne stavke so pritegnili pozornost najširše slovenske javnosti. Javnost je z velikim zanimanjem in simpatijami spremljala vse novice o tekstilni stavki. S svojim pisanjem so naklonjenost do stavke izražali tudi tako meščanski kot delavski časniki. Toda ko je stavkovno gibanje ušlo iz rok uradnih voditeljev, so časniki začeli poročati bolj tendenciozno in objavljati celo neresnice. K spremenjenemu pisanju o stavki je pripomogla tudi banova odredba 5. septembra 1936, s katero je prepovedal izkazovanje simpatij do stavke. Vesti o stavki so s strani časnikov povsem izginile, ko je Jugoslovanski tiskovni urad 21. septembra 1936 prepovedal poročanje o njej.³²

Vse stavke v prvi polovici tridesetih let 20. stoletja so bile bolj ali manj neorganizirane, omejene na posamezna industrijska podjetja in niso prinašale bistvenih sprememb položaja delavcev. Povsem drugače je bilo s stavkovnim valom med tekstilnimi delavci leta 1936.

Shod v Kranju, na katerem se je zbralo od 2500 do 3000 delavcev, je pokazal, da so osrednemu tarifnemu odboru, ki je poročal o dogajanju v Ljubljani, stvari ušle izpod nadzora. Položaj so veliko bolje nadzorovali komunisti, ki so se na vodenje stavke začeli pripravljati že sredi avgusta 1936, takoj po neuspeh pogajanjih v Ljubljani. Priprave je vodil predsednik strokovne komisije Franc Leskovšek. Sklenili so, da zajamejo silno nerazpoloženje delavcev in začnejo skupaj z najradikalnejšimi delavskimi zaupniki stavko že naslednji dan po zborovanju v Kranju. Stavkovni odbor je spoznal, da je za uspeh stavke v Kranju treba začeti stavkovno gibanje v tekstilnih podjetjih po vsej Sloveniji.³³

Pokrajinski komite Komunistične partije Jugoslavije za Slovenijo bi naj konec avgusta 1936 naročil svoji organizaciji v Mariboru, da se mora Maribor končno pridružiti stavki. V mesto je pripotoval k sekretarju Komunistične partije Leu Novaku tekstilni tehnik iz Kranja Jože Jan. Predal mu je naročilo pokrajinskega komiteja Komunistične partije Jugoslavije, da mora mariborska organizacija takoj pripraviti stavko tudi v Mariboru, saj je od tega odvisen uspeh stavke v kranjskih tekstilnih podjetjih. Še isti dan, 31. avgusta, so se v neki dolini za Meljskim hribom sestali Jože Jan,

³² France Kresal: Tekstilna industrija, str. 335–336.

³³ Prav tam, str. 336.

Leo Novak, Edo Karner in Maks Gašparič. Maks Gašparič se je zavezal, da bo že naslednji dan skupaj z nekaterimi ožjimi sodelavci organiziral stavko v tekstilni tovarni Thoma na Pobrežju, kjer je tudi sam delal. Priprave na stavko so stekle takoj in naslednji dan ob 5. uri zjutraj, po prihodu jutranje izmene v tovarno, je izbruhnila stavka.³⁴

Gašparič je na svojo stran pridobil vplivno sodelavko Slavko Likovič in nekaj delavskih zaupnikov. V ponedeljek, 1. septembra 1936, ob 5. uri zjutraj so delavci začeli stavko, enako kakor v Kranju so odvzeli vratarjem ključe in zasedli tovarno. To je bil znak za začetek stavke vseh mariborskih tekstilnih delavcev. Podjetnik Thoma in oblast sta se zavedala, da bo stavka v tem malem obratu, kjer je bilo zaposlenih 90 delavcev in delavk, začetek vsesplošne tekstilne stavke v Mariboru, če je takoj ne zatrejo. Podjetnik je rotil delavce, naj končajo stavko in da naj mu ne delajo sramote. Zagotavljal jim je, da pristane na kakršno koli kolektivno pogodbo in podpiše vse

Slika 1: Stavkajoči delavci v tekstilni tovarni Thoma v Mlinski ulici. Posnetek je nastal 1. septembra 1936 dopoldan, ko je bil sprejet sklep o začetku stavke in izvoljen stavkovni odbor



Vir: Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor

³⁴ France Filipič in Franjo Zorko: Ob 50-letnici, str. 50–51.

njihove zahteve, samo da se nemudoma vrnejo na delo. Zaman. Delavci so se zavedali, da ne gre samo za njegovo podjetje, ampak za celotno slovensko tekstilno delavstvo. Potem ko delodajalec ni uspel, so prišli orožniki. Preplezali so ograjo tovarniškega obrata, stavkajoče so nameravali pregnati. Delavci so se uspešno obranili. Mala tovarna Thoma na Pobrežju je vzdržala in novica o začetku stavke se je hitro razširila po Mariboru.³⁵

Gašparič in nekaj vnetih delavcev so hiteli od podjetja do podjetja ter pozivali delavske zaupnike in posamezne delavce, naj se pridružijo stavkajočim iz tovarne Thoma. Delavski zaupniki in večina delavcev so poziv sprejeli.³⁶

Takoj so stekle priprave za začetek stavk v drugih mariborskih tekstilnih tovarnah. 1. septembra 1936 opoldan je bilo že vse pripravljeno in ob 13. oziroma ob 14. uri, ob prihodu popoldanskih izmen, so začeli stavkati v vseh velikih mariborskih tekstilnih tovarnah, razen pri industrialcu Josipu Hutterju in v tekstilni tovarni Rosner.³⁷

Ob začetku splošne tekstilne stavke v Mariboru je Josip Hutter sklical svoje delavce in jim med drugim sporočil: »*Vaši sodelavci, ki stavkajo, se borijo za boljši kos kruha, zato je prav, da tudi vi vstopite v solidarnostno stavko, in sicer tako, da vam dam jaz tridnevni plačani dopust, vi pa daste ta denar v stavkovni fond.*« Tudi tovarnar Rosner je dal delavcem dvodnevni plačani dopust, vendar so delavci s postavitvijo stavkovne straže dejansko dopust spremenili v stavko.³⁸

Tekstilno stavko v Mariboru so vodili Leo Novak³⁹, Edo Karner⁴⁰ in Maks Gašparič.⁴¹

³⁵ Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor (dalje MNOM), mapa št. 177, Izbruh in potek tekstilne stavke v Mariboru leta 1936, str. 3.

³⁶ MNOM, mapa št. 177, str. 1.

³⁷ Ivka Križnar: Velika tekstilna stavka Slovenije 1936. Dokumenti in pričevanja (dalje Ivka Križnar: Velika tekstilna stavka). Kranj 1956, str. 39–40.

³⁸ Prav tam.

³⁹ Rojen je bil 17. oktobra 1906 v Mariboru. Bil je profesor glasbe. Že kot študent se je vključeval v revolucionarno gibanje. Bil je član Komunistične partije Jugoslavije. Od avgusta 1941 je opravljal funkcijo sekretarja pokrajinskega komiteja Komunistične partije Slovenije za severno Slovenijo. Nemci so ga aretirali 19. septembra 1941. Ustreljen je bil 30. oktobra 1941 v Mariboru. MNOM, fond Kartoteka žrtev druge svetovne vojne, Leo Novak, mapa 701.

⁴⁰ Rojen 7. oktobra 1904 na Hajdini, mlinar, zaposlen v Mariboru. Bil je delavski zaupnik, pozneje predsednik delavske zbornice. Po vdoru okupatorja se je povezal z Osvobodilno fronto. 2. novembra 1941 so ga aretirali Nemci. Ustreljen je bil 27. decembra 1941 v Mariboru. MNOM, fond Kartoteka žrtev druge svetovne vojne, Edo Karner, mapa 715-1.

⁴¹ Maks Gašparič – Jernej, rojen 18. aprila 1916 v Mariboru. Že od leta 1933 je deloval v delavskem gibanju. Od leta 1935 je bil aktivist SKOJ-a. Med drugo svetovno vojno je bil aktivist Osvobodilne fronte in sekretar Komunistične partije Slovenije v Mariboru. Od marca 1945 je bil član oblastnega komiteja Komunistične partije Slovenije za Štajersko. Po osvoboditvi je bil partijski funkcionar v Mariboru in Celju. Leta 1950 so ga osumili sodelovanja z okupatorjem in zaprli. Rehabilitiran je bil leta 1978. Umrli je 15. maja 1999. Pokrajinski arhiv Maribor, Osební fond/ Maks Gašparič (http://www.pokarh-mb.si/fileadmin/www.pokarh-mb.si/pdf_datoteke/vodnik2010/Redakcija_vodnik-celota_STRANI_0971-1068.pdf), pridobljeno 11. marca 2010.

Med pogajanji avgusta 1936 so tudi industrialci spoznali, da je razširitev stavke na Štajersko neizbežna in da bodo zato še pod večjim pritiskom. Za izbruh stavke v mariborskih tekstilnih podjetjih materialni položaj delavcev sploh ni bil odločilen. Stavka je bila izrazito solidarnostna z gorenjskimi tekstilnimi delavci. Po neuspeh pogajanj z delavci je pobudo za razrešitev stavkovnega spora prevzel mariborski industrialec Josip Hutter. Štajerski podjetniki so na srečanjih industrialcev – za razliko od industrialcev z Gorenjske – govorili v spravljujejših tonih morda tudi zato, ker njihovih obratov stavke še niso zajele. Izrazito spravljujejši do delavskih zahtev se je pokazal Josip Hutter, ki je 29. avgusta 1936 razposlal vsem podjetnikom zasedenih tovarn pismo in jih rotil, naj s svojimi izključujočimi stališči ne onemogočajo pogajanj in sklenitve kolektivne pogodbe. V pismu je tudi ugotavljal, da je javno mnenje bolj ali manj na strani delavcev, in opozarjal lastnike tovarn, da jih bo zaostritev z delavstvom spravila v položaj, ko bodo morali sprejeti kakršne koli vsiljene sklepe, o katerih bi se sedaj še lahko pogovarjali z delavsko stranjo. Hutterjevo opozorilo gorenjskih industrialcev ni omehčalo in vztrajali so pri svojih trdih stališčih. Začeli so kolektivno odpuščati vse delavce in jih odjavljali pri socialnih zavarovanjih.⁴²

Nesodelovanje delavcev tekstilne tovarne Josip Hutter in drug pri stavki opisuje glavni organizator stavke Maks Gašparič, kasnejši predsednik medtovarniškega okrožnega stavkovnega komiteja: »*Najtežji udarec za stavko je bila izdaja največje mariborske tovarne Hutter. Med delavstvom tovarne Hutter smo zato razvili močno agitacijo za stavko, ker smo še vedno upali, da si bo delavstvo premislilo, in nam je bilo mnogo do tega, da nas podpre to največje mariborsko tekstilno podjetje. Ko so ‚desni socialisti‘ in kasnejši ‚kulturbundovci‘ začutili nevarnost, da bo tudi v tej tovarni prevladala delavska zavest in solidarnost, so si izmislili skupno s Hutterjem ogaben demagoški in provokatorski načrt za še večjo izdajo. V tovarni so sklicali zborovanje vsega delavstva, na katerem je spregovoril sam Hutter. V svojem govoru je pozval delavce na solidarnost z ostalim tekstilnim delavstvom, ki je v boju za izboljšanje svojega položaja, in jim predlagal dvodnevno solidarnostno stavko, na način, da jim je za dva dni obljubil plačo, ki bi jo naj delavci namenili v stavkovni sklad za ostale stavkajoče delavce. Večina delavstva je tej demagogiji nasedla. Delavski zaupniki – desni socialisti so naložili Hut-*

⁴² France Kresal: Tekstilna industrija, str. 346.

terja na ramena in manifestirali zanj po dvorišču tovarne ter vzklikali: ‚Živel naš krušni oče! Tudi naš poizkus, da bi delavstvo te tovarne stopilo v stavko potem, ko se bo vrnilo z dvodnevnega plačanega dopusta, ni uspel, in tako je šel proletariat največje mariborske tovarne pod vodstvom desnih socialistov na pot izdajstva skupnih delavskih interesov.‘⁴³

Razumljivo ozadje nesodelovanja Hutterjevih delavcev v vsesplošni solidarnostni stavki v Mariboru z gorenjskimi delavci je bilo v tem, da so bile plače v tovarni Hutter in drug bistveno boljše kot v drugih mariborskih tekstilnih tovarnah.

V mariborskih tekstilnih tovarnah, kjer so stavkali, so izvolili stavkovne odbore pretežno iz vrst delavskih zaupnikov vseh treh strokovnih organizacij, postavili straže okoli zasedenih podjetij, sprejeli prve najpomembnejše ukrepe za vzdrževanje reda pri delitvi hrane stavkajočim delavcem, za zaščito pred požarom in za zavarovanje vrednosti tovarn. Izvolili so tudi medtovarniški okrožni stavkovni komite, ki je vodil stavko. Za predsednika komiteja je bil izvoljen Maks Gašparič, za člane pa Tone Velušček, Kanditus Fak, Karel Reberšek, Maks Koražija in drugi. Stavko je podprl predsednik mariborske podružnice Splošne strokovne zveze in simpatizer Komunistične partije Edo Karner, ki so ga po stavki izključili iz osrednjega vodstva zveze. Stavko sta iskreno podprla tudi predsednik jugoslovanske strokovne zveze za Maribor Martin Kores⁴⁴ in podpredsednik Karel Reberšek.⁴⁵

Poseben problem je predstavljala preskrba s prehrano za stavkajoče delavce in njihove družine, ki so ostale brez zaslužka. Med prebivalstvom se je razvila izredno močna akcija za pomoč, ki je zajela ves Maribor in tudi oddaljene podeželske kraje. Zlasti študentska in delavska mladina se je vključevala v zbiranje živeža za stavkajoče. S prispevki za stavkajoče delavce so pomagali nekateri znani mariborski trgovci in obrtniki. S pomočjo v živilih so bili radodarni tudi kmetje. Gostilne so prispevale tudi celodnevno brezplačno hrano za stavkajoče delavce, kmetje so s svojimi konji in vpregami odhajali skupaj s predstavniki stavkajočih delavcev na Dravsko polje po hrano. Delavska pekarna v bližini tovarne Doctor in drug, kjer je

⁴³ MNOM, mapa št. 177, str. 4.

⁴⁴ Rojen 4. novembra 1896 v Čermožišah. Pred vojno je dolga leta služboval kot hišnik v stavbi delavske zbornice in zavoda za socialno zavarovanje v Mariboru. Bil je član Jugoslovanske strokovne zveze, član Pokrajinskega odbora Osvobodilne fronte za Štajersko. Nemci so ga aretirali 30. oktobra 1941 in ga 27. decembra 1941 ustrelili v Mariboru. MNOM, fond Kartoteka žrtev druge svetovne vojne, Martin Kores, mapa 707.

⁴⁵ MNOM, mapa št. 177, str. 6.

stavkalo okoli 1500 ljudi, je ves čas stavke po polovični ceni zalagala delavce s kruhom. Mlekarna na tedanji Aleksandrovi (danes Partizanski) cesti pa je pod enakimi pogoji zalagala tovarno z mlekom. Med stavko se je v Delavski zbornici v Mariboru oglasil duhovnik Jože Lampret in obljubil, da bo pomagal zbirati pomoč za stavkajoče. V svoji župniji na Pohorju je obiskal kmečke gospodarje in jih poprosil za pomoč. Dejansko je nastalo »*vseljudsko gibanje*« za pomoč stavkajočim. Iz pomoči, ki je prihajala do stavkajočih v tovarnah, so organizirali kuhinje, ki so delovale v času stavke. Delavska zbornica pa je delila živila družinam stavkajočih delavcev. Z zbrano pomočjo so prehranili 4300 stavkajočih v tovarnah in okrog 12.000 njihovih svojcev.⁴⁶

Ogromen politični pomen humanitarne akcije je spoznala oblast, ki je kmalu prepovedala vsako zbiranje pomoči in zagrozila z visokimi kaznimi. Policiste in orožnike je poslala na mestne vpadnice, da so blokirali vse ceste in dohode k tovarnam. Odredbo je izdal ban dr. Marko Natlačen predvsem zato, da bi preprečil široko solidarnostno akcijo.⁴⁷

Medtem ko so v tovarnah organizirali stavkovno življenje, politično in prosvetno delo, so zunaj tovarn tekla brezuspešna pogajanja. Delavski zaupniki so se pogajali s predstavniki oblasti in s podjetniki, ki so zahtevali podpis sporazuma, da bodo delavci izpraznili tovarne še pred podpisom kolektivne pogodbe. Redno so se odvijale seje stavkovnih odborov tudi z udeležbo članov okrožnega stavkovnega komiteja.⁴⁸

Stavke v mariborskih tekstilnih tovarnah so organizatorji pripravili na osnovi navodil, ki jih je iz stavkajočih kranjskih tekstilnih tovarn prinesel Edo Karner. Delavci so najprej ustavili stroje in do nadaljnega ostali na delovnih mestih. Medtem je skupina delavcev odšla v strojnico in odklopila elektriko. Druga skupina stavkajočih je zasedla pisarne, si prilastila ključe tovarniških prostorov in glavnih tovarniških vrat. Na vhodih so postavili stražo, za katero so določili najodločnejše posameznike. Vstop v tovarno je dovoljeval le stavkovni odbor. V skladu z navodili je zahteval, da uradniki takoj zapustijo pisarne, iz tovarne niso smeli odnesti ničesar. Med stavko ni smel nihče ničesar delati. V vsaki tovarni so stavkajoči izvolili stavkovni odbor, ki je v večjih tovarnah štel 20, v manjših deset ljudi. Vsak stavkovni odbor je moral skrbeti za hrano, za red in mir, za stražo, za ob-

⁴⁶ Prav tam, str. 7–8. Ivka Križnar: Velika tekstilna stavka, str. 108. France Filipič in Franjo Zorko: Ob 50-letnici, str. 68.

⁴⁷ MNOM, mapa št. 177, str. 8.

⁴⁸ Prav tam, str. 9.

vestila. Iz vsake tovarne so stavkajoči v glavni stavkovni odbor v Mariboru določili do tri ljudi. Stavkovni odbor v obratih je sklical stavkajoče delavce in jim je moral med drugim sporočiti: *»Borimo se za boljše plače, zato naj delavci bodo vztrajni, mirni in naj se pokoravajo štrajkovnemu odboru. S tem bomo prisilili tovarnarje, da podpišejo takoj kolektivno pogodbo, kar delavstvo zahteva. Zvedeli smo, da delamo tisto blago, ki so ga prej delali v Kranju, ker je tam štrajk, so poslali naročila v Maribor in smo mi, če bi delali, štrajkbreherji in delamo v svojo škodo«.*⁴⁹

Navodila so med drugim tudi sporočala, naj se delavci zavedajo svoje moči in zmage, zato naj bodo med stavko veseli, saj jim ne bo nič manjkalo. Za to bo poskrbel glavni stavkovni odbor. Vsi, ki so igrali kakšen inštrument, bi naj poskrbeli, da jim ga prinesejo v tovarno, da bodo lahko igrali drugim, delavci pa naj bi peli in se primerno šalili. V 15. točki navodil je bilo prepovedano vsako sovraštvo med posameznimi delavci in večjimi skupinami. Med stavko so morali delavci spati v tistih oddelkih, kjer so delali, ženske ločeno od moških. Za spanje so smeli v tovarni vzeti že uporabljene vreče, tekstilne odpadke in papir, v nobenem primeru pa ne tovarniškega blaga. Navodila so prepovedovala kajenje v tovarni, da ne bi prišlo do požara. Stavkovne straže so se menjavale vsake štiri ure, ponoči so stražili moški, podnevi ženske. Navodila so nadalje od delavcev terjala, da so med stavko mirni in dostojni ter da pazijo na red, mir in dobro razpoloženje. Le tako so lahko pričakovali, da bo stavka uspela.⁵⁰

Stavkovni odbor je poskrbel za organizacijo prehrane na začetku tako, da je nekaj delavcev s kolesi razposlal v delavske okraje in vasi, na delavske domove, da so sorodnikom sporočili, da v Mariboru stavkajo vsi tekstilni delavci. Navodila so predvidevala, da bi domači do tovarn pripeljali jedila za svoje, po možnosti pa tudi nekaj več, da bi lahko jedli tudi tisti, ki niso imeli doma nikogar. Že drugi dan stavke so stavkovni odbori v posameznih tovarnah organizirali skupne kuhinje za prehrano vseh stavkajočih.⁵¹

Tekstilni delavci na Gorenjskem, pozneje v Mariboru in drugih tekstilnih tovarnah po Sloveniji so pri organizaciji stavke prvič zasedli tovarne, kakor so nekaj tednov pred tem to zelo uspešno storili tudi francoski delavci. Prav zasedba tovarn med stavko je najbolj razjezila gorenjske industrialce. S tem so stavkajoči želeli preprečiti vstop in delo stavkokazom,

⁴⁹ France Filipič in Franjo Zorko: Ob 50-letnici, str. 46.

⁵⁰ Prav tam, str. 46–47.

⁵¹ Prav tam.

s skrajno odločnostjo so prisilili podjetnike v sklenitev za delavstvo ugodnejše kolektivne pogodbe.⁵²

Najtežji pogoji, ki so silili k stavki, so bili v tekstilni tovarni Erlich. Tam so bile razmere daleč najslabše med vsemi tekstilnimi tovarnami v Mariboru. Tovarniški kompleks je bil nekdanja kasarniška konjušnica. Po tleh je bil cement, tovarna je bila brez ventilatorjev in sanitarij. Zaposlenih je bilo mnogo podeželskih delavcev, tako imenovanih »*polproletarcev*«, kar je omogočalo delodajalcu še večje izkoriščanje. Ker so delavci in delavke s podeželja sprejemali delo za vsako plačilo, so bile pri Erlichu najslabše plače. V tovarni je bilo mnogo primitivizma, brezpravnosti, največ delovnih nesreč in bolezni. V tekstilni tovarni, kjer je bilo zaposlenih okrog 600 delavk in delavcev, je bila pri organiziranju stavke najmočnejša Splošna delavska strokovna zveza. Sicer pa je bila več kot polovica delavcev ob začetku stavke sindikalno organizirana. Takoj ko so zvedeli, da so začeli stavkati v tovarni Thoma na Pobrežju, so 1. septembra 1936 ob 13. uri začeli stavkati tudi v tekstilni tovarni Erlich. Organizacijo stavke so prevzeli Maks Koražija, Rudolf Cvahte, Kanditus Fak in skladiščnik Josip Maixler. Stavkajočim delavcem so pojasnjevali, da morajo vztrajati z zasedbo tovarne, dokler ne bo podpisana kolektivna pogodba. Maks Koražija je na začetku stavke na delavskem zboru predstavil strokovna navodila, ki mu jih je dal Edo Karner. Rudolf Cvahte si je v skladu s stavkovnimi navodili prilastil ob izbruhu stavke tovarniške ključke ter sodeloval s Koražijo, Maixlerjem in z drugimi.⁵³

Na začetku stavke so delavci organizirali stavkovni odbor in stavkovne straže. Ves čas stavke so zato na koroškem kolodvoru stale velike količine vate, za katero je podjetje moralo plačevati ležarino. Tovarna je bila brez ograje, kar je oteževalo položaj stavkajočim delavcem. Okrog tovarniškega kompleksa so postavili »*obroč*« stavkovnih straž, da so preprečili vsak dovoz in odvoz blaga na koroški kolodvor. V tovarni so poskrbeli tudi za dobro vzdušje med stavkajočimi. Delavce so spodbujali zvoki harmonike, med njimi se je oglasilo tudi petje. Vse, kar je predstavljalo vrednost in je bila lastnina industrialca, so zaklenili in v tovarni zastražili.

Vsesplošni slovenski tekstilni stavki so se pridružila naslednja mariborska tekstilna podjetja: Tovarna svile Karl Thoma, Prva mariborska tekstilna tovarna Mautner, Marko Rosner, Jugosvila, Zelenka & Co., Jugotekstil, Avgust Erlich. Z izbruhom stavke v Mariboru je nastal nov položaj

⁵² France Kresal: Tekstilna industrija, str. 341.

⁵³ France Filipič in Franjo Zorko: Ob 50-letnici, str. 55.

Slika 2: stavka v tekstilni tovarni Marka Rosnerja leta 1936



Vir: fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor

v boju tekstilnega delavstva. Možnost stavkovnega gibanja se je hitro širila na druge industrijske panoge in napetost v mestu je rasla iz dneva v dan.⁵⁴

1. septembra 1936 ob 17.30. uri se je začela glavna skupščina tekstilnih delodajalcev Dravske banovine. Iz Maribora so izvolili v upravo Erliča, Hutterja, Zadnika, Mitrovića, Riparja in dr. Radmanna. Hutter je bil na tej skupščini zelo nezadovoljen, ker ga je bilo strah, da bo tudi v njegovem podjetju izbruhnila stavka, če kolektivna pogodba ne bo podpisana. Zato je zahteval določitev delavske mezde, kar bi bila najboljša obljuba delavcem pred podpisom kolektivne pogodbe. Predlog so gorenjski podjetniki odklonili. Hutter je ostal brez podpore. Erlich je v imenu mariborskih podjetnikov predlagal, da bi objavili v jutranjih časnikih sklep podjetnikov, da bodo določbe kolektivne pogodbe veljale že s 1. septembrom, ne glede na to, kdaj bo pogodba podpisana. Temu predlogu so bili naklonjeni vsi tekstilni industrialci Dravske banovine, le predstavnik tekstilne tovarne iz Tržiča je nasprotoval pogajanjem z zastopniki delavcev. Jezni industrialci so solastniku tržiške tovarne Gassnerju hudo zamerili, da je med stavko

⁵⁴ Solidarnostna stavka 5000 tekstilnih delavcev v Mariboru. V: Delavska politika, 5. 9. 1936, št. 72, str. 1; France Filipič in Franjo Zorko: Ob 50-letnici, str. 54–55.

odplul s svojo jahto na počitnice. Tržiška tovarna je iz protesta izstopila iz pravkar ustanovljene Zveze delodajalcev tekstilne stroke.⁵⁵

2. septembra 1936 so imeli delavski zastopniki posvetovanje v Delavski zbornici v Mariboru o začetni tekstilni stavki. Na posvetovanju je bil prisoten tudi delegat Delavske zbornice iz Ljubljane Jože Golmajer. Ob 9. uri je namestnik okrajnega glavarja dr. Trstenjak sklical sestanek s tekstilnimi industrialci. Oba dopoldanska sestanka sta bila le priprava za popoldanski sestanek na mestnem magistratu, ki se ga je udeležilo 50 povabljenih: zastopniki industrialcev, obratni zaupniki, zastopniki Delavske zbornice, strokovnih organizacij in mariborskega tarifnega odbora. Dr. Trstenjak, ki je sestanek sklical, ga je tudi vodil. Želel je doseči sporazum med delavci in tovarnarji ter končati stavko. Prav tako je na delavske zastopnike hotel narediti kar se da dober vtis tovarnar Josip Hutter, podpredsednik Zveze tekstilnih industrialcev za Slovenijo. Javno je prevzel odgovornost za to, da bodo mariborska podjetja plačevala tekstilnim delavcem po kolektivni pogodbi zvišane mezde od 1. septembra dalje. Podobne izjave so dali tudi drugi industrialci. Predstavniki stavkajočih tekstilnih delavcev so na sestanku pojasnili, da je stavka v Mariboru protestna in solidarnostna. Končana bo takoj, ko dobijo trdna zagotovila, da bodo delavci v Kranju uspeli. Mariborski podjetniki so povedali, da so pripravljeni sprejeti izjavo, s katero se bodo obvezali, da bodo storili vse v prid uspešnih pogajanj med delavci ter delodajalci in za sprejem ugodne skupne kolektivne pogodbe. Na predlog zastopnika Delavske zbornice Jožeta Golmajerja so industrialci ob koncu sestanka podpisali naslednjo izjavo: »1. Mariborski tekstilni industrialci izjavljajo, da pristanejo na vse pogoje skupne kolektivne pogodbe, ki bo sklenjena med delodajalci in delavskimi organizacijami, in da bodo pospeševali delo za sklenitev skupne pogodbe; 2. Določila kolektivne pogodbe glede plače in tarif morajo stopiti v veljavo s 1. septembrom 1936; 3. Stavka mariborskega tekstilnega delavstva se mora smatrati kot protest zaradi zavlačevanja pogajanj s strani industrialcev pri razpravi za kolektivno pogodbo; 4. Delodajalci se obvežejo, da zaradi te stavke ne bodo nikogar preganjali in izvajali posledic.« Vsi navzoči industrialci so izjavo takoj podpisali. Predstavniki delavcev pa niso bili prepričani, da se bo stavka zaradi izjave tovarnarjev končala.⁵⁶

3. septembra 1936 v dopoldanskem času so v Unionski dvorani zbo-

⁵⁵ France Kresal: Tekstilna industrija, str. 349.

⁵⁶ Stavka tekstilnega delavstva v Mariboru. V: Slovenec, 3. 9. 1936, št. 201a, str. 2.

rovali mariborski tekstilni delavci. Po poročanju Slovenca je bilo zbranih okoli 4000 delavk in delavcev. Delegati delavcev so prebrali na zborovanju izjavo tekstilnih industrialcev. Delavci so jo odklonili in sklenili, da nadaljujejo stavko tako dolgo, dokler ne bo sklenjena kolektivna pogodba za vso Slovenijo. Svojo stavko so namreč smatrali zgolj kot protest proti ravnanju »*industrialcev*« v Kranju in ne naperjeno proti lastnikom mariborske tekstilne industrije. Obljubili so tudi, da bodo v tovarnah vzdrževali popolni red in mir, da ne bodo kalili miru na ulicah in da ne bodo prihajali navzkriž z zakoni. Stavka se je nadaljevala.⁵⁷

Delavci tekstilne tovarne Hutter in drug so 3. septembra obvestili upravo, da bodo kolektivno odšli na delavsko zborovanje v Unionsko dvorano. Po zborovanju so tudi Hutterjevi delavci sklenili pridružiti se stavki. Stavki sta se priključili še obe tovarni pletenin v Mariboru, v Melju tovarna »Jugoekta«, na Ruški cesti Bengerjeva tovarna »Zora«. Tudi v teh tovarnah so delavci stavkali v tovarniških prostorih. Čeprav so delavske strokovne organizacije z izdanimi navodili nasprotovale širjenju stavke na vse tekstilne tovarne v mestu, je bila po 3. septembru 1936 stavka popolna in akcijsko enotna.⁵⁸

Ker delavci 3. septembra 1936 niso končali stavke, so lastniki tekstilnih tovarn 4. septembra preklicali svojo izjavo z dne 2. septembra in sestavili novo, ki jo je objavil Slovenec 5. septembra. Izjava mariborskih industrialcev se je v Slovencu končala z besedami: »*Tekstilni industrijci so sprejeli izjavo tako, kakor je bila sestavljena, pod pogojem, da gre delavstvo naslednjega dne v vseh mariborskih tekstilnih tovarnah na delo. S tem so tekstilni industrijci storili vse in odstranili vse ovire, ki bi mogle opravičevati nadaljevanje tega štrajka. Kakor je iz navedenega razvidno, mariborski tekstilni industrijci niso zakrivili in zato odklanjajo vsakršno odgovornost za posledice štrajka.*« Tekstilni industrialci so ustanovili Društvo delodajalcev za tekstilno stroko Dravske banovine v Ljubljani, da bi pospešili pogajanja o kolektivni pogodbi.⁵⁹

Od izbruha stavke slovenskih tekstilnih delavcev so delodajalci postavljali zahtevo, da ne bodo obravnavali osnutka kolektivne pogodbe, dokler delavci ne bodo zapustili tovarn. Ker je oblast presodila, da ne more več obvladati situacije po parlamentarni poti, je ban dr. Marko Natlačen

⁵⁷ V Mariboru splošna stavka tekstilcev. V: Slovenec, 4. 9. 1936, št. 202, str. 3.

⁵⁸ France Kresal: Tekstilna industrija, str. 350.

⁵⁹ Položaj mariborskega štrajka. V: Slovenec, 5. 9. 1936, št. 203a, str. 3.

izdal 5. septembra »Uredbo o čuvanju javnega miru in reda ob stavkah in mezdnih gibanjih«, ki je začela veljati 7. septembra 1936. Ban je uredbo utemeljeval z besedami: »Ob zadnjih stavkah so stavkajoči ponekod prekoračili mejo, ki jim jo nujno postavljajo zakoni. Zasedli so obrate, ki jih na zahtevo upravičene osebe niso hoteli zapustiti ... Omejevali so osebno svobodo oseb, ki so hotele zapustiti obratne prostore ali so hotele delati, ter so tudi povzročili materialno škodo, za kar odgovarjajo po zakonu.« Z banovo uredbo je stopila stavka v novo fazo. Boj industrialcev proti »nezakonitemu načinu stavke« je dobil pravno podlago. To se je čutilo pri objavah časnikov, v njih bi bilo več zaslediti simpatije piscev do stavk. O stavki so celo molčali ali pa so pisali o »neodgovornih in temnih elementih, ki so zavedli delavce«. ⁶⁰

Po posameznih tekstilnih tovarnah so se začela pogajanja, ki so bila deloma uspešna; tako na primer v tovarnah pletenin »Zora« in »Jugoeakta«. V obeh tovarnah so delavci začeli delati. Pangerjevo podjetje »Zora« je sklenilo začasno kolektivno pogodbo. Sporazum je bil dosežen tudi v tovarni »Teksta« na Teznem. Po začasnem sporazumu so bile mezde za 10 odstotkov višje. ⁶¹

Banska uprava je 11. septembra poslala vsem okrajnim glavarstvom brzojavno depešo, ki je naročala, naj delavcem omogočijo sestanke in zborovanja, naj sodnim komisijam, ki bodo ocenjevale škodo po obratih, pomagajo tudi delavci, naj ne preganjajo stavkovnih straž, naj tovariških obratov do nadaljnjih navodil pod nobenim pogojem ne izpraznjujejo s silo in naj dovolijo zbiranje pomoči stavkajočim delavcem. ⁶²

Splošna delavska strokovna zveza v Mariboru je bila ves čas proti stavki. Sedaj pa si je želela stavko čim prej končati. Tudi oblast je pritiskala na delavce tako, da je zbrala veliko orožništva in policije iz okoliških postaj in celo s sosednje Hrvaške. Veliko voditeljev stavk so aretirali. V takšnih okoliščinah je bil 12. septembra shod mariborskih stavkajočih delavcev. Sklicale so ga delavske strokovne organizacije in udeležba je bila zelo visoka – okrog 3000 delavcev. Zborovanje je trajalo tri ure in vsi govorniki so pozivali delavce, naj zapustijo tovarne. Potem ko so po mariborskih tovarnah organizirali stavkovne straže, je večina delavcev takoj po zborovanju odšla na svoje domove. Najvztrajnejši so zvečer še vztrajali, vendar jih je policija razgnala. Tako so tudi mariborski tekstilni delavci zapustili tovar-

⁶⁰ France Kresal: Tekstilna industrija, str. 351–353.

⁶¹ Mariborske tekstilne zopet delajo. V: Slovenec, 10. 9. 1936, št. 207a, str. 2.

⁶² France Kresal: Tekstilna industrija, str. 356.

ne.⁶³ Delavske stavke so v večini prešle v zaključno fazo. Uradno je tekstilna stavka trajala do 23. septembra 1936, ko je bila podpisana kolektivna pogodba za tekstilno delavstvo v Sloveniji. V nekaterih tovarnah so delavci začeli delati že pred tem.

Takoj po stavki je Splošna delavska strokovna zveza Jugoslavije obračunala z »nediscipliniranimi člani« in jih izključila. Odbor podzveze Splošne delavske strokovne zveze Jugoslavije v Mariboru je podprl vse akcije za izključitev nediscipliniranih članov. Posamezne tovarne so po stavki odpustile delavske zaupnike, ki so jim pripisovali organizacijo stavk. Delavska politika je 26. septembra 1936 v prispevku »*Neupravičen odpust tekstilcev*« objavila vest, da so mariborski tovarnarji do tedaj odpustili že okrog sto delavcev in zaupnikov. Časnik je poudaril, da so delodajalci prelomili obvezo v kolektivni pogodbi, da zaradi stavke ne bo nihče odpuščen. Izgovori delodajalcev, zakaj odpuščajo delavce, so bili vsakršni. Izgovarjali so se na dopuste, redukcije proizvodnje, pomanjkanje naročil, remont tovarne ipd.⁶⁴

⁶³ Prav tam, str. 357.

⁶⁴ France Kresal: Tekstilna industrija, str. 369. France Filipič in Franjo Zorko: Ob 50-letnici, str. 86.

Marta Rendla

MARIBORSKI GOSPODARSKI GIGANT TAM V SKRBI ZA IZBOLJŠANJE ŽIVLJENJSKE RAVNI ZAPOSLENIH

Začetek proizvodnje transportnih sredstev na območju Teznega pri Mariboru seže v čas nemške okupacije, ko so Nemci v Tovarni letalskih delov, ki so jo gradili od julija 1941, za potrebe nemškega vojnega letalstva 13. aprila 1943 zagnali proizvodnjo letalskih delov. Tovarna – njen uradni naziv se je večkrat spremenil, sama pa bom zaradi prepoznavnosti uporabljala naziv Tovarna avtomobilov Maribor – je po osvoboditvi proizvajala vse kaj drugega kot letalske dele, na primer izdelke kovinske galanterije. Avgusta 1945 se je po odločitvi zveznega ministrstva preusmerila v avtomobilsko proizvodnjo.¹ TAM, ki se je sprva specializiral za sestavo vozil v razstavljenem stanju, je z razvijanjem in širjenjem lastnega programa vozil in tehnologije, prilagajanjem novim zahtevam, trendom, ponudbi ter povpraševanju na trgu po letu 1945 postal ena vodilnih tovarn gospodarskih cestnih vozil in motorjev.² Velikanski industrijski, poslovni in gospodarski kompleks ni bil pomemben le za Slovenijo in Jugoslavijo, ampak tudi za dobršen del srednjeevropskega gospodarskega prostora.

Namen prispevka je orisati vodenje socialne politike oziroma skrbi za osebni in družbeni standard nekdanjega mariborskega gospodarskega giganta TAM do svojih zaposlenih od uveljavljanja novih družbenoekonomskih odnosov (samoupravljanja) na začetku petdesetih let do najbolj razvitih oblik delavskega samoupravljanja sredi sedemdesetih let. TAM lahko obravnavamo kot reprezentativen model podjetja za graditev socia-

¹ Tovarna avtomobilov Maribor: Sledovi mariborskega gospodarstva v arhivskem gradivu Pokrajinskega arhiva Maribor: 60 let: spominski zbornik (ur. Slavica Tovšak). Maribor 2007, str. 5.

² Prav tam, str. 5–11.

lističnega narodnega gospodarstva ter ustvarjanja socialističnih odnosov v proizvodnji, zasnovanih na širokem sodelovanju proizvajalcev v upravljanju proizvodnje in delitvi ustvarjenih dobrin po vložnem delu. TAM je bil med prvimi 48 podjetji v Jugoslaviji, ki so januarja 1950 poskusno uvedla delavske svete oziroma delavsko samoupravljanje, po katerem so bila gospodarska podjetja izročena v upravljanje delovnim kolektivom. Zakon o gospodarjenju z državnimi podjetji, sprejet julija 1950, je uzakonil uvajanje delavskih svetov in upravnih odborov v podjetjih (organov upravljanja).³ Uvajanje samoupravljanja na ravni podjetja TAM je na svoji razvojni poti prešlo več stopenj. S ciljem, da bi približali samoupravljanje vsakemu članu kolektiva, so ustanavljali vedno nove oblike organov upravljanja – od prvih delavskih svetov z majhnimi pristojnostmi do bolj razvitih oblik, ko so delavci imeli vse več možnosti za odločanje na širokem področju dejavnosti v delovnih kolektivih in na območju, kjer so živeli.⁴

Slika 1: Spominska plošča z datumom začetka uvedbe dejanskega samoupravljanja pred vhodom v podjetje TAM



Vir: Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

³ Liberat Buždon: Dvajset let samoupravljanja v TAM. V: Skozi TAM, januar 1970, str. 2. Slovenija 1945–1975 (ur. Branko Mlinar). Ljubljana 1975, str. 43.

⁴ Liberat Buždon: Dvajset let samoupravljanja v TAM. V: Skozi TAM, januar 1970, str. 2–3.

V procesu uveljavljanja delavskega samoupravljanja so podjetja oziroma njihovi delovni kolektivi prek svojih organov upravljanja postopoma, od konca leta 1957, še bolj pa po letu 1961, z vse večjimi samoupravnimi pravicami na področju reguliranja medsebojnih razmerij odločali tudi o delitvi čistega dohodka in njegovi razdelitvi na obvezne družbene prispevke, sklade podjetja in sredstva za osebni dohodek.⁵ Nadaljnji razvoj neposrednega samoupravljanja in demokratizacijo odnosov pri določanju ter delitvi dohodkov so prinesli Temeljni zakon o določanju in delitvi dohodka v delovni organizaciji in XV. ustavno dopolnilo; sprejeta sta bila leta 1968 ter 1971 in sta določala, da delavec, ki ustvarja dohodek, odloča tudi o njegovi delitvi, še posebno o presežku dela in razširjeni reprodukciji.⁶ Notranji odnosi v delovnih organizacijah ter odnosi med delovno organizacijo in skupnostjo so se spreminjali v skladu s spremembami gospodarskega sistema. Sredstva za osebno in skupno porabo so se oblikovala na vseh ravneh, od delovne organizacije do federacije. V delovni organizaciji, ki je pomenila izhodiščno osnovo razdelitve dohodka, so se oblikovala sredstva, namenjena za življenjski standard zaposlenih, tako osebni dohodki zaposlenih kot tudi sklad skupne porabe, namenjen za reševanje raznih vprašanj družbenega standarda zaposlenih.⁷ V procesu krepitev samoupravljanja so bili osebni dohodki v TAM-u vse bolj odvisni od rezultatov gospodarjenja,⁸ od delovnih učinkov posameznika, delovne enote in podjetja kot celote.

Sklad tako imenovane skupne porabe v delovni organizaciji je imel širok namen. Z njim, cepil se je na različne sklade, so kolektivi financirali posamezne oblike družbenega standarda: stanovanjsko izgradnjo, družbeno prehrano, telesno-kulturno dejavnost, vsestransko izobraževanje kadrov (splošno, strokovno ter ekonomsko izobraževanje) in tako naprej. Sredstva za družbeni standard so v TAM-u in tudi v drugih delovnih organizacijah pojmovali kot naložbo za večjo delovno storilnost.

Sklad skupne porabe se je oblikoval iz osebnih dohodkov zaposlenih v TAM-u po zaključnem računu konec leta, o njegovi razdelitvi za financiranje različnih dejavnosti družbenega standarda pa je odločal delavski svet podjetja ob pomoči različnih služb oziroma komisij. Iz vsakoletne strukture delitve sredstev iz sklada skupne porabe in stanovanjskega prispevka

⁵ Slovenija 1945-1975 (ur. Branko Mlinar). Ljubljana 1975, str. 49.

⁶ Prav tam, str. 58.

⁷ Berislav Šefer: Životni standard i privredni razvoj Jugoslavije. Zagreb 1965, str. 165.

⁸ Osebni dohodki bodo v bodoče še v večji meri odvisni od rezultatov gospodarjenja. V: Skozi TAM, oktober 1965, str. 1.

za namensko porabo sredstev je razvidno, da je TAM največ sredstev namenjal za reševanje stanovanjske problematike, izobraževanje kadrov in rekreacijo. Financiranje rekreacije je vključevalo sredstva za dotacije društvom in organizacijam, za športno dejavnost, izlete ter rekreacijo, regrese za dopuste in tako naprej.

Višina sredstev, ki so jih delovne organizacije, torej tudi TAM, namenjale za družbeni standard, je bila odvisna tako od odločitev organov upravljanja kot tudi od drugih dejavnikov, predvsem od akumulativnosti. Obenem je bila višina sredstev za družbeni standard tudi merilo zavzetosti in skrbi podjetja za svoje zaposlene.

Večje možnosti za izločanje sredstev iz ustvarjenega dohodka za družbeni standard so podjetja dobila po gospodarski reformi leta 1961 in 1965. Pomembna opora delovnemu kolektivu z vidika socialne problematike je bila v TAM-u sindikalna organizacija. V njej so se namreč oblikovale pobude za reševanje najrazličnejše delavske problematike oziroma individualnega in družbenega standarda zaposlenih: od vprašanj o pravilnem določanju osebnih dohodkov (uravnilovka je bila označena za nezdrav pojav, saj bi morali biti delavci plačani tako glede na kvalificiranost kot tudi težavnost in stopnjo odgovornosti) do najbolj perečega in vedno aktualnega nerešenega stanovanjskega vprašanja, prehrane zaposlenih, prevoza na delo pa do skrbi za večjo kulturno raven in kakovostnejšo izrabo prostega časa, torej skrb za rekreacijo ter oddih delavcev in športno dejavnost.

Stanovanjska izgradnja

Delovne organizacije so imele velik pomen pri zagotavljanju hitre stanovanjske izgradnje in s tem pri izboljševanju stanovanjskega standarda zaposlenih. Taka vloga delovne organizacije v preskrbi s stanovanji za zaposlene je izhajala iz dejstva, da sta stanovanje in oddaljenost bivališča od delovnega mesta najbolj neposredno vplivala na delovne sposobnosti oziroma zdravstveno kondicijo in posledično na produktivnost zaposlenih. Potreba po angažiranju delovnih organizacij pri reševanju stanovanjskih težav je izhajala tudi iz dejstva, da višina osebnih dohodkov zaposlenih ni omogočala samostojnega reševanja stanovanjske problematike. Stanovanjsko vprašanje je kot najpomembnejši del družbenega standarda v podjetju pomenilo reševati najzahtevnejše vprašanje življenjske ravni zaposlenih.

Na podlagi pisanja glasila delovnega kolektiva TAM »Skozi TAM«, ki je pod tem imenom izhajal od aprila 1952 do 1978, leta 1979 pa se je preimenoval v »Skozi ZIV TAM«, lahko ocenimo, da so bile potrebe zaposlenih po stanovanjih v vsem obravnavanem obdobju velike.

Finančna sredstva za stanovanja v podjetju TAM so se spreminjala v skladu s sistemom financiranja stanovanj, v osnovi pa so se gradila iz družbenih sredstev in sredstev posameznikov. Stanovanjsko politiko podjetja sta na eni strani določala materialno stanje podjetja (akumulacija, osebno dohodki itn.) in to, kako so ta vprašanja obravnavali organi upravljanja, ter na drugi strani zakonsko določena stanovanjska politika. V prvem povojnem obdobju so se stanovanja gradila skoraj izključno s splošnimi družbenimi sredstvi.⁹ Z izgrajevanjem komunalnega sistema, po katerem so občine kot samostojne temeljne politično-teritorialne enote dobile obširne naloge in pristojnosti, pa so različna vprašanja, povezana z življenjskim standardom zaposlenih, torej tudi stanovanjsko problematiko, podjetja oziroma delovne organizacije kot nosilke in pobudnice reševale s sodelovanju in v koordinaciji z občino.

Stanovanjsko problematiko so v TAM-u reševali na več načinov: z nakupom oziroma gradnjo stanovanj različnih velikosti in z odobritvijo posojil prosilcem za individualno gradnjo stanovanj. Stanovanja različnih velikosti – štirisobna, trisobna, dvoinpolsobna, dvosobna in garsonjere – so nato oddali prosilcem. Stanovanjsko vprašanje so reševali tudi z nameščanjem samskih zaposlenih v samske domove za plačilo najemnine.

Stanovanjski sklad ali stanovanja v družbeni lasti, torej lasti podjetja, je TAM sprva gradil z lastnimi sredstvi in z najemanjem kreditov pri stanovanjskih skladih.¹⁰ Leta 1955 in 1956 so bili namreč za področje negospodarstva ustanovljeni stanovanjski skladi in namenski družbeni skladi.¹¹ Po uvedbi stanovanjskega prispevka za zaposlene leta 1956¹² so na ravni podjetja postala glavni vir za reševanje stanovanjske problematike sredstva iz namenskega stanovanjskega prispevka in iz sklada skupne porabe. Čas pa je pokazal, da je potrebna za reševanje perečega in vedno aktualnega stanovanjskega vprašanja širša družbena angažiranost (banke, podjetja, zaposleni).¹³ Zato so gospodarske organizacije, torej tudi TAM, vprašanje

⁹ Slovenija 1945–1975 (ur. Branko Mlinar). Ljubljana 1975, str. 38.

¹⁰ Nova oprema v samskih domovih. V: Skozi TAM, april 1968, str. 15.

¹¹ Slovenija 1945–1975 (ur. Branko Mlinar). Ljubljana 1975, str. 48.

¹² UL FLRJ, 1956, št. 6. UL FLRJ, 1957, št. 54.

¹³ Henrik Rejc: Družbeni standard: Stanovanja, rekreacija, izobraževanje, prehrana. Ljubljana 1969, str. 19.

stanovanjske izgradnje reševale tudi z združevanjem sredstev več podjetij, s sodelovanjem s stanovanjskimi zadrugami ter z združevanjem sredstev delavcev in bank.

Do začetka izvajanja stanovanjske reforme leta 1965, ki jo je opredelila Resolucija o nadaljnjem razvoju gradbeništva, sprejeta je bila oktobra 1964,¹⁴ in sprejetja Temeljnega zakona o gospodarjenju s stanovanjskimi hišami v družbeni lastni,¹⁵ ki je začel veljati januarja 1966 in je v skladu z njegovimi določili upravni odbor delavskega sveta TAM za nadaljnje gospodarjenje s TAM-ovim stanovanjskim skladom ustanovil lastno podjetje¹⁶ z uradnim nazivom Poslovna enota za gospodarjenje s stanovanji,¹⁷ je bil večinski delež (kar tričetrtinski) vseh dokončanih stanovanj v družbeni lasti. Potem pa je število dokončanih individualnih gradenj začelo naraščati. Zaradi spoznanja, da je individualna gradnja veliko cenejša, so v TAM-u leta 1966 zelo povečali sredstva za individualno gradnjo in že leta 1967 je 160 članov kolektiva gradilo lastne stanovanjske hiše.¹⁸ Leta 1970 so individualna stanovanja v Sloveniji predstavljala že skoraj 60 odstotkov vseh dokončanih stanovanj.¹⁹ Po ustanovitvi TAM-ovega stanovanjskega podjetja, ki je po letu 1965 upravljalo in razpolagalo s stanovanji in sredstvi, ustvarjenimi iz najemnine, so se povečala tako sredstva za posojila individualnim graditeljem kot tudi obseg namenskega varčevanja za stanovanja občanov in podjetij, ki so združevali lastna sredstva z bančnimi in drugimi. V prvi polovici sedemdesetih let sta se za področje stanovanjske politike začela uveljavljati nova zakona: Zakon o programiranju in financiranju graditve stanovanj, ki se je opiral na načelo temeljnega Zakona o usmerjanju in izločanju sredstev za stanovanjsko gradnjo, in Zakon o družbeni pomoči v stanovanjskem gospodarstvu, ki naj bi občanom z nizkimi dohodki omogočal organizirano pomoč pri odplačevanju stanovanjskih posojil, pri kreditiranju graditve najemnih stanovanj in pri namenskem varčevanju.²⁰ Za reševanje stanovanjskega problema je Kreditna banka Maribor delovnim organizacijam svetovala, naj za uresničitev srednjeročnega plana stanovanjske izgradnje vgradijo v svoje interne pravilnike o dodeljevanju stanovanjskih posojil članom kolektiva iz sredstev sklada skupne porabe

¹⁴ Slovenija 1945–1975 (ur. Branko Mlinar). Ljubljana 1975, str. 65. UL SRS Slovenije, št. 32, 1964.

¹⁵ UL SRS Slovenije, št. 35, 1965.

¹⁶ Branko Crnkovič: Zakaj samostojno stanovanjsko podjetje. V: Skozi TAM, januar 1966, str. 6.

¹⁷ Peter Skok, direktor stanovanjskega podjetja. V: Skozi TAM, marec 1966, str. 11.

¹⁸ Stanovanjsko podjetje dobro gospodari. V: Skozi TAM, marec 1967, str. 6.

¹⁹ Slovenija 1945–1975 (ur. Branko Mlinar). Ljubljana 1975, str. 65.

²⁰ Delavska enotnost: Nova pot do novih stanovanj. V: Skozi TAM, avgust 1971, str. 6.

elemente varčevanja kot lastno udeležbo ter organizirajo pri poslovni banki združeno varčevanje.²¹

Podjetje TAM je stanovanjsko izgradnjo programiralo v okviru urbanističnih načrtov perspektivnega razvoja občin, ki so obdajale matično podjetje na Tezнем. Področju stanovanjske problematike je TAM že od ustanovitve posvečal zaradi kontinuiranega naraščanja potreb po stanovanjih in kadrovske krepitve veliko pozornost. S sistematično stanovanjsko politiko je gradil družinsko naselje na Tezнем, za obrat Studenci na Studencih in Taboru ter v mestni občini Maribor. Občino Maribor Tezno je prvih dvajset let po osvoboditvi zaznamovala pospešena stanovanjska izgradnja in posledično močno povečanje prebivalstva. Na Tezнем, v predmestnem delu Maribora, so od leta 1947 svoja stanovanjska družinska naselja, imenovana Tezenska Dobrava, od srede šestdesetih let pa tudi Tezno – novo Velenje, izgrajevala tezenska industrijska podjetja: TAM, Metalna, Elektrokovina, Svila in tako naprej.²² V obdobju med letoma 1945 in 1965 je TAM na območju občine Maribor – Tezno zgradil 1137 stanovanj, torej povprečno 57 stanovanj na leto.

Vseh vprašanj, povezanih z življenjskim standardom zaposlenih, delovne organizacije niso reševale same, temveč v sodelovanju in koordinaciji z občino. To je še zlasti veljalo za družbeni standard. V zvezi s tem je prihajalo do nesorazmerij pri dodeljevanju sredstev enih in drugih. Za občino Maribor Tezno je bilo značilno, da njena proračunska sredstva za potrebe komunalne dejavnosti in družbenih služb niso sledila rasti sredstev za stanovanjsko izgradnjo iz virov delovnih organizacij, stanovanjskega sklada in dohodka državljanov. Zato je komunalna ureditev – kanalizacija, telefonsko in električno omrežje – do leta 1965 in tudi pozneje ostajala problematična; leta 1965 je neurejena kanalizacija celo zavrla gradnjo stanovanj.²³ Izgradnja je takrat občutno nazadovala, saj je TAM zgradil le 29 stanovanj.²⁴

Probleme tega predmestnega dela Maribora je poskušal odpraviti konec leta 1963 zasnovani urbanistični načrt. Ta je Tezensko Dobravo razdelil v tri soseske ali krajevne skupnosti: KS 24, KS 25 in KS 26.²⁵ V prvih dveh naj bi gradili velike javne zgradbe, KS 26 pa naj bi se razvijala z iz-

²¹ Stanovanjsko varčevanje. V: Skozi TAM, maj 1972, str. 11.

²² Otmar Novak: Tezno – novo Velenje?. V: Skozi TAM, januar 1964, str. 8.

²³ Osnutek družbenega plana občine Tezno. V: Skozi TAM, april 1965, str. 7.

²⁴ Branko Crnkovič: Zakaj samostojno stanovanjsko podjetje. V: Skozi TAM, januar 1966, str. 6.

²⁵ Otmar Novak: Tezno – novo Velenje? V: Skozi TAM, januar 1964, str. 8.

gradnjo enostanovanjskih hiš. Načrt, ki se je navezoval na obstoječe stanje, je predvideval, da bodo okoli občinskega poslopja zgradili center naselja s kulturnim domom, poštnim poslopjem in policijsko postajo, stanovanjske bloke, po dva otroška vrtca v vsaki soseski, za zdravstveno zaščito prebivalcev naj bi skrbel centralni zdravstveni dom v bližini šole; zaradi razvoja motorizacije sta bili ob stanovanjskih blokih predvideni izgradnja garaž in obširna komunikacijska mreža, načrtovan je bil rekreacijski center s športnimi napravami in zimskim bazenom znotraj zelenega pasa, uredili naj bi tudi kanalizacijo, ki je bila vse od začetka gradnje na Teznem leta 1947 glavni komunalni problem.²⁶

Toda tudi družbeni plan občine Tezno za leto 1965, od katerega so člani kolektiva TAM pričakovali, da bo spremenil razmere na področju stanovanjske izgradnje, komunalne dejavnosti, otroškega varstva in šolstva, se ni dotaknil neurejenega okolja TAM-ovih družinskih blokov. Predvidel je le izgradnjo 83 stanovanj družbenega sektorja; zaradi premajhne zmogljivosti dveh otroških vrtcev pa s pomočjo gospodarskih organizacij tudi postavitev tretjega vrtca na Teznem, novo šolo ter obnovo šol v Staršah in Framu.²⁷

Urejanje komunalne infrastrukture je bilo še vedno usmerjeno v izgradnjo kanala v Stražunu; ta je bil pogoj za začetek urejanja kanalizacije ob stanovanjskih blokih. Pri urejanju okolja družinskih blokov na Teznem se je začelo premikati konec leta 1967, ko je poslovna enota za gospodarjenje s stanovanji na zahtevo stanovalcev prevzela pobudo in sprožila akcijo za pridobitev sredstev. Z denarjem občinskega komunalnega sklada in podjetja naj bi Tezno dobilo v treh letih sodobno podobo.²⁸ Družinsko naselje TAM je dočakalo ureditev okolja po končani tretji fazi del leta 1971 po zaslugi Poslovne enote za gospodarjenje s stanovanji TAM. Uredili so pločnike, dovozne poti do zgradb, kanalizacijo, zelenice in tako naprej.²⁹

Stanovanjski sklad TAM-a in njegova naslednica Poslovna enota za gospodarjenje s stanovanji TAM sta bila vsako leto v povprečju bogatejša za 60 stanovanj. Kljub temu, da je TAM do leta 1959 zgradil ali kupil kar lepo število stanovanj, menda največ med gospodarskimi podjetji v Mariboru – 290 enosobnih, 161 dvosobnih, 90 trosobnih, 8 štirisobnih, 49 gar-

²⁶ Otmar Novak: Tezno – novo Velenje? V: Skozi TAM, januar 1964, str. 8, 9.

²⁷ Osnutek družbenega plana občine Tezno. V: Skozi TAM, april 1965, str. 7.

²⁸ Vse kaže, da gre zares. V: Skozi TAM, december 1967, str. 11.

²⁹ Adi Žunec: Ureditve okolja v družinskem naselju TAM na Teznem. V: Skozi TAM, julij 1970, str. 7.

sonjer in 540 ležišč³⁰ –, razpoložljiva stanovanja še zdaleč niso zadostovala za vse potrebe. O problemu življenjske ravni je predsednik sindikata TAM Stjepan Šaubert v letnem poročilu novembra 1958 ugotavljal, da je stanovanjski problem Ahilova peta: »Pri bodočih gradnjah je potrebno, da se podjetje orientira na gradnjo cenenih in prostornih stanovanj z ne prevelikim komfortom, ker so takšna stanovanja predraga in jih delavci s povprečnimi zaslužki ne morejo plačevati. Zidati je treba še več garsonjer in rešiti vprašanje neporočenih mater z otroki. Prav tako je nujno treba začeti ukrepati konkretno, da se najde pravilna rešitev za izselitev delavcev iz barak, ker nam te ne delajo časti.«³¹

Po podatkih za leto 1959 je TAM razpolagal že s precejšnjim stanovanjskim skladom, vendar ta ni bil rezultat enakomernih vlaganj v stanovanjsko izgradnjo, temveč dejstva, da je podjetje leta 1958 gradilo kar 330 stanovanj, ki so bila vseljiva naslednje leto, leto prej, torej 1957, pa je TAM zgradil le en stanovanjski blok z 21 dvosobnimi, 15 enosobnimi stanovanji in šestimi garsonjerami.³² Po podatkih Zavoda SR Slovenije za statistiko iz leta 1975 se je graditev stanovanj razmahnila leta 1958 in po njem, potem ko je bil sprejet Zakon o nacionalizaciji najemnih zgradb in zemljišč. Povečanje graditve stanovanj od leta 1958 do leta 1962 je bilo tudi pozitiven rezultat izvajanja Perspektivnega načrta gospodarskega razvoja od leta 1957 do 1961, ki je skupaj z resolucijo zvezne skupščine iz leta 1957 posvetil posebno pozornost stanovanju kot bistvenemu elementu za zadovoljitev življenjskih potreb in dviga življenjskega standarda.³³ Opirajoč se na navedene podatke, lahko trdimo, da se je dinamika stanovanjske izgradnje na ravni podjetja TAM gibala v mejah splošnih kazalnikov.

Poslovna enota je tako leta 1971 razpolagala s 1415, januarja 1974 pa s 1998 stanovanji. Nenehno je raslo tudi število zaposlenih. Sredi petdesetih let je TAM zaposloval 3414 delavcev, pri čemer je bil delež mladih približno 50-odstoten (1238); leta 1972 je bilo v obratu Tezno zaposlenih že 6170, v obratu Studenci pa 2400 delavcev.³⁴ Stanovanjsko politiko TAM-a je urejal pravilnik o dodeljevanju in oddajanju stanovanj ter financiranju stanovanjske gradnje. Delavci so lahko dobili stanovanje oziroma prišli do njega po dveh poteh: ali najem stanovanja v lasti podjetja ali pridobitev

³⁰ Gradnja hiš dobro napreduje. V: Skozi TAM, junij 1959, str. 8.

³¹ Obračun dela in nove smernice: O življenjski ravni. V: Skozi TAM, december 1958, str. 3.

³² Kako smo gospodarili v letu 1957. V: Skozi TAM, maj 1958, str. 2.

³³ Slovenija 1945-1975 (ur. Mlinar Branko). Ljubljana 1975, str. 53.

³⁴ Adi Žunec: Prvi podatki iz vprašalnika o stanovanjskih razmerah zaposlenih. V: Skozi TAM, julij 1972, str. 5.

kredita za individualno gradnjo. Na podlagi določil omenjenega pravilnika so stanovanjsko problematiko reševale stanovanjske komisije na različnih ravneh. Prosilci iz različnih delovnih enot so po objavi razpisa vlagali prošnje za dodelitev ali zamenjavo stanovanja. Upoštevajoč merila in kriterije za dodelitev ali zamenjavo stanovanja, so nato stanovanjske komisije delavskih svetov po delovnih enotah izoblikovale prioritete sezname in jih najprej dale v potrditev svojim delavskim svetom, nato pa so jih poslale v končno presojo centralni stanovanjski komisiji delavskega sveta. Seznam je kot zadnji v verigi odločanja moral potrditi še upravni odbor delavskega sveta. Centralni komisiji je prošnje za dodelitev stanovanj pošiljala tudi socialna komisija pri sindikalnem plenumu. Ta se je ukvarjala z reševanjem stanovanjskega vprašanja najbolj perečih problemov in socialno šibkih prosilcev. Na razpis za dodelitev ali zamenjavo stanovanj so se lahko prijavi prosilci, ki so izpolnjevali določene pogoje. Po točkovnem sistemu pravilnika so imeli prednost prosilci z višjo strokovno in šolsko izobrazbo, daljšim delovnim stažem in višje ocenjenim delovnim mestom; dejanske stanovanjske razmere pa niso bile dovolj upoštevane.³⁵ Na primer na razpis za dodelitev stanovanja so po pravilu lahko kandidirali prosilci, potem ko so bili pet let neprekinjeno zaposleni v TAM-u. Stanovanja so razdelili po prioritetenih merilih, po katerih so prednost imeli starejši delavci in kritični socialni primeri.³⁶

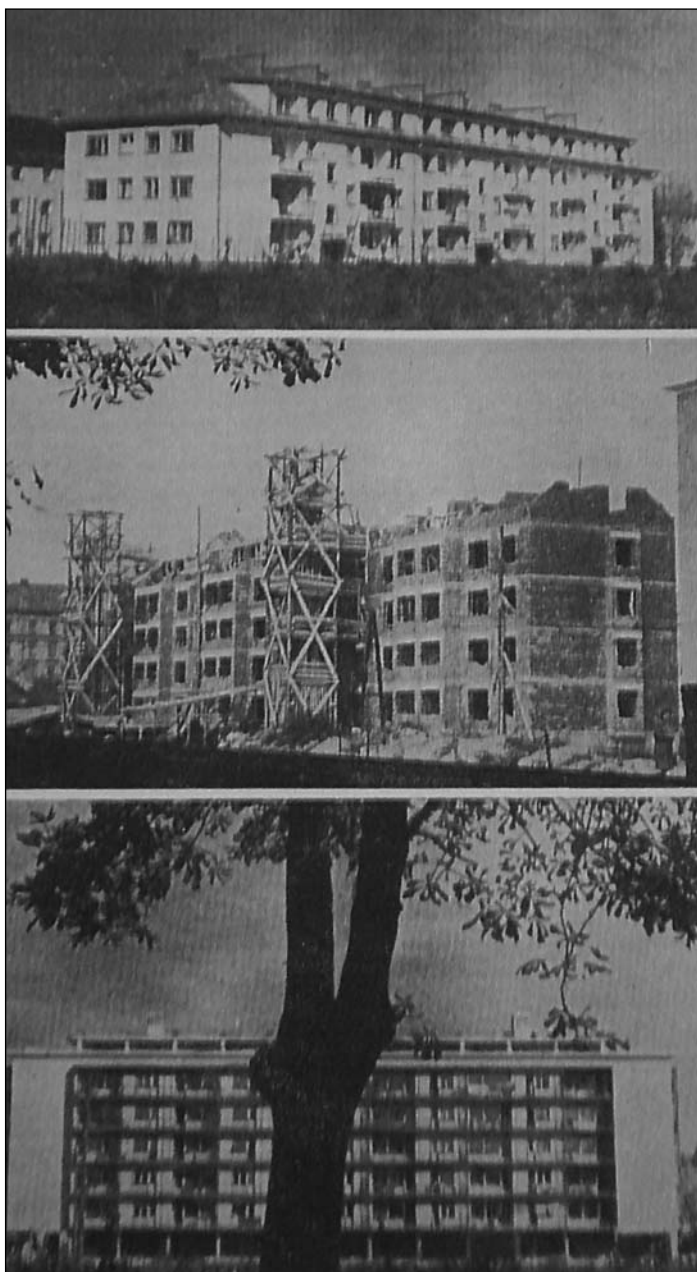
Čeprav so v TAM-u reševanju stanovanjske stiske zaposlenih, sodeč po pisanju njihovega glasila, res posvečali veliko pozornost, je sicer sistematično vodena stanovanjska politika imela pomanjkljivosti. Zaposleni so menili, da ne zagotavlja pospešenega odpravljanja stanovanjske stiske, še zlasti zaradi prevelike drobitve namenskih sredstev za stanovanjsko izgradnjo. Hudih kritik ter zahtev po spremembah in dopolnitvah je bil deležen tudi pravilnik o dodeljevanju in oddajanju stanovanj ter financiranju stanovanjske gradnje. Stanovanjska kriza je še zlasti pestila mlade družinami in je ostajala večer problem. Za ponazoritev povpraševanj po stanovanjih v TAM-u navajam število prosilcev in rešenih prošenj leta 1967. Tega leta so v TAM-u kupili in razdelili 58 stanovanj, vseh prosilcev pa je bilo približno 500, od tega 100 takih, ki so bili na prioritetenem seznamu označeni kot kritični primeri, 150 pa je bilo zmernih prosilcev.³⁷ Podatki

³⁵ Adi Žunec: Premalo stanovanj za socialno šibke člane kolektiva. V: *Skozi TAM*, oktober 1969, str. 11.

³⁶ Stolpnica upov. V: *Skozi TAM*, marec 1968, str. 8.

³⁷ Koliko stanovanj bomo kupili letos? V: *Skozi TAM*, februar 1968, str. 6.

Slika 2: Zgoraj novi, leta 1957 zgrajeni stanovanjski blok TAM v naselju na Teznem, ki se je priključil kot šesti dotedanjim petim blokom; v sredini stanovanjski blok TAM-a v gradnji na Trgu revolucije; spodaj blok, v katerem so leta 1957 že stanovali delavci ter uslužbenci TAM-a in njihove družine



Vir: Skozi TAM, november 1957.

za leto 1971 kažejo, da je v podjetju TAM, skupaj v obratih Tezno in Studenci, primanjkovalo kar 850 stanovanj.³⁸ Potrebe po stanovanjih različnih velikosti leta 1974 pa so bile še večje: interesentov je bilo 3722, od teh jih je 2458 na podlagi izvedene ankete računalo, da bo njihov stanovanjski problem rešilo podjetje, 1264 pa si jih je želelo stanovanjski problem rešiti z graditvijo lastnega stanovanja s posojilom podjetja.³⁹ Stanovanjski sklad TAM-a kljub dejstvu, da je imel leta 1971 1415 stanovanj, ni mogel zadostiti potrebam prosilcev za nova stanovanja in za dodelitev kreditov za individualno gradnjo stanovanj. Zato so bile zahteve po izboljšavah omenjenega pravilnika vse glasnejše. Po mnenju zaposlenih bi pravilnik o oddajanju stanovanj in financiranju stanovanjske izgradnje moral v prvi vrsti upoštevati dejanske stanovanjske razmere zaposlenih, več možnosti za dodelitev stanovanja bi morali imeti mlajši člani kolektiva, predvsem mladi zakonci. Menili so tudi, da bi podjetje moralo kupovati cenejša stanovanja in brez notranje opreme ter da bi velikost stanovanja morali določiti v sorazmerju s številom družinskih članov.⁴⁰

Glavno vodilo TAM-ove stanovanjske politike je bilo odpravljanje stanovanjskih stisk zaposlenih. Zato se je za uspešnejše reševanje prilagajala novim stanovanjskim politikam in se zavzemala za povečanje izgradnje tako družbenih kot stanovanj v zasebni lasti.⁴¹

Izobraževanje

Ker je bil TAM v obravnavanem obdobju podjetje v razvoju, je v okviru svojih specifičnih potreb gradil tudi kadrovsko politiko. Veliko pozornost je posvečal kadrovanju na novo, štipendiranju in izobraževanju; kadrovsko-izobraževalni problematiki je bilo pri delitvi sklada skupne porabe zmeraj namenjeno precej sredstev. V vodstvu TAM-a in njegovi sindikalni organizaciji so se zavedali, da na poslovne rezultate vpliva ustrezna usposobljenost zaposlenih. Nenehne posodobitve proizvodnje in napredek tehnologije in s tem v zvezi vedno večje zahteve na delovnih mestih so zahtevale dodatno izobraževanje zaposlenih. Tako na področju priučitve oziroma ustrezne usposobljenosti za opravljanje določenega poklica kot

³⁸ Milan Podkrižnik: Pred uveljavitvijo nove stanovanjske politike. V: Skozi TAM, december 1972, str. 4.

³⁹ Liberat Buždon: Koliko sredstev za stanovanja v naslednjih petih letih? V: Skozi TAM, januar 1974, str. 3.

⁴⁰ Adi Žunec: Prvi podatki iz vprašalnika o stanovanjskih razmerah zaposlenih. V: Skozi TAM, julij 1972, str. 5.

⁴¹ Hitreje in pravičneje do stanovanj. V: Skozi TAM, avgust 1974, str. 3.

tudi, da se zaposleni zaradi novih oblik delavskega samoupravljanja izobrazijo na področju delavskega upravljanja. Skrb delovnih organizacij za izobraževanje je izhajala iz predpostavke, da so kvalificirani kadri prvi pogoj gospodarskega razvoja. V TAM-u so bili prepričani, da je izvajanje ekonomske in družbene reforme odvisno od intelektualne zmogljivosti zaposlenih, zato naj bi bila naloga naroda razvijanje znanosti in transformiranje znanstvenih dosežkov v proizvodnjo; glede na to, da je bil proizvajalec v socialističnem sistemu tudi upravljavec, pa je bila poleg strokovne izobrazbe pomembna tudi družbenoekonomska izobrazba.⁴² Sindikalna organizacija naj bi v okviru svojega dela poleg idejnopolitične, kulturno-prosvetne ter športne vzgoje skrbela tudi za strokovno izobrazbo članov kolektiva z organizacijo raznih predavanj in seminarjev.⁴³

Poleg izobraževanja v rednih šolah (oddelke za odrasle pri rednih šolah so ponovno organizirali po letu 1956) so zaposleni imeli možnost izpopolnjevanja v delovni organizaciji. Po letu 1952 so namreč nastale

Slika 3: Pogled v učilnico TAM-ove industrijske kovinarske šola leta 1948



Vir: Fototeka Muzeja novejšje zgodovine Slovenije, avtor fotografije Leon Jere.

⁴² Izobraževanje pri delu. V: *Skozi TAM*, marec 1968, str. 8.

⁴³ Emil Tomažič: Območje sindikalnega dela je neomejeno. V: *Skozi TAM*, 1958, str. 11.

šole za odrasle, delavske univerze in centri za strokovno izobraževanje delavcev pri gospodarskih organizacijah.⁴⁴ Na podlagi uredbe o ustanavljanju centrov za izobraževanje delavcev⁴⁵ in splošnega zakona o šolstvu, ki sta bila temelj za organizacijo izobraževalnih središč v delovnih organizacijah, je podjetje TAM v drugi polovici leta 1960 ustanovilo Center za izobrazbo.

Prav tako so se že leta 1955 zaradi velikega dotoka mlade delovne sile v podjetje odločili za dodatno izobraževanje v obliki priučitve oziroma usposabljanja za različne poklice kovinske stroke z organiziranjem dvo- in trimesečnih tečajev v učni delavnici, ki je izvajala strokovno izobraževanje v obliki tečajev za priznanje interne kvalifikacije in polkvalifikacije za delavce kovinske stroke. Leta 1960 je učna delavnica prišla pod okrilje Centra za izobrazbo.⁴⁶ V obdobju 1957–1966 so si lahko nekvalificirani in polkvalificirani delavci s priučitvijo na delovnem mestu in z izpitom pod ustrezno komisijo pridobili tudi kvalifikacijo.⁴⁷ Delavci so si takrat lahko pridobili visoko kvalifikacijo z izpitom pri Trgovinski zbornici.⁴⁸ Čeprav je po letu 1966 to izobraževanje prešlo na poklicne šole, so si delovne organizacije še naprej prizadevale usposobiti čim več svojih delavcev s tečaji, predavanji in tako naprej; kljub temu da niso dale pravne kvalifikacije, so še vedno zelo prispevale k izobraževanju delavcev.⁴⁹

Program centra za izobraževanje kadrov je temeljil na potrebah organizacije in tehnologije dela. Ob svojem desetletnem delovanju se je lahko pohvalil, da se je v njegovi učni delavnici usposobilo za delo v serijski proizvodnji 1349 delavcev, seminarjev za dopolnilno izobrazbo se je udeležilo 7971 delavcev, na seminarjih za avtomehanike je bilo 2454 udeležencev, prakso v podjetju pa je opravljalo 1566 praktikantov. V okviru centra za izobraževanje kadrov so organizirali tudi družbenoekonomsko splošno izobraževanje za člane samoupravnih organov, za vodilni in vodstveni ter tehniški kader; tečaje iz varstva pri delu in nudenja prve pomoči ter strokovno izobraževanje v obliki tečajev za priznanje interne kvalifikacije in polkvalifikacije, seminarje o organizaciji proizvodnje, o delu z ljudmi, o tehnologiji, predavanja za tehniški kader s področja razvoja proizvodov in

⁴⁴ Slovenija 1945–1975 (ur. Branko Mlinar). Ljubljana 1975, str. 158.

⁴⁵ Uredba o centrih za strokovno izobraževanje delavcev, UL FLRJ, 29. 7. 1959, št. 30.

⁴⁶ Deset let učne delavnice. V: Skozi TAM, januar 1965, str. 16.

⁴⁷ Slovenija 1945–1975 (ur. Branko Mlinar). Ljubljana 1975, str. 94.

⁴⁸ TAM za izobraževanje kadrov. V: Skozi TAM, avgust 1958, str. 2.

⁴⁹ Slovenija 1945–1975 (ur. Branko Mlinar). Ljubljana 1975, str. 94.

proizvodnje itn.⁵⁰ V dejavnost Centra za izobrazbo je spadalo še delo s štípendisti in tečajniki, organiziranje tečajev iz področja tehničnega varstva, seznanjanje z organizacijo podjetja na novo sprejetih delavcev, organiziranje tečajev tujih jezikov, delo z izrednimi slušatelji večernih in drugih šol, urejanje vsega potrebnega za člane kolektiva, če bi se udeležili kakšnih seminarjev, posvetovanj in simpozijev, urejanje prakse za tuje praktikante ter informativna služba.⁵¹

Za pridobitev kvalificiranih delavcev različnih profilov kovinske stroke je bilo v TAM-u zaradi velikega pomanjkanja strokovnega kadra poskrbljeno že od samih začetkov, saj je bila oktobra 1945 z odločbo ministrstva za težko industrijo ustanovljena Industrijska kovinarska šola TAM. Ta se je leta 1965 ob svoji 20-letnici delovanja uradno preimenovala v Šolski center pri TAM-u. Pri njem je bil od leta 1956 tudi oddelek za odrasle. V 25 letih delovanja se je pri njem izšolalo 3816 kvalificiranih delavcev kovinske stroke, največ strugarjev, rezkarjev, brusilcev, strojnih ključavničarjev, orodnih ključavničarjev, avtomehaničkov, avtokleparjev in risarjev tako za potrebe podjetja TAM kot tudi mariborskega industrijskega bazena.⁵² Zaradi nenehnega napredovanja tehnologije so se zaposleni v TAM-u iz različnih delovnih enot zaradi zahtev po visoki kvalifikaciji vključevali v izobraževanje ob delu tudi zunaj tega centra. Leta 1968 se je na primer po delovnem času šolalo na dvoletni delovodski šoli pri kovinarskem šolskem centru Maribor 71 članov kolektiva.⁵³ Za delovodsko šolo, s končanjem katere so si kandidati pridobili visoko kvalifikacijo in naziv delovodja v kovinski stroki, je bil velik interes, še zlasti pri mlajši generaciji zaposlenih.

Zanimanje za vpis v redne ali popoldanske šole je bilo v povprečju veliko. Leta 1958 je podjetje večjemu številu delavcev omogočalo, da so za pridobitev višje kvalifikacije obiskovali mojstrsko šolo kovinske ter elektro stroke in ekonomsko šolo. Ti delavci so imeli krajši delovni čas in plačane izostanke od dela.⁵⁴ Po podatkih iz leta 1959 je bilo največ interesentov za vpis v popoldansko ekonomsko srednjo šolo, za tečaj za pridobitev kvalifikacije in visoke kvalifikacije, za šolo za obratne inženirje, za večerno srednjo tehnično šolo, ženske pa so se vpisovale v strojepisne začetne in nadaljevalne tečaje, v stenografske tečaje in v tečaje za pomožne konstruk-

⁵⁰ Izobraževanje pri delu. V: Skozi TAM, marec 1968, str. 4 in 8.

⁵¹ V. L.: Deset let centra za izobrazbo. V: Skozi TAM, avgust 1970, str. 8.

⁵² 25 let Šolskega centra pri TAM. V: Skozi TAM, oktober 1970, str. 9.

⁵³ Izobraževanje ob delu. V: Skozi TAM, april 1968, str. 10.

⁵⁴ Štípendije in obveznosti iz pogodb. V: Skozi TAM, maj 1958, str. 8.

torje.⁵⁵ Ureditev šolanja na vseh stopnjah je prinesel splošni zakon o šolstvu iz leta 1958.

Da bi dosegli ustrezno izobrazbeno strukturo kadra in da bi kar najbolj spodbujali izobraževanje zaposlenih, so v TAM-u izobraževanje ob delu obravnavali enakovredno kot redno šolanje. Podjetje je razpisovalo štipendije tako za redne kot tudi za izredne študente, torej za delavce kot člane kolektiva na vseh stopnjah: za visoki in višješolski študij, za šolanje na srednjih in poklicnih šolah. Redne študente je podjetje vezalo nase za določeno število let s pogodbami o štipendiranju, članom kolektiva pa je nudilo štipendije, šolnine in bonitete, če je delovno mesto zaposlenega terjalo višjo kvalifikacijo, sicer so si šolnino morali plačati delavci sami.⁵⁶ Leta 1967 so v TAM-u ugotavljali, da morajo zaradi kvalifikacijske strukture delavcev, kar več kot 1500 članov kolektiva ni imelo dokončane osemletke, izpopolniti metode izobraževanja ob delu. Prizadevali so si, da bi vsi zaposleni dosegli vsaj osnovnošolsko izobrazbo. To je potrjeval tudi razpis komisije za organizacijsko-kadrovska vprašanja za šolsko leto 1967/1968, ki je razpisala 155 štipendij in 160 bonitet za izredno šolanje članov kolektiva na raznih šolah, pri čemer je bilo 95 mest razpisanih za dokončanje osemletke. Velika finančna sredstva za štipendije in šolnine za izredno šolanje zaposlenih pa je TAM namenil tudi leta 1967.⁵⁷

Poklicno izobraževanje ter urejanje učnih razmerij za mladino in odrasle po končani šolski obveznosti sta bila zakonsko urejena leta 1970. Takrat so več možnosti za izobraževanje nekaterih poklicev dobili tudi tisti, ki niso uspeli končati osem razredov osnovne šole v času obveznega osnovnošolskega izobraževanja. Za gospodarstvo so takrat imele velik pomen krajše oblike poklicnega izobraževanja, saj so povečevale dotok mladine z ustrezno strokovno usposobljenostjo med zaposlene.⁵⁸ TAM je premogel tudi strokovno knjižnico z dokumentacijsko-informativnim oddelkom, kjer so iskali in zbirali kompleksne informacije za potrebe posameznih strokovnjakov ali delovnih skupin.⁵⁹

⁵⁵ G. D.: Veliko zanimanje za vpis v razne šole. V: Skozi TAM, september 1959, str. 5.

⁵⁶ Izobraževanje ob delu. V: Skozi TAM, april 1968, str. 10.

⁵⁷ Izobraževanje kadrov. V: Skozi TAM, julij 1967, str. 4.

⁵⁸ Slovenija 1945–1975 (ur. Branko Mlinar). Ljubljana 1975, str. 69.

⁵⁹ Ivan Zalokar: Strokovna knjižnica ali dokumentacijsko-informativni oddelek (DIO). V: Skozi TAM, januar 1967, str. 4.

Rekreacija in razvedrilo

Rekreacijo so med pospešeno industrializacijo dojemali kot pomemben dejavnik družbenega standarda, saj je nenehno spodbujanje rasti proizvodnje zahtevalo zdravega človeka. Zato so delovne organizacije namenjale sredstva za različne oblike preživljanja prostega časa. Ker so imeli delavci na leto približno 60 prostih dni ter od 15- do 20-dnevni letni dopust, so se podjetja trudila omogočiti jim kakovostnejšo izrabo prostega časa z izgradnjo manjših rekreativnih centrov za preživljanje dnevnega in nedeljskega oddiha; za preživljanje letnega dopusta pa so investirala v pridobivanje počitniških zmogljivosti in subvencioniranje odhoda na dopust.⁶⁰ Iz sklada skupne porabe je TAM sredstva namenjal za financiranje različnih telesno-kulturnih in kulturno-prosvetnih društev, regresiranje dopustov, nakup in najem počitniških zmogljivosti, vzdrževanje in opremo počitniških domov, za športno in rekreativno dejavnost. Na primer za leto 1966 je upravni odbor TAM-a namenil sredstva Gasilskemu društvu TAM, ribiški sekciji, Planinskemu društvu TAM, Strelnski družini TAM, Foto-kino klubu TAM, Podružnici šoferjev in avtomehanikov TAM pa tudi društvom na ravni občine: Delavskemu prosvetnemu društvu Svoboda, in sicer pevski sekciji, Športnemu društvu Kovinar in družbenopolitičnim organizacijam (Zveza mladine TAM, aktivu Zveze borcev TAM).⁶¹

Kako pomembno vlogo so v TAM-u pripisovali športno-rekreativnim dejavnostim zaposlenih, kaže delovanje več služb in komisij pri delavskem svetu TAM-a, namenjenih popularizaciji razvedrila in rekreacije. Pri delavskem svetu TAM-a sta delovali služba ter komisija za rekreacijo in oddih, počitniška zveza TAM, kadrovsko-socialna služba, športna komisija pri sindikatu TAM-a.⁶² Rekreacijo zaposlenih v TAM-u je urejal pravilnik o rekreaciji in oddihu. Leta 1973 je dopolnjeni pravilnik, ki ga je pripravil kadrovsko-splošni sektor, določal višino regresa za letni dopust, pravice članov kolektiva in njihovih svojcev do druge rekreativne dejavnosti, ki jo je med letom organizirala služba za rekreacijo v sodelovanju z drugimi društvi in Počitniško zvezo TAM.⁶³ Naloge rekreacijske službe in kadrov za rekreacijo

⁶⁰ Berislav Šefer: Životni standard i privredni razvoj Jugoslavije. Zagreb 1965, str. 181.

⁶¹ Dotacije, dotacije, dotacije ... V: Skozi TAM, maj 1966, str. 5.

⁶² Počitniška zveza pri TAM je bila veja mladinske organizacije oziroma specializirana mladinska turistična organizacija z nalogo oblikovanja pobud in organiziranja zdravih oblik preživljanja prostega časa mladine. Več V: Skozi TAM, oktober 1966, str. 9.

⁶³ A. Ž.: Regres za letovanje naj znaša 600 dinarjev. V: Skozi TAM, februar 1973, str. 1.

so bile agitiranje, propagiranje, informiranje, svetovanje, raziskovanje, načrtovanje ter programiranje zdravih in kulturnih oblik rekreacije. O tem, kako in kje naj letni dopust preživijo člani kolektiva, je zaposlene seznanjala rekreacijska služba. Ta je vsako leto pred letnimi dopusti v glasilu Skozi TAM predstavila letoviške zmogljivosti s podrobnim opisom krajev. Počitniške zmogljivosti so se malenkost spreminjale iz leta v leto; ohranjali so tiste, s katerimi so bili zaposleni najbolj zadovoljni, dodajali pa so tudi nove. Za kakovostnejše preživljanje dopustov so službe iskale nove letoviške zmogljivosti. Ponudbo lastnih tako na morju kot v planinah so širile tako, da so se dogovorile za zamenjavo z drugimi delovnimi organizacijami, zakupile pa so tudi aranžmaje turističnih agencij.⁶⁴ Večja izbira krajev za letovanje je bila odvisna od pravilnika o regresiranju dopustov. Med člani kolektiva TAM so med zmogljivostmi, ki jih je posredovala rekreacijska služba, postali zelo priljubljeno morsko letovišče Vrsar in Omišalj s TAM-ovimi lastnimi kapacitetami, Pakoštane, Supetar, Pula, Poreč, Biograd, Murter, Rovinj, Portorož itd.⁶⁵ Delavci pa so dopust pogosto preživeli tudi v hribih; priljubljeni so bili Pohorje s počitniškim domom Zarja,⁶⁶ Bled, Bohinj, Logarska dolina itn.⁶⁷ Brezplačno letovanje v številnih istrskih, kvarnerskih, dalmatinskih in slovenskih letoviščih se je sindikalna organizacija trudila organizirati tudi za socialno šibke člane kolektiva, torej za tiste z velikimi družinami in nizkimi dohodki.⁶⁸ Skupaj z izobraževalnimi centri je rekreacijska služba v duhu socialistične družbe, ki si je prizadevala ustvariti čim ugodnejše pogoje za zdravo športno rekreacijo najširših množic, da bi tako krepila telesno ter duševno kondicijo zaposlenih in s tem čim boljšo produktivnost, organizirala tudi predavanja o pomenu zdravega duha v zdravem telesu. Rekreacijo so pojmovali kot svobodno izbrano športno dejavnost zaradi razvedrila, sprostitve in obnovitve energije.

Izlete, pohode, srečanja, ekskurzije, letovanja in podobno je organizirala Počitniška zveza TAM.⁶⁹ Za športno rekreacijo pa je skrbela športna komisija pri sindikatu. V okviru športne rekreacije so pri TAM-u razvijali in gojili naslednje športne dejavnosti: nogomet, odbojko, rokomet, namizni tenis, kegljanje, streljanje, atletiko, smučanje in sankanje.⁷⁰ Za športni-

⁶⁴ Kako bomo letovali letos. V: Skozi TAM, april 1969, str. 14.

⁶⁵ Aleksander Pipan: Sindikat predlaga nov način regresiranja dopustov. V: Skozi TAM, januar 1970, str. 7.

⁶⁶ Počitniški dom Zarja so okrog leta 1970 zaradi premajhne zasedenosti prodali.

⁶⁷ Kje bomo letovali letos? V: Skozi TAM, april 1970, str. 9.

⁶⁸ A. Ž.: Na dopust s pomočjo sindikata. V: Skozi TAM, avgust 1969, str. 8.

⁶⁹ Program dela počitniške zveze. V: Skozi TAM, februar 1967, str. 9.

⁷⁰ D. Zagorac: Dejavnost TAM-ovskih športnikov v letu 68. V: Skozi TAM, januar 1969.

Slika 4: Delavki TAM-a poleti 1966 na dopustu na morju



Vir: Skozi TAM, junij 1966, str. 3.

ke različnih sekcij so prirejali tekmovanja, turnirje, prvenstva, prijateljska srečanja, tako interna kot tudi na ravni občine in republike s sorodnimi mariborskimi kolektivi in kolektivi zunaj Maribora. Večja športna srečanja in tekmovanja so organizirali ob jubilejih podjetij mariborskega industrijskega bazena in državnih praznikov: ob dnevu republike, ob dnevu JLA, dnevu mladosti. Za moto-športno razvedrilo pa je pri TAM-u od leta 1948 delovalo Avto-moto društvo (AMD TAM), ki je po desetih letih delovanja že spadalo med najsodobnejše tovrstne organizacije v Jugoslaviji. V društvu so delovale štiri komisije: gospodarska, šolska, turistično-propagandna in športna. Vsaka od njih je skrbela za dejavnost na svojem

področju. Gospodarska komisija je vodila predvsem gospodarsko plat društva in skrbela za usluge članom, da so lahko svoja vozila popravljali v društveni delavnici; šolska komisija je šolala nove šoferje amaterje, prirejala tečaje za gojence predvojaške vzgoje in tečaje za civilne šoferje amaterje ter predavanja s področja cestne preventive; za razvedrilo in družabno življenje v društvu je s prirejanjem izletov in ogledov najzaslužnejšim članom mednarodnih avto-moto dirk v Monzi in drugje skrbela turistično-propagandna komisija; športna komisija je v povezavi z AMD Center prirejala vrsto športnih tekmovanj – spomladanski kros in mednarodne moto dirke v speedwayu – ter organizirala sodelovanje na motociklističnih in avtomobilskih prireditvah.⁷¹ Delovni kolektiv TAM-a je večkrat prevzel pokroviteljstvo nad tradicionalnim mednarodnim moto krosom za »Nagrada Štajerske«.

Širjenje in utrjevanje kulturno-prosvetnega dela ter dvigovanje kulturne ravni med TAM-ovimi delavci na Teznem je bilo sestavni del zgodovine TAM-a. Kulturno-prosvetno rast je TAM podpiral z izdatno moralno, še zlasti pa z materialno pomočjo. Pozno jeseni 1949 je bilo pri TAM-u ustanovljeno sindikalno kulturno-umetniško društvo Maks Durjava. Podpora v obliki dotacij pa je podjetje nudilo tudi jeseni leta 1952 ustanovljenemu Delavsko-prosvetnemu društvu »Svoboda« (DPD Svoboda Tezno). Z njunim delom je kulturno delo, uglašeno s takratno politično ideologijo, na Teznem postalo množično. Delavsko kulturno-prosvetno društvo Svoboda Tezno si je prizadevalo vključiti v svoje vrste čim več mladine in nuditi kulturo tezenskemu delavstvu. Pod njegovim okriljem je delovalo več sekcij: godbena, ki je imela v svoji sestavi mladinsko in starejšo godbo na pihala, salonski orkester in tamburaški zbor. Gledališko umetnost je razvijala dramska sekcija, ki je poleg uprizoritev izdajala tudi gledališki list, v Svobodi pa so bile aktivne še lutkovna sekcija, pevska sekcija, likovna sekcija in sekcija mladinskega kina. Zelo uspešno je svoje delo s predavanji iz najrazličnejših področij opravljala Ljudska univerza; veliko zanimanja so vzbudila še zlasti potopisna in zgodovinska predavanja, pomembno pa je bilo tudi njeno knjižničarsko delo.⁷² Za kulturne prireditve je bila v TAM-u zelo primerna večnamenska velika kinodvorana.

Ker je dinamičen razvoj tehnike pri mladih vzbudil zanimanje za po-

⁷¹ G. D.: Plodno delo našega Avto moto društva. V: Skozi TAM, marec 1959, str. 11.

⁷² A. K.: V prejšnjem letu precejšen korak naprej, vendar: Še več dela za dvig kulturne ravni. V: Skozi TAM, november 1957, str. 7.

seben način likovnega izražanja – za fotografijo –, je bila leta 1958 ustanovljena fotosekcija TAM kot stranska dejavnost mladinskega komiteja. Fotosekcija, katere delo se je razmahnilo v letih 1960–1962, se je leta 1963 preimenovala v Foto-kino klub. V skrbi za vzgojo strokovnega kadra so v klubu ustanovili sekcijo za črno-belo fotografijo, za diapozitive in kinosekcijo.⁷³ V okviru svoje dejavnosti so organizirali začetniške tečaje črno-bele fotografije, ob vsakoletnih občnih zborih kluba pa interno ali medklubske razstave črno-bele fotografije, diapozitivov in filmov.

Kot osrednje žarišče dela mladih je po zapisu glasila Skozi TAM iz leta 1957 v TAM-u deloval tudi Klub mladih proizvajalcev, ki je bil najštevilčnejši med mladinskimi organizacijami na Teznem. Za primerno socialistično vzgojo mladega človeka in preživljanje prostega časa po meri mladih pa so družbenopolitične organizacije, še zlasti SZDL⁷⁴ občine Tezno, predvidele oktobra 1966 ustanovitev Kluba mladih na Teznem.⁷⁵ Ta naj bi poskrbel tudi za zabavno plat s plesi in družabnimi prireditvami. Med obvezno opremo kluba naj bi tako spadali televizor, gramofon in drugi rekviziti. V klubu je svoj prvi rezultat dela – olja, grafike in akvarele – razstavljalo januarja 1967 nekaj mladih nadarjenih likovnikov, ki so v začetku druge polovice šestdesetih let ustanovili likovno skupino pri prvem mladinskem aktivu TAM. Skupina likovnikov je v svojem programu predvidela prirejanje razstav, sodelovanje pri izdelovanju raznih dekoracij, risanju plakatov, diplom, voščil in tako naprej.⁷⁶

Nadgradnjo različnih oblik organiziranja mladih je bila ustanovitev Centra mladinskih organizacij, društev in klubov v občini Maribor leta 1971.⁷⁷ V okviru centra naj bi mladinci ustvarjali boljše materialne in programske možnosti za razvoj mladinskih specializiranih organizacij.

V skrbi za zdravo preživljanje prostega časa svojih zaposlenih je TAM financiral tudi športna društva in gradnjo športnih objektov. Ob veliki finančni pomoči TAM-a so za dan mladosti 1970 pri Šolskem centru pri TAM-u odprli rekreacijski športni center z igriščem za nogomet, rokomet, košarko in odbojko ter stezo za tek na 100 metrov. Rekreacijski center, ki so ga gradili učenci šolskega centra pri TAM-u med počitniško prakso in v prostem času, je bil namenjen članom šolskega centra in aktivnejšemu ter

⁷³ M. J.: Jubilej foto-kino kluba TAM. V: Skozi TAM, september 1973, str. 11.

⁷⁴ Socialistična zveza delovnega ljudstva.

⁷⁵ E. C.: Klub mladih na Teznem. V: Skozi TAM, september 1966, str. 5.

⁷⁶ Bruno Eichmeier: Delo likovne sekcije. V: Skozi TAM, januar 1967, str. 7.

⁷⁷ Ustanovitev centra mladinskih organizacij, društev in klubov v Mariboru. V: Skozi TAM, januar 1971, str. 11.

množičnejšemu udejstvovanju članov kolektiva TAM in občanov Teznega na športnem področju.⁷⁸

Številčno najmočnejše društvo pri TAM-u je bilo planinsko društvo. Od skromnih začetkov leta 1958 je društvo kmalu vzbudilo ljubezen do naravnih lepot ožje domovine številnim članom kolektiva, saj je že po nekaj letih štelo več kot 1300 članov.⁷⁹ Pozneje se je število planincev še povečalo. Planinsko društvo je vsako leto organiziralo skupinske izlete, recimo po poteh slovenske planinske transverzale, po zasavski planinski poti, izlete s poudarkom na pridobivanju znanja o gorski flori in favni. Z izleti v gore so se planinci tudi izobraževali v naravovarstvenem pogledu. Planinsko društvo je imelo tudi mladinski in alpinistični odsek. Člani alpinističnega odseka so organizirali tudi drzne odprave na najvišje evropske vrhove. Na primer leta 1964 so osvajali najvišje vrhove švicarskih Alp: Monta Rosa, Breithorn, Jungfrau, leta 1965 pa so se odpravili v Dolomite.⁸⁰ Osnovna dejavnost mladinskega odseka pa je bila izletništvo; s predavanji in sestanki informativnega značaja so izvajali tudi planinsko šolo.⁸¹ Planinci so zahajali v gore vsako nedeljo od zgodnje pomladi do pozne jeseni. Največ izletov v domače in tuje gore so priredili v poletnih mesecih, pri čemer so bili manj zahtevni vzponi bolj obiskani, za zahtevne ture pa se je odločalo manj planincev. Planinsko društvo si je prizadevalo vsako leto organizirati tudi večdnevni izlet v tujino. Leta 1969 so se v organizaciji Počitniške zveze Slovenije podali v Nizke in Visoke Tatere na Češkem.⁸²

Iz sklada skupne porabe je TAM namenjal sredstva še za druga področja družbenega standarda, kot so družbena prehrana, zdravstveno in socialno varstvo, otroški vrtci in tako naprej. Slednjih ne bomo podrobneje obravnavali, ampak jih bomo le omenili. Za izboljšanje prehranskih navad delavcev so v TAM-u organizirali regresirano družbeno prehrano in ustanovili lastno restavracijo, v kateri so delavci po dostopnih cenah dobili obrok v delovnem času. Sklad skupne porabe je bil namenjen tudi zviševanju zdravstvenih standardov v podjetju in izboljšanju prevoza delavcev na delo.

Skrb za boljši standard delavcev TAM-a se je v podjetju TAM prilagajala splošnim ekonomsko-političnim in socialnim usmeritvam. O tem,

⁷⁸ Adi Žunec: Učenci zgradili športni center pri TAM. V: Skozi TAM, maj 1970, str. 11.

⁷⁹ J. K.: Planinci o svojem delu. V: Skozi TAM, april 1964, str. 13.

⁸⁰ Franci Šmajš: Kronika PD TAM. V: Skozi TAM, avgust 1964, str. 10.

⁸¹ Adi Žunec: Akademija mladih planincev. V: Skozi TAM, november 1969, str. 22.

⁸² Razgibano delo planinskega društva. V: Skozi TAM, oktober 1969, str. 13.

da je zagotavljanje boljše življenjske ravni ljudem od šestdesetih let postala osrednja naloga družbenoekonomskega razvoja in da je bila v sedemdesetih že dosežena neka raven le-te, so pričale tudi razprave različnih organizacij. Leta 1971 so na primer na II. kongresu samoupravljavcev ugotavljali, da je bil na področju osebnega in družbenega standarda narejen precejšen korak naprej, vendar da doseženo še vedno ni dovolj. Zato so sklenili, da mora ostati povišanje osebnega in družbenega standarda eden od najpomembnejših ciljev nadaljnjega razvoja.⁸³ Menili so: »... *da je treba več skrb* bi posvečati zadovoljitvi življenjskih potreb sodobne družine, zaščiti otrok, vzgoji in izobraževanju mladine, zdravstvenemu varstvu, planiranju družine ter stanovanjski politiki in kulturi stanovanja«. ⁸⁴ O položaju življenjske ravni pa so razpravljali tudi na prvi konferenci sindikata delavcev industrije in rudarstva Maribor sredi novembra 1971. Podobno kot kongres samoupravljavcev je tudi konferenca sindikata delavcev podala podobne sklepe. Na njej so se zavzeli za boljši standard delavcev, za učinkovitejše kulturno izobraževanje in za boljšo ter bolj načrtno rekreacijo zaposlenih.⁸⁵

Sklepne misli

Podjetje TAM je bilo primer tipične socialistične tovarne, ki je v življenju delavcev imela pomembno vlogo. Veliko ljudem ni dajalo le zaposlitve in socialne varnosti, temveč je tudi oblikovalo njihov socialno-kulturni prostor. Finančno in moralno je podpiralo delovanje različnih kulturno-prosvetnih in športnih društev, ki so skrbela za bogatenje prostega časa zaposlenih, jim širila obzorja in krepila psiho-fizično kondicijo, da so bili na delovnem mestu bolj učinkoviti. Z organizacijo pohodov, izletov in ekskurzij je podjetje seznanjalo zaposlene z naravnimi lepotami ter znamenitostmi ožje in širše domovine; z izleti in letovanji v tujino pa tudi z drugačnim načinom življenja. Čeprav je časovno strukturiralo življenje zaposlenih in oblikovalo njihov vsakdanjik, je z različnimi oblikami razvedrila in rekreacije skrbelo za njihovo zabavo, druženje in sprostitvev. Z gradnjo stanovanjskih blokov in naselij ter s kreditiranjem individualnih gradenj jim je pomagalo reševati eno najpomembnejših vprašanj v ži-

⁸³ Liberat Buždon: Resolucija o osebnem in družbenem standardu. V: Skozi TAM, november 1971, str. 9.

⁸⁴ Prav tam.

⁸⁵ Adi Žunec: Skrb za višji standard delavcev. V: Skozi TAM, november 1971, str. 20.

vljenju posameznika – stanovanjsko vprašanje. Skrbelo je tudi za socialno, zdravstveno in nezgodno zavarovanje ter za dvig zdravstvenih standardov zaposlenih. S sistematičnim štipendiranjem in podpiranjem izobraževanja ob delu je TAM želel doseči višjo izobrazbeno strukturo zaposlenih, ker je bila to izhodišče za večjo učinkovitost in storilnost na delovnem mestu, dejansko pa si je mnogo zaposlenih prav s pomočjo službe pridobilo minimalno izobrazbo.

Janja Sedlaček

RAZVITOST IN RAZVOJ OBČINE MARIBOR IN PODRAVSKE REGIJE V ČASU DRUGE JUGOSLAVIJE

V času po drugi svetovni vojni se je na območju Slovenije nadaljeval neenakomeren razvoj posameznih delov ozemlja. Kot najbolj industrializirana in najbolj razvita območja so v novo državo vstopili obširni predeli nekdanje Gorenjske, Maribor in njegova neposredna okolica ter območja rudarskih revirjev. Po drugi strani so bili obsežni v razvoju zaostali predeli zlasti v Prekmurju in na Štajerskem, poleg tega pa še na Dolenjskem, na Krasu in na Primorskem. Te razlike so se zaradi močne industrializacije zlasti v prvih povojnih obdobjih, kasneje pa politike pospeševanja razvoja manj razvitih območij sicer zmanjšale, a kljub temu vztrajale in ostale znatne ves čas povojne Jugoslavije.

Prvi resnejši poskus vlaganja v hitrejši razvoj manj razvitih predelov v Sloveniji sega v leto 1954, ko je bil na republiški ravni ustanovljen sklad za pospeševanje razvoja manj razvitih okrajev na Primorskem, Kočevskem in v Beli Krajini. A sklad je že po letu in pol delovanja zaradi spremenjene razvojne politike ostal tako rekoč brez sredstev in naslednjih 15 let je bilo v ospredju zlasti vlaganje v tako imenovani slovenski koridor, ki so ga tvorila večja in bolj razvita mesta ter industrijski centri.¹ Tako so se industrijska območja med Kamnikom in Ljubljano, v Savinjski dolini, v okolici Maribora in v Mežiški dolini do leta 1961 že povezala v industrijsko os, na kateri so bili bolj ali manj enakomerno oddaljeni industrijski centri. Ta je segala od Jesenic prek Ljubljane ob Savi in Savinji do Celja in naprej do Maribora, od tam pa po Dravski dolini v Mežiško, Mislinjsko in Šaleško

¹ Iz reforme v reformo: Slovensko gospodarstvo 1970-1991 (dalje Jože Prinčič in Neven Borak: Iz reforme). Ljubljana 2006, str. 399-400.

dolino. Ob tem so nastali industrijski bazeni na območju Ljubljanske in Celjske kotline, v okolici Maribora ter v Mislinjski in Mežiški dolini. En tak bazen je bil zunaj te osi še na Koprskem, kot zmeraj močnejše industrijsko središče pa se je dvigalo tudi Novo mesto.²

Maribor je tako ostajal pomembno industrijsko središče – leta 1951 je bil kraj z največ industrijskimi delavci in tako je ostalo tudi dve desetletji kasneje. Leta 1971 je bil tudi na drugem mestu, takoj za Ljubljano, po velikosti svojega vplivnega območja srednje in zgornje stopnje oskrbe prebivalstva, ki zajemata specializirane trgovine, obrti, specialistične zdravstvene storitve, srednje in visoke šole, gledališča itd.³

Po drugi strani pa je Maribor – kljub temu da je še vedno predstavljal pomembno industrijsko središče – zaradi pospešene industrializacije tudi v številnih drugih mestih v času po drugi svetovni vojni, zaradi zamisli o policentričnem razvoju in zaradi po letu 1971 pospešenega vlaganja v manj razvite slovenske predele nekoliko izgubljal svoj razvojni zalet (v primerjavi z nekaterimi drugimi slovenskimi mesti, ki so se hitro razvijala).

Celotna Podravska regija⁴ pa je v sebi skrivala velike notranje razvojne razlike. Če smo na eni strani izpostavili Maribor kot enega najpomembnejših industrijskih in urbanih centrov v Sloveniji, so bili v Podravske regiji tudi nekateri najslabše razviti slovenski predeli. Tako so bili od začetka sedemdesetih let, ko je Slovenija začela voditi aktivno politiko pospeševanja razvoja manj razvitih območij, med slednjimi vedno tudi obsežni predeli Podravske regije. Leta 1971 so bile med 11 občinami, ki so dobile status manj razvitega območja, tudi občine Lenart, Ormož in Ptuj. Leta 1975 so obseg manj razvitih območij še povečali in mednje šteli tako občine, ki so ustrezale določenim kriterijem, kot tudi manj razvita geografska območja in krajevne skupnosti. Med podravskimi občinami je tako status manj razvite dobila občina Lenart, poleg tega pa so bili med manj razvitimi še Kobansko, Slovenske gorice in Haloze. Leta 1980 so med manj razvite spadali

² Vladimir Klemenčič in sodelavci: Nekateri elementi urbanizacije in regionalnega razvoja Slovenije. Ljubljana 1965, str. 10.

³ Družbeni razvoj SR Slovenije 1947–1972. Ljubljana 1974, str. 183 in priloga – karta 1: zemljevid industrijskih krajev.

⁴ V tem prispevku Podravske regije razumemo kot eno izmed regij po členitvi na tako imenovane funkcionalne regije oziroma območja medobčinskega sodelovanja – to je členitvi na 12 regij, načrtani v sedemdesetih letih 20. stoletja na podlagi preučevanj gravitacijskih območij (glede na zaposlitev, oskrbo, šolanje) akademikov Igorja Vrišerja in Vladimira Kokoleta. V tej členitvi je bila Slovenija razdeljena na Pomursko, Podravske, Koroško, Savinjsko, Spodnjeposavsko, Dolenjsko, Posoško, Obmorsko, Kraško, Gorenjsko, Zasavsko in Osrednjeslovensko regijo. V Podravske regije so spadale občine Lenart, Maribor, Ormož, Ptuj in Slovenska Bistrica. Pri tem je treba omeniti še, da je bila občina Maribor v obdobju povojne Jugoslavije nekaj časa razdeljena na 3 občine, nekaj časa na 7, nekaj časa pa je bila enotna. V nadaljevanju bomo za vse te občine uporabljali enoten izraz mariborska občina, statistični podatki, ki so prikazani, pa so prav tako vedno združeni v eno enoto.

občina Lenart, geografski območji Slovenske gorice ter Haloze in nekatere krajevne skupnosti v občini Maribor.⁵ Leta 1986 je prišlo do manjših sprememb in obseg manj razvitih območij se je v Podravske regiji še nekoliko povečal.

V nadaljevanju si bomo podrobneje pogledali razvoj občine Maribor in Podravske regije v času druge Jugoslavije in opisane trende poskusili še podrobneje razdelati. Ob tem se bomo posvetili posameznim pomembnejšim kazalnikom razvitosti, ki so bili deloma izbrani zaradi njihovega pomena, deloma pa v odvisnosti od razpoložljivega gradiva. Ob tem bomo poskušali pokazati tako razvojne razlike med posameznimi občinami v regiji v posameznih časovnih točkah kot tudi napredek teh enot v času. Zaradi spreminjanja meja občin bodo podatki v želji, da bi jih čim manj popačili, prikazani čim bolj primerjalno (na primer preračunani na prebivalca ali pa prikazani v obliki indeksov). Prav tako variira časovni razpon podatkov, pač glede na njihovo dostopnost in primerljivost.

Izbrani demografski kazalniki občin Podravske regije

Demografski kazalniki lahko veliko povedo o razvitosti posameznega območja. Po letih kompleksnejšega merjenja razvitosti in določanja manj razvitih območij smo leta 1990 v Sloveniji na primer kot temeljne enote za izvajanje politike pospeševanja razvoja v manj razvitih predelih določili demografsko ogrožena območja. Pri tem sta bila merodajna zgolj dva kazalca – gibanje števila prebivalstva in njegova starostna struktura. Kljub temu, da je bila to po mnenju mnogih strokovnjakov velika pomanjkljivost tedanjega zakona o pospeševanju demografsko ogroženih območij, in kljub temu, da smo se leta 1999 z novim zakonom vrnili k več kazalnikom, ki niso zgolj demografski, ostaja dejstvo, da območja, kjer prebivalstvo upada in hkrati postaja vedno bolj staro, običajno predstavljajo najmanj razvite predele nekega ozemlja.

Marjan Ravbar je tako za leta 1961–1996 na podlagi gibanja števila prebivalstva po naseljih v Sloveniji med drugim na primer ugotovil:

- da so se območja trajne rasti prebivalstva v tem obdobju prostorsko najbolj širila v širšem urbaniziranem območju Ljubljane in Gorenjske;

⁵ Jože Prinčič in Neven Borak: Iz reforme, str. 405-412.

- da so tekli procesi oblikovanja središč, v katerih je prebivalstvo naraščalo, tudi v širši okolici Maribora (Spodnje Dravsko polje), Celja, Velenja, mest v Revirjih, Nove Gorice in Novega mesta;
- da so v času 1981–1996 procesi koncentracije prebivalstva v določenih predelih (običajno v okolici urbanih središč) in depopulacije v drugih (običajno na podeželju) najhitreje tekli v osrednjeslovenski in obalni regiji, najpočasneje pa v Prekmurju in v Podravju;
- da ukrepi za hitrejši razvoj manj razvitih pri upadanju števila prebivalstva niso bili učinkoviti, saj je to skoraj v vseh primerih v času, ko se je ta politika že izvajala, padalo.⁶

Ob osvetlitvi teh procesov posebej za Podravsko regijo si najprej pogledimo osnovno prebivalstveno statistiko. Že bežen pogled na tabelo 1 nam pokaže velike razlike v regiji. Mariborska občina je edina, ki izkazuje močno nadpovprečno gostoto prebivalstva na km² in tudi močno povečevanje te gostote v vseh obravnavanih letih. Sledita ji občini Ptuj in Slovenska Bistrica, v katerih se je gostota prebivalstva prav tako ves čas povečevala, pri čemer je bila v ptujski občini vseskozi precej večja kot v slovenjebistriški. V občinama Lenart in Ormož pa se je po začetnem povojnem naraščanju gostote prebivalstva slednja nato zmanjševala.

Natančneje nam te trende pojasnjujejo grafi 1a in 1b ter 2a in 2b⁷. Iz prvih dveh lahko razberemo, da je bil koeficient naravnega prirasta prebivalstva v Podravski regiji podobno kot v Sloveniji kot celoti v upadanju, pri čemer je bil do konca šestdesetih let bolj ali manj nadpovprečno velik v primerjavi s slovenskim povprečjem, nato pa je zdrsnil pod povprečne vrednosti, kar bi lahko govorilo o nadpovprečnem staranju prebivalstva. Še bolj zanimiva sta grafa, ki prikazujeta koeficient selitvenega prirasta prebivalstva. Na njiju lahko vidimo zložno, a vendar stalno dviganje (če gledamo zgolj dolgoročneje trende) krivulje omenjenega koeficienta v letih 1960–1991 v vseh občinah v Podravski regiji z izjemo Maribora. Najizraziteje sta pri tem pridobivali občini Lenart in Ormož, ki sta tudi začeli z močno negativnimi vrednostmi, Ptuj in Slovenska Bistrica pa nekoliko počasneje. To najverjetneje kaže na močan upad izseljevanja v naštetih občinah, še zlasti od osemdesetih let dalje. V občini Maribor je bil po drugi strani v

⁶ Marjan Ravbar: Regionalni razvoj slovenskih pokrajin. V: Regionalni razvoj v Sloveniji – Geographica Slovenica, 2000, št. 2, str. 20–26.

⁷ Naravni in selitveni prirast prebivalstva sta zaradi preglednosti prikazana v po dveh grafih.

šestdesetih letih selitveni prirast sprva močan⁸, nato pa je od 2. polovice šestdesetih let dalje začel padati in je od sedemdesetih naprej ohranjal bolj ali manj enake vrednosti. V mariborski občini se je torej število priseljenih prebivalcev ves čas povečevalo, a hitrost povečevanja je od 2. polovice šestdesetih let močno upadla, medtem ko so druge podravske občine v tem času uspele zgolj odpraviti odtekanje prebivalstva, naravni prirast pa so imele vse ves čas pozitiven. Izjema je Ormož, kjer je bil naravni prirast po letu 1978 občasno tudi negativen, sicer pa vseskozi precej nizek.

Tudi povprečna velikost gospodinjstev nam lahko veliko pove o razvitosti. Na splošno velja, da so gospodinjstva večja v kmečkih, neindustrializiranih in manj razvitih okoljih. Po pričakovanjih so bila zato v celotni regiji najmanjša v mariborski občini, kjer so bila tudi v vseh opazovanih letih pod slovenskim povprečjem. V letih 1953 in 1961 se je povprečna velikost gospodinjstev tam celo povečala, kar je najverjetneje posledica močne industrializacije v tem času, ki je povzročila preseljevanje do tedaj kmečkega prebivalstva v okolico velikih industrijskih središč. Povsod drugod so bila gospodinjstva večja kot v Mariborski občini, najbolj pa v lenarški, ormoški in ptujski občini, a so se z leti zmanjševala (z izjemo podatka za občino Lenart leta 1971).

Tabela 1: Osnovna prebivalstvena statistika Podravske regije v izbranih letih

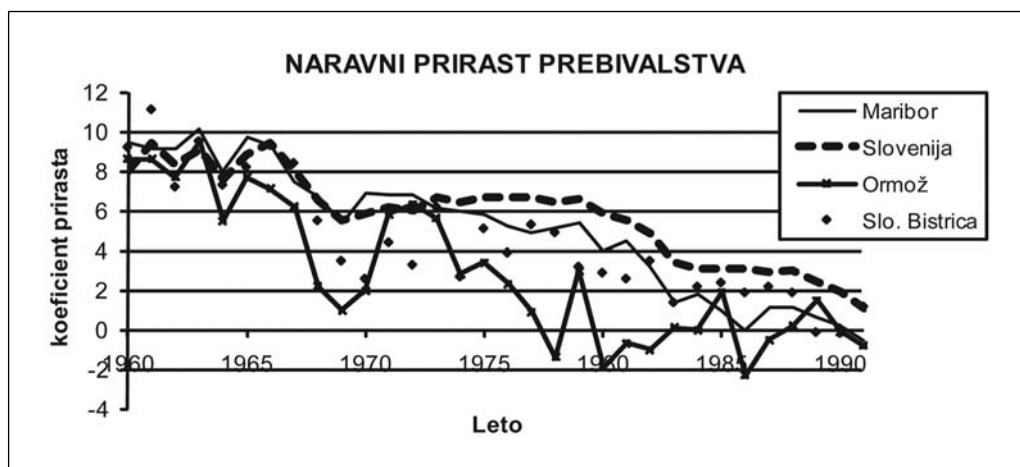
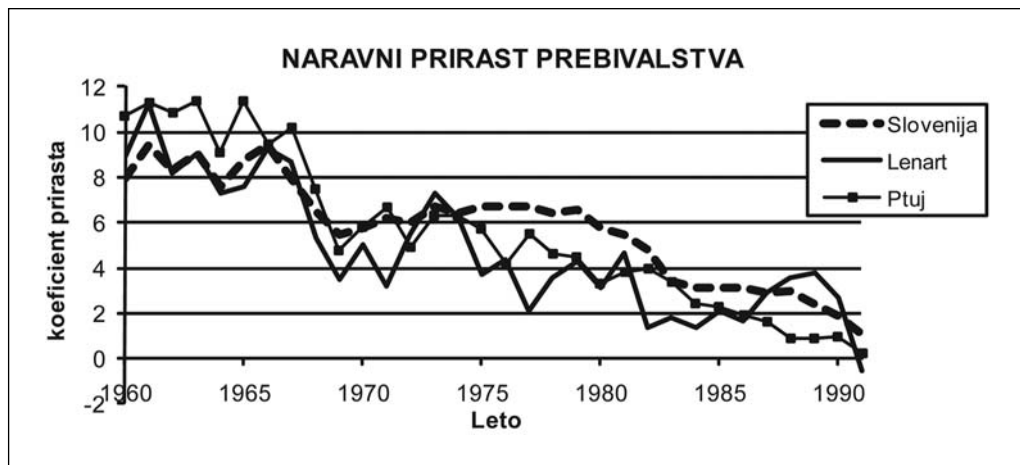
	leto	površina v km ²	prebivalstvo	število prebivalcev na km ²	povprečna velikost gospodinjstev (št. oseb)	indeksi - št. preb. na km ² 1948 =100	indeksi - povprečna velikost gospodinjstev 1948=100
Slovenija	1948	20256,11	1439800	71,1	3,78		
	1953		1504427	74,3	3,66	104,50	96,85
	1961		1591523	78,6	3,47	110,55	91,77
	1971		1727137	85,3	3,35	119,97	88,64
	1981		1891864	93,3	3,18	131,22	84,19

⁸ Podatki za čas do leta 1964 so zagotovo vsaj delno popačeni, saj je navedeni koeficient prirasta zaradi omejenosti dostopnih podatkov zgolj izračunano povprečje koeficientov občin Maribor – Tezno, Maribor – Tabor in Maribor – Center, na katere je bil Maribor tedaj razdeljen. A glede na to, da sta tudi vrednosti za leti 1965 in 1966 visoki, prikaz najverjetneje ni pretirano izkrivljen.

	leto	površina v km ²	prebival- stvo	število prebivalcev na km ²	povprečna velikost gospodinjstev (št. oseb)	indeksi - št. preb. na km ² 1948 =100	indeksi - povprečna velikost gospodinjstev 1948=100
Lenart	1948	204,07	17820	87,3	4,38		
	1953		18158	89	4,35	101,95	99,24
	1961		17182	84,2	4,04	96,45	92,09
	1971		17159	84,1	4,21	96,33	96,15
	1981		17042	83,5	3,99	95,65	91,00
Maribor	1948	737,62	123726	167,7	3,17		
	1953		135151	183,2	3,29	109,24	103,89
	1961		152939	207,3	3,35	123,61	105,80
	1971		171745	232,7	3,18	138,76	100,48
	1981		185699	251,8	3,04	150,15	95,86
Ormož	1948	212,13	20212	95,3	4,37		
	1953		20284	95,6	4,17	100,31	95,30
	1961		19557	92,2	4,00	96,75	91,38
	1971		18561	87,6	3,85	91,92	88,00
	1981		18000	84,8	3,69	88,98	84,24
Ptuj	1948	645,28	60518	93,8	4,32		
	1953		62640	97,1	4,08	103,52	94,37
	1961		63731	98,8	3,94	105,33	91,19
	1971		65767	102	3,84	108,74	88,87
	1981		67754	105	3,59	111,94	83,18
Slovenska Bistrica	1948	368,69	26692	72,4	4,15		
	1953		28513	77,3	3,93	106,77	94,81
	1961		29982	81,3	3,90	112,29	94,08
	1971		30406	82,4	3,76	113,81	90,60
	1981		31720	86	3,54	118,78	85,33

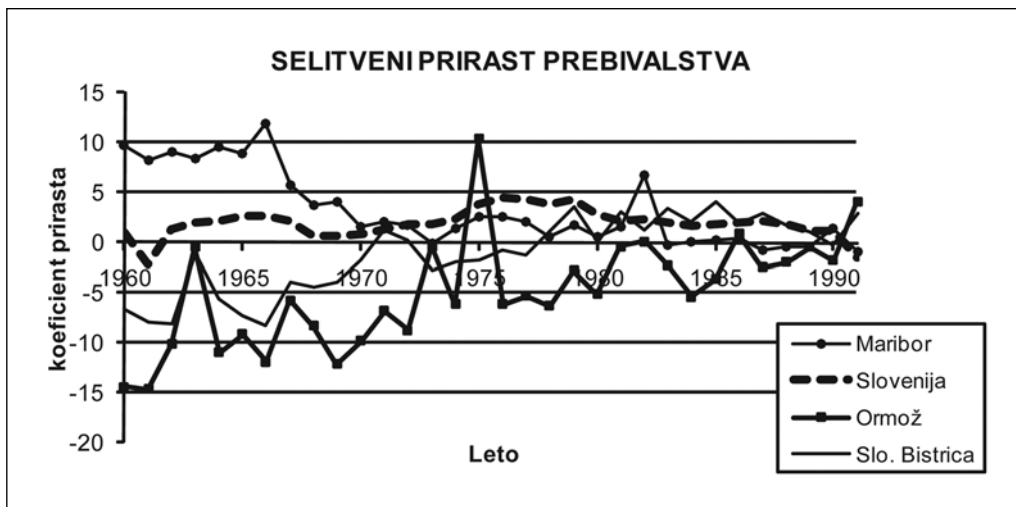
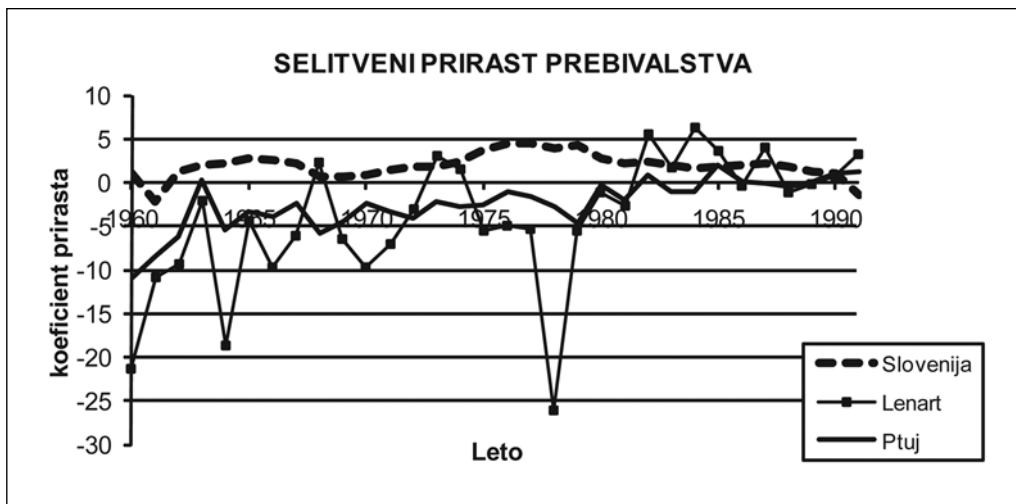
Vir: Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1989, št. 12. in lastni preračuni.

Grafa 1a in 1b: Naravni prirast prebivalstva (koeficient prirasta na 1000 prebivalcev) v letih 1960–1991



Vir: Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1970, 6. zvezek, Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1971, 9. zvezek, Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1989, št. 12; Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1964, 10. zvezek; Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1976, 18. zvezek; Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1987–1991, št. 1; Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1981, zvezek 15; Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1984, št. 3.

Grafa 2a in 2b: Selitveni prirast prebivalstva (koeficient prirasta na 1000 prebivalcev) v letih 1960–1991



Vir: Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1970, 6. zvezek; Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1971, 9. zvezek; Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1989, št. 12; Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1964, 10. zvezek; Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1976, 18. zvezek; Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1987–1991, št. 1; Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1981, zvezek 15; Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1984, št. 3.

Izbrani gospodarski kazalniki občin Podravske regije

Poleg demografskih so drugi najpogosteje uporabljeni kazalniki razvitosti gospodarski kazalniki, kot so bruto družbeni (domači) proizvod, stopnja brezposelnosti, delež zaposlenih v industriji, višina plač, bruto osnova za dohodnino in še bi lahko naštevali. V nadaljevanju si bomo za Podravsko regijo поблиže ogledali podatke o številu zaposlenih v industriji, o višini bruto družbenega proizvoda in o višini povprečnih mesečnih osebnih dohodkov.

Pri prvih si bomo pomagali z izračuni Igorja Vrišerja, ki je preučeval razporeditev industrije v Sloveniji na podlagi števila zaposlenih v industrijskih panogah in je za slovenske regije in občine preračunal lokacijski koeficient ter regionalni faktor za leti 1948 in 1974, pri čemer lokacijski koeficient pokaže regionalni indeks opazovanega pojava glede na neki drug bolj kompleksen pojav in v odnosu na celotno ozemlje, regionalni faktor pa nam pove, za koliko se je indeks opazovanega pojava v določeni regiji v nekem času spremenil glede na spremembe na celotnem ozemlju⁹. Vrišer je ugotovil, da je bila leta 1948 industrializacija skoncentrirana le v določenih občinah – med njimi je bila seveda tudi mariborska, medtem ko so bile nekatere občine povsem neindustrializirane – med njimi tudi Ormož in Lenart. Leta 1975 so bile razlike na tem področju že mnogo manjše, saj se je razpon med lokacijskimi koeficienti močno zmanjšal. Kljub temu so bile med občinami, ki so po lokacijskem koeficientu močno zaostajale za slovenskim povprečjem, še vedno podravske Ormož, Lenart in Ptuj.¹⁰

Podrobneje si lahko situacijo ogledamo v tabeli 2. Ormož in Ptuj sta kljub temu, da sta po številu zaposlenih v industriji glede na celotno število prebivalcev v občini še vedno močno zaostajala za slovenskim povprečjem, v času 1948–1975 naredila velik skok naprej, medtem ko je na primer Maribor ostajal nad slovenskim povprečjem, a je relativno gledano napredoval podpovprečno. Slovenska Bistrica pa je svoj položaj glede na druge slovenske občine še poslabšala.

⁹ Lokacijski koeficient = (zaposleni v industriji v regiji / zaposleni v industriji na celotnem ozemlju) / (število prebivalcev v regiji / število prebivalcev na vsem ozemlju).

Regionalni faktor = (zaposleni v industriji v regiji v drugem letu / zaposleni v industriji v regiji v prvem letu) / (število zaposlenih v industriji na vsem ozemlju v drugem letu / število zaposlenih v industriji na vsem ozemlju v prvem letu).

¹⁰ Igor Vrišer: Razvoj industrije v Sloveniji. V: Geografski vestnik, 1976, str. 36–37.

Tabela 2: Lokacijski koeficient in regionalni faktor za zaposlene v industriji za Podravsko regijo v letih 1948 in 1975

	lokacijski koeficient		regionalni faktor 1948–1975
	1948	1975	
Slovenija	1	1	1
Podravska regija	1,34	0,85	0,65
Lenart	0,01	0,21	0,57
Maribor	2,34	1,18	0,60
Ormož	0,05	0,18	2,81
Ptuj	0,29	0,41	1,24
Slovenska Bistrica	0,88	0,58	0,62

Vir: Igor Vrišer: Razvoj industrije v Sloveniji. V: Geografski vestnik, 1976, str. 36–37.

Tabela 3 pa prikazuje družbeni proizvod na prebivalca v Podravski regiji v izbranih letih ter indekse njegove rasti. Vidimo lahko, da sta imeli občini Lenart in Ormož močno podpovprečne zneske družbenega proizvoda na prebivalca v vseh opazovanih letih, a indeksi njunih rasti so bili po začetku izvajanja politike pospeševanja razvoja manj razvitih območij v začetku sedemdesetih let precej nad slovenskim povprečjem. Enako je z indeksi rasti v občini Ptuj, le da je bila njena začetna pozicija nekoliko boljša kot pri prej omenjenih občinah. Občina Slovenska Bistrica je bila po vrednostih družbenega proizvoda na prebivalca ves čas v podobni situaciji kot Ptuj, pri rasti pa izkazuje podobne trende kot druge omenjene občine – indeks 1960 / 1969 je precej pod slovenskim povprečjem, v naslednjih dveh obdobjih pa postane nadpovprečen. To govori o uspehih regionalne politike od začetka sedemdesetih let na področju hitrega zviševanja družbenega proizvoda na prebivalca v manj razvitih podravske občine. Povsem drugače je z mariborsko občino, katere vrednost družbenega proizvoda na prebivalca je leta 1960 še precej višja od slovenskega povprečja, nato pa od njega precej manj odstopa, indeks rasti pa je z izjemo primerjave let 1969/1979 podpovprečen.

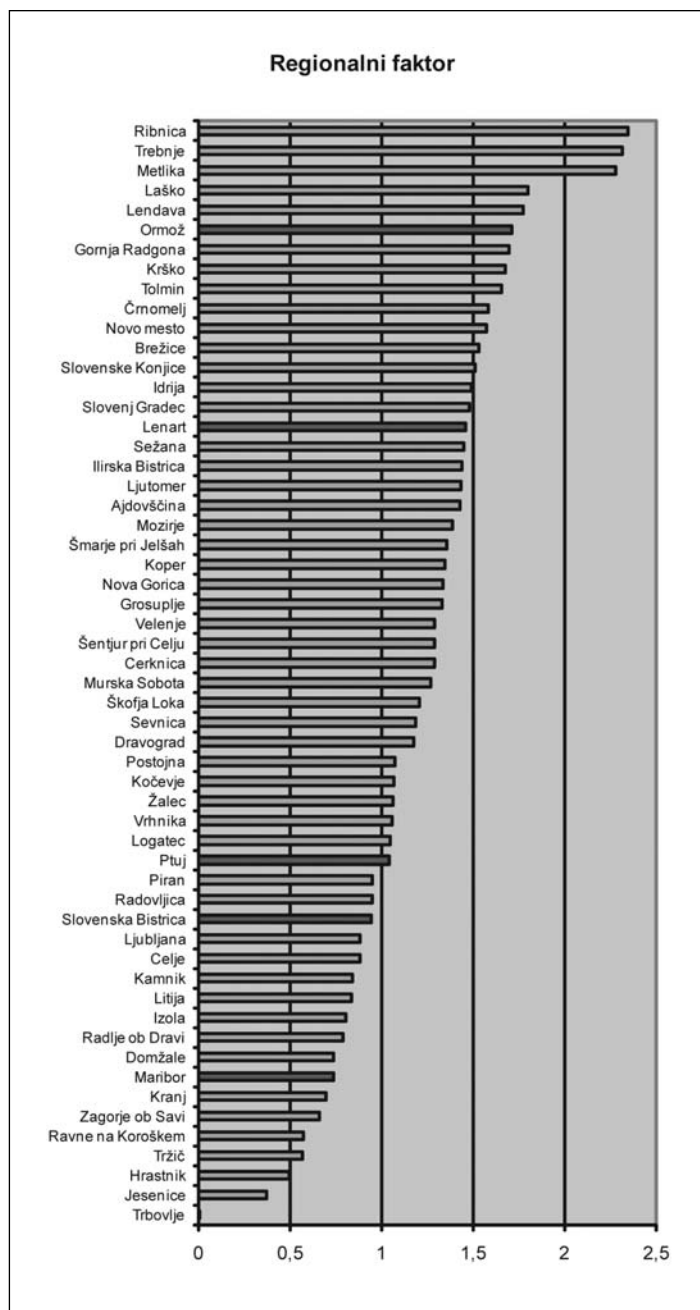
V nadaljevanju smo na enak način, kot je Vrišer to storil za število zaposlenih v industriji, izračunali regionalni faktor spremembe družbenega proizvoda na prebivalca v primerjavi med leti 1960 in 1988. Na grafu 3 so vse slovenske občine, da lahko dobimo pravi vtis o tem, koliko so v primerjavi z njimi napredovale podravske. Vidimo lahko, da je ormoška občina

Tabela 3: Družbeni proizvod na prebivalca v dinarjih v izbranih letih in indeksi njegove rasti

	leto	družbeni proizvod na prebivalca v din	Indeks 1960/1969	indeks 1969/1979	indeks 1979/1988	indeks 1969/1988
Slovenija	1960	2986,06	400,30	850,54	13,79	469,58
	1969	11953,07				
	1979	101666				
	1988	14022				
Lenart	1960	879,60	335,40	1081,56	18,91	685,99
	1969	2950,18				
	1979	31908				
	1988	6034				
Maribor	1960	4051,27	304,26	901,06	12,63	346,15
	1969	12326,42				
	1979	111069				
	1988	14023,67				
Ormož	1960	997,54	377,75	1038,95	20,51	804,88
	1969	3768,23				
	1979	39150				
	1988	8029				
Ptuj	1960	2104,54	324,94	909,01	16,59	489,94
	1969	6838,46				
	1979	62162				
	1988	10311				
Slovenska Bistrica	1960	2305,09	317,83	865,26	16,14	443,89
	1969	7326,37				
	1979	63392				
	1988	10232				

Vir: Statistični podatki po občinah R Slovenije 1990, št. 11; Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1981, 2. zvezek; Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1968, 8. zvezek; Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1963, 10. zvezek.

Graf 3: Regionalni faktor družbenega proizvoda na prebivalca 1960/1988



Vir: Statistični podatki po občinah R Slovenije 1990, št. 11, Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1981, 2. zvezek, Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1968, 8. zvezek, Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1963, 10. zvezek.

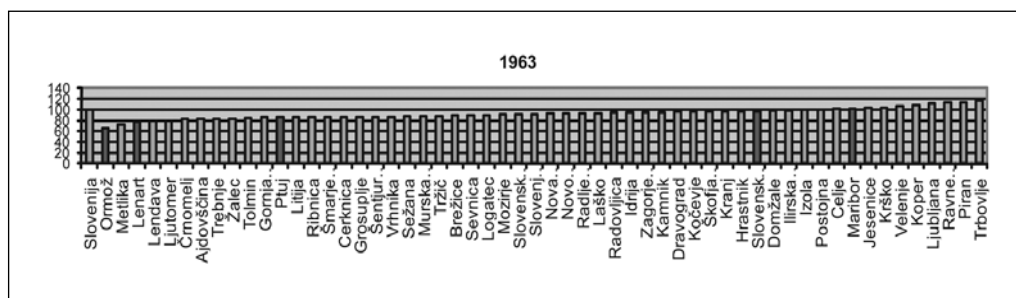
na 6. mestu, sledi ji občina Lenart na 16. mestu, manjši preskok sta na tem področju naredili ptujska in slovenjebistriška občina, najmanjši napredek pa mariborska.

Še en zanimiv pokazatelj razvitosti bomo analizirali za Podravske občine – povprečni mesečni osebni dohodek. Na grafih 4–7 se nam lepo izriše slika razlik med občinami Podravske regije in njihov napredek v času na tem področju. Občini Ormož in Lenart sta bili leta 1963 še povsem na repu razvrstitvene lestvice, nato pa sta z leti napredovali. Mariborska občina¹¹ je po višini povprečnih plač do leta 1980 nazadovala, nato pa spet popravila sliko leta 1990. Pozicija Ptuja se ni pretirano spreminjala vse do leta 1990, ko je na tem področju občina zabeležila rast, Slovenska Bistrica pa v tem pogledu kaže zanimivo sliko – leta 1963 je bil njen povprečni mesečni osebni dohodek le malce pod slovenskim povprečjem, leta 1970 je v odnosu do drugih občin precej padel, nato pa se spet popravil leta 1980 in bolj ali manj obdržal svojo pozicijo leta 1990.

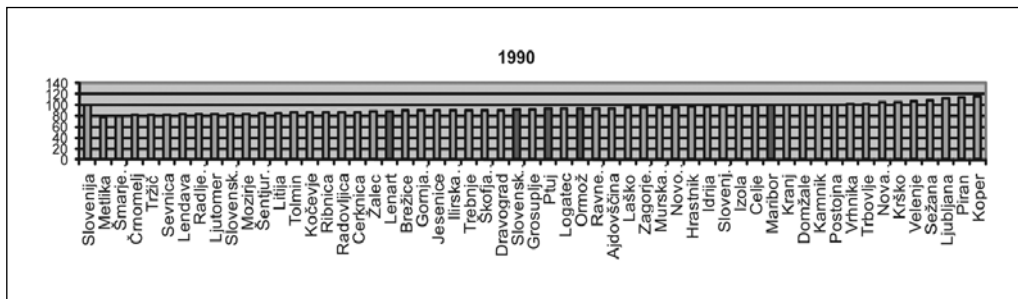
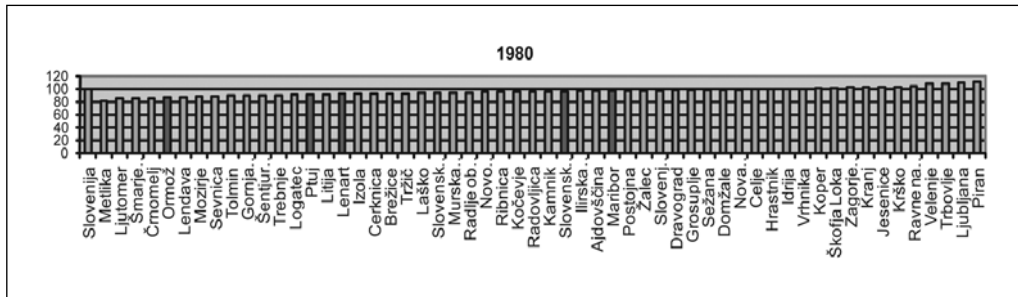
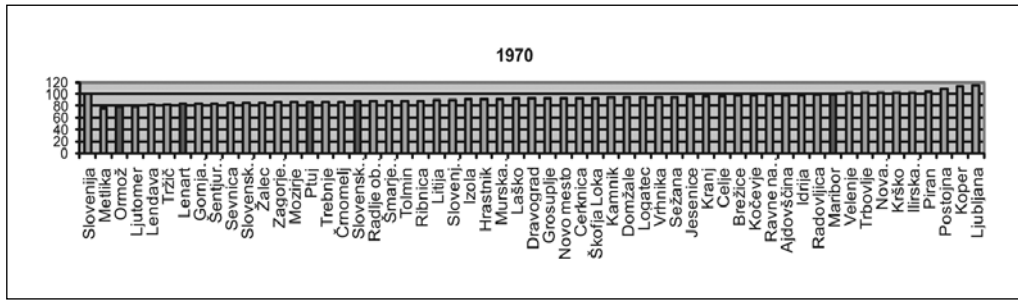
Zelo poveden je tudi graf 8, ki prikazuje regionalni faktor napredka posameznih občin na področju povprečnega čistega mesečnega osebnega dohodka zaposlenih v družbenem sektorju pri primerjavi let 1963 in 1990. Na prvem mestu v Sloveniji je občina Ormož, na četrtem pa Lenart. Občina Ptuj prav tako izkazuje velik napredek, precej manjšega pa občini Maribor in Slovenska Bistrica.

Zaključimo lahko, da so se na podlagi obravnavanih kazalnikov, ki pa so seveda zelo selektivni in še vedno ne dajejo popolne slike razvitosti ob-

Grafi 4–7: Indeksi povprečnega čistega mesečnega osebnega dohodka zaposlenih v družbenem sektorju za leta 1963, 1970, 1980 in 1990 (Slovenija = 100)

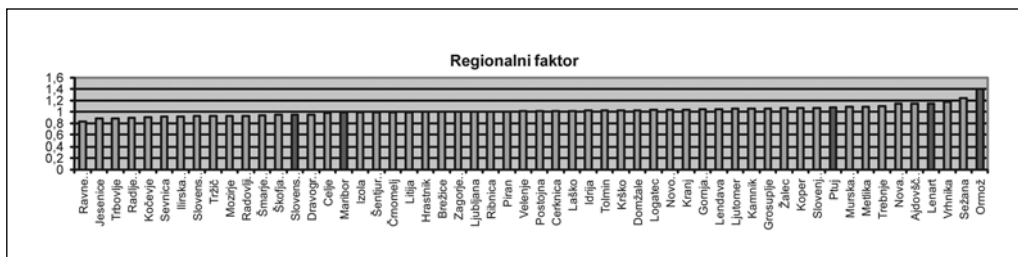


¹¹ Leta 1963 je za Maribor izračunano povprečje povprečnih mesečnih dohodkov občin Maribor – Tezno, Maribor – Tabor in Maribor – center, leta 1990 pa povprečje občin Pesnica, Ruše in Maribor.



Vir: Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1966, 11. zvezek; Statistični letopis SR Slovenije 1971, Statistični letopis R Slovenije 1991; Statistični letopis SR Slovenije 1981.

Graf 8: Regionalni faktor povprečnega čistega mesečnega osebnega dohodka zaposlenih v družbenem sektorju 1963/1990



Vir: Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1966, 11. zvezek; Statistični letopis SR Slovenije 1971, Statistični letopis R Slovenije 1991; Statistični letopis SR Slovenije 1981.

čin, v Podravski regiji lepo izrisale uvodoma opisane razlike. Na eni strani je Mariborska občina v času druge Jugoslavije ostala daleč najbolj razvita v regiji, a razlike med najmanj razvitimi in najbolj razvito so se zaradi velikega napredka prvih zmanjševale in občina Maribor je relativno gledano napredovala mnogo počasneje. Po drugi strani so po vseh obravnavanih kazalnikih občine Lenart, Ormož in Ptuj kljub napredku ostajale manj razvite.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS - Arhiv republike Slovenije

AS 97, Ministrstvo trgovine in industrije

AS 100, Vseučiliška komisija

AS 448, Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani

AS 621, Slovenska matica

AS 1589, CK ZKS

MNOM - Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor

MNOM, fond Kartoteka žrtev druge svetovne vojne

MNOM, mapa št. 177

NŠA - Nadškofijski arhiv Maribor

NŠA, škatla Tiskovno društvo in Cirilova tiskarna

PAMB - Pokrajinski arhiv Maribor

PAMB, fond MLO Maribor

PAMB, fond Medobčinski svet ZKS za Podravje – Maribor 1968–1990

PAMB, fond MOM

PAMB, fond Splošna bolnišnica Maribor 1840–1956

PAMB, fond Okrožno sodišče Maribor, Trgovski register

PAMB, fond Štajerska pivovarna d. d. v stečaju Maribor 1945-1977, šk. 216

PAMB, osebni fond Maksa Gašpariča

TMS - Arhiv Tehničnega muzeja Slovenije

TMS, dosje Bistra, mapa Zgodovina Bistre

TISKANI IN DRUGI VIRI

Allgemeines Ortschaften-Verzeichniss: der im Reichsrath Vertretenen Königreiche und Länder nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1900. Wien 1902.

Allgemeines Verzeichnis der Ortschaften Österreichs. Wien 1915.

Družbeni razvoj SR Slovenije 1947-1972. Ljubljana 1974.

Gemeindelexikon der im Reichrate vertretenen Königreiche und Länder: bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900: 4, Steiermark, Wien 1905.

Gospodarska struktura Slovenije v luči poklicne statistike in delavskega zavarovanja. Ljubljana 1939.

Informacija o gospodarskih gibanjih v Mestni občini Maribor, MO Maribor, Mestna uprava, Oddelek za gospodarske dejavnosti, 31. 1. 2005.

Informacija o gospodarskih gibanjih v Mestni občini Maribor, MO Maribor, Mestna uprava, Oddelek za gospodarske dejavnosti, 10. 11. 2005.

Informacija o mariborskem gospodarstvu za leto 1999 in 2000, MO Maribor, Mestna uprava, Oddelek za gospodarske dejavnosti, 2001.

ICOM-ov kodeks muzejske etike. Ljubljana 2005.

Katalog jubilejnega X. mariborskega tedna 4. – 19. julija 1953. Maribor 1953.

Katalog XII. mariborskega tedna od 30. julija do 7. avgusta 1955. Maribor 1955.

Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana 1937.

LAH Tine: Mariborski teden – pregled gospodarstva Mariborskega okraja. V: Katalog XVII. Lastninsko preoblikovanje slovenskih podjetij: Poročilo o delu Agencije RS za prestrukturiranje in privatizacijo. Ljubljana 1999.

MALLY Artur: Gassen-, Straßen- und Plätze-Buch der Stadt Marburg a. d. Drau. Marburg 1906. Maribor v številkah (1991–1994), Izvršni svet skupščine občine Maribor, Oddelek za gospodarstvo.

Mariborskega tedna od 30. julija do 8. avgusta 1960. Maribor 1960, str. 3-4.

MILJKOVIĆ Dušan (ur.): Jugoslavija 1918-1988: Statistički godišnjak. Beograd 1989.

Na gospodarskih ogledih po Sloveniji. Ljubljani 1930.

PČELNIKOV Andrej (ur.): Administrativni adresar Dravske banovine. Maribor 1937.

PEČAR Janja in FARIČ Metka: Regionalni vidike razvoja Slovenije s poudarkom na finančnih rezultatih poslovanja gospodarskih družb v letu 1999. V: UMAR, Delovni zvezek, 2000, št. 8.

PRINČIČ Jože, ZAGRADNIK Maruša in ZUPANČIČ Marjan: Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po 2. svetovni vojni: Viri št. 5. Ljubljana 1982.

RAFAELIS Franjo: Adresar Dravske banovine 1934/35: Register industrije, obrta in trgovine. Ljubljana 1935.

RIBNIKAR Peter (ur.): Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov, Srbov v Ljubljani in Deželni vlad za Slovenijo 1918-1921. Ljubljana 1998, 1999 in 2002.

Slovenia, Economic Transformation and EU Accession: Volume I: Summary Report. A world Bank Country Study. Washington D. C. 1999.

Specialni krajevni repertorij avstrijskih dežel – IV: Štajersko: Izdelan na podlagi podatkov ljudskega štetja z dne 31. decembra 1910. Dunaj 1918.

Splošni pregled Dravske banovine : glavni statistični podatki, upravna, sodna in cerkvena razdelitev ter imenik krajev po stanju 1. julija 1939 z dvema zemljevidoma. Ljubljana 1939.

Statistične informacije (1991–1995), Občina Maribor, Zavod za planiranje in urbanistično načrtovanje (nato oddelek za gospodarstvo).

Statistični letopis SR Slovenije 1971.

Statistični letopis SR Slovenije 1981.

Statistični podatki po občinah LR Slovenije 1960, 1. zvezek.

Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1963, 10. zvezek.

Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1964, 10. zvezek.

Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1966, 11. zvezek.

Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1968, 8. zvezek.
Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1970, 6. zvezek.
Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1971, 9. zvezek.
Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1976, 18. zvezek.
Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1981, 2. zvezek.
Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1981, zvezek 15.
Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1984, št. 3.
Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1987-1991, št. 1.
Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1989, št. 12.
Statistični podatki po občinah R Slovenije 1990, št. 11.
Statistični letopis R Slovenije 1991.
Statut in kodeks poklicne etike. Ljubljana 1998.
ŠKRABEC Milan: Slovenstvo na razglednicah. Ljubljana 2009.
Trgovsko obrtno industrijski letnik. Register trgovine, obrti in industrije: Ljubljana, Maribor, Celje, Kranj, Novo mesto. Ljubljana 1931.
Urad za makroekonomske analize in razvoj, Delovni zvezki.
WINDISCHER Fran: Gradivo za statistiko trgovine, obrta in industrije v Sloveniji. Ljubljana 1929.
Zemljevid delavske tuberkuloze: po statističnih podatkih iz leta 1929. Ljubljana 1930. Informacija o gospodarskih gibanjih v Mestni občini Maribor, MO Maribor, Mestna uprava, Oddelek za gospodarske dejavnosti, 31. 1. 2005.

Uradni listi

Uradni list DFJ
Uradni list deželne vlade za Slovenijo
Uradni list FLRJ
Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti
Uradni list LRS
Uradni list narodne vlade SHS v Ljubljani
Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo
Uradni list RS
Uradni list SFRJ
Uradni list SRS

Časopisje

7 dni

Agens: časopis za privatizacijo, prestrukturiranje in razvoj, Agencija Republike Slovenije za privatizacijo in prestrukturiranje, Sklad Republike Slovenije za razvoj

Argo

Borba

Delavska enotnost

Delavska politika

Delo

Delo proti tuberkulozi

Demokracija

Dialogi

Dnevnik – Objektiv

Ekonomska revija

Finance
Gea
Gospodarski vestnik
Ilustrirani Slovenec
Informator ZSIS
Jutro
Komunist
Kronika
Ljudska pravica
Male novice
Mariborčan
Mariborski delavec
Mariborski večernik Jutra
Mariborski koledar
Mariborski teden ... : velika gospodarska in kulturna revija
Marburger Kurzweile Kalender
Marburger Zeitung
Mladina
Naša bolnišnica, časopis Splošne bolnišnice Maribor
Naše gospodarstvo
Naši izviri
Nova doba
Revija za geografijo
Skozi čas: Zbornik muzeja narodne osvoboditve za leto
Skozi TAM
Slovenec
Slovenski Branik
Slovenski etnograf
Slovenski gospodar
Slovenski narod
Slovenski trgovski vestnik: glasilo Slovenskega trgovskega društva »Merkur«, Slovenskega trgovskega društva v Celju in Slovenskega trgovskega in obrtnega društva v Mariboru in Ljubljani
Sodobnost
Skozi TAM
Straža
Strokovni bilten, Metalna Maribor
Tabor
Tagespost
Tednik
Tehnika in gospodarstvo
Trgovski tovariš
Trgovski tovariš: glasilo Slovenskega trgovskega društva »Merkur« v Ljubljani, Slovenskega trgovskega društva v Celju in Slovenskega trgovskega društva v Mariboru in Ljubljani
Večer
Večernik
Vestnik
Vestnik: Glasilo Osvobodilne fronte za Mariborsko oblast

Drugi viri

BUNC Stanko: Slovar tujk. Maribor 1981.

DOLINAR Ksenija in Duša Zdravko: Leksikon Cankarjeve založbe. Ljubljana 1988.

Festival narečnih popevk. Najlepše popevke Vesele jeseni. Zvočni CD. Ljubljana 1997.

GASPARI Maksim: Tam dol za Dravo, razglednica. Velikovec 1920(?).

JAVORNIK Marjan et al. (ur.): Enciklopedija Slovenije: 6. zvezek. Ljubljana 1992.

POGAČNIK Aleš (ur.): Slovar slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana 2008.

Internetni viri

Alex Foti: Climate Anarchists vs. Green Capitalists. ZNet – The Spirit of Resistance Lives, (<http://www.zmag.org/znet/viewArticle/22367>), pridobljeno 28. 1. 2010.

Kratka zgodovina, <http://www.vinag.si/index.php?page=62>, pridobljeno 1.3.2010.

Ko toti Štajerc, Viole Maribor, (http://www.violemaribor.com/multimedia/pesmi/ko_toti_stajerc.html), pridobljeno 28. 1. 2010.

Kovač Stanislav: Kdo nam spet TAM krade? Več na: Finance.si, http://www.finance.si/247398/Public_enemy_Kdo_nam_TAM_spet_krade, pridobljeno 1. 8. 2010.

Marcus-Wagen Original und Replika. Technisches Museum Wien, <http://www.tmw.at/default.asp?id=1837&cid=18&al=deutsch>, pridobljeno 15. 3. 2010.

MARIBOR, družba za upravljanje in financiranje podjetij d.d. - v stečaju, Maribor, Ptujška cesta 184, <http://www.sigov.si/arlpp/TAMMB.doc>, pridobljeno 1. 8. 2009.

Pointing mostovi, www.ponting.si, pridobljeno 12. 3. 2010.

Spletna stran MO Maribor, <http://www.maribor.si/podrocje.aspx>, pridobljeno 12. 3. 2010.

Spletna stran TVM d.o.o., <http://www.tvm.si/>, pridobljeno 12. 3. 2010.

Statistični urad republike Slovenije (SURS), <http://www.stat.si/>, pridobljeno 15. 2. 2010.

Tadzio Mueller in Alexis Passadakis: 20 Theses Against Green Capitalism. Climate Action Cafe, <http://climateactioncafe.wordpress.com/2008/12/05/20-theses-against-green-capitalism/>, pridobljeno 28. 1. 2010.

TAM – ugasli slovenski ponos. Več na: RTV SLO, <http://www.rtvlo.si/zabava/avtomobilizem/tam-ugasli-slovenski-ponos/194172>, pridobljeno 4. 7.2009.

LITERATURA

BALKOVEC Bojan: Prva slovenska vlada 1918-1921. Ljubljana 1992.

BAŠ Angelos: O dravskih splavarjih. V: Slovenski etnograf, 1972–73, str. 143-154.

BAŠ Franjo: Razvoj Maribora v letih 1918–1938. V: Kronika slovenskih mest, 1939, št. 2, str. 61-62.

BAŠ Franjo: Vodnik po Mariboru: Kulturna, tujsko-prometna in gospodarska slika mesta in pokrajine. Ljubljana 1932.

BAŠ Franjo: Nacionalni boji v Mariboru pred prvo svetovno vojno. V: Boj za Maribor 1918–1919: Spominski zbornik ob sedemdesetletnici bojev za Maribor in severno mejo na slovenskem Štajerskem (ur. ŠVAJNCER Janez). Maribor 1988.

BAŠ Franjo: Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije: Izbrani zgodovinski spisi (ur. BAŠ Angelos). Maribor 1989.

BAŠ Franjo: Tehniški muzej Slovenije (ob 5. obletnici odprtja muzeja): tipkopis.

BAVCON Ljubo et al. (ur.): Pravo. Ljubljana 1987.

BERCHTOLD OGRIS Martina: Gradnja elektrarn. V: Die Drau ist eine eigene Frau / Drava je svoja frava (ur. BERCHTOLD OGRIS Martina, ENTNER Brigitte in VERDEL Helena). Celovec 2001, str. 62-72.

Boj proti jetiki!. Maribor 1922.

- BRANNER Walter, GÖTZ Kornelius, MÖSER Kurt in ZWECKBRONNER Gerhard (Hrsg.):** Industrielles Kulturgut in Museum. Mannheim 1989.
- BRAUDEL Fernand:** Čas sveta: Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV. –XVIII. stoletje (1. del). Ljubljana 1991.
- BREŽE Borivoj:** Nekaj primerov ustvarjalnosti Metalne. V: Skozi čas: Zbornik muzeja narodne osvoboditve za leto 2006 (ur. MATJAŠIČ Marjan). Maribor 2006, str. 199-208.
- BREŽE Borivoj:** Ekonomsko propagandno gradivo mariborske industrije in gospodarstva v obdobju od 1945 do 2005. V: Arhivi, 2006, št. 2, str. 353-359.
- BROVINSKY Boris:** Kako so konjske moči izpodrivale konje. Ljubljana 2005.
- BRVAR Andrej, FORSTNERIČ France, JANČAR Drago, KRAMBERGER Marijan in PARTLJIČ Tone:** Skupaj. Maribor 1973.
Celjski zbornik. Celje 1994.
- COLE Arthur H.:** Business Enterprise in its Social Setting. Cambridge 1959.
- CUBA Lee:** A Place to Call Home. V: The Sociological Quarterly, 1993, št. 1, str. 115.
- CURK Jože:** Mariborsko mestno obzidje posebno v 16. stoletju. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 1980, št. 1, str. 90-108.
- CURK Jože:** Urbano-gradbena in komunalna zgodovina Maribora. V: Kronika, 1983, št. 2-3, str. 148-157.
- CURK Jože, HARTMAN Bruno in KOROPEC Jože (ur.):** Maribor skozi stoletja: Razprave I. Maribor 1991.
- CURK Jože:** Urbana in gradbena zgodovina Maribora. V: Maribor skozi stoletja: Razprave I (ur. CURK Jože, HARTMAN Bruno, KOROPEC Jože). Maribor 1991, str. 511-563.
- CURK Jože:** O prebivalstvu Maribora med sredinama 18. in 19. stoletja. V: Studia Historica Slovenica, 2002, št. 1, str. 43-78.
- CVIRN Janez:** Trdnjavski trikotnik: Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem: 1861-1914. Maribor 1997.
- CVIRN Janez in STUDEN Andrej:** »Ko vihar dirjajo hlaponi«: K socialni in kulturni zgodovini železnice v 19. stoletju. Ljubljana 2001.
- CVIRN Janez et al. (ur.):** Slovenska kronika XIX. stoletja: 1861–1883. Ljubljana 2003.
- CVIRN Janez:** Oris zgodovine Maribora 1750-1850. V: Studia Historica Slovenica, 2006, št. 2-3, str. 333-342.
- ČEPIČ et al. (ur.):** Zgodovina Slovencev. Ljubljana 1979.
- ČEPIČ Zdenko:** Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945-1948. Maribor 1996.
- ČEPIČ Zdenko, NEČAK Dušan in STIPLOVŠEK Miroslav (ur.):** Mikužev zbornik. Ljubljana 1999.
- ČEPIČ Zdenko (ur.):** Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja iz slovenske novejšje zgodovine. Pijava Gorica-Ljubljana 1999.
- ČEPIČ Zdenko et al. (ur.):** Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992: I. del. Ljubljana 2005.
- Filip Čuček:** Kraji na slovenskem Štajerskem in Maribor med leti 1750 in 1918. V: Studia Historica Slovenica, št. 2-3, 2006, str. 387-390.
- DAMJAN Stanka in DAMJAN Božidar:** Mariborski otok. Kamnica 1995.
- DIETRICH DAUM Elisabeth:** Die »Wiener Krankheit«: Eine Sozialgeschichte der Tuberkulose in Österreich. München 2007.
- ENGELS Friedrich in Marx Karl:** Izbrana dela: druga knjiga. Ljubljana 1971.
- ERJAVEC Fran:** Slovenci: Zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pregled. Ljubljana 1923.
- FELETAR Dragutin:** Iz zgodovine TOZD »Sana«. Hoče 1978.

- FERENC Tone:** Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945. Maribor 1968.
- FERLEŽ Jerneja:** Mariborska dvorišča: etnološki oris. Maribor 2001.
- FERLEŽ Jerneja:** Fotografitranje v Mariboru 1918-1941. Ljubljana 2002.
- FERLEŽ Jerneja:** Prebivalstvo Maribora 1848-1991. V: *Studia Historica Slovenica*, 2002, št. 1, str. 79-125.
- FERLEŽ Jerneja:** Josip Hutter in bivalna kultura Maribora. Maribor 2008.
- FERLEŽ Jerneja:** Stanovati v Mariboru: etnološki oris. Maribor 2009.
- FILIPič France in ZORKO Franjo:** Ob 50-letnici stavkovnega gibanja v Mariboru. Maribor 1986.
- FISCHER Jasna et al. (ur.):** Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva. Vrhnika 1998.
- FISCHER Jasna:** Družba, gospodarstvo, prebivalstvo. Ljubljana 2005.
- FISCHER Jasna:** Razvoj obrti, industrije in trgovine. V: *Slovenska novejša zgodovina 1848-1992: 1. knjiga* (ur. ČEPIČ Zdenko et al.). Ljubljana 2005, str. 82-83.
- FISCHER Jasna:** Slovensko narodno ozemlje in razvoj prebivalstva. V: *Slovenska novejša zgodovina: prva knjiga* (ur. ČEPIČ Zdenko et al.). Ljubljana 2005, str. 17.
- FISCHINGER Matej, KRIŽIČ Franci in SAJE Franc (ur.):** Zbornik 10. zborovanja gradbenih konstrukterjev Slovenije, Ljubljana 1988.
- FORSTNERIČ France:** Drava življenja. Maribor 1993.
- FRIŠ Darko in ROZMAN Franc (ur.):** Od Maribora do Trsta 1850-1914: Zbornik referatov. Maribor 1998.
- GAČNIK Janko:** Spomini na nemški videz Maribora. V: *Boj za Maribor 1918-1919; Spominski zbornik ob sedemdesetletnici bojov za Maribor in severno mejo na slovenskem Štajerskem* (ur. ŠVAJNCER Janez). Maribor 1988.
- GALBRAITH John Kenneth:** Economic development. Cambridge (Massachusetts)-London 1965.
- GESTRIN Ferdo in MELIK Vasilij:** Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918. Ljubljana 1966.
- GESTRIN Ferdo:** Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma (do leta 1918). V: *Kronika*, 1969, št. 3, str. 129-138.
- GODINA Maja:** Maribor 1919-1941: Oris družabnega življenja. V: *Dialogi*, 1986, št. 10, str. 3-72.
- GODINA Maja:** Iz mariborskih predmestij: O življenju in kulturi mariborskih delavcev v letih od 1919 do 1941. Maribor 1992.
- GODINA GOLIJAJ Maja:** Prehrana v Mariboru v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja. Maribor 1996.
- GODINA GOLIJAJ Maja:** Izbrana poglavja iz življenja Mariborčanov od leta 1860 do 1941. V: *Studia Historica Slovenica*, 2002, št. 1, str. 229-251.
- GRANDA Stane:** Rast Ljubljane v gospodarsko središče Slovenije. V: *Od Maribora do Trsta* (ur. FRIŠ Darko in ROZMAN Franc). Maribor 1997, str. 99-105.
- GRAŠIČ Miroslava:** Začetki delovanja primorskega emigrantskega društva Nanos v predvojnem Mariboru. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1990, št. 1, str. 23-35.
- GRAŠIČ Miroslava in MATJAŠIČ Marjan:** Ko so ljudje gradili domovino/Severovzhodna Slovenija 1945- 55: razstavniki katalog MNOM. Maribor 1997.
- HARTMAN Bruno:** Rudolf Maister; general in pesnik. Ljubljana 1998.
- HARTMAN Bruno:** Razmerje med nemško in slovensko kulturo v Mariboru do prve svetovne vojne. V: *Od Maribora do Trsta 1850-1914* (ur. FRIŠ Darko in ROZMAN Franc). Maribor 1998, str. 193-202.
- HIMMELREICH Bojan:** Pike, špekulanti in Trumanova jajca. Celje 2008.
- HOČEVAR Toussaint:** The Structure of Slovenian Economy. New York 1965.

- HOČEVAR Toussaint:** Slovenski družbeni razvoj. New Orleans 1979.
- HOEN W. Herman:** The transformation of economic systems in central Europe: Studies in comparative economic systems. Northampton 1998.
- HORVAT Uroš:** Razvoj prebivalstva v mestu Maribor v obdobju med letoma 1981–2002. V: Revija za geografijo, 2006, št. 1, str. 41–62.
- HOZJAN Andrej (ur.):** Pošta na slovenskih tleh. Maribor 1997.
- INGOLIČ Anton:** Na splavih. Maribor 1964.
- JENKINS Keith:** Re-thinking History. London-New York 2003.
- JOVANOV Neca:** Faktori i pretpostavke ostvarivanja samoupravljanja. V: Socialističko samoupravljanje. Beograd 1980.
- KAISER I.:** Gremialna organizacija trgovstva v Dravski banovini. V: Trgovsko-obrtno-industrijski letnik: Register trgovine, obrti in industrije. Ljubljana 1931.
- KLEMENČIČ M. Marijan (ur.):** Gospodarska problematika slovenskega alpskega sveta in slovenskih mest. Ljubljana 1995.
- KLEMENČIČ Vladimir in sodelavci:** Nekateri elementi urbanizacije in regionalnega razvoja Slovenije. Ljubljana 1965.
- KOLAR Tone:** Naših 110 let: Jubilejno glasilo Intesa. Ptuj 1975.
- KOVAČIČ Fran:** Alkoholizem. Maribor 1915.
- KOVAČIČ Fran:** Jugoslavija Jugoslovanom: poljudna razprava o jugoslovanskem vprašanju. Maribor 1918.
- KOVAČIČ Fran:** Maribor in bodoča državna meja. Maribor 1918.
- KOSELLECK Reinhart:** Pretekla prihodnost: Prispevki k semantiki zgodovinskih časov. Ljubljana 1999.
- KRAMBERGER Franjo:** Nekaj števil o Mariboru. V: Mariborski koledar 1933, str. 95.
- KRAVANJA Stojan, FAITH Štefan, BEDENIK Branko, BRATINA Zvonko in KRIŽANIČ Miroslav:** Kotalno-drsna izvedba globinske zapornice Closure Gate za hidroelektrarno Bekhme v Iraku. V: Zbornik 10. zborovanja gradbenih konstrukterjev Slovenije, Bled, 14–16. september 1988 (ur. FISCHINGER Matej, KRIŽIČ Franci in SAJE Franc), str. 262–269.
- KRESAL France:** Tekstilna industrija v Sloveniji 1918–1941. Ljubljana 1976.
- KRESAL France:** Gospodarski in socialni pogledi na trideseta leta v Sloveniji. V: Slovenska trideseta leta (ur. VODOPIVEC Peter in MAHNIČ Joža). Ljubljana 1997, str. 115.
- KRESAL France:** Socialna misel in urejanje socialnega vprašanja med svetovnima vojnama. V: Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja iz slovenske novejšje zgodovine (ur. ČEPIČ Zdenko). Pijava Gorica-Ljubljana 1999.
- KRESAL France:** Stanovanjska zaščita po prvi svetovni vojni v Sloveniji. V: Arhivi, 2005, št. 2, str. 167–168.
- KRESAL France:** Začetna doba elektrifikacije. V: Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992: I. del (ur. ČEPIČ Zdenko et al.). Ljubljana 2005, str. 53-62.
- KRESAL France:** Začetna doba elektrifikacije. V: Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992: I. del (ur. ČEPIČ Zdenko et al.). Ljubljana 2005, str. 90.
- KRIŽNAR Ivka:** Velika tekstilna stavka Slovenije 1936: Dokumenti in pričevanja. Kranj 1956.
- KRŽIČNIK Ermin:** Gospodarski razvoj Maribora. Gradivo k zgodovini industrializacije mesta. Maribor 1956.
- KUČAN Milan:** nagovor predsednika predsedstva Republike Slovenije. V: Mednarodna konferenca o Dravi: zbornik prispevkov (ur. BERTONCELJ Dimitrij). Maribor 1992.

- KUKOLEČA Stevan M.:** Industrija Jugoslavije 1918-1938. Beograd 1941.
- KUS Zoran:** Nagovor predsednika organizacijskega odbora. V: Mednarodna konferenca o Dravi (ur. BERTONCELJ Dimitrij). Maribor 1992.
- LAH Ivo in URATNIK Filip:** Aktualni problemi iz socialne politike in gospodarstva. Ljubljana-Maribor 1934.
- LAH Ivo:** Razvoj zaposlenosti v Sloveniji po svetovni vojni. V: Spominski zbornik Slovenije. Ljubljana 1939, str. 403.
- LAMPRET Nataša:** Komunalno – higienske razmere v Mariboru pred prvo svetovno vojno (1900-1914). Maribor 1998.
- LAVRIČ Jože, MAL Josip in STELE France (ur.):** Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939.
- LAZAREVIČ Žarko:** Celje – prvotno središče slovenskega združništva. V: Celjski zbornik. Celje 1994, str. 109–134.
- LAZAREVIČ Žarko:** Slovensko gospodarstvo v prvi Jugoslaviji. Ljubljana 1997.
- LAZAREVIČ Žarko:** Razvoj institucij finančnega posredništva v Celju do konca prve svetovne vojne. V: Iz zgodovine Celja 1848–1918: Odsevi preteklosti 2 (ur. POČIVAVŠEK Marija). Celje 1997, str. 127–154.
- LAZAREVIČ Žarko:** Gospodarsko sodelovanje Slovenije z državami naslednicami Avstro-Ogrske 1918–1941. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1997, št. 1, str. 47-56.
- LAZAREVIČ Žarko:** Vzpon slovenskega podjetništva v industriji do druge svetovne vojne. V: Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva (ur. FISCHER Jasna et al.). Vrhnika 1998, str. 103-120.
- LAZAREVIČ Žarko:** Razkorak med razvitimi in nerazvitimi – zaviralni dejavnik modernizacije. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2002, št. 2, str. 85–88.
- LAZAREVIČ Žarko:** Nacionalne in gospodarske prvine slovenskega združništva. V: Stiplovske zbornik (ur. NEČAK Dušan). Ljubljana 2005, str. 159–168.
- LAZAREVIČ Žarko in PRINČIČ Jože:** Zgodovina slovenskega bančništva. Ljubljana 2005.
- LAZAREVIČ Žarko in LORENČIČ Aleksander (ur.):** Podobe modernizacije: poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju. Ljubljana 2009.
- LAZAREVIČ Žarko:** Plasti prostora in časa: iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja. Ljubljana 2009.
- LESKOVEC Antoša:** Industrializacija v severovzhodni Sloveniji med 1873 in 1929. V: Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci: Osijek 1978: Družbene, ekonomske in kulturne posledice industrializacije v panonskem prostoru izmed dveh velikih kriz 1873-1929. Osijek 1982, str. 201-214.
- LESKOVEC Antoša:** Upravni in gospodarski razvoj Maribora v 19. stoletju. V: Kronika, 1983, št. 2-3, str. 167-175.
- LESKOVEC Antoša:** Zgodovina uprave v Mariboru 1752 – 1941. V: Maribor skozi stoletja: Razprave I (ur. CURK Jože, HARTMAN Bruno in KOROPEC Jože). Maribor 1991, str. 229-311.
- LESKOVEC Antoša:** Razvoj gospodarstva v Mariboru: 1752 – 1941. V: Maribor skozi stoletja: Razprava I (ur. CURK Jože, HARTMAN Bruno in KOROPEC Jože). Maribor 1991, str. 313–414.
- LESKOVEC Antoša:** Mesta na Slovenskem med 1830 in 1867. V: Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci: Kőszeg 1990: Meščanski svet na panonskem območju med 1830 in 1867. Szombathely 1994, str. 112-134.
- LESKOVEC Antoša:** Gospodarstvo v Mariboru od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne. V: Od Maribora do Trsta 1850–1914 (ur. FRIŠ Darko in ROZMAN Franc). Maribor 1998.

- LEŠNIK Elza:** Šumi, šumi Drava: Črtice iz mariborske zgodovine, pripovedke iz mariborske okolice in od drugod. Maribor 1938.
- LEŠNIK Ivan (ur.):** Almanah: 50 let Zveza društev inženirjev in tehnikov v Mariboru. Maribor 1996.
- LOMBERGAR Janez:** Pismo ob izidu knjige Jerneje Ferlež »Stanovati v Mariboru«. V: Glasnik Slovenskega etnološkega društva, 2009, št. 3-4, str. 124-128.
- LORBER Lučka:** Gospodarska tranzicija Slovenije v procesu globalizacije. V: Geografski zbornik, 1999, str. 133-166.
- LORBER Lučka:** Strukturne spremembe mariborskega gospodarstva po letu 1991. V: Revija za geografijo, 2006, št. 1, str. 63-78.
- LORENČIČ Aleksander:** Prva leta gospodarske tranzicije v Sloveniji. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2008, št. 2, str. 149-164.
- LUTHAR Oto, ŠAŠEL KOS Marjeta, GROŠELJ Nada in POBEŽIN Gregor (ur.):** Zgodovina historične misli. Ljubljana 2006.
- MACUH Peter et al. (ur.):** Drava nekoč in danes. Zemljepisne, zgodovinske in etnološke značilnosti sveta ob Dravi: Splavarstvo in energetika. Maribor 2000.
- MAČEK Jure et al.:** Metalna Maribor, Sledovi mariborskega gospodarstva v arhivskem gradivu Pokrajinskega arhiva Maribor, Katalogi XXV. Maribor 2006.
- MAJCEN Gabrijel:** Kratka zgodovina Maribora. Maribor 1926.
- MARN Rudolf:** Nacionalizacija in sekvestracija tujih podjetij. V: Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici kraljevine Jugoslavije (ur. LAVRIČ Jože, MAL Josip in STELE France). Ljubljana 1939, str. 68-69.
- MATKO Ivan:** Cilji in naloge ambulatorija Protituberkulozne lige. Maribor 1922.
- MATKO Ivan:** Pouk o jetiki ali sušici. Maribor 1922.
- MATKO Ivan:** Protituberkulozni dispanzar v službi socialno-higijenske borbe proti jetiki kot ljudski in kužni bolezni. Ljubljana 1930.
- MATKO Ivan:** Katekizem o tuberkulozi. Maribor 1931.
- MAVER Milan (ur.):** 150 let slovenske tekstilne industrije. Ljubljana 1978.
- MELIK Vasilij:** Josip Vošnjak in njegovi spomini. V: Josip Vošnjak: Spomini. Ljubljana 1982, str. 647.
- MELIK Vasilij:** Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno. V: Ekonomska revija, 1956, št. 1-4, str. 518.
- MENCINGER Jože:** Gospodarska politika prehoda. V: Prehod in prestrukturiranje slovenskega gospodarstva (ur. OVIN Rasto in BORAK Neven). Ljubljana 1997, str. 11-36.
- MENSCH Peter van:** Muzeologija i muzejski predmet kao nosioci podataka. V: Informatologia Jugoslavica, 1986, št. 1-2, str. 40-41.
- MENSCH Peter van:** Professionalising the Muses: Museum work in motion: Amsterdam 1989.
- MILIČ Zoran:** Pomen integritete premične kulturne dediščine. V: Argo, 2001, št. 1, str. 118-120.
- MLAKAR Jasna:** Razvoj mariborskega vodovoda. V: Zgodovina za vse, 1998, št. 1, str. 5-20.
- MLINAR Branko (ur.):** Slovenija 1945-1975. Ljubljana 1975.
- MLINARIČ Jože:** Judje na slovenskem Štajerskem do njihove prisilne izselitve v letu 1496. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2000, št. 1-2, str. 49-70.
- MOHORIČ Ivan:** Položaj trgovstva v Sloveniji leta 1926. V: Trgovski tovariš, 1927, št. 5.
- MRAK Mojmir, ROJEC Matija in SILVA-JAUREGUI Carlos (ur.):** From Yugoslavia to the European Union. Washington 2004.
- NEČAK Dušan (ur.):** Nemci na Slovenskem 1941-1955. Ljubljana 1998.
- NEČAK Dušan (ur.):** Stiplovškov zbornik. Ljubljana 2005.
- NOVAK Mirko:** Razmestitev industrije v Sloveniji. V: Geografski vestnik, 1939, št. 1-4, str. 23, 96.

- OGRIS Albin:** Gospodarsko desetletje 1919-1928 v Sloveniji po trgovinskih registrih in po katastrih Zbornice za trgovino, obrt in industrijo. V: Na gospodarskih ogledih po Sloveniji. Ljubljana 1930.
- OGRIZEK Emica:** Sodni register Okrožnega sodišča Maribor 1898-1941. Maribor 2006.
- OSET Željko:** Vpliv modernizacije na oblikovanje slovenskega naravoslovno-tehničnega besedišča. V: Podobe modernizacije (ur. LAZAREVIČ Žarko in LORENČIČ Aleksander). Ljubljana 2009, str. 350-373.
- OVIN Rasto in BORAK Neven:** Prehod in prestrukturiranje slovenskega gospodarstva. Ljubljana 1997.
- OŽINGER Anton:** Maribor 1848-1914: od multietičnega do multireligioznega mesta. V: Od Maribora do Trsta 1850-1914 (ur. FRIŠ Darko in ROZMAN Franc). Maribor 1998, str. 337-347.
- PAHIČ Stanko:** Uničujoča Drava. V: Ptujski zbornik VI/1, Ptuj 1996, str. 131-155.
- PEROVŠEK Jurij:** Slovenska osamosvojitve v letu 1918. Ljubljana 1998.
- PEROVŠEK Jurij:** Ozemlje in meje. V: Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992: I. del. (ur. ČEPIČ Zdenko et al.). Ljubljana 2005, str. 184.
- PEROVŠEK Jurij:** »V zaželjeni deželi«: Slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918-1941. Ljubljana 2009.
- PERTL Eman (ur.):** Zbornik Splošne bolnišnice v Mariboru: 1799-1959, 1855-1955. Maribor 1959.
- PETEK Tone:** Kratek etnološki oris železničarske kolonije Studenci v Mariboru. V: Kronika, 1983, št. 2-3, str. 197-202.
- PFLAUM Miran:** Nekateri problemi konservatorske stroke v Sloveniji in definicija poklica konservator-restavrator – prevod. V: Fragmenti: strokovno glasilo tehničnega osebja slovenskih muzejev, 1991, št. 1, str. 21.
- PIPUŠ Radoslav:** Črtica o razvoju trgovine, obrti, industrije in denarstva v Mariboru v zadnjem polstoletju. V: Spominska knjiga posvečena petdesetletnici Gremijalne trgovske nadaljevalne šole v Mariboru (ur. ŠILIH Gustav). Maribor 1926, str. 21-29.
- PIRCHEGGER Hans:** Das steierische Draugebiet - ein Teilgebiet Deutsch-Österreich. Graz 1919.
- PIRKOVIČ KOCBEK Jelka:** Izgradnja sodobnega Maribora: mariborska arhitektura in urbanizem med leti 1918 in 1976. Maribor 1982.
- PIRKOVIČ Jelka:** Južna železnica in razvoj mest na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja. V: Kronika, 1987, št. 1-2, str. 13-22.
- PIRKOVIČ Jelka:** Fritz Friedriger in »mariborske stavbne zadeve«. V: Fritz Friedriger in Maribor: 1894-1920. Maribor 1999.
- PIRC Ivo in PIRC Bojan:** Zdravje v Sloveniji, I. knjiga: Življenjska bilanca Slovenije v letih 1921-1935. Ljubljana 1937.
- PIRC Ivo:** Zdravje v Sloveniji, II. knjiga. Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije v Sloveniji 1922 - 1936: Spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani. Ljubljana 1938.
- PLESS Ivan:** Trgovina, obrt in industrija. V: Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana 1937.
- POČIVALŠEK Marija (ur.):** Iz zgodovine Celja 1848-1918: Odsevi preteklosti 2. Celje 1997.
- POGAČNIK Anton:** O jetiki, sušici ali dêri. Novo mesto 1898.
- POLAJNAR Janez:** »Pfu! To je gerdo!«: K zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva. Celje 2008.
- POLH Bojan:** Pospeševanje prodaje v podjetju Košaki TMI: diplomsko delo EPF UM. Maribor 2004.

- POTOČNIK Dragan:** Kulturni tokovi v Mariboru pred prvo svetovno vojno. V: Dialogi, 1997, št. 3–4, str. 57–72.
- POTOČNIK Dragan:** Kulturno dogajanje v Mariboru v letih 1918–1941. Maribor 2003.
- POTOČNIK Drago:** Podatki poklicne statistike pri nas in drugod. V: Tehnika in gospodarstvo, 1940, št.7-8, str. 155.
- PRAŠNIČKI Martin:** Oris glavnih razvojnih mejnikov in proizvodov Tovarne avtomobilov Maribor. V: Tovarna avtomobilov Maribor: Sledovi mariborskega gospodarstva v arhivskem gradivu Pokrajinskega arhiva Maribor: 60 let: spominski zbornik (ur. TOVŠAK Slavica). Maribor 2007, str. 30.
- PREMZL Primož (ur.):** Pozdrav iz Maribora. Mesto na razglednicah v letih 1892 do 1945. Murska Sobota-Maribor 1992.
- PRINČIČ Jože:** Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu: Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji: 1945-1956. Novo mesto 1992.
- PRINČIČ Jože:** Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945-1963. Novo mesto 1994.
- PRINČIČ Jože:** Podržavljenje nemške imovine na slovenskem ozemlju po drugi svetovni vojni (1945-1955). V: Nemci« na Slovenskem 1941-1955 (ur. NEČAK Dušan). Ljubljana 1998, str. 245-270.
- PRINČIČ Jože:** V začaranem krogu: Slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955-1970. Ljubljana 1999.
- PRINČIČ Jože in BORAK Neven:** Iz reforme v reformo: Slovensko gospodarstvo 1970-1991. Ljubljana 2006.
- PUFF Rudolf Gustav:** Maribor : Njegova okolica, prebivalci in zgodovina. Maribor 1999.
- RADOVANOVIČ Sašo in KOSI Branko (ur.):** Snaga (Maribor) : 100 let. Maribor 2009.
- RADŠEL Franjo:** Razvoj protituberkulozne borbe v Mariboru. V: Zbornik splošne bolnišnice v Mariboru: 1799–1959, 1855–1955 (ur. PERTL Eman). Maribor 1959.
- RAHTEN Andrej:** Pozabljeni slovenski premier: politična biografija dr. Janka Brejca (1869-1934). Celovec 2002.
- RAVBAR Marjan:** Regionalni razvoj slovenskih pokrajin. V: Regionalni razvoj v Sloveniji – Geographica Slovenica, 2000, št. 2, str. 20-26.
- RAVNIHAR Vladimir:** Mojega življenja pot: Spomini dr. Vladimira Ravniharja. Ljubljana 1997.
- RAVNIKAR Albin:** Nekoliko o lesni produkciji. Trgovski tovariš, 1924, št. 5, str. 70-72.
- REJC Henrik:** Družbeni standard: Stanovanja, rekreacija, izobraževanje, prehrana. Ljubljana 1969.
- ROSSMEISSL Ulrike:** Restoring does not mean to make as good as new. V: The Bicycle – From Draisine to hightech –maschine. Wien 2005, str 28.
- ROZMAN Franc:** Politično življenje Nemcev v Mariboru. V: Od Maribora do Trsta 1850–1914 (ur. FRIŠ Darko in ROZMAN Franc). Maribor 1998.
- RUMPLER Helmut (Hrsg.):** Innere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1867/71 bis 1914. Wien-München 1991.
- SENKOVIČ Milan:** Obrti v pojovnem Mariboru. V: Kronika slovenskih mest, 1936, št. 2, str. 125
- SERNEC Josip:** Spomini. Ljubljana 1927.
- SLAVEC Andreja:** Razvoj industrije v Mariboru s posebnim poudarkom na razvojnih dejavnostih. Maribor 1989.
- SLAVEC Andreja:** Značilnosti, vzroki in posledice deindustrializacije v Mariboru. V: Gospodarska problematika slovenskega alpskega sveta in slovenskih mest, št. 11. (ur. KLEMENČIČ Marijan M). Ljubljana 1995, str. 172-178.

- SMKA KINCL Vesna:** Vrednotenje rezultatov izvajanja Lokalne agende 21 – program varstva okolja za Maribor LA 21 – PVO za MB obdobje 2002–2005. V: Trajnostno upravljanje porečja reke Drave (ur. VOVK KORŽE Ana in KIKEC Tatjana). Maribor 2007, str. 106-111.
- SMKA KINCL Vesna in PRAJNC POTRČ Suzana:** Projekt Ekoprofit International v Mariboru. V: Trajnostno upravljanje porečja reke Drave (ur. VOVK KORŽE Ana in KIKEC Tatjana). Maribor 2007, str. 62-69.
- SNOJ Jože:** Gospod Pepi ali zgodnje iskanje imena: roman. Maribor 2000.
- STAVBAR Vlasta:** Kulturno dogajanje v Mariboru v letih 1914–1918. Maribor 1998.
- STUDEN Andrej:** Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar, Ljubljana 1993.
- STUDEN Andrej:** Stanovati v Ljubljani. Ljubljana 1995.
- STUDEN Andrej:** Higienizacija urbaniziranih naselij. V: Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992: I. del (ur. ČEPIČ Zdenko et al.). Ljubljana 2005, str. 114.
- STUDEN Andrej:** »Nespodobno oblečene ženske so satanovo orodje, ker po njih kakor nekdam po kači govori«. V: Stiplovškov zbornik (ur. NEČAK Dušan). Ljubljana 2005, str. 92.
- STUDEN Andrej:** Pijane zverine: o moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva. Celje 2009.
- SUNČIČ Mitja:** Kdo je podjetnik?. V: Podobe modernizacije: poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju (ur. LAZAREVIČ Žarko in LORENČIČ Aleksander). Ljubljana 2009.
- SUNČIČ Mitja:** Bančna udeležba v industriji med svetovnima vojnama. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2010, št. 1. Številka revije je še v tisku.
- ŠALDA Zdenko:** Ustanovitev odseka za pljučne bolezni v splošni bolnišnici v Mariboru in njegov razvoj do današnjega pljučnega oddelka. V: Zbornik splošne bolnišnice v Mariboru: 1799–1959, 1855–1955 (ur. PERTL Eman). Maribor 1959, str. 366–382.
- ŠAMPERL PURG Kristina (ur.):** Janez Puh – Johann Puch, človek, izumitelj, tovarnar, vizionar. Ptuj 1998.
- ŠEFER Berislav:** Životni standard i privredni razvoj Jugoslavije. Zagreb 1965.
- ŠILIH Gustav (ur.):** Spominska knjiga posvečena petdesetletnici Gremijalne trgovske nadaljevalne šole v Mariboru. Maribor 1926.
- ŠINK Fran:** Razvoj trgovine. V: Spominski zbornik Slovenije: Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939, str. 395.
- ŠORN Jože:** Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama. V: Kronika, 1959, št. 1, str. 10-21.
- ŠORN Jože:** Začetki industrije na Slovenskem. Maribor 1984.
- ŠORN Jože:** Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919-1924. Ljubljana 1997.
- ŠVAJNCER J. Janez:** Odnosla je Drava. Logatec 2000.
- ŠVARC Edita (ur.):** Maribor – čisto mesto: Snaga 1960–1990. Maribor 1990.
- TENFELDE Klaus:** Unternehmer in Deutschland und Österreich während des 19. Jahrhunderts: Forschungsprobleme. V: Innere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1867-71 bis 1914 (ur. RUMPLER Helmut). Wien-München 1991, str. 129.
- TAVZES Miloš et. al.:** Veliki slovar tujk. Ljubljana 2002.
- Tekstilna industrija i tekstilno radništvo u Jugoslaviji. Beograd 1936.
- TOMAŽIČ Jože:** Pohorske bajke. Celje 1990.
- TOVŠAK Slavica (ur.):** Tovarna avtomobilov Maribor: Sledovi mariborskega gospodarstva v arhivskem gradivu Pokrajinskega arhiva Maribor: 60 let: spominski zbornik. Maribor 2007.
- TOVŠAK Slavica et al. (ur.):** Hidromontaža Maribor skozi čas: Arhivsko gradivo mariborskega gospodarstva v Pokrajinskem arhivu Maribor: Spominski zbornik. Maribor 2009.

- TURK Jože (ur.):** Ljudska tehnika v Mariboru včeraj in danes. Maribor 1979.
- UHAN Stane:** Vrednotenje dela. Kranj 1989.
- VALENČIČ Vlado:** Ljubljanska industrija v letih 1918-1941. Ljubljana 1992.
- VALENČIČ Vlado:** Židje v preteklosti Ljubljane. Ljubljana 1992.
- VODOPIVEC Nataša:** Podjetništvo v Mariboru in okolici med svetovnjima vojnama. Maribor 2004.
- VODOPIVEC Nina:** Labirinti postsocializma. Ljubljana 2007.
- VODOPIVEC Peter:** Fernand Braudel – Možnosti in meje 'totalne' zgodovine. V: Fernand Braudel: Čas sveta. Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.–XVIII. stoletje (2. del). Ljubljana 1991, str. 351-372.
- VODOPIVEC Peter:** Glavne poteze in stalnice v slovenskem zgodovinskem razvoju. V: Slovenija po letu 1945: Razmišljanja o prihodnosti (ur. RUS Veljko). Ljubljana 1995, str. 32.
- VODOPIVEC Peter in MAHNIČ Joža (ur.):** Slovenska trideseta leta. Ljubljana 1997.
- VOŠNJAK Josip:** Spomini. Ljubljana 1982.
- VOVK KORŽE Ana in KIKEC Tatjana:** Trajnostno upravljanje porečja reke Drave. Maribor 2007.
- VRIŠER Igor:** Razvoj industrije v Sloveniji. V: Geografski vestnik, 1976, str. 36-37.
- VRIŠER Igor:** Razmestitev industrije v Jugoslaviji. V: Geographica Slovenica, 1981, str. 11-12.
- VRIŠER Igor:** Industrializacija 1953-1981 v SR Sloveniji. V: Urejanje prostora 1 (ur. MUŠIČ Vladimir Braco). Ljubljana 1988, str. 49-59.
- VRIŠER Sergej:** Maribor v barvah mojega časa. Maribor 2002.
- WEISSMANN Alexander:** Konservierung statt Face-Lifting, Technisches Kulturgut. München-Berlin 2005.
- WINDISCHER Fran:** Prispevki h gospodarski statistiki Slovenije. Ljubljana 1928.
- ZUPAN Guido (ur.):** Vodnik po Mariboru. Ljubljana 1932.
- ZUPANČIČ Pušavec Nika:** Oblike organiziranja gospodarstva na Slovenskem od 1918 do 1941. Ljubljana 2003.
- ZUPANIČ SLAVEC Zvonka:** Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno / Dr. Ivo Pirc (1891-1967) – utemeljitelj javnega zdravstva na slovenskem. Ljubljana, 2005.
- ZUPANIČ SLAVEC Zvonka:** Tuberkuloza: kuga 19. in 20. stoletja na Slovenskem: na primeru sanatorija Golnik 1921-1998. Ljubljana-Golnik 2009.

KAZALO IMEN

- Abel Richard:** 128
Abel Wilhelm: 128
Abt Karl: 314
Abt Viljem: 299, 312
Adamovič Jožef: 243
Andraschitz Ivan: 316
Angleitner Gerhard: 426, 430, 432, 434
Arbeiter Alojz: 272
Arčan Ivo: 441
Arnuš Jožef: 245
Aškerc Anton: 64
Auersperg Karl Marij Aleksander: 90, 101
- Bach Aleksander:** 35
Bachler Wilhelm: 123
Badel Marjan: 376
Badl Anton: 123, 469
Balkovec Bojan: 87
Baš Angelos: 65, 143, 296, 299
Baš Franjo: 44, 51, 60, 61, 64, 143, 296,
298–301, 327, 332, 334, 337, 338,
341, 415, 471
Batjel F.: 317
Bauman Josip: 245
Bavcon Ljubo: 451
Bedenik Branko: 431
Bende Gorazd: 226
Beneš Otokar: 97
Benkovič Ivo: 263, 264
Beranič Anton: 314
Berchtold Ernest: 272
- Berchtold Ogris Martina:** 67, 70
Bercko Vojko: 378
Berger Filip: 126
Berg Hermann: 122
Bernhard Adolf: 241, 312
Bertoncelj Dimitrij: 70, 71
Biber Dušan: 155
Bizjak Viljem: 245
Blanke Gerhilda: 234
Bläser Johann: 55
Blatnik Vilko: 314
Bleiweis Demeter: 493
Bloudek Stanko: 394
Bogady Milan: 108
Bohinjec Joža: 491
Bole Josipina: 314
Bole Tone: 388
Borak Neven: , 29, 33, 577, 16
Borošič Jela: 243
Božičkovič Aleksander: 262
Bračič Viktor: 96
Branner Walter: 410
Bratina Zvonko: 431
Braudel Fernand: 57, 58, 73, 74
Braun Ivan: 267, 268
Brecelj Marijan: 391
Brejc Janko: 80, 86, 95, 98
Breže Borivoj: 419, 425, 428, 429, 433, 437,
444, 446
Brezigar Milko: 80
Brezovšek Oton: 379, 381, 385, 391

Brič Iztok: 247
Brišnik Zlata: 315, 325
Brovinsky Boris: 53
Broz Josip: 251, 416
Brvar Andrej: 69
Bujatti Egon: 263
Bujatti Eugen: 263
Bujatti Franc Pavel: 263
Bunc Stanko: 451
Buždon Liberat: 554, 564, 575

Candolin Karl: 296
Carlin George: 72
Cergolja Vita: 443
Cigoj Albert: 526
Clemenceau Georges: 130
Cole Artur H.: 328
Corti de Borko: 245
Crnkovič Branko: 558, 559
Cuba Lee: 464
Curk Jože: 35, 36, 37, 40–42, 47, 150, 231, 296, 452, 489
Cvahte Maks: 546
Cvahte Rudolf: 546
Cverlin Janez: 169
Cvirn Janez: 35–37, 40, 44, 53, 491

Čepe Franc: 133
Čepič Zdenko: 18, 49, 79, 113, 171, 282, 298, 331, 347, 497
Černetič Simon: 104, 122
Čerski Vasilij: 105
Čížek Josip: 272
Čižič Izidor: 444
Čop Franci: 312
Čuček Filip: 37
Čutič Dragotin: 524

Damjan Božidar: 152
Damjan Stanka: 152
Darwin Charles: 486
Daum Dietrich Elisabeth: 485–487, 495
Denkocv Stanka: 476
Denzel Johann: 132
Desnica Anton: 245
Desnica Ema: 245
Detela Stanko: 150
Deutsch Ernest: 265

Deutsch Fritz: 265
Deutsch Gustav: 265
Deutsch Pavel: 265
Dežman Franc: 423, 437
Dinevski Damijan: 419
Doctor Edvard: 144, 156, 258, 259, 261, 262, 264, 270, 274, 349, 529, 533, 534, 543
Doctor Olga: 261
Dračar Oskar: 269
Duchek Edo: 272

Edelbaher Maks: 434
Edison Thomas Alva: 51
Ehrlich Avgust: 161, 170, 258, 259, 261, 267, 268, 270
Ehrlich Ernest: 268
Ehrlich Otto: 268
Eichmeier Bruno: 573
Eiltschnig Franz: 128
Emeršič Vlado: 382
Engels Friedrich: 331
Entner Brigitte: 67, 70
Erber Oton: 129
Erdös Ignaz: 123
Erlich Avgust: 144, 546, 547
Ernst Emanuel: 123
Ernst Sigmund: 123
Erzin Pavel: 522

Faith Štefan: 431, 433–435
Fajfar Matej: 394
Fak Kandidus: 543, 546
Faninger Bruno: 311
Fantl Avgust: 263
Farič Metka: 205
Felber Joseph: 317
Feldbcaher Julius: 125
Fellinger Emilija: 133, 135
Fellinger Mihael: 133–135
Feltar Dragutin: 241–244
Ferenc Tone: 139
Ferjanič Laura: 123
Ferk Lidija: 445, 446
Ferlež Jerneja: 54, 302, 317, 325, 342, 463, 465, 466, 471–474, 476, 485, 486, 489–491
Ferš Marjan: 421

- Festić Smail:** 440
Filipič France: 531, 532, 537, 540, 544–547, 551
Fischer Jasna: 19, 20, 21, 298, 332, 343, 347
Fischinger Matej: 431
Forstnerič France: 60, 68–70
France Franc: 134
France Miroslav: 317
Franc Ludwig (ali tudi Franz Ludvik): 124
Fränkel Alfred: 104, 122
Franz Inge: 234
Franz Ludvik: 161
Franz Ludwig: 234, 246
Franz Rudolf: 234
Freund Wilhelm: 124
Friedau Ferdinand: 317
Friedl Ivan: 517
Friš Darko: 18, 24, 40, 60–62
Fürst Emil: 125, 126
- Gačnik Janko:** 61
Gajšek Andrej: 472
Gajšek Zofija: 472
Galbraith John Kenneth: 22
Gašparič Maks: 540, 541–543
Gaspari Karol: 311
Gaspari Maksim: 59, 62
Gasteiger Franz: 233
Gestrin Ferdo: 32, 79
Gierker Oskar: 56
Gjurin Vjekoslav: 523
Glaser Karel: 165
Gliha Vladimir: 426
Globevnik Jože: 424, 439, 440
Glonner Mathias: 231, 232
Glumac Demeter: 132
Glumac Eliza: 133
Gnilšek Franc: 302, 315, 317
Godina Golija Maja: 54, 489, 491, 496, 497
Godina Maja: 43, 153, 531
Golmajer Jože: 548
Golob Franjo: 437
Golob Milan: 424, 439
Golubič Ivana: 472
Goričnik Ivan: 82
Gostenčnik Nina: 220
Göttlich Ivan: 312, 314
Götz Anton: 232
- Götz Kornelius:** 410
Götz Tomaž: 232
Graff Georg: 45
Granda Stane: 24
Grašič Miroslava: 141, 437
Gregorčič Simon: 502
Gregorič Florijan: 82
Grein Franz: 128
Grizila Sonja: 423
Grobelšek Franc: 315
Grošelj Nada: 58, 74
Gulda Franc: 312
Gusel Adalbert: 161, 170, 240, 248, 315
Gusk Leopold: 314
Gustinčič Justin: 317
Guštin Damijan: 113
- Habsburg Franc Jožef:** 453
Hacin Josip: 108
Hälbart Ignaz: 125
Hartman Bruno: 35, 37, 40, 60–62, 150, 231, 296, 452, 489
Hasenbihl Lorenz: 93
Hausmaninger Caspar: 253, 315
Hebar Jožef: 73
Heritschko Paul: 124
Hermann Marko: 125
Herzl Viktor: 243
Herzog Emilija: 239
Herzog Rudolf: 239
Hesse Maks: 263
Hetzl Henrik: 239
Heu Karl: 53
Himmelreich Bojan: 182
Himmler Adolf: 272, 299, 312, 314
Hirsch Gustav: 245
Hlebanja Jože: 441
Hočevar Toussaint: 18, 21, 22, 30
Hoen W. Herman: 203
Hoffelner Wenzel: 266, 267
Hofmann von Wellenhof Wastian: 51
Horvat Borut: 435, 436
Horvat Franjo: 524
Horvat Uroš: 216
Hozjan Andrej: 50
Hribar Ivan: 44, 104, 106, 107
Hribernik Božidar: 420, 421, 423
Hufeland Christoph Wilhelm: 485

Hutter Betka, rojena Hribar: 266
Hutter Henrik: 144
Hutter Josip: 144, 161, 170–172, 258, 259,
 261, 266, 267, 270, 274, 311, 342,
 365, 472–474, 490, 491, 529, 530–
 532, 541–543, 547–549

Ingolič Anton: 60, 65, 66
Irgolič Franc: 135

Jančar Drago: 69, 327
Jančič Karl: 314
Janisch Friderik: 170
Jan Jože: 539
Jarc A.: 249
Javornik Marjan: 145
Jelenc Peter: 239
Jemec Janko: 376
Jenič Karol: 121
Jenkins Keith: 65
Jere Leon: 565
Jeretin Stojan: 439, 440
Jeritza Maria: 312
Jerše Ladislav: 127
Jirašek Gothard: 271
Jonisch Hans: 264
Jovanov Neca: 66
Jurinc Roman: 389
Jutras Josipina: 240
Juvan Alojz: 262

Kac Marko: 71
Kaiser I.: 306
Kajzer Karl: 169
Kanc Maks: 316
Kanop Maja: 71
Karbeutz Ivan: 315
Kardelj Edvard: 177, 375
Karner Edo: 534, 540, 541, 543, 544, 546
Karner Vučko: 534
Kasper Karl: 127
Kavčič Franc: 272
Kavčič Stane: 16
Keranović Alija: 419, 420, 422, 423, 436
Keršič Peter: 317, 394
Kiffmann Rudolf: 124, 147, 148, 170
Kifmann Anton: 299
Kikec Tatjana: 70, 72, 73

Klein E.: 272
Klemenčič M. Marijan: 212, 213
Klemenčič Vladimir: 578
Klima M.: 526
Klinar Anton: 129, 130
Klipšteter Otmar: 73
Kobilschek Anton: 120
Kobilschek Suzana: 120
Koch Robert: 487
Kocjan Ada: 169
Kofler Nina: 247
Kokole Vladimir: 578
**Kokoschinegg Josepf (ali tudi
 Kokoschinegg Jožef):** 121
Kokoschinegg Jožef: 299
Kokoschinegg Rudolf: 82, 121
Kolar Tone: 246
Kopič Drago: 315
Koražija Maks: 543, 546
Körbitz Adolf: 128
Kores Martin: 543
Koropec Jože: 35, 37, 40, 150, 231, 296, 452,
 489
Korošec Anton: 95
Koselleck Reinhart: 57, 58, 59
Kosi Branko: 46
Kos Marjan: 421, 423, 424, 436
Kosmina Palma: 156
Koter Štefan: 148
Kovač: 322
Kovačič Fran: 59, 62, 63, 67
Kovač Stanislav: 224
Kraigher Boris: 390, 391
Kraigher Sergej: 388
Kralik Elenora: 88
Kralik Helena: 88
Kralik Leopold: 88, 89, 124
Kralj Majda: 423
Kramar Janez: 429
Kramar Jože: 429
Kramberger Franjo: 37, 39
Kramberger Marijan: 69
Kravanja Stojan: 431–433
Kregar Karl Anton: 263
Krek Janez Evangelist: 23
Krempl Josip: 315
Kresal France: 24, 51, 52, 132, 260, 282,
 292, 327, 338, 342, 343, 481, 497,

- 529, 530, 533, 536, 537, 539, 542,
546, 548–551
- Kriehuber pl. Alojz:** 234, 236, 298
- Križanič Miroslav:** 431
- Križič Franci:** 431
- Križnar Ivka:** 541, 544
- Kržičnik Ermin:** 15–18, 160, 232, 233, 240,
246, 249, 254, 327, 351, 461, 537
- Kučan Milan:** 70, 71
- Kühlar Vincenc:** 311, 316
- Kukoleća Stevan M.:** 329, 343, 350, 361
- Kunstler Albin:** 394
- Kus Zoran:** 70
- Laczy Emilija:** 239
- Laczy Ivan:** 239
- Lah Ivan:** 82, 317
- Lah Ivo:** 339, 340
- Lah Jakob:** 302, 314, 325, 468, 469
- Lah Tine:** 387, 388, 389
- Lajnsič Srečko:** 312
- Lamprecht Ivan:** 236
- Lampret Jože:** 544
- Lampret Nataša:** 44, 45, 47
- Lapajne Stanislav:** 263
- Lasbacher Josip:** 123
- Lavrič Jože:** 136, 307, 290
- Lazarevič Žarko:** 21–24, 26, 30, 57, 290,
342, 343, 345
- Lederer Franz Mihael:** 232
- Lederer Kristina:** 232
- Ledinek Miloš:** 369
- Ledinek Pavel:** 441, 443
- Legat Anton Rudolf:** 317, 322
- Legat Edvard:** 316
- Legat Ivan:** 316
- Lenard Rado:** 302, 311, 316, 325
- Lešič Anton:** 134
- Leskošek Franc:** 400, 437, 539
- Leskovec Antoša:** 18, 35, 36, 39, 40, 44,
51–53, 61, 231–241, 255, 296–300,
302, 304, 305, 307–309, 312, 313,
320, 323, 394, 452, 459, 461, 489
- Leskovšek Franc:** 169
- Lešnik Elza:** 60, 64
- Lešnik Ivan:** 419
- Letonja Josipina:** 523
- Levičnik Avgust:** 493
- Lipold Franc (ali tudi Lipold Franjo):** 88,
94, 95, 125, 153, 263
- Lipovec Janko:** 235–237, 240–242
- Lipovšek Emil:** 169
- Löbel Viljem:** 264, 265, 268–270
- Lombergar Janez:** 325
- Loos Josip:** 153
- Lorber Lučka:** 207, 209, 211–214, 217
- Lorenčič Aleksander:** 21, 203, 342, 345
- Lorenčič Alojzij:** 129
- Lotz Karl:** 316
- Löubeer Bertold:** 261
- Loucher Louis:** 130
- Lukan Friderik:** 95, 97, 98
- Luthar Oto:** 58, 74
- Lutman Stane:** 512
- Maček Jure:** 207
- Macuh Peter:** 71
- Maister Rudolf:** 59, 61, 62, 84, 302
- Maixler Josip:** 546
- Majcen Gabrijel:** 65
- Majcen J. A.:** 54
- Majer Franjo:** 302, 314
- Majhen Vladko:** 369
- Mal Josip:** 136, 307, 290
- Mally Artur:** 44, 45
- Marinko Miha:** 375
- Marinovič Glorija:** 445
- Markelj Viktor:** 445
- Marn Rudolf:** 82, 92, 93, 98, 100, 105–107,
109, 290
- Martinek Fran:** 131
- Martini Jožef:** 51
- Martinz Josip:** 299, 311, 312
- Martinz Jožef:** 51
- Marx Ivan:** 235
- Marx Karl:** 67, 331
- Mastek Franc:** 302, 312, 314
- Matjašič Marjan:** 425, 437
- Matko Ivan:** 491, 492, 496, 504–506, 508,
509
- Matzun Jakob:** 127
- Mautner Franc:** 170, 265
- Maver Milan:** 275, 279, 281, 286
- Mayr Jakob:** 296
- Meinl Julij:** 314
- Meinl Julius (ali tudi Meinl Julij):** 120

Melik Vasilij: 22, 37–39, 79
Mencinger Jože: 33
Mensch Peter, van: 409–411
Menton Jože: 400
Meuza Alfonz: 316
Mihelič Konrad: 523
Milanković Slobodan: 435
Milić Milan: 262
Milič Zoran: 413
Miljković Dušan: 275, 286
Miović Petar: 315
Mišič Franc: 471
Mlakar Jasna: 44, 49, 454
Mlakar Rok: 446
Mlinar Branko: 554, 555, 557, 558, 561, 566, 568
Mlinarič Jože: 295
Močivnik Franc: 272
Mohorič Ivan: 293, 294, 302, 307, 323
Mohorko Hans: 126
Moravec Josip: 302, 317
Möser Kurt: 410
Mrak Mojmir: 33
Mueller Tadzio: 72
Mulej Matjaž: 420, 423
Müller Fero: 242, 243
Müller Margarethe: 243
Müller, odvetnik v Mariboru: 134
Munda Alojzij: 526, 527
Munda Ivan: 425, 433, 435
Mund Mirko: 242
Murnik Rado: 82
Mušič Vladimir Braco: 31

Nagy Aleksander: 454, 457
Nagy Alexander: 43, 44, 45, 47, 51
Nassimbeni Ubald: 124, 147, 148, 170, 236
Natlačen Marko: 544, 549
Nečak Dušan: 23, 56, 170, 282
Neger Franc: 317
Neger Franz: 53, 394, 395, 396
Netehaeff Vladimir: 105
Neubauer Robert: 492, 493
Neuss Josefina: 120
Nipič Alfi: 60, 67
Nixon Richard: 440
Novak Fran: 263
Novak Ivan: 161

Novak Leo: 539–541
Novak Mirko: 25, 335, 343
Novak Otmar: 559, 560
Novšak Franc: 526

Ogrin Ivan: 82
Ogris Albin: 292, 320
Ogrizek Emica: 234, 236, 237, 239–241, 243–245
Ogrizek Jakob: 469
Ogrizek Srečko: 243
Omladič Luka: 72
Ornig Johhan: 88
Oset Andrej: 122
Oset Miloš: 305, 314
Oset Željko: 21
Ožinger Anton: 62

Padar Rado: 169
Pahič Stanko: 68
Pandur Vlado: 441
Partljič Tone: 69
Partl M.: 54
Paš Anton: 302, 314
Passadakis Alexis: 72
Passini, dunajski inženir: 454
Pavšič Tina: 444
Payerl Fritz: 54
Pečar Ivan: 317, 526
Pečar Janja: 205
Peklar Alojz: 165
Pengg Johann: 146, 161, 170
Perger Franc: 161
Perger Karel: 165
Pergler Franc: 394, 457
Perhavec Jakob: 149, 239, 315, 519, 526
Perko Ivan: 134
Perovšek Jurij: 79–82, 331
Petejan S.: 534
Petek Tone: 42
Peterca Jožef: 394
Petrl Eman: 493, 510
Petrowitsch Ignatz: 243
Pfeifer Marjan: 267
Pfeifer Vilko: 121
Pflaum Miran: 413
Pfrimer Julius: 306, 315
Pfrimer Robert: 253, 315

Pikl Franc: 165
Pinter Anton: 161, 273, 274
Pinter Ferdo: 302, 307, 311, 316, 325
Pipan Aleksander: 570
Pipan Boris: 383
Pipenbaher Marjan: 445, 446
Pippan M.: 125
Pipuš Rado: 122
Pipuš Radoslav: 21, 25, 308, 481
Pirc Bojan: 492, 495, 499
Pirchan Gustav: 234, 299
Pirchegger Hans: 112, 139
Pirc Ivo: 489, 492, 494–497, 499–501, 503
Pirkovič Jelka: 41, 470
Pirkovič Kocbek Jelka: 472, 475, 477
Pirnat Mohor: 93
Platzer Andrej: 315
Pless Ivan: 291, 292
Pobežin Gregor: 58, 74
Poche Richard: 266, 267
Počivavšek Marija: 22
Pock Jožef: 234
Podkrižnik Milan: 564
Podliesnig Alojz: 311
Podliessnig Anton: 315
Pogačnik Anton: 487
Pogačnik Bogdan: 262
Pogačnik Hinko: 150
Polajnar Janez: 56
Polak Bernard: 85
Polanec Maks: 314
Polh Bojan: 236, 254
Polič Zoran: 391
Pollak Fran: 272
Pollak Jiři: 266
Poš Anton: 314
Potočnik Dragan: 74, 480
Potočnik Drago: 301
Potočnik Ferdo: 148
Prajnc Potrč Suzana: 70, 72
Praprotnik Avgust: 108, 263
Praprotnik Edvard: 263
Prašnički Martin: 223, 438
Pravdič Martin: 515
Preac Janko: 314
Preglav Franc: 165
Pregrad Ivan: 302
Premzl Primož: 61
Pric, mariborski birvec: 523
Prinčič Jože: , 23, 29, 30, 16, 170, 173, 177, 170, 274, 577, 274
Privšek Jože: 67
Puff Rudolf Gustav: 35
Pugel Josef: 236, 253, 298, 315
Pugel Karl: 237
Pugl Josef: 122
Puh Janez: 53, 393, 394
Pušenjak Rado: 373, 375, 378–380, 382–386
Pušnik Ksenija: 246
Rabitsch Karl: 150
Radovanovič Sašo: 46, 249, 250, 252
Radšel Franjo: 493, 498, 499, 502, 507, 508, 510, 511
Rahten Andrej: 80
Rak Inoslav: 428
Rankovič Aleksandar: 375
Rant Franc: 369, 378
Rapoc Josip: 124
Rashid Zlatka: 242, 245
Rašica Gjuro: 108
Ratej Mateja: 73
Ravbar Marjan: 579, 580
Ravnihar Vladimir: 78, 82, 83, 86, 92, 99, 100, 101, 103, 105
Ravnikar Albin: 317
Ravnik Rudolf: 122, 124
Ravter Mirko: 504
Raztresen Janez: 428, 429
Reberšek Karel: 543
Rehar Anton: 242, 243
Reiser Ernst: 239
Reitinger Georg: 124
Rejc Henrik: 557
Remec Vladimir: 82
Reppinh Ana: 110, 111
Reš Vinko: 246
Ribnikar Peter: 80
Rich Alois Josef: 54
Ripper Emil: 170, 264
Ristić Kosta: 105, 106
Roglič Drago: 314
Roglič Dragotin: 122
Roglič Karol: 149
Rojec Matija: 33

Rojina Franc: 394
Rojko Maks: 235
Rorer Johan: 232
Rosenberg Josip: 234, 239, 315
Rosina Igor: 144
Rošker Boris: 67
Rosner Marko: 144, 165, 170, 258, 259, 261, 268–270, 311, 314, 342, 365, 530, 541, 546, 547
Rosshändler, generalni ravnatelj: 130
Rossmann Josef: 122, 236, 253, 298, 315
Rossmeißl Ulrike: 412
Rozman Franc: 18, 24, 40, 60–62
Rumpler Helmut: 329
Rupprich Julius: 120
Rus Veljko: 19

Saier Ana: 134
Saier Karl: 134–136
Saje Franc: 431
Samassa Anton: 79
Samassa Maks: 79
Saxa Hinko: 151
Scharner Albert: 127
Scheidbach Karl: 123
Scheidbach Laura: 123
Scherbaum Karl: 51, 53, 233, 234, 238
Schick Pavel: 264, 265
Schick Viktor: 265
Schip Tito: 312
Schleicher Henrik: 236
Schlesinger Siegfried: 263
Schmiderer Johann: 44
Schmidl Feliks: 240
Schober Josef: 128
Schober Zofija: 128
Schonsky Bedřich: 259, 264–266, 268, 270, 342, 530
Schreifl Karl: 85, 123, 137
Schulz Franc: 296
Schwarz Karl: 263
Sedlaček Janja: 29
Seiller Johann Kaspar: 35
Selinger Johan: 261
Selšak Jakob: 445
Senekovič Ivan: 82, 90
Senkovič Milan: 303, 305
Sernec Dušan: 97, 130, 264

Sernec Josip: 79
Sernec Vladimir: 121, 308
Sicherl Engelbert: 126
Siegfried Marcus: 415
Silva Jauregui Carlos: 33
Sima Karl: 126
Simončič Vladimir: 176
Sirc Franjo: 259
Skalicky B.: 242
Skaza Fran: 305
Skok Peter: 558
Skušek Janez: 369
Slamič Leon: 151
Slavec Andreja: 208–210, 212, 213, 238, 246
Slokan Zmago: 440
Smaka Kincl Vesna: 70, 72
Smertnik Josip: 308
Smiljanić, Krsta: 90
Snoj Jože: 482
Sovič Boris: 215
Stavbar Vlasta: 62
Steinbücher Ana: 240
Stele France: 136, 307, 290
Stepišnik Matija: 247
Stern Hugo: 259, 272
Stiplovšek Miroslav: 23, 282
Stranitz Johann: 135
Straschill Franc: 231
Straschill Max: 317
Strašnik Lojze: 151
Strohbach Paula: 133
Studen Andrej: 36, 49, 53, 56, 332, 485, 486, 495
Sučević Branko: 526
Sulic Josip: 519
Sunčič Mitja: 334, 342, 345
Sušnik Josip: 127
Swaty Franc: 161, 177

Šalda Zdenko: 510
Šamperl Purg Kristina: 394
Šašel Kos Marjeta: 58, 74
Šaubert Stjepan: 561
Šefer Berislav: 555, 569
Šentjurc Lidija: 190, 388
Šilih Gustav: 21
Šimek Vinko: 67
Šink Fran: 307

Škrabec Milan: 52, 63
Šmajs Franci: 574
Šorn Jože: 80–82, 92, 93, 112, 139
Šmon Marjan: 71
Šoštarič Ivan: 302, 311
Šoštarič Nikola: 242
Šumrada Vinko: 175
Švajncer Janez: 60, 61, 483
Švard Edita: 468
Šverljuga Stanko: 262

Tappeiner Andreas: 231
Tappeiner Johann: 232
Tauber Richard: 312
Tavčar Anton: 149, 521, 523
Tavčar Ivan: 86
Tavzes Miloš: 203
Tegetthof Wilhelm: 312
Tenfelde Klaus: 329
Tepina Marijan: 376
Thoma Karl: 144, 259, 263, 264, 274, 330,
350, 535, 536, 540, 541, 546
Thoma Walter: 170
Thür Ivan: 317
Tibaut Jože: 241
Titz Rudolf: 264
Todorović Boris: 262
Toman Ciril: 125
Tomažič Emil: 565
Tomažič Jože: 60, 64
Toplak Cirila: 491
Toplak Damijan: 247, 248
Tovornik Magda: 423
Tovšak Slavica: 220, 222, 223, 226, 553
Trauner Ludvik: 73
Trlep Matija: 394
Tscheligi Andrej: 232
Tscheligi Franz: 231, 232
Turk Angelij: 314
Turk Jože: 418
Tykač Alojzij: 108

Uhan Stane: 66, 67
Uratnik Filip: 339, 538
Ussar Karol: 146
Ussar Maks: 272, 521

Valenčič Vlado: 26, 296

Varl Janez: 391
Varl Valentin: 502, 506, 510
Vaupotič Anton: 427
Veljković Velimir: 98, 100, 102
Velušček Tone: 543
Venturini Vasja: 424
Verbič Avgust: 241
Verboten Ivan: 71
Verdel Helena: 67, 70
Verstovšek Karel: 95, 97, 130
Vidmar Milan: 97
Vidniš Ivan: 239
Vidovič Stanko: 538
Visenjak Vekoslav: 127
Vla(c)h Fridolin: 261, 271, 274
Vlašič Vladimir: 524
Vobnig Ivan: 469
Vodopivec Nataša: 327, 330
Vodopivec Nina: 32
Vodopivec Peter: 19, 58
Vodopivec Petra: 339
Vogel Franz: 232
Vogel Regina: 232
Vogrin Milan: 66, 70, 71
Vokač Franc: 90
Volf Walter: 438
Volk Ivan: 325
Voller Ivan: 122
Vošnjak Josip: 22
Vovk Korže Ana: 70, 72, 73
Vrbnjak Tatjana: 247
Vremec Stanko: 314
Vrišer Igor: 28, 31, 578, 585, 586
Vrišer Sergej: 289, 302, 313
Vuherer Tomaž: 427

Walner Franc: 527
Weiler Franc: 526
Weinberger Henrik: 264, 265
Weiss Leo: 126
Weissmann Alexander: 412, 415
Weixl Vilko: 151, 302, 304, 307, 309, 311,
315, 317, 325
Welle Rudolf: 235
Wenner Baader: 269
Wesiak Karl: 317
Wiedemann Friedrich: 54, 55
Windischer Fran: 310, 311, 319

Wögerer Elizabeta: 236
Wögerer Herman: 235, 236
Wogrintz Adolf: 135
Wolf Karl: 121
Wölf Oton: 272
Woschnagg Max: 123
Wrentschur Karl: 128

Zagorac D.: 570
Zagradnik Maruša: 170
Zajc Melita: 416
Zalokar Ema: 245
Zalokar Ivan: 568
Zalokar Karel: 245
Zamida Matija: 106, 108
Zelenka Ernst: 317
Zelenka Ervin: 148, 259, 261, 264, 266, 274,
530, 535, 536, 546

Zollenstein Jakob: 524, 525
Zorko Franjo: 531, 532, 537, 540, 544–547,
551
Zrimec Stane: 161
Zucker Arnošt: 144
Zucker Ernest: 261, 262, 264
Zupančič Marjan: 170
Zupančič Pušavec Nika: 107, 116
Zupan Guido: 296
Zupanič Slavec Zvonka: 491, 493, 494, 496,
502, 503
Zupan Rudi: 382
Zweckbronner Gerhard: 410

Žerjav Gregor: 82, 87, 90, 93, 95–98, 101,
113, 130
Žiberna Igor: 71
Žitnik France: 372
Žnidarič Marjan: 437
Žunec Adi: 560–562, 564, 574, 575